

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

М А В О Д И

**Конференсияи байналмилалии илмию амалии
«Илм ва таҳсилот: тамоюлҳои рушд дар ҷомеаи иттилоотӣ»
бахшида ба «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон»**

М А Т Е Р И А Л Ў

**Международной научно-практической конференции
«Наука и образование: тенденции развития в условиях
информационного общества», посвященной «75-ой годовщине
со дня образования Таджикского национального университета»**

Душанбе – 2023

УДК: 001:372.851(575.8)

ББК: 73.3(2т)

М – 12

Зери назари доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт ва доктори илмҳои химия, профессор Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо

Котиби масъул:

номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Рустам Наботӣ

Мураттиб:

Абдуллозода Р. А.

Ҳайати таҳририя:

Ибодова М. К.

Абдуллоева Ш. П.

Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалии «Илм ва таҳсилот: тамоюлҳои рушд дар ҷомеаи иттилоотӣ» бахшида ба «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» – Душанбе: Чопхонаи ДМТ. – 598 саҳ.

БАХШИ I «ҲОЛАТИ КУНУНӢ ВА РУШДИ ИЛМӢОИ ТАБИАТШИНОСӢ ВА ДАҚИҚ»

СЕКЦИЯ I «СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ И ТОЧНЫХ НАУК»

ВАЗИФАҲОИ МАЪРИФАТИИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ДАР ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФИ 5

*Комилиён Ф. С. – д.и.ф.м., профессори кафедраи информатикаи ДМТ
Қодирзода Р. С. – унвонҷӯи кафедраи информатикаи ДМТ*

Яке аз вазифаҳои омӯзгор дарёфти усулҳои таъсиррасони башардӯстона ба шахсияти кӯдак ба ҳисоб меравад, ки усули бозиҳо усули санчидашудаи ҳамин гуна таъсиррасониҳо мебошад. Барои омӯзгор бисёр муҳим аст, ки ӯ ба хонандагон муҳит ва вазъияти созгори бозикуниро ташкил карда тавонад. Барои дар дарсҳои технологияи иттилоотӣ дуруст ва саҳеҳ истифода бурдани унсурҳои бозӣ омӯзгори фанро кофӣ нест, ки ӯ танҳо оид ба таърих, вазифаҳо ва таснифоти методикаи бозиҳо ба хонандагон маълумот диҳад. Ҳангоми омода сохтан ва гузаронидани дарсҳое, ки ба бозиҳо асос ёфтаанд, омӯзгор бояд хусусиятҳои психологию педагогии ташкили онҳоро низ ба ҳисоб гирад.

Моҳияти технологияи бозиҳо дар он аст, ки кӯдак амалҳои хештанбаёнӣ, хештангароӣ ва худсобиткуниро дарк ва иҷро карда тавонад, худ ва дигаронро бишносад, баргузориҳои худӣ бозӣ барои ӯ осон ва бароҳат бошад. Мақсади истифодаи бозӣ низ аз инкишоф додани тавачҷуҳи устувори маърифатии хонандагон тавассути шаклҳои гуногуни бозимашғулиятҳо мебошад. Бозиҳо барои иҷрои вазифаҳои зерин (расми 1) хизмат мерасонанд:

- таълимӣ:
  - ба азхудкунии маводи таълимӣ аз ҷониби хонандагон мусоидат намудан;
  - бо истифода аз манбаъҳои иловагии таълимӣ ба васеъ шудани ҷаҳонбинии хонандагон мусоидат намудан.
- рушддиҳӣ:
  - тафаккури эҷодии хонандагонро инкишоф додан;
  - барои дар амал татбиқ намудани маҳорату малакаҳои дар дарс ҳосилшудаи хонандагон кумак расонидан;
  - сифатҳои коммуникативии кӯдаконро рушд додан;
  - хотира, диққат ва нутқи кӯдаконро инкишоф додан ва мустаҳкам намудан;
  - малакаҳои ҳамоҳангсозии кӯдаконро боло бурдан;
- тарбиявӣ:
  - ақидаҳо ва эътиқодҳои ахлоқиро дар кӯдакон тарбия намудан;
  - сифатҳои худрушддиҳӣ ва худамалисозиро дар шахсияти кӯдакон тарбия намудан.

Принсипҳои асосии психологию педагогии ташкили дарсҳои ба бозӣ асосёфта инҳоянд:

- вучуд надоштани ягон шакли иҷбории ҷалби кӯдакон ба бозӣ;
- инкишоф додани динамикаи бозӣ;

- нигоҳ доштани фазои (муҳити) бозӣ;
- ба ҳам алоқаманд кардани фаъолияти хонандагон дар вақти бозӣ ва берун аз бозӣ;
- гузариш аз шаклҳои одии бозиҳо ба шаклҳои мураккаб;
- фаъолияти якҷоя;
- муоширати муколамавӣ (диалогӣ);
- мушкилсозии мазмуни амсилаи бозӣ ва татбиқи он дар фаъолияти бозингарӣ;
- кушода ва дастрас будани бозӣ;
- аёнӣи бозӣ, шавқовар ва пуртаъсир будани он;
- ҳадафгароии бозингар;
- мустақилияти бозингар дар бозӣ;
- рақобат ва мусобика дар бозӣ;
- самаранокии бозӣ;
- муътамадӣ ва такроршавандагии бозӣ.

Расми 1 – Вазифаҳои маърифатии бозиҳо

Ҳангоми коркард ва ташкили унсурҳои бозӣ хусусиятҳои синнусолии хонандагонро ба эътибор гирифтани зарур аст. Давраи гузариши мактаббача аз синни хурдсолӣ ба синни наврасӣ – синну соли кӯдакони синфҳои панҷум ва шашум ба ҳисоб меравад. Дар ин давра руҳияи кӯдакон бештар парешон буда, аксар вақт тағйир ёфта меистад, онҳо ба эродҳои атрофиёни худ воқуниши номувофиқ нишон дода, баъзан безътиной низ зоҳир менамоянд, дар бисёр ҳолатҳо онҳо асабонӣ, хашмгин, инчиқ ва сернозунуз мешаванд. Ҷамаи ин хусусиятҳои табиати хонандагони ин синну сол боиси танбеҳ, сарзаниш ва ҷазо гирифтани онҳо гашта, ба паст гардидани нишондиҳандаҳои таълимӣ ва боло рафтани муносибатҳои муноқишавӣ меорад. Омӯзгор бояд ҳамеша дар хотир дошта бошад, ки ин хусусиятҳо хусусиятҳои объективӣ мебошанд ва дар ҳолати ёфтани шаклу усулҳои ба мақсад мувофиқи тараҳхумкунанда

(амондихӣ) ва ҳамдигарфаҳмӣ онҳо ба раванди таълими хонандагон таъсири манфӣ намерасонанд.

Наврасони хурдсол баъзан беинтизомӣ, аз ҳад зиёд фаъолӣ, серғайратӣ ва серташвишии худро ба маърази тамошои ҳамсинфони худ мегуздоранд, ки ин хислатҳо ҳангоми иҷрои супоришҳои омӯзгор дар зухуроти фаъолнокии таълимии онҳо таҷассум мегарданд. Баъзе наврасони хурдсол бошанд, ба қобилияту имкониятҳои худ аз будашон зиёдтар баҳо медиҳанд, рафтори нодурусти худро худбинона дуруст нишон додани мешаванд, аз мушкилот ва ноқомии ҳамсинфонашон шод мешаванд, ин амалро зишт ҳисоб намекунанд, онҳоро масҳара ва таҳқир мекунанд.

Дар давраи гузариш ба синни наврасии хурдсолӣ ивазшавии шадиди вазъи руҳии хонандагон ба амал меояд, ки онро «буҳрони наврасӣ» меноманд. Дар ин давра фаъолияти таълимӣ он таъсири худро, ки ба рушди хонандагон дар давраи қаблӣ дошт, қариб тамоман аз даст медиҳад. Фаъолияти пешбарандаи наврасони хурдсол дар ин давра асосан аз муоширати онҳо бо ҳамсолон, дуршавии психологӣ аз калонсолон, зуд-зуд ба вуқӯ пайвастании ихтилофот ва низоъҳо дар байни онҳо иборат мебошад.

Дар давраи гузариш аз ҷониби хонандагон нисбат ба омӯзгорон муносибати беэҳтиромӣ ба мушоҳида мерасад. Барои пешгирӣ намудани чунин рафтори номатлуби хонандагон омӯзгор бояд дорои хислатҳои начиб ва хусусиятҳои муайяни педагогӣ бошад, гуфтор ва рафтори худро тарзе идора ва пешниҳод намояд, ки нисбат ба худ ҳисси эҳтироми наврасонро бедор ва пайдо кунад. Аз ҷи гуна қору фаъолияти худро бо наврасони хурдсол ба роҳ монда дода тавонистани омӯзгор, муносибати минбаъдаи хонандагон нисбат ба ӯ дар тамоми раванди таҳсили баъдии онҳо дар мактаб муайян карда мешавад. Бо хонандагон саҳтгирӣ ва ҷиддият ҳатман лозиманд, вале онҳоро дар пешниҳоди маводҳои нави таълимӣ бояд бо хушмуомилагӣ, суботкорӣ, устуворӣ ва шавқу ҳавасангезӣ омезиш дод.

Хусусияти психологӣ ин синну соли хонандагон аз эҳсоси ба даст овардани ҳисси камолот иборат аст. Эҳсоси камолоти хонандагон дар талаботи онҳо ба эҳтиром, баробарӣ, соҳибхитиёрӣ ва мустақилияташон ва ҳамчунин дар талаби онҳо аз калонсолон дар муносибати ҷиддӣ ва эътимодбахш ба онҳо зоҳир мегардад. Агар ба ин талаботҳо безътиной зоҳир карда шавад, пас хатари пурзӯр шудани хислатҳои манфии буҳрони наврасон ҳамеша пеш меояд. Мактаб бояд ба хонандагон василаи дарк кардани ҳисси камолоти онҳоро пешкаш карда тавонад, вагарна ин дар эътимоди онҳо роҷеъ ба «ғайриобъективӣ, беадолатона ва ғаразнок» муносибат кардани омӯзгорон ба онҳо ифодаи худро ҳатман меёбад.

Барои он ки раванди таълим барои хонанда аҳаммиятнок, мубрам ва пурмазмун боқӣ монад, ба эҷодкорӣ ва мустақилияти кӯдакон дуруст баҳо додан бисёр муҳим арзёбӣ мешавад. Яке аз хислатҳои ҷолиби наврасон дар кӯшиши доимо озмоиш гузаронидан, таҷриба кардани ягон амали нав бо истифода аз қобилиятҳои худ ифода меёбад.

Тафаккури назариявии наврасони ин синну сол танҳо дар марҳилаи ибтидоии инкишофи худ қарор дорад. Аз ин рӯ, тамоюли аз ҳад зиёд ба онҳо бор кардани мафҳумҳои нав бисёр хатарнок аст. Истилоҳоти нави илмиро мебояд тадричан, дар рафти машғулиятҳои гуногуни амалӣ, дар асоси

тасаввурот ва фаҳмиши мавҷудаи онҳо ва майлу хоҳиши умумии мактаббачагон чорӣ кард. Дастгирӣ ва ёрӣ расонидани омӯзгор дар мавридҳои муҳим ҳисобида мешавад, ки хонанда ҳанӯз дар мустақилона ҳал кардани ин масъалаи таълимӣ мушкилӣ мекашад.

Ҳангоми омода сохтан ва татбиқ намудани унсурҳои бозӣ дар машғулиятҳои дарсии фанни технологияи иттилоотӣ хусусиятҳои психологикӣ, ки дар ин ҷо муайян карда шудаанд, ба назар гирифтани лозим аст. Дар мавриди ташкили дарсҳои ба бозӣ асосёфта бошад, ба ғайр аз хусусиятҳои психологикӣ синну соли хонандагон инчунин принципҳои психологикӣ педагогикӣ низ ба назар гирифтани ҳатмӣ доништа мешавад.

Ҳангоми бо хонандагони синфи панҷум гузаронидани бозӣ, дар қиёс бо хонандагони синфҳои ибтидоӣ, аз атрибут (махсусият)-ҳои ғайриодӣ – либосҳои махсус, афзорҳои махсус ва фазои хосаи бозикунӣ истифода бурдан лозим аст. Ин махсусиятҳо ба он вобаста аст, ки хонандагони хурдсол ба раванди бозӣ ҳар чӣ зудтар ва осонтар ҷалб мешаванд.

Дар марҳилаи омодагӣ ба дарс бо истифода аз методикаи бозӣ дуруст интихоб намудани маводи таълимӣ бисёр муҳим мебошад. Маводи таълимӣ истифодашаванда бояд аз ҷиҳати эҳсосӣ пурмазмун ва хотирмон бошад. Дар мавод тасвир (образ)-ҳои равшан, мушаххас ва возеҳро дохил кардан зарур аст. Дар методикаи бозӣ хосиятҳои возеҳӣ ва аёнӣ тасвияҳои шифоии маводи таълимӣро қувват дода, ба он мазмуни ҳаётӣ илова мекунад.

Ҳангоми машғулиятгузаронӣ бо хонандагон ба ғайр аз истифодаи матни китоби дарсӣ ва иштироки мустақими омӯзгор инчунин имконияти васеи истифода бурдани матни асарҳои бадеӣ вуҷуд дорад. Матни асарҳои бадеӣ дарсро шавқовар, пуртаъсир ва пурмазмунтар мегардонанд. Воситаҳои таълимӣ зерин низ машғулиятҳои дарсиро аёнӣ ва ҷолибтар мегардонанд: матни китоби дарсӣ, тасвирҳои китоби дарсӣ, расму лавҳаҳои таълимӣ, рӯнамоҳои таълимӣ, филмҳои таълимӣ, албомҳои бадеӣ, матни асарҳои бадеӣ, қорҳои эҷодии хонандагон – расму мусаввараҳо, маснуоти ҳунармандӣ аз ҷӯб, матоъ, оҳан, гач ва ғайра, маълумномаҳои таърихӣ.

Вазифаи омӯзгор на танҳо аз омода сохтан ва гузаронидани бозӣ дарсӣ, балки аз идора кардани ҳуди раванди бозӣ низ иборат мебошад. Ҳангоми ташкили шаклҳои таълимӣ ба бозӣ асосёфта масъалаҳои зерини методиро низ фикр карда баромадан лозим аст: ҳадафи бозӣ, теъдоди иштирокчиёни бозӣ, маводҳо ва дастурҳои истифодашаванда, шиносӣ бо қоидаҳои бозӣ, давомнокии вақти бозӣ, марҳилаи татбиқи бозӣ дар дарс, ташкили иштироки пурраи кӯдакон дар бозӣ, истифодаи маводи гуногун дар бозӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бозӣ, ҳулосабарориҳо аз бозӣ.

ВАЗИФАҲОИ МАЪРИФАТИИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ДАР ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФИ 5

Мақола ба хусусиятҳои психологикӣ педагогикӣ ташкили фаъолияти таълимӣ хонандагони синфи 5 бо ёрии технологияи бозӣ бахшида шудааст. Гуфта мешавад, ки яке аз вазифаҳои муҳимтарини омӯзгор – дарёфти усулҳои таъсиррасони башардӯстона ба шахсияти кӯдак ба ҳисоб меравад, ки усули бозӣ усули санҷидашудаи ҳамин гуна таъсиррасониҳо мебошад. Дар мақола, инчунин, принципҳои асосии психологикӣ педагогикӣ ташкили дарсҳои

ба бозӣ асосёфта баён гардидаанд. Донистани принципҳои мазкур ба омӯзгори на танҳо фанни технологияи иттилоотӣ, балки омӯзгори дилхоҳ фанни дигар низ имкон медиҳад, ки онҳоро дар машғулиятҳо самаранок ва асоснок истифода барад.

Калидвожаҳо: маърифат, бозии дидактикӣ, хусусиятҳои психологию педагогӣ, технологияи бозиҳо, фанни технологияи иттилоотӣ, хонанда, мактаб, дониш.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ 5-ых КЛАССОВ

Статья посвящена психолого-педагогическим особенностям организации учебной деятельности учащихся 5-х классов с помощью игровых технологий. Говорится, что одна из важнейших задач педагога состоит в том, чтобы найти способы гуманного воздействия на личность ребенка, а метод игр – проверенный способ такого воздействия. Также в статье изложены основные психолого-педагогические принципы организации игровых занятий. Знание этих принципов позволяет учителю не только информационных технологий, но и любого другого предмета эффективно и обоснованно использовать их на занятиях.

Ключевые слова: познание, дидактическая игра, психолого-педагогические особенности, игровые технологии, информационные технологии, ученик, школа, знание.

COGNITIVE FUNCTIONS OF DIDACTIC GAMES IN THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF 5TH GRADE SCHOOLCHILDRENS

The article is devoted to the psychological and pedagogical features of the organization of educational activities of 5th grade schoolchildrens with the help of gaming technologies. It is said that one of the most important tasks of the teacher is to find ways of humane influence on the personality of the child, and the method of games is a proven method of such influence. The article also outlines the basic psychological and pedagogical principles for organizing game classes. Knowledge of these principles allows the teacher not only of information technology, but also of any other subject to effectively and reasonably use them in the classroom.

Keywords: cognition, didactic game, psychological and pedagogical features, game technologies, information technologies, pupil, school, knowledge.

Маълумот дар бораи муаллифон: Комилиён Файзали Саъдулло – д.и.ф.м., профессори кафедраи информатикаи ДМТ. Телефон. (+992) 988685014; E-mail: komfaiz@mail.ru

Қодирзода Рисолат Сияршо – унвонҷӯи кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефон. (+992) 905037788; E-mail: kodirzodar@bk.ru

Сведения об авторах: Комилиён Файзали Саъдулло – д.ф.-м.н., профессор кафедры информатики ТНУ. Телефон. (+992) 988685014; E-mail: komfaiz@mail.ru,

Кодирзода Рисолат Сияршо – соискатель кафедры информатики Таджикского национального университета. Телефон. (+992) 905037788; E-mail: kodirzodar@bk.ru.

Information about the authors: Komilien Faizali Sadullo – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Informatics of TNU. Telephone. (+992) 988685014; E-mail: komfaiz@mail.ru,

Kodirzoda Risolat Siyarsho – applicant at the Department of Informatics of the Tajik National University. Telephone. (+992) 905037788; E-mail: kodirzodar@bk.ru.

ЯК АМСИЛАИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАЪСИРИ БЕМОРИҲО ВА ЗАРАРРАСОНҲОИ ЗАНБҮРИ АСАЛ

Саидзода И. М. – н.и.т., дотсенти кафедраи информатикаи ДМТ

Татбиқи амсилаҳои компютерӣ дар арзёбии марҳилаҳои рушди популятсияи оилаҳои занбӯри асал, муайянсозии дурнамои вазъи оилаҳо ва ба даст овардани ҳосили басандаю фаровони асал бисёр муҳим ва созгор доништа мешавад. Мақсад аз таҳияи амсилаҳои компютерӣ на танҳо аз худкоргардони бақайдгирии миқдори популятсияи оилаҳои занбӯри асал, балки дар баҳисобгирии омилҳои таъсиррасони биотикӣ, абиотикӣ ва антропогенӣ низ муҳим арзёбӣ карда мешавад, ки онҳо метавонанд ба натиҷаҳои чашмдошти ҳосил мустақиман таъсир расонанд.

Амсиласозии концептуалӣ. Омӯзиш ва таҳлили адабиёти илмӣ рӯшан сохт, ки бемориҳои номбурда метавонанд ба тамоми марҳилаҳои ҳаёти занбӯри асал (аз тухм сар карда, то занбӯри болиғ) таъсир расонанд. Аз ин рӯ, ҳангоми амсиласозӣ мо таъсири кулли бемориҳоро ба оилаи занбӯри асал бо ёрии як тағйирёбандаи умумии $Bz(t), t \in [t_0; t_n], n \in N$ ишорат намуда, коэффитсиентҳои мувофиқи ҷавби индивидҳои занбӯри асалро аз ҳисоби таъсири ин бемориҳо барои ҳар як марҳилаи ҳаёти онҳо ба воситаи b_{ij} ($i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4, 5$) ишорат кардем.

Мутахассисони соҳаи занбӯрпарварӣ зараррасонҳои занбӯри асалро ба якчанд гурӯҳҳо ҷудо кардаанд: хояндаҳо, хазандаҳо, парандаҳо ва дигар намудҳои организмҳои сутунмуҳрадор ва бесутунмуҳра. Дарачаи зарароварии ҳар кадоми ин гурӯҳҳо ҳар хел аст. Масалан, агар муш тасодуфан ба дохили қуттии занбӯри асал ворид шавад, тамоми манбаи ғизои занбӯр ва индивидҳои оилаи онро хароб менамояд ва бо ин рафтори худ ба оилаи занбӯр талафоти калони ҷонию ғизоӣ мерасонад.

Хояндаҳо, ки яке аз зараррасонҳои занбӯри асал ба ҳисоб мераванд, ба оилаи ширхӯрон дохил мешаванд. Дар табиат садҳо намуд хояндаҳоро вохӯрдан мумкин аст: муш, сағур, чайра ва ғайра.

Хояндаҳо ба оилаи занбӯри асал танҳо ба таври тасодуфӣ зарар расонида метавонанд. Онҳо дар ҳолате метавонанд ба занбӯр ҳамла кунанд, ки агар ба дохили қуттии занбӯр роҳ ёбанд.

Дар амсилаи концептуалӣ миқдори умумии хояндаҳо бо ёрии тағйирёбандаи $Hoz(t), t \in [t_0; t_n], n \in N$ ва коэффитсиентҳои мувофиқи зарари

онҳо (ё ҳиссаи талафоти оилаи занбӯр аз ҳисоби зараррасонии ҳояндаҳо) барои ҳар як марҳилаи ҳаёти занбӯри асал ба воситаи m_{ij} ($i = 1,2; j = 1,2,3,4,5$) ишорат шудааст.

Таҷрибаи мутахассисони хоҷагиҳои занбӯрпарварӣ ва таҳқиқоти илмӣ собит сохтаанд, ки оилаҳои хазандаҳо ва обхокиҳо низ ба зараррасонҳои занбӯри асал дохил мешаванд. Ин намуди зараррасонҳо низ танҳо ба таври эҳтимолӣ метавонанд ба оилаи занбӯр зарар расонанд.

Ба гурӯҳи хазандаҳо, ки то имрӯз зиёда аз 7 ҳазор намуди онҳо маълум аст, морҳо, калтакалосҳо, сангпуштҳо ва ғайра дохил карда шудаанд. Ба гурӯҳи обхокиҳо бошад, асосан намудҳои қурбоққаҳоро дохил мекунанд [4].

Хазандаҳо ва обхокиҳо бештар занбӯрҳои болиғи оиларо дар аснои ҷамъоварии шаҳд, гарди гул, оббиёри ва ғайра сайд мекунанд. Хазандаҳо, инчунин, дар баромадгоҳи қуттиҳои оилаҳо камин гирифта, занбӯрҳоро, ки барои ҷамъоварии шаҳд ба берун баромаданӣ мешаванд, туъмаи худ мегардонанд.

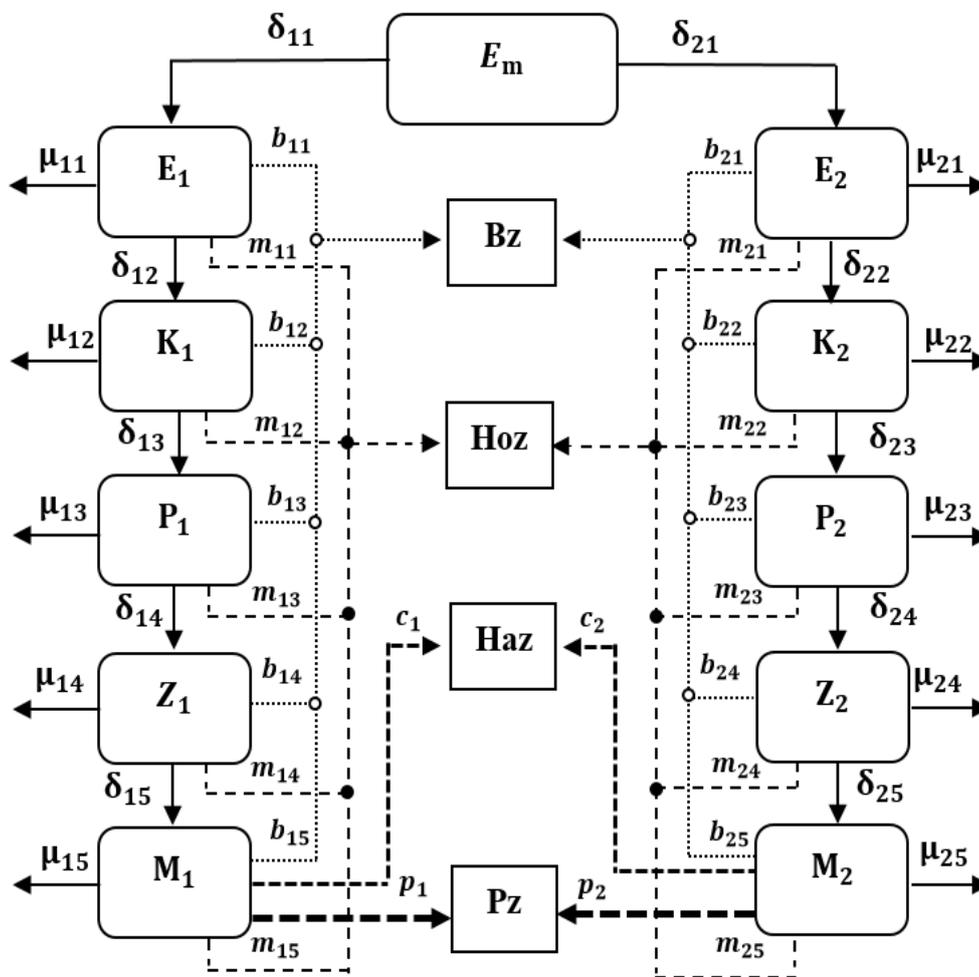
Дар амсилаи концептуалӣ миқдори умумии хазандаҳо ва обхокиҳо дар якҷоягӣ бо ёрии тағйирёбандаи $Naz(t), t \in [t_0; t_n], n \in N$ ва мувофиқан коэффитсиентҳои ғавти ҳарду чинси занбӯрҳои болиғ зимни истеъмоли онҳо аз тарафи зараррасонҳои мазкур ба воситаи c_1 ва c_2 ишорат шудаанд.

Занбӯри асал бо сабаби ҳашароти хурди парвозӣ буданаш дар бисёр мавридҳо туъмаи парандаҳои бузургтари муҳити атроф мегардад, ки боиси расонидани зарари чиддӣ ба хоҷагиҳои занбӯрпарвар ва ба миқдори популятсияи занбӯр мегардад. Яке аз парандаҳои маъмули зараррасон ин занбӯрхӯрак ба ҳисоб меравад. Таҳқиқоти илмӣ собит сохтаанд, ки агар як занбӯрхӯрак танҳо аз шикори занбӯр сер шавад, дар як шабонарӯз метавонад аз 700 то 1000 занбӯрро ба ҳалокат расонад. Дар 2-3 моҳи тобистон бошад, як занбӯрхӯрак ба ҳисоби миёна то 20000 занбӯри асалро нобуд месозад [5].

Дар амсилаи концептуалӣ миқдори умумии парандаҳо бо ёрии тағйирёбандаи $Pz(t), t \in [t_0; t_n], n \in N$ ва мувофиқан коэффитсиентҳои ғавти ҳарду чинси занбӯрҳои болиғ зимни истеъмоли онҳо аз тарафи ин парандаҳо ба воситаи p_1 ва p_2 ишорат шудаанд.

Ҳамчунин, бо истифода аз ишораҳои дар қорҳои илмию таҳқиқотии овардашуда, бо ёрии $E_m(t)$ миқдори умумии тухмҳои дар як шабонарӯз баборовардаи модарзанбӯрро ишорат карда, ҳолати гузариши вазъи индивидҳои оилаи занбӯри асалро аз як марҳилаи ҳаёт ба марҳилаи дигари он дар лаҳзаи вақти додашудаи $t \in [t_0; t_n], n \in N$ ба воситаи 10 тағйирёбандаи зерин тасвир мекунем: $E_1(t)$ – миқдори тухмҳои, ки аз онҳо занбӯрҳо қорӣ ба дунё меоянд, $E_2(t)$ – миқдори тухмҳои, ки аз онҳо нарзанбӯрҳо ба дунё меоянд, $K_1(t)$ – миқдори кирминаҳои занбӯри қорӣ, $K_2(t)$ – миқдори кирминаҳои нарзанбӯр, $P_1(t)$ – миқдори индивидҳои пешаззочавии занбӯри қорӣ, $P_2(t)$ – миқдори индивидҳои пешаззочавии нарзанбӯр, $Z_1(t)$ – миқдори зочаҳои занбӯри қорӣ, $Z_2(t)$ – миқдори зочаҳои нарзанбӯр, $M_1(t)$ – миқдори занбӯрҳои болиғи қорӣ ва $M_2(t)$ – миқдори нарзанбӯрҳои болиғ.

Бо дарназардошти андешаҳои болоӣ амсилаи концептуалии таъсири бемориҳо ва зараррасонҳоро ба фаъолияти оилаи занбӯри асал дар намуди нақшаи дар расми 1 овардашуда ҳосил намудем.

Расми 1 – Амсилаи концептуалии таъсири бемориҳо ва зараррасонҳои занбӯри асал.

Амсилаи концептуалии дар расми 1 тасвирёфта ба қадри кофӣ омилҳои таъсиррасони оилаи занбӯри асал ва раванди гузариши миқдори индивидҳои онро аз як марҳилаи ҳаёт ба марҳилаҳои дигар тасвир карда, бар пояи он сохтани амсилаҳои математикӣ ва компютерии популятсияи оилаи занбӯри асал дар алоқамандӣ бо таъсири бемориҳо ва зараррасонҳо имконпазир гаштааст.

АДАБИЁТ

1. Брагазин, А. А. Обоснование использования экстерьерных признаков пород медоносной пчелы *Apis mellifera* в процедуре биомониторинга: дисс ... канд. наук [Текст] / А.А. Брагазин. – Нижний Новгород, 2014. – 115 с.
2. Комилиён, Ф. С. Амсиласозии математикии марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асал [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2022. – №2-1 (96). – С. 17-21.
3. Комилиён, Ф. С. Таҳлили математикии амсилаи марҳилаҳои ҳаёти оилаи занбӯри асал аз рӯи хусусиятҳои ҷинсӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. – 2022. – № 3. – С. 20-35.

4. Рыбочкин, А. Ф. Контроль и управление жизнедеятельностью пчелиных семей: дисс ... док. наук [Текст] / А.Ф. Рыбочкин. – Москва, 2004. – 644 с.
5. Саидзода, И. М. Компьютерное моделирование популяции медоносной пчелиной семьи методом Рунге-Кутта [Текст] / И.М. Саидзода, Ф.С. Комилийн // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2022. – № 2. – С. 26-42. – EDN QFYLA1.
6. Саидзода, И. М. Таҳияи амсилаи риёзӣ барои таҳқиқи динамикаи популятсияи моҳиҳо дар экосистемаи обанбори «Баҳри Тоҷик» [Матн] / И.М. Саидзода, М.Р. Ёров, И.Ш. Мамадназаров // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2021. – № 1 (38). – С. 173-180. – EDN PBOFLW.

ЯК АМСИЛАИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАЪСИРИ БЕМОРИҶО ВА ЗАРАРРАСОНҶОИ ЗАНБҶРИ АСАЛ

Мақола ба амсиласозии концептуалии марҳилаҳои ҳаёти индивидҳои оилаи занбӯри асал бахшида шудааст, ки он хусусиятҳои ҷинсии занбӯр ва таъсири беморию зараррасонҳоро ба фаъолияти меҳнати оилаи занбӯр ба ҳисоб мегирад. Таҳқиқоти мазкур дар таърих ба таҳлили адабиёти илмӣ ба соҳаи занбӯриасалпарварӣ бахшидашуда рӯи кор омадааст.

Бар пояи амсилаи концептуалии эҷодшуда имконияти сохтани амсилаҳои математикӣ ва компютери марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асал дар ҳамбастагӣ бо таъсири беморию ва зараррасонҳо пайдо шудааст, ки онҳо ба худкоргардонии фаъолияти хоҷагидорӣ занбӯриасалпарварон равона хоҳанд шуд.

Калидвожаҳо: амсилаи концептуалӣ, оилаи занбӯри асал, марҳилаи ҳаёт, беморӣ, зараррасон, чораи зидди беморӣ, профилактика, хоҷагии занбӯрпарварӣ, зарари иқтисодӣ.

ОДНА КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ВЛИЯНИЯ БОЛЕЗНЕЙ И ВРЕДИТЕЛЕЙ НА ПЧЕЛИНУЮ СЕМЬЮ

Статья посвящена концептуальному моделированию этапов жизни пчелиной семьи, учитывающим половые особенности пчел и влияние болезней и вредителей на трудовую деятельность пчелиной семьи. Данное исследование основано на анализе научной литературы, посвященной области пчеловодства.

На основе созданной концептуальной модели возможно создание математических и компьютерных моделей жизненных стадий популяции пчелиной семьи во взаимосвязи с воздействием болезней и вредителей, что будет направлено на автоматизацию хозяйственной деятельности пчеловодов.

Ключевые слова: концептуальная модель, пчелиная семья, жизненный этап, болезнь, вредитель, борьба с болезнями, профилактика, пчеловодство, экономический ущерб.

ONE CONCEPTUAL MODEL OF THE IMPACT OF DISEASES AND PESTS ON A BEE COLONY

The article is devoted to the conceptual modeling of the life stages of a bee colony, taking into account the sexual characteristics of bees and the influence of

diseases and pests on the labor activity of the bee colony. This study is based on the analysis of scientific literature on the field of beekeeping.

Based on the created conceptual model, it is possible to create mathematical and computer models of the life stages of the bee colony population in relation to the impact of diseases and pests, which will be aimed at automating the economic activities of beekeepers.

Keywords: concept model, bee family, stage of life, disease, pest, disease control, prevention, beekeeping, economic damage.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Исроил Махмад – номзади илмҳои техники, дотсент, мудири кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефон: +992 904 48 55 55, E-mail: isroil-84@list.ru

Сведения об авторе: Саидзода Исроил Махмад – кандидат технических наук, доцент, заведующий кафедрой информатики Таджикского национального университета, Телефон: +992 904 48 55 55, E-mail: isroil-84@list.ru

Information about the author: Saidzoda Isroil Makhmad – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Informatics, Tajik National University, Telephone: +992 904 48 55 55, E-mail: isroil-84@list.ru

О НЕОБХОДИМОСТИ СОЗДАНИЯ РОБОТОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

*Мирзоев С. Х. – д.т.н., доцент кафедры информатики ТНУ
Маннонов Т. Б. – соискатель кафедры информатики ТНУ*

В настоящее время наблюдается широкое внедрение робототехнических систем во все сферы человеческой деятельности. Во многих отраслях, роботы освобождают человека от монотонной, тяжелой и изнурительной работы. В частности, к таким видам работ относятся работы, выполняемые сельскохозяйственными роботами.

Впервые сельскохозяйственными роботами начали заниматься еще в СССР, в отделе сельскохозяйственной робототехники Московского института инженеров сельскохозяйственного производства. Итогом научной работы сотрудников отдела стали разработки автоматических манипуляторов и роботов для аграрных отраслей, и книга, написанная руководителем отдела В.И. Васянином «Сельскохозяйственные роботы» [1]. Однако, после распада СССР и приобретения независимости Республике Таджикистан об этом забыли, и научные исследования в данной области и, в целом, в области робототехники не велись. Данная статья посвящена возрождению интереса к сельскохозяйственной робототехнике. Обычный человек, далекий от робототехники, услышав словосочетание «сельскохозяйственный робот», невольно задается вопросом, а что это? Какую работу может выполнять такой робот в сельском хозяйстве?

Необходимо отметить, что из всех сфер деятельности, сельскохозяйственное производство отличается большим разнообразием работ — от тяжелых физических работ до точных, где от работника требуется терпение и аккуратность.

Республика Таджикистан аграрно-промышленная страна. Сельское хозяйство, главным образом, представлено земледелием и животноводством. Общая площадь орошаемых земель равна 710 тыс. га, из них пахотных- 570 тыс. га. Основным направлением сельскохозяйственного производства в долинной части Республике является хлопководство, садоводство и овощеводство; в горной зоне -садоводство, картофелеводство и животноводство [2].

Для животноводства, а именно для доения молока в фермах и повышена эффективность и конкурентоспособность молочного скотоводства невозможно без внедрения новейших технологий и технических средств. Технологическая модернизация и техническое переоснащение молочных ферм, комплексов, освоение наукоемких инновационных технологий, связанных с механизацией, автоматизацией производственных процессов, позволят не только увеличить объемы производства высококачественного молока, но и создадут условия для повышения производительности труда и решения проблемы дефицита кадров за счет автоматизации технологических процессов и высокого уровня заработной платы [3].

В Таджикистане специфика работ определяется условиями, где они проводятся, например, в долинных местностях или горных, и тип работа не может быть универсальным так как есть еще теплицы, где выращивают овощи. Поэтому для сельского хозяйства целесообразно использовать роботы агрегатно -модульного построения. Например, если работы ведутся в теплице, то перечень работ может быть следующим:

- рыхление почвы;
- высадка растений;
- полив;
- опрыскивание;
- сбор урожая по мере созревания и т. д.

Анализируя возможные работы, можно сделать вывод о том, что для их выполнения роботу нужно иметь разные кинематические схемы манипуляционной системы, где звенья могут совершать движения в различных плоскостях, а рабочий орган может либо вращаться, либо двигаться поступательно. Поэтому для работ в теплице целесообразно применить мобильную платформу (МП) либо гусеничную, либо колесную базой. В этом случае, (МП) может передвигаться по дорожкам теплицы и, в зависимости от вида работ, на платформе будет устанавливаться тот или иной манипуляционный модуль. Рабочий орган тоже должен быть съемным — это может совок, щипцы или клещи (садовый инвентарь). Следует отметить, что такие роботы уже существуют и эффективно используются зарубежными сельхозкомпаниями.

С применением роботов в сельскохозяйственной культуре Таджикистана увеличится объём выпускаемой продукции и снизятся расходы и себестоимость продукции. В связи с этим, вопрос создания сельхозроботов для

автоматизации сельскохозяйственных процессов носит актуальный характер. Для примера рассмотрим последовательность работ высадки рассады в горшочках. Для сельскохозяйственных предприятий рассада выращивается, как правило, в горшках. И тут возникают проблемы, связанные с расстановкой рассады в теплице. Нужно правильно расставить тару с рассадой, соблюдать необходимое расстояние между емкостью с рассадой так, чтобы, во-первых, расстояние между горшками не приводило к угнетению растений, а во-вторых, нерациональное использование пространства теплицы (большое расстояние между горшками) приведет к перерасходу удобрений и воды, а также увеличит площадь самой теплицы. Эти вопросы сейчас решает человек, и можно человека заменить роботом. Робот должен быть снабжен манипулятором для поднятия горшка с рассадой, уметь правильно их располагать (в соответствии со спецификацией сельхозпроизводителя) на поле теплицы и ориентироваться в пространстве.

Для обеспечения решения перечисленных выше задач роботу необходима информация о среде функционирования и выполняемой задачи. В зависимости от специфики места рабочей среды и решаемых задач, информацию можно представить, как совокупность различных данных:

- об окружающей среде функционирования (например, освещенность, и др.)
- о взаимном расположении робота и окружающих его объектов;
- о параметрах движения мобильных систем (линейные угловые скорости) и координаты робота;
- о координатах горшков;
- о состоянии робота, его агрегатов и габаритных размерах (если они меняются).

Для формирования перечисленных видов данных, необходим постоянный опрос и анализ информации, получаемой от сенсорных устройств робота. Эти функции может выполнять информационно-измерительная система. Отметим, что на борту малогабаритных роботов, из-за массогабаритных и энергетических ограничений невозможна установка ни сложных информационных датчиков, ни большого количества более простых сенсорных устройств. Следовательно, необходимо выбирать такие сенсорные устройства, которые дают максимальное количество информации различного типа. Одним из таких устройств являются видеокамеры. При использовании видеокамер можно решить следующие задачи:

- обнаружение и распознавание объектов среды;
- определение параметров движения и положение мобильного робота;
- определение положений объекта.

Для решения рассматриваемых задач, в которых имеется подвижная мобильная база, подвижный рабочий орган и рабочий объект, важным элементом будет являться информационно-измерительная система, способная контролировать параметры движения и положение рабочего объекта. В качестве информационно-измерительной системы можно использовать подвижный модуль с системой технического зрения (рис. 1), реализующий

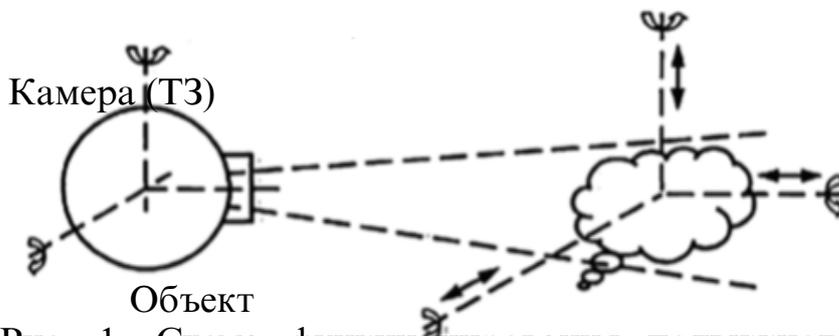

Рис. 1. Схема функционирования подвижного модуля с системой технического зрения и функцией слежения.

Поскольку сельскохозяйственных предприятий много, можно предположить, что такие роботы будут востребованы. Причем роботы можно использовать для многих операций: контроль почвы, сбор и сортировка овощей и т. д., а также для вспомогательных работ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васянин В.И. Сельскохозяйственные роботы. М.: Колос, 1984. 223 с.
2. <http://centralasia.bioversityinternational.org/tadzhikistan/>
3. Тихомиров И.А. Технологические особенности использования доильных роботов в молочном скотоводстве//В.К. Скоркин / Вестник всероссийского научно-исследовательского института механизации животноводства №1(37), Москва, 2020. С.32-38.

ДАР БОРАИ ЗАРУРАТИ ИСТИФОДАБАРИИ РОБОТҶО ДАР СОҶАИ КИШОВАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Рушди босуръати системаҳои робототехникӣ имкон доранд, ки саҳми худро дар пешрафти соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузоранд. Дар мақолаи мазкур масъалаи истифодаи роботҳо дар соҳаи кишоварзӣ аз ҷумла гармхонаҳо ва хоҷагиҳои чорвопарварӣ баррасӣ шудааст. Аз сабаби он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати аграрӣ мебошад, барои рушди минтақаҳои аграрӣ ва зиёд намудани ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда, истифода аз роботҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Калидвожаҳо: робототехника, кишоварзӣ, фарҳанг, кор, инсон, пешрафт, зиёд намудани истеҳсолот.

О НЕОБХОДИМОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РОБОТОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Бурное развитие робототехнических систем не обходит стороной сельскохозяйственную культуру, и Таджикистан не исключение от этого. В статье рассматривается применение роботов начиная от парниковых культур до животноводческих хозяйств. Таджикистан по большей части аграрная страна, и для развития и роста аграрной промышленности и уменьшения монотонной работы и в тоже время увеличения объемов выпускаемой продукции необходимо использовать роботов.

Ключевые слова: робототехника, сельскохозяйственная культура, работа, человек, прогресс, увеличение производства.

ON THE NEED TO USE ROBOTS IN AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The rapid development of robotic systems does not bypass agricultural crops, and Tajikistan is no exception to this. The article discusses the use of robots ranging from greenhouse crops to livestock farms. Tajikistan is an agrarian country, and for the development and growth of the agricultural industry and the reduction of monotonous work and at the same time an increase in the volume of output, it is necessary to use robots.

Keywords: robotics, agricultural crops, work, man, progress, increase in production.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Сайъло Хабибулоевич – д.и.т., дотсенти кафедраи информатикаи ДМТ, суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 985 07 27 87. E-mail: saidalo.mirzoev.1967@mail.ru.

Маннонов Тулкинҷон Баходирович – унвонҷӯи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 906 04 44 40. E-mail: mannonov_1995@mail.ru

Сведения об авторах: Мирзоев Сайъло Хабибулоевич – д.т.н., доцент кафедры информатики Таджикского национального университета, Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон:(+992)98-507-27-87. E-mail: saidalo.mirzoev.1967@mail.ru.

Маннонов Тулкинҷон Баходирович – соискатель Таджикского национального университета, Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон:(+992) 906-04-44-40. E-mail: Mannonov_1995@mail.ru

Information about the authors: Mirzoev Sailo Khabibuloevich – Doctor of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics, Tajik National University, Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992)98-507-27-87 . E-mail: saidalo.mirzoev.1967@mail.ru.

Mannonov Tulkinchon Bakhodirovich – applicant of the Tajik National University, Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 906-04-44-40. E-mail: Mannonov_1995@mail.ru

УСУЛИ БОСАЛОҲИЯТИ ҲАЛЛИ МУОДИЛАҲОИ ХАТТИИ ЯКНОМАЪЛУМ БО ИСТИФОДА АЗ АФЗОРИ «ПОДБОР ПАРАМЕТРА» MS EXCEL 2016

*Қосимов И. Л. – н.и.т., дотсенти кафедраи информатики ДМТ
Қосимова М. И. – магистранти кафедраи информатики ДМТ*

Иттилооти мухтасари назариявӣ дар бораи муодила. Дар муодилаи математикӣ як ё якчанд микдори номаълумҳо вучуд дорад. Қимати

номаълумҳо бояд тавре пайдо шавад, ки ҳангоми дар мисол гузоштани онҳо баробарии дурусти ададӣ ба даст оварда шавад.

Масалан, ифодаи $2 + 4 = 6$ - ро гирем. Вақте ки тарафи чап ҳисоб карда мешавад, баробарии дурусти ададӣ ба даст меояд, яъне $6 = 6$.

Муодиларо ифодаи $2 + x = 6$ номидан мумкин аст, ки дорои тағйирёбандаи номаълуми x мебошад ва бояд қимати онро ёфт. Натиҷа бояд чунин бошад, ки аломати баробар асоснок бошад ва тарафи чап ба тарафи рост баробар бошад.

Решаи муодила ҳамон ададест, ки ҳангоми ба ҷойи номаълум гузоштани ифодаҳои рост ба чап баробар мешавад.

Ҳалли муодила маънои пайдо кардани ҳама решаҳои имконпазир ё боварӣ ҳосил кардан аст, ки решаҳо вучуд надоранд.

Муодилаҳои ду, се ё зиёда тағйирёбанда дошта метавонанд. Ин ду, се ё зиёда қимати тағйирёбандаҳо мебошанд, ки ифодаро ба баробарии воқеии ададӣ табдил медиҳанд.

Муодилаҳои баробарқувва муодилаҳои мебошанд, ки дар онҳо маҷмуи зиёди ҳалҳо мувофиқат мекунанд. Ба ибораи дигар, онҳо як реша доранд.

Қадам навъҳои муодилаҳо ҳастанд? Муодилаҳо метавонанд гуногун бошанд, маъмултаринашон хаттӣ ва квадратӣ мебошанд. Ба ғайр аз муодилаҳои хаттӣ ва квадратӣ, дигар навъҳои муодилаҳо низ вучуд доранд, ки ин ҳам бошад, муодилаҳои кубӣ, муодилаҳои дараҷаи чорум, иррационалӣ ва ратационалӣ, мебошанд.

Муодилаи хаттӣ чунин намуд дорад: $ax + b = 0$, ки дар он a ва b ададҳои ҳақиқӣ мебошанд. Ин ададҳо ҳангоми ҳалли муодилаҳо ба мо кумак мекунанд:

агар $a \neq 0$ - муодила решаи ягона дорад: $x = -b/a$;

агар $a = 0$ бошад, муодила реша надорад;

агар a ва b ба сифр баробар бошанд, пас решаи муодила дилхоҳ адад ба шумор меравад.

Барои мисол, ҳалли муодилаҳоро меорем.

Мисол, муодилаи $6x = 5x + 10$ ҳал карда шавад.

Ҳал:

$$6x = 5x + 10$$

$$6x - 5x = 10$$

$$x = 10$$

Натиҷа: $x=10$

Санҷиш: $6 * 10 = 60$ ва $5*10+10 = 60$ мешавад

Мисоли навбатӣ. Муодилаи $4x = 8$ ҳал карда шавад:

Ҳал:

$$4x = 8$$

$$x = 8/4$$

$$x = 2$$

Натиҷа: $x = 2$

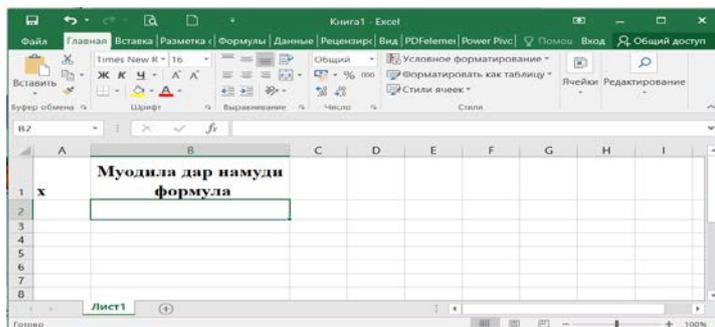
Санҷиш: $4*2 = 8$

Ҳалли муодилаҳои хаттии якномаълума дар барномаи MS Excel 2016. Дар барномаи MS Excel ҳалли муодилаҳои хаттии якномаълума хеле осон аст, ба шарте ки омӯзгор ё хонанда дар барномаи Excel кор карда тавонад ва аз имкониятҳои он бохабар бошад.

Муодилаҳои хаттии якномаълумаро дар барномаи MS Excel 2016 бо чунин роҳ ҳал мекунанд. Мисол, муодилаи $6x = 5x + 10$ ҳал карда шавад.

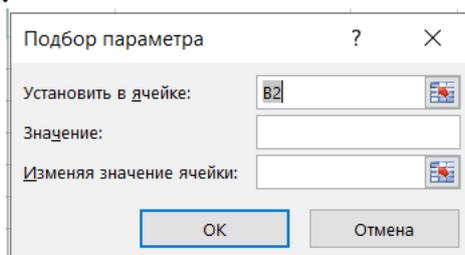
Ҳал:

Барномаи MS Excel 2016 фаъол мегардонем, равзанаи расми 1 кушода мешавад. [1,2]

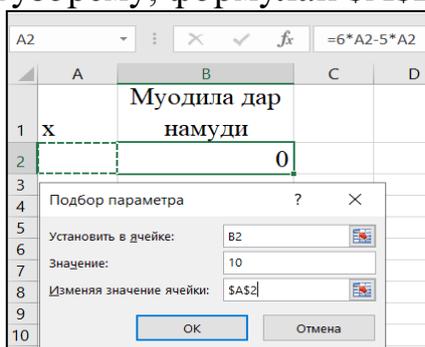
Расми 1. Равзанаи кори MS Excel 2016

Дар каттакчаи A1 номаълум x ва дар каттакчаи B1 «Муодила дар намуди формула» менависем. Ба каттакчаи B2 гузашта, муодиларо ба намуди формаулаи $= 6 * x - 5 * x$ менависем. Баъд аз он ба менюи «Анализ что если» даромада, фармони «Подбор параметра...» -ро фаъол мегардонем, равзанаи расми 2 кушода мешавад.

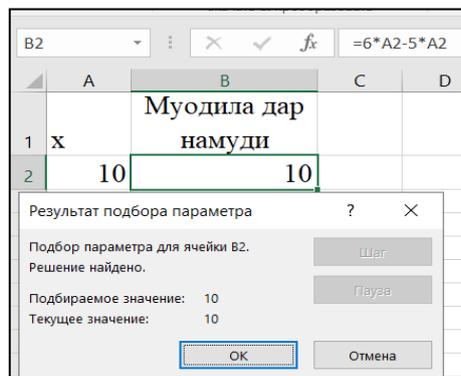
Расми 2. Равзанаи «Подбор параметра...»

Дар сатри «Значение:» адади 10 –ро, ки дар тарафи рости муодила омадааст, дохил мекунем. Ба сатри «Изменяя значение ячейки:» гузашта, курсорро ба катаки A2 мегузоредем, формулаи $\$A\$2$ аён мешавад.

Расми 2. Дохилкунии қимат дар равзанаи «Подбор параметра...»

Баъд аз он тугмаи ОК равзанаро пахш мекунем, равзана намуди расми 3 –ро мегарад, ки ҳалли муодилаи додашуда мебошад.

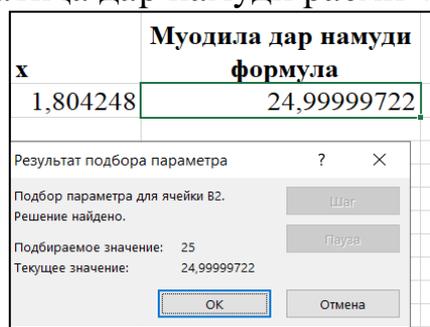
Расми 3. Натиҷаи кори «Подбор параметра...»

Мисоли 2. Муодилаи $20x - \frac{20}{x} = 25$ ҳал карда шавад.

Ҳал:

Дар катакҷаи A1 номаълум x ва дар катакҷаи B1 «Муодила дар намуди формула» менависем. Ба катакҷаи B2 гузашта муодиларо дар намуди формаулаи $= 20 * A2 - 20 / A2$ менависем ва барои он ки хатогӣ тақсим бо сифрро надихад, дар катаки A2 адади 1, ё ин ки 2 дохил мекунем. Баъд аз он ба менюи «Анализ что, если» даромада, фармони «Подбор параметра...» -ро фаъл мекунем, равзанаи расми 2 кушода мешавад.

Дар сатри «Значение:» адади 25 –ро, ки дар тарафи ростии муодила омадааст, дохил мекунем. Ба сатри «Изменяя значение ячейки:» гузашта, курсорро ба катаки A2 мегузорем, формулаи $A\$2$ аён мешавад. Пас аз он тугмаи ОК пахш кунем, натиҷа дар намуди расми 4 пешниҳод мешавад.

Расми 4. Натиҷаи кори «Подбор параметра...»

Хулоса, дилхоҳ муодилаи хаттии якномаълумаро бо истифода аз афзори «Подбор параметра...» -и барномаи MS Excel ҳал кардан мумкин аст. Ин усули босалоҳият барои хонандагони мактаб шуда метавонад. Чунки ҳам осон ва ҳам фаҳмою шавқовар аст аз оне, ки бо бур дар тахтаи синф муодиларо ҳал кардан.

АДАБИЁТ

1. Косимов И.Л. Асосҳои информатика ва технологияҳои компютерӣ. Васоити таълимӣ. – Қосимов И.Л., Зиёев Ш.Ш. – Душанбе, 2018. – 227 с. – ББК 73+32.97+22.18.193: Қ - 83., - 2019. – № 2/4(69). – С.34-38.
2. Косимов И.Л. Корҳои лабораторӣ аз MS Excel 2010. Васоити таълимӣ. – Матбааи ҚДММ «ЭР-граф» - 85 с. – Душанбе, 2015.
3. Магомедов Р.М., Ниматулаев М. - Сборник упражнений и заданий по Excel. Методические указания и задания к изучению дисциплины

“Информатика”. - Учебное издание для студентов всех специальностей всех форм обучения. М.: Финансовая академия при Правительстве Российской Федерации, кафедра «Информационные технологии», 2009. – 70 с

УСУЛИ БОСАЛОҲИЯТИ ҲАЛЛИ МУОДИЛАҲОИ ХАТТИИ ЯКНОМАЪЛУМ БО ИСТИФОДА АЗ АФЗОРИ «ПОДБОР ПАРАМЕТРА» MS EXCEL 2016

Мақолаи мазкур барои омӯзгорон, хонандагони мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва донишҷӯён, инчунин дилхоҳ шахсоне тавсия шудааст, ки хоҳиши дар барномаи Excel кор карданро доранд. Дар мақола ҳалли якчанд муодилаи хаттии якномаълума дар намуди аналитикӣ оварда шудааст. Баъд аз он ҳамон муодилаҳо дар барномаи Excel 2016 бо истифода аз афзори «Подбор параметра...» ҳал карда шудаанд. Ба фикри мо, ҳалли муодилаҳои хаттии якномаълум дар дарсҳои математика бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, инчунин истифодаи технологияҳои инноватсионӣ яке аз масъалаҳои мубрами рӯз мебошад.

Калидвожаҳо: муодила, муодилаи хаттии якномаълума, математика, босалоҳият, барномаи Excel, решаи муодила.

КОМПЕТЕНТНЫЙ МЕТОД РЕШЕНИЯ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ С ОДНОЙ НЕИЗВЕСТНОЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНСТРУМЕНТА ПОДБОР ПАРАМЕТРОВ MS EXCEL 2016

Эта статья предназначена для учителей, средних школ учеников и студентов, а также всех, кто хочет работать в Excel. В статье представлено решение нескольких линейных уравнений с одним неизвестным в аналитической форме. После этого, уравнение решено в программе Excel 2016 с помощью инструмента «Подбор параметров...». По нашему мнению, решение линейных уравнений с одним неизвестным на уроках математики и информационных технологий в общеобразовательных школах с применением инновационных технологий является актуальным вопросом.

Ключевые слова: уравнение, линейное уравнение с одной неизвестной, подбор параметров, математика, компетентный, программа Excel, корень уравнения.

A COMPETENT METHOD FOR SOLVING LINEAR EQUATIONS WITH ONE UNKNOWN USING THE "PARAMETER SELECTION" TOOL MS EXCEL 2016

This article is for teachers, middle schoolers and students, and anyone who wants to work with Excel. The article presents the solution of several linear equations with one unknown in an analytical form. After that, the same equations were solved in Excel 2016 using the "Selection of parameters ..." tool. In our opinion, the solution of linear equations with one unknown in the lessons of mathematics and information technology in secondary schools using innovative technologies is an urgent issue.

Keywords: equation; linear equation with one unknown, selection of parameters; mathematics; competent; Excel program; root of the equation.

Маълумот дар бораи муаллифон: Қосимов Исмоил Латипович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои техникӣ, дотсенти кафедраи информатика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 918 48 76 37. Почтаи электронӣ: qosismoil@yandex.ru
Қосимова Мафтунна Исмоиловна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи информатика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: Косимов Исмаил Латипович – Таджикский национальный университет кандидат технических наук, доцент кафедры информатики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 918 48 76 37. E-mail: qosismoil@yandex.ru
Косимова Мафтунна Исмоиловна – Национальный университет Таджикистана, аспирант кафедры информатики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: Kosimov Ismail Latipovich – Tajik National University, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Computer Science. Address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 918 48 76 37. E-mail: qosismoil@yandex.ru
Kosimova Maftuna Ismoilovna – National University of Tajikistan, graduate student of the Department of Informatics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

РОҶЕЪ БА ИСТИФОДАБАРИИ МАНБАҲОИ ОМУЪЗИШИ РАҚАМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ МУОСИР

Арабов М. Қ. – н.и.ф.-м., муаллими калони кафедраи таҳлили маълумотҳо ва технологияҳои барномасозӣ, донишгоҳи Федералии Қазон, шаҳри Қазон, ФР
Розиқов П. Ш. – н.и.ф.-м., муаллими калони кафедраи таҳлили маълумотҳо ва технологияҳои барномасозӣ, донишгоҳи Федералии Қазон, шаҳри Қазон, ФР

Дар замони муосир, ки илму техника дар ҳолати рушд ва тараққӣ мебошад, аксар соҳаҳои ҳаёти ҷомеа низ вобаста ба тараққиёти технология тағйир ёфта, баъзе ҷойҳои қорӣ аз байн рафта, ҷойи онҳоро ҷойҳои қорӣ нав банд карда истодаанд. Дар ин замина, муваффақтарин корхонаҳо корхонаҳое ба ҳисоб мераванд, ки дар онҳо технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботи (ТИИ)-и муосир истифодаи васеъ дорад.

Соҳаи маориф, ки ҳамчун зерсутун дигар соҳаҳои ҳаётӣ иқтисодӣ ва иқтимоии тамоми давлатҳо ба ҳисоб меравад, ниёз ба истифодаи васеи технологияҳои муосир дорад. Маҳз ТИИ – и муосир сабаби баланд бардоштани сатҳу сифати таълим ва омода намудани мутахассисони ба бозори меҳнат ҷавобгӯ мегардад. Бинобар ин, яке аз масъалаҳои асосӣ дар системаи маориф ворӣ намудани манбаҳои омӯзиши рақамӣ (МОР) дар раванди таълим ва фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ), колледжҳо,

муассисаҳои олии ва ғайра ба ҳисоб меравад. Дар ин соҳа (таҳия ва амалисозии МОР) олимони зиёде ба монанди: Bersin J., Bulaeva, M.N., Vaganova, O.I., Koldina, M.I., Lapshova, A.V., Khizhnyi, A.V., Clark D., Edelson P. J., Pitman V. V., Garrison D. R., Smirnova Z.V., Vaganova O.I., Prokhorova M.P., Abramova N.S., Meirani Harsasi, Morrison D. E., Smirnova, Z.V., Mukhina, M.V., Kutepova, L.I., Kutepov, M.M., Vaganova, O.I., Ваганова О.И., Иляшенко Л.К., Полат Е. С., Полат Е. С., Бухаркин М. Ю., Моисеев М. В., Петров А. Е., Турри А., Шкильменский Н. А., Зубарев М.А., Масевич А.Ц., Ходоровский Л.А., Абадзе Э.А., Трусов В.А., Ребрина Ф.Г., Леонтьева И.А., Обратнева О.А., Смирнова Ж.В., Красикова О.Г., Прохорова М.П., Иляшенко Л.К., Костылев Д.С. ва ғайра [1-10] корҳои илмиву методӣ анҷом доданд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки МОР – мафҳуми умумӣ мебошад, ки тавассути ТИИ муосир воситаҳои омӯзиширо муттаҳид намуда, онҳоро таҳия ва пешниҳод менамояд. Мафҳуми мазкур таърифиҳои дигарро низ доро мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки МОР яке аз бахшҳои асосии муҳити иттилоотиву омӯзишӣ (МИО) ба ҳисоб меравад. Маҳз дар асоси он моҳияти курс шакл мегирад. Дар замони муосир, хусусан пас аз шуюъи бемории COVID-19 талабот ба истифодаи МОР зиёдтар гардида, миқдори истифодабарандагон он низ ба маротиба афзуданд. МОР барои омӯзандагон метавонад имкониятҳои зеринро фароҳам оварад:

- ғанӣ гардонидани дарс (дарс, лексия, практика ва ғайра);
- бедор намудани завқи омӯзандагон ба хониш;
- шавқовар ва ҷолиб намудани дарс;
- фароҳам овардани замина, барои баланд бардоштани қобилиятҳои зеҳнӣ, эҷодӣ ва тадқиқотӣ;
- дар хона фароҳам овардани амалҳои шавқовари зиёд, ба монанди сайри виртуалӣ дар осорхона, ҷангал, шаҳрҳои дигар ва ғайра. Инчунин иҷро намудани корҳои лабораторӣ ва санҷишӣ;
- мустақилона санҷидани сатҳи дониши худ;
- хабардор намудани волидайн аз пешрафтҳои ҳеш;
- истифодаи технологияҳои муосир ва дарк намудани зарурати тараққиёт ва инкишофи техника;
- баланд бардоштани обрӯӣ ва нуфӯзи худ байни ҳамсинфон;
- ёрӣ расонидан ба ҳамсинфон ва баланд бардоштани обрӯӣ ва нуфӯзи худ байни онҳо;
- бо назардошти ҷанбаҳои педагогиву психологӣ инкишоф додани қобилияти ҳеш;
- зуд ба даст овардани иттилооти дилхоҳ оиди мавзӯҳои фанҳои лозимӣ;
- дар канори худ қарор додани ҳамаи курсҳои омӯзишӣ;
- ва ғайра.
- Барои омӯзгорон МОР низ метавонад имкониятҳои зиёдеро фароҳам оварад:
- ҳамқадам бо замона будан;
- сарфаҷӯйии вақт;
- кам кардани сарборӣ барои тафтиши корҳои мустақилонаи хонандагон (донишҷӯён);
- инкишоф додани муносибати устод бо хонандагон;

- ҳамқадами замона буданро таъмин намуда, қобилияти худ инкишофдиҳиро инкишоф додан;
- баланд бардоштани маданият ва таҷрибаи педагогӣ;
- обрӯ ва маъруфият пайдо кардан, байни коллектив ва хонандагон (донишчӯён);
- ба хонандагон (донишчӯён) расонидани ҳамаи маводи лозимӣ;
- тарбия ва ба воя расонидани кадрҳои ба бозори меҳнат ҷавобгӯ ва рақобатпазир.

Ҳамин тариқ, МОР имкониятҳои навро ба рӯи омӯзгорон ва хонандагон (донишчӯён) кушода, шаклҳои тадриси классикиро азнавсозӣ мекунад. Дар натиҷа, ҳам хонанда (донишчӯ) ва, ҳам омӯзгор, метавонанд аз дигарон қафо намонда, ҳамқадам бо замона ҳаракат кунанд.

АДАБИЁТ

1. Bersin J. The Blended Learning Book: Best Practices, Proven Methodologies and Lessons Learned/ John Wiley & Sons. - 2004. - 352 p.
2. Bulaeva, M.N. Preparation of bachelors of professional training using MOODLE Advances in Intelligent Systems and Computing/ M.N. Bulaeva, O.I. Vaganova, M.I. Koldina, A.V. Lapshova, A.V. Khizhnyi. -2018. - Pp. 406-411.
3. Clark D. Blended learning/D. Clark //CEO Epic Group plc, 52 Old Steine, Brighton BN1 1NH. - 2003.- 44 p.
4. Garrison D. R. Three generations of technological innovations in distance education /D.R. Garrison // Distance Education. -1985. -Vol. 6, № 2.- Pp. 235–241.
5. Morrison D. E-Learning Strategies. How to get implementation and delivery right first time /D. Chichester. - John Wiley & Sons Inc. - 2003. - 409 p.
6. Smirnova Z.V. Organization of the research activities of service majors trainees // Z.V. Smirnova, M.V. Mukhina, L.I. Kutepova, M.M. Kutepov, O.I. Vaganova // Advances in Intelligent Systems and Computing. -2018. – 622 p.
7. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования /Е.С. Полат: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 3-е изд., стер. - М.: Изд. центр «Академия», - 2010. - 368 с.
8. Турри А. Начало электронного обучения // Тегеран. - 2002. - С. 54–60.
9. Арабов М.Қ. Роҷеъ ба истифодабарии технологияҳои муосир ва барноманависӣ дар бахшҳои гуногуни математикӣ дар муассисаҳои олии ҚТ / М.Қ. Арабов, М.Ш. Халилова //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2022. № 1. С. 277-287.
10. Арабов М.Қ. Роҷеъ ба зарурати ҷорӣ намудани усулҳои муосири таълими веб-барномасозӣ бо донишчӯёни ихтисосҳои ИТ/М.Қ. Арабов, А.Э. Сатторов, К.Қ. Ҳабибуллозода//Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. 2022. № 1-2 (98). С. 141-145.
11. Арабов М.Қ. Баъзе вижаҳои махсуси методикаи тадриси технологияҳои 1с барои донишчӯёни равияҳои иқтисодӣ / М.Қ. Арабов

РОЦЕЪ БА ИСТИФОДАБАРИИ МАНБАҲОИ ОМУЪЗИШИИ РАҚАМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур зарурати қорӣ ва истифода намудани манбаҳои омӯзишӣ-рақамӣ (МОР) дар раванди таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ), коллеҷҳо ва муассисаҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баҳс қарор дода шудааст. Дар замони муосир истифодаи МОР ба яке аз масъалаҳои мубрам табдил ёфта, рӯз то рӯз талабот ба он зиёд мегардад. Маҳз МОР боис мегардад, ки донишомӯзон (хонандагон ва донишҷӯён) фанҳои таълимиро дар сатҳи зарурӣ аз худ намуда, ҳамқадами замона бошанд. Дар навбати худ, омӯзгорон ва устодон метавонанд вақти худро самаранок истифода баранд.

Дар мақола таърифи МОР баён гардида, имкониятҳо, вазифаҳо ва камбудии он низ баён гардида, МОР -ҳои мавҷудбуда низ дида баромада шуданд. Илова бар ин, имкониятҳои Google ва Yandex, ки омӯзгор метавонад онро барои амалӣ сохтани МОР-и шахсии хеш истифода барад баррасӣ гардидаанд.

Мавриди зикр аст, ки дар аксари давлатҳои пешқадам аз ҷониби мутахассисони техникӣ воситаҳои таъминоти барномавӣ барои амалисозии МОР бо забонҳои гуногун омода карда шудааст. Солҳои охир барои рушди таҳсили фосилавӣ дар аксари муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ системаи муайяне таҳия карда шудааст, ки дар он лексияҳои омӯзгорон, корҳои амалӣ ва лабораторӣ мавҷуд мебошанд. Новобаста аз ин, то ҳол дар ҚТ МОР ба таври бояду шояд инкишоф наёфтааст. Маҳз пайдоиш ва густариши бемории вируси COVID-19 боиси ошкор гардидани ин камбудӣ гардида, ҳамзамон зарурати рушд ва густариши онро ба таври ҷиддӣ пеш овард. Аз ин рӯ, зарур аст, ки ҳар чӣ зудтар МОР барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коллеҷҳо ва муассисаҳои олии ҚТ қорӣ карда шуда, воситаҳои таъминоти барномавии муосир таҳия карда шавад.

Калидвожаҳо. МОР, дарс, технология, инноватсия, курсҳои омӯзишӣ, лоиҳасозӣ, барнома, лексия, практика.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматривается необходимость внедрения и использования цифровых образовательных ресурсов (ЦОР) в образовательном процессе средних и высших учебных заведений Республики Таджикистан. В наше время использование ЦОР стало одной из наиболее актуальных проблем, и спрос на нее растет день ото дня. Это ЦОР, который позволяет студентам овладеть предметом на хорошем уровне и идти в ногу со временем. В свою очередь, учителей и преподаватели могут эффективно использовать свое время.

Статья определяет ЦОР, его возможности, задачи и недостатки, а также существующие ЦОР. Кроме того, обсуждаются возможности Google и Yandex, которые учитель может использовать для реализации своего личного ЦОР.

Следует отметить, что в большинстве развитых стран технические специалисты разработали программные средства для реализации ЦОР на разных языках. В последние годы для развития дистанционного образования в большинстве высших учебных заведений Республики Таджикистан была разработана определенная система, которая включает лекции, практические занятия и лабораторные работы. Тем не менее, ЦОР в Таджикистане все еще недостаточно развита. Это была вспышка Коронавируса, которая привела к обнаружению этого недостатка, и в то же время подчеркнула необходимость его развития и расширения. Поэтому необходимо ввести ЦОР для средних школ, колледжей и университетов Республики Таджикистан и разработать современные программные средства. Этот вопрос обсуждается в статье.

Ключевые слова: ЦОР, уроки, технологии, инновации, учебные курсы, дизайн, программа, лекция, практика.

ABOUT THE USE OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

The article discusses the need for the implementation and use of digital educational resources (CDR) in the educational process of secondary and higher educational institutions of the Republic of Tajikistan. In our time, the use of CDR has become one of the most pressing problems, and the demand for it is growing day by day. It is a CDR that allows students (pupils and pupils) to master the subject at a good level and keep up with the times. In turn, teachers and educators can use their time effectively.

The article defines the CDR, its capabilities, objectives and disadvantages, as well as the existing CDR. In addition, they discussed the possibilities of Google and Yandex, which a teacher can use to implement his personal CDR.

It should be noted that in most developed countries, technical specialists have developed software tools for implementing CDR in different languages. In recent years, for the development of distance education in most of the higher educational institutions of the Republic of Tajikistan, a certain system has been developed, which includes lectures, practical classes and laboratory work. However, the CDR in Tajikistan is still underdeveloped. It was the Coronavirus outbreak that led to the discovery of this flaw, and at the same time highlighted the need for its development and expansion. Therefore, it is necessary to introduce DTC for secondary schools, colleges and universities of the Republic of Tajikistan and develop modern software tools. This issue is discussed in the article.

Key words: CDR, lessons, technology, innovation, training courses, design, program, lecture, practice.

Маълумот дар бораи муаллиф: Арабов М. Қ. – номзоди илмҳои физика ва математика муаллими калони кафедраи таҳлили маълумотҳо ва технологияҳои барномасозӣ, донишгоҳи Федералии Қазон, шаҳри Қазон, Федератсияи Россия. Email: mkarabov@kpfu.ru

Розиков П. Ш. – номзоди илмҳои физика ва математика, муаллими калони кафедраи таҳлили маълумотҳо ва технологияҳои барномасозӣ, донишгоҳи Федералии Қазон, шаҳри Қазон, Федератсияи Россия. Email: mkarabov@kpfu.ru

Сведения об авторах: Арабов М. К. – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры анализа данных и технологий программирования, Казанский федеральный университет, г. Казань, Российская Федерация. Электронная почта: mkarabov@kpfu.ru

Розиков П. Ш. – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры анализа данных и технологий программирования Казанского федерального университета, Казань, Российская Федерация. Электронная почта: mkarabov@kpfu.ru

Information about the authors: Arabov M.K. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, senior lecturer at the Department of Data Analysis and Programming Technologies, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation. Email: mkarabov@kpfu.ru

Rozikov P. Sh. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, senior lecturer at the Department of Data Analysis and Programming Technologies, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation. Email: mkarabov@kpfu.ru

ИСТИФОДАИ УСУЛИ ОМУЌИШИ ПРОБЛЕМАВЌ ДАР ДАРСҲОИ ЛЕКСИОНЌ

*Истамов Ф. Х. – н.и.ф.м, дотсент, мудири кафедраи
методикаи таълими физикаи ДМТ*

*Ахмедова З. П. – муаллими калони кафедраи физикаи Донишқадаи технология
ва менечменти инноватсионї дар шаҳри Кўлоб*

*Қосимов Д. Н.- ассистенти кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи
давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон*

Барои омода намудани мутахассисони физикдони босалоҳият бояд ҳар чї бештар дар дарсҳои лексионї, амалї ва лабораторї васоити гуногуни техникий таълим истифода бурда шавад. Аммо, чи тавре ки таҷриба нишон медиҳад, дар дарсҳои лексионї аз тарафи муаллим дар тахтаи синф исбот кардани формула ва қонунҳо дарки маводи омӯхташавандаро барои донишҷӯён осон мекунад. Бинобар ин, исботи формулаҳо набояд дар слайдҳои презентатсия ҷойгир карда шавад. Яке аз омилҳои баланд бардоштани самаранокии раванди таълим дар таълими фанни физика ҷалби диққати донишҷӯён ба дарс мебошад. Омӯзгор бояд равшаносии нозук бошад, ҳама гуна тағйироти ҳолати донишҷӯёнро эҳсос намуда, вазъиятро доимо назорат кунад [1]. Муаллими ботаҷриба дар ҳар як дарс аз усулҳои гуногуни педагогӣ моҳирона истифода мебарад [2,3]. Ба андешаи мо, усули аз ҳама афзалтари ташкили дарс аз фанни физика, ки барои баланд бардоштани самаранокии таълим ва рафъи душвориҳои мутамарказкунии диққати хонандагон имкон медиҳад, таълими проблемавї мебошад [4]. Таълими проблемавї назар ба дигар усулҳои фаъоли таълим ба ташкили фаъолияти даркнамоии донишҷӯён ҳангоми омӯзиши физика бештар мусоидат менамояд. Моҳияти таълими проблемавї дар он ифода меёбад, ки муаллим дар дарс бо мақсади муайян ва пайваста донишҷӯёнро ба раванди гузориш ва ҳалли проблемаҳои гуногуни

дарсӣ чалб менамояд. Дар натиҷаи ҳалли чунин проблемаҳо донишҷӯён дониши нав, инчунин тарзҳои нави амалиёти фикриро аз худ менамоянд.

Таълими проблемавӣ имконият медиҳад, ки фаъолияти фикрии донишҷӯён тариқи вазъияти проблемавӣ, ки он савол ва масъалаҳои зиёдеро дар бар мегирад, фаъол гардад. Илми равшанӣ собит кардааст, ки тафаккур ҳангоми дучор шудан бо мушкилот, дар вазъияти мушкилӣ инкишоф меёбад [4]. Аз ин рӯ, дар раванди дарс тавассути саволҳо, супоришҳо, масъалаҳои проблемавӣ ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ боиси эҷодкорона азхудкунии дониш мегардад. Вазъияти проблемавӣ мафҳумест, ки ҳолати равшанӣ ҳамкорӣ шахс ё гурӯҳро бо субъекти эҳтимоли ва ё муҳити иҷтимоӣ тавсиф мекунад. Баҳодихӣ шахс ба номутобикати ин муҳит боиси таҷрибаи мушкилоти зеҳнӣ, тавлиди ҳавасмандии маърифатӣ, ҳамтаъсироти равшанӣ бо вазъият ва одамони ба он дохилшуда мегардад [5]. Дар мақола истифодаи усули проблемавии таълим дар дарсҳои лексионӣ аз фанни физика дар донишгоҳ барои рушди тафаккури эҷодӣ ва фаъолияти мустақилонаи ҳушҷӯӣ донишҷӯён пешниҳод шудааст. Тавсияҳо оид ба истифодаи ҳолатҳои мушкилот дар намудҳои гуногуни дарсҳо дода мешаванд. Ҷомеаи муосир рушди қобилиятҳои эҷодии мутахассисони ҷавонро тақозо мекунад, аз ҳар як узви ҷомеа талаб менамояд, ки мунтазам ва пайваста омӯхта дониши худро такмил дода тавонанд. Ба сифати мисол, татбиқи омӯзиши проблемавиро дар дарси лексионӣ фанни механика дида мебароем. Пеш аз оғози мавзӯи ҳаракати ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфуқ партофташуда ба донишҷӯён проблемаи зеринро пешниҳод кардан мумкин аст.

Гузориши проблема: Оё ҳадафи дарси кӯҳ ниҳон бударо ба воситаи яроқ мавриди ҳамла қарор додан мумкин аст? Агар ҳа пас, чӣ гуна? Барои амалӣ намудани ин мақсад чиро бояд донист? [8].

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Барои ба ҳадафи дарси кӯҳ ниҳон буда зарба задан, пеш аз ҳама, координатаҳои онро муайян намуда, баландии зиёдтарини болобарои тир ва дурии парвози онро ошкор кардан лозим аст. Барои ба ҳамаи ин саволҳо ҷавоби мушаххас додан, мо бояд ҳаракати ҷисми нисбат ба уфуқ таҳти кунҷ партофташударо омӯзем. Баъди таҳлил ва баррасии донишҷӯён муаллим дар бораи мавзӯ маълумот медиҳад ва қадам ба қадам ба воситаи гузориши проблема мавзӯро мефаҳмонад.

Гузориши проблема: Ба ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфуқ партофташуда, ҳангоми парвоз кадом қувваҳо таъсир мекунад? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Ба ҷисме, ки нисбат ба уфуқ таҳти кунҷ партофта шудааст, ҳангоми парвоз ду қувва: қувваи вазнинӣ ва қувваи муқовимати ҳаво таъсир мекунад. Ҳангоми ба назар нагирифтани қувваи муқовимати ҳаво танҳо як қувва боқӣ мемонад, қувваи вазнинӣ.

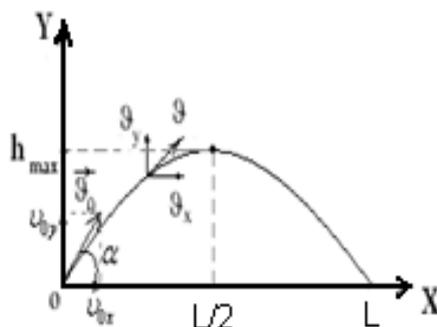
Гузориши проблема: Дар дарсҳои гузашта Шумо дар бораи ҳаракати ростхаттаи мунтазам, ҳаракати ростхаттаи собитшитоҷ ва ҳаракати ростхаттаи номунтазам маълумот гирифтед. Муодилаҳои тавсифдиҳандаи ин ҳаракатҳоро омӯхтед. Дар бораи ин намуд ҳаракатҳо масъалаҳо ҳал карда метавонед. Акнун бигӯед, ки ҳаракати ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфуқ партофташуда ба кадоме аз ин ҳаракатҳо тааллуқ дорад.

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Ҳаракати ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфуқ партофташуда ҳаракати мураккаби қатъаттае мебошад, ки онро ҳамчун

мачмуи ду ҳаракати мустақил - ҳаракати ростхаттаи мунтазам ба самти уфуқӣ ва афтиши озод ба самти амудӣ ифода кардан мумкин аст.

Гузориши проблема: Барои тавсифи ин ҳаракат аз чӣ гуна системаи координатӣ истифода мебарем ва онро чӣ тавр тасвир кардан мумкин аст? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Ин ҳаракат дар ҳамворӣ аст, бинобар ин барои тавсифи ҳаракат аз системаи координати Декартӣ истифода мебарем.

Тирҳои координатиро тасвир мекунем: тири Oy амудан ба боло ва тири уфуқии Ox дар ҳамвории амудӣ бо суръати ибтидоии $\mathcal{G}_0$ ҷойгир мешавад. Проексияи суръати ибтидоӣ дар тири Ox ба $\mathcal{G}_0 \cos \alpha$ ва дар тири Oy ба $\mathcal{G}_0 \sin \alpha$ баробар аст. Шитоби ҷисм ба g баробар буда, ҳамеша ба поён

самт дорад, бинобар ин проексияи шитоб дар тири Oy ба $-g$ ва дар тири Ox ба сифр баробар аст. Азбаски ташкилдихандаи шитоб дар тири Ox мавҷуд нест, бинобар ин проексияи суръат дар ин тир доимӣ мемонад, яъне ҳаракати ҷисм дар тири Ox мунтазам мебошад. Ҳаракати ҷисм дар тири Oy бо шитоби доимии g ба ду самт ба боло ва ба поён ҷараён мегирад.

Гузориши проблема: Ҳангоми ба назар нагирифтани муқовимати ҳаво оё вақти болобароии ҷисм ба вақти поёнфуруии он баробар аст?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Ҳангоми ба назар нагирифтани муқовимати ҳаво вақти то баландии зиёдтарин баромадани ҷисм ба вақти поёнфуруии он баробар аст.

Гузориши проблема: Дурии парвози ҷисм l -ро чӣ тавр муайян менамоем?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Проексияи суръати ҷисм вобаста ба вақт чунин тағйир меёбад:

$$\mathcal{G}_x = \mathcal{G}_{0x} = \mathcal{G}_0 \cos \alpha, \quad \mathcal{G}_y = \mathcal{G}_{0y} - gt = \mathcal{G}_0 \sin \alpha - gt$$

Дар ин ҷо $\mathcal{G}_0$ - суръати ибтидоӣ, α - кунҷи партофт нисбат ба уфуқ. Тағйирёбии координатаҳои ҷисмро менависем:

$$x = x_0 + \mathcal{G}_0 t \cos \alpha, \quad y = y_0 + \mathcal{G}_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}$$

Дар шarti мо координатаҳои ибтидоӣ $x_0 = y_0 = 0$, пас

$$x = \mathcal{G}_0 t \cos \alpha; \quad (1) \quad y = \mathcal{G}_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} \quad (2)$$

Вақти ҳаракати ҷисмро муайян мекунем. Барои ин ба эътибор мегирем, ки ҳангоми ба Замин афтодани ҷисм координатаи Y ба сифр баробар мешавад.

$$g_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} = 0$$

Аз ин чо вақти парвозро меёбем:

$$t_0 = \frac{2g_0 \sin \alpha}{g} \quad (3)$$

Дурии парвозро аз формулаи (1) ҳосил мекунем. Дурии парвоз – ин қимати координатаи x дар интиҳои парвоз, яъне дар лаҳзаи вақти t_0 . Қимати (2) – ро ба формулаи (1) гузошта дурии парвозро меёбем.

$$l = \frac{g_0^2 \sin 2\alpha}{g} \quad (4)$$

Гузориши проблема: Дар мусобиқаи гурзпартоӣ ба ғайр аз қувваи варзишгар боз кадом омил ба дуртар парвоз намудани гурз мусоидат менамояд? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Аз формулаи дурии парвози ҷисм бармеояд, ки дар мусобиқаи гурзпартоӣ ба ғайр аз қувваи варзишгар боз тахти кадом кунҷ партофта шудани он боиси дуртар парвоз намудани гурз мегардад. Дурии парвози аз ҳама зиёдтарин ҳангоми кунҷи 45 градус ба даст меояд.

Гузориши проблема: Баландии зиёдтарини болобароиро чӣ тавр муайян менамоем?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Баландии зиёдтарини болобароиро аз формулаи (2) ҳосил мекунем. Барои ин дар ин формула қимати вақти ба нисфи вақти парвоз баробар бударо мегузorem, яъне дар нуқтаи миёнаи масир баландии парвоз максималӣ аст.

$$h = \frac{g_0^2 \sin^2 \alpha}{2g} \quad (5)$$

Гузориши проблема: Муодилаи масири ҳаракати ҷисми тахти кунҷ партофташударо чӣ тавр ҳосил мекунем?

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Аз муодилаҳои (1) ва (2) муодилаи масири ҷисмро ҳосил кардан мумкин аст, яъне муодилаи вобастакунандаи координатаҳои x ва y – ро ҳангоми ҳаракат. Барои ин аз формулаи (1) t – ро ифода карда

$$t = \frac{x}{g_0 \cos \alpha}$$

$$y = xt g \alpha - \frac{g}{2g_0^2 \cos^2 \alpha} x^2$$

ба (2) мегузorem:

Ин муодила муодилаи масири ҳаракати ҷисми тахти кунҷ нисбат ба уфуқ партофташуда мебошад. Намуди графии ин муодила параболаи шохаҳояш ба поён самт дошта мебошад, зеро пеш аз аъзои квадратӣ аломати минус дорад.

Ҳамин тавр мавзуи ҳаракати ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфук партофташударо зина ба зина бо ҳамроҳии донишҷӯён шарҳ додем. Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳалли проблемаи гузошташуда, варианти ҷавобҳои донишҷӯён набуда, ин хулосаи ҷамъбасти муаллим мебошад. Варианти ҷавобҳои донишҷӯён хеле рангоранг ва гуногунмаъно буданд ва шарҳи ҳамаи варианти ҷавобҳои донишҷӯёнро истисно намудем.

АДАБИЁТ

1. Самыгин С.И. Психология и педагогика: Учебное пособие/ С.И. Самыгин, Л. Д Столяренко.-М.: КноРус, 2012.-480 с.
2. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения/И.Я. Лернер.-М.: Педагогика, 1981.-186 с.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: комплексный подход: Метод. Пособие.-М.: Высш.шк., 1991.-207 с.
4. Брушлин А.В. Психология мышления и проблемное обучение. – М.: Знание, 1983.-98 с.
5. Железный С.В. Использование проблемного обучения на занятиях физики в вузе/ С.В. Железный, Е. А. Москалева, И.В. Сычев // Молодой ученый. -2015. - №22 (102). –С. 780-784
6. Тошбой Бобоев, Фарход Раҳимӣ, Хочазода Т.А., Давлат Солиҳов, Фарход Истамов. Физика. // Душанбе, 2020. – 470 с.
7. Фарход Истамов, Зебонисо Аҳмедова. / Технологияи омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои механика. - Душанбе, 2022- 251 с.

ИСТИФОДАИ УСУЛИ ОМЌЗИШИ ПРОБЛЕМАВЌ ДАР ДАРСҲОИ ЛЕКЦИОНЌ

Дар мақола доир ба истифодаи усули омӯзиши проблемавӣ дар раванди дарси лексионӣ маълумот дода шудааст. Ба сифати мисол раванди дарс дар мавзуи “Ҳаракати ҷисми таҳти кунҷ нисбат ба уфук партофташуда” пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: проблема, вазъияти проблемавӣ, лексия, ҷисм, дурии парвоз.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЯХ

В статье представлена информация об использовании проблемных методов обучения в лекционном уроке. В качестве примера представлен ход занятия по теме «Движение тела, брошенного под углом к горизонту».

Ключевые слова: проблема, проблемная ситуация, лекция, тело, дальность полета.

USING THE METHOD OF PROBLEM LEARNING IN LECTURE LESSONS

The article provides information on the use methods of bases problems for learning in the lecture process. An example, the lesson process is presented on the theme " Movement of a body thrown at an angle to the horizon ".

Keywords: Problem, problem situation, lecture, body, flight distance, maximum altitude

Маълумот дар бораи муаллиф: Истамов Фарход Хоҷамкулович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: +992 931 82 83 88

Ахмедова Зебонисо Партововна – Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб. Суроға: ш. Кӯлоб кӯчаи Борбад. Телефон: +992 988 35 05 55

Қосимов Дилшод - ассистенти кафедраи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Сведения об авторах: Истамов Фарход Ходжамкулович – Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры методики преподавания физики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: +992 931 82 83 88

Ахмедова Зебонисо Партововна – Институт технологий и инновационного менеджмента в городе Куляб. Адрес: г. Куляб, ул. Борбад. Телефон: +992 988350555

Касимов Дилшод - Ассистент кафедры естественных наук Таджикского государственного университета финансово экономического университета. Адрес: Таджикистан, Душанбе, ул. Нахимов, 64/14

Information about the authors: Istamov Farhod Khojamkulovich - National University of Tajikistan, Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor of the Department of Physics Teaching Methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Phone: +992 931 82 83 88

Akhmedova Zeboniso Partovna – Institute of Technology and Innovation Management in the city of Kulyab. Address: Kulyab, st. Borbad, Phone: +992 988 35 05 55

Kasimov Dilshod - Assistant of the Department of Natural Sciences, Tajik State University of Financial and Economic University

ШАРҲИ МАВЗУИ «ҲАРАКАТ ДАР МАЙДОНИ ҚОЗИБА» ДАР ЗАМИНАИ ОМУЗИШИ ПРОБЛЕМАВӢ

*Истамов Ф. Х. – н.и.ф.-м., дотсент, мудири кафедраи
методикаи таълими физикаи ДМТ*

*Ахмедова З. П. – муаллими калони кафедраи физикаи Донишкадаи
технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб*

Файзов Ш. – омӯзгори литсейи ДМТ

Омӯзиши проблемавӣ усули таълимест, ки дар он донишҷӯ ба зиддиятҳои илмӣ дучор меояд ва кӯшиш мекунад, ки онҳоро мустақилона ҳал намояд. Ин усул ба рушди тафаккур, қобилияти дарёфти роҳҳои ҳалли ғайристандартӣ, робитаҳои сабабу натиҷа ва истифодаи донишҳои мавҷуда

мусоидат мекунад. Ҳангоми истифодаи омӯзиши проблемавӣ қобилияти эҷоди вазъияти проблемавӣ муҳим аст. Аксари устодон вазъияти проблемавино дар ташаккули маърифати дарс муайян мекунанд. [1, с.220].

Муқаррароти концептуалии омӯзиши мушкилот инҳоянд: азхудкунии дониш як раванди беназорат ва стихиявӣ мебошад; азхудкунии мавод на дар сурате ба амал меояд, ки одам чизеро бо ҳиссиёт танҳо мешунавад ва дарк мекунад, балки ҳангоме ба амал меояд, ки вай ба гирифтани дониши мушаххас ниёз дорад. Шароитҳои муваффақияти омӯзиш инҳоянд: проблемакунонии маводи таълимӣ (боиси тааҷҷуб ва ё кунҷковӣ), фаъолияти донишчӯ, робитаи маводи азхудшаванда бо ҳаёт, кор ва ғ. (мувофиқат). Инчунин, шартҳои муҳим ин навъи муоширати байни омӯзгор ва шогирд мебошад, ки дар он донишчӯ озодона андешаи худро баён карда, мубодилаи афкор карда метавонад ва омӯзгор чараҳои андешаи худро бодикқат пай мебарад. Ба сифати мисол, раванди дарси физикаро дар мавзӯи “Ҳаракат дар майдони ҷозиба” дида мебароем. Дарсро бо гузориши проблема оғоз менамоем [5].

Гузориши проблема: Мадори ҳаракати сайёраҳо дар атрофи Офтоб чӣ гуна аст? Сайёраҳо чӣ гуна ҳаракат мекунанд? Қувваи ҷозибаи байни сайёраҳо ва Офтоб ба воситаи кадом қонун муайян карда мешавад? Ба ҳисоб кадом суръат бахшида шавад, ки радифи маснуи Замин гардад.

Ҳалли проблемаи гузошташуда: Мадори ҳаракати ҳамаи сайёраҳо эллипсшакл буда, дар яке аз қонунҳои он Офтоб ҷойгир мебошад. Ҳар як сайёра тавре ҳаракат мекунад, ки радиус-вектори аз Офтоб то ба он гузаронидашуда дар фосилаҳои баробари вақт масоҳатҳои баробар мекашад. Қувваи ҷозибае, ки бо он ҳисобҳо таъсири мутақобил мекунанд, мувофиқи қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ муайян карда мешавад. Агар ба ҳисоб дар сатҳи Замин суръати бузургииаш 7,9 км/с бахшида шавад, он радифи маснуи Замин мегардад.

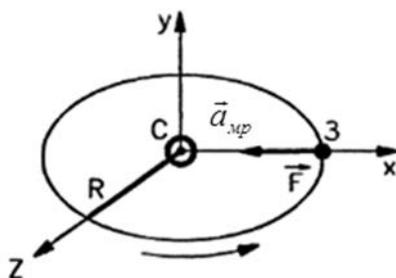
Баъди ҳалли проблемаи гузошташуда, муаллим дар бораи қонунҳои Кеплер, қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ ва қувваи вазнинӣ маълумот медиҳад. Гузориши проблема: Оё ҳисоб аз майдони ҷозибаи Замин хориҷ шуда метавонад? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Барои он ки ҳисоб аз майдони ҷозибаи Замин хориҷ шавад, яъне ба масофае дур шавад, ки дар он ҷозибаи Замин нақши муҳим набозад, онро бо суръати дуҷуми қайҳонӣ сар додан лозим аст.

Гузориши проблема: Оё массаи Офтобро муайян кардан имконпазир аст, агар ҳа, пас чӣ гуна? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Массаи Офтобро муайян кардан имконпазир мебошад, барои инро пурра шарҳ додан масъалаи зеринро дида мебароем.

1. Суръати чархзании Замин дар атрофи Офтоб ба 30 км/с баробар мебошад. Радиуси мадори Замин $1,5 \cdot 10^{11}$ м аст. Аз ин қиматҳо истифода бурда, массаи Офтобро муайян намоед.

Ҳал:

Ҳаракати мазкур дар системаи координатии сеченака ҳуз муоина карда мешавад.

Ибтидои координатаро дар маркази Офтоб мувофиқ мегузорем ва тири x -ро ба самти мадори Замин равон мекунем. Қувваи ҳамтаъсиботи Замин ва Офтоб аз рӯи радиус ба маркази давра равон карда шудааст. Ин қувва қувваи ҷозибавӣ умумичаҳонӣ байни ҷисмҳо мебошад.

Мувофиқи қонуни дуёми Нютон: $\vec{F} = m\vec{a}_{mp}$

Дар проексия ба тири x : $-\vec{F} = -m\vec{a}_{mp}$ ё $\vec{F} = m\vec{a}_{mp}$

Дар ин ҷо: $F = G \frac{M_o \cdot M_3}{R^2}$; $a = \frac{m\vartheta^2}{R}$

Пас, $G \frac{M_o \cdot M_3}{R^2} = \frac{M_3 \vartheta^2}{R}$

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки массаи Офтобро муайян кардан имконпазир будааст. Гузориши проблема: Оё массаи сайёраи мо бо гузашти солҳо тағйир меёбад ва ин тағйирёбӣ дар ҳаёти мо чӣ нақш бозида метавонад? Офтоб: $M_o = \frac{\vartheta^2 R}{G}$

$$M_o = \left[\frac{\text{м}^2 \cdot \text{м} \cdot \text{кг}^2}{\text{с}^2 \cdot \text{н} \cdot \text{м}^2} = \frac{\text{м}^2 \cdot \text{кг}^2 \cdot \text{с}^2}{\text{кг} \cdot \text{м}^2 \cdot \text{с}^2} = \text{кг} \right]$$

Ба ҳисобкунӣ мегузарем:

$$M_o = \frac{(3 \cdot 10^4)^2 \cdot 1,5 \cdot 10^{11}}{6,67 \cdot 10^{-11}} \approx 2 \cdot 10^{30} \text{ кг}$$

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки массаи Офтобро муайян кардан имконпазир будааст. Гузориши проблема: Оё массаи сайёраи мо бо гузашти солҳо тағйир меёбад ва ин тағйирёбӣ дар ҳаёти мо чӣ нақш бозида метавонад? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Мувофиқи қонунҳои физикӣ ягон чиз дар сайёра аз ҳеч пайдо намешавад ва нест ҳам намешавад - агар шахс ягон чизи нав сохтанӣ бошад, пас аз ягон чизи дигар истифода мебарад. Массаи як модда массаи дигарро ба вуҷуд меоварад. Аз тарафи дигар, мувофиқи татқиқоти олимон, сайёраи мо сол то сол андаке ҳам бошад, сабуктар мешавад. Аммо ин чӣ гуна буда метавонад?

Олимон ҳисоб карда баромаданд, ки ҳар сол сайёраи мо бо ҷанги кайҳонӣ «меафзойд». Аз фазои атрофи мо ба рӯи сайёра қариб 40 ҳазор тонна ҷангҳои гуногун меафтанд, ки ин тамоман ҳолӣ нест. Аммо равандҳои баръакс низ вуҷуд доранд. Масалан, ҳар сол Замини мо қариб 95 ҳазор тонна гидрогенро дар ҳолати газӣ ба коинот мебарорад. Аммо равандҳои дигар низ, ки хеле ночизанд, нақши калон мебаранд. Масалан, фазои радиоактивӣ,

ки дар ядрои сайёра ба амал меояд, онро соле аз 160 тонна масса маҳрум мекунад. Гелий низ аз атмосфера мебарояд — ҳар сол қариб 1600 тонна. Ва мошинҳое, ки одамон ба мадори сайёра баровардаанд, ғоизи нисбатан ночизро ташкил медиҳанд — ин ҳамагӣ чандсад тонна аст. Ҳисобҳои одӣ ба мо имкон медиҳанд, ки ба таври қофӣ дақиқ ҳисоб кунем - сайёра ҳар сол тақрибан 50 ҳазор тонна массаи худро гум мекунад. Аммо массаи тамоми сайёра қариб ба 6 миллиард триллион тонна баробар аст. Бо ин суръати тамошавӣ, вазни он барои 120 000 триллион сол қофӣ хоҳад буд. Ин истилоҳ танҳо аҷиб аст, зеро синну соли Замин аз синну соли худӣ Коинот миллионҳо маротиба камтар аст. Пас, мо метавонем бо итминон бигӯем, ки чунин талафоти ночизи вазн аз ҷониби Сайёра на ба худӣ он ва на ба инсоният, ки дар он зиндагӣ мекунанд, таъсири ҷиддӣ расонида наметавонад. Гузориши

проблема: Ракетаи аз сатҳи Замин бо суръати ибтидоии $v_0 = 10 \text{ км/с}$ амудан ба боло паррондашуда ба чӣ қадар баландӣ мебарояд? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Дониши назариявии дар дарс гирифташонро истифода бурда, донишҷӯён масъаларо ҳал менамоянд. Дар раванди ҳал гузаронидани саволу ҷавоб ва зина ба зина бо пайдарпайии муайян ҳал кардани проблема аз ҷониби омӯзгор назорат карда мешавад. Гузориши проблема: Агар гравитатсия намебуд, оё мо шароити Заминро ҳамин тавре ки ҳаст, тасаввур карда метавонистем? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Гравитатсия барои ҳаёт дар рӯи Замин ниҳоят муҳим аст. Танҳо ба шарофати он Замин атмосфера дорад. Аз сабаби он ки қувваи ҷозиба ба ҳаво таъсир мерасонад, фишори атмосферӣ ба амал меояд. Бе энергияи потенциалии ҷозиба, ки пайваستا ба энергияи кинетикӣ табдил меёбад, гардиши материя ва энергия дар рӯи Замин ғайриимкон мебуд. Мавҷудияти қувваи ҷозиба боиси дар ҳама организмҳои бисёрхӯҷайраи заминӣ пайдо шудани скелетҳои қавӣ барои бартараф кардани он гардид. Дар организмҳои зиндаи обӣ, қувваи вазнинӣ бо қувваи гидростатикӣ мувозинат карда мешавад. Гузориши проблема: Оё қувваи ҷозиба ба техника ва технология таъсир расонида метавонад? Ҳалли проблемаи гузошташуда: Барои муайян кардани массаи ҷисмҳо бо роҳи дар тарозу баркашидани онҳо қувваи вазнинӣ ва принципи эквивалентии массаи инертӣ ва гравитатсиониро истифода мебаранд. Гравитатсия барои ҷудо кардани омехтаҳои газ ва моеъ, дар равандҳои истихроҷи вазн, дар баъзе намудҳои соатҳо, дар штангаҳо ва вазнҳо, мошини Атвуд, мошини Обербек ва барометрҳои моеъ истифода мешавад. Гравитатсия дар нақлиёти роҳи оҳан барои ғелонидани вагонҳо ба поён, дар сохтмони корхонаҳои маҳсулотӣ барои интиқоли маводҳо истифода мешавад. Андозаҳои дақиқи қувваи ҷозиба ва градиенти он (гравиметрия) хангоми омӯзиши сохтори дохилии Замин ва дар ҷустуҷӯи ҷозибаи маъданҳои гуногун истифода мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Ахмедова З.П., Истамов Ф.Х., Дустов А.И. Использование проблемного обучения в высших учебных заведениях. Международный сборник научных трудов. ISSN2519-8742. Механика. Исследования и инновации. Вып.13. Белоруссия, Гомель, 2020, с. 219-232

2. Ахмедова З.П., Бобоев Т.Б. Омӯзиши проблемавӣ ва рушди салоҳиятҳои касбии донишҷӯён // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – Душанбе, 2020. - С. 299-304.
3. Тошбой Бобоев, Фарҳод Раҳимӣ, Хочазода Т.А., Давлат Солиҳов, Фарҳод Истамов. Физика // - Душанбе, 2020. – 470 с.
4. Р.И. Малафеев: «Проблемное обучение физике в средней школе». – Москва «Просвещение» 1980.
5. Н.М. Зверева: «Активизация мышления учащихся на уроках физики». – Москва «Просвещение» 1980.
6. Фарҳод Истамов, Зебонисо Ахмедова. / Технологии омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои механика. / Душанбе, 2022. - 251 с.

ШАРҲИ МАВЗУИ «ҲАРАКАТ ДАР МАЙДОНИ ҶОЗИБА» ДАР АСОСИ ОМУҶИШИ ПРОБЛЕМАВӢ

Дар мақола мавзӯи «Ҳаракат дар майдони ҷозибаро» дар асоси омӯзиши проблемавӣ баррасӣ шудааст. Қайд гардидааст, ки дар омӯзиши проблемавӣ муоширати байни омӯзгор ва шогирд муҳим мебошад, ки дар он донишҷӯ озодона андешаи худро баён карда, мубодилаи афкор карда метавонад ва омӯзгор ҷараёни андешаҳоро пайгирӣ мекунад.

Калидвожаҳо: ҷирм, омӯзиши проблемавӣ, Офтоб, масъала, сайёра, қонун, суръат, ракета.

КОММЕНТАРИЙ О ДВИЖЕНИИ В ПОЛЕ ТЯЖЕСТИ НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается тема «Движение в поле силы тяжести» на основе проблемного обучения. Отмечается, что в проблемном обучении важна коммуникация между учителем и учеником, при которой ученик имеет возможность свободно выражать свои взгляды и обмениваться идеями, а учитель внимательно следит за потоком идей.

Ключевые слова: материя, проблемное исследование, солнце, проблема, планета, закон, скорость, ракета.

COMMENTS ON MOTION IN A GRAVITY FIELD ON THE BASIS OF A PROBLEM STUDY

The article deals with the topic "Movement in the field of gravity" based on problem-based learning. It is noted that communication between the teacher and the student is important in problem-based learning, in which the student has the opportunity to freely express his views and exchange ideas, and the teacher closely monitors the flow of ideas.

Keywords: matter, problem study, Sun, problem, planet, law, speed, rocket.

Маълумот дар бораи муаллиф: Истамов Фарҳод Хочамкулович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: +992 931 82 83 88

Ахмедова Зебонисо Партовова – Донишкадаи технология ва менечменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб. Суроға: ш. Кӯлоб кӯчаи Борбад. Тел:988350555

Файзов Шерафкан – омӯзгори Литсейи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: Farhod Istamov@List.ru. Телефон: 931828388

Сведения об авторах: Истамов Фарход Ходжамкулович – Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры методики преподавания физики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Телефон: +992 931 82 83 88

Ахмедова Зебонисо Партовова – Институт технологий и инновационного менеджмента в городе Куляб. Адрес: г. Куляб, ул. Борбад, Тел.: 988350555

Файзов Шерафкан – преподаватель лицея Таджикского национального университета, адрес: 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Электронная почта: Фарход Истамов@List.ru Телефон: 931828388

Information about the authors: Istamov Farhod Khojamkulovich - National University of Tajikistan, Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor of the Department of Physics Teaching Methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: istamov1972@list.ru. Phone: +992 931 82 83 88

Akhmedova Zeboniso Partovna – Institute of Technology and Innovation Management in the city of Kulyab. Address: Kulyab, st. Borbad, Tel.: 988350555

Fayzov Sherafkan - teacher of the Lyceum of the National University of Tajikistan, address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: Farhod Istamov@List.ru. Phone: 931828388

ВЛИЯНИЕ ОТЖИГА НА СВОЙСТВА ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКИХ ПЛЁНОК ТЕЛУРИДА КАДМИЯ

*Акобирова А. Т. – к.ф.-м.н., доцент кафедры физической электроники ТНУ
Султонов Н. – д.ф.-м.н., профессор кафедры физической электроники ТНУ*

Телурид кадмия вследствие больших атомных номеров компонентов, а также большой ширины запрещенной зоны ($\Delta E=1,5\text{эВ}$) в настоящее время представляет собой один из наиболее перспективных материалов для создания дозиметров и счетчиков γ - квантов.

Возможность получать поликристаллические пленки с различным удельным сопротивлением, отличающимся на несколько порядков по величине, а также технологические преимущества сделали CdTe очень перспективным материалом для использования во многих дискретных приборах (диоды, транзисторы, солнечные батареи, лазеры) и интегральных схемах.

В зависимости от технологии изготовления пленок, характера и взаимодействия с легирующими примесями и, как следствие, концентрации и

поведения носителей заряда в поликристаллических полупроводниковых пленках, их свойства могут отличаться необычайно резко.

Возможность создания приборов и устройств на основе поликристаллических пленок CdTe определяется уровнем технологии синтеза пленок с воспроизводимыми и контролируруемыми свойствами.

Стандартные пленки напылялись при постоянной скорости испарения одинаковое время, поэтому их толщина с ростом T_p уменьшается. В связи с тем, что толщина пленки (h) может существенным образом влиять на её состояние, в работе были проведены исследования зависимости состояния пленки от h при разных T_p . Исследования показали, что сплошная пленка образуется из молекулярных хаотически ориентированных зерен, степень совершенства структуры и размеры которых зависят от T_p .

Полученные результаты не противоречат представлению о генерации положительной фото-ЭДС на p-n-переходах, образующихся на границах прослоек кубической и гексагональной модификации. Фото-ЭДС же отрицательного знака, как следует из приведённых результатов, наблюдается только в пленках кубической модификации CdTe и имеющих сильно рассеянную текстуру.

В последние годы значительно возросло число работ, посвященных исследованию свойств тонких пленок CdTe. Однако свойства пленок, полученных различными исследователями, значительно отличается друг от друга и сравнение таких результатов затруднено. Это вызвано тем обстоятельством, что свойства пленок обуславливаются их состоянием, зависящим от условий их получения. Однако, во многих работах это недостаточно учитывается.

Важной особенностью пленок CdTe, также как других соединений АПВVI, является то, что в большинстве случаев они бывают полифазными с большим числом дефектов упаковки, причем избыток металлического компонента приводит к образованию гексагональной модификации, а металлоида-кубической.

Состояние пленки CdTe, которое характеризуется её микро и макроструктурой, зависит от целого ряда физико-технологических факторов, например, от компонентного состава, плотности и угла падения молекулярного пучка, физико-химических свойств и реального состояния поверхности подложки, её температуры [1]. Такое множество различных факторов, подлежащих комплексному исследованию, значительно затрудняет задачу, тем более, что и сам отжиг является сложным процессом, зависящим не только от исходного состояния пленки и режима ее отжига (времени и температуры отжига, скорости доведения температуры образца до $T_{отж}$, градиента $T_{отж}$), но и от ряда других факторов, например, от атмосферы, в которой проводится отжиг, примесей, адсорбированной на поверхности пленки [2] Это обстоятельство вызвало необходимость систематизировать получаемые результаты, сопоставлению подвергались пленки, полученные при разных T_p .

Пленки, состояние которых было принято за стандартное, получались при следующих условиях; 1) они наносились на стеклянные подложки, согласованные по коэффициенту термического расширения (КТР) с КТР CdTe;

2) во время напыления T_p поддерживалась в интервале от 120 до 400°C; 3) молекулярный пучок получался при помощи открытой сублимации шихты CdTe; 4) плотность пучка у поверхности подложки поддерживалась на уровне $(4 \div 7) \cdot 10^{-7}$ г/см² сек; 5) направления пучков составляло приблизительно прямой угол с поверхностью подложки [3].

На рисунке 1 приведены вольтамперные характеристики структур на основе пленок CdTe до и после отжига в парах легколетучего кадмия.

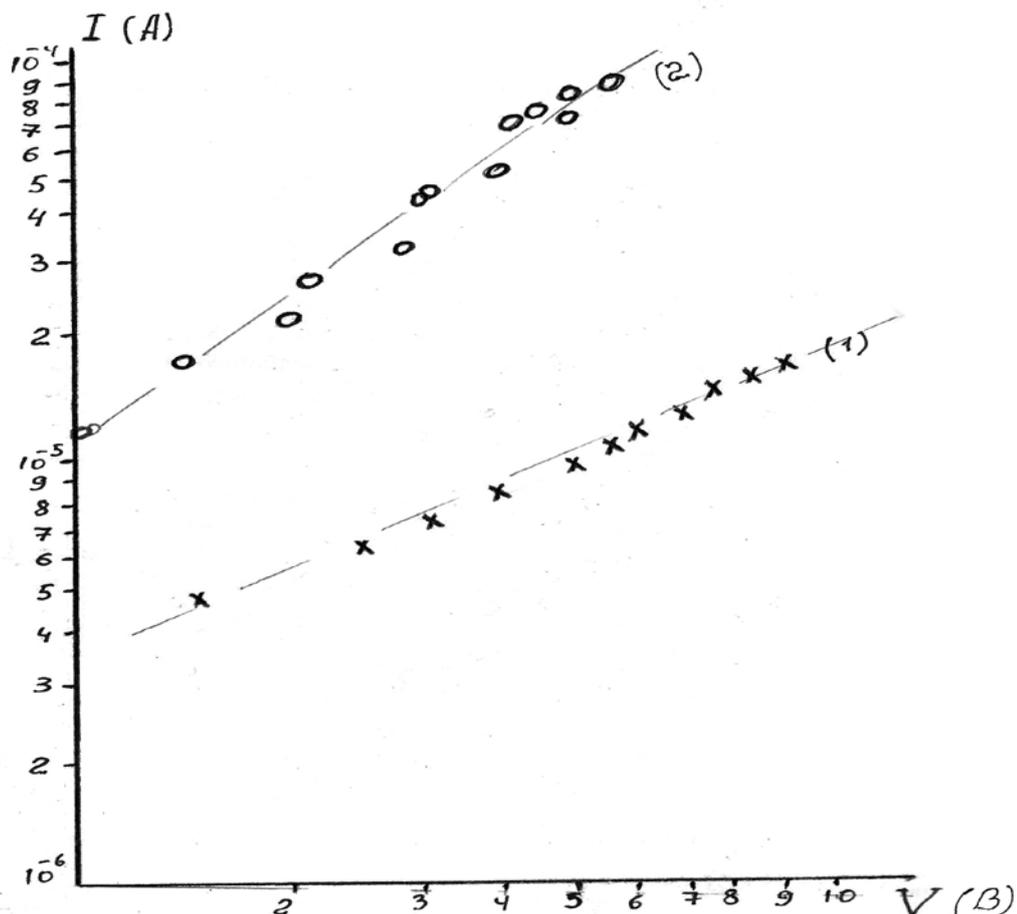

Рис. 1. Характеристики структур на основе пленок телурида кадмия до отжига (1) и после отжига (2)

Как видно из рисунка, отжиг в парах кадмия приводит к росту проводимости пленок CdTe на подложке телурида кадмия.

Исследование зависимости микро и макроструктуры стандартных пленок от T_p показали, что существует ряд областей T_p , в которых состояния пленки существенно различаются.

Исследования микроструктуры пленки показали, что в каждой области T_p она имеет свои особенности. Так, например, в области $T_p \approx 230 \div 270$ °C пленка состоит из кубической и гексагональной модификации CdTe, а кристаллиты пленки ориентированы (111) и (001) параллельно поверхности подложки. В этой области с повышением T_p , относительно количество гексагональной фазы увеличивается. При этом и степень совершенства структуры пленки с ростом T_p увеличивается.

Дальнейшее T_p ($T_p > 270^\circ\text{C}$) приводит к быстрому увеличению количества кубической модификации и к увеличению угла рассеяния оси текстуры, так что при T_p , близких к критической температуре концентрации CdTe (T_p) остаются только кристаллиты кубической модификации без определенной ориентации [4].

В области $T_p > 230^\circ\text{C}$ понижением T_p в пленке быстро увеличивается число дефектов упаковки, о чем можно судить по селективному расширению отдельных рефлексов, однако выдерживается высокая степень совершенства ориентации кристаллов.

Стандартные пленки напылялись при постоянной скорости испарения одинаковое время, поэтому их толщина с ростом T_p уменьшается. В связи с тем, что толщина пленки (h) может существенным образом влиять на её состояние, в работе были проведены исследования зависимости состояния пленки от h при разных T_p . Исследования показали, что сплошная пленка образуется из молекулярных хаотически ориентированных зерен, степень совершенства структуры и размеры которых зависят от T_p . Концентрация таких первичных зерен в момент образования сплошной пленки при $T_p \approx 173^\circ\text{C}$ равна $6,0 \cdot 10^{10} \text{см}^{-2}$, а при $T_p \approx 263^\circ\text{C}$ $2,5 \cdot 10^{10} \text{см}^{-2}$, т.е. с увеличением T_p их концентрация уменьшается, что приводит к увеличению эффективной h , при которой образуется сплошная пленка.

С увеличением размера кристаллитов h степень совершенства структуры пленки увеличивается, а концентрация растущих кристаллитов уменьшается, причем при некоторой h появляется текстура, угол рассеяния которой с увеличением h уменьшается.

Как видно из приведенных результатов, наиболее существенные изменения состояния пленки происходят до $h \approx 0,5-0,6$ мк (рисунок 1). С дальнейшим увеличением h , фотоувствительность пленок возрастает, что приводит к росту фототока (рис.2). В области $T_p \approx 230 \div 270^\circ\text{C}$ с $h \approx 0,5$ мк наблюдается процесс срастания отдельных групп кристаллитов, имеющих близкую кристаллографическую ориентацию в более крупные блоки.

Полученные результаты позволяют сделать вывод, что рост сплошной пленки происходит путем избирательного роста кристаллитов, имеющих определенную ориентацию по отношению к направлению молекулярного пучка и плоскости подложки, и что имеется некоторая критическая для каждой области T_p своя толщина пленки, выше которой зависимость состояния пленки от h не столь существенна. Это обстоятельство учитывалось при дальнейших исследованиях [1,4].

Отклонение состава молекулярного пучка от стандартного в сторону избытка одного из компонентов ΔTe или ΔCd приводит к существенному изменению состояния пленки. Как следует из полученных результатов, одной из основных причин столь резкой зависимости условий образования пленки от T_p является степень пресыщения. При более высоких T_p с ростом T_p , степень пресыщения уменьшается более медленно, хотя и неравномерно.

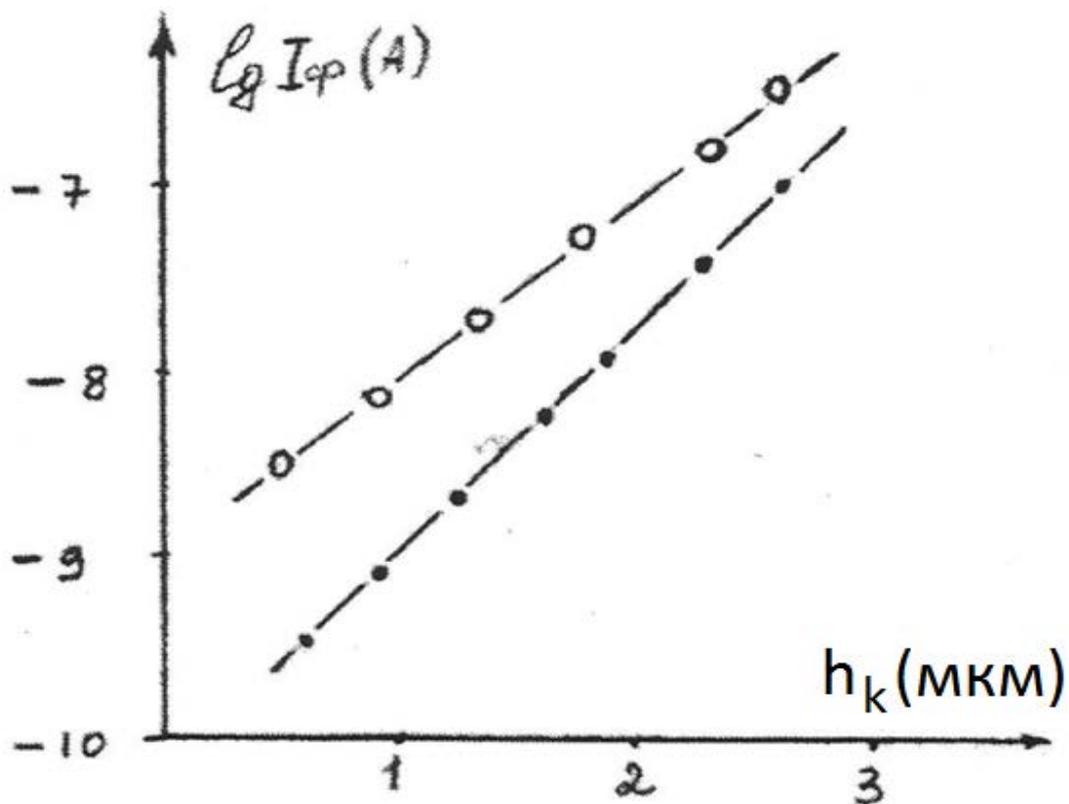

Рис.2. Зависимость фототока пленок CdTe от размера кристаллитов h_k

Положительный знак фото-ЭДС наблюдается только в высокотемпературной части интервала T_p ($T_p=215\div 250^\circ\text{C}$, в зависимости от ΔCd). Более детальные исследования состояния пленок показали, что фото-ЭДС с положительным знаком генерируется в полифазных пленках с хорошо выраженной текстурой (111) и (001), ось которой наклонена в сторону источника молекулярного пучка. Фото-ЭДС отрицательного знака наблюдается, как правило, в пленках кубической модификации со слабо выраженной текстурой (111).

Полученные результаты не противоречат представлению о генерации положительной фото-ЭДС на p-n-переходах, образующихся на границах прослоек кубической и гексагональной модификации. Фото-ЭДС же отрицательного знака, как следует из приведённых результатов, наблюдается только в пленках кубической модификации CdTe и имеющих сильно рассеянную текстуру (111).

Отжиг пленок приводит к более равному их состоянию, которое существенным образом зависит от исходного состояния пленки и режима ее отжига. Исследования показали, что во время отжига происходит как упорядочение структуры отдельных кристаллитов, так и рекристаллизация пленки, которая идет за счет роста наиболее совершенных и имеющих наиболее благоприятное ориентации кристаллитов кубической фазы [5]. Исследования, показали, что после отжига зависимости в от исходного состояния пленки и режима ее отжига наблюдается уменьшение сопротивления пленки (рис.3).

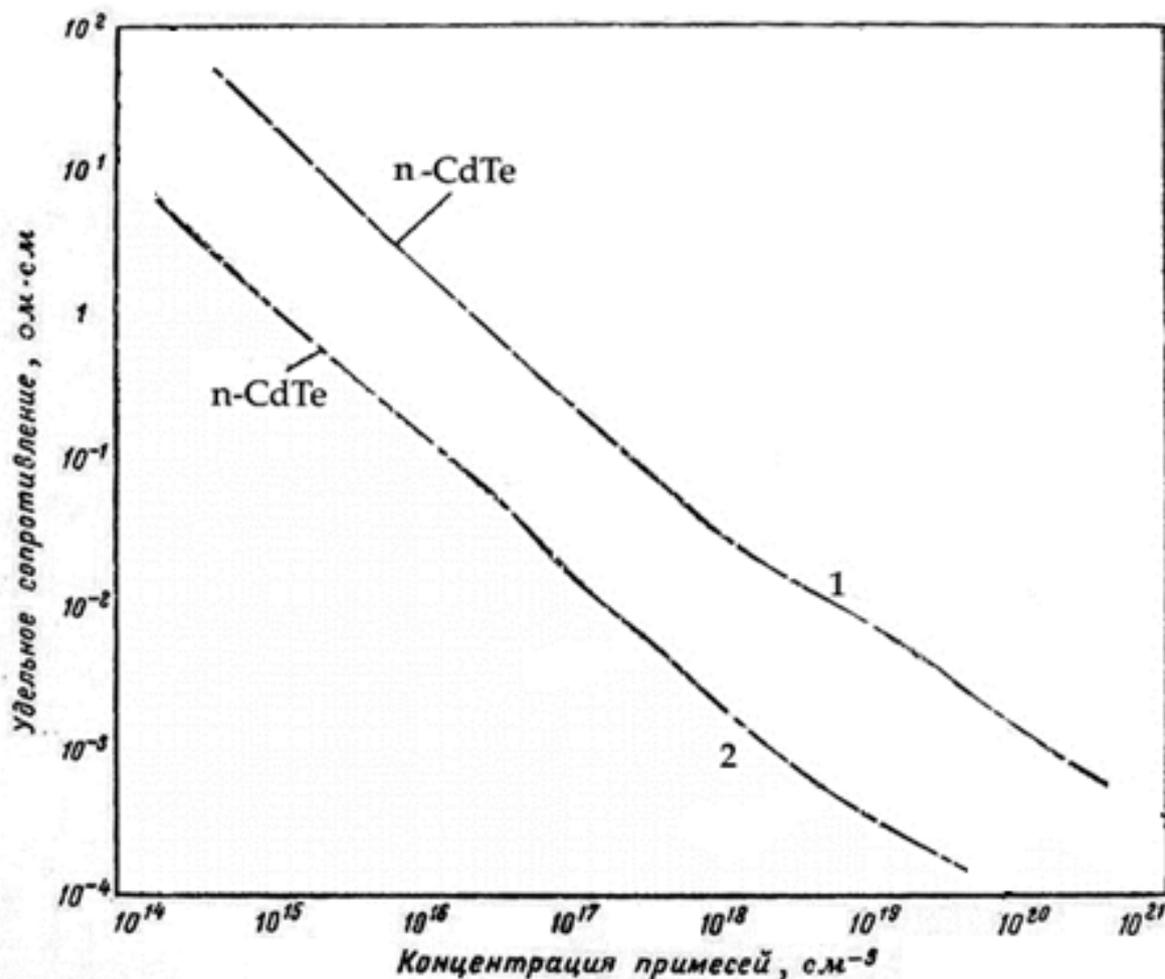

Рис 3. Зависимость удельного сопротивления пленок CdTe от концентрации примесей до отжига (1) и после отжига (2).

Пленки, полученные при более высоких $T_{п}$, имеют более совершенную структуру и для её дальнейшего упорядочения необходима более высокая температура отжига [6,7].

Исследована кинетика процесса отжига пленок, изучена морфология рекристаллизованных пленок, в особенности, в области центров роста отдельных кристаллитов, отношения размеров и формы границ кристаллитов. Это даёт много сведений, позволяющих восстановить ход процессов, протекающих в пленке во время отжига. Эту задачу облегчает то обстоятельство, что происходящее во время отжига изменение состояния пленки существенным образом сказывается на ее физических свойствах.

Исследование кинетики процесса рекристаллизации показало, что в начале отжига происходит упорядочение структуры кристаллов.

При полной стабилизации состояния пленок во время отжига, свободная энергия мелкодисперсных ее областей значительно больше, чем крупноблочных. Кроме того, сам процесс рекристаллизации протекает при очень низких температурах [7,8].

Исследования электропроводности и эффекта Холла показали, что в некоторых случаях во время рекристаллизации происходит изменение р-типа проводимости пленки на п-тип, что сопровождается увеличением электропроводности, в основном, за счет увеличения подвижности.

Особенности различных состояний пленок отчетливо проявляются в их оптических свойствах. Так, например, с увеличением степени совершенства структуры пленки, в спектральной зависимости коэффициента ее поглощения в области края собственной полосы при азотных температурах появляется и увеличивается максимальное экситонное поглощение [9]. Из приведенных результатов можно сделать вывод, что степень совершенства структуры пленок в крупнокристаллической области значительно выше, чем в остальных.

Более количественная оценка состояния рекристаллизованных пленок была получена из исследований температурной зависимости скорости их сублимации в области $T=350\div 400^{\circ}\text{C}$. То обстоятельство, что данные, полученные при более высоких температурах на монокристаллах, хорошо согласуются с данными, полученными на крупнокристаллитных пленках, при более низких температурах, говорит не только о высокой степени совершенства последних, но и об одинаковом механизме сублимации CdTe в области как высоких, так и низких температур.

Из полученных результатов следует, что состояние пленки очень чувствительно к физико-технологическим условиям ее образования. Это обстоятельство не является неожиданным, так как пленка образуется из потока сложного состава, состоящего, в основах из молекулярного Теллуринла (Te) и атомарного кадмия (Cd). Поэтому условия ее образования определяются условиями перехода Te и Cd в конденсат, а эти условия при разных T_p и в разных стадиях роста пленки по существенному различны. Так, например, в первой стадии роста пленки зародыши CdTe образуется на поверхности подложки, а во второй стадии CdTe связывают на поверхности CdTe.

Полученные результаты исследования зависимости процессов упорядочения структуры пленок во время их отжига в зависимости от их исходного состояния и режима отжига, находятся в полном согласии с термодинамическом представлением ситуации в соответствующем рассматриваемом случае [10].

Плѐнки CdTe, изученные в данной работе, получены осаждением на различные подложке: из стекла, покрытого SnO₂, CdTe GaAs и Si в вакууме в квазизамкнутом объѐме с использованием установки ВУП-5.

По окончании процесса напыления температура образца увеличивалась до $\sim 400^{\circ}\text{C}$ для снятия в нем «внутренних» напряжений.

Процесс охлаждения производился при высоком вакууме в течении 3 часов. Охлаждение происходит путем излучения тепла, теплопередача практически отсутствует. При попытках резко остудить т.е. вынуть образец на воздух, происходит частичное или полное отслаивание пленок от подложки. В целом весь процесс занимает около 5 часов непрерывной работы.

Таким образом, пленки, повергнутые отжигу, имеют более совершенную структуру и их состояние является более устойчивым. При отжиге происходит как упорядочение структуры отдельных кристаллитов, так и рекристаллизация и образование новых за счет рекристаллизации мелких и наиболее дефектных кристаллитов.

На основе рентгеновских исследований показано, что при температурах $\geq 603\text{ K}$ пленки имеют гексагональную структуру с ориентацией плоскостей

(002) перпендикулярно плоскости подложки. Заметное изменение соотношения интенсивностей отражений (002) и (110) (рис. 2.1) свидетельствует об улучшении ориентации кристаллитов с ростом температуры отжига (рис.4). Рост Тотж заметно уменьшает полуширину рефлексов), что связано с ростом размеров кристаллитов. Из рис.5. следует, что размеры кристаллитов и их ориентация заметно влияют на процесс токопереноса в пленках: с ростом размера кристаллитов возрастает ток (I). Очевидно, что отжиг при температуре $T > T_{п}$ приближает свойства поликристаллических пленок к монокристаллам [12].

На рисунке 5. показана зависимость проводимости плёнок Телефонлурида кадмия от температуры отжига. Отжиг плёнок проводили в атмосфере кадмия по технологии «Перенос в замкнутом объеме»: в ампулу помещаются подложка и напыляемый материал (Cd) и дается отжиг. Термическая обработка в парах летучих компонентов (в парах кадмия) дает возможность получить высокоомную пленку CdTe. Как показали опыты, состояние плёнки при температурах отжига, не превышающих температуру подложки $T_{п}$ бывают неустойчивыми т.к. процесс упорядочения структуры при таких температурах протекает очень медленно.

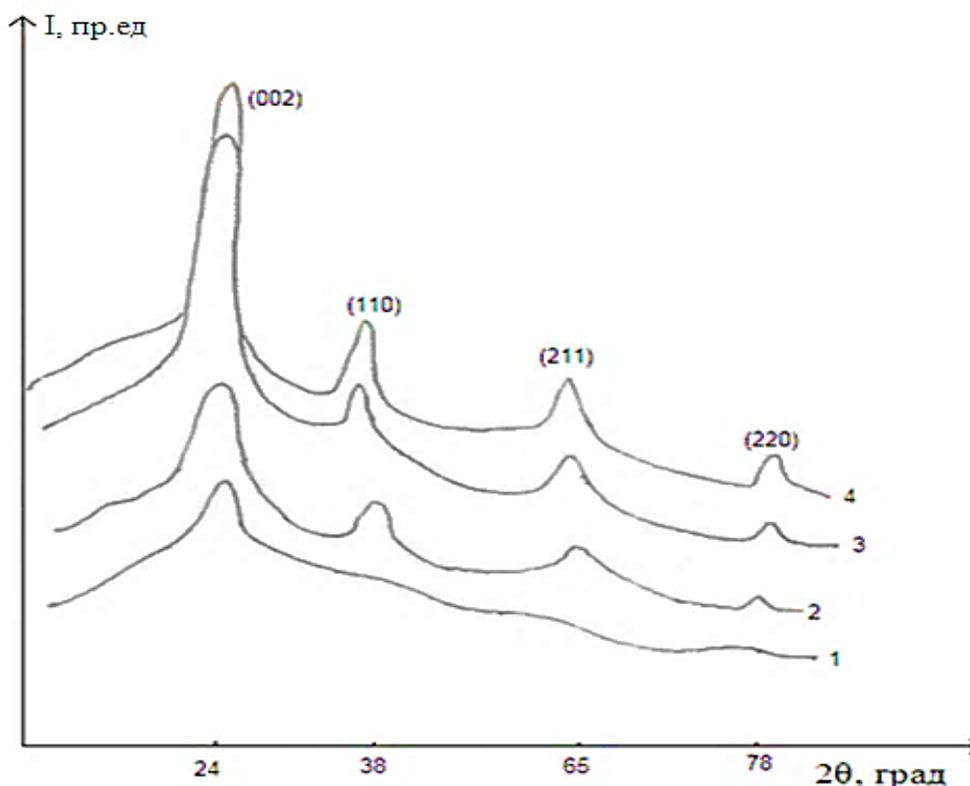

Рис. 4. Дифрактограммы пленок CdTe при разных температурах отжига: 1 - 160; 2 - 180; 3 - 200; 4 - 2200С.

Как видно из рис. 5 с ростом температуры отжига относительно температуры подложки $T_{п}$ ($\Delta T = T_{отж} - T_{п}$) наблюдается возрастание тока. При увеличении температуры отжига от 523К до 603К соответствующие размеры кристаллитов составляют 250 и 490 А0.

Таким образом, плёнки, подвергнутые отжигу, имеют более совершенную структуру и их состояние являются более устойчивым. При

отжиге происходит как упорядочение структуры отдельных кристаллитов, так и рекристаллизация и образование новых за счет рекристаллизации мелких и наиболее дефектных кристаллитов.

Согласно исследованиям Курова А И с сотрудниками для пленок, удовлетворяющих условиям $h_k \gg \delta$ (h_k – средний размер кристаллита, δ – ширина области пространственного заряда) [7]. Имеющиеся в характеристиках участки с различными наклонами (рис. 5) свидетельствуют о наличии в рассматриваемых пленках барьеров разных типов.

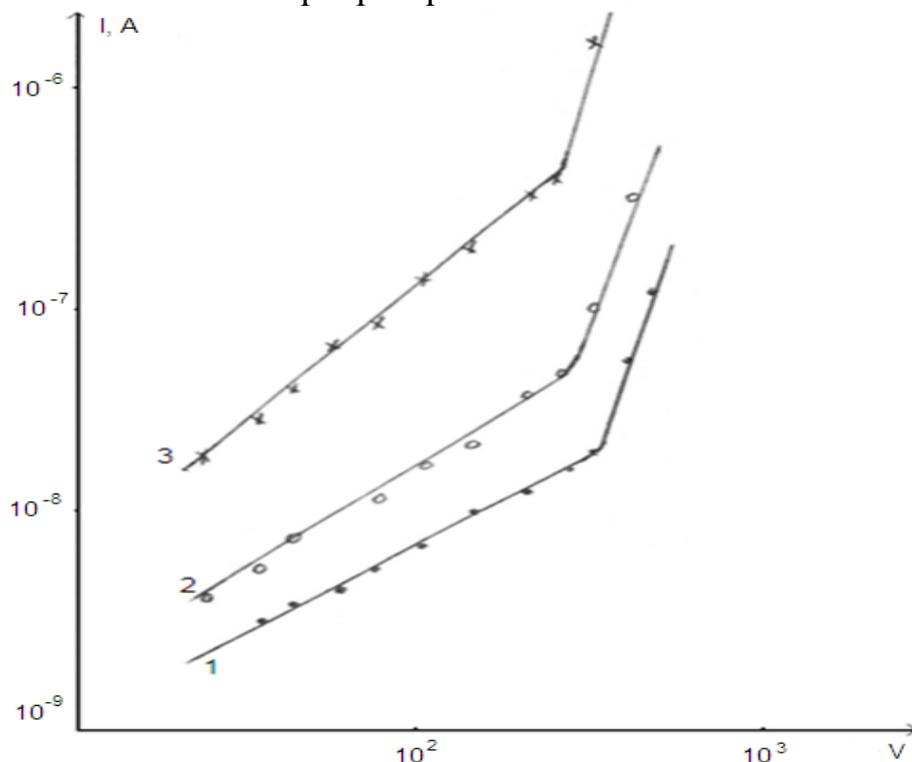

Рис.5. Влияние температуры отжига на ВАХ пленках при $D=110$ мкм: 1 – исходный, 2 – Тотж =523 К, 3 – 603 К

Если считать, что к каждому барьеру одного типа в среднем приложено напряжение V/m (m – число барьеров между электродами, V – межэлектродное напряжение), то для вольтамперной характеристики пленки можно записать соотношение

$$I = I_0 \exp \left[\left(-e \left(\varphi - \frac{V}{m} \right) \right) / kT \right]$$

с помощью которого определяется высота потенциального барьера φ и число последовательно включенных барьеров m .

Из наклона вольтамперной характеристики (рис.6) определяем параметр m (число барьеров в пленке).

$$m = \frac{\Delta V}{2,3kT\Delta(\lg I)}$$

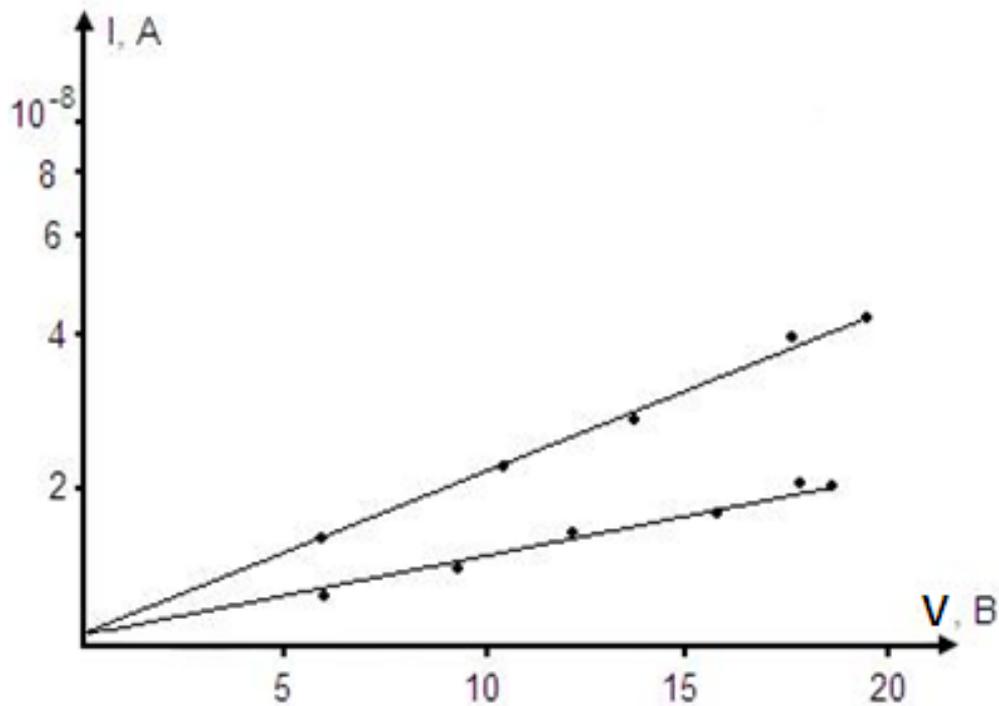

Рис. 6. Начальный участок вольтамперной характеристики структур на основе пленок CdTe

При равномерном распределении кристаллитов (а значит, и барьеров) среднее расстояние между барьерами, то есть линейные размеры кристаллитов, можно определить по формуле

$$N_k = \frac{D}{m}$$

Данная методика была использована для оценки высоты барьера в пленках теллурида кадмия. Для проведения опытов была изготовлена серия образцов – пленок CdTe-CdTe с узким распределением по размерам кристаллитов, и с особой точностью снимались начальные участки вольтамперных характеристик при комнатной температуре (рис.6).

Видно, что высоты барьеров разных типов незначительно отличаются друг от друга, однако расстояния между ними различаются почти на порядок. Это свидетельствует о том, что электрические свойства пленок CdTe практически полностью определяются процессами на межкристаллитных барьерах.

Следует отметить, что полученные в литературе значения энергии активации для поликристаллических пленок теллурида кадмия в зависимости от технологии получения составляют величину $(0,25 \div 0,45 \text{ эВ})$ [12].

Таким образом, в неоднородных полупроводниковых пленках, имеющих мелкозернистую структуру, электрические явления обусловлены, в первую очередь, энергетическими барьерами, возникающими на границах кристаллитов, и определяются высотой барьеров и линейным расстоянием (размеры кристаллитов) между ними. Результаты обработки данных представлены в табл.1.

Таблица 1. Влияние температуры отжига на N_k и высоту барьера

Толщина пленок, мкм	T_p , град. К	$T_{отж}$, град. К	m , число барьеров	N_k , Å расстояние между барьерами	Высота барьера, ΔE , эВ
110	300	-	13615	80	0,55
	493	-	5711	200	0,5
	493	533	3420	323	0,45
	493	603	2152	512	0,4
	493	623	1497	735	0,35

В поликристаллических полупроводниках токоперенос осуществляется по уровню протекания, который зависит от распределения потенциальных барьеров в пленке. Эти барьеры сосредоточены, в основном, на границе кристаллитов. Влияние межкристаллитных барьеров на проводимость в неоднородных поликристаллических пленках учитывается введением уровня протекания, который характеризует минимальную энергию носителей тока, достаточную для протекания тока через поликристаллическую пленку; чем выше величин межкристаллитных барьеров, тем больше энергия уровня протекания [13].

Проводимость поликристаллических пленок является усредненной проводимостью цепочки кристаллитов, разделенных межкристаллитными барьерами. На 1 см² площади пленок может приходиться до 108 кристаллитов. Сопротивление пленки складывается из сопротивления барьеров и сопротивления самих кристаллитов. Цепочки кристаллитов являются основными поставщиками свободных носителей, а межкристаллитные барьеры выступают как регуляторы тока через кристаллит вследствие модуляции высоты барьера посредством внешнего смещения [14].

Измерение поверхностного потенциала пленок теллурида кадмия показало, что после отжига поверхность пленки остаётся равномерной. (рис.4).

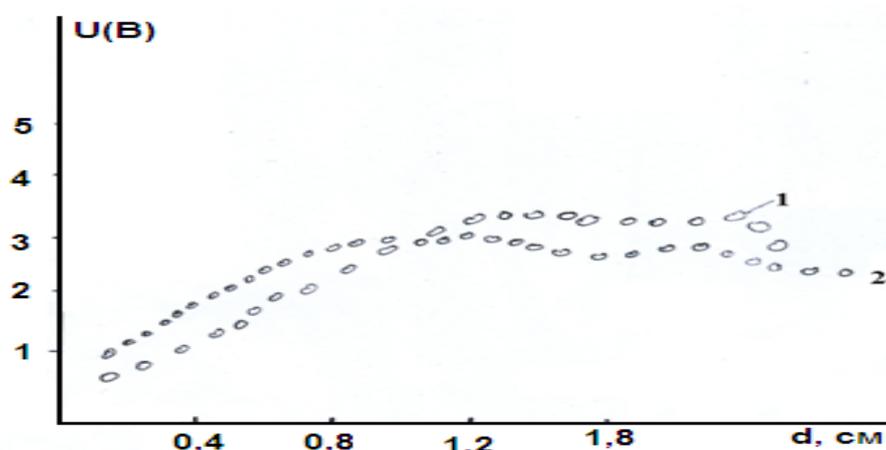

Рис.7. Распределение потенциала на поверхности пленки Теллурида кадмия, напылённой на подложку из CdTe. 1 – без отжига; 2 – после отжига.

ЛИТЕРАТУРА

1. Курова И.А., Лупачева А. Н., Мелешко Н. В., Ларина Э.В. // Влияние теплового отжига на фотоэлектрические свойства легированных бором пленок α -Si: Н. // ФТП, 1994, в. 28, №6, -С.1092-1096.
2. Курова И. А., Мелешко Н. В., Ларина Э.В., Хлебникова О.П., Громадин А. Л. //Влияние высокотемпературного отжига на электрические и фотоэлектрические свойства пленок α -Si:Н, легированных фосфором. // ФТП, 1996, в. 30, № 1, -С.12-16.
3. Наимов У.Р., Хамрокулов Р.Б., Султонов Н., Акобирова А.Т. Исследование структуры пленок CdTe, полученных вакуумным напылением в квазизамкнутом объеме. Научная статья. Вестник Тамбовского государственного технического университета, 2019. Том 25. №3. -С.500-506.
4. Харбеке Г. Поликристаллические полупроводники // М: Мир 1989 341с.
5. Султонов Н., Акобирова А., Хамрокулов Р. Б., Гафуров О. В., Наимов У. Р., Рахматов Б. А. Электрические свойства пленок теллурида кадмия и барьера Шоттки на его основе (Al/CdTe). Научная статья Известия Алтайского государственного университета, 2022. №4 (126). -С.74-78.
6. Султонов Н., Акобирова А., Хамрокулов Р. Б., Гафуров О. В., Наимов У. Р., Рахматов Б. А. Влияние структуры на перенос тока в пленках теллурида кадмия разной толщины. Научная статья. Известия вузов. Физика. 2023. Т. 66.№1(782) -С.30-35.
7. Курова И.А., Ормонт Н.Н., Теруков Е.И., Трапезников И.Н., Афанасьев В.П., Гудовских А. С. // Электрические и фотоэлектрические свойства слоистых пленок α -Si:Н и влияние на них термического отжига. // ФТП, 2001, том 35, вып. 3.
8. Балагуров Л. А., Кютте Я. Я. и др. // Особенности рекомбинации в аморфном гидрогенизированном кремнии // ФТП, 1985, т. 19, вып. 6, -С. 1046.
9. Стыс Л.Е., Фойгель М.Г. // Особенности донорно-акцепторной рекомбинации в слабо легированных компенсированных полупроводниках. // ФТП, 1985, т. 19, в. 2, -С.217- 223.
10. Султонов Н., Акобирова А.Т., Хамрокулов Р.Б. Структурные исследования тонких пленок теллурида кадмия. Мат Респ. научно-теоретической конф. проф-препод. состава и сотрудников ТНУ, посвященной «30-летию Государственной независимости РТ» и «20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования (2020-2040 годы)» Том I, Душанбе 2021 - С.786-788.
11. Звягин И. П., Курова И. А., Нальгиева М. А., Ормонт Н. Н. // Прыжковая E_2 проводимость легированных бором пленок α -Si:Н, подвергнутых высокотемпературному отжигу в водороде // ФТП, 2006, т. 40, вып.1, 12.-С.112-116.
13. Акобирова А.Т., Хамрокулов Р.Б., Султонов Н. Электрофизические и оптические свойства поликристаллических пленок теллурида кадмия. Научная статья Материалы республиканской научно-практической

- конференции «Современные проблемы конденсированного состояния и ядерная физика», 19.02.20, Душанбе 2020. -С.39-43.
14. Султонов Н., Хамрокулов Р.Б., Акобирова А.Т., Рахматов Б.А Синтез поликристаллических пленок Теллурида кадмия на монокристаллических подложках. Научная статья «Вестник Таджикского национального университета», серия естественных наук, №3, Душанбе 2020 -С.113-119.
15. Гафуров О.В., Акобирова А.Т., Хамрокулов Р.Б Структура и радиационные дефекты γ – облученного кремния. Научная статья «Вестник Таджикского национального университета», серия естественных наук, №4, Душанбе 2020 -С.175-180.
16. Султонов Н., Хамрокулов Р., Акобирова А.Т. Разработка технологии получения поликристаллических пленок теллурида кадмия и исследование их структуры и электрических свойств Вестник Таджикского национального университета, серия естественных наук, №4, Душанбе 2020 –С.130-146.
17. Беляев А. П., Рубец В. П., Нуждин М.Ю, Электрические свойства пленок теллурида кадмия, синтезированных в тепловом поле градиента температуры. ФТП, 2003. Т. 37 вып. 6, -С.671-673.

ТАЪСИРИ ГАРМКУНИ БА ҲОСИЯТҲОИ ПАРДАҲОИ ТЕЛЛЕУРИДИ КАДМИИ ПОЛИКРИСТАЛЛИ

Теллеуриди кадмий ба туфайли вазни атоми калони ҷузъҳо, инчунин васегии калони зонаи мамнуъ ($\Delta E = 1,5$ эВ) дар айни замон яке аз масолеҳи ояндадор барои сохтани дозиметрҳои элементҳои офтобӣ ва ҳисобкунакҳои γ -квантӣ ба ҳисоб меравад.

Имконияти ба даст овардани пардаҳои поликристаллии дорои параметрҳои гуногун, ки якҷанд маротиби фарқ мекунанд, инчунин афзалиятҳои технологӣ, CdTe-ро барои истифода дар бисёр дастгоҳҳои дискретӣ (диодҳо, транзисторҳо, батареяҳои офтобӣ, лазерҳо) ва схемаҳои интегралӣ маводи муҳим гардонд. Вобаста ба технологияи истеҳсоли парда, концентратсия ва рафтори интиқолдиҳандагони заряд дар пардаҳои поликристаллӣ, ҳосиятҳои онҳо метавонанд хеле фарқ кунанд.

Имконияти ба вучуд овардани асбобу таҷҳизот дар асоси пардаҳои поликристаллии CdTe бо дараҷаи технологияи синтези пардаҳои дорои хусусиятҳои такроршаванда ва идорашаванда муайян карда мешавад. Пардаҳои стандартӣ дар як вақт бо суръати доимии бухоршавӣ ҷойгир карда шуданд, бинобар ин, ғафсии пардаи онҳо бо афзоиши T_p кам мешавад. Аз сабаби он ки ғафсии парда ба ҳолати он таъсир расонида метавонад, мо вобастагии ҳолати пардаҳо дар T_p -и гуногунро омӯхтем. Тадқиқот нишон доданд, ки аз кристаллитҳои ба таври тасодуфӣ нигаронидашуда пардаи яклухт ҳосил мешавад, ки дараҷаи такмили сохтор ва андозаи он ба T_p вобаста аст. Аломати манфӣ, Фото-ҚЭҲ чунон, ки аз натиҷаҳои боло бар меояд, танҳо дар пардаҳои модификасияи кубии CdTe ва дорои модификасияи кубии пароканда ҷой дорад.

Калидвожаҳо: теллуриди кадмий, поликристалл, бухоркунӣ, гармкунӣ, парда, сохтор, намунаи рентгенӣ, электрогузаронандагӣ, фотогузаронӣ, тахлахва, харорат.

ВЛИЯНИЕ ОТЖИГА НА СВОЙСТВА ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКИХ ПЛЁНОК ТЕЛЛУРИДА КАДМИЯ

Теллурид кадмия вследствие больших атомных номеров компонентов, а также большой ширины запрещенной зоны ($\Delta E=1,5\text{эВ}$) в настоящее время представляет собой один из наиболее перспективных материалов для создания дозиметров и счетчиков γ -квантов.

Возможность получать поликристаллические пленки с различным удельным сопротивлением, отличающимся на несколько порядков по величине, а также технологические преимущества сделали CdTe очень перспективным материалом для использования во многих дискретных приборах (диоды, транзисторы, солнечные батареи, лазеры) и интегральных схемах.

В зависимости от технологии изготовления пленок, характера и взаимодействия с легирующими примесями и, как следствие, концентрации и поведения носителей заряда в поликристаллических полупроводниковых пленках, их свойства могут отличаться необычайно резко.

Возможность создания приборов и устройств на основе поликристаллических пленок CdTe определяется уровнем технологии синтеза пленок с воспроизводимыми и контролируруемыми свойствами.

Стандартные пленки напылялись при постоянной скорости испарения одинаковое время, поэтому их толщина с ростом температуры подложки (T_p) уменьшается. В связи с тем, что толщина пленки (h) может существенным образом влиять на её состояние, в работе были проведены исследования зависимости размеров кристаллитов, удельного сопротивления, фоточувствительность пленки от толщины при разных T_p . Исследования показали, что сплошная пленка образуется из молекулярных хаотически ориентированных зерен, степень совершенства структуры и размеры которых зависят от T_p .

Полученные результаты не противоречат представлению о генерации положительной фото-ЭДС на p-n-переходах, образующихся на границах прослоек кубической и гексагональной модификации. Фото-ЭДС же отрицательного знака, как следует из приведённых результатов, наблюдается только в пленках кубической модификации CdTe и имеющих сильно рассеянную текстуру.

Ключевые слова: теллурид кадмия, поликристалл, напыление, отжиг, пленка, структура, рентгенограмма, электропроводность, фотопроводимость, подложка, температура.

EFFECT OF ANNEALING ON THE PROPERTIES OF POLYCRYSTALLINE CADMIUM TELLURIDE FILMS

Owing to the large atomic numbers of the components, as well as the large band gap ($\Delta E=1.5\text{ eV}$), cadmium telluride is currently one of the most promising materials for the creation of dosimeters and γ -quantum counters.

The ability to obtain polycrystalline films with various resistivities that differ by several orders of magnitude, as well as technological advantages, made CdTe very promising materials for use in many discrete devices (diodes, transistors, solar cells, lasers) and integrated circuits.

The possibility of creating instruments and devices based on polycrystalline CdTe films is determined by the level of technology for synthesizing films with reproducible and controllable properties. The standard films were deposited at a constant evaporation rate for the same time; therefore, their thickness decreases with increasing T_n . Due to the fact that the film thickness (h) can significantly affect its state, we studied the dependence of the film state on h at different T_p . Studies have shown that a continuous film is formed from randomly oriented molecular grains, the degree of perfection of the structure and the size of which depend on T_n .

The results obtained do not contradict the concept of the generation of a positive photo-emf at p-n junctions formed at the boundaries of the interlayers of the cubic and hexagonal modifications. Photo-EMF of a negative sign, as follows from the above results, is observed only in films of the cubic modification of CdTe and having a strongly scattered texture.

This work is devoted to studying the effect of annealing on the properties of polycrystalline CdTe films.

Keywords: cadmium telluride, polycrystal, deposition, annealing, film, structure, X-ray pattern, electrical conductivity, photoconductivity, substrate, temperature.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ақобирова Азиза Тошпӯлатовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи электроникаи физикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 907 91 76 26. E-mail: aziza.akobirova@mail.ru

Султонов Низом – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои физикаю математика, профессори кафедраи электроникаи физикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 988 00 35 88

Сведения об авторах: Ақобирова Азиза Тошпӯлатовна – Таджикский национальный университет, кандидат физико – математических наук, доцент кафедры физической электроники Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 907917626. E-mail: aziza.akobirova@mail.ru

Султонов Низом – Таджикский национальный университет, доктор физико – математических наук, профессор кафедры физической электроники. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 988 00 35 88

Information about the authors: Akobirova Aziza Toshpulatovna – Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Physical Electronics. Address: 734025, Republic of Tajikistan,

Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 907 91 76 26 E-mail: aziza.akobirova@mail.ru

Sultonov Nizom – Tajik National University, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Physical Electronics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 988 00 35 88

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИК-СПЕКТРОВ СЫВОРОТКИ И ЦЕЛЬНОЙ КРОВИ ЧЕЛОВЕКА

Матробиён М. Х. – докторант PhD кафедры оптики и спектроскопии ТНУ

В настоящее время одним из эффективных способов изучения физико-химических свойств биообъектов является метод молекулярной спектроскопии, в частности инфракрасная (ИК) спектроскопия. ИК спектроскопия позволяет выявить тончайшие изменения в составе и свойствах изучаемых объектов и является одним из самых распространенных методов, которая основана на регистрации частот поглощения квантов света ИК-диапазона определенными структурными группами и связями веществ [1-3].

Экспериментальные исследования большого числа молекул, обладающих одними и теми же химическими группами, показали, что независимо от изменений в остальных частях молекулы эти одинаковые группы поглощают энергию в узком интервале частот. Такие частоты получили название характеристических или групповых [4-6]. К ним относятся, например, колебания групп C-H, CH₂, CH₃, O-H, N-H, NH₂, C=C, C=O, NO₂, P=O, P-O-P и др. [6]. Наличие характеристических частот обусловлено тем, что в таком колебании наибольшее участие принимает некоторая группа атомов, а вклад остальной части молекулы мал, хотя, строго говоря, в каждом колебании изменяются длины связей и величины углов между ними. Таким образом, любое индивидуальное органическое вещество или смесь веществ имеют свои собственные неповторимые ИК-спектры, которые могут быть интерпретированы как качественно, так и количественно.

Для регистрации ИК-спектров используют классические спектрофотометры и фурье-спектрометры. Основными частями классического спектрофотометра являются источник непрерывного теплового излучения, монохроматор и неселективный приемник излучения.

Кювету с веществом (в любом агрегатном состоянии) помещают перед входной (иногда за выходной) щелью. Поток излучения делится на два луча, один из которых может проходить через кювету сравнения. В качестве диспергирующего устройства монохроматора применяют призмы из различных материалов (LiF, NaCl, KCl, CsF и др.) и дифракционные решетки.

В фурье-спектрометрах отсутствуют входная и выходная щели, а в качестве основного элемента применяется интерферометр. Поток излучения также делится на два луча, которые проходят через образец и интерферируют между собой. Разность хода лучей варьируется подвижным зеркалом, отражающим один из пучков.

Первоначальный сигнал зависит от энергии источника излучения и от поглощения образца и имеет вид суммы большого числа гармонических

составляющих. Для получения спектра в обычной форме производится соответствующее фурье-преобразование с помощью встроенной ЭВМ. Достоинствами фурье-спектрометра являются быстрая (секунды и доли секунд) регистрация спектра и высокая разрешающая способность (до 0,001 см⁻¹), однако имеются и недостатки – сложность изготовления прибора и его весьма высокая стоимость.

Твердые образцы часто измельчают, смешивают с порошком KBr и прессуют таблетки. Для работы с агрессивными жидкостями и газами применяют специальные защитные напыления (Ge, Si) на окна кювет.

Влияние воздуха устраняют вакуумированием прибора или продувкой его азотом. Образцы для исследования методом ИК-спектроскопии тщательно обезвоживают, так как вода разрушает солевую оптику и другие детали многих спектрофотометров [6].

В недавнем прошлом методы спектроскопии среднего инфракрасного и ультрафиолетового и видимого диапазонов эффективно использовались в областях биологических наук [12, 13]. Внедрение этих методов сокращает время, ресурсы и снижает затраты. ИК-спектроскопия становится потенциальным диагностическим инструментом в медицинской и фармакологической областях для получения информации о различных химических структурах здоровых и патологических тканей [14]. Кровь, являясь основным средством кровообращения нашего организма, отражает физиологические и патологические изменения, происходящие в тканях, которые приводят к изменениям в различных компонентах плазмы, сыворотки и клеток. В связи с этим предпринята попытка спектроскопического анализа крови человека в ИК-диапазоне.

Известно, что молекулярная структура и физико-химические свойства цельной и сыворотки крови определяют их биологическую эффективность.

Экспериментальная часть. В данной работе, методом ИК-спектроскопии, проводилось исследование молекулярной структуры сыворотки и цельной крови. Образец сыворотки крови получали центрифугированием цельной крови. Затем цельную и сыворотку крови высушивали при температуре 60 °С. Измерения спектров проводились на инфракрасном спектрофотометре IRAffinity-1 с преобразованием Фурье в диапазоне частот 4000–400 см⁻¹ с использованием методики прессования образца с бромидом калия [7,8].

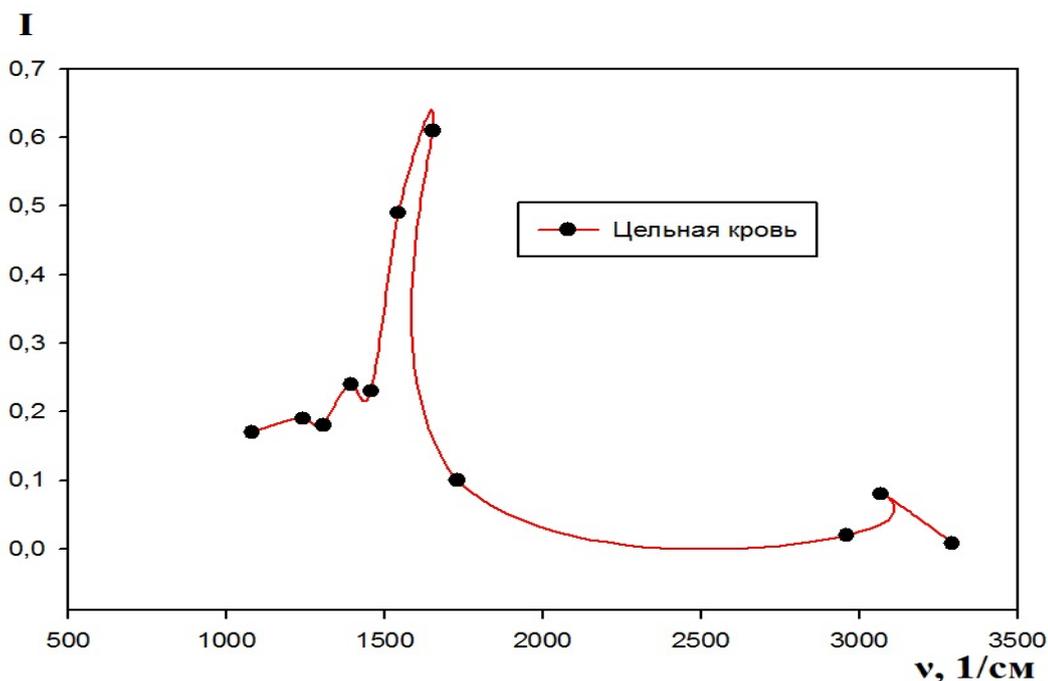
Результаты и их обсуждение. При изучении ИК-спектрограм цельной и сыворотки крови обнаруживаются [9,10] множественные полосы поглощения в области 4000-400 см⁻¹. После снятия спектра образцов, их результаты были созданы в виде графики с помощью одной из современных программ под названием Sigma plot. Данная программа позволяет проводить сравнительный анализ различных образцов.

На рис. 1 представлен ИК-Фурье-спектр цельной крови человека, на котором виден ряд полос с различной интенсивностью, и спектральные данные показаны в таблице 1. Для систематического анализа ИК спектр делится на три области. Область I от 4000 до 3000 см⁻¹, касается воды и гидроксильной группы. Эта область представляет значительный интерес, так как в нем раскрываются характер водородной связи. Область II составляет от 3000 до

1500 см⁻¹, где наблюдаются полосы функциональных групп. В этой области происходит основное ИК-поглощение, связанное с фибриногеном. Область III составляет 1500 – 500 см⁻¹, что имеет большое значение в контексте биологических минералов и их комбинации.

Спектр цельной крови человека свидетельствует о наличии полос характеристик молекулы воды, а также некоторых функциональных групп, связанных с белками и липидами. ИК-диапазон на волне числа 3294 см⁻¹ и 3068 см⁻¹ соответственно относятся к амиду А и амиду В. Доминирующая полоса при 1394 см⁻¹ может быть обусловлена важным белком кров- фибриногеном. Эта полоса связана с валентными С=О-симметричными валентными колебаниями СОО-. Полоса около 2960 см⁻¹ обусловлена асимметричным растяжением -СН₃ в жирные кислоты, фосфолипиды и сложные эфиры холестерина. Две наиболее интенсивные области, центрированные на 1652 см⁻¹ и 1547 см⁻¹ в ИК-Фурье спектроскопии крови человека. Они соответствуют амиду I и амиду II. Обе полосы представляют собой вторичные структуры белков. Пик амиды I возникает из С=О валентных колебаний, связанные с водородной связью, а амиды II приписываются растяжению СN; NH и СН₂ изгибные моды. Полосы 1307 см⁻¹ и 1242 см⁻¹ относятся к компонентам связи амидов III белков (С-N). Полосы 1083, 1165, и 1242 см⁻¹ связаны с триглицеридами человеческой крови.

Рисунок 1. ИК-спектр цельной крови в диапазоне 3500-1000 см⁻¹
Figure 1. IR spectrum of whole blood in the range of 3500-1000 cm⁻¹

На рис. 2 представлены ИК-спектры поглощения сыворотки крови. Из рисунка видно, что полоса на частоте 1641 см⁻¹ является результатом валентных колебаний —С=О связи, а полоса 1446 см⁻¹, по-видимому, представляет деформационные колебания связи —NH [10,11].

Рисунок 2. ИК-спектр сыворотки крови в диапазоне 3500-1000 см⁻¹
Figure 2. IR spectrum of blood serum in the range of 3500-1000 cm⁻¹

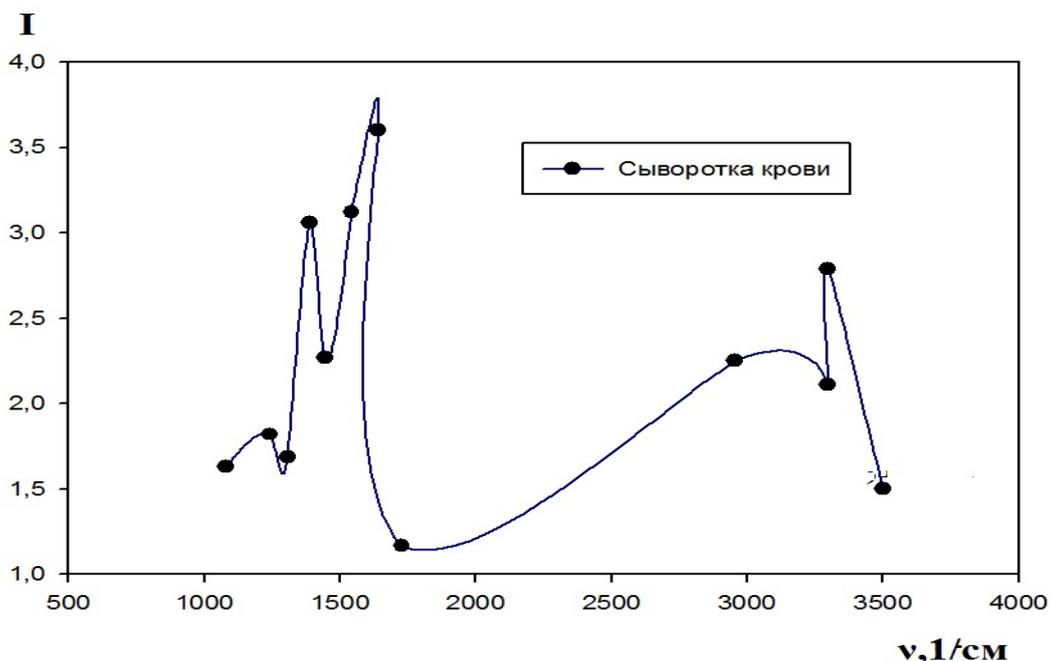

Таблица 1. Спектроскопические характеристики ряда аналитических полос поглощения сыворотки и цельной крови

Table 1. Spectroscopic characteristics of a number of analytical absorption bands of serum and whole blood

Частота, см-1	Отнесение полос
3294	Амиды А, N-H валентные колебания связи протеина
3068	Амиды В, N-H N-H валентные колебания
2960	Антисимметричные валентные колебания связи C-H метильной группы (vas -CH ₃)
2936	Антисимметричные валентные колебания связи C-H метиленовых групп (CH ₂) (vas CH ₂)
2891	Симметричные валентные колебания связи C-H метильной группы (vs CH ₃)
2860	Симметричные валентные колебания связи C-H метиленовых групп (CH ₂) (vs CH ₂)
1652	Амиды I Альфа-спектральные C=O
1541	Область пика амида II – белок (NH, CN) изгиб CH ₂
1394	C=O симметричные валентные колебания COO-, фибриногена
1307, 1248	Компоненты полосы амида III белков (CN)
1083, 1165, 1242	Триглицериды
930	Верное колебание N-H
890	
870	
846	
771	Маятниковые колебания (CH ₂) n- фрагментов с n ≥ 4

730	
702	Валентные колебания, относящиеся к связи C-S
605	Валентные колебания S-S- связей

В таблице 2 приведена разность между максимумами частот и интенсивностью цельной и сыворотки крови. Как видно из таблицы, имеется смещение частот и различие максимумов некоторых участков инфракрасного спектра цельной крови и сыворотки крови.

Таблица 2. Разность между максимумами частот и интенсивностью сыворотки и цельной крови

Table 2. Difference between frequency maxima and intensity of serum and whole blood

Сыворотка крови		Цельная кровь		Разность - частотность	Разница интенсивности
ν , см-1	I	ν , см-1	I	$\nu_{\text{сыв.}} - \nu_{\text{цель.}}$	$I_{\text{сыв.}} - I_{\text{цель.}}$
3298	2,79	3294	0,008	4	2,78
3070	2,11	3068	0,08	2	2,03
2956	2,25	2960	0,02	4	2,23
1728	1,01	1728	1,01	0	0
1641	3,60	1652	0,61	11	2,99
1543	3,12	1541	0,49	2	2,63
1446	2,27	1456	0,23	10	2,04
1389	3,06	1394	0,24	5	2,82
1307	1,69	1307	0,18	0	0,51
1242	1,82	1242	0,19	0	1,63

Для количественной оценки интенсивности полос поглощения в ИК-спектрах и относительной концентрации функциональных групп в высокомолекулярных соединениях используются относительные оптические плотности. Известно, что высокая интенсивность полос поглощения связана с большим содержанием функциональных групп в молекуле.

В данной работе относительная количественная оценка содержания функциональных групп по данным ИК-спектроскопии дана на основании отношений оптических плотностей полос поглощения (ОППП) кислородсодержащих функциональных групп ($\nu_{\text{C=O}}$ 1720 см-1, $\nu_{\text{C-O}}$, C-O-C 1225 см-1, $\nu_{\text{C-O}}$ 1035 см-1) к оптическим плотностям полос поглощения, соответствующим ароматическим (1610 см-1) и алифатическим (2920 см-1) фрагментам структуры. Полученные результаты представлены в таблице 2.

Таблица 3. Отношение оптических полос поглощения

Table 3. Ratio of optical bands to absorption

Отношение оптических полос поглощения ООПП (D)		Отношение оптических полос поглощения ООПП (D)	
D1543/1641	0,86	D1541/1652	0,80
D1446/1641	0,63	D1456/1652	0,37

D1389/1641	0,85	D1394/1652	0,39
D3298/3070	1,32	D3294/3068	0,1
D3298/1641	2,24	D3294/1652	0,013
D1307/1641	0,46	D1307/1652	0,29
D1307/1543	0,54	D1307/1541	0,36
D1242/2956	0,80	D1242/2960	9,5
D1242/1543	0,52	D1242/1541	0,38

Из представленных в таблице 3 результатов видно, что ООПП алифатических фрагментов структуры к ароматической (Далкил 2956/DC=C 1080) меньше единицы, что говорит о преобладании ароматическая составляющей над алкильными. Наблюдается высокое содержание гидроксильных групп: DN-Н3298/D C=O 1641 >1.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербалович В.П. Инфракрасная спектроскопия биологических мембран / В.П. Вербалович. - Казахская ССР Алма-Ата: Наука, 1977. -127 с.
2. Костина Ю.В. Показатели инфракрасного спектра липидов сыворотки крови в дифференциальной диагностике доброкачественной патологии Тела матки / Ю.В. Костина, Г.М. Раскуратов, Н.Д. Зубарева // Сибирский медицинский журнал. – 2009. -№ 2. - С. 31- 32.
3. Грибов Л.А. Введение в теорию и расчет колебательных спектров многоатомных молекул / Л.А. Грибов. –Л: Изд. ЛГУ, 1965. -134 с.
4. Krafft C., Sobottka S.B., Schackert G., Salzer R. Analysis of human brain tissue, brain tumors and tumor cells by infrared spectroscopic mapping. Analyst 2004; 921—925.
5. Казицына Л.А., Куплетская Н.Б. Применение УФ-, ИК-и ЯМР-спектроскопии в органической химии. М: Высшая школа; 1971.
6. Кейтс М. Техника липидологии. Выделение, анализ и идентификация липидов. М: Мир; 1975.
7. Б.И. Махсудов, К.Х.Салимов, Н.Зайдулло. Влияние малых потоков тепловых нейтронов на скорость роста бактерий RHIZOBIUM IS TAAS-80TJ // ДАН РТ, 2020, т. 63, №11-12, с. 723-727.
8. Муллоев Н.У., Файзуллоев А.Х., Махсудов Б.И., Одинаев О.М., Самадов А., Файзуллоев Н.А. ИК – спектроскопическое изучение сыворотки крови при трансплантации органов человека. Наука и инновация (научный журнал) ТНУ. №5. 2015.
9. Смит А. Прикладная ИК-спектроскопия / А. Смит. - М.: Мир, 1982. - 328 с.
10. Беллами Л.Ю. Новые данные по ИК-спектрам сложных молекул / Л.Ю. Беллами. –М.: Мир, 1971. – 230 с.
11. Наканиси К. Инфракрасные спектры и строение органических соединений / К. Наканиси. -М.: Мир, 1965. – 265 с.
12. Sylwia Olsztyńska-Janus, Katarzyna Szymborska-Małek, Marlena Gąsior-Głogowska, Tomasz Walski, Małgorzata Komorowska, Wojciech Witkiewicz, Celina Pezowicz, Magdalena Kobielarz, Sylwia Szotek, Acta of Bioengineering and Biomechanics, Vol. 14, No. 3(2012), pp. 101 – 115.

13. Barth, Infrared Spectroscopy of Proteins, Biochim. Biophys. Acta, Vol. 1767(2007), pp. 1073–1101.
14. M. Polakovs, N. Mironova-Ulmane, A. Pavlenko, E. Reinholds, M. Gavare and M. Grube, Spectroscopy: An International Journal, Vol. 27, No. 5-6 (2012), pp. 367-371.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ТАЙФҲОИ ИНФРАСУРХИ ЗАРДОБ ВА ХУНИ БУТУНИ ИНСОН

Дар чараёни омӯзиш маълумот дар бораи тайфи инфрасурхи хуни бутун ва қисматҳои он ба даст оварда шуд. Дар кори мазкур таҳлили муқоисавии тайфи инфрасурхи зардоб ва хуни бутуни инсон гузаронида шуд. Ба фибриноген, гемоглобин, липидҳои мембранаи эритроцитҳо ва дигар сафедаҳои плазма алоқаманд будани соҳаҳои хосси тайфӣ муайян карда шуданд.

Калидвожаҳо: спектроскопияи инфрасурх, хуни бутун, зардоб, таҳлили муқоисавии зардоб ва хуни бутуни инсон, соҳаҳои тайфӣ.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИК-СПЕКТРОВ СЫВОРОТКИ И ЦЕЛЬНОЙ КРОВИ ЧЕЛОВЕКА

Во время исследования получена информация об инфракрасном спектре цельной крови и ее частей. В данной работе проведен сравнительный анализ инфракрасного спектра сыворотки и цельной крови человека. Инфракрасный спектроскопический анализ был сделан на цельную кровь и сыворотку. Идентифицированы характерные спектральные полосы, относящиеся к фибриногену, гемоглобину, липидам мембранам эритроцитов и другим белкам плазмы.

Ключевые слова: инфракрасная спектроскопия, цельная кровь, сыворотка крови, сравнительный анализ сыворотки и цельной крови человека, спектральные поля.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IR SPECTRA OF HUMAN SERUM AND WHOLE BLOOD

During the study, information was obtained about the infrared spectrum of whole blood and its parts. In this work, a comparative analysis of the infrared spectrum of human serum and whole blood was carried out. Infrared spectroscopic analysis was done on whole blood and serum. Characteristic spectral bands related to fibrinogen, hemoglobin, erythrocyte membrane lipids and other plasma proteins have been identified.

Key words: infrared spectroscopy, whole blood, blood serum, comparative analysis of human serum and whole blood, spectral fields.

Маълумот дар бораи муаллиф: Матробийён Меҳроб Хуррамзод – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD-и соли дуҷуми кафедраи оптика ва спектроскопия. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +501 26 19 69. E-mail: matrobov.mehrob@gmail.com

Сведения об авторе: Матробиён Мехроб Хуррамзод – докторант PhD 2 курса кафедры оптики и спектроскопии физического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон (+992) 501261969. E-mail: matrobov.mehrob@gmail.com

Information about the author: Matrobiyon Mehrob Khurramzod – PhD student 2nd course of the Department of Optics and Spectroscopy, Faculty of Physics, National University of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone (+992) 501261969. E-mail: matrobov.mehrob@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ СЕРЕБРА (I) С 1-ФОРМИЛ-3-ТИОСЕМИКАРБАЗИДОМ

*Содатдинова А. С. – к.х.н., старший преподаватель кафедры
аналитической химии ТНУ*

*Сафармамадзода С. М. – д.х.н., профессор кафедры
неорганической химии ТНУ*

*Мабаткадамзода К. С. – д.х.н., доцент кафедры
неорганической химии ТНУ*

В литературе имеются сведения о комплексных соединениях переходных металлов с тиосемикарбазидом. В [1] исследован процесс комплексообразования ртути (II) и серебра (I) с тиосемикарбазидом в растворах. Авторами работы [2] изучен процесс комплексообразования рения(V) не только с тиосемикарбазидом, но и с рядом его производных, в том числе с 1-формил, 1-ацетил и 1-пропионил-3-тиосемикарбазидом. При этом установлено, что 1-формил-3-тиосемикарбазид координирует к рению (V) бидентатно, а на способ координации 1-ацетил и 1-пропионил-3-тиосемикарбазидов оказывает влияние кислотность среды. Комплексообразования серебра(I) с ацилпроизводными тиосемикарбазидов ранее не изучали. В этой связи нами была поставлена цель исследовать процесс комплексообразования серебра(I) с 1-формил-3-тиосемикарбазидом, при различных температурах и ионной силы раствора.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Комплексообразование серебра(I) с 1-Ф-3-ТСК в области 273-328К исследовали методом потенциометрического титрования. В качестве индикаторного электрода использовали пластинку из серебра, а электродом сравнения служил хлорсеребряный. Потенциал системы при потенциометрическом титровании измеряли с помощью компаратора напряжения Р-3003 с точностью $\pm 0,1$ мВ. Равновесное значение потенциала на индикаторном электроде устанавливалось в течение 5-10 мин. Температуру в ячейке поддерживали постоянной при помощи водяного термостата ($\pm 0,50$ С). Равновесную концентрацию ионов серебра определяли по уравнению:

$$\lg[Ag^+] = C_{Ag^+} - \frac{\Delta E}{59,16}$$

где: $[Ag^+]$ - равновесная концентрация ионов серебра в каждой точке титрования; $\Delta E = E_1 - E_2$; E_1 - начальный потенциал системы; E_2 - потенциал системы в каждой точке титрования; C_{Ag^+} - аналитическая концентрация ионов серебра(I); 59,16 - коэффициент в уравнении Нернста при 298К.

$$[L] = C_L - n(C_{Ag^+} - [Ag])$$

где: C_L - аналитическая концентрация лиганда; n - среднее число лигандов присоединённых ионом серебра (I); C_{Ag^+} - аналитическая концентрация ионов серебра; $[Ag^+]$ - равновесная концентрация ионов серебра в каждой точке титрования.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИХ ОБСУЖДЕНИЯ

В табл.1. представлены данные по определению равновесной концентрации ионов серебра (I), 1-Ф-3-ТСК и функции Ледена при 288К.

Таблица 1- данные по определению равновесной концентрации ионов серебра (I), 1-Ф-3-ТСК и функции Ледена при 288 К; $J=0,5$ моль/л

$\Delta E, V$	$C_L \cdot 10^3$	$C_{Ag} \cdot 10^5$	$[Ag] \cdot 10^{10}$	$[L] \cdot 10^3$	$\lg F^0$
1	2	3	4	5	6
0,150	0,392	9,804	2331,5574	0,0987	6,628
0,160	0,577	9,615	1528,6077	0,2889	6,337
0,169	0,755	9,434	1043,7543	0,4720	6,282
0,178	0,926	9,259	712,9436	0,6484	6,301
0,191	1,091	9,091	414,6620	0,8183	6,428
0,199	1,250	8,929	295,0770	0,9822	6,488
0,205	1,404	8,772	227,6661	1,1404	6,529
0,221	1,552	8,621	117,4568	1,2931	6,754
0,236	1,695	8,475	63,1072	1,4407	6,969
0,238	1,833	8,333	57,2527	1,5834	6,963
0,240	2,131	8,197	51,9558	1,8853	6,923
0,248	2,381	7,937	35,8669	2,1429	7,014
0,259	2,615	7,692	22,6834	2,3846	7,153
0,261	2,836	7,463	20,3032	2,6119	7,148
0,267	3,333	7,246	15,4824	3,1159	7,177
0,270	3,699	6,849	12,9685	3,4932	7,180
0,274	4,026	6,494	10,4654	3,8312	7,209
0,283	4,568	6,173	6,9237	4,3827	7,308
0,285	5,402	5,747	5,9954	5,2299	7,263
0,287	5,876	5,155	4,9213	5,7217	7,263
0,292	6,262	4,673	3,6476	6,1215	7,321
0,296	6,581	4,274	2,8395	6,4530	7,368
0,297	6,850	4,937	2,5127	6,7323	7,367
0,298	7,080	3,650	2,2373	6,9708	7,369

Для определения количества частиц, образующихся при взаимодействии серебра(I) с 1-Ф-3-ТСК нами по данным потенциометрического титрования, был использован метод предложенный Яцимирским К.Б. [3]. При избытке 1-Ф-3-ТСК в растворе её равновесную концентрацию можно принять равной начальной и построит зависимость ΔE от $-\lg C_L$ для определения количества молекул 1-Ф-3-ТСК присоединяющихся к $Ag(I)$. На рисунке 1 в качестве примера представлены кривые зависимостей $\Delta E = f(-\lg C_L)$, при ионной силе раствора 1 моль/л и температурах 318 и 328К, характер которых свидетельствует о протекании ступенчатого комплексообразования между ионом серебра(I) и 1-формил-3-тиосемикарбазидом. Уголь наклона этих зависимостей при избытке 1-Ф-3-ТСК составляет 0,18-0,20 В, что соответствует присоединению трёх её молекул к иону серебра (I).

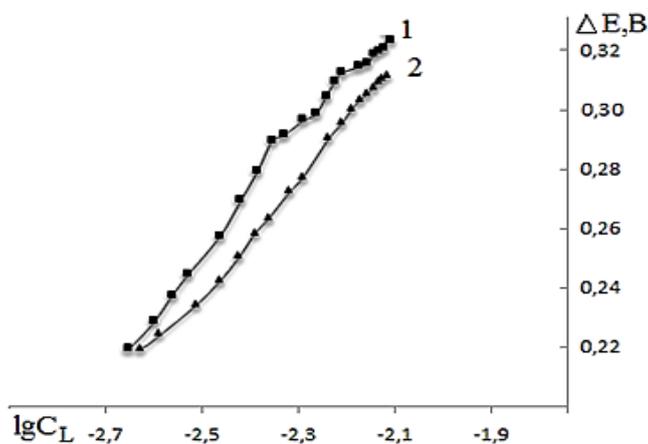

Рис.1. Зависимость $\Delta E = f(-\lg C_L)$ для 1-формил-3-тиосемикарбазидных комплексов серебра(I) при: 1-318К; 2-328К

Для более точного определения количества молекул 1-Ф-3-ТСК присоединённых к серебру(I), определяли равновесную концентрацию 1-Ф-3-ТСК используя экспериментальные данные о координационном числе серебра(I) полученных из данных зависимости $\Delta E = f(-\lg C_L)$.

$$[L] = C_L - n(C_{Ag^+} - [Ag]) \quad (3)$$

На рисунке 2 представлена зависимость $\Delta E = f(-\lg [L])$ для 1-формил-3-тиосемикарбазидных комплексов серебра(I) при 318 и 328К.

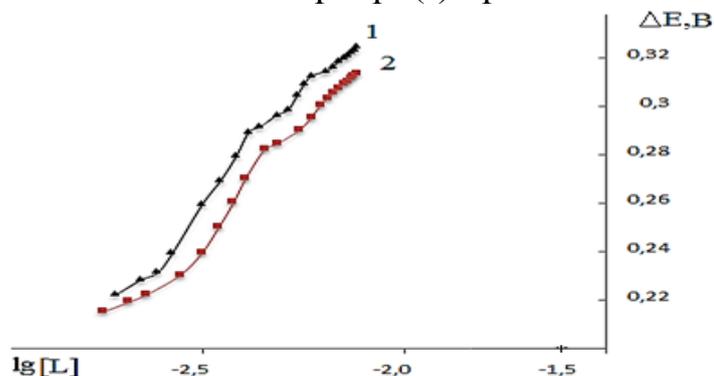

Рис.2. Зависимость $\Delta E=f(-\lg[L])$ для 1-формил-3-тиосемикарбазидных комплексов серебра(I) при: 1-318; 2-328К

Данные, приведённые на рис. 2, также свидетельствуют о присоединении к серебру(I) трёх молекул 1-формил-3-тиосемикарбазида. На кривых зависимостях $\Delta E=f(-\lg[L])$ имеются три прямолинейных участка, каждый из которых соответствует образованию отдельной комплексной частицы. Для определения общих констант устойчивости 1-Ф-3-ТСК комплексов серебра(I) данные потенциометрического титрования обрабатывались методом Ледена.

В таблице 2 приведены общие константы устойчивости 1-Ф-3-ТСК комплексов серебра (I), рассчитанные методом Ледена.

Таблица 2 - Значение общих констант устойчивости комплексов Ag(I) с 1-Ф-3-ТСК при 273-328К. J=0,5

T, K	$\lg\beta_1$	$\lg\beta_2$	$\lg\beta_3$
273	6,60	9,86	12,73
288	6,49	9,48	12,53
298	6,43	9,34	12,29
308	6,09	9,20	12,28
318	6,02	9,10	12,03
328	5,61	9,03	11,51

Для 1-Ф-3-ТСК с увеличением температуры в целом наблюдается уменьшение значений общих констант устойчивости. Температурный фактор по-разному влияет на величины общих констант устойчивости. Так увеличение температуры от 273 до 328К приводит к уменьшению β_1 в 1,18 раза, а величин β_2 и β_3 соответственно в 1,1 и 1,11 раза.

Методом температурного коэффициента нами были определены изменения термодинамических функций процесса образования 1-Ф-3-ТСК комплексов Ag(I) при ионной силе 0,5 моль/л.

Таблица 3 – Значения термодинамических функций реакций образования комплексов серебра (I) с 1-Ф-3-ТСК при J=0,5моль/л

Уравнение реакции	ΔH , кДж/моль	ΔG , кДж/моль	ΔS , Дж/(моль·К)
$Ag^++L=AgL^+$	-29,60	-35,71	20,53
$AgL^++L= AgL_2^+$	-25,57	-53,52	53,52
$AgL_2^++ L= AgL_3^+$	-33,92	-70,12	121,0

Анализ данных приведённых в таблице 3, показывает, что ΔH на всех стадиях отрицательна, однако определённой закономерности в изменении величин ΔH при переходе от моно к двум и трёхзамещённому комплексу не наблюдается. Величина ΔG закономерно изменяется в отрицательную сторону с увеличением молекул 1-Ф-3-ТСК во внутренней сфере комплекса.

С целью нахождения области доминирования и доли выхода комплексных форм, образующихся в системе серебро(I)-1-Ф-ТСК-Н₂O при 0,5моль/л, были построены диаграммы распределения. На рис. 3 в качестве примера приведена диаграмма распределения комплексов серебра(I) с 1-Ф-3-ТСК при 288К.

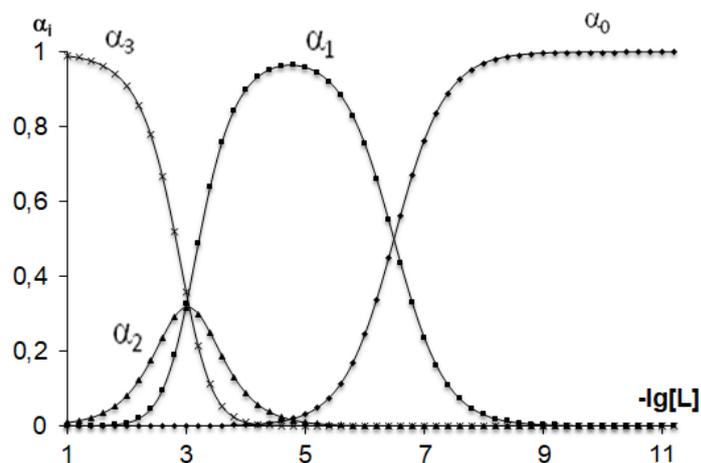

Рис.3. Диаграмма распределения 1-Ф-3-ТСК комплексов Ag (I) при 288 К; где α_0 -AgNO₃, α_1 -[AgL]⁺; α_2 -[AgL₂]⁺; α_3 -[AgL₃]⁺

На основании проведённых исследований нами установлено, что серебро(I) с 1-Ф-3-ТСК в интервале температур 273-328К независимо от температуры и ионной силы раствора реагируют ступенчато с образованием трёх комплексных частиц. Устойчивость которых с возрастанием температуры уменьшается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминджанов, А.А. Комплексные соединения рения(V) с амидными и тиоамидными лигандами. Автореф. док. хим. наук. Иваново.1992. 42 с.
2. Новаковский, М.С. Лабораторные работы по химии комплексных соединений. Харьковский университет. 1972. 217-С.
3. Аминджанов А.А. Комплексообразование серебра(I) с 1-формил-и 1-ацетил-3-тиосемикарбазидом при 273-328К / А.А. Аминджанов, К.С. Мабаткадамова, С.М. Сафараммадов, А.С. Содатдинова // Известия вузов. Химия и технология. Душанбе -2014, Т.57. №7. - стр. 62-65.

ОМУЗИШИ РАВАНДИ КОМПЛЕКСХОСИЛШАВИИ НУҚРА (I) С БО 1-ФОРМИЛ-3-ТИОСЕМИКАРБАЗИД

Бо усули титронии потенциометрӣ раванди комплексҳосилшавии нуқра бо 1-формил-3-тиосемикарбазид дар маҳлули обӣ ва ҳароратҳои 273-328К омӯхта шудааст. Муайян карда шуд, ки нуқра бо 1-формил-3-тиосемикарбазид ба реаксия дохил шуда, се зарраи комплекси ҳосил мекунад.

Калидвожаҳо: комплексҳосилшавӣ, нуқра, 1-формил-3-тиосемикарбазид, зарраи комплексӣ, усули Леден.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ СЕРЕБРА (I) С 1-ФОРМИЛ-3-ТИОСЕМИКАРБАЗИДОМ

Методом потенциометрического титрования исследован процесс комплексообразования серебра с 1-формил-3-тиосемикарбазидом в водных растворах при 273-328К. Установлено, что при взаимодействии серебра с 1-формил-3-тиосемикарбазидом образуются три комплексные формы. Методом Ледена рассчитаны значения общих констант устойчивости комплексов.

Ключевые слова: комплексообразования, серебра, 1-формил-3-тиосемикарбазид, комплексные формы, Методом Леден.

STUDY OF THE COMPLEXATION OF SILVER (I) WITH 1-FORMYL-3-THIOSEMICARBAZIDE

Using the potentiometric titration method, the study of the process of complexation of silver with 1-formyl-3-thiosemicarbazide in aqueous solutions at a temperature of 273-328 K. It has been established that silver with 1-formyl-3-thiosemicarbazide has three complex forms. Leden's methods calculate the value of the stability constant of complexes.

Keywords: complexation, silver, 1-formyl-3-thiosemicarbazide, complex forms, Leden Method.

Маълумот дар бораи муаллифон: Содатдинова Анҷуман Садридиновна – докторанти кафедраи химияи таҳлилии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 938-13-66-56. E-mail: anjuman87@mail.ru
Сафармамадзода Сафармамад Муборакшоевич – муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, д.и.х., профессор. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони. Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 938-27-04-04. E-mail: sash65@mail.ru

Сведения об авторах: Содатдинова Анҷуман Садридиновна – докторант кафедри аналитической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 938-13-66-56. E-mail: anjuman 87@mail.ru
Сафармамадзода Сафармамад Муборакшоевич - проректор по науке и инновации Таджикского национального университета, д.х.н., профессор. Адрес: Республика Таджикистан. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспкт Рудаки, 17. Телефон: (+992) 938-27-04-04. E-mail: sash65@mail.ru

Information about authors: Sodatdinova Anjuman Sadridinovna – the doctoral students of the department analytical chemistry Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 938-13-66-56. E-mail: anjuman87@mail.ru
Safarmamadzoda Safarmamad Muborakshoevich – Vice-rector for science and innovation of Tajik National University, doctor of chemical sciences, professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 938-27-04-04. E-mail: sash65@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВА ЦИКОРИЯ (CICHÓRIUM), ПРОИЗРАСТАЮЩЕГО В ТАДЖИКИСТАНЕ

Бобизода Г. М. – д.б.н., профессор кафедры органической химии ТНУ
Кодиров М. З. – к.х.н., доцент кафедры органической химии ТНУ
Зафаров С. З. – к.х.н., старший преподаватель кафедры органической химии ТНУ
Олимзода Ё. С. – магистрант второго курса кафедры органической химии ТНУ

Цикорий распространен практически по всему земному шару благодаря высокой пищевой и фармацевтической ценности [1]. Листья и корнеплоды используются свежими или после кулинарной обработки, корнеплоды применяют для приготовления «кофейного» напитка. Съедобными являются все части растения: корнеплод, листья, соцветия и стебли и их в виде высушенного порошка применяют в фитотерапии различных заболеваний. Цикорий легко выращивается и обычно культивируется для производства инулина из листьев или корней. Кумарины корнеплодов используют для защиты кожи. Листья применяют в виде настойки при анемии и расстройствах ЖКТ. Цветы используют в качестве желчегонного средства. Цикорий применяют в традиционной медицине для лечения различных заболеваний, включая повышенный уровень сахара в крови [2]. В традиционной индийской медицине аювердический тоник, приготовленный из цикория, использовали для лечения лихорадки, диареи, увеличенной селезенке. Экстракт листьев широко применяли в лечении желтухи, увеличенной печени, подагре и ревматизме. Современные исследования подтвердили антидиабетическое, антигипергликемическое, ранозаживляющее и антиоксидантное действие цикория, а также противовоспалительное, противовоспалительное, анальгетическое, гепатопротекторное, гипогликемическое, диуретическое, гиполипидемическое, иммуномодулирующее [3] свойства. Широкий спектр биологического действия является следствием богатого биохимического состава, включающего алкалоиды, инулин, сесквитерпеновые лактоны, кумарины, витамины, хлорофилл, ненасыщенные стеролы, флавоноиды, сапонины, танины, органические кислоты и полифенолы, присутствующие во всех частях растения. Показано, что метанольный экстракт листьев цикория проявляет антибактериальную активность против кишечных бактерий [4]. Исследования [5] выявили, что цикорий содержит серию биологически активных соединений, эффективных при воспалении десен [1].

Целью работы была оценка биохимического состава цикория.

Содержание моносахаров устанавливали, используя феррицианидный колориметрический метод, основанный на реакции моносахаров с калий феррицианидом в щелочной среде. Общее содержание сахаров устанавливали аналогично после кислотного гидролиза водных экстрактов 20% соляной кислотой. В качестве внешнего стандарта применяли фруктозу.

Содержание аскорбиновой кислоты устанавливали методом визуального титрования в 6% трихлоруксусной кислоте 2,6-дихлорфенол индофенолятом натрия (реактив Тилманса). 5 г гомогенизированного образца корнеплодов, листьев и кочерыги растирали в фарфоровой ступке с 5 мл 6% трихлоруксусной кислоты и количественно переносили смесь в мерный цилиндр. Общий объем экстракта доводили до 60 мл трихлоруксусной кислотой, перемешивали, и через 15 минут фильтровали полученную смесь через складчатый фильтр. Концентрацию аскорбиновой кислоты рассчитывали по количеству реактива Тилманса, пошедшего на титрование образца.

Содержание полифенолов определяли на спиртовом экстракте, используя колориметрический метод Фолина-Чиокалтеу аналогично

описанному ранее [6]. 1 г сухого порошка корнеплодов, листьев или кочерыги экстрагировали 20 мл 70% этилового спирта при 80°C в течение 1 часа. Смесь охлаждали и количественно переносили в мерную колбу на 25 мл, доводя объем до метки с помощью 70% этанола. Смесь перемешивали и фильтровали через складчатый фильтр. Отбирали 1 мл полученного экстракта в мерную колбу на 25 мл, содержащую 2,5 мл насыщенного раствора карбоната натрия. К полученной смеси добавляли 0,25 мл разбавленного раствора (1:1) реактива Фолина-Чиокалтеу, интенсивно перемешивали и доводили объем смеси до 25 мл дистиллированной водой. Через час определяли величину поглощения полученного раствора при 730 нм на спектрофотометре СФ-46. Концентрацию полифенолов рассчитывали по калибровочной кривой, построенной по пяти концентрациям галловой кислоты. Результаты выражали в мг-эквивалентах галловой кислоты на г сухой массы.

Были получены следующие значения, приведенные в таблице 1.

Таблица 1.

Показа тело	Значение
Влажность, %	85,4
Аскорбиновая кислота, мг%	44,3
Сахара сумма, %	7,9
Полифенолы, мг-экв	12,6

ЛИТЕРАТУРА

1. Roustakhiz J., Majnabadi J.T. Cultivation of chicory (*Cichorium intybus* L), an extremely useful herb //Int.J. Farming Allied Sci. -2017. -Vol.6(1). -P.14-23.
2. Kamel Z.H., Daw I., Marzouk M. Effect of *Cichorium endivia* leaves on some biochemical parameters in streptozotocin-induced diabetic rats//Austral. J. Basic and Appl. Sci. – 2011. – Vol. 5(7). – P.387-396.
3. Singh R., Chahal K.K. *Cichorium intybus* L: A review on phytochemistry and pharmacology//Int. J. Chem. Studies. – 2018. – Vol.6(3). – P.1272-1280
4. Tursunay D., Muradil K., Abdulla A. Antimicrobial Activities of Ethanol Extract from *Cichorium intybus* L. Stems//Food Sci. -2009. -Vol. 30. -P.80-82.
5. Papetti A., Mascherpa D., Carazzone C., Stauder M., Spratt D.A., Wilson M. Identification of organic acids in *Cichorium intybus* inhibiting virulence-related properties of oral pathogenic bacteria//Food Chem. – 2013. –Vol. 138. – P.1706-1712.
6. Голубкина Н.А., Кекина Е.Г., Молчанова А.В., Антошкина М.С., Надежкин С.М., Солдатенко А.В. Антиоксиданты растений и методы их определения. – М, ФНЦО. – 2018

ОМУЗИШИ ТАРКИБИ КОСНИЕ (*CICHORIUM*), КИ ДАР ТОҶИКИСТОН МЕРҶАД

Коснӣ (*Cichorium*) аз сабаби арзиши баланди ғизоӣ ва фарматсевтиаш қариб дар тамоми ҷаҳон парвариш карда мешавад. Таҳқиқотҳои муосир таъсири антидиабетикӣ, зидди гипергликемикӣ, шифобахшии захмҳо ва антиоксидантии коснӣ, инчунин хусусияти зидди захмҳо, зиддиилтиҳобӣ, бедардсозанда, гепатопротекторӣ, гипогликемикӣ, пешобронӣ, гиполипидемӣ, иммуномодуляториро тасдиқ карданд. Микдори кислотаи

аскорбин бо роҳи титркунии визуалӣ дар кислотаи 6% трихлоратсетат бо 2,6-дихлорфенол индофеноляти натрий, миқдори полифенолҳо дар экстракти спиртӣ бо усули колориметрии Фолин-Чиокалтеу муайян карда шуд. Миқдори кислотаи аскорбин 44,3 мг%, қанди умумӣ - 7,9%, полифенолҳо - 12,6 мг-экв ташкил дод.

Калидвожаҳо: коснӣ, таркиби химиявӣ, кислотаи аскорбин, чамъи қанд, полифенолҳо, индофеноляти натрий, усули Фолин-Чиокалтеу, титронидан, спектрофотометрияи УБ.

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВА ЦИКОРИЯ (CICHÓRIUM), ПРОИЗРАСТАЮЩЕГО В ТАДЖИКИСТАНЕ

Цикорий (*Cichórium*) выращивается практически по всему земному шару благодаря высокой пищевой и фармацевтической ценности. Современные исследования подтвердили антидиабетическое, антигипергликемическое, ранозаживляющее и антиоксидантное действие цикория, а также противоязвенное, противовоспалительное, анальгетическое, гепатопротекторное, гипогликемическое, диуретическое, гиполипидемическое, иммуномодулирующие свойства. Содержание аскорбиновой кислоты устанавливали методом визуального титрования в 6% трихлоруксусной кислоте 2,6-дихлорфенол индофенолятом натрия, содержание полифенолов определяли на спиртовом экстракте, используя колориметрический метод Фолина-Чиокалтеу. Содержание аскорбиновой кислоты составляло 44.3 мг%, суммы сахаров -7,9%, полифенолов -12,6 мг-экв.

Ключевые слова: цикорий, химический состав, аскорбиновая кислота, сумма сахаров, полифенолы, индофенолят натрия, метод Фолина-Чиокалтеу, титрование, УФ-спектрофотометрия.

STUDYING THE COMPOSITION OF CHICORY (CICHÓRIUM) GROWING IN TAJIKISTAN

Chicory (*Cichórium*) is grown almost all over the globe due to its high nutritional and pharmaceutical value. Modern studies have confirmed the antidiabetic, antihyperglycemic, wound healing and antioxidant effects of chicory, as well as antiulcer, anti-inflammatory, analgesic, hepatoprotective, hypoglycemic, diuretic, hypolipidemic, immunomodulatory properties. The content of ascorbic acid was determined by visual titration in 6% trichloroacetic acid with sodium 2,6-dichlorophenol indophenolate; the content of polyphenols was determined on an alcoholic extract using the Folin-Ciocalteu colorimetric method. The content of ascorbic acid was 44.3 mg%, total sugars – 7.9%, polyphenols – 12.6 mg-Eq.

Keywords: chicory, chemical composition, ascorbic acid, sum of sugars, polyphenols, sodium indophenolate, Folin-Ciocalteu method, titration, UV spectrophotometry.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобизода Ғуломқодир Муккамал – доктори илмҳои биологӣ, доктори илмҳои фарматсевтӣ, профессори кафедраи химияи органикии ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: bobievgm@mail.ru. Телефон: +992-(918)-17-03-60.

Қодиров Мурод Зокирович – номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи органикии ДМТ. Нишона: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: kaf.org.chem@mail.ru. Телефон: 935983847.

Зафаров Сорбон Зафарович – номзади илмҳои химия, муаллими калони кафедраи химияи органикии ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. E-mail: Szafarov91@mail.ru. Телефон: +992-(937)-70-03-95.

Олимзода Ёсуман – магистранти кафедраи химияи органикии ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: kaf.org.chem@mail.ru. Телефон: 917-77-17-46.

Сведения об авторах: Бобизода Гуломқодир Муккамал – доктор биологических наук, доктор фармацевтических наук, профессор кафедры органической химии ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E mail: bobievgm@mail.ru. Телефон: +992-(918)-17-03-60.

Кодиров Мурод Зокирович – кандидат химических наук, доцент кафедры органической химии ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: kaf.org.chem@mail.ru. Телефон: 935983847.

Зафаров Сорбон Зафарович – кандидат химических наук, ассистент кафедры органической химии ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: Szafarov91@mail.ru. Телефон: +992-(937)-70-03-95.

Олимзода Ёсуман – магистрант кафедры органической химии ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: kaf.org.chem@mail.ru. Телефон: 917-77-17-46.

Information about the authors: Bobizoda Gulomkodir Mukkamal - doctor of biological sciences, doctor of pharmaceutical sciences, professor of the department of organic chemistry TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E mail: bobievgm@mail.ru. Phone: +992 918 17 03 60

Kodirov Murod Zokirovich- candidate of chemical sciences, associate professor organic chemistry department of Tajik national University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: kaf.org.chem@mail.ru. Phone: 935983847.

Zafarov Sorbon Zafarovich - candidate of chemical sciences, senior lecturer of the department of organic chemistry of TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Email: Szafarov91@mail.ru. Phone: +992-(937)-70-03-95.

Olimzoda Yosuman – is a master student of the Department of Organic Chemistry of TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E mail: kaf.org.chem@mail.ru. Phone: 917-77-17-46.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ МОЛИБДЕНА (V) С 1,2,4-ТРИАЗОЛТИОЛОМ СРЕДЕ 4,5 МОЛЬ/Л HCl ПРИ 288 К

*Азизкулова О. А. – д.х.н., профессор кафедры неорганической химии ТНУ
Хамидова Ф. Р. – ассистент кафедры технологии
химического производства ТНУ*

*Джуррабеков У. М. – к.х.н., доцент кафедры неорганической химии ТНУ
Абдулхаева М. И. – к.х.н., доцент кафедры неорганической химии ТНУ*

В течение нескольких лет потенциометрическим методом были изучены комплексообразование d-переходных металлов с различными органическими лигандами. В настоящее время исследован процесс комплексообразования молибдена (V) с производными 1,2,4-триазола и имидазола в кислых средах при различных концентрациях галогеноводородных кислот и температуры.

Нами были изучены комплексообразование молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде от 4-6 моль/л HCl в интервале температур 298, 328 К [1,2].

Данная работа посвящена исследованию процессов комплексообразования хлорида молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л HCl при 288 К.

По данным потенциометрического титрования, определив ΔE системы, вычисляли равновесную концентрацию 1,2,4-триазолтиол [L], что позволило рассчитать значения функций образования комплексов молибдена (V) по формуле:

$$\bar{n} = \frac{C_L - [L]}{C_{Mo(V)}}$$

Установлено, что в исследуемой системе при взаимодействии органического лиганда с ионами с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л HCl последовательно образуются пять комплексных форм.

В табл. 1 представлены экспериментальные данные по определению функции образования 1,2,4-триазолтиолоновых комплексов молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl при температуре 288 К.

Таблица 1. Значения функции образования комплексов молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л HCl при 288 К

C_{Mo}	C_L	$\Delta E, \text{ мВ}$	$-\lg [L]$	$\bar{n}$
моль/л				
1	2	3	4	5
0,00261	0,01478	53,7	2,69	4,88
0,00282	0,01437	54,2	2,70	4,40
0,00301	0,01397	56,5	2,75	4,05
0,00320	0,01360	58,3	2,79	3,74
0,00338	0,01325	60,1	2,83	3,48
0,00354	0,01291	62,6	2,88	3,27
0,00370	0,01259	65,2	2,93	3,08

0,00386	0,01229	67,9	2,98	2,92
0,00400	0,01200	69,0	3,00	2,75
0,00414	0,01172	71,6	3,05	2,62
0,00427	0,01146	72,9	3,08	2,49
0,00452	0,01097	73,8	3,11	2,26
0,00463	0,01074	75,1	3,13	2,16
0,00474	0,01052	76,0	3,15	2,07
0,00485	0,01030	77,2	3,18	1,99
0,00495	0,01010	77,8	3,19	1,91
0,00505	0,00990	78,7	3,21	1,84
0,00514	0,00971	80,0	3,24	1,78
0,00523	0,00953	80,8	3,26	1,72
0,00532	0,00936	81,9	3,28	1,66
0,00541	0,00919	82,5	3,30	1,61
0,00549	0,00903	83,3	3,32	1,56
0,00564	0,00872	84,0	3,33	1,46
0,00579	0,00843	84,7	3,35	1,38
0,00592	0,00816	85,0	3,37	1,31
0,00605	0,00791	85,1	3,38	1,24
0,00617	0,00767	86,0	3,40	1,18
0,00628	0,00745	86,9	3,42	1,13
0,00638	0,00723	87,8	3,44	1,08
0,00648	0,00703	88,3	3,46	1,03
0,00658	0,00685	89,0	3,47	0,99
0,00667	0,00667	89,8	3,49	0,95
0,00675	0,00650	90,0	3,50	0,92
0,00683	0,00634	90,9	3,52	0,88
0,00691	0,00618	91,7	3,54	0,85
0,00702	0,00596	91,8	3,55	0,81
0,00709	0,00583	92,0	3,56	0,78
0,00715	0,00570	93,6	3,59	0,76
0,00721	0,00557	93,8	3,60	0,74
0,00730	0,00540	94,3	3,62	0,71
0,00738	0,00523	94,8	3,63	0,68
0,00746	0,00507	95,4	3,65	0,65
0,00754	0,00493	95,8	3,67	0,63
0,00761	0,00479	94,1	3,64	0,60
0,00765	0,00470	94,4	3,65	0,59
0,00775	0,00449	94,8	3,67	0,55
0,00785	0,00430	95,1	3,68	0,52
0,00794	0,00413	95,4	3,70	0,50

С использованием данных потенциометрического титрования построили кривую образования (рис 1.) 1,2,4-триазолтиольных комплексов молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl при температуре 288 К.

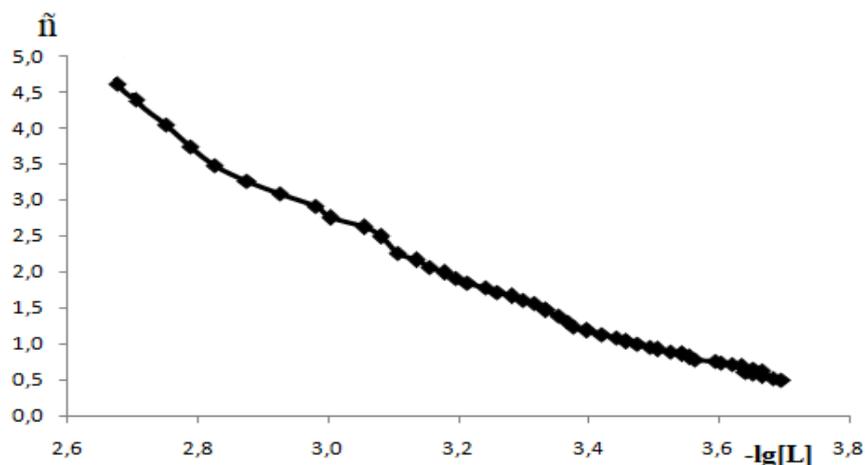

Рис 1. Кривая образования комплексов молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л HCl при температуре 288 К.

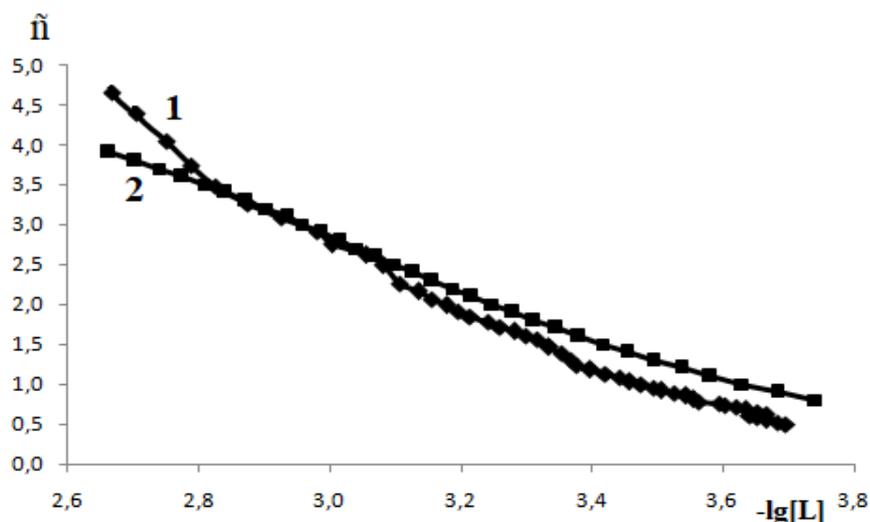

Рис 2. Зависимости уточнённых величин pK_i^* от количества присоединённых молекул 1,2,4-триазолтиольных комплексов молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl.

1-экспериментально, 2-уточнённый.

Из данных рисунка видно, что в растворе 4,5 моль/л HCl идёт ступенчатое комплексообразование в системе $(NH_4)_2[MoOCl_5]$ - 1,2,4-триазолтиол - 4,5 моль/л HCl. Максимальное значение при изученной температуре свидетельствует об образовании пяти комплексных частиц, при взаимодействии молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом. Величины pK_i оценивали по кривым образования при полуцелых значениях функции образования. Оценённые методом Бьеррума значения ступенчатых констант устойчивости 1,2,4-триазолтиольных комплексов молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl при 288 К оказались следующими: $pK_1=3,70$; $pK_2=3,32$; $pK_3=3,09$; $pK_4=2,82$; $pK_5=2,70$. Найденные значения ступенчатых констант устойчивости показывают, что в зависимости от количества присоединённых молекул 1,2,4-триазолтиола устойчивость комплексов молибдена (V) закономерно уменьшается. После их уточнения были получены следующие значения констант устойчивости pK_i^* : $pK_1^*=3,71$; $pK_2^*=3,33$; $pK_3^*=3,07$; $pK_4^*=2,83$; $pK_5^*=2,69$. На основании уточнённых данных построили кривые образования (рис. 2).

Анализ данных потенциометрических исследований показывает, что величина pK_i^* для комплексов молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl по сравнению с 1,2,4-триазолтиольными комплексами молибдена (V) в среде 4,5 моль/л HCl увеличивается в 0,10 раз. Такая же закономерность наблюдается при других величинах pK_i^* значение которых соответственно равны: 0,12; 0,13; 0,14; 0,10.

На основании уточнённых значений ступенчатых констант устойчивости построены кривые распределения всех комплексных форм, образующихся в системе молибдена (V) - 1,2,4-триазолтиол – 4,5 моль/л HCl при 288 К.

Таким образом, на основании данных потенциометрического исследования установлено образование пяти разнолигандных комплексных форм молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом при температуре 288 К, содержащих во внутренней координационной сфере различные количества органического лиганда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азизкулова О.А. Комплексообразование молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 5 моль/л HCl при 298 К / Азизкулова О.А., Хамидова Ф.Р. Джурабеков У.М. Эгамбердиев А.Ш. // Сборник статей Международной научно-практической конференции на тему «Современные проблемы химии, применение и их перспективы», посвященной 60-летию кафедры органической химии и памяти д.н.х. профессора Холикова Ширинбека Халиковича (14-15 мая 2021 г.) С.150-155.
2. Азизкулова О.А. Исследование процесса комплексообразования молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в растворе 6 моль/л HCl при 328 К / Азизкулова О.А., Хамидова Ф.Р. // Сборник статей республиканской научно-теоретической конференции на тему «Основы развития и перспективы химической науки в Республике Таджикистан», посвященной 60-летию химического факультета и памяти д.х.н., профессора, академика АН РТ Нуманова Ишанкула Усмановича (12-14 сентября). // Душанбе -2019. - С. 128-129.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ МОЛИБДЕНА (V) С 1,2,4-ТРИАЗОЛТИОЛОМ СРЕДЕ 4,5 МОЛЬ/Л HCl ПРИ 288 К

Потенциометрическим методом были исследованы процессы комплексообразования молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л HCl при температуре 288 К. Выявлено, что в среде 4,5 моль/л HCl ион молибдена (V) с указанным органическим лигандом образует пять комплексных частиц. По результатам экспериментальных данных и с применением графического метода Бьеррума, оценены константы устойчивости образующихся пяти комплексов, определены области их доминирования и максимальный выход.

Ключевые слова: молибден (V), 1,2,4-триазолтиол, комплексообразование, комплексные частицы, функция Бьеррума, константа устойчивости.

ОМУҶИШИ РАВАНДИ КОМПЛЕКСҲОСИЛКУНИИ МОЛИБДЕН (V) БО 1,2,4-ТРИАЗОЛТИОЛ ДАР МУҶИТИ 4,5 МОЛ/Л HCl ВА ҲАРОРАТИ 288 К

Бо усули потенциометрӣ раванди комплексҳосилкунии молибден (V) бо 1,2,4-триазолтиол дар муҷиати 4,5 мол/л HCl ва ҳарорати 288 К омӯхта шуд. Нишон дода шуд, ки дар шароити додашуда зимни таъсири мутақобили иони молибден (V) бо 1,2,4-триазолтиол 5-то зарраҳои комплексӣ ҳосил мешаванд. Бо истифодаи усули графикаи Беррум дар асоси натиҷаҳои эксперименталӣ собитҳо (константаҳо)-и заррачаҳои комплекси ҳосилшуда ҳисоб карда шудаанд.

Калидвожаҳо: молибден (V), 1,2,4-триазолтиол, комплексҳосилкунӣ зарраҳои комплексӣ, функцияи Беррум, собити устуворӣ.

INVESTIGATION OF THE PROCESS OF MOLYBDENUM (V) COMPLEX FORMATION WITH TRIAZOLTHIOL IN A MEDIUM OF 4,5 M HCl AT A TEMPERATURE OF 288 K

The processes of complex formation of molybdenum (V) with 1,2,4-triazolthiol in a 4,5 mol/l HCl medium at a temperature of 288 K were studied by the potentiometric method. the specified organic ligand forms the fifth complex particles. Based on the results of the experimental data and using the Bjerrum graphical method, the stability constants of the resulting fifth complexes were estimated, the areas of their dominance and the maximum yield were determined.

Key words: molybdenum (V), 1,2,4-triazolthiol, complex formation, complex particles, Bjerrum function, stability constant.

Маълумот дар бораи муаллифон: Азизкулова Онаҷон Азизкуловна – доктори илмҳои химия, профессори кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: ona41@mail.ru. Телефон: (+992) 935 00 75 44.

Ҳамидова Фируза Рауфовна – ассистенти кафедраи технологияи истеҳсолоти химиявии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: firuzaha@mail.ru. Телефон: (+992) 911 08 72 95.

Ҷурабеков Убайдулло Маҳмадсафиевич – номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Телефон: (+992) 918 96 06 60.

Абдулҳаева Маърифат Исмонуловна – номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: abdulhaeva0470@mail.ru. Телефон: (+992) 900 06 60 26.

Сведения об авторах: Азизкулова Онаҷон Азизкуловна – доктор химических наук, профессор кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: ona41@mail.ru. Телефон: (+992) 935 00 75 44.

Хамидова Фируза Рауфовна – ассистент кафедры технологии химического производства Таджикского национального Университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: firuzaha@mail.ru. Телефон: (+992) 911 08 72 95.

Джурабеков Убайдулло Махмадсафиевич – кандидат химических наук, доцент кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Телефон: (+992)918960660.

Абдулхаева Маърифат Исмонкуловна – кандидат химических наук, доцент кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: abdulhaeva0470@mail.ru. Телефон: (+992) 900 06 60 26.

Information about the authors: Azizkulova Onajon Azizkulovna - Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of Inorganic Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ona41@mail.ru. Phone: (+992) 935 00 75 44.

Khamidova Firuza Raufovna - Assistant of the Department of Chemical Production Technology, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: firuzaha@mail.ru. Phone: (+992) 911 08 72 95.

Jurabekov Ubaydullo Mahmadsafievich - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Inorganic Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Phone: (+992) 918 96 06 60.

Abdulhaeva Marifat Ismonkulovna - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Inorganic Chemistry of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: abdulhaeva0470@mail.ru. Phone: (+992) 900 06 60 26.

БАЪЗЕ ТАВСИЯҲОИ МЕТОДӢ ДОИР БА ТАЪЛИМИ УСУЛҲОИ ТАҲЛИЛИ ХИМИЯВӢ

*Шеров Қ. М. – н.и.х., дотсенти кафедраи химияи таҳлилии ДМТ
Қурбонова Ф. Ш. – н.и.х., дотсент, мудири кафедраи химияи таҳлилии ДМТ
Гадоев С. Ш. – ассистенти кафедраи химияи таҳлилии ДМТ*

Омузондани фанни химияи таҳлилӣ барои тайёр намудани мутахассисони ихтисосҳои самтҳои гуногун аҳамияти зиёд дорад. Донишҷӯи асосҳои таҳлили химиявӣ, на фақат барои мутахассисони соҳаи химия, инчунин барои мутахассисони соҳаҳои биология, экология, геология, тиб, дорусозӣ, истехсолоти хоҷагии халқ, хоҷагии қишлоқ ва гузарондани ҳамагуна ташхисҳо зарур буда, донишҷӯи мазкур барои самаранок пеш бурдани кор дар ин соҳаҳо васеъ истифода бурда мешавад.

Мутахассисони самти химияи таҳлилӣ барои назорати тозагии объектҳои муҳити атроф, назорати равандҳои технологӣ, назорати сифати маҳсулоти саноатӣ, муайянкунии олудагиҳои моддаҳои захрнок дар таркиби

маҳсулоти хӯрока, ташхисҳои тиббӣ ва судию химиявӣ, таҳқиқоти илмӣ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ фаъолият менамоянд. Бинобар ин, зимни тайёр намудани мутахассисони ояндаи соҳаи химия ба омӯзондани усулҳои таҳлили химиявӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Ҳангоми омӯзиши фанни химияи таҳлилӣ тавсия дода мешавад, ки ба донишҷӯён асосҳои назариявӣ ва амалии усулҳои замонавии таҳлил, асбобҳои ченкунандаи усулҳои таҳлил, роҳҳо ва тарзҳои истифода кардани онҳо дар амалия, аҳамияти химияи таҳлилӣ дар техника, хоҷагии халқ ва инкишофи илмҳои табиатшиносӣ муфассал баён карда шаванд.

Дар замони муосир барои муайян кардани таркиби намунаҳои таҳлилшаванда усулҳои химиявӣ (титриметрӣ ва гравиметрӣ) ва инструменталӣ, ба монанди усулҳои оптикӣ, электрохимиявӣ, хроматографӣ, рентгенӣ, масс-спектралӣ, ядроӣю магнитӣ, масс-спектралӣ ва активатсиониро васеъ истифода мебаранд.

Омӯзиши усулҳои титриметрӣ, гравиметрӣ, рефрактометрӣ, фотометрияи маҳлулҳо, усулҳои люминесцентӣ, усулҳои спектралии атомӣ-эмиссионӣ ва атомӣ-абсорбсионӣ, усулҳои электрохимиявӣ (потенциометрӣ, волтаметрӣ, кулонометрӣ, кондуктометрӣ) ва усулҳои гуногуни хроматографӣ дар курси умумии химияи таҳлилӣ омӯзонда мешаванд. Омӯзиши усулҳои нисбатан мураккаб, ба монанди усулҳои рентгенӣ, масс-спектралӣ, ядроӣю магнитӣ, масс-спектралӣ ва активатсионӣ дар курсҳои махсус тавсия дода мешавад.

Ба мутахассиси ояндаи химияи таҳлилӣ, пеш аз ҳама, амалиётҳо доир ба тарзҳои одии дуруст истифода кардани зарфҳои химиявӣ, моддаҳои химиявӣ, асбобҳои ченкунанда, ба монанди тарозуҳои таҳлилӣ, зарфҳои ченкунанда-пипеткаҳо, цилиндрҳо, колбаҳо, тарзҳои тайёр кардани маҳлулҳои концентратсияшон муайян ва стандартизатсия кардани онҳо, тарзҳои ҷолодан, хушккунӣ ва нигоҳдории моддаҳои химиявиро ёд додан мувофиқи мақсад мебошад. Чунки ин амалиётҳо дар назар одӣ, вале барои таҳлили химиявӣ муҳим мебошанд ва дурустии натиҷаҳои таҳлил, пеш аз ҳама, аз дуруст иҷро намудани ин амалиётҳо вобаста мебошад.

Зимни омӯзондани усулҳои таҳлили химиявӣ риояи қоидаҳои бехатарии кор бо моддаҳои химиявӣ, ҷевонҳои хушккунӣ ва тафсон, асбобҳои бо барқ коркунанда диққати махсусро талаб мекунад. Муҳофизати вазъи экологии муҳити атроф зимни истифодаи моддаҳои химиявӣ дар раванди таҳлил яке аз масъалаҳои муҳими ҳар як аъзои ҷамъият гаштааст.

Омӯзондани усулҳои таҳлилро тавре ба роҳ мондан лозим аст, ки донишҷӯ-мутахассиси ояндаи соҳа, пеш аз ҳама, бо асбобҳои ченкунандаи ҳар як усул кор карданро ёд гирад, тарзҳои тайёр намудани намунаҳои таҳлилшаванда барои ҳар як усули таҳлилро аз худ кунад, тарзҳои тайёр кардани маҳлули моддаҳои барои таҳлил истифодашавандаро донанд, ҳисобкунӣ ва пешиходи натиҷаҳои гирифтаашро сарфаҳм равад. Дар раванди таҳлил истифода кардани техника ва технологияи пешқадам, мошинаҳои ҳисоббарор, компютер ва интернетро тавонад.

Ба мутахассиси ояндаи соҳаи химияи таҳлилӣ, пеш аз ҳама, зарурати гузарондани коркарди статистикӣ натиҷаҳои ченкуниро фаҳмонда ба онҳо мафҳум ва фаҳмишҳои асосии метрологӣ, ба монанди ченкунӣ, усул ва

воситаи ченкунӣ, талаботи метрологӣ ба натиҷаи ченкунӣ, принципҳои асосӣ ва тарзҳои таъмини боваринокии натиҷаи ченкунӣ, роҳҳои ошкоркунӣ ва бартарарфкунии ҳатогиҳои ченкуниро омӯзондан лозим аст. Барои баҳо додани дурустии натиҷаи ченкунӣ донишҷӯ бояд усулҳои истифодаи моддаҳои стандартӣ, усули иловакунӣ, усули тағйир додани массаи моддаи барои таҳлил гирифташуда ва муқоиса намудани натиҷаҳои гирифтаашро бо усулҳои дигари таҳлил истифода карда тавонад.

Ба донишҷӯ намудҳои асосии реаксияҳо ва равандҳои дар химияи таҳлилийи васеъ истифодашаванда, ба монанди баҳамтаъсиркунии кислотагӣ-асосӣ, реаксияҳои комплексҳосилшавӣ, оксиду барқароршавӣ, таҳшиншавӣ-ҳалшавӣ, экстраксия, сорбсия ва ғайраҳо омӯзондан лозим аст.

Барои беҳтар азхудкунии асосҳои назариявӣ ва амалии усулҳои таҳлил вобаста ба шароит ба донишҷӯён пешниҳод намудани корҳои санҷишии инфиродӣ доир ба бевосита таҳлил намудани моддаҳо бо усулҳои азхудкардашон тавсия дода мешавад.

Барои рушди қобилияти фикрронии донишҷӯён ба онҳо додани супоришҳо доир ба ҳалли масъалаҳои ҳисобии химиявӣ оиди усулҳои таҳлили химиявӣ мувофиқи мақсад буда метавонад.

Пас аз омӯзиши усулҳои таҳлил донишҷӯ бояд доир ба тарзҳои истифодабарии ҳар як усул дар ошкоркунӣ ва муайянкунии моддаҳои ғайриорганикӣ ва органикӣ маълумот дошта бошад. Роҳҳои истифодаи усулҳои таҳлил дар назорати равандҳои технологӣ ва сифати маҳсулоти истеҳсолшавандаро донад.

Барои баланд кардани боваринокии натиҷаҳои таҳлил омӯзондани усулҳои ҷудокунӣ ва концентрондани моддаҳо дар таҳлили намунаҳои таркибашон мураккаб мувофиқи мақсад буда метавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи соҳаи химияи таҳлилийи бояд дуруст дарк намояд, ки аз натиҷаи таҳлили иҷрокардаи он тақдири корхонаи истеҳсолӣ, саломатии инсон, таҳқиқотчӣ, сифати маҳсулот ва ғайраҳо вобаста буда метавонад. Агар таҳлили химиявӣ нодуруст иҷро карда шавад, ба кадом оқибатҳо оварданаш мумкин аст? Аз ин лиҳоз ҳар як таҳлилгар барои натиҷаҳои ба корфармо пешниҳод кардааш ҷавобгар мебошад.

Тавсияҳои пешниҳодшуда барои тайёр кардани мутахассисони хуби соҳаи химияи таҳлилийи, заррае ҳам бошад, сабабгор буда метавонад.

БАЪЗЕ ТАВСИЯҲОИ МЕТОДӢ ДОИР БА ТАЪЛИМИ УСУЛҲОИ ТАҲЛИЛИ ХИМИЯВӢ

Дар мақола аҳамияти таҳлилҳои химиявӣ барои соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ нишон дода шудааст. Зарурати оmodасозии мутахассисони соҳаи химияи таҳлилии ба талаботи замона ҷавобгӯ асоснок карда шудааст. Усулҳои замонавии таҳлили химиявӣ зикр шудаанд. Як қатор тавсияҳои методӣ зимни омӯзиши усулҳои таҳлили химиявӣ пешниҳод карда шудаанд. Масъул будани таҳлилгар барои дурустии натиҷаҳои гирифтааш қайд гардидааст.

Калидвожаҳо: таҳлили химиявӣ, усулҳои таҳлил, тавсияҳои методӣ, усулҳои химиявӣ, усулҳои инструменталӣ, масъулияти таҳлилгар.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ МЕТОДОВ ХИМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Отмечена важность химических анализов для разных отраслей народного хозяйства. Обоснована необходимость подготовки высококвалифицированных специалистов по аналитической химии, отвечающих потребностям времени. Отмечены современные методы химического анализа. Предложен ряд методических рекомендаций при обучении методов химического анализа. Отмечена ответственность аналитика относительно правильности полученных результатов.

Ключевые слова: химический анализ, методы анализа, методические рекомендации, химические методы, инструментальные методы, ответственность аналитика.

SOME METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR TEACHING METHODS OF CHEMICAL ANALYSIS

The importance of chemical analyzes for various sectors of the national economy is noted. The need for training highly qualified specialists in analytical chemistry that meets the needs of the time is substantiated. Modern methods of chemical analysis are noted. A number of methodological recommendations are proposed for teaching methods of chemical analysis. The responsibility of the analyst regarding the correctness of the results obtained is noted.

Keywords: chemical analysis, analytical methods, methodological recommendations, chemical methods, instrumental methods, analyst's responsibility.

Маълумот дар бораи муаллифон: Шеров Курбон Мирзоалиевич – н.и.х., дотсенти кафедраи химияи таҳлилии ДМТ. Телефон: (+992) 919-41-57-62. E-mail: sherov1961@mail.ru

Курбонова Фируза Шамсуллоевна – н.и.х., дотсент, мудири кафедраи химияи таҳлилии ДМТ. E-mail: kurbonova-81@mail.ru Телефон: +992915-08-30-34;

Гадоев Сухроб Шокирович – ассистенти кафедраи химияи таҳлилии ДМТ. Телефон: (+992) 985-08-73-88. E-mail: gadoev1990@mail.ru

Сведения об авторах: Шеров Курбон Мирзоалиевич - к.х.н., доцент кафедры аналитической химии Таджикского национального университета. Телефон: (+992) 919-41-57-62. E-mail: sherov1961@mail.ru

Курбонова Фируза Шамсуллоевна – к.х.н., в.н.с., НИИ ТНУ. г. Душанбе, пр. Рудаки, 17, Таджикский национальный университет. E-mail: kurbonova-81@mail.ru Телефон: +992915-08-30-34;

Гадоев Сухроб Шокирович – старший научный сотрудник НИИ ТНУ. Телефон: (+992) 985-08-73-88. E-mail: Gadoev1990@mail.ru

Information about authors: Sherov Kurbon Mirzoalievich - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Analytical Chemistry, Tajik National University. Phone: (+992) 919-41-57-62. E-mail: sherov1961@mail.ru

Kurbonova Firuza Shamsulloevna - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Analytical Chemistry, Tajik National University.

Dushanbe, 17 Rudaki Ave., Tajik National University. E-mail: kurbonova-81@mail.ru, phone: + 992915-08-30-34;

GadoevSukhrobShokirovich - Assistant of the Department of Analytical Chemistry, Tajik National University. Dushanbe, 17 Rudaki Ave., Tajik National University. E-mail: Gadoev1990@mail.ru, phone: +992 985 08 73 88

ФОТОМЕТРИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ САХАРОВ В ПРОДУКТАХ КОНДИТЕРСКОГО ПРОИЗВОДСТВА

Хамзаева Г. Ч. – к.х.н., доцент кафедры аналитической химии ТНУ
Норова М. Т. – д.т.н., доцент кафедры аналитической химии ТНУ
Идиев И. Ш. – к.т.н., ассистент кафедры аналитической химии ТНУ

Фотометрическое определение сахаров в продуктах кондитерского производства основано на взаимодействии с сильным окислителем – серноокислым раствором дихромата калия. Все сахара, включая сахарозу, в кислой среде окисляются до диоксида углерода и воды. Окисление протекает по следующим реакциям:

- для сахарозы (дисахарида)

- для глюкозы и фруктозы (моносахаридов)

Дихромат-ион восстанавливается до Cr^{3+} , появляется сине-зелёная окраска. Количество Cr^{3+} эквивалентного количеству вступивших в реакцию сахаров.

Вместе с сахарами дихроматом калия в кислой среде окисляются другие органические соединения, содержащиеся в продуктах кондитерского производства (декстрины, крахмал, белковые вещества). Поэтому перед проведением основной реакции окисления сахаров водную вытяжку обрабатывают сульфатом цинка и гидроксидом натрия.

Пробоподготовка. Для анализа кондитерского изделия (печенья, вафли, пастилы, зефир и т.д.) измельченную пробу (масса 3-5 г) взвешивают в химическом стакане на аналитических весах с точностью $\pm 0,0010$ г. и растирают в фарфоровой чашке с 20 см³ тёплой дистиллированной воды. Пробу количественно переносят в мерную колбу вместимостью 200 см³, раствор должен занимать половину объёма колбы.

Для получения водной вытяжки сахаров содержимое колбы нагревают на водяной бане до 60°C (для продуктов, содержащих муку, например, для печенья, нагревают до 50°C), выдерживают 15 мин, периодически перемешивая раствор.

Для осаждения мешающих анализу нес сахаров, к раствору пипетками добавляют по 10,00 см³ растворов сульфата цинка и гидроксида натрия, тщательно перемешивают после введения каждого раствора. Колбу охлаждают под струей водопроводной воды до 20°C, доводят до метки дистиллированной водой, тщательно перемешивают и фильтруют через складчатый фильтр в сухую коническую колбу.

Анализ. В мерную колбу вместимостью 100 см³ мерным цилиндром отбирают 25 см³ сернокислого раствора дихромата калия, пипеткой добавляют 10,00 см³ фильтрата водной вытяжки. Колбу помещают на водяную баню при температуре кипения и нагревают 10 мин, затем охлаждают в кристаллизаторе до 20°С доводят до метки дистиллированной водой и тщательно перемешивают. Измеряют оптическую плотность окрашенного раствора относительно раствора сравнения. По градуировочному графику находят концентрацию сахарозы в исследуемом растворе.

Расчет. Массовую долю общего сахара (ω , %) в анализируемом продукте в пересчёте на сахарозу рассчитывают по формуле:

$$\omega = \frac{c_x \cdot V_1 \cdot 100}{V_2 \cdot m}$$

где c_x – концентрация сахарозы в водной вытяжке, найденная по градуировочному графику, мг/см³; V_1 – вместимость колбы, см³;

V_2 – объём фильтрата водной вытяжки, см³;

m – масса навески анализируемого продукта, мг.

Измеряют оптическую плотность окрашенного раствора при выбранном светофильтре поочередно в кюветах с толщиной поглощающего слоя 1,2,3 и 5 см. Измерения проводят относительно дистиллированной воды, которую помещают в кюветы с такой же толщиной поглощающего слоя. Выбирают оптимальную длину кювета, для которой оптическая плотность раствора оптимальна и составляет 0,45.

Построение градуировочного графика. Готовят серию стандартных растворов сахарозы. В 6 мерных колб мерным цилиндром отбирают по 25 см³ раствора сернокислого дихромата калия и добавляют пипеткой 0; 2,00; 4,00; 6,00; 8,00 и 10,00 см³ раствора сахарозы. Затем вводят 10,00; 8,00; 6,00; 4,00; 2,00 и 0 см³ дистиллированной воды до общего объёма раствора 35 см³. Колбы помещают на водяную баню с температурой кипения (10 минут), охлаждают в кристаллизаторе до 20 °С, доводят до метки дистиллированной водой тщательно перемешивают. Измеряют оптическую плотность окрашенных в зеленый цвет растворов, раствор сравнения не содержит сахарозу. Светофильтр выбирают так, чтобы его окраска дополняла окраску раствора и светопоглощение при этом было максимальным. Оптимальная длина волны света $\lambda=670$ нм (красный светофильтр).

Строят градуировочный график в координатах: оптическая плотность – объём раствора сахарозы, см³. Прямолинейность графика свидетельствует о том, что светопоглощение растворами сахарозы подчиняется закону Бугера-Ламберта – Бера.

Результаты определения сахаров в кондитерских изделиях

№	Образцы	$\bar{A}$	Сахароза), мг/мл	ω ,%
1.	Печенье	0,25	3,75	1,25
2.	Печенье с начинкой	0,24	3,70	1,23
3.	Чёрный хлеб	0,21	3,15	1,05
4.	Чёрный хлеб	0,28	3,40	1,13
5.	Булочка	0,31	4,80	1,60

6.	Шоколадное печенье	0,37	5,75	1,91
7.	Медовое печенье	0,34	5,25	1,75
8.	Первый сорт муки (белая)	0,35	5,50	1,06
9.	Мука пшеничная	0,2	3,00	1,10

ЛИТЕРАТУРА

1. Булатов М.И., Калинин И.П. Практическое руководство по фотоколориметрическим методам анализа 5-е изд., перераб. – Л. Химия, 1986 г. 378 С.
2. Бугаенко И.Ф. Технологический контроль сахарного производства. – М: Агропромиздат, 1989. – 216 с.
3. Коренман Я.И., Лисицкая Р.П. Лабораторные работы по фотоэлектроколориметрическому методу. Анализ пищевых продуктов Воронеж. гос. Технолог. Акад. –Воронеж, 1998. – 12с.

БО УСУЛИ ФОТОМЕТРӢ МУАЙЯН ҚАРДАНИ ҚАНД ДАР МАҲСУЛОТИ ҚАННОДӢ

Муайян кардани таркиби модда ва назорати тозагии он омилҳои муҳимтарини истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ мебошанд. Дар баробари усулҳои химиявии таҳлил ҳоло усулҳои физикӣ васеъ истифода бурда мешаванд. Онҳо имкон медиҳанд, ки ҳам назорати зуд (дар давоми якчанд дақиқа) ба миқдори зиёди маҳсулот ва ҳам таҳлили мушаххаси маҳсулот, витаминҳо, маводи бастабандӣ, доруҳо ва ғайра гузаронида шавад. Яке аз ин усулҳои физикӣ таҳлили спектралӣ дар асоси таъсири мутақобилаи энергияи шуоъ бо намунаи омӯхташаванда - усули спектрофотокориметрияи абсорбсионӣ мебошад. Усулҳои спектроскопияи абсорбсионӣ хассосияти баланд доранд (худуди пасти муайянкунӣ), онҳо интихобӣ ва дақиқ мебошанд. Ин усулҳоро барои таҳлили таркиби маҳсулот зиёд истифода бурдан мумкин аст, аммо хусосияти махсусан арзишманди ин усул қобилияти муайян кардани ифлосихо (то 10⁻⁵ - 10⁻⁶%) мебошад. Интихобӣ будани бисёр усулҳои фотометрӣ аҳаммияти калон дорад, ки ин имкон медиҳад, ки элементҳо дар намунаҳои мураккаб бидуни ҷудокунии химиявии ҷузъҳо муайян карда шаванд. Хатогии усулҳои фотометрӣ одатан 3 - 5% буда, дар ҳолатҳои мусоид то 1 - 2% ва аксар вақт то 0,5 - 1,0% кам мешавад.

Калидвожаҳо: Қанд, оксидкунанда, усули фотометрӣ, графики ченакдор, зичии оптикӣ, маҳлули ранга.

ФОТОМЕТРИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ САХАРОВ В ПРОДУКТАХ КОНДИТЕРСКОГО ПРОИЗВОДСТВА

Определение состава вещества и контроль его чистоты являются важнейшими факторами при производстве пищевых продуктов. Наряду с химическими методами анализа в настоящее время широко применяются физические методы. Они позволяют осуществлять как быстрый контроль (в течении нескольких минут) больших партий продукции, так и специфический анализ продуктов, витаминов, упаковочных материалов, лекарств и т.д.

Одним из таких физических методов является спектральный анализ, основанный на взаимодействии лучистой энергии с исследуемым образцом - метод абсорбционной спектрофотокolorиметрии. Методы абсорбционной спектроскопии имеют высокую чувствительность (низкий предел обнаружения), они избирательны и точны. Методы могут быть применены для анализа больших и малых содержаний, но особенно ценной особенностью является возможность определения примесей (до 10^{-5} – 10^{-6} %). Важное значение имеет избирательность многих фотометрических методов, позволяющая проводить определение элементов в сложных пробах без химического разделения компонентов. Погрешность фотометрических методов обычно составляет 3 - 5%, уменьшаясь в благоприятных случаях до 1 - 2% и нередко до 0,5 - 1,0%.

Ключевые слова: сахар, окислитель, фотометрический метод, градуировочный график, оптическая плотность, окрашенный раствор.

PHOTOMETRIC DETERMINATION OF SUGAR IN CONFECTIONERY PRODUCTS

Determination of the composition of a substance and control of its purity are the most important factors in the production of food products. Along with chemical methods of analysis, physical methods are now widely used. They allow both quick control (within a few minutes) of large batches of products, and specific analysis of products, vitamins, packaging materials, medicines, etc. One of these physical methods is spectral analysis based on the interaction of radiant energy with the sample under study - the method of absorption spectrophotometry. Absorption spectroscopy methods are highly sensitive (low detection limit), they are selective and accurate. The methods can be applied to the analysis of large and small contents, but a particularly valuable feature is the ability to determine impurities (up to 10^{-5} - 10^{-6} %). Of great importance is the selectivity of many photometric methods, which makes it possible to determine elements in complex samples without chemical separation of the components. The error of photometric methods is usually 3 - 5%, decreasing in favorable cases to 1 - 2% and often to 0.5 - 1.0%.

Keywords: sugar, oxidizing agent, photometric method, calibration curve, optical density, colored solution.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳамзаева Гулбаҳор Чағировна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи таҳлилӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 885555476. E-mail: khamzaeva1963@mail.ru

Норова Муаттар Турдиевна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои техника, дотсенти кафедраи химияи таҳлилӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 935598798. E-mail: muattar_1975@mail.ru

Идиев Идиҳуча Шарифович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои техника, дотсенти кафедраи химияи таҳлилӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 985-63-97-04. E-mail: idikhuja92@mail.ru

Сведения об авторах: Хамзаева Гулбахор Чагировна – кандидат химических наук, доцент кафедры аналитической химии Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, Телефон: 885555476. E-mail: khamzaeva1963@mail.ru

Норова Муаттар Турдиевна – доктор технических наук, доцент кафедры аналитической химии Таджикского национального университета.

Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, Телефон: 935598798. E-mail: muattar_1975@mail.ru

Идиев Идихуджа Шарифович - кандидат технических наук, ассистент кафедры аналитической химии Таджикского национального университета.

Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, Телефон: (+992) 985-63-97-04, E-mail: idikhuja92@mail.ru

Information about authors: Khamzaeva Gulbahor Chagirovna – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Analytical Chemistry of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, Phone: 885555476. E-mail: khamzaeva1963@mail.ru

Norova Muattar Turdievna – Doctor of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Analytical Chemistry of the Tajik National University.

Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, Phone: 935598798. E-mail: muattar_1975@mail.ru

Idiev Idihuja Sharifovich - candidate of technical sciences, assistant at the department of analytical chemistry of the Tajik National University.

Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, Phone: (+992) 985-63-97-04, E-mail: idikhuja92@mail.ru

О КОМПЛЕКСАХ СЕРЕБРА(I) С ТИОСЕМИКАРБАЗИДОМ В ВОДНОМ РАСТВОРЕ

Самадов А. С. – к.х.н., ассистент кафедры физической и коллоидной химии ТНУ

Файзуллозода Э. Ф. – к.х.н., доцент кафедры физической и коллоидной химии ТНУ

Степнова А. Ф. – к.х.н., доцент кафедры общей химии Московского педагогического государственного университета

Кузин А. В. – ассистент кафедры общей химии Московского педагогического государственного университета

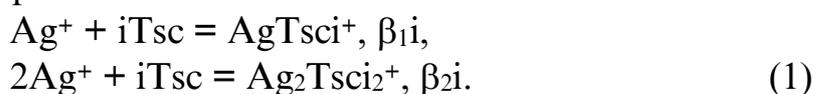
Введение

Комплексные соединения серебра (I) с тиосемикарбазидом и его производными обладают широким спектром противостолбнячных, гипогликемических, противовоспалительных и антибактериальных свойств [1, 2]. Процесс образования комплексов серебра(I) с тиосемикарбазидом был изучен в работе [3] при концентрации $C_{Ag^+} = 4 \cdot 10^{-4}$ М. Авторами исследования [3] были определены значения константы трехкоординированного моноядерного комплекса, что, на наш взгляд нуждается в уточнении, так как при такой концентрации

комплексообразователя есть вероятность образования биядерных комплексов. Кроме того, данные о константах моно- и бис-координированных комплексов отсутствуют.

Экспериментальная часть. При исследовании систем серебра(I) с тиосемикарбазидом в качестве исходных веществ использовали следующие реагенты: нитрат серебра(I) и нитрат натрия (х.ч.), тиосемикарбазид (Тсс) (х.ч.), азотную кислоту (фиксанал). В качестве электрода сравнения использовали насыщенный хлорсеребряный электрод (НХСЭ), относительно которого приведены все потенциалы. Индикаторным электродом служила серебряная проволока (99.99%). ЭДС измеряли с помощью прибора «ЭКСПЕРТ-001» (РФ). Ионную силу раствора создавали с нитратом натрия с концентрацией 0.1 М.

Результаты и обсуждение. В исследуемой системе в зависимости от концентрации реагирующих веществ возможно образование моно- и биядерных комплексов:

Предполагается, что при низких концентрациях ($C_{\text{Ag}^+} \leq 1 \cdot 10^{-4}$ М) образуются преимущественно моноядерные, а при более высоких ($1 \cdot 10^{-4} < C_{\text{Ag}^+} \leq 1 \cdot 10^{-2}$ М) – биядерные комплексы. На наличие обоих видов комплексов в системе указывает пересечение функций Ледена $F = C_{\text{Ag}^0} / [\text{Ag}^+]$ в зависимости от C_{Tsc} для разных C_{Ag^0} . Зависимость E от отношения $C_{\text{Tsc}} / C_{\text{Ag}^0}$ для различных C_{Ag^0} приведена на рис. 1.

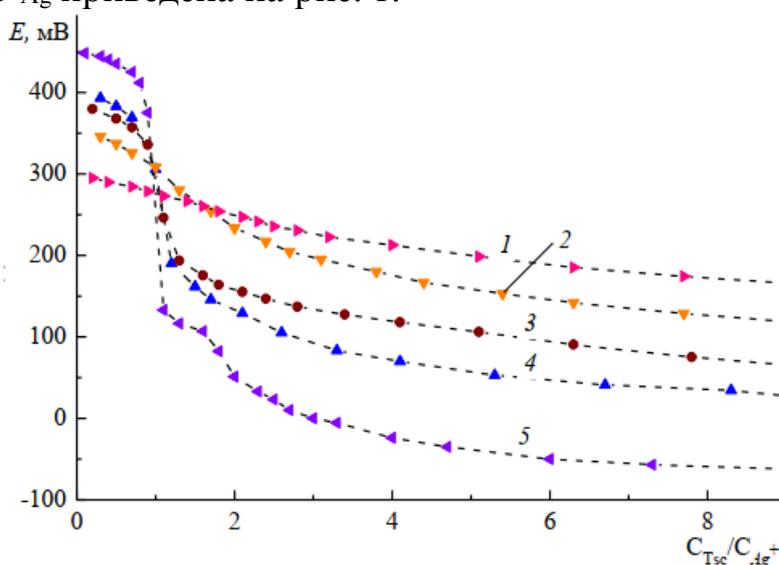

Рис. 1. Зависимость потенциала серебряного электрода (E , мВ) от соотношения $C_{\text{Tsc}}/C_{\text{Ag}^+}$ при образовании тиосемикарбазидных комплексов Ag(I) , $C_{\text{Ag}^+} = 10^{-5}$ (1); 10^{-4} (2); $5 \cdot 10^{-4}$ (3); 10^{-3} (4); 10^{-2} (5) моль/л.

На всех кривых при $C_{\text{Ag}} > 10^{-4}$ М наблюдается скачок потенциала при соотношении $C_{\text{Tsc}}/C_{\text{Ag}^0} \approx 1.0$, что говорит о присутствии в данной системе устойчивого комплекса $\text{Ag}_2\text{Tsc}_2^{2+}$, в отличие от системы серебро(I)-тиомочевина [4, 5], где скачок наблюдается при соотношении $C_{\text{Tsc}}/C_{\text{Ag}^0} \approx 1.5$, а доминирующей формой является $\text{Ag}_2\text{Tu}_3^{2+}$. При соотношении $C_{\text{Tsc}}/C_{\text{Ag}^0} \approx 1.5$ (особенно в области концентрации $10^{-4} \leq C_{\text{Ag}^0} \leq 5 \cdot 10^{-4}$) для тиосемикарбазид

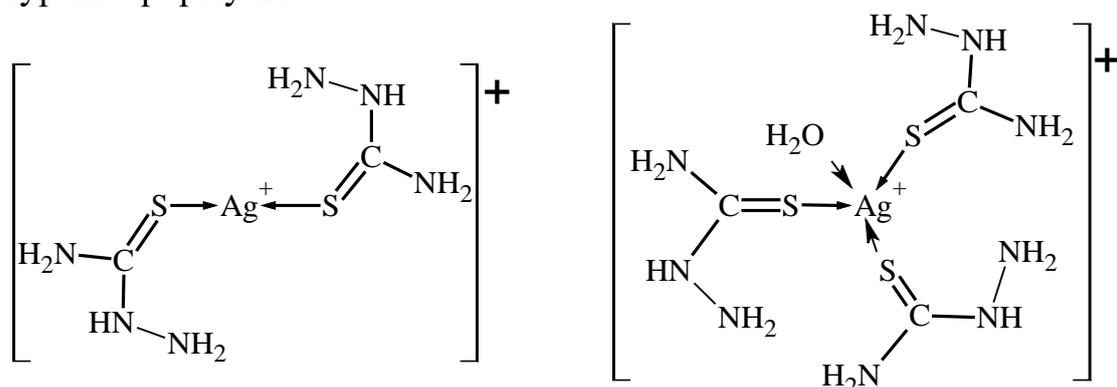
также наблюдается скачок, как и для системы серебра (I)-тиомочевина, но он является менее выраженным. Кривые на рис. 1 при $C_{Ag} \geq 1 \cdot 10^{-3} M$ пересекаются вблизи скачка в узком диапазоне изменения потенциалов, что свидетельствует о близких значениях $[Ag^+]$ независимо от $C^0 Ag$. Это возможно, если совместно с формой $Ag_2Tsc_2^{2+}$ присутствуют $Ag_2Tsc_2^+$ и $AgTsc^+$. Для равновесия $AgTsc^+ + Ag^+ = Ag_2Tsc_2^+$ величина логарифма константы приблизительно равна $lgK=3.4$. Таким образом, биядерные формы присутствуют в системе уже при очень низких C_{Ag} . Таким образом, основными формами системы являются $AgTsc_i$ ($i = 0-2$) и $Ag_2Tsc_i^{2+}$ ($i = 1-3$).

Результаты расчетов констант по описанной процедуре [5] для всех экспериментальных точек приведены в таблице 1.

Таблица 1. Константы тиосемикарбазидных комплексов серебра ($AgTsc_i + Ag_2Tsc_i^{2+}$) при $t = 25^\circ C$, $I = 0.11$ моль/л ($0.1 NaNO_3 + 0.01 HNO_3$)

Константы	Число лигандов (i)				
	1	2	3	4	5
$lg\beta_{1i}$	5.58 ± 0.02	10.37 ± 0.06	–	–	–
$lg\beta_{2i}$	9.0 ± 0.2	15.8 ± 0.5	20.4 ± 0.3	23.1 ± 0.2	26.3 ± 0.2

Для моноядерных комплексов можно представить следующие структурные формулы:

Следует отметить, что комплексы состава $Ag(Tsc)_3^+$ ($lg\beta_3 = 11.88$) образуются при высоких концентрациях лиганда.

Таким образом, были изучены процессы комплексообразования ионов серебра(I) тиосемикарбазидом в широкой области изменения концентраций ионов серебра(I) и тиосемикарбазиды. Данная система аналогична системе серебро(I)-тиомочевина, в первую очередь, в отношении вида комплексов. Тиосемикарбазидные комплексы серебра(I) менее устойчивы, чем тиомочевинные комплексы. Меньшая прочность комплексов серебра (I) с тиосемикарбазидом по сравнению с тиомочевинной объясняется отрицательным индуктивным эффектом аминогруппы в молекуле Tsc.

ЛИТЕРАТУРА

1. Khalaji A.D. Silver(I) thiosemicarbazone complex $[Ag(catsc)(PPh_3)_2]NO_3$: Synthesis, characterization, crystal structure, and antibacterial study / A.D. Khalaji, E. Shahsavani, N. Feizi, M. Kucerakova, M. Dusek, R. Mazandarani // *Comptes Rendus Chimie*. – 2017. – Vol. 20. – P. 534-539. <https://doi.org/10.1016/j.crci.2016.09.001>

2. Nur Nadia D. Malaysian / D. Nur Nadia, F. Yang, M.Y. Bohariet al. // Journal of Analytical Sciences, – 2017. – Vol. 21 – № 3. – P. 560 – 570 DOI: <https://doi.org/10.17576/mjas-2017-2103-06>
3. Торопова В.Ф. Исследование комплексных соединений ртути и серебра с тиосемикарбазидом / В.Ф.Торопова Л.С. Кириллова // Журн. Неорган. Химии – 1960. – Т. 5. – Вып. 3. – С. 575-579.
4. Миронов И.В. Устойчивость моноядерных и биядерных комплексов серебра(I) с тиомочевинной в водном растворе / И.В.Миронов, Л.Д.Цвелодуб // Журн. Неорган. Химии. – 1996. – Т. 41. – № 2. – С. 240.
5. Самадов, А.С. Исследование комплексообразования серебра(I) с некоторыми производными тиомочевинной в водном растворе / А.С. Самадов, И.В. Миронов, И.Г. Горичев, О.В. Ковальчукова, А.Ф. Степнова // Журнал общей химии. – 2020. – Т. 90. – № 11. – С. 1738 – 1742

ДАР БОРАИ КОМПЛЕКСХОИ НУҚРА(I) БО ТИОСЕМИКАРБАЗИД ДАР МАҲЛУЛИ ОБӢ

Бо усули титронидани потенциометрӣ, бо истифода аз электроди нукрагин мувозинати комплексҳосилшавии нукраи (I) бо тиосемикарбазид (Tsc) дар ҳарорати 25⁰ С ва I = 0.11 М (0.1 NaNO₃ + 0.01 HNO₃) омӯхта шуд. Таъин карда шуд, ки дар ҳарорати зикргардида вобаста ба концентратсияи ионҳои нукра пайвастаҳои координатсионии моно- ва биядрой ҳосил мешаванд. Константаҳои устувории комплексҳо бо усули квадрати хурди ғайрихаттӣ ҳисоббарорӣ карда шуда, барои баъзе аз комплексҳо нақшаи сохти онҳо пешкаш гардонида шуд.

Калидвожаҳо: ионҳои нукраи (I), комплексҳосилшавӣ, тиосемикарбазид, константаи устуворӣ, потенциометрия.

О КОМПЛЕКСАХ СЕРЕБРА(I) С ТИОСЕМИКАРБАЗИДОМ В ВОДНОМ РАСТВОРЕ

Методом потенциометрического титрования с использованием серебряного электрода изучено равновесие комплексообразования серебра(I) с тиосемикарбазидом (Tsc) при температуре 25 °С и I = 0,11 М (0,1 NaNO₃ + 0,01 HNO₃). Установлено, что при указанной температуре в зависимости от концентрации ионов серебра образуются моно- и бикоординационные соединения. Константы устойчивости комплексов рассчитаны нелинейным методом наименьших квадратов, а по некоторым комплексам была представлена схема их строения.

Ключевые слова: ионы серебра(I), комплексообразование, тиосемикарбазид, константа устойчивости, потенциометрия.

ABOUT SILVER(I) COMPLEXES WITH THIOSEMICARBAZIDE IN AQUEOUS SOLUTION

The equilibrium of complexation of silver(I) with thiosemicarbazide (Tsc) at a temperature of 25 °С and I = 0.11 М (0.1 NaNO₃ + 0.01 HNO₃) was studied by potentiometric titration using a silver electrode. It has been established that at the indicated temperature, depending on the concentration of silver ions, mono- and bicoordination compounds are formed. The stability constants of the complexes

were calculated by the nonlinear least squares method, and for some complexes a diagram of their structure was presented.

Keywords: silver ions(I), complexation, thiosemicarbazide, stability constant, potentiometry.

Маълумот дар бораи муаллифон: Самадов Абдурасул Саидович – номзади илмҳои химия, ассистенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, Телефон: (+992)111-50-38-38. E-mail: s.s.rasul@mail.ru

Файзуллозода Эркин Фатхулло – номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 935-56-96-69. E-mail:e120286@inbox.ru

Степнова Анна Федоровна – номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи умумии Донишгоҳи педагогии давлатии Москва. Суроға: Федератсияи Россия, 119991, Москва, к. Малая Пироговская, х. 1, бинои 1. Телефон: +7 (915) 109-42-55. E-mail: sofar_annas@mail.ru

Кузин Александр Васильевич – ассистенти кафедраи химияи умумии Донишгоҳи педагогии давлатии Москва. Суроға: Федератсияи Россия, 119991, Москва, ул. Малая Пироговская, х. 1, бинои 1. Телефон: +7 (495) 683-15-92. E-mail:av.kuzin@mpgu.su

Сведения об авторах: Самадов Абдурасул Саидович - кандидат химических наук, ассистент кафедры физической и коллоидной химии химического факультета Таджикского национального Университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17, Телефон.: (+992)111-50-38-38. E-mail: s.s.rasul@mail.ru

Файзуллозода Эркин Фатхулло – кандидат химических наук, доцент кафедры физической и коллоидной химии химического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект, Рудаки, 17, Телефон: (+992)935-56-96-69. E-mail:e120286@inbox.ru

Степнова Анна Федоровна – кандидат химических наук, доцент кафедры общей химии Московского педагогического государственного университета. Адрес: Российская Федерация, 119991, Москва, ул. Малая Пироговская, д. 1, стр. 1. Телефон: +7 (915) 109-42-55. E-mail: sofar_annas@mail.ru

Кузин Александр Василевич – ассистент кафедры общей химии Московского педагогического государственного университета. Адрес: Российская Федерация, 119991, Москва, ул. Малая Пироговская, д. 1, стр. 1. Телефон: +7 (495) 683-15-92. E-mail:av.kuzin@mpgu.su

Information about the authors: Samadov Abdurasul Saidovich - Candidate of Chemical Sciences, Assistant of the Department of Physical and Colloidal Chemistry, Faculty of Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel.: (+992)111-50-38-38. E-mail: s.s.rasul@mail.ru

Fayzullozoda Erkin Fathullo - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Physical and Colloid Chemistry, Faculty of Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Avenue, Rudaki 17. Phone: (+992) 935-56-96-69. E-mail: e120286@inbox.ru

Stepnova Anna Fedorovna – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of General Chemistry of Moscow Pedagogical State University. Address: Russian Federation, 119991, Moscow, st. Malaya Pirogovskaya, 1, building 1. Phone: +7 (915) 109-42-55. E-mail: sofar_annas@mail.ru

Kuzin Alexander Vasilievich – assistant at the Department of General Chemistry, Moscow Pedagogical State University. Address: Russian Federation, 119991, Moscow, st. Malaya Pirogovskaya, 1, building 1. Phone: +7 (495) 683-15-92. E-mail: av.kuzin@mpgu.su

ЯКЕ АЗ НАХЎСТОМЎЗИШҶОИ ХОСИЯТИ ШИФОБАХШИИ НАФТ АЗ ТАРАФИ АБУАЛӢ ИБНИ СИНО

*Раҷабов Ш. Х. – н.и.т., дотсенти кафедраи технологияи
истеҳсолоти химиявии ДМТ*

Абуалӣ Ҳусейн ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Алӣ ибни Сино машҳур бо номи Абуалӣ ибни Сино - яке аз бузургтарин донишманд ва пизишк ба шумор рафта, вай ахтаршинос, кимиёдон, заминшинос, мантиқдон, риёзидон, физикдон, равоншинос, файласуф ва муаллими бузурги форсу тоҷик аст [1].

Абуалӣ ибни Сино соли 980 дар деҳаи Афшанаи шаҳри Бухоро дар оилаи тоҷик ба дунё омадааст. Падари ӯ Абдуллоҳ олими исмоилии баобруе аз Балх буда, дар дарбори подшоҳ кор мекард. Номи модараш Ситора буд. Дар ҳини зодрузи Ҳусайн падараш ҳамчу ҳокими яке аз вилоёти амири Сомониён Нуҳи II ибни Мансур (976-997) кор мекард. Аз ин рӯ, писарашро дар мактабҳои беҳтарини Бухоро хонондааст. Ибни Сино ки ҳофизаи қавӣ ва ақлу тамизи бениҳоят дошт, ки дар синни чаҳордаҳсолагӣ тавонистааст аз муаллимони худ гузар кунад. Дар тарҷумаи ҳоли худ ӯ меоварад, ки дар ҳаҷдаҳсолагӣ дигар барояш ҳеч чизе намонда буд, ки омӯзад [2].

Абуалӣ ибни Сино парвардаи муҳити фарҳангии Сомониён буд. Вале қисми зиёди умри вай пас аз фурӯпошии давлати мутамаркази Сомониён дар гирдоби ҳодисаҳои мудҳиши нимаи аввали асри XI сипарӣ гардид. Ӯ гоҳ чун табибу файласуф, баъзан ба сифати фақеҳу вазир, ҳатто замоне чун маҳбуси зиндонӣ умр ба сар бурд, чун надими хоси подшоҳону маликон низ рӯзгор гузаронидааст. Аммо ӯ лаҳзае аз омӯзиш ғафлат наварзида, аз паҷуҳиш ва корҳои илмӣ фориғ набуд.

Баръакси бисёр бузургони гузашта, ки аз зиндагии онҳо маълумоти аниқе дастрас нест, санаҳои зиёде аз рӯзгори Абуалӣ ибни Сино маълум аст. Рӯзгор ва саргузашти Сино ба дасти шогирди вафодораш Абуубайди Фақеҳии Ҷузҷонӣ имло шудааст. Воқеаву ҳодисаҳои 25 соли охири умри Синоро Абуубайд, ки ҳамеша ҳамроҳи устод ва шохиди руҳдодҳо буд, навиштааст, ки ин имло ва навишта бо номи «Рисолаи саргузашт» маълум буда, дар асли арабӣ ва тарҷумаҳо ба забонҳои гуногун чандин бор ба табъ расидааст [3].

Ибни Сино беш аз 450 рисолаи дар абвоби мухталифи илм навишта, ки то замони мо танҳо 240-то аз он махфуз мондаанд. Ин рисолаҳо аксар соҳаҳои илмиро фаро гирифта, хусусан, 150-тои он дар илми фалсафа ва беш аз 40-тои дигар дар соҳаи пизишкӣ ҳастанд. Маъруфттарин асарҳои ӯ «Аш-Шифо» ва «Ал-Қонуну фи-т-тиб» ҳастанд, ки аз бузургтарин донишномаҳои тахассусӣ ва фалсафӣ буда, дар донишгоҳҳои Урупо то садаи XIX тадрис мешуданд. Дар китобхонаҳои давлатӣ ва шахсии олам 162 асари ӯ нигоҳ дошта мешавад. Муҳимтарин асарҳои Абуалӣ ибни Сино онҳо китобҳои «Ал-Қонун», «Китоб-уш-шифо», «Донишнома», «Китоби инсоф», «Ал-Ҳикмат-ул-Машриқия», «Ан-Наҷот», «Ишорот ва танбеҳот» мебошанд. Ӯ ба забони форсии тоҷикӣ бештар аз 30 рисолаву китоб дар илмҳои гуногун офаридааст, ки муҳимтаринашон «Донишнома», «Рисолаи набз», «Рисолаи илми пешин ва барин», «Мантиқи форсӣ», «Ҳалли мушкилот- ул-маъния», «Рисолаи тамсилоти форсӣ» ва ғ. мебошанд [4].

Абуалӣ дар ҷаҳон аз пурмахсулттарин олимони ва адибон эътироф гаштааст. Фаъолияти эҷодии вай аз 17-18 солагиаш дар солҳои 996-997 шуруъ шуда, расо 40 сол давом кардааст. Ӯ осори насриву назмиашро ҳам ба арабӣ ва ҳам ба тоҷикӣ эҷод кардааст. Сабаби бисёре аз асарҳои худро ба забони арабӣ навиштани Абуалӣ он аст, ки забони арабӣ дар он замон ҳамчун забони илму маданият шинохта шуда буд. Ҳамчунин, китобҳои зиёди илмию ахлоқии юнонӣ, ибронӣ, ҳиндӣ ва паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума шуда, истилоҳоте, ки мафҳумҳои илмиро ифода мекарданд, дар ин забон устувор гардида буданд. Забони арабӣ барои ҳамаи донишмандони асрҳои X-XI фаҳмо буда, дарси мадрасаҳо ба ин забон мегузашт [5].

Дар асари худ бо номи «Китоб-уш-шифо» олим вобаста ба шифобахш будани бисёр гулу гиёҳҳо ва маводҳои табиӣ маълумотҳои муфид фароҳам овардааст. Яке аз чунин маводҳои ба мо маълуми машҳур нафт мебошад. Вобаста ба хосиятҳои шифобахшии ҳар гуна дардҳо доштани нафт Сино таҳқиқоти зиёде гузаронида, хусусиятҳои онро дақиқ намудааст [6,7].

Мизочи нафтро гарм ва дар дараҷаи чорум муайян намуда, онро ба ду навъ ҷудо мекунад. Нафти сафед (парафин), ки хосияти шифобахшии зиёд дорад, ба маҳкамаҳои (тромби) рағи хунгард шифо мебахшад ва нафти сиёҳ дар дигар самтҳои хоҷагии инсон низ истифодашаванда аст. Нафтро гарм намуда, бимоланд дарди бофта ва мушакхоро даво мебахшад. Малҳами он барои шамолхӯрдагии гуш ва гулӯ низ муфид аст. Нафт метавонад дарди чашм ва обравӣ аз чашмро зимни шамолхӯрдагӣ даво бахшад, инчунин нафт барои табобати нафастангӣ ва сулфайи кӯҳна муфид аст, ки як миқдори ками онро бо оби гарм менӯшанд. Нафт дард дар рӯдаҳо ва бодхоро таскин мебахшад ва агар шамъчаи матоъгӣ сохта истифода кунанд, кирми рӯдахоро мерезонад. Инчунин, истифодаи нафт пешоб ва хайзро меронад ва бодҳои масона ва сардии бачадонро даво мебахшад. Молидани он ба ҷойи газидаи ҳар гуна ҳашаротҳои захрдори зараррасон шифобахш мебошад [8].

АДАБИЁТ

1. Ахадова М. А. Арифметическая часть «Книги знания» Ибн Сины. Геометрическая часть «Книги знания» Ибн Сины // Учёные записки Бухарского госпединститута. - 1964. - № 12.

2. Джибладзе Г. Н. Системы Авиценны: Абу Али Ибн-Сина. Экзотерический очерк. (Некоторые обобщения и материалы). - Тбилиси, 1986.
3. Диноршоев М. Натурфилософия Ибн Сины. - Душанбе, 1985.
4. Завадовский Ю. Н. Абу Али Ибн Сина: Жизнь и творчество. - Душанбе, 1980.
5. Лютер И. О. Метафизика Ибн Сины: угол - отношение, качество, положение или всё-таки количество? // Историко-математические исследования. - 2003. - № 8(43). - С. 278-302.
6. Петров Б. Д. Ибн Сина (Авиценна). - М.: Медицина, 1980.
7. Сагадеев А. В. Ибн Сина (Авиценна). - М., 1985.
8. Большая энциклопедия нефти и газа. Электронный ресурс, режим доступа: URL: <http://www.ngpedia.ru>

ЯКЕ АЗ НАХЎСТОМЎЗИШҶОИ ХОСИЯТИ ШИФОБАХШИИ НАФТ АЗ ТАРАФИ АБУАЛӢ ИБНИ СИНО

Дар асари худ бо номи «Китоб-уш-шифо» олим вобаста ба шифобахш будани бисёр гулу гиёҳҳо ва маводҳои табиӣ маълумотҳои муфид фароҳам овардааст. Яке аз чунин маводҳои ба мо маълуму машҳур нафт мебошад. Вобаста ба хосиятҳои шифобахшии ҳар гуна дардҳо доштани нафт Сино таҳқиқоти зиёде гузаронида хусусиятҳои онро дақиқ намудааст.

Мизочи нафтро гарм ва дар дараҷаи чорум муайян намуда, онро ба ду навъ чудо мекунад. Нафти сафед (парафин), ки хосияти шифобахшии зиёд дорад, ба маҳкамаҳои (тромби) рағи хунгард шифо мебахшад ва нафти сиёҳ дар дигар самтҳои хоҷагии инсон низ истифодашаванда аст. Нафтро гарм намуда, бимоланд дарди бофта ва мушакҳоро даво мебахшад. Малҳами он барои шамолхӯрдагии гуш ва гулӯ низ муфид аст. Нафт метавонад дарди чашм ва обравӣ аз чашмро зимни шамолхӯрдагӣ даво бахшад, инчунин нафт барои табобати нафастангӣ ва сулфайи кӯҳна муфид аст, ки як микдори ками онро бо оби гарм менӯшанд. Нафт дард дар рӯдаҳо ва бодҳоро таскин мебахшад ва агар шамъчаи матоъгӣ сохта истифода кунанд, кирми рӯдахоро мерезонад. Инчунин, истифодаи нафт пешоб ва ҳайзро меронад ва бодҳои масона ва сардии (воспалений) бачадонро даво мебахшад. Молидани он ба ҷойи газидаи ҳар гуна ҳашаротҳои захрдори зараррасон шифобахш мебошад.

Калидвожаҳо: нафт, энциклопедия, тиб, маризӣ, дард, нафти сафед, бемориҳо, шифобахш.

ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ АБУАЛИ ИБН СИНА ОТНОСИТЕЛЬНО ПОЛЕЗНЫХ СВОЙСТВ НЕФТИ

Медицинская энциклопедия «Канон врачебной науки» («Китаб ал-Канун фи-т- тибб») - сочинение энциклопедического характера, в котором предписания античных медиков осмыслены и переработаны в соответствии с достижениями арабской медицины. В «Каноне» Ибн Сина предположил, что заболевания могут вызываться какими-то мельчайшими существами. Он первый обратил внимание на заразность оспы, определил различие между холерой и чумой, описал проказу, отделив её от других болезней, изучил ряд других заболеваний. В этой книге также приведена ценная информация об использовании нефти в медицине. Белая разновидность нефти известна, а

черная нефть – это чистый вавилонский и другой битум, горячее, сухое до четвертой степени. Она рассасывает, плавит, открывает закупорки. Нефть, особенно белая, помогает от болей в лядвях и от болей в суставах. Синяя нефть полезна от холодных болей в ухе и полезна от бельма на глазу и от ячменной воды. Также полезна от астмы и от застарелого кашля; ее пьют в небольшом количестве с горячей водой. Нефть успокаивает рези в кишках и ветра, а если сделать фитиль с нефтью, то она убивает червей, особенно черная. Всякая нефть гонит мочу и месячные и ослабляет ветры в мочевом пузыре и холодность матки, хорошо помогает от укусов.

Ключевые слова: нефть, энциклопедия, медицина, болезни, боль, белая нефть, заболевание, полезность.

ОДИН ИЗ ПЕРВИХ ИЗУЧЕНИЯ ПОЛЕЗНЫХ СВОЙСТВ НЕФТИ СО СТОРОНИ АБУАЛИ ИБН СИНА

The medical encyclopedia “The Canon of Medicine” (“Kitab al-Qanun fi-t-tibb”) is an encyclopedic work in which the prescriptions of ancient physicians are interpreted and revised in accordance with the achievements of Arab medicine. In the Canon, Ibn Sina suggested that diseases could be caused by some tiny creatures. He was the first to draw attention to the contagiousness of smallpox, determined the difference between cholera and plague, described leprosy, separating it from other diseases, and studied a number of other diseases. This book also contains very valuable materials about the use of oil in medicine. Oil is the white variety of oil known, and black oil is pure Babylonian and other bitumen. Hot, dry to the fourth degree. It resolves, melts, opens blockages. Oil, especially white oil, helps with leg pain and joint pain. Blue oil is good for cold pain in the ear and good for eyesores and barley water. Also useful for asthma and old cough; It is drunk in small quantities with hot water. Oil calms pain in the intestines and winds, and if you make a wick with oil, it kills worms, especially black ones. Any oil drives urine and menstruation and weakens the winds in the bladder and the coldness of the uterus, and is good for bites.

Keywords: oil, encyclopedia, medicine, disease, pain, white oil, diseases, useful.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабов Шухрат Холмуродович - дотсенти кафедраи технологияи истехсолоти химиявии факултети химияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: R.Shuhrat.Kh@mail.ru. Телефон: (+992) 555-22-11-85.

Сведения об авторе: Раджабов Шухрат Холмуродович – кандидат технических наук, доцент кафедры технологии химического производства Таджикского национального Университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: R.Shuhrat.Kh@mail.ru. Телефон: (+992) 555-22-11-85.

Information about author: Radjabov Shukhrat Kholmurodovich – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Chemical Production Technology of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of

КВАНТОВАЯ ХИМИЯ: ИСТОРИЯ, ДОСТИЖЕНИЯ, ПЕРСПЕКТИВЫ

*Суяриён К. Дж. – к.х.н., доцент, кафедры физической
и коллоидной химии ТНУ*

*Давлатшоева Дж. А. – к.х.н., доцент, кафедры физической
и коллоидной химии ТНУ*

Квантовая химия формировалась одновременно с квантовой механикой, хотя предпосылки для описания химических свойств на основе описания структуры атомов и молекул были сделаны раньше: теория валентности Кекуле (одна из первых теорий, связывающих структуру вещества с химическими свойствами): атомы связываются в молекулы в соответствии со строго определенными соотношениями, что определяет свойства вещества (1857г); теория Бутлерова о строении органических веществ: свойства органических соединений определяются не только количеством атомов данного типа, но и способом соединения атомов (химическим строением, 1861г). Идея Вант-Гоффа: молекула – пространственная структура соединенных атомов (1874г); теория октетов Льюиса (Гилберт Ньютон Льюис, амер. 1916г) – химическая связь образуется за счет образования заполненных октетов в парах атомов, т.е. парой электронов, а не положительных и отрицательных атомах, как считалось ранее [1].

Квантовая химия первоначально зародилась как наука об электронном строении, физических свойствах и превращении молекул в газовой фазе, основанная на квантово-механических представлениях. Это раздел науки, возникший из слияния квантово-механических и химических подходов и немислимый без этих обеих сторон теоретического изучения конкретных проблем строения, эволюции и динамики химических соединений, проблем расчета, анализа и предсказания свойств соединений в различных состояниях. Создание квантовой механики и квантовой химии связано с именами В. Гейзенберга (1925) и Э. Шрёдингера (1926). В основе аппарата квантовой механики Гейзенберга лежала техника операций с матрицами, в то время как Э. Шрёдингер работал с волновым дифференциальным уравнением, носящим его имя. Некоторое время эти две механики существовали параллельно, однако достаточно быстро выяснилось, что за разными по форме представлениями лежит одна и та же физическая теория. В это же время М. Борн дает вероятностную интерпретацию волновой функции, показав, что интенсивность волновой функции является мерой вероятности нахождения частицы в данной области пространства. М. Борн и Дж. Оппенгеймер выявляют условия, когда движение электронов в молекулах можно рассматривать независимо от движения ядер. К. Барроу в 1927 году решает уравнение Шрёдингера для молекулярного катиона водорода. В. Гейтлер и Ф. Лондон впервые приближенно решают уравнение Шрёдингера для молекулы водорода на основании модели взаимодействия. Химическая связь в разработанном при этом методе валентных связей предполагается

двухэлектронной и двухэлектронной, что соответствует представлениям классической теории химического строения. Р. Малликен сформировал понятие об орбитали как об одноэлектронной волновой функции. Ф. Хунд формулирует основную идею метода молекулярных орбиталей при решении уравнения Шрёдингера, заключающуюся в том, что движение электрона в молекуле определяется полем, создаваемым всеми атомными ядрами и остальными электронами [1,2].

В дальнейшем для объяснения обширного экспериментального материала по строению и физико-химическим свойствам вещества в жидком и твердом состоянии наряду с квантовой механикой стали применяться методы статистической и математической физики, вычислительной математики. Таким образом, современная квантовая химия является обширной наукой, имеющей своим предметом теоретическое исследование строения, свойств и превращения веществ на атомно-молекулярном уровне с помощью методов квантовой механики, статистической физики, вычислительной математики и математической физики [1,2].

Несмотря на свое уже почти 100-летнее существование, квантовая химия переживает, по существу, период научного становления своих концепций (многие из которых были введены на полуинтуитивной основе), глубокого проникновения во внутреннюю логику используемых методов, массового выхода расчетных результатов на уровень хороших экспериментальных данных и постепенного проникновения в решение биохимических, материаловедческих и других фундаментальных и прикладных задач.

Квантовая химия за последние годы стала главным теоретическим фундаментом современной химии. Многие более ранние идеи и методы квантовой химии получили за эти годы серьезное обоснование, возникло много новых подходов, результаты квантово-химических расчетов стали широко использоваться при решении конкретных научных и прикладных задач химии. В настоящее время квантово-химическими методами возможно определение большинства физико-химических свойств вещества: структурные параметры молекул (длины связи, валентные углы) электронные параметры молекул (потенциалы ионизации, сродство к электрону, дипольные моменты) энергетические и термодинамические параметры веществ и реакций, относительные энергии изомеров и конформеров константы скорости реакций спектральные параметры (оптические-, УФ- и ИК-спектры, спектры ЯМР и ЭПР [3].

В настоящее время широкодоступным для пользователей стал пакет квантово-химических программ МОРАС, который позволяет проводить расчеты энергии, электронного строения и свойств молекул, их реакционной способности, структуры переходных состояний и электронных спектров с использованием полуэмпирических методов. Кроме того, широко используются пакеты программ GAMESS и GAUSSIAN, позволяющие проводить вычисления на неэмпирическом уровне. В начале 1970-х годов появились первые версии программного комплекса GAUSSIAN [4,5], ориентированного на то, что им будут пользоваться не только химики-теоретики, но и экспериментаторы. Обращение с программой существенно облегчала структура файлов с входными данными, где требовалось лишь

символически обозначить желаемый метод расчета (и, конечно, данные о геометрической структуре молекулы). Комплекс GAUSSIAN систематически расширялся за счет включения новых, все более рафинированных расчетных систем. Значение работы, проведенной создателями этой программы, для внедрения квантово-химических методов в практику химических исследований трудно переоценить. Широкое применение неэмпирических методов совпадает с началом 1990-х годов, со временем появления программного комплекса GAMESS. Этот программный комплекс также содержит основные методы неэмпирической квантовой химии. Периодом интенсивного развития вычислительной техники и широкого внедрения персональных компьютеров в практику квантово-химических расчетов является 1980-2000 годы. Разрабатываются эффективные алгоритмы их реализации. Это способствует резкому расширению круга пользователей квантово-химическими программами и объектов их приложения.

Настоящее время - современный период, характеризующийся широким распространением высокосервисных квантово-химических программ; наличием многочисленных публикаций по их практическому использованию; признанием среди химиков практически любой специализации значительных успехов и возможностей методов квантовой химии в решении их задач. Квантово-химическая теория и эксперимент, взаимно дополняя и корректируя друг друга, способствуют существенному ускорению и глубине исследований в химии, биологии, физике, материаловедении и других направлениях естествознания. Круг изучаемых квантовой химией объектов быстро расширяется. Основное внимание при этом сосредоточено на точных расчетах разнообразных свойств небольших молекулярных систем; рассмотрении наноразмерных частиц - кластеров, макромолекул, фрагментов кристаллических решеток, межмолекулярных взаимодействий и конденсированного состояния вещества, изучении и прогнозировании свойств химического вещества, реакционной способности соединений [1-5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова Г.Ю., Мовсум-заде Н.Ч., Махмутова Р.И., Чувашов Д.А. Этапы зарождения и становления квантово-химических расчетов. История и педагогика естествознания. / Г.Ю.Александрова, Н.Ч.Мовсум-заде, Р.И.Махмутова, Д.А. Чувашов - М., 2011. № 1. С. 42-49.
2. Игнатов С.К. Квантовая химия. / С.К. Игнатов – Нижний Новгород, 2013. – 115 с.
3. Барановский В.И. Квантовая механика и квантовая химия: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. зав./ В.И. Барановский – М.: Изд. центр «Академия», 2008. 384 с.
4. Степанов Н.Ф., Пупышев В.И. Квантовая механика молекул и квантовая химия: Учеб. пособие. / Н.Ф. Степанов, В.И. Пупышев – М.: Изд-во МГУ, 1991. 384 с.
5. Schmidt M.W., Baldrige K.K., Boatz J.A. The quantum computer programs/ M.W. Schmidt, K.K. Baldrige, J.A. Boatz // J. Comput. Chem. - 1993. -14. - P. 1347

ХИМИЯИ КВАНТӢ: ТАЪРИХ, КОМӢБИҶО, ПЕРСПЕКТИВҶО

Дар мақола мухтасар таърихи пайдоиши назарияи квантӣ, асосҳои кимиёи классикӣ ва квантӣ, комёбиҷо ва пешомадҳои инкишофи онҳо, саҳми онҳо дар илми муосир баррасӣ шудааст. Тавсифи мухтасар ва имкониятҳои амалии усулҳои кимиёи татбиқӣ, инчунин моҳият ва татбиқи программаҳои кимиёи квантӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: кимиёи классикӣ, назарияи квантӣ, механикаи квантӣ, кимиёи квантӣ, муодилаи Шредингер, аппарати математикии Гейзенберг, усулҳои кимиёи квантӣ, хосиятҳои пайвастаҳо, қобилияти реаксионии пайвастаҳо, барномаҳои кимиёи квантӣ, GAMESS, GAUSSIAN.

КВАНТОВАЯ ХИМИЯ: ИСТОРИЯ, ДОСТИЖЕНИЯ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье представлено краткое изложение истории возникновения квантовой теории, основ классической и квантовой химии, их достижения и перспективы развития, роль в современной науке. Приведены краткие описания и практические возможности методов прикладной химии, а также суть и применение квантово-химических программ.

Ключевые слова: классическая химия, квантовая теория, квантовая механика, квантовая химия, уравнение Шредингера, математический аппарат Гейзенберга, методы квантовой химии, свойства соединений, реакционная способность, квантово-химические программы, GAMESS, GAUSSIAN.

QUANTUM CHEMISTRY: HISTORY, ACHIEVEMENTS, PROSPECTS

The article provides a brief summary of the history of the emergence of quantum theory, the foundations of classical and quantum chemistry, their achievements and development prospects, and their role in modern science. Brief descriptions and practical possibilities of applied chemistry methods are given, as well as the essence and application of quantum chemical programs.

Keywords: classical chemistry, quantum theory, quantum mechanics, quantum chemistry, Schrödinger equation, Heisenberg's mathematical apparatus, methods of quantum chemistry, properties of compounds, reactivity, quantum chemical programs, GAMESS, GAUSSIAN.

Маълумот дар бораи муаллиф: Суяриён Курбон Чура – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 918-80-80-26. E-mail: kurbon.suyarov.1958@mail.ru.
Давлатшоева Джахонгул Асанхоновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи физикӣ ва коллоидӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru

Сведения об авторах: Суяриён Курбон Джура – Таджикский национальный университет, доцент кафедры физической и коллоидной химии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-80-80-26. E-mail: kurbon.suyarov.1958@mail.ru.

Давлатшоева Джахонгул Асанхоновна – Таджикский национальный университет, доцент кафедры физической и коллоидной химии. Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru

Information about the authors: Suyariyon Kurbon Djura – Tajik national university, Candidate of Chemical Sciences, docent of the Department of Physical and Colloidal Chemistry of the Tajik National University, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue,17. Phone: 918-80-80-26. E-mail: kurbon.suyarov.1958@mail.ru

Davlatshoeva Jahongul Asankhonovna – Tajik National University docent of the Department of Physical and Colloid Chemistry. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: 93-898-96-62. E-mail: kfk1964@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ КИНЕТИКИ РЕАКЦИИ КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ СЕРЕБРА(I) С ТИОМОЧЕВИНОЙ

Мамадгаминова З. Р. – магистр кафедры неорганической химии ТНУ

Сафармамадзода С. М. – д.х.н., профессор кафедры неорганической химии ТНУ

Бобокалонов Т. Б. – к.х.н., старший преподаватель кафедры аналитической химии ТНУ

В большинстве случаев расчеты, связанные с комплексообразованием, предполагают равновесное состояние. Поэтому факторы, влияющие на скорость комплексообразования, и условия, при которых достигается равновесие можно уверенно использовать при расчетах. В зависимости от скорости обмена лигандами, а иногда и центральными ионами, различают инертные и лабильные комплексы. Естественно, что между этими двумя группами нельзя провести резкой границы и это деление имеют только практическое значение. Следует отметить, что лабильность комплексов отнюдь не означает, что эти комплексы неустойчивы, так как лабильность – это кинетическое понятие, в то время как устойчивость термодинамическое [1].

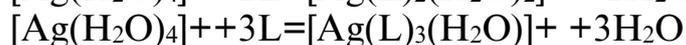
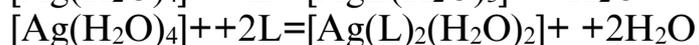
Для изучения скорости реакции образования или разложения комплексов пригоден любой удобный метод контроля концентрации исходных реагентов или продуктов реакции. Особенно удобны методы, основанные на использовании радиоактивных индикаторов, спектрофотометрия, кондуктометрия, потенциометрия и др.

Кинетические исследования позволяют определить порядок и константу скорости, зависимость, константы скорости от температуры, энергию активации реакции, выяснить влияние природы растворителя, установить характер и число связей, разрываемых в ходе реакции и многие существенные стороны химического взаимодействия. Скорость химических реакций имеет очень большое практическое и научное значение. В химической промышленности от скорости химической реакции зависят

производительность аппаратов, качество вырабатываемого продукта и в конечном итоге себестоимость продукта.

Настоящая работа посвящена исследованию кинетики реакции комплексообразования серебра(I) с тиомочевинной. Это прежде всего связано с тем, что серебро и его соединения благодаря своим антимикробным свойствам применяются при создании покрытий на диагностических приборах и протезах, вводимых внутри организма. Тиомочевина используется в процессе изготовления фармацевтических препаратов имеет фунгицидные свойства, а также применяется как реагент в процессе фотометрического определения ряда металлов.

В научной литературе имеются определённые сведения о комплексообразовании серебра(I) с тиомочевинной. В работе [2] представлены результаты исследования комплексообразования серебра(I) с тиомочевинной потенциометрическим методом 298.16 К. Определен состав, константы устойчивости тиомочевинных комплексов серебра (I): $\lg\beta_1=5,59$, $\lg\beta_2 =10,62$ $\lg\beta_3=13,05$ образующихся по реакциям:

Вместе с тем для этих реакций скорость образования остаётся не изученной.

В литературе имеются сведения о скорости комплексообразования ряда металлов с органическими и ацидолигандами [3]. Найдены величины констант скорости реакций образования комплексных соединений элементов первого переходного периода Mn^{2+} , Fe^{2+} , Co^{2+} , Ni^{2+} , Cu^{2+} , Zn^{2+} и др. Утверждается, что скорость многих реакций комплексообразования не зависит от природы принимающих участие в реакции лигандов. Так, например, многие ионы с зарядом $2+$ Mn^{2+} , Fe^{2+} , Co^{2+} , Ni^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} реагируют с различными лигандами приблизительно с одинаковой скоростью (таблица 1).

Таблица 1. Константы скорости реакций образования комплексных соединений элементов первого переходного периода.

ИОНЫ				
Лиганд	Zn^{2+}	Cd^{2+}	Ni^{2+}	Co^{2+}
Br ⁻	$5.0 \cdot 10^5$	$1.4 \cdot 10^9$	-	-
I ⁻	$5 \cdot 10^5$	$5 \cdot 10^9$	-	-
SO_4^{2-}	$3 \cdot 10^6$	$1 \cdot 10^7$	-	-
Dye	$4 \cdot 10^6$	$3 \cdot 10^8$	-	-
CH_3COO^-	-	-	-	-
Imid	-	-	$5 \cdot 10^3$	$1.3 \cdot 10^5$
Gly	-	-	$1.5 \cdot 10^4$	$4.6 \cdot 10^5$
Dgly	-	-	$2.1 \cdot 10^4$	$4.6 \cdot 10^5$
Dye	-	-	$4 \cdot 10^3$	$4.0 \cdot 10^4$
SO_4^{2-}	-	-	$1 \cdot 10^4$	$1 \cdot 10^4$

*Imid-имидазол, gly-глицин, dgly –глицингликоп, dye -придин-2-азо-р-диметиланилин.

Выявлено, что константы скорости реакций образования монокоординированных комплексных соединений двухвалентной меди для различных лигандов изменяются в довольно узком интервале значений. Такое большое абсолютное значение константы скорости реакции образования комплексных соединений двухвалентной меди по сравнению с константами скорости реакций образования комплексных соединений других переходных элементов первого ряда обычно объясняются большими искажениями октаэдрческой структуры соединений меди. Данные о быстрых реакциях комплексообразования с участием элементов этой группы самые многочисленные [4-10]. Отмечается, что в большинстве случаев скорость комплексообразования с участием элементов группы железа лимитируется скоростью отщепления воды из внутренней сферы и поэтому не зависит от природы лиганда.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

В качестве реагентов использовали AgNO_3 (ч.д.а.) и тиомочевину (х.ч.). При исследовании скорости комплексообразования Ag(I) с тиомочевинной, начальная концентрация AgNO_3 составляла $2 \cdot 10^{-4}$ моль/л, концентрация тиомочевины тоже была равна $2 \cdot 10^{-4}$ моль/л. Отсчет времени протекания реакции начинали с момента добавления (тиомочевины) к раствору нитрата серебра. Ионную силу создавали с использованием NaClO_4 . Температуру в реакторе регулировали с помощью водяного термостата. Для определения концентрации ионов Ag^+ в растворе потенциометрическим методом в качестве индикаторного электрода использовали пластинку из металлического серебра. Электродом сравнения служил хлорсеребряный электрод. Изменение потенциал система в единицу времени проводили с помощью PHS-3CB с погрешностью ± 0.1 мВ.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЯ

В таблице 2 приведены изменение потенциала системы Ag^+ / Ag при смешивании водных растворов AgNO_3 и тиомочевины в зависимости от времени и рассчитанные на их основе равновесные концентрации $[\text{Ag}^+]$.

Таблица 2. Изменение потенциала системы Ag/Ag^+ при смешивании водных растворов AgNO_3 и тиомочевины в единице времени при 298К

t, мин	ЭДС, мВ	E, мВ	$[\text{Ag}^+]$, моль/л
0	359,7	581,7	0,000212280487
1	228,4	450,4	0,000001280870
2	223,6	445,6	0,000001062598
3	218,3	440,3	0,000000864533
4	214,2	436,2	0,000000737018
5	208,2	430,2	0,000000583523
6	205,2	427,2	0,000000519216
7	201,4	423,4	0,000000447833
8	198,4	420,4	0,000000398479

9	195,6	417,6	0,000000357336
10	193	415	0,000000322944

Изменение концентрации Ag^+ в единицу времени дало возможность обработать полученные экспериментальные данные с помощью кинетических уравнений первого, второго и третьего порядка в гомогенной системе графическим методом.

$$K=1/\tau \cdot \ln C_0/c;$$

$$K=1/\tau \cdot (1/C \cdot 1/C_0);$$

$$K=1/2 \cdot \tau (1/C^2 - 1/C_0^2);$$

Зависимость концентрации от времени для реакций различных порядков может быть выражена прямой линией, если выбрать соответствующую систему координат. Так, для реакции первого порядка прямая получается в системе координат $\ln C$ - τ , для второго порядка (когда начальные концентрации реагентов одинаковы) – в системе $1/C$ - τ и для третьего порядка - в системе $1/C^2$ - τ . Если экспериментальные точки действительно легли на прямую, то оси координат подобраны удачно и соответствуют порядку реакции. По тангенсу угла наклона прямой можно определить константу скорости реакции. При обработке экспериментальных данных было установлено, что полученные нами данные укладываются на прямую в координатах $1/C$ от τ . Таким образом графический метод указывает, что изучаемая нами реакция комплексообразования серебра с тиомочевинной является реакцией второго порядка.

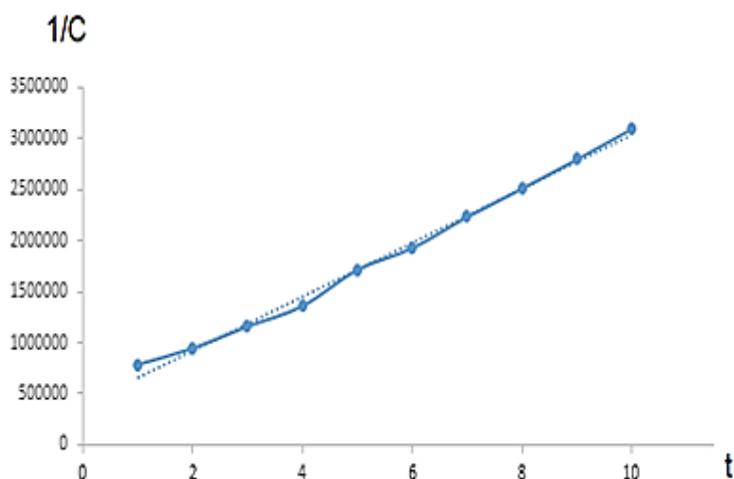

Рис. 1. График зависимость $1/C$ от τ

Полученные экспериментальные данные мы использовали для определения константы скорости реакции имея ввиду, что реакция имеет второй порядок.

В таблице 2 приведены результаты определения константы скорости комплексообразования серебра с тиомочевинной при 298 К.

Таблица 2. Результаты изучения кинетики комплексообразования серебра с тиомочевинной

t-мин	C_{Ag^+}	$1/C$	$1/C_0$	$1/t$	K
0	0,0002000000	5000	5000		
1	0,00000128087	780719	5000	1,0000	775719,324

2	0,00000106260	941089	5000	0,5000	468044,646
3	0,00000086453	1156694	5000	0,3333	3838797,918
4	0,00000073702	1356819	5000	0,2500	337954,795
5	0,00000058352	1713728	5000	0,2000	341745,568
6	0,00000051922	1925980	5000	0,1667	320163,347
7	0,00000044783	2232978	5000	0,1429	318282,525
8	0,00000039848	2509541	5000	0,1250	313067,643
9	0,00000035734	2798489	5000	0,1111	310387,662
10	0,00000032294	3096508	5000	0,1000	309150,803

Обработка экспериментальных данных с использованием кинетического уравнения второго порядка позволило определить константу скорости реакции. Изучаемая реакция имеет второй порядок и среднее значение константы скорости равное $K_{cp} = 387841,4 \text{ л}\cdot\text{моль}^{-1}\cdot\text{с}^{-1}$ (образование тиомочевинного комплекса серебра относится к быстрым реакциям).

ЛИТЕРАТУРА

1. Глазов В.И. Химическая кинетика / Глазов В.И., Духанин Г.П. и др.// Волгоград 2007, 52с.
2. Самадов А.С. Потенциометрическое исследование процессов комплексообразования ионов серебра с тиомочевинной/ Самадов А.С., Горичев И.Г., Елисеева И.А., Болдырев В.С.// Цветные металлы. Москва 2021, 37с.
3. Бударин Л.Б. Быстрые реакции комплексообразования/ Бударин Л.Б., Яцимирский К.Б. // Успехи химии. Т. XXXV || 1968 г. Вып. 3. С. 35.
4. Льюиса Д. Современная химия координационных соединений/ Льюиса Д., Уилкинса Р. // -М, 1963, стр.80.
5. L.O. Morgan, J. Murphy, P.E. Co., J. Am. Chem. Soc, 81, 5043 (1959)
6. P. P Cavasino , M.Eigen , Rie. Sci. Rend. Sen, A4, 509(1964).
7. D.Scwald, N.Sutin, Inorg. Chem., 2,643 (1961).
8. P.Motthies, H.Wend ,Ztschr. Physic, Chem.(F) 30 137 (1961.)
9. D. Pabi W. Mac, F. Smith, Canad. J. Chem., 38 567(1960).
10. H.D.Weaver, J. Am. Chem. Soc ,84 ,2289 (1962).

ОМУЗИШИ КНЕТИКАИ РЕАКСИЯИ ҲОСИЛШАВИИ НУҚРА(І) БО ТИОМОЧЕВИНА

Бо усули потенциометрӣ кинетикаи реаксияи ҳосилшавии пайвасти комплекси монолиганди $[\text{AgThio}(\text{H}_2\text{O})_3]$ омӯхта шуд. Муқарар карда шуд, ки ҳосилшавии пайвасти комплекси монолиганди нукра тартиби дуюм буда, суръати собитай он ба $K_{cp} = 387841,4 \text{ л}\cdot\text{моль}^{-1}\cdot\text{с}^{-1}$ баробар аст.

Калидвожаҳо: усули потенциометрӣ, реаксияи ҳосилшавӣ, нукра, тиомочевина, суръати собита.

ИЗУЧЕНИЕ КИНЕТИКИ РЕАКЦИИ КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ СЕРЕБРА(І) С ТИОМОЧЕВИНОЙ

Потенциометрическим методом изучена кинетика образования монолигандного комплекса серебра состава $[\text{AgThio}(\text{H}_2\text{O})_3]$. Установлено, что

реакция образования монолигандного комплекса серебра имеет второй порядок и константу скорости $K_{cp} = 387841,4 \text{ л}\cdot\text{моль}^{-1}\cdot\text{с}^{-1}$.

Ключевые слова: потенциометрическим методом, кинетика образования, серебра, тиомочевина, константу скорости.

STUDYING THE KINETICS OF THE COMPLEXATION REACTION SILVER(I) WITH THIOUREA

The kinetics of the formation of a monoligand silver complex with the composition $[\text{AgThio}(\text{H}_2\text{O})_3]$ was studied using the potentiometric method. It has been established that the reaction of the formation of a monoligand silver complex has a second order and a rate constant $K_{kht.} = 387841.4 \text{ л}\cdot\text{моль}^{-1}\cdot\text{с}^{-1}$.

Key words: potentiometric method, kinetics of formation, silver, thiourea, rate constant.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мамадгаминова Зебо Раҳматшоевна - магистранти курси дуюми кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи Милли Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +(992)900550898. G-mail: mamadgaminovazebo@gmail.ru;

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшоевич – доктори илмҳои химия, профессори кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 938270404. E-mail: sash65@mail.ru;

Бобокалонов Тоҷиддин Баротмаҳмадович - номзоди илмҳои химия, муаллими калони кафедраи химияи таҳлилии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17; E-mail: tojiddin_8989@mail.ru, Тел.: (+992)918157026.

Сведения об авторах: Мамадгаминова Зебо Раҳматшоевна - магистрант второго курса кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +(992)900550898. G-mail: mamadgaminovazebo@gmail.ru; Сафармамадзода Сафармамад Муборакшоевич – доктор химических наук, профессор кафедры неорганической химии Таджикского национального университета, Республика Таджикистан. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 938270404. E-mail: sash65@mail.ru;

Бобокалонов Тоҷиддин Баротмаҳмадович - кандидат химических наук, старший преподаватель кафедры аналитической химии Таджикского национального университета, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17; E-mail: tojiddin_8989@mail.ru, Тел: (+992)918 157026.

Information about the authors: Mamadgaminova Zebo Rahmatshoevna -second year master degree of inorganic chemistry of Tajik National University. Address: 734025,

Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +(992)900550898. G-mail: mamadgaminovazebo @gmail.ru;

Safarmamadzoda Safarmamad Muborakshoevich - doctor of chemical science professor of Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 938270404. E-mail: sash65@mail.ru;

Bobokalonov Tojiddin Barotmahmadovich - Candidate of Chemical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Analytical Chemistry, Tajik National University, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17; E-mail: tojiddin_8989@mail.ru. Tel: (+992)918157026.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ ХЛОРИДА МЕДИ (II) С ДИФЕНИЛТИОМОЧЕВИНОЙ В СРЕДЕ 3 МОЛЬ/Л HCl ПРИ 298 К

Азизкулова О. А. – д.х.н., профессор кафедры неорганической химии ТНУ

Хусейнзода Я. М. – магистрант кафедры неорганической химии ТНУ

Джурабеков У. М. – к.х.н., доцент кафедры неорганической химии ТНУ

В работах [1-3] приведены результаты исследований процесса комплексообразования меди (II) и Re (V) с N-ацетилтиомочевинами в среде HCl, при температуре 273-338 К.

Цель настоящей работы состояло в исследовании процесса комплексообразования меди (II) с дифенилтиомочевинами в растворе 3 моль/л хлороводородной кислоты при температуре 298 К.

Потенциометрическим методом исследован процесс комплексообразования меди (II) с дифенилтиомочевинами в нейтральной среде при температуре 298 К.

В качестве исходных соединений были использованы дважды перекристаллизованные $CuCl_2 \cdot 2H_2O$ и дифенилтиомочевина.

Различную концентрацию окисленной и восстановленной форм дифенилтиомочевина создавали окислением части некоординированного дифенилтиомочевина 0,1 N раствором йода в среде 3 моль/л HCl, согласно методики описанной в литературе.

Показано, что в процессе потенциометрического титрования с увеличением добавляемого объема раствора $CuCl_2 \cdot 2H_2O$ равновесный потенциал системы возрастает, что свидетельствует об участии дифенилтиомочевина, а не его окисленной формы в реакции комплексообразования.

По данным потенциометрического титрования определив ΔE системы, вычисляли равновесную концентрацию дифенилтиомочевина $lg[L]$.

Далее с использованием равновесной концентрации лиганда $[L]$ рассчитывали функцию образования Бьеррума по формуле:

$$n = \frac{C_L - [L]}{C_{Cu(II)}}$$

В таблице 1 представлены экспериментальные данные по определению функции образования комплексов меди (II) с дифенилтиомочевинной в среде 3 моль/л HCl при 298 К.

Таблица 1. Определенные функции образования дифенилтиомочевинных комплексов меди (II) в среде 3 моль/л HCl

$C_{Cu(II)} \cdot 10^4$	$C_L \cdot 10^3$	$\Delta E, мВ$	$-lg[L]$	$\bar{n}$
моль/л				
1	2	3	4	5
0,00098	0,00402	76,4	3,63918	3,87820
0,00103	0,00397	79,5	3,69295	3,66638
0,00108	0,00392	81,9	3,73621	3,47240
0,00112	0,00388	82,7	3,75239	3,28869
0,00117	0,00383	83,6	3,77141	3,12470
0,00122	0,00378	84,7	3,79242	2,97719
0,00124	0,00376	85,7	3,80960	2,91059
0,00128	0,00372	86,5	3,82702	2,78163
0,00133	0,00367	87,5	3,84627	2,66427
0,00137	0,00363	88,5	3,86448	2,55635
0,00141	0,00359	89,7	3,88723	2,45795
0,00145	0,00355	91,0	3,91248	2,36747
0,00154	0,00346	93,0	3,95225	2,16458
0,00164	0,00336	95,0	3,99186	1,99417
0,00172	0,00328	97,0	4,03133	1,84897
0,00188	0,00312	100,0	4,09292	1,61296
0,00203	0,00297	104,0	4,17090	1,43225
0,00216	0,00284	107,0	4,23151	1,28727
0,00228	0,00272	111,6	4,31906	1,17056
0,00244	0,00256	116,5	4,41535	1,02936
0,00259	0,00241	119,3	4,47502	0,91772
0,00276	0,00224	121,5	4,52719	0,80134
0,00291	0,00209	123,0	4,56730	0,71102
0,00307	0,00193	124,2	4,60607	0,62311
0,00320	0,00180	125,0	4,63497	0,55444
0,00332	0,00168	126,2	4,66920	0,49950
0,00342	0,00158	126,5	4,68813	0,45430

Кривая образования дифенилтиомочевинных комплексов меди (II) в среде 3 моль/л HCl, построенные на основании данных потенциометрического титрования представлено на рисунке.

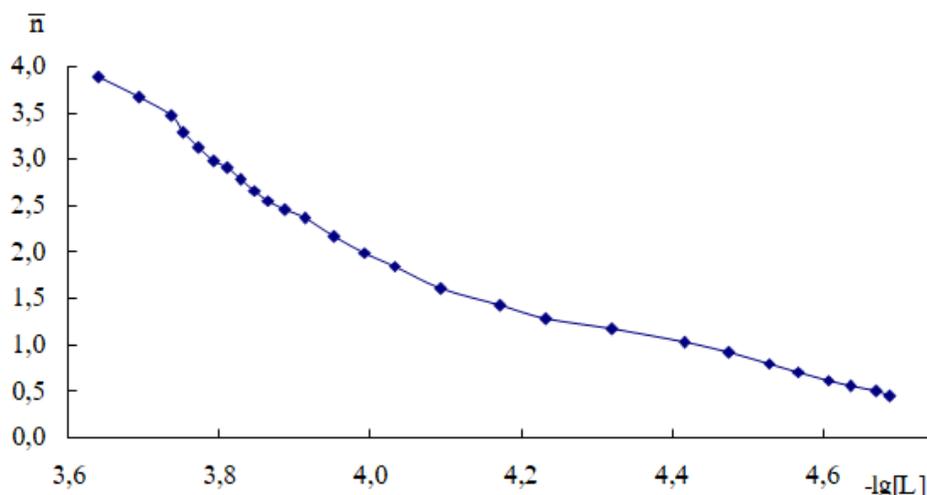

Рис. 1. Кривая образования меди (II) с дифенилтиомочевинном в среде 3 моль/л HCl при температуре 298 К.

Значения ступенчатых констант образования (K_i) комплексных соединений меди (II) с дифенилтиомочевинной оценивали по кривым образований при различных значениях функции образования.

Таким образом, на основании полученных экспериментальных данных предполагается образование нескольких комплексных форм меди (II) с дифенилтиомочевинной.

Литература

1. Азизкулова О.А. Комплексообразование меди (II) с N-ацетилтиомочевинной в среде 3 моль/л HCl. / Азизкулова О.А., Давлатова Х.С., Джурабеков У.М. // Душанбе, 2014, ДАН РТ. т.57, №2, с 121-126.
2. Давлатова Х.С. Исследование процесса комплексообразования хлорида меди (II) с N-ацетилтиомочевинной в среде 3 моль/л HCl при 318 К. / Давлатова Х.С. Азизкулова О.А., Джурабеков У.М. // Сборник Республиканской конференции «Проблемы аналитического контроля объектов окружающей среды и технических материалов» (29-30 ноября) Душанбе 2013. с. 26-29.
3. Курбонова Ф.Ш. Комплексообразование рения (V) с N-ацетилтиомочевинной в среде 5 моль/л HCl при 318К / Ф.Ш. Курбонова, М.С. Сафармамадов, А.А. Аминчонов // Материалы республиканской конференции «Комплексообразование в растворах» (30-31 октября) Душанбе 2012. С. 75-80.

ТАҲҚИҚИ РАВАНДИ КОМПЛЕКСҲОСИЛКУНИИ ХЛОРИДИ МИС (II) БО ДИФЕНИЛТИОМОЧЕВИНА ДАР МУҲИТИ 3 МОЛ/Л HCl ВА ҲАРОРАТИ 298 К

Бо усули потенциометрӣ раванди комплексҳосилкунии мис (II) бо дифенилтиомочевина дар муҳити 3 мол/л HCl дар ҳудуди ҳароратҳои 273-338 К омӯхта шуд. Бузургиҳои функсияҳои термодинамикии раванди комплексҳосилкунии дар системаи CuCl_2 - дифенилтиомочевина - 3 мол/л HCl муайян карда шуд.

Калидвожа: комплексҳосилшавӣ, усули потенциометрӣ, дифенилтиомочевина, константаи ҳосилшавӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА КОМПЛЕКСООБРАЗОВАНИЯ ХЛОРИДА МЕДИ (II) С ДИФЕНИЛТИОМОЧЕВИНОЙ В СРЕДЕ 3 МОЛЬ/Л HCl ПРИ 298 K

Методом потенциометрического титрования изучен процесс комплексобразования меди (II) с дифенилтиомочевинной в среде 3 моль/л HCl. Определены функция Бьеррума и значения ступенчатых констант образования дифенилтиомочевинных комплексов меди (II) в интервале температур 273-338 K. Оценены величины термодинамических характеристик процесса комплексобразования в системе CuCl₂ - дифенилтиомочевина - 3 моль/л HCl.

Ключевые слова: комплексобразование, потенциометрический метод, окислительно-восстановительный электрод, дифенилтиомочевина, константа образования.

STUDY OF THE PROCESS OF COMPLEXATION OF COPPER (II) CHLORIDE WITH DIPHENYLTHIOUREA IN AN ENVIRONMENT OF 3 MOL/L HCl AT 298 K

The process of complexation of copper (II) with diphenylthiourea in a medium of 3 mol/l HCl was studied using the potentiometric titration method. The Bjerrum function and the values of stepwise constants for the formation of diphenylthiourea complexes of copper (II) in the temperature range 273-338 K were determined. The values of the thermodynamic characteristics of the complex formation process in the system CuCl₂ - diphenylthiourea - 3 mol/l HCl were estimated.

Key words: complex formation, potentiometric method, redox electrode, diphenylthiourea, formation constant.

Маълумот дар бораи муаллиф: Азизкулова Оначон Азизкуловна - доктори илмҳои химия, профессори кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: ona41@mail.ru. Телефон: (+992) 935 00 75 44.

Хусейнзода Ясмина Музаффар - магистранти кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: khuseinzoda@mail.ru. Телефон: (+992) 888756868.

Ҷурабеков Убайдулло Маҳмадсафиевич - номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи ғайриорганикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Телефон: (+992) 918 96 06 60.

Сведения об авторах: Азизкулова Онаджон Азизкуловна - доктор химических наук, профессор кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: ona41@mail.ru. Телефон: (+992) 935 00 75 44.

Хусейнзода Ясмина Музаффар – магистрант кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: khuseinzoda@mail.ru. Телефон: (+992) 888756868.

Джурабеков Убайдулло Махмадсафиевич - кандидат химических наук, доцент кафедры неорганической химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Телефон: (+992)918960660.

Information about the authors: Azizkulova Onajon Azizkulovna - Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of Inorganic Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ona41@mail.ru. Phone: (+992) 935 00 75 44.

Huseinzoda Yasmina Muzaffar - is a master's student at the Department of Inorganic Chemistry of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: khuseinzoda@mail.ru. Phone: (+992) 888756868.

Jurabekov Ubaydullo Mahmadsafievich - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Inorganic Chemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ubaid011002@mail.ru. Phone: (+992) 918 96 06 60.

ОМУЗИШИ НИШОНДИХАНДАҲОИ САФЕДАҲО ДАР ЗАРДОБИ ХУНИ ГЌСФАНДОНИ ЗОТИ ТОЧИКИ

*Муродова М. Ҳ. – ассистенти кафедраи биохимияи ДМТ
Нуров У. Ҷ. – н.и.б., дотсенти кафедраи биохимияи ДМТ
Қосимов Р. Б. – д.и.б., профессори кафедраи биохимияи ДМТ*

Хун – ин бофтаи моеъ мебошад, ки он аз плазма ва ҳуҷайраҳои таркиби хун иборат мебошад. Хун дар дохили рағҳои хунгард ва капиллярҳо ҷой гирифта, аз ҳисоби фаъолияти дил доимо дар ҳаракат мебошад. Дар чорвои солим, миқдор ва таркиби хун, инчунин хусусиятҳои физико-химиявии хун нисбатан доимӣ мебошад. Ин нишондиҳандаҳо метавонанд каму беш тағйир ёбанд, вале боз зуд ҳолати муқаррарии худро барқарор менамоянд. Нисбатан доимӣ нигоҳ доштани таркиби хун ва хусусиятҳои хун гавари зинда мондани ҳамаи бофтаҳои организм мебошад. Доимӣ будани таркиби химиявии хун ва хусусиятҳои физико-химиявии он гомеостаз ном дорад [1].

Дар таркиби хун миқдори зиёди об, сафедаҳои гуногун ва моддаҳои органикӣ мавҷуд мебошад. Қисми зиёди моддаҳои таркиби хунро сафедаҳо ташкил менамоянд. Моддаҳои хушки таркиби плазмаи хун аз 9 то 10%-ро ташкил менамояд. Ҳиссаи сафедаҳои таркиби хун бошад, аз 6,5 то 8,5% -ро ташкил медиҳад. Таркиби химиявии плазмаи гурӯҳҳои гуногуни хун, аз рӯи нишондиҳандаҳои сафедаҳои умумӣ, албуминҳо ва глобулинҳо, мочавина ва глюкоза аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар таркиби хун миқдори сафедаҳои умумӣ нисбатан доимӣ мебошад ва он аз 65 то 85 г/л-ро ташкил менамояд [2].

Сафедаҳои таркиби зардоби хун ва нишондиҳандаҳои иммунологии хун барои пешгӯӣ намудани аломатҳои аз нигоҳи хоҷагӣ фоидаовари гўсфандон имкон медиҳанд, ки кучқорҳои наслдиҳанда аз рӯи нишондиҳандаҳои тести физиологӣ биохимиявӣ интихобшуда, гавари дар оянда гирифтани баррачаҳои хушзоти солим гарданд. Иббот карда шудааст, ки бо истифода аз

усулҳои муайян намудани миқдори умумии сафедаҳо дар зардоби хуни чорвоҳои гуногун маҳсулнокии ояндаи онҳоро пешгӯӣ менамоянд.

Тестҳои биохимиявӣ имкон медиҳанд, ки маҳсулнокии ояндаи чорво пешгӯӣ карда шавад. Олимон барои муайян намудани суръати рушди тақомули гӯсфандон ва хусусиятҳои биологии баррачаҳои наврас, тағйирёбии миқдори умумии сафедахоро дар зардоби хун, ки ба омилҳои ирсӣ вобаста аст, истифода бурдаанд [3,2].

Бо усулҳои зоотехникӣ пешгӯӣ намудани маҳсулнокии ҳайвонот нокифоя мебошад. Бо рушди биологияи молекулавӣ ва технология имконият ба миён омад, ки ба маҷмуи нишондиҳандаҳои селекционӣ аломатҳои нави физиологияи биохимиявӣ ворид карда шаванд. Бо ин роҳ имконияти аниқӣ пешгӯӣ намудани сифати маҳсулоти чорворо муайян кардан мумкин аст. Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми таҳлили биохимиявӣ миқдори умумии сафедаҳои зардоби хун ба шумор меравад. Сафедаҳо дар организми зинда вазифаҳои муҳимро иҷро мекунанд. Миқдори умумии сафедаҳо бо истифода аз усули колориметрӣ муайян карда мешавад [5,4,7].

Аз адабиётҳо маълум шуд, ки миқдори умумии сафедаҳо ва фраксияҳои зардоби хуни гӯсфандони зоти тоҷикӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Аз ҳамин лиҳоз, барои муайян намудани маҳсулнокии гӯсфандони зоти тоҷикӣ, махсусан вазнафзункунӣ, серпашмӣ, сифати пашм бо истифодаи усулҳои биохимиявии муайянкунии миқдори умумии сафедаҳо ва фраксияҳои онҳоро дар зардоби хун мувофиқи мақсад донистем. Аз ин рӯ, мавзӯи интихобнамудаи мо мувофиқи матлаб мебошад.

Усулҳои таҳқиқот. Қисмати таҳлили маҳсулнокии ояндаи чорво миқдори умумии сафедаҳои зардоби хун ва фраксияҳои он дар гӯсфандони зоти тоҷикӣ бо усули колориметрӣ омӯхта шуд (Ерохин А. И. 1977., Машуров М. А. 1980). Дар қор усулҳои биометрӣ, мушоҳида, тавсиф, баҳисобгирӣ, ҳулосабарорӣ дар асоси усулҳои муосири биохимиявӣ, зоотехникӣ, биологӣ, физиологӣ ба таври амалӣ истифода шуданд.

Миқдори умумии сафедахоро дар зардоби хуни баррачаҳои навзоди генотипашон гуногун (генотипи онҳо аз рӯйи ранги пашми сар ва пойҳо муайян карда шуд) муайян намудем. Бояд қайд намуд, ки ранги пашми сар ва пойҳо дар гӯсфандони зоти тоҷикӣ дар давоми онтогенези онҳо доимӣ буда, тағйир намеёбад ва ҳамчун инъикоскунандаи генотипи чорво истифода мешавад [6,1].

Омӯзиш нишон дод, ки миқдори умумии сафедаҳо дар зардоби хуни гӯсфандони зоти тоҷикӣ дар синну соли гуногун доимо тағйир меёбад. Сафедаҳои зардоби хун аз рӯйи миқдори умумӣ 6,8 то 7,8 % - ро ташкил медиҳад. Ба таркиби сафедаҳои зардоби хун бо нишондоди фоиз, албумин 2,9 – 3,4%, глобулин 3,8-4,3% ва фибриноген 0,1% дохил мешавад. Сафедаҳои зардоби хун гуфта, сафедаҳои плазмаро меноманд, ки он баъд аз ҷудо карда гирифтани элементҳои дигари хун ва фибриноген боқӣ мемонад. Бо омӯзиши миқдори умумии сафедаҳои зардоби хуни гӯсфандони зоти тоҷикӣ хусусиятҳои функционалии онҳо муайян карда мешавад.

Дар ҷадвали 1 натиҷаҳо оид ба тағйирёбии миқдори умумии сафедаҳои зардоби хуни баррачаҳои зоти тоҷикӣ дар синну соли гуногун оварда шудааст.

Чадвали 1. – Таносуби умумии сафедаҳои зардоби хун дар баррачаҳои зоти тоҷикӣ вобаста ба синну сол ($M \pm m$)

Синну соли баррачаҳо (моҳ)	Сафедаҳои зардоби хун (г/л) вобаста ба ҷинс ва синну сол	
	Модина	Нарина
1	60,30±2,40	61,37±2,47
2	61,60±2,03	64,67±2,07
4	63,51±2,41	66,53±2,45
6	65,93±2,81	69,98±2,87
8	67,31±2,12	71,34±2,22
12	71,16±2,14	71,66±2,44

Аз таҳлили натиҷаҳои дар чадвали 1 овардашуда маълум гардид, ки концентратсияи нисбатан пасти миқдори умумии сафедаҳо дар зардоби хуни баррачаҳои модина дар синни якмоҳа 60,30 г/л ва дар баррачаҳои нарина 61,37г/л дида мешавад. Аз ҳама сатҳи баланди зиёдшавии концентратсияи сафедаҳо дар синни 12 моҳагӣ дар баррачаҳои модина 71,16 г/л ва дар баррачаҳои нарина бошад 71,66г/л ба қайд гирифта шудааст, ки фарқият байни ин нишондиҳандаҳо дар баррачаҳои модинаи яксола ба андозаи 1,07% тағйир ёфта бошад, дар синни 12-моҳагӣ афзалияти зиёдшави концентратсияи сафедаҳо ба андозаи 3,02% ба мушоҳида расид. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки вобаста ба болоравии синну сол, яъне онтогенези ин чорвоҳо, сатҳи баланди миқдори умумии сафедаҳо дар зардоби хуни баррачаҳои наринаи зоти тоҷикӣ ба қайд гирифта шудааст.

Ҳамин тавр, миқдори умумии сафедаҳои зардоби хун дар баррачаҳо ва гӯсфандони зоти тоҷикӣ вобаста аз ҷинс ва синну сол муайян карда шуд. Қайд кардан ба маврид аст, ки байни нишондиҳандаҳои биохимиявӣ ва маҳсулноқӣ алоқамандии мусбӣ мавҷуд мебошад. Шаклҳои гуногуни гемоглобин ва сафедаҳои зардоби хун, ки аз тарафи гурӯҳи генҳо идора карда мешаванд, дар геноми гӯсфандони зоти тоҷикӣ бо зичии гуногун вомехӯранд. Алоқамандии аниқ байни баъзе аз нишондиҳандаҳои системаи полиморфии сафедаҳои зардоби хун, аломатҳои миқдории пашми тарошидашуда ва вазни зинда дар гӯсфандони зоти тоҷикӣ муайян карда шуд.

АДАБИЁТ

1. Андрушкевич В. В. Биохимические показатели крови, их референсные значения, причины изменения уровня в сыворотке крови; Медицинская лабораторная диагностика (программы и алгоритмы) / Справочник под ред. В. В. Андрушкевич, А.И. Карпищенко // 2001 г. -378 с.
2. Антонова Н. Я. В кн. Биохимические основы селекции овец М. / Н. Я. Антонова, Ш.А. Мкртчян. - 2016.- С. 109-111.
3. Бондаренко Г.Ч. Лизоцимная и бактерицидная активность сыворотки крови ягнят / Г.Ч. Бондаренко, Р.Р. Игнатьев, А. Яковлева // Тр. Бурятского СХИ. 1994. - Вып. 40. - С. 137139.

4. Колб В.Г. Справочник по клинической биохимии / В.Г. Колб, В.С. Камышников. – Минск, 2003. -966 с.
5. Камышников В.С. Методы клинических лабораторных исследований / В.С. Камышников. - Москва, 2014. -658 стр.
6. Камышников В.С. Методы клинических лабораторных исследований. / В.С. Камышников. - Москва, 2013. - 443 с.
7. Калашников В.Б. Продуктивные и биохимические показатели у овец ставропольской породы с различными антигенными характеристиками крови: / В. Б. Калашников: автореф. дисс. канд. биол. Наук. - СХИ. 1992. - 23 с.

ОМУЗИШИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ САФЕДАҲО ДАР ЗАРДОБИ ХУНИ ГЌСФАНДОНИ ЗОТИ ТОЧИКЌ

Омузиш нишон дод, ки нишондиҳандаи нисбатан пасти сафедаҳо дар зардоби хуни баррачаҳои модина дар синни якмоҳагӣ 60,30 г/л ва дар баррачаҳои нарина 61,37г/л-ро ташкил медиҳад. Сатҳи баланди зиёдшавии концентратсияи сафедаҳо дар синни 12 -моҳагии баррачаҳои модина 71,16 г/л ва дар баррачаҳои нарина бошад 71,66г/л ба қайд гирифта шудааст, ки фарқият байни ин нишондиҳандаҳо дар баррачаҳои модинаи яксола бо нишондоди 1,07% тағйир ёфта бошад, дар синни 12-моҳагӣ нишондоди зиёдшавии концентратсияи сафедаҳо ба андозаи 3,02% мушоҳида карда шуд.

Калидвожаҳо: микдори умумии сафедаҳо, зардоби хун, зоти гўсфандони тоҷикӣ, баррачаҳои модина, баррачаҳои нарина, синну сол.

ИЗУЧЕНИЕ БЕЛКОВ СЫВОРОТКИ КРОВИ ТАДЖИКСКИХ ОВЕЦ

Исследования показали, что относительно низкое содержание белка в сыворотке крови овцематок в месячном возрасте составило 60,30 г/л, а у ягнят-самцов - 61,37 г/л. Наибольшее увеличение концентрации белка наблюдалось в 12-месячном возрасте у самок на 72,16 г/л и у ягнят-самцов на 71,66 г/л, разница между этими показателями у годовалых ягнят изменилась на 1,07%. в возрасте 12 месяцев наблюдалось увеличение концентрации белка на 3,02%.

Ключевые слова: общий белок, сыворотка, порода таджикских овец, ягнята-самки, ягнята-самцы, возраст.

STUDY OF BLOOD SERUM PROTEINS OF TAJIK SHEEP

Research has shown that the relatively low protein content in the blood serum of ewes at one month of age was 60.30 g/l, and in male lambs - 61.37 g/l. The greatest increase in protein concentration was observed at 12 months of age in females by 72.16 g/l and in male lambs by 71.66 g/l; the difference between these indicators in one-year-old lambs changed by 1.07%. at the age of 12 months, an increase in protein concentration of 3.02% was observed.

Keywords: total protein, blood serum, breed of Tajik sheep, ewes, male lambs, age.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродова Моҳира Ҳусеновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи биохимияи факултети биология.

Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: 908-08-32-60.

Нуров Умедҷон Ҷалолович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биология, дотсенти кафедраи биохимияи факултети биология, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: nurov-n@bk.ru. Телефон: +992918751893

Қосимов Раҷаббек Бобораҷабович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои биология, профессори кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 934-40-40-01.

Сведения об авторах: Муродова Моҳира Хусеновна – ассистент кафедры биохимии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 908-08-32-60.

Нуров Умедҷон Ҷалолович – кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: nurov-n@bk.ru Телефон: +992918751893

Қосимов Раҷаббек Бобораҷабович – доктор биологических наук, профессор кафедры биохимии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 934-40-40-01.

Information about the authors: Murodova Mohira Hussenovna - assistant of the department of Biochemistry of the Tajik national university. Phone: 908-08-32-60. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, faculty of biology, educational building № 16, aud. № 309.

Nurov Umedjon Jalolovich – Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Biochemistry, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: nurov-n@bk.ru tel: +992918751893

Kosimov Rajabbek Boboradjabovich - doctor of biological sciences, professor of the department of Biochemistry of the Tajik national university. Telephone: 934-40-40-01.

СОСТОЯНИЕ СУБАЛЬПИЙСКИХ ЛУГОВ ГИССАРСКОГО ХРЕБТА

*Кароматуллои К. – к.б.н., доцент кафедры ботаники и дендрологии ТНУ
Сатторов Р. Б. – д.с.х.н., профессор кафедры ботаники и дендрологии ТНУ*

В последние десятилетия под воздействием антропогенных факторов нарушен состав и структура высокогорных луговых растений Таджикистана. Одним из регионов, где ощутима сильная антропогенная нагрузка, является территория Гиссарского хребта.

Гиссарский хребет, является западной частью Памиро-Алайской горной системы, находится на междуречье бассейнов рек Зеравшан и Амударья. Самая высокая точка хребта пик Хазрет-Султан 4643 м.

Рельеф Гиссарского хребта горный. Отмечено более 30 вершин, которые достигают высоту более 4000 метров над уровнем моря. Хребет сложен главным образом кристаллическими породами, сланцами и песчаниками, прорванными интрузиями гранитов [1,3,10].

Растительность хребта богата, на нижних частях склонов - отмечается полусаванна, древесная - кустарниковая растительность, ещё выше субальпийские луга, нагорные ксерофиты, альпийские низкие травы и луга. Общая характеристика лугов приводится в работах, [1,2,3,4,5] поэтому не будем освещать полную картину. Флора района богата, здесь произрастает более 1800 видов цветковых растений, и из этого количества более 600 видов являются полезными (лекарственные-150 видов, пшневые - 200, красильные - 60, кормовые -150, медоносные - 80 и др.) ресурсами.

Луговая растительность в Гиссарском хребте распространена в пределах высот от 2400 до 3600 (5000) м над ур.м. и имеет поясной характер с почти повсеместным распространением фрагментарно в ленточной форме.

При классификации луговой растительности мы придерживаемся классификации и методов [1,4,8]. В составе луговой растительности Гиссарского хребта отмечены нижеследующие типы: 1. Низкотравные; 2. Субальпийские; 3. Высокотравные; 4. Низинные пойменные.

Одним из уязвимых подтипов луговой растительности Гиссарского хребта являются субальпийские луга. Места распространения этих лугов отличаются особым типом рельефа, именуемым в геологии «альпийским», который свойственен горным странам, подвергавшимся оледенению.

В пределах Гиссарского хребта субальпийские луга имеют среднюю высоту травостоя 50-70 (100 см) проективное покрытие обычно высокое, близкое к 100%. В составе данного сообщества отмечено 6 формаций, 22 ассоциаций и 120 видов растений. Субальпийские луга исследуемого района в зависимости от обилия и доминирования видов в их составе разделяются на разнотравные, злаковые, и осоковые.

Основными доминантами субальпийских лугов Гиссарского хребта являются: *Ligularia thomsonii*, *Ligularia alpigena*, *Nepeta odorifera*, *Paraligusticum discolor* и др. Ниже приводим краткую характеристику некоторых сообществ данного подтипа луга.

Формация бузульника Томсона - *Ligularia thomsonii* Pojrk.

Эдификатор, стержнекорневой поликарпик выс. 1.5-2 м. Ареал вида охватывает Среднюю Азию, Афганистан и Гималаи. Травостой бузульниковых сообществ района густой, общее покрытие составляет 0.8-1.0. Нами в составе формации подсчитано 80 видов. В травостое обычны такие - *Nepeta podostachys*, *Draba olgae*, *Lindelofia olgae*, *Artemise persica*, *Geranium regelii*, *Potentilla* sp и др. Описано 4 ассоциации бузульниково-формации: разнотравно-шульховый бузульник, гераниево - котовниковый бузульник, котовниково-торононовый бузульник, разнотравно-торононовый бузульник, разнотравно-гераниевый. Кормовое и медоносное.

Формация бузульника альпийского - *Ligularia alpigena* Pojrk.

Эдификатор корневищное травянистое растение. Типично субальпийский вид. В пределах района обследования сообщество широко распространено в высотных пределах от 2400 до 3200 м над ур. моря. Самые крупные массивы формации бузульника томсона нами отмечено в более высокой части хребта на урочищах Сафедорак и Лучоб. В составе формации нами зарегистрировано 80 видов растений. Выявлены три ассоциации: юганово - бузульниковая, горцево - бузульниковая. Кормовое растение [8]. Состояние формации в составе растительности удовлетворительное. Эдификатор проходит полный цикл своего развития.

Эдификатор - *Paraligusticum discolor* Grig., стержнекорневой поликарпик высотой до 3 м. Ареал охватывает Среднюю Азию и Алтай [8]. Сообщества паралигустрикума в массиве нами отмечены в пределах высот от 2400 до 2900 м по северным склонам на разных экспозициях. Флористический состав небогат, нами в составе формации зарегистрировано 60 видов и две ассоциации: разнотравно-герцевый и гераниевый. Кормовое растение. Состояние формации в составе растительности удовлетворительное.

Формация котовника пахучего *Nepeta od orifera* Lipsy.

Вид является стержне - корневым поликарпиком выс. до 90 см. Ареал вида охватывает Гиссаро-Дарваз и Восточный Таджикистан. Фитоценоза вида нами в районе обследования описаны в пределах высот 2400-3400 м. Произрастает в основном на мелкоземистых и щебнистых почвах. В составе формации совместно с котовником произрастают такие растения: *Ligularia thomsonii*, *Rumex paulsenianus*, *Nepeta podostachis*, *Polygonum coriaryum* и др. Флора формации насчитывает 64 вида. Нами внутри формации описано две ассоциации: разнотравный, бузульниковый. Эфиромасличное и кормовое растение. Также местами в составе этого сообщества доминирует – ежа сборная, ячмень туркестанский и герань Регеля.

Субальпийские луга это летние пастбища хорошего качества. Нами на территории Южного склона Гиссарского хребта в урочищах Лучоб, Вармоник, Такоб и Пашми-Кухан изучалась продуктивность травостоя в естественных условиях, и она составляла от 15 до 37 ц/га воздушно-сухой массы. Многолетние наблюдения показывают, что в засушливые годы при повышении температуры на 2-40С происходит снижение урожайности в 2-6 раза. Запасы кормов на летних пастбищах в зависимости от климата в разные годы изменяются и основном зависят от количества осадков.

Сравнение результатов мониторинга по продуктивности пастбищ наших исследований с данными 1950- 1980 гг указывает на то, что под воздействием климатических условий и антропогенного влияния последние 10-летия нарушен состав и продуктивность. В составе лугов наблюдается уменьшение продуктивности травостоя от 2 до 5 %. Особенно интенсивная пастьба сильно повлияла на состав и структуру и экологическое состояние некоторых мезофитов.

Следует отметить, что в состав пастбищ внедрялись сорные и ядовитые растения: из сорняков отмечено - *Hypericum scabrum*, *Artemisia dracunculus*, *Polygonum lineatus*, *Potentilla orientalis*; из ядовитых-*Thermopsis dolichocarpa*, *Adonis turkestanicus*, *Potentilla sericata*, *Rhanunculus alaensis*, *R. longicaulis* и др.

Другой причиной ухудшения состояния этих лугов является сбор полезных растений и сенокошение.

Выпас в разгар вегетации растительности понижает способность кормовых растений к семенному и вегетативному возобновлению и отрицательно сказывается на конкурентной способности в борьбе с сорными или неподаемыми растениями. В целом состояние субальпийских лугов ухудшено и требует улучшения и восстановления их состава агротехническими методами.

При улучшении состояния кормовых угодий субальпийских луговых летних пастбищ, надо отметить, что одним из наиболее быстро действующих и эффективных методов, способствующих повышению продуктивности естественных кормовых угодий, является поверхностное улучшение, заключающееся в воздействии на травостой обработок, удобрений, орошения, посев разных видов и т.д. Одно только орошение увеличивает урожайность в 2-3 раза, сочетание же поливов и удобрений повышает сбор кормов почти в 10 раз. Также рекомендуется коренное улучшение их путём посева многолетних кормовых растений. На высотах 2500-3000 м над ур.м. предлагается сеяный травостой ежи сборной, ячменя туркестанского, клевера лугового, эспарцета песчаного и др., которые дают от 35 до 50 ц/га сена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гончаров, Н.Ф. Районы флоры Таджикистана и их растительность / Н.Ф. Гончаров // Флора Таджикистана. – М.-Л.: АН СССР, 1937. - Т.5, – С.7-74.
2. Гончаров, Н.Ф. Очерк растительности Центрального Таджикистана / Н.Ф. Гончаров – М.-Л.: АН СССР, 1936. – 229 с.
3. Запрягаева В.И. Лесные ресурсы Памиро-Алая / Наука, 1976.- 573 с.
4. Камелин Р.В. Кухиستانский округ горной Средней Азии / Камелин Р.В. –Л.: Наука-1979.- 100 с.
5. Королёва А.С. Очерк растительности центральной части южного склона Гиссарского хребта и её естественные кормовые ресурсы / А.С.Королёва // Растительность Таджикистана и её освоение.-М.Л. АН СССР.,1940.- С.1-137.
6. Овчинников, П.Н. О построении фитоценологической классификации древесно-кустарниковой растительности Таджикистана / П.Н. Овчинников // Сообщ. ТФАН СССР. -1948б.- Вып.7. – С.12-23.
7. Овчинников, П.Н. О принципах классификации растительности / П.Н. Овчинников // Сообщ. ТФАН. – 1947. - Вып.2. – С.18-23.
8. Сатторов, Р. Б. Доминанты луговой растительности Гиссаро – Дарваза / Н.М. Сафаров, Р. Б. Сатторов, А. Халимов // Вестник педагогического университета.-Душанбе.: 2013. №5. (54). - С.101-10.
9. Сафаров, Н.М. Флора и растительность Южного Памиро-Алая. /Н.М. Сафаров. – Душанбе, Дониш, 2015. – 335 с.
10. Стаюкович К. В. Природные районы. Гиссарская провинция / К.В.Станюкович // Таджикистан (Природа и природные ресурсы), Душанбе, Дониш-1982. - С.583-585.

ВАЗЪИ МАРҒЗОРҲОИ СУБАЛПИИ ҚАТОРКЎҲИ ҲИСОР

Дар мақола маводҳои ҷамъовардаи муаллифон дар давоми солҳои 2018-2022 дар шароити марғзорҳои субалпии қисми марказии қаторкӯҳи Ҳисор оварда шудаанд. Муаллифон 6 форматсия, 22 ассотсиатсия ва 120 намуди растаниро дар дохили ҷамъаҳои марғзорҳо қайд кардаанд. Марғзорҳои субалпии минтақаи тадқиқотӣ вобаста ба фаровонӣ ва бартарияти намудҳо дар таркибашон ба гуногуналаф, хӯшадорҳо ва решадорҳо тақсим мешаванд. Вазъияти экологии баъзе форматсияҳо низ фаро гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: қаторкӯҳҳои Ҳисор, форматсия, марғзорҳои субалпӣ, чарогоҳҳо, алафзорҳо, ҳосилнокӣ, ободкунанда.

СОСТОЯНИЕ СУБАЛЬПИЙСКИХ ЛУГОВ ГИССАРСКОГО ХРЕБТА

В работе приводятся материалы, собранные авторами в течение 2018-2022 гг о состоянии субальпийских лугов Центральной части Гиссарского хребта. Авторами в составе сообщества отмечены 6 форматсий, 22 ассоциации и 120 видов растений. Субальпийские луга исследуемого района в зависимости от обилия и доминирования видов, в их составе разделяются на разнотравные, злаковые, и осоковые. Также освещено экологическое состояние некоторых формаций.

Ключевые слова: Гиссарский хребет, форматсия, субальпийские луга, пастбища, сенекосы, продуктивность, эдификатор.

STATE OF SUBALPIAN MEADOWS GISSAR RIDGE

The paper presents materials collected by the authors during 2018-2022 on the state of subalpine meadows in the Central part of the Gissar Range. The authors noted 6 formations, 22 associations and 120 plant species in the community. Subalpine meadows of the study area, depending on the abundance and dominance of species in their composition, are divided into forb, grass, and sedge. The ecological state of some formations is also highlighted.

Key words: Hissar range, formation, subalpine meadows, pastures, hayfields, productivity, edifier.

Маълумот дар бораи муаллифон: Кароматуллои Курбон. – ДМТ, н.и.б, дотсенти кафедраи ботаника ва дендрология. Суроға: Телефон: (+992) 987840202. E-mail: karomat.tj@bk.ru

Сатторов Р. Б. – ДМТ, д.и.к/ш, профессори кафедраи ботаника ва дендрология. Суроға: Телефон: (+992) 907969476.

Сведения об авторах: Кароматуллои Курбонали. – к.б.н., доцент кафедры ботаники ТНУ. Телефон: (+992) 987840202. E-mail: karomat.tj@bk.ru

Сатторов Р.Б. – д.с/х.н., профессор кафедры ботаники и дендрологии ТНУ. Телефон: (+992) 907969476.

Information about the authors: Karomatulloi Kurbonali. – senior lecturer of the of the department of botany and dendrology of TNU. Phone: (+992) 987840202. E-mail: karomat.tj@bk.ru

Важно отметить, что основными механизмами биохимической адаптации являются механизмы саморегуляции. Они действуют как на уровне клетки, так и на уровне органа, системы и организма. Для понимания этих механизмов можно привести следующий пример: продукты распада могут стимулировать синтез исходного вещества. В частности, распад АТФ увеличивает содержание АДФ, а последний повышает синтез АТФ, при этом тормозятся другие обменные процессы в клетке.

Механизмы биохимической адаптации могут проявляться как:

- приспособительный защитный механизм;
- самообновление (механизм повышения чувствительности к внешним воздействиям);
- самообновление и адаптационная пластичность (реакции приспособления модификационного и мутационного характера);
- механизмы репарации структурных повреждений (буферная система, являющаяся приспособительным и защитным процессом).

В результате биохимической адаптации на негативные факторы окружающей среды может происходить активация окислительных процессов в клетках живых организмов или так называемый окислительный стресс, который провоцируется образованием свободных радикалов и активных форм кислорода (АФК). Сверхпродукция АФК и их производных вызывает повреждение белков, нуклеиновых кислот, ферментов, биомембран и приводит к развитию патологических состояний, которые, в свою очередь провоцируют апоптоз.

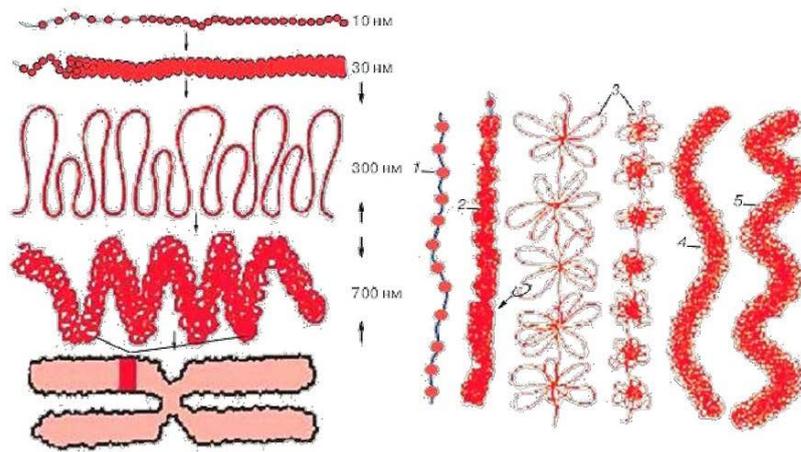
К биохимической адаптации к климатическим условиям следует также отнести такие параметры, как: концентрация CO₂, ионизирующие излучения, радиация, холод, затопление и засуха и ряд других факторов. В частности, адаптацию растений к концентрации CO₂ можно рассмотреть на примере C₄-растений и САМ-растений, которые являются ярким примером биохимической адаптации фотосинтеза, направленной на сохранение влаги в засушливых местах обитания. Получены доказательства, что тропические растения, такие как сахарный тростник, проявляют устойчивость к ингибированию высоким парциальным давлением O₂ и способны к эффективному фотосинтезу в условиях жаркого климата.

При формировании биохимической адаптации живых систем можно выделить следующие особенности:

Повышение функциональной активности хроматина, коррелирующее с его высокой конформационной диспергированностью, позволяющей растениям в течение короткого вегетационного периода полностью успеть пройти свой жизненный цикл.

Повышение содержания и структурного разнообразия антиоксидантов (АО) ферментативной (фАО) и низкомолекулярной (нАО) природы в клетках растений.

Повышение активности систем репарации ДНК, которые являются «вторым эшелон» защиты клеточного генома от действия эндогенных и экзогенных стрессовых факторов, обладающих мутагенной активностью, так же как и оксидантных систем, должно способствовать увеличению радиоустойчивости растений.

1 – нуклеосомный; 2 – нуклеомерный; 3 – хромомер; 4 – петлевой домен; 4 – хромонема; 5 – хроматида.

Организмы в ходе длительной эволюции выработали разнообразные механизмы, которые позволяют регулировать обмен веществ при изменениях температуры окружающей среды.

Это достигается за счёт:

- различных биохимических и физиологических перестроек в организме, к которым относятся изменение концентрации и активности ферментов, синтез специфических белков, обезвоживание, понижение точки заморзания растворов тела и т.д.;
- поддержанием температуры тела на более стабильном температурном уровне, чем температура среды обитания, что позволяет сохранить сложившийся для данного вида ход биохимических реакций.

Ответные реакции на повышение температуры сопровождаются синтезом специфического набора белков, называемых белками теплового шока (БТШ, HSP, Heat Shock Protein, Stress Protein). Белки теплового шока,

образуя комплекс с растущей полипептидной цепью, предотвращают ее неспецифическую агрегацию и деградацию от действия внутриклеточных протеиназ, способствуя правильному фолдингу белков, происходящему с участием других шаперонов. HSP70 принимает участие в АТР -зависимом разворачивании полипептидных цепей, делая неполярные участки полипептидных цепей доступными действию протеолитических ферментов. Белки теплового шока кодируются семейством эволюционно устойчивых генов, которые экспрессируются в ответ на разнообразные стрессовые воздействия и участвуют в механизмах адаптации.

Целый ряд растений обладает способностью произрастать на затопленных территориях. Эти растения способны регулярно приспосабливать свой метаболизм к влажным условиям жизни. Основная проблема состоит в том, что в отсутствие кислорода образовавшийся во время гликолиза пируват используется на накопление ацетальдегида, который в случае высокого уровня индуцированной алкогольдегидрогеназы превращается в этанол. Такие растения, как рис, способны выводить этанол благодаря изобилию воды на рисовых полях. Между тем, для толстых корней многих древесных растений адаптация к алкоголю может играть существенную роль в борьбе за выживание. Накопленный таким образом этанол вызывает гибель нетолерантных видов растений.

Одним из проявлений биохимической адаптации растений к недостатку воды является накопление пролина. Весьма вероятно, что повышение уровня пролина в растительных клетках служит существенной адаптацией к водному стрессу. Не исключено также, что пролин благодаря своим особым осмотическим свойствам способен удерживать воду в растительных клетках и таким образом вносить вклад в устойчивость к засухе.

Таким образом, можно заключить, что в течение всей жизни организмы приспосабливаются к непрерывно меняющимся факторам внешней и внутренней среды. При этом неизменным и единственным условием жизни живых организмов является постоянство внутренней среды, то есть гомеостаз. Одним из путей сохранения гомеостаза является ответная реакция, то есть развитие общих адаптационных процессов в живых системах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хамидов Х.Н. Адаптационные особенности функционирования фотосинтетического аппарата у различных генотипов хлопчатника: Автореф. дис ... канд. биол. наук. – Душанбе, 2012. – 100 с.
2. Юлдашев Х., Хамидов Х.Н., Якубова М.М., Гиясов Т.Д. Адаптационные механизмы фотосинтетического аппарата у сортов и линий хлопчатника. Известия АН РТ, Отд. биол. и мед. наук, 2011, №3 (176), с. 32-38.
3. Юлдашев Х., Хамидов Х.Н., Гиясов Т.Д., Якубова М.М. Адаптационные механизмы параметров системы фотосинтетической ассимиляции CO₂ листьев хлопчатника. Материалы Пятой Международной конференции «Экологические особенности биологического разнообразия» Худжанд – 2013. С. 174-175.
4. Якубова М.М. Адаптационные механизмы функционирования живых систем. Издательское учреждение «Дониш» НАНТ: Душанбе, 2022. – 135 с.
5. Якубова М.М., Бабаджанова Х.И. Фотосинтетический аппарат хлопчатника (биофизический аспект). – Душанбе: Дониш, 2004.
6. Якубова М.М. Биофизические аспекты изучения организации фотосинтетического аппарата. ООО «Контраст» Душанбе, пр. Рудаки 37, 2007.

ОИД БА МАСЪАЛАИ ТАНЗИМИ РАВАНДҲОИ БИОХИМИЯВИИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МУТОБИҚШАВИИ ОРГАНИЗМҲОИ ЗИНДА

Дар мақола маълумотҳое оварда шудаанд, ки равандҳои биохимиявӣ, оид ба мутобиқшавии организмҳои зинда ба шароити гуногуни муҳити зист алоқаманданд бударо нишон медиҳанд.

Калидвожаҳо: мутобиқшавӣ, омил, гомеостаз, пролин, инкишоф, стресс, ҳарорат.

К ВОПРОСУ О РЕГУЛЯЦИИ БИОХИМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ АДАПТАЦИЮ ЖИВЫХ ОРГАНИЗМОВ

В статье представлены данные, указывающие на биохимические процессы, ответственные за приспособление живых организмов к различным условиям внешней среды.

Ключевые слова: адаптация, фактор, гомеостаз, пролин, развитие, стресс, температура.

ON THE QUESTION OF REGULATION OF BIOCHEMICAL PROCESSES DETERMINING ADAPTATION OF LIVING ORGANISMS

The article presents data indicating the biochemical processes responsible for the adaptation of living organisms to various environmental conditions.

Keywords: adaptation, factor, homeostasis, proline, development, stress, temperature.

Маълумот дар бораи муаллифон: Якубова Муҳиба Муҳсиновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, академики АМИТ, д.и.б., профессори кафедраи

биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E.mail: Телефон. +992935051009.

Хамидов Хайриддин Норович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биология дотсенти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Телефон: +992918471304

Сведения об авторах: Якубова Муҳиба Мухсиновна – Таджикский национальный университет, академик НАНТ, д.б.н., профессор кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E.mail: Телефон. +992935051009.

Хамидов Хайриддин Норович – Таджикский национальный университет, кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Телефон: +992918471304

Information about the authors: Yakubova Mukhiba Mukhsinovna – Tajik National University, academician of NAST, d.b.s., Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E.mail: Phone: +992935051009.

Khamiddin Norovich Khamidov – Tajik National University, Candidate of Biological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Biochemistry. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Phone: +992918471304

ОМУЗИШИ ТАЪСИРИ МАРКАЗҲОИ АКСЕПТОРӢ ДАР ГЕНОТИПҲОИ ПАХТА

Ҳамидов Х. Н. – н.и.б., дотсенти кафедраи биохимияи ДМТ

Ояндаи кишоварзиро бе татбиқи ҳамаҷонибаи андешаҳои илмӣ ва корбасти усулҳои муосир дар роҳи ба даст овардани маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза тасаввур намудан ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, вазифаҳои муосири биохимия ва физиологияи растаниҳо ин ошкор намудани механизмҳои дохилии танзими фотосинтез мебошад. Таҳқиқи фотосинтези растаниҳои системаҳои гуногуни эколлгӣ ҳанӯз дар нимаи аввали асри ХХ оғоз гардида буд. Таҳқиқоти аввалинро аз рӯи ин масъала корҳои аз ҷониби олимони В.Н. Любименко, С.П. Костичев ва дигарон гузаронидашуда, ташкил медиҳанд [7].

Аз ин рӯ, таҳлили адабиётҳо оид ба ин масъала зарурияти омӯзиши таъсири марказҳои аксепториро дар генотипҳои пахта ба миён овард. Зеро, ошкор намудани механизмҳои танзими фотосинтез ва ҳосилнокӣ барои рӯёнидани навҳои ҳосилнок ва устувори ниҳолҳои пахта дар селекция аҳаммияти калони амалӣ доранд.

Объектҳои таҳқиқот: Ба сифати омӯзиш навҳои киштшавандаи миёнаҳои пахта (*G. Hirsutum* L). Ҳисор, Меҳргон ва навхатҳои ояндадор (Л – 15 ва Л – 53), ки аз Пажӯҳишгоҳи зироатпарварии Академияи илмҳои

кишоварзии Тоҷикистон гирифта шуда буд, қарор дода шудаанд. Объектҳо дар асоси фарқиятҳои аёни маҳсулноки интиҳоб карда шуданд. Таҷрибаҳо дар шароитҳои парвариши сунъӣ ва табиӣ бо риояи усулҳои методи агротехники нисбат ба парвариши ниҳолҳои пахта гузаронида шудаанд [5].

Усулҳои таҳқиқот. Суръатнокии фотосинтез ва эффекти Варбург бо мг CO₂/дм²·соат ифода карда шудааст. Бузургии эффекти Варбург аз рӯи фарқияти суръати фотосинтез, ки дар ду концентратсияи O₂: 1% ва 21% ҳангоми табиӣ будани концентратсияи CO₂ дар система, муайян карда шудааст. Инчунин, бо протсент аз фотосинтези дар ҳавои 1% - аи O₂ муайян шуда, ифода ёфтааст. Натиҷаҳои ҳамаи таҷрибаҳо бо усули математикӣ аз рӯи барномаи махсус коркард шудаанд [6].

Натиҷаҳои таҳқиқот: Яке аз паҳншудатарин ва маъмултарин таъсир, ки бо мақсади боздошти ҳаракати маҳсулотҳо аз барг истифода бурда мешавад, ин буридани истеъмолкунандаҳои маҳсулот ва ё қисми истеъмолкунандаҳои ҳангоми пурра будани масоҳати барг мебошад [5].

Дар ҷадвали 1 натиҷаҳои таъсири буридани нуқтаи сабзиши пояи асосӣ ба суръатнокии фотосинтези баргҳои болоии пурра инкишофёфтаи ниҳолҳои пахта пешниҳод шудаанд. Чунон ки аз натиҷаҳои дар ҷадвали 1 овардашуда дида мешавад, дар ҳамаи навъҳои омӯхташуда боздоштани суръатнокии фотосинтез дар рӯзи дуюм, пас аз буридани нуқтаи сабзиш бештар дар концентратсияи 21% - и O₂ мушоҳида мешавад. Вале, дар рӯзи сеюм, пас аз буридани нуқтаи сабзиш, қобилияти ассимилятсионӣ – яъне фотосинтетикӣ баргҳо боз барқарор мегарданд. Пастшавии суръатнокии фотосинтез ба зиёдшавии хоричшавии CO₂, ки дар натиҷаи зиёдшавии нафаскашӣ ба амал меояд оварда мерасонад. Қимати эффекти Варбург аз фотосинтези концентратсияи 1%-и O₂ буда, аз 31,0% то 70,0% дар баргҳои таҳқиқшудаи бе нуқтаи сабзиш зиёд мешавад. Дар рӯзи сеюм, пас аз буридани нуқтаи сабзиш, қимати эффекти Варбург дар баргҳои навъҳои омӯхташуда қариб якхела гардид. Яъне, буридани нуқтаи сабзиш ба боздоштани суръати фотосинтез ва зиёдшавии қимати эффекти Варбург оварда расонид.

Ин аз он хусусияти дастгоҳи фотосинтетикӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дигаргуншавии самти ҳаракати маҳсулотҳои фотосинтезро аз барги таҳқиқшуда ба дигар узвҳои маҳсулот истифодабаранда инъикос менамояд.

Системаи кӯрак ва барги паҳлуи он дар ниҳоли пахта объекти ҳуби таҳқиқот барои омӯختани муносибатҳои донорию-аксепторӣ мебошад. Чунки ҳаракати маҳсулотҳои фотосинтез бештар аз барги паҳлуи кӯрак буда, ба ин кӯрак, раво мегарданд.

Ҷадвали 1. – Таъсири буридани нуқтаи сабзиши пояи асосӣ ба суръатнокии фотосинтези барги пурра инкишофёфтаи пахта

Фотосинтез, мг CO ₂ /дм ² ·с ⁻¹			
Ҳисор	Меҳргон	Л - 15	Л – 53

Вариантҳо	1% O ₂		%эффенти Варбург		21% O ₂		%эффенти Варбург		1% O ₂		%эффенти Варбург	
	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти рбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург
а. Дар рӯзи буридан	43.2	29.0	32.8	44.6	30.0	32.7	37.3	25.2	32.4	46.6	31.0	33.4
1. Контрол	34.8	19.6	43.6	32.4	18.3	43.5	22.6	12.0	42.0	35.0	20.2	42.3
2. Таҷриба												
б. Дар рӯзи дигар	42.6	28.2	33.8	44.0	29.2	33.6	35.6	24.6	31.0	46.3	32.0	31.0
1. Контрол	35.0	10.3	70.5	33.6	11.2	66.6	10.8	6.0	26.0	32.6	13.4	59.0
2. Таҷриба												
в. Дар рӯзи сеюм	42.3	28.6	32.4	44.4	30.5	31.3	38.2	26.0	28.1	45.8	31.6	31.0
1. Контрол	44.6	29.0	34.9	43.5	30.1	30.8	10.6	8.3	21.6	44.8	32.0	29.0
2. Таҷриба												

Аз ин сабаб, мо қарор додем, ки таъсири буридани кӯраки паҳлуи баргро ба суръатноки фотосинтез омӯзем (ҷадвали 2). Чунон ки аз натиҷаҳои дар ҷадвали 2 овардашуда дида мешавад, буридани кӯрак (истеъмолкунандаи маҳсулотҳо) ба мисли нуқтаи сабзиши буридашуда ба сустшавии суръатнокии фотосинтези барги кӯракаш бурида оварда расонид. Ин дигаргуниҳои ду ҳолати камкунии ҳаҷми маҳсулотистеъмолкунандаҳо аз якхелагии механизмҳои биохимиявии онҳо гувоҳи медиҳанд. Яъне, дар ҳарду ҳолати дар боло зикргардида, боздоштшавии маҳсулотҳои фотосинтез ва захирашавии онҳо дар барг ба амал меоянд. Ин ҳолат сабаби сустшавии суръати фотосинтез мегардад, ки ин натиҷаҳои дар адабиётҳо мавҷудбударо тасдиқ мекунад. Боздоштшавии ҳаракати маҳсулотҳо аз барг ҳангоми буридани нуқтаи

сабзиш ва кӯрак ба захирашавии крахмал дар хлоропласт ва сушташавии синтези пайвастагии нақлиётии муҳим-сахароза сабаб мегардад.

Чадвали 2. – Таъсири буридани кӯрак ба суръатнокии фотосинтези барги паҳлуии кӯраки пахта

Вариантҳо	Фотосинтез, мг CO ₂ /дм ² *с ⁻¹											
	Ҳисор			Меҳргон			Л - 15			Л – 53		
	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург	1% O ₂	21% O ₂	%эффенти Варбург
1.Контрол	43.2	29.2	32.8	44.6	30.0	32.6	37.3	25.2	32.4	46.6	31.1	33.5
2. Бе кӯрак	27.0	16.2	40.0	26.4	15.6	40.9	13.3	10.5	21.0	28.2	15.4	45.3

Мувофиқи адабиётҳои мавҷуда [3,4,1] сушташавии суръати ҳаракати маҳсулотҳо аз барг ба захирашавии на танҳо крахмал, балки ба зиёдшавии ҳаҷми пластоглобул ва строма, ё худ захирашавии сафедаҳо ва липидҳо оварда мерасонад. Инчунин, дар ин гуна шароит нисбати тилакоидҳои гран бар тилакоидҳои байни гран зиёд мешавад, аз ҳисоби зиёдшавии шумораи тилакоидҳои гран. Камшавии нисбати строма бар тилакоидҳо ва тилакоидҳои гран дар шароити камшавии маҳсулотҳо низ ошкор шудааст. Боздории ҳаракати ассимилятҳо аз барг ба зиёдшавии нисбати тилакоидҳои гран бар тилакоидҳои байни гран сабаб мегардад. Ин шароит дар хлоропласт сабаби тағйирёбии фаъолиятнокии фотосистемаҳо мегардад, ки дар натиҷа зиёдшавии нисбати НАДФН бар АТФ ба амал меояд. Ин ба сабаби асосии зиёдшавии самти тағйирёбии метаболизми карбогидрати фотосинтез оварда мерасонад. Бо ақидаи олимони [2,9,8] зиёдшавии эффекти Варбург дар мубодилаи фотосинтетикӣ CO₂ – и барг ба зиёдшавии синтези пигментҳо оварда мерасонад, ки низ аз фаъолияти роҳи гликолатӣ вобаста аст.

Таҳлили натиҷаҳои мо ва адабиётҳои мавҷуд буда имконият медиҳад, ки чунин хулоса намоем: дар муносибатҳои донорию-аксепторӣ байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаи маҳсулотҳои фотосинтези пахтаҳо, дар ҳақиқат, системаи рост ва баръакси алоқамандӣ мавҷуд аст, ки на фақат алоқамандии фаъолияти фотосинтетикӣ баргро аз марказҳои фаъоли истеъмолкунанда, балки таъсири марказҳои истеъмолкунандаро ба фотосинтези баргҳо нишон медиҳанд. Тағйирёбии муносибатҳои донорию – аксепторӣ аз як қатор нишондиҳандаҳо: давраҳои инкишофи растанӣ, намудҳои растанӣ ва ченаки таъсири ин ё он омил вобастагӣ доранд.

Дар навбати худ, боздоштани ҳаракати маҳсулотҳои фотосинтез, ки ҳангоми буридани марказҳои маҳсулотистифодакунанда (нуқтаи сабзиш ва

кӯрак) омӯхта мешавад, имконият медиҳад, ки фарқияти фаъолияти дастгоҳи фотосинтетикӣ навҳо ва линияҳои ниҳолҳои пахта дақиқ таҳлил карда шаванд.

Натиҷаҳои муқоисавӣ нишон дод, ки ба навҳои пахтаҳои Ҳисор, Меҳргон ва Л – 53, дар рӯзи дуум пас аз буридани нуқтаи сабзиш, оҳиста – оҳиста пайвастшавии суръати фотосинтез хос аст, нисбат ба линияҳои Л – 15. Дар линияи Л – 15 боздоштшавии суръати фотосинтез қариб 2 – маротиба, яъне тезтар аст. Дар навбати худ бояд қайд намуд, ки дар рӯзи сеюм пас аз буридани нуқтаи сабзиш суръатнокии фотосинтези баргҳои навҳои Ҳисор, Меҳргон ва Л – 53 тез барқарор гардида, ба 29,0 – 32 мг CO₂/дм². соат мерасад. Дар линияи Л – 15 бошад аз нав барқароршавии фаъолияти фотосинтетикӣ сустар буда, ҳамагӣ 8,3 мг CO₂/дм². соатро ташкил медиҳад.

Дар асоси омӯзиш ва таҳлилҳо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки генотипҳои пахтаҳои қобилияти баланди механизмҳои биохимиявии мутобиқати доштаи дар сатҳи баланди мавҷудияти муносибатҳои донорию-акцепторӣ ошкор карда шуд, ки дорои хосиятҳои аҳаммияти амалианд. Ин натиҷаҳо имкон медиҳад, ки барои бо роҳи биотехнологӣ офаридани навҳои пахтаҳои устувор ва ҳосилнок дар селекция истифода бурда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Мокронос А.Т. Генотипический и фенотипический факторы детерминации фотосинтетического метаболизма углерода // Фотосинтетический метаболизм углерода. – Свердловск, 1983. С.7-23.
2. Нельсон С.Дм., Асай К.Х.-В кН.: 12-и Международный конгресс по луговодству. М.: 1974. с.215-227.
3. Шабашвили Э.З., Чиков В.И. Количественный анализ ультраструктуры хлоропластов при различной интенсивности экспорта ассимилятов из листа 11,13 – Всесоюзная конференция по электронной микроскопии: тезисы докладов, Москва, 1988, с.261.
4. Чиков В.И. Фотосинтез и транспорт ассимилятов. – М.: Наук, 1987.-188 с.
5. Хамидов Х.Н. Адаптационные особенности функционирования фотосинтетического аппарата у различных генотипов хлопчатника: Автореф. дис ... канд. биол. наук. – Душанбе, 2012. – 100с.
6. Юлдашев Х. и др. Методы исследования CO₂-газообмена у растений. Душанбе, 2000. 30с.
7. Юлдашев Х., Хамидов Х.Н., Якубова М.М., Гиясов Т.Д. Адаптационные механизмы фотосинтетического аппарата у сортов и линий хлопчатника. Известия АН РТ, Отд. биол. и мед. наук, 2011, №3 (176), с. 32-38.
8. Юлдашев Х., Хамидов Х.Н., Гиясов Т.Д., Якубова М.М. Адаптационные механизмы параметров системы фотосинтетической ассимиляции CO₂ листьев хлопчатника. Материалы Пятой Международной конференции «Экологические особенности биологического разнообразия» Худжанд – 2013. С. 174-175.
9. Яргунов В.Г., Шабашвили Э.З., Булка М.Е., Чиков В.И. Ультраструктура хлоропластов листьев хлопчатника при воздействии на

потребителей ассимилятов физиологически активными веществами. – В сб.: Ультраструктурная организация растений, Кишнёв, 1983, с.175.

ОМУЗИШИ ТАЪСИРИ МАРКАЗҲОИ АКСЕПТОРӢ ДАР ГЕНОТИПҲОИ ПАХТА

Дар мақола натиҷаҳои омӯзиши хусусиятҳои мубодилаи карбогидратҳо ва таъсири марказҳои акцептории генотипҳои пахта оварда шудаанд. Нишон дода шудааст, ки қобилияти мутобиқати механизмҳои дастгоҳи фотосинтезикии навъи пахта бешубҳа ба суръатнокшавии самтдигаркунии ҳаракати маҳсулотҳои фотосинтез ба дигар марказҳои маҳсулотистифодабарандаҳои узвҳо вобастагӣ доранд.

Калидвожаҳо: мубодила, фотосинтез, пахта, карбогидрат, донор, акцептор.

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ АКЦЕПТОРНЫХ ЦЕНТРОВ В ГЕНОТИПАХ ХЛОПЧАТНИКА

В статье представлены результаты изучения особенностей углеводного обмена и влияния акцепторных центров генотипов хлопчатника. Показано, что адаптационная способность механизмов фотосинтетического аппарата напрямую зависит от ускорения изменения передвижения продуктов фотосинтеза к другим акцепторным центрам хлопчатника.

Ключевые слова: обмен, фотосинтез, хлопчатник, углевод, донор, акцептор.

STUDYING THE INFLUENCE OF ACCEPTOR CENTERS IN COTTON GENOTYPES

The article presents the results of a study of the characteristics of carbohydrate metabolism and the influence of acceptor centers in cotton genotypes. It has been shown that the adaptive ability of the mechanisms of the photosynthetic apparatus directly depends on the acceleration of changes in the movement of photosynthesis products to other acceptor centers of the cotton plant.

Key words: metabolism, photosynthesis, cotton, carbohydrate, donor, acceptor.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳамидов Хайриддин Норович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биологӣ, дотсенти кафедраи биохимия. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Телефон: +992 918 47 13 04

Сведения об авторах: Хамидов Хайриддин Норович – Таджикский национальный университет, кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Телефон: +992 918 47 13 04

Information about the authors: Khamidov Khayriddin Norovich - Tajik National University, Candidate of Biological Sciences, Senior Lecturer of the Department of

ОМУЗИШИ ТАЪСИРИ ПАЙВАСТАГИИ КОМПЛЕКСИ ДАР НАВЪҲОИ ГАНДУМИ МУЛОИМДОНА ДАР ШАРОИТИ СТРЕССИ ШҶРИ

*Содиқзода М. С. – ассистенти кафедраи биохимияи ДМТ
Ҳамробоева З. М. – н.и.б., дотсенти кафедраи биохимияи ДМТ
Яқубова М. М. – д.и.б., профессори кафедраи биохимияи ДМТ*

Гандум зироати асосии ғалладонагӣ мебошад, ки онро деҳқонони тоҷик аз қадимулайём кишт менамоянд. Баланд бардоштани ҳосилнокии растаниҳои кишоварзӣ яке аз вазифаҳои ақтуалии илми биологияи муосир аст, ки барои ҳалли он истифодаи самараноки алоқамандии генетикаю селекция ва физиологияю биохимия зимнан дар назар дошта мешавад [4]. Маҳсулнокии умумии растаниҳо аз амалиёти омилҳои гуногун вобастагӣ дорад, ки аз байни онҳо барои фотосинтез мақоми асосӣ дода мешавад. Барои фаҳмидани ин хусусиятҳо омӯхтани навъҳои гуногуни гандум муҳим мебошад, ки онҳоро аз рӯи самаранокии фотосинтез ва ҳосилнокӣ фарқ мекунанд [1].

Дар Тоҷикистон зироатпарварию ғалладонагӣ пас аз пахтапарварӣ ҳойи дуумро ишғол мекунад. Ҳалли муаммои ғалла имкон медиҳад, ки аҳоли бо нон таъмин карда шуда, барои инкишофи чорводорӣ пойгоҳи мустаҳками хӯрокарро ба вуҷуд орад [3]. Арзиши он, пеш аз ҳама, аз хусусиятҳои химиявӣю технологӣ ва ғизоии он вобаста аст. Ин хусусиятҳо асосан аз генотипи гандум ва шароити иқлими парвариши он вобаста мебошад [2].

Объектҳои таҳқиқот: Ба ҳайси объекти таҷрибавӣ 2 навъи гандуми мулоимдонаи *Triticum aestivum* L. Наврӯз ва Туғрал истифода шудаанд. Гандумҳо дар кафедраи биохимияи факултети биологияи ДМТ дар шароити лабораторӣ парвариш карда шудаанд. Навъҳои номбурда аз Маркази инноватсионии биологӣ ва тиббии Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дастрас гардид.

Усулҳои таҳқиқот. Пайвастагии комплекси гетероядроии $Fe^{II}Fe^{III}Zn^{II}As$ 1:2:2 омӯхта шуда, аз тарафи доктори илмҳои химия, профессори факултети химияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Раҳимова М.М. бо ҳамкоронаш синтез карда шуда, ба кафедраи биохимияи ДМТ барои омӯзиши хусусиятҳои биологияш пешкаш гардидааст. Ҳамаи таҷрибаҳои гузаронидаамон дар кафедраи биохимияи факултети биология дар шароити лабораторӣ дар шакли 3-маротиба такрор гузаронида шуд. Навъҳои гандумро дар косачаҳои Петрӣ дар ҳарорати 250 С дар термостат дар тули як ҳафта нигоҳ доштем, баъдан натиҷаҳои таҷрибаҳо ҳисоб карда муайян намудем. Баъд аз гузаштани 3 ва 7 рӯзи таҷриба дар ҳар як вариант энергияи сабзиш ва нешзании тухмиҳо муайян намуда, минбаъд косачаҳои Петриро дар рӯшноӣ гузоштем ва нишондиҳандаҳои физиологӣ-биохимиявӣ наврустаҳо муайян кардем. Тухмиҳо пеш аз кишт дар муддати 18-соат дар маҳлули 0,1%-и пайвастагии комплекси коркард гузаронида шудаанд. Барои парвариши наврустаҳо дар шароити шӯрии хлоридӣ дар косачаҳои Петрӣ маҳлули 0,5%-и NaCl илова карда шуд.

Натиҷаҳои таҳқиқот: Нешзании тухмӣ ва рушди минбаъдаи майсаҳо ба мавҷудияти захираи моддаҳои ғизоӣ, шароити оптималии фаъолгардии ферментҳо, мавҷудияти миқдори зарурии фитохормонҳои танзимкунандаи раванди нешзани алоқаманд аст. Танзимкунандагони рушди растаниҳо дар фаъолгардии равандҳои физиологӣ биохимиявӣ растаниҳо аҳамияти муҳим дошта, ба суръати нешзании дона, ба рушду нумуи майсаҳо, ба муҳлати гулкунӣ ва ҳосилбандӣ, ба сифати маҳсулот ва давомнокии ҳаётгузаронии растаниҳо таъсири чиддӣ мерасонанд [5].

Муайян гардид, ки дар концентратсияи 0,1% FeIIFeIII ZnIIAs 1:2:2 дар навъҳои гандуми Наврӯз ва Туғрал ба энергияи сабзиши наврустаҳои нишондиҳандаҳои гуногун ба мушоҳида расид. Ошкор гардид, ки дар рӯзи 3-юми сабзиш дар навъи Наврӯз нисбат ба варианти назоратӣ 29% баланд шуда, дар рӯзи 7-уми сабзиш бошад 16% зиёд гардидааст.

Дар навъи Туғрал бошад, сабзиши донаҳо дар рӯзи 3-юми сабзиш 23% ва дар рӯзи 7-уми сабзиш бошад, нисбат ба варианти назоратӣ 16% баланд гардид.

Натиҷаи омӯзиши таъсири пайвастагии комплекси омӯхташуда таъсири самаранокии худро дар рушд ва фаъолнокии инкишофи майсаҳои гандуми навъи Наврӯз ва Туғрал нишон дод, ки таъсири хеле хуб ба инкишофи майсаҳо расонид (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таъсири пайвастагии комплекси [FeIIFeIII ZnIIAs 1:2:2] – 0,1% ба энергияи сабзиши наврустаҳои гандум

Вариантҳо	3-юм рӯзи сабзиш	%	7-ум рӯзи сабзиш	%
H ₂ O	55%	100%	65%	100%
Наврӯз	71%	129%	76%	116%
Туғрал	68%	123%	72%	110%

Инкишофи тамоми организмҳо дар худ раванди сабзиш ва тафриқашавӣ (дифференсировка)-ро дар бар мегирад. Зери мафҳуми “сабзиш” раванди тағйирёбии миқдории барнагарданда фаҳмида мешавад, ки ҳангоми инкишофи организм ба амал меояд [2].

Тақвият додани энергияи сабзиш ва нашъу нумӯи тухмиҳо, инчунин фаъолгардонидани рушду инкишоф, афзоиши мутобиқати растаниҳо ба гармӣ ва сардӣ тавассути истифодаи моддаҳои фаъоли биологӣ метавонад ба вучуд ояд.

Дарозии поя яке аз элементҳои асосии самаранокии растаниҳо мебошад. Чуноне ки дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст, дарозии поя дар наврустаҳои омӯхташуда дар маҳлули 0,1% FeIIFeIII ZnIIAs 1:2:2 дар навъи Наврӯз 18% нисбат ба варианти назоратӣ баланд шуд. Аз таъсири стресси шӯрӣ бошад нисбати варианти назоратӣ 4% дарозии пояи наврустаҳои омӯхташуда кам ба қайд гирифта шуд.

Дар навъи гандуми Туғрал аз таъсири стресси шӯрӣ нисбати варианти назоратӣ дарозии поя 3% паст шуд, аммо дар гурӯҳи наврустаҳое, ки тухмии онҳо пеш аз кишт дар маҳлули пайвастагии комплекси коркард шудаанд, 11% дарозии пояҳо зиёд ба қайд гирифта шудааст.

Дарозии реша қисми асосии таркиби сохтори растаниҳо ба шумор меравад, ки тавассути он ҳама моддаҳои минералии ба худ хосро ҷабида

мегирад. Чуноне, ки аз чадвали 2 дида мешавад, решаи дарозтар дар навъи Наврӯз мушоҳида гардид, ки дар зери таъсири пайвастагии комплексӣ он ба 8,5см (114%) баробар мебошад. Аз таъсири стресси шӯрӣ бошад, дарозии реша ба 7,2см (97%) ва дар варианти назоратӣ бошад 7,4см (100%) ба мушоҳида расидааст. Дар навъи гандуми Туғрал маълум гардид, ки наврустаҳое, ки тухмии онҳо бо пайвастагии комплексӣ коркард шудаанд, дарозии решачаҳо ба 8,1см (112%), дар зери стресси шӯрӣ 7,0см (97%), дар варианти назоратӣ дарозии реша ба 7,2см (100%) баробар шуд. Муайян карда шуд, ки навъи гандуми Наврӯз ҳам аз ҷиҳати дарозии поя, ва ҳам аз ҷиҳати дарозии реша дар ҷойи аввал меистад (чадвали 2).

Чадвали 2. Таъсири пайвастагии комплексӣ [FeIIFeIII ZnIIAs 1:2:2] ба рушду нумуи наврустаҳои гандум дар шароити стрессии шӯрӣ

Навъҳо	Вариант	Дарозии реша, мм		Дарозии поя, мм	
Наврӯз	Назоратӣ	7,4±0,7	100%	10,3±0,5	100%
	Комплекс	8,5±0,5	114%	12,3±0,3	118%
	NaCl 0,5%	7,2±0,5	97%	9,9±0,5	96%
Туғрал	Назоратӣ	7,2±0,6	100%	10,1±0,7	100%
	NaCl 0,5%	7,0±0,4	97%	11,3±0,8	111%
	Комплекс	8,1±0,7	112%	9,8±0,7	97%

Таҳқиқот нишон дод, ки пайвастагии комплексӣ метавонад ба нишондиҳандаҳои морфологӣ ва физиологиро биохимиявӣ ба наврустаҳои гандум таъсири назаррас расонад. Аз чадвали 3 бармеояд, ки вазни тари наврустаҳо дар варианти коркард намудани тухмиҳо бо пайвастагии комплексӣ нисбати варианти назоратӣ дар навъи Наврӯз 35% ва дар навъи Туғрал 31% баланд шудааст. Вазни тари растанихое, ки зери стресси шурии хлоридӣ мавҷуд аст, дар навъи Наврӯз нисбати варианти назоратӣ 16% ва дар навъи Туғрал 13% паст шудааст (чадвали 3).

Вазни хушки наврустаҳои навъи Наврӯз, ки дар варианти пайвастагии комплексӣ парвариш гардид, нисбати варианти назоратӣ 84% ва дар навъи Туғрал 2-маротиба баланд мебошанд. Ин нишондиҳанда дар гурӯҳи наврустаҳое, ки пеш аз кишт бо пайвастагии комплексӣ коркард карда шуда, дар зери стресси шӯрӣ парвариш ёфтаанд, дар навъи Наврӯз 25% ва дар навъи Туғрал 15% нисбати варианти назоратӣ вазни хушк кам ба қайд гирифта шудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки моддаҳои лозимаи ҳаётан муҳим барои истифода дар чунин узвҳо захира шудааст.

Чадвали 3. Таъсири пайвастагии комплексӣ [FeIIFeIII ZnIIAs 1:2:2] ба вазни наврустаҳои гандум

Навъҳо	Вариант	Вазни тар, г		Вазни хушк, г	
Наврӯз	Назоратӣ	0,17	100%	0,025	100 %
	NaCl-0,5%	0,16	84%	0,021	75%
	Комплекс	0,23	135%	0,046	184%
Туғрал	Назоратӣ	0,16	100%	0,020	100%%
	NaCl-0,5%	0,14	87%	0,17	85%

	Комплекс	0,21	131%	0,040	200%
--	----------	------	------	-------	------

Хулоса, коркард намудани тухмӣ пеш аз кишт бо маҳлули 0,1%-и пайвастагии комплекси гетероядроии $FeIIFeIII ZnIIAs$ 1:2:2 ба рушд ва энергияи сабзиши навъҳои гандуми Наврӯз ва Туғрал таъсири мусбат расонид. Махсусан, навъи Наврӯз нисбат ба навъи Туғрал бо нишондиҳандаҳои вазни тар ва вазни хушк бартарияти хосса дошт.

АДАБИЁТ

1. Абдуллаев А.А., Джумаев Б.Б., Эргашев А., Сабоиев И.А., Каримов Х.Х., Влияние засухи на фотосинтетические параметры флаговых листьев различных сортов пшеницы // Известия А.Н РТ, отд. биол. и мед. наук. - № 4(173), 2010.- С. 46-53.
2. Медведев С.С., Мирзорохимов А.К., Ниматова Н., Абдухолиқова Ф.А. Физиологияи растаниҳо. – 2019 - 303с.
3. Эргашев, А.Э. Эффективность применения координационного соединения железа на хлопчатнике / А.Э. Эргашев. [и др.] // Информационный лист «Хлопководство». № 5. ТаджикНИИНТИ. - 1982. -С.4.
4. Якубова М.М. Функциональные особенности и структурная организация фотосинтетического аппарата с высокой активностью//Автореферат дисс. док. биол. Наук.-Москва,1984.-С.35.
5. Якубов, Х.М. Рекомендации по применению препарата FeGA для профилактики и лечения карбонатного хлороза виноградных насаждений и садовых культур. / Х.М. Якубов [и др.] //Душанбе: Ирфон. - 1989. –16 с.

ОМУЗИШИ ТАЪСИРИ ПАЙВАСТАГИИ КОМПЛЕКСӢ ДАР НАВЪҲОИ ГАНДУМИ МУЛОИМДОНА ДАР ШАРОИТИ СТРЕССИ ШӢРӢ

Таъсири пайвастагии комплексӣ ба равандҳои физиологӣ биохимиявии навъҳои гандуми мулоимдона дар шароити шурии хлоридӣ баҳодихӣ карда шуд. Коркард намудани тухмӣ пеш аз кишт бо маҳлули 0,1%-и пайвастагии комплекси гетероядроии $FeIIFeIII ZnIIAs$ 1:2:2 ба рушд ва энергияи сабзиши навъҳои гандуми Наврӯз ва Туғрал таъсири мусбат расонид. Махсусан навъи Наврӯз нисбат ба навъи Туғрал бо нишондиҳандаҳои вазни тар ва вазни хушк бартарияти хосса дошт.

Калидвожаҳо: навъ, гандум, пайвастагиҳои комплексӣ, рушду нумуъ, тухмӣ, сабзиш, стресс, шӯрӣ.

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ КОМПЛЕКСНОГО СОЕДИНЕНИЯ НА СОРТА МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В СТРЕССОВЫХ УСЛОВИЯХ ЗАСОЛЕНИЯ

Влияние комплексного соединения на физиолого-биохимические процессы сортов мягкой пшеницы оценивали в условиях хлоридного засоления. Предпосевная обработка семян 0,1%-ным раствором гетероядерного комплексного соединения $FeIIFeIII ZnIIAs$ 1:2:2 оказала положительное влияние на развитие и энергию прорастания сортов пшеницы

Навруз и Туграл. В частности, сорт Навруз превосходил сорт Туграл по показателям сырой и сухой массы.

Ключевые слова: сорт, пшеница, комплексное соединение, рост, развитие, семена, стресс, засоление.

STUDYING THE EFFECT OF THE COMPLEX COMPOUND ON SOFT WHEAT VARIETIES UNDER SALT STRESS CONDITIONS

The effect of the complex compound on the physiological and biochemical processes of common wheat varieties was evaluated under chloride salinization conditions. Pre-sowing treatment of seeds with a 0.1% solution of the heteronuclear complex compound FeIIFeIII₂ZnIIAc 1:2:2 had a positive effect on the development and germination energy of Navruz and Tugral wheat varieties. In particular, the Navruz variety was superior to the Tugral variety in terms of wet and dry weight.

Keywords: variety, wheat, complex compound, growth, development, seeds, stress, salinity.

Маълумот дар бораи муаллифон: Содикзода Моҳинав Саидҳомид – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: mohinavsodikova@mail.ru. Телефон. 554555341.

Ҳамробоева Зухра Мамадҷоновна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биологӣ, дотсенти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Телефон. 934743366.

Якубова Муҳиба Муҳсиновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, академики АМИТ, д.и.б., профессори кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Телефон. 935051009.

Сведения об авторах: Содикзода Моҳинав Саидҳомид – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: mohinavsodikova@mail.ru. Телефон. 554555341.

Ҳамрабаева Зухра Мамаджановна - Таджикский национальный университет, кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Телефон. 934743366.

Якубова Муҳиба Муҳсиновна – Таджикский национальный университет, академик НАНТ, д.б.н., профессор кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Телефон. 935051009.

Information about the authors: Sodikzoda Mohinaw Saidkhomid - Tajik National University, Assistant of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: mohinavsodikova@mail.ru. Phone: 554555341.

Khamrabaeva Zukhra Mamadjanovna - Tajik National University, candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Phone: 934743366.

Yakubova Mukhiba Mukhsinovna – Tajik National University, academician of NAST, d.b.s., Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: awst2001@mail.ru. Phone: 935051009.

АНАЛИЗ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОГО РИСКА В ДОЛИНЕ РЕКИ ШОХДАРА (ЮГО-ЗАПАДНЫЙ ПАМИР)

Гарибмахмадова С. Н. – кандидат геолого-минералогических наук, зав. кафедрой геологии и разведки МПИ ТНУ

Шафиев Г. В – руководитель геологического отдела Филиала Агентства Ага Хана по охране окружающей среды в Республике Таджикистан

Азимшоев М. М. – соискатель кафедры гидрогеологии и инженерной геологии ТНУ

Всем специалистам, геологам и строителям, известно, что строить на оползнях не рекомендуется, особенно если имеются признаки активного их развития. Что остаётся делать населению Памира, если в долинах и на склонах остаётся только 7% пригодных для строительства и освоения территорий в целом по Таджикистану? Приходится строить на склонах, вблизи склонов – на любой ровной поверхности. А на Памире – это террасы рек, конуса выноса, оползневые массивы и моренные поверхности. Во всех случаях имеется и сохраняется на длительное время угроза от наводнений, селей, лавин, осыпей, камнепадов и оползней. Надо подчеркнуть, что при всём многообразии и активности проявления современных геологических процессов на Памире, оползни являются, пожалуй, самыми редкими явлениями. Достаточно отметить, что из 50000 оползней Таджикистана, на Памире зафиксировано всего около 1000, хотя территория ГБАО составляет 44% Таджикистана. Но по масштабам, проявления и характеру угрозы они могут считаться самыми опасными и непредсказуемыми процессами.

Одна из сложностей, с которой пришлось столкнуться при оценке оползнеопасных склонов долины р. Шохдара, обусловлена тем, что территория бассейна р. Шохдара находится в сейсмоопасной зоне и подвергается воздействиям как сравнительно редких сильных коровых землетрясений, так и намного более частых глубокофокусных землетрясений с очагами в пределах Памиро-Гиндукушской сейсмофокальной зоны [7]. Бассейн р. Шохдара и прилегающие к ней территории располагаются в мезокайнозойском складчатом поясе Южного Памира. Территория сложена разнообразными гнейсами архейского, протерозойского и триасового возрастов [3].

В соответствии с этим, практически все зафиксированные оползни на территории Памира относятся к сложным образованиям и приурочены к зонам тектонических разломов. Их характеризуют огромные размеры и объём,

глубокий захват склонов, сложное блоковое строение массивов, сложно-переходные типы смещения, чёткая приуроченность ко всем сейсмически активным разломам и их пересечениям. Основная часть оползней Памира—это древние стабилизировавшиеся или частично стабилизировавшиеся массивы (Рис. 1.).

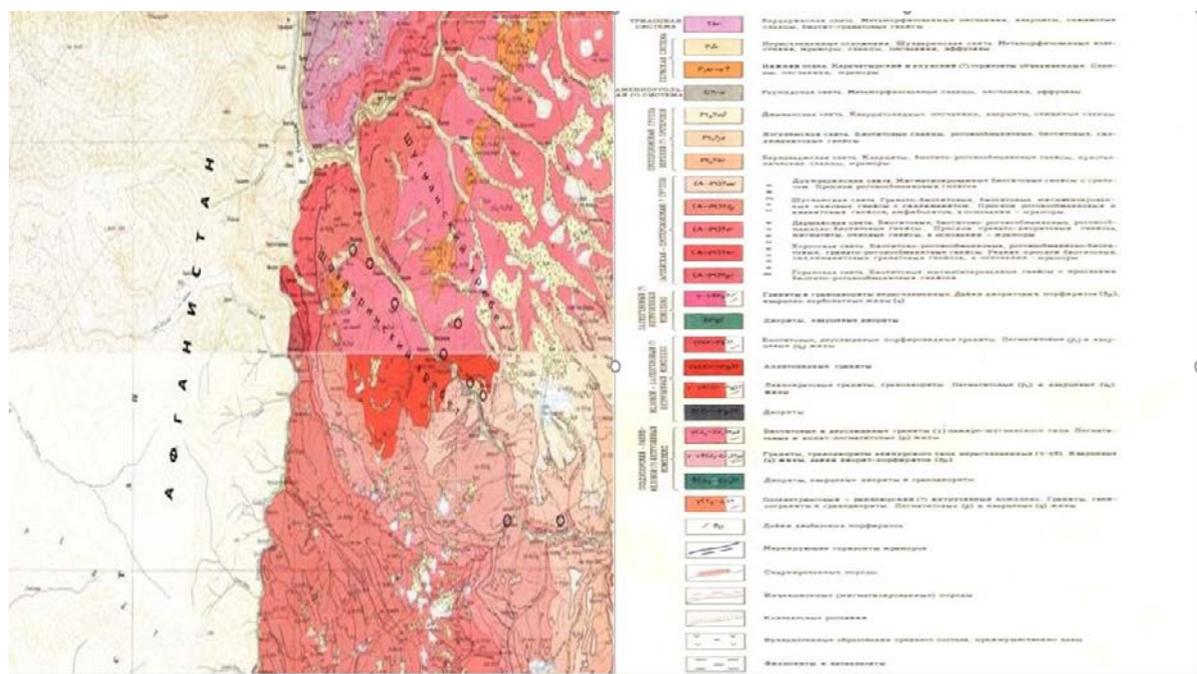

Рис. 1. Фрагмент геологической карты масштаба 1:200000. Чёрными кружками обозначены места проявления оползневых явлений [1]

Поверхности древних оползневых склонов и массивов в связи с особенностями своего строения и облика на территории Памира всегда привлекали внимание как наиболее благоприятные объекты для хозяйственного освоения.

При строительстве и освоении территорий с оползневыми склонами существуют проблемы, связанные с природными угрозами и возникновением опасных техногенных явлений. В связи с этим оползни Памира должны рассматриваться в двух группах:

Факторами формирования таких оползней являются поражённость склонов процессами физического выветривания, сейсмичность и антропогенные факторы, которые в условиях узких долин Памира чаще всего образуют различного типа перекрытия, с последующим образованием и прорывом завальных озёр [9]. Такие оползни, в свою очередь, становятся причиной возникновения катастрофического явления – прорывного селя, который может затопить, разрушить населённые пункты и все объекты в долинной части. Зоны поражения от прорывов иногда протягиваются на сотни километров. В зоне поражения могут оказаться сотни человеческих жизней, которые ничем не восполняются.

При натуральных наблюдениях и при дешифрировании спутниковых снимков по долине р. Шохдара установлено более 5 оползнеопасных склонов. Неустойчивое состояние некоторых древних оползней позволяет предположить, что на территории долины р. Шохдара существуют угрозы образования новых перекрытий долин в районе кишлаков Риджист, Барджингал, Занинц, Занудж (Рис.2).

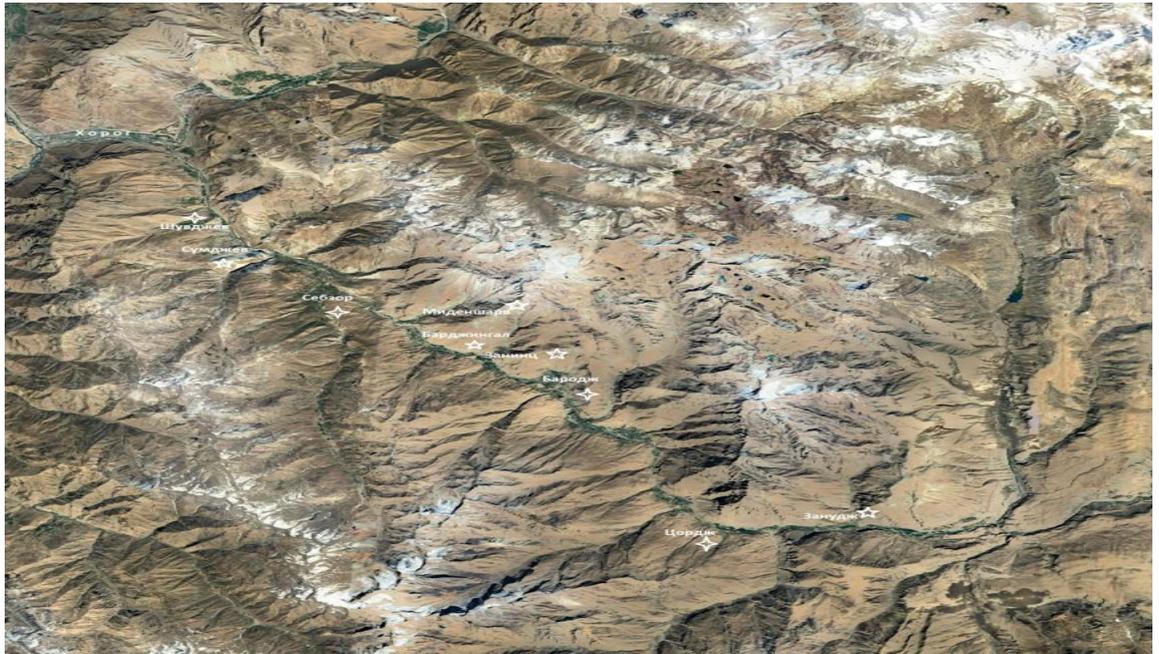

Рис. 2. Обзор мест проявления оползней в долине р. Шохдара. Примечание: Пятиугольные звёздочки обозначают проявления оползней с захватом коренных пород. Четырёхугольные звёздочки указывают на оползни техногенного характера (снимок с сайта GoogleEarth)

Любая хозяйственная деятельность на древних оползневых склонах и массивах рано или поздно вызовет активизацию отдельных его частей. Особенно опасны для оползневых массивов любые подрезки склонов – при строительстве дорог, каналов, домов, проведении взрывных работ, неконтролируемом поливе или орошении крупных массивов, утечка из водоподающих сетей, сброс бытовых вод. Неконтролируемое увеличение техногенной нагрузки приводит к активизации оползней с угрозой населённым пунктам, отдельным хозяйствам, землям и другим объектам [6].

Установлено, что за последние 30 лет в результате воздействия человека на окружающую среду на территории ГБАО произошло более 100 случаев проявления геологических процессов, в том числе опасная активизация оползней в кишлаках Тусиён, Занудж, Бародж, Сумджев, Бодом. Чадул, Дуршер, Хек, Зев, Умарак.

Представленные выше проблемы ГБАО, связанные с использованием оползнеопасных территорий, позволяют говорить о том, что более целесообразно рассматривать эти проблемы не в поиске методов безопасного строительства на оползнях, а в определении стратегии и выбора мероприятий по обеспечению условий безопасного проживания на уже освоенных оползнях и оползневых склонах.

Одним из первых и обязательных мероприятий является оценка оползневой угрозы на различных территориях и определение (выделение) участков, где строительство запрещается или не рекомендуется.

При необходимости при строительстве на оползнеопасных территориях обязаТелефонно применение комплекса защитных сооружений и предупреждающих мероприятий, соблюдение «охранных зон».

Эффективная защита от оползней в условиях горного Памира возможна только на основе знания закономерностей развития оползневых процессов и современного их состояния. Этому требованию соответствует проведение детальной инженерно-геологической оценки на всех оползневых массивах, оползнях и оползнеопасных территориях. Оценка предусматривает:

- изучение условий и факторов образования оползней;
- определение типов и механизмов смещения;
- выделение ведущих факторов и критериев оползнепроявления, их связь и зависимость с другими геологическими процессами;
- характеристика современного состояния и устойчивости склонов и массивов;
- определение факторов и причин существующей и возможной активизации оползней;
- выделение и характеристики зон поражения оползнями;
- рекомендации по снижению оползневой угрозы.

Конечным результатом оценки оползней и оползнеопасных территорий является соблюдение схемы:

Оценка угроз → Оценка уязвимости → Оценка риска.

Созданные на основании оценки Модели Риска служат обоснованием для определения и выбора мероприятий защиты и предупреждения оползней.

Митигация – мероприятия по защите и предупреждению.

Главными мероприятиями по стабилизации оползневых склонов являются:

- гидроизоляция водоподающих систем;
- точечные дренажи;
- отвод вод с оползневого тела;
- залесение оползневого склона;
- нормированный и разумный полив при орошении земель;
- террасирование и планировка склонов;
- частичная разгрузка оползней;
- организация систем наблюдений за оползневыми процессами.

Опыт работ на оползневых территориях Памира показывает, что на первое место по значимости для активизации оползневого процесса выходит наличие и состояние водоподающих и оросительных сетей.

Начальная активизация древних оползневых склонов, как правило, происходит через 5-10 лет после сдачи сооружения в эксплуатацию. За этот период износ сооружения в условиях высокогорья Памира составляет 15-20%. Кроме этого, многие водоподающие системы изначально сооружаются без гидроизоляции.

В результате фильтрации и утечки вод из каналов и сетей начинается обводнение оползневого склона, существенно изменяются физико-механические свойства грунтов, происходит изменение и перераспределение напряжений в оползневом массиве, образование оползневых трещин, нарушение единой структуры массива, отчленение и смещение грунтовых масс по склону [2].

При выполнении проектов АКАН на территории Памира в 1997-2022 годы было изучено более 400 населённых пунктов с различными категориями

опасностей от природных угроз. Из них порядка 20 населённых пунктов расположены на поверхности активно развивающихся древних оползневых участков, связанных с техногенными воздействиями – фильтрация воды из оросителей, несоблюдение норм полива, подрезка склона, вырубка растительности на склонах и бесконтрольный выпас мелкого рогатого скота на склонах и т.д.

В пределах восьми из них выполнены в разные годы мероприятия по стабилизации оползневых склонов. В настоящей работе мы хотим познакомить вас с опытом стабилизации на примере трёх таких участков:

Кишлак Цордж расположен по левому борту долины реки Шохдара в 51 км от города Хорога и в 6 километрах от райцентра Рошткала. Главными орографическими элементами местности являются река Шохдара и отроги хребтов Шугнан и Вахан [4]. Долина в районе обследования имеет асимметричное строение с фрагментами сохранившихся аккумулятивных террас аллювиального и флювиогляциального происхождения.

Активизация оползня произошла на участке Анджин. Главным фактором оползнеобразования является утечка и фильтрация воды из водоподающего канала Вездара-Миденвед (Рис. 3). Канал построен кустарным способом и не гидроизолирован.

В результате несоблюдения норм полива и бесхозной утечки воды из канала вниз по склону активизировался техногенный оползень [6]. Активизация оползня произошла на верхнечетвертичных моренных отложениях. Оползень по механизму образования относится к оползням сложно-переходного типа, так как нижняя и средняя части оползневого склона обводнены (переход от блочного скольжения к оползню-потоку). В настоящее время свойства глинистых отложений в нижней и средней частях склона нарушены. Грунты находятся в влажном состоянии [2].

Рис. 3. Проложенный без гидроизоляции земляной канал Вездара-Миденвед, который является главным фактором образования техногенного оползня

В настоящее время верхняя часть оползневого склона полностью поражена и разорвана многочисленными разно ориентированными оползневыми трещинами. Трещины в плане имеют извилистую форму, открытые, местами заполнены обломочным материалом. Глубина захвата трещин разная и колеблется от 0.2 м до 1 м при длине от 3 до 25 м и шириной

до 0.5 м (Рис. 5). Стенка срыва оползневого тела находится на высоте от 1.5 до 2.5 м над головой оползневого тела и сложена рыхлообломочными суглинисто-супесчаными отложениями с включением отдельных скальных обломков [9, 10] (Рис 4).

Проблема заключается в том, что при сходе оползневых масс вероятность поражения 2 жилых хозяйств очень высока. Так же в зону потенциальной опасности от оползня попадают 2 хозяйства. Вероятность активизации техногенного оползня высокая, о чём свидетельствует обводненность нижней и средней частей оползневого склона. Объём возможного оползневого смещения ориентировочно составляет от 9000 до 10000 куб. м (при ширине фронта 70 м, длине 40 м и глубине захвата от 3 до 4 м). Согласно строению склона и местности дальность поражения оползневыми массами ориентировочно может составить 300-400 м.

Рис. 4. Оползневые трещины гравитационного характера и стенка срыва оползневого склона

Рис. 5. Оползневой склон с гравитационными трещинами

С целью стабилизации оползневого склона со стороны организации АКАН реализован проект по гидроизоляции канала и разгрузке оползневого склона путём строительства террас.

Рис. 6. Разгрузка оползневой склона методом террасирование

Кишлак Шувджев расположен в среднем течении боковой субдолины ручья Курцак (Шарвидодж) левого притока р. Шохдара в 25 км от райцентра Рошткала и в 18 км к юго-востоку от областного центра г. Хорог.

Жилые строения размещены на поверхности древнего конуса выноса ручья Шарвидодж. Абсолютные высотные отметки местоположения кишлака варьируют от 2470 до 2660 м, относительное превышение места размещения домостроений кишлака над урезом ручья Шарвидодж 2-3м.

Оползневые процессы развиты на правом боту долины р. Шарвидодж, на высоте 100-300 м относительно поверхности конуса выноса. Оползаниями затронуты моренные отложения, сложенные скальными обломками с включением щебня и супеси.

Ранее в ходе инженерно-геологических визуальных обследований была выявлена ниша отрыва двух старых (позднеголоценовых) оползней сложного типа. Параллельно бровке стенки срыва этих оползневых тел отмечены открытые трещины, свидетельствующие об оползневых подвижках на склоне.

С 9-го по 11-е июля 2016 года произошла активизация древнего оползневой склона, расположенного по правому борту ручья Шарвидодж у кишлака Шувджев. В результате активизации оползневых процессов образовались свежие дугообразные оползневые трещины и трещины закола разного направления. Высота ниши отрыва оползневой тела составляет 1-2 м (рис. 7). Ширина раскрытия трещин составляет от 10 до 30 см, видимая глубина поражения склона трещинами от 3-х до 5-и м. Длина трещины отрыва на оползневом тел составляет от 20 до 100-150 метров и имеет дугообразную форму (Рис.6).

Рис. 7. Трещины отрыва на оползневом теле

Отмечается увлечение дебита выклинивающихся родников на оползневом склоне, особенно в языковой части. Произошло искривление древесных растений на оползневом теле и разрушение на некоторых отрезках 2-х основных оросительных систем, проложенных через оползневое тело (Рис. 8).

Рис.8 . Стенка срыва оползня

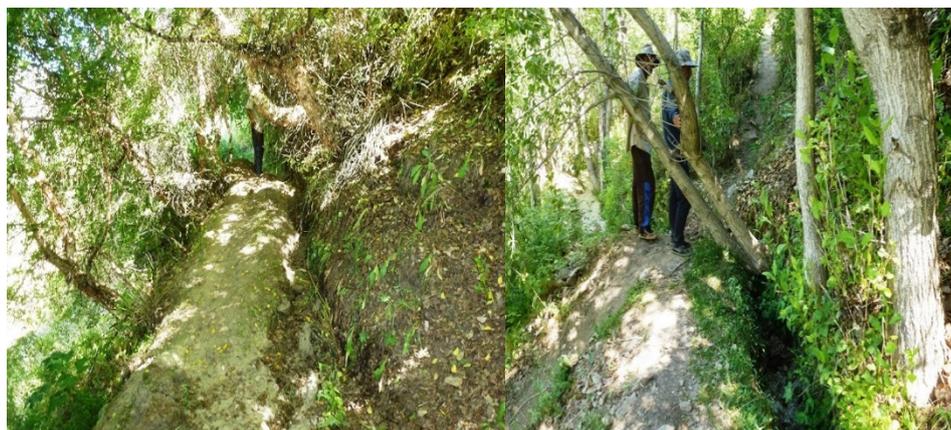

Рис. 9. Искривлённые деревьев в результате активизации оползня

Главными факторами активизации оползня являются:

- освоение и полив со стороны местных жителей древнего оползневого склона;
- увеличение дебита выклинивающихся родников на оползневом теле;
- крутизна склона.

Для стабилизации оползневого склона со стороны организации АКАН реализован проект по гидроизоляции канала над оползневым теле.

Оползень Занудж. Оползень скольжения сложно-переходного типа расположен по правому борту реки Занудждара. Над оползневым склоном расположены орошаемые земли кишлака. Нижняя часть склона подрезана водоподающим арыком. Оползень начал активизироваться в нижней части склона на высоте около 150 м относительно современного русла р. Занудждара в сильно трещиноватых породах. Боковые границы оползня хорошо оформлены, с юга просматривается зона скольжения (рис. 9, 10). Причинами оползневой активизации следует считать перенасыщение водой верхней части

оползневого тела склона из-за ненормированного полива и подрезки арыком его нижней части.

В настоящее время оползень активно движется, фронтальной частью он перекрыл трассу водоподающего арыка. Объём оползневой массы небольшой, 50-70 тыс. м³, однако при одновременном перемещении эта масса способна перекрыть долину ручья Занудждара (ширина русла реки 50-60 м) с образованием и последующим прорывом запрудного озера. Возникает угроза образования грязекаменного селевого потока с разрушительными последствиями для нижерасположенных хозяйств.

Рис. 10. Оползнеопасный склон Занудж. Разрушенная часть канала в результате активизации оползня

Рис.11. Разрушенная часть канала по саю Оджатга в результате оползневых явлений

Для стабилизации оползневого тела в 2003 и 2014 годы реализованы проекты, которые включали разгрузку неустойчивых блоков во фронтальной части и гидроизоляцию канала.

На всех оползневых участках со стороны организации АКАН проведены мероприятия по стабилизации и гидроизоляции водоподающих и оросительных систем, частичная планировка склонов (террасирование) и образовательные семинары для населения.

Выполненные мероприятия, как правило, являются временно стабилизирующими, потому что сложное строение оползней и разнообразные причины их активизации требуют более широкого спектра и различных комплексов защитных и профилактических мероприятий, как это выполнено, например, в кишлаках Шувджев, Занудж и Цордж.

Наличие двух очень различных групп оползней на территории Памира определяет необходимость применения следующих видов деятельности по защите населенных пунктов от оползней, по снижению риска от влияния активизации оползневых процессов до минимума, по обеспечению безопасного строительства и проживания на оползнеопасных территориях Памира:

- детальное изучение всех перекрытий речных долин;
- построение моделей риска для всех территорий с дальней и региональной угрозой от прорывных селей;
- определение и оценка всех неустойчивых и активных оползневых массивов с угрозой для кишлаков и перекрытия речных долин;
- выделение участков с запрещением любого вида строительства;
- разработка мероприятий и комплексов защиты для всех освоенных и перспективных к освоению территорий с развитием оползней.

Наиболее эффективным для закрепления оползневых склонов и предупреждения активизации оползней, на наш взгляд, является комплекс профилактических и защитных мероприятий, включающий:

- закрепление грунтов на переувлажненных участках оползневого склона методом лесонасаждения;
- разгрузка и террасирование оползневых склонов;
- гидроизоляция каналов, регулирование сброса поливных вод из арычной сети;
- строгое нормирование поливов на всех орошаемых площадях;
- планирование и регулирование застроек в жилых зонах;
- проведение семинаров и занятий для населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алесин Г.И., Габо А.В., 1967. Геологическая карта СССР. Масштаб 1:200 000. Серия Памирская. J-42-XXIV.
2. Воронкевич С.Д., Золотарев Г.С., Кривошеева, Сергеева Е.М., Трофимов В.Т. (ред.), 1982. Сб. статей, подготовленных к 45-летию кафедры грунтоведения и инженерной геологии МГУ. // Вопросы инженерной геологии и грунтоведения, Вып. 5. Москва: Изд-во МГУ, 1982. С. 222-235.
3. Гусев И.А., Бархатов Б.П. // Объяснительная записка к геологической карте СССР. Масштаб 1:200 000. Серия Памирская. J-42-XXIV. Москва.1970.
4. Золотарев Г.С., Григорян С.С., Мягков С.М. (ред.), Формирование оползней, селей и лавин // инженерная защита территорий. Москва: Изд-во МГУ, 1987.
5. Ниязов Р.А., Минченко В.Д., Ташматов Х.М., //Мониторинг экзогенных геологических процессов. Фан, Ташкент,1991.

6. Сквалецкий Е.Н. (ред.) // Методика инженерных изысканий для мелиоративного строительства в аридной зоне. Тезисы докладов всесоюзного совещания. Стр. 60. Душанбе 1983.
7. Трифонов В.Г., Иванова Т.П., Бачманов Д.М. //Эволюция центральной части Альпийско-Гималайского пояса в позднем кайнозое. Геология и геофизика, 2012. Том 53, № 3, с. 289-304.
8. Труды республиканского семинара «Опыт изучения оползней и обвалов на территории Таджикистана и методы инженерной защиты», Эчод, Душанбе, 2002.
9. Федоренко В.С.//Горные оползни и обвалы, их прогноз. Изд-во МГУ, Москва,1988..
10. Шафиев Г.В. Обзор и краткая характеристика обвальнo-оползневых явлений на территории г. Хорога (Юго-западный Памир, Таджикистан. ГЕОРИСК, Том XV, № 2/2021, 2021

ТАҲЛИЛИ ХАВФИ ГЕОЭКОЛОГӢ ДАР ВОДИИ ДАРӢИ ШОҲДАРА (ПОМИРИ ЧАНУБУ ҒАРБӢ)

Дар мақола таҳлили хатарҳои геоекологӣ дар мисоли водии дарёи Шохдара ва таъсири онҳо ба шароити зиндагии аҳоли баррасӣ шудааст. Ин ноҳия бинобар мавқеи ҷуғрофӣ дар ҷойгоҳи хатарноки офатҳои табию геологӣ, аз қабилӣ заминларза, ярҷ, сангрезӣ, обхезӣ, тарма ва ғайра қарор дорад. Аҳамияти масъала дар он аст, ки ҳангоми азхудкунии минтақаҳои кӯҳистон, офатҳои табиӣ барои одамон ва объектҳои фаъолияти онҳо хавфу хатар эҷод менамоянд.

Калидвожаҳо: нишебӣ, ярҷ, тарқишҳои экзогенӣ, пирах, офатҳои табиӣ, заминларза, сел, минтақа, равандҳои геологӣ.

АНАЛИЗ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОГО РИСКА В ДОЛИНЕ РЕКИ ШОХДАРА (ЮГО-ЗАПАДНЫЙ ПАМИР)

В статье рассматривается анализ геоэкологического риска на примере долины реки Шахдара и их влияние на условия жизни населения. В силу своего географического положения этот регион находится в опасном месте природных и геологических опасностей, таких как землетрясения, оползни, камнепады, наводнения, лавины и т. д. Важность проблемы заключается в том, что при освоении горных территорий стихийные бедствия создают опасность для людей и объектов их деятельности.

Ключевые слова: склон, оползень экзогенные трещины, ледник, стихийные бедствия, землетрясение, наводнение, регион, геологические процессы.

ANALYSIS OF GEOECOLOGIC RISK IN THE VALLEY OF THE SHOKHDAR RIVER (SOUTH WESTERN PAMIR)

The article discusses the analysis of geo-ecological risks using the example of the Shahdara River valley and their impact on the living conditions of the population. Due to its geographical location, this region is in a dangerous place of natural and geological hazards, such as earthquakes, landslides, rockfalls, floods, avalanches, etc. The importance of the problem lies in the fact that when developing

mountainous areas, natural disasters create danger for people and objects of their activities.

Key words: slope, landslide exogenous cracks, glacier, natural disasters, earthquake, flood, region, geological processes.

Маълумот дар бораи муаллифон: Ғарибмахмадова Светлана Назримамадовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои геология ва минералогия, дотсент, мудири кафедраи геология ва иктишофи ККФ-и факултети геология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: (+992)93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Шафиев Ганҷали Валиевич – Филиали Агентии Оғохон оид ба ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, сардори шуъбаи геология. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хоруғ Телефон: (+992)93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Азимшоев Муслим Музаффарович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи гидрогеология ва геологияи муҳандисии факултети геология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 934-62-60-62. E-mail: muslim.azimshoev@gmail.com

Сведения об авторах: Ғарибмахмадова Светлана Назримамадовна – Таджикский национальный университет, кандидат геолого-минералогических наук, зав. кафедрой геологии и разведки МПИ геологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Шафиев Ганджали Валиевич – Филиал Агентства Ага Хана по охране окружающей среды в Республике Таджикистан, руководитель геологического отдела. Адрес: Республика Таджикистан, г. Хорог Телефон: (+992)93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Азимшоев Муслим Музаффарович – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры гидрогеологии и инженерной геологии геологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 934-62-60-62. E-mail: muslim.azimshoev@gmail.com

Information about the authors: Garibmakhmadova Svetlana Nazrimamadovna – Tajik National University, candidate of geological and mineralogical sciences, head of the Department of Geology and Exploration of Mineral Resources of the Geological Faculty. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Shafiev Ganjali Valievich – Branch of the Aga Khan Agency for Environmental Protection in the Republic of Tajikistan, Head of the Geological Department. Address: Republic of Tajikistan, Khorog Телефон: (+992)93-333-85-93. E-mail: svetlana_gn82@mail.ru

Azimshoev Muslim Muzaffarovich – Tajik National University, applicant for the department of hydrogeology and engineering geology of the geological faculty. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Avenue Rudaki, 17. Phone: (+992) 934-62-60-62. E-mail: muslim.azimshoev@gmail.com

ВЛИЯНИЕ МИКРОСЕЙСМ НА ФОРМИРОВАНИЕ УДЕЛЬНОГО ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ ОЛОВЯННО-СВИНЦОВОГО СПЛАВА НА СТАДИИ ЗАТВЕРДЕВАНИЯ РАСПЛАВА

*Каримов Ф. Х. – д.ф.-м.н., профессор кафедры геологии
и разведки МПИ ТНУ*

*Маджиди М. – с.н.с., Института геологии, сейсмостойкого
строительства и сейсмологии НАНТ*

*Даминов Ш. – с.н.с., Института геологии, сейсмостойкого
строительства и сейсмологии НАНТ*

В работах [1, 2] показано, что микросейсм, микроколебания земной поверхности естественного или техногенного происхождения [3], которые действуют на стадии затвердевания расплава свинца с примесью алюминия, могут оказывать влияние на формирование физико-химических свойств получающихся отливок с эффектом до 10-15%. Спектральные характеристики микросейсм охватывают широкий диапазон частот – от 0,1 Гц до 10 Гц по порядку величин, и амплитуд – в основном до $0,001 \div 0,01$ см [3], тем не менее их влияние на формирование физико-химических свойств отливок оказывается таким заметным. Изучение влияния вибраций на формирование свойств отливок из расплавов давно привлекает внимание исследователей. Например, в работе [4] найдено, что некоторые прочностные характеристики чугуна достигают наилучшие показатели, если действуют малые вибрации с частотой около 15 Гц, аналогично действию виброуплотнения на вязкопластическую бетонную смесь.

В настоящей работе рассматривается действие микросейсм на формирование удельного электрического сопротивления (УЭС) образцов оловянно-свинцового сплава. Были изготовлены 6 образцов в виде проволоки длиной около 1 м и диаметром порядка 1 мм. Проволока из исходного материала укладывалась в зигзагообразные бороздки в готовую гипсовую форму толщиной 1 см, расположенную поверх керамической толщиной 2,5 см (рис. 1). Такая основа устанавливалась на спираль электропечи.

Рис. 1. Внешний вид электропечи.

Образцы доводились то расплавленного состояния при температуре около 3000С, на что требовалось 30 мин. После выключения печи 3 расплава остывали на бетонном основании, а 3 другие – на толстом металлическом постаменте, изолированном с помощью прокладок из плотной резины

толщиной 5 мм и пенопласта толщиной 2 см. Т.о., в первом случае обеспечивалось наиболее полное действие микросейсм, а во втором – достигалась некоторая изоляция от них.

Уровень микросейсм контролировался с помощью виброметра (рис. 2). При изоляции ускорения микросейсм составили 0.26 м/с², а без изоляции – 0,77 м/с² – почти в три раза больше.

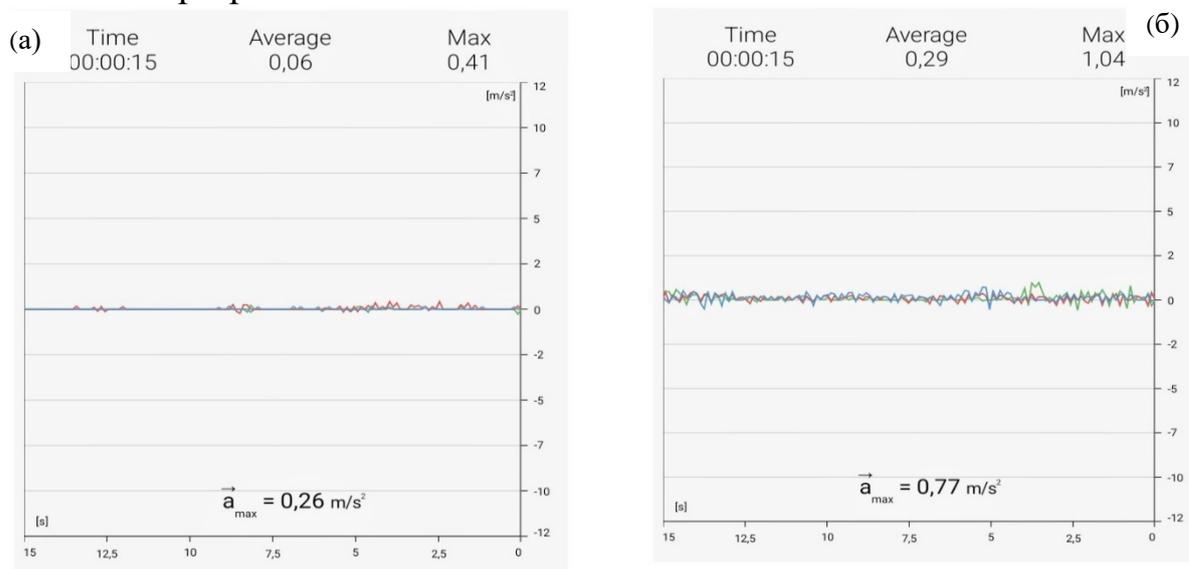

Рис. 2. Записи микросейсм на изоляторе (а) и на бетонном основании (б).

Далее с помощью тестера производилось измерение электрического сопротивление каждого образца R и с помощью цифрового штангенциркуля – диаметры полученных проволок d , которые имели некоторый разброс по длине проволоки от 1,5 мм до 1,7 мм, в среднем составляя 1,6 мм. УЭС образцов определялись по известной формуле [5] –

$$\rho = R \frac{\pi d^2}{4l},$$

где длина образцов $l = 0,9$ м.

Результаты измерений УЭС приведены в Таблице:

Таблица

№№ образца	ρ при изоляции от микросейсм, $\times 106$ Ом· м	ρ без изоляции от микросейсм, $\times 106$ Ом· м	Различия ρ , %
1.	1,80	1,90	10
2.	1,75	1,90	15
3.	1,80	1,95	15

Как показывают данные таблицы, действие микросейсм приводит к увеличению УЭС на 10% - 20%. Действия микросейсм, несмотря на малость их амплитуд, определяемых с помощью высоко чувствительных виброметров, приводят к существенному росту УЭС. Полученные результаты можно интерпретировать следующим образом. Микросейсмы несколько искажают геометрию кристаллической решётки и этого достаточно, чтобы электроны проводимости испытывали от столкновений с ней бóльшее сопротивление

своему движению, чем при движении при изоляции от микросейсм. Как показывает рентгеноструктурный анализ образцов [2], эти изменения кристаллической решётки составляют 1% по порядку величины, тем не менее исследования отливок, полученных в условиях действия микросейсм и изоляции от них на стадии затвердевания расплавов, показывают, что изменения физических свойств могут достигать 10% и более [6]. Кроме того, как показывают оптические наблюдения поверхностей образцов [6], отражательная способность образцов также снижается под влиянием микросейсм, на поверхностях образуется оксидная плёнка, УЭС которой на порядки величин выше УЭС чистых образцов олова, свинца, алюминия порядка 10^{-6} Ом·м [7]. Толщина оксидной плёнки образцов алюминия с добавками свинца, полученных при действии микросейсм, оказывается в 2-3 больше, чем для образцов, полученных при изоляции от микросейсм [6]. Поэтому из-за некоторого нарушения кристаллической структуры образцов и из-за более толстой оксидной плёнки образцов, подвергнувшихся действию микросейсм, УЭС таких образцов оказываются большими.

Для оценки роли оксидной плёнки в УЭС рассмотрим коаксиальную трубку диаметром d , в которой внутренний диаметр плёнки равен d_0 (рис. 3). УЭС плёнки – ρ_0 , внутреннего проводника – ρ .

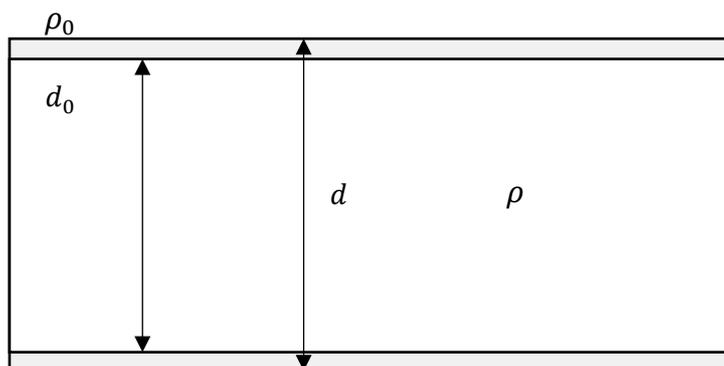

Рис. 3. Схема коаксиальной трубки

В соответствии с законами электрических проводников [5], на основании определения УЭС и приняв во внимание параллельность подключения электрических проводников внутренней части и плёнки, можно получить следующее выражение для эффективного УЭС:

$$\rho_{\text{эфф}} = \frac{4l\rho\rho_0}{\pi d^2 \left[\rho \left(1 - \frac{d_0^2}{d^2} \right) + \rho_0 \frac{d_0^2}{d^2} \right]}$$

Сравнение этого выражения с выражением для УЭС сплошного кабеля диаметром d и УЭС, равным ρ , – аналогом образца, полученного при изоляции от микросейсм, показывает, что

$$\rho_{\text{эфф}} > \rho.$$

Т.е. действие микросейсм на расплав во время затвердевания образцов действительно приводит к росту их УЭС.

ВЫВОДЫ

Действие микросейсм с ускорениями $0,77 \text{ м/с}^2$ на стадии затвердевания расплава проволоки оловянно-свинцового сплава приводит к росту УЭС образцов до 10-20% по сравнению с затвердеванием при изоляции от микросейсм с фоновым ускорением $0,26 \text{ м/с}^2$.

Два механизма увеличения УЭС при действии микросейсм дают основания для интерпретации наблюдаемого увеличения УЭС: некоторое искажение кристаллической решётки и повышенные значения УЭС оксидной плёнки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов Ф.Х., Саломов Н.Г., Маджиди М. Триггерные эффекты в динамике сред с предельно активированными межатомными связями. Научный журнал «Наука и инновация». Серия геологических и технических наук. Душанбе: ТНУ, №4, 2020, с. 9-13.
2. Каримов Ф.Х., Маджиди М., Эшов Б.Б., Саломов Н.Г., Шодибеков М.А. Влияние микросейсм на формирование сплава $\text{Pb}+0.03\%\text{Al}$ на стадии затвердевания: данные рентгенофазового анализа. Паёми политехникӣ (Политехнический вестник), 2(50) 2020, с. 58-62.
3. Рыкунов Л.Н., Хаврошкин О.Б., Цыплаков В.В. Сейсмический шум Земли. Земля и Вселенная, № 1(85), с. 2-8.
4. Смирнов А.Н., Лейрих И.В. Производство отливок из чугуна: учебное пособие для вузов. Донецк: Донецк. нац. техн. ун-т - Норд-Пресс, 2005, 245 с.
5. Иродов И.Е. Электромагнетизм. Основные законы. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014, 319 с.
6. Маджиди М., Каримов Ф.Х., Исмоилов Р.А., Саломов Н.Г. Микросейсмические воздействия на процесс кристаллизации сплава алюминия с редкоземельными металлами. Научный журнал. «Наука и инновация». Серия геологических и технических наук. Душанбе: ТНУ, №1, 2023, с. 40-46.
7. Таблицы физических величин. Кикоин И.А.М.: Атомиздат, 1972, 1012 с.

ТАЪСИРИ МИКРОСЕЙСМҲО БА СОХТАНИ МУҚОВИМАТИ ЭЛЕКТРИКИИ ХОСА МАҲЛУЛИ ҚАЛЪАГИЮ СУРБ ДАР МАРҲИЛАИ САХТШАВИИ ГУДОЗИ ОН

Дар мақолаи мазкур натиҷаҳо оиди таҳлили таъсири микросейсмҳо ба сохтани муқовимати электрикии хосаи маҳлули қалъагию сурб дар марҳилаи сахтшавии он пешниҳод карда шудаанд. Нишон дода шудааст, ки таъсири микросейсмҳо ба баландшавии муқовимати электрикии хоси резишҳо то 10-15% оварда мерасонад.

Калидвожаҳо: муқовимати электрикии хоса, маҳлули қалъагию сурб, микросейсмҳо, гудозиш, сахтшавии резиш.

ВЛИЯНИЕ МИКРОСЕЙСМ НА ФОРМИРОВАНИЕ УДЕЛЬНОГО ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ ОЛОВЯННО-СВИНЦОВОГО СПЛАВА НА СТАДИИ ЗАТВЕРДЕВАНИЯ РАСПЛАВА

В настоящей статье представлены результаты исследования действия микросейсм на формирование удельного электрического сопротивления отливок оловянно-свинцового сплава на стадии затвердевания расплава. Показано, что действие микросейсм приводит к увеличению удельного электрического сопротивления на 10-15%.

Ключевые слова: удельное электрическое сопротивление, оловянно-свинцовый сплав, микросейсм, расплав, затвердевание.

IMPACT OF MICROSEISMS ON CREATION OF SPECIFIC ELECTRICAL RESISTANCE OF THE TIN LEAD CAST AT THE STAGE OF THE MELT'S HARDENING

At the paper the results about the influence of microseisms on the specific electrical resistance's formation of the tin lead alloy at the stage of the melt's hardening has been broad. It has been shown that microseisms influence brings to the 10-15% rising of the resistance.

Keywords: specific electrical resistance's, stanum lead cast, microseisms, melt, cast hardening.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримов Фаршед Хилолович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети геология, доктори илмҳои физика ва математика, профессори кафедраи геология ва иқтишофи ККФ, Институти геология, сохтмони ба заминчунбӣ тобовар ва сейсмологияи АМИТ, мудир лаборатория. Суроға: 734063, ш. Айнӣ, 267. Телефон: (+992) 955 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Мачидӣ Миршариф – Маркази омӯзиши технологияҳои инноватсионии АМИТ, ходими илмии Институти геология, сохтмони ба заминчунбӣ тобовар ва сейсмологияи АМИТ. Суроға: 734063, к. Айнӣ, 267. Телефон: (992) 918 92 13 44. E-mail: seismtadj@rambler.ru

Даминов Шамшод – Институти геология, сохтмони ба заминчунбӣ тобовар ва сейсмологияи АМИТ, ходими калони илмӣ. Суроға: 734063, к. Айнӣ, 267. Телефон.: 919 00 25 75. E-mail: seismtadj@rambler.ru.

Сведения об авторах: Каримов Фаршед Хилолович - Таджикский национальный университет, доктор физ-мат. наук, профессор кафедры геологии и разведки МПИ, Институт геологии, сейсмостойкого строительства и сейсмологии НАНТ, зав. лабораторией. Адрес: 734063, г. Душанбе, ул. Айна, 267. Телефон: (+992) 945 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Маджиди Миршариф – Центр исследования инновационных технологий НАНТ, научный сотрудник, Институт геологии, сейсмостойкого строительства и сейсмологии НАНТ, н.с. Адрес: 734063, г. Душанбе, ул. Айна, 267. Телефон: (992) 918 92 13 44. E-mail: seismtadj@rambler.ru

Даминов Шамшод – Институт геологии, сейсмостойкого строительства и сейсмологии НАНТ, с.н.с. Адрес: 734063, г. Душанбе, ул. Айна, 267. Телефон.: 919 00 25 75. E-mail: seismtadj@rambler.ru

Information about the authors: Каримов Фаршед Хилолович - Tajik national university, professor of the geology dept., doctor of phys.-math. sciences, Institute of geology, earthquake engineering and seismology NAST, chief of the lab.; Address: 734063, Dushanbe, str. Aiyni, 267. Phone: (+992) 945 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Majidi Mirsharif – Center for innovation technologies' studies, NAST, scientific worker, Institute of geology, earthquake engineering and seismology NAST, scientific worker. Address: 734063, Dushanbe, str. Aiyni, 267. Phone: (992) 918 92 13 44. E-mail: seismtadj@rambler.ru

Daminov Shamshod – Institute of geology, earthquake engineering and seismology at the NAST, senior science worker. Address: 734063, Dushanbe, str. Aiyni, 267. Phone: 919 00 25 75 E-mail: seismtadj@rambler.ru.

САҲМИ ИЛМҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ ВА ДАҚИҚ ДАР РУШДИ ҚОМЕА

*Андамов Р. Ш. – н.и.г.-м., дотсенти кафедраи гидрогеология
ва геологияи муҳандисии ДМТ*

*Давлатов Ф. С. – н.и.г.-м., и.в. мудири кафедраи гидрогеология
ва геологияи муҳандисии ДМТ*

*Ғайратов М. Т. – н.и.т., дотсенти кафедраи гидрогеология
ва геологияи муҳандисии ДМТ*

*Ғуломов М. Т. – н.и.г.-м., дотсенти кафедраи гидрогеология ва
геологияи муҳандисии ДМТ*

Басо рамзист, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба рушди илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ аҳаммияти махсус дода, пайваста барои инкишоф ёфтани он ғамхориҳои ҳамаҷониба зоҳир менамояд.

Барои боз ҳам дар сатҳи баланд қарор гирифтани дониши самти илмҳои табиатшиносӣ ва баланд бардоштани донишазхудкунӣ, омӯзиши илмҳои табиатшиносию дақиқ, инчунин дар замири наврасон ва ҷавонон бедор сохтани китобхонӣ, рӯ овардан ба илмҳои дақиқу табиатшиносӣ бо пешниҳоди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2020-2040 «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» эълон карда шуд. Дар ин замина омӯзиши илмҳои табиатшиносию дақиқ, инчунин барои рушди тафаккури техникий насли наврас дар тамоми зинаҳои таҳсилот усулҳои гуногуни таълим бояд ба таври ҷиддӣ ба роҳ монда шавад. Донишандӯзон, баҳусус донишҷӯёни тамоми донишкадаҳо ва донишгоҳҳо, хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёна бояд дарк намоянд, ки бе доштани донишҳои илмҳои табиатшиносию дақиқ қомеа дар замони имрӯзаи ҷаҳонишавӣ пешрафт карда наметавонад ва пайваста барои аз худ намудани онҳо кӯшиш намоянд [1. саҳ 1].

Дар даврони соҳибистиқлолӣ сиёсати маорифпарваронаи давлату ҳукумати кишвар яке аз самтҳои меҳварии баланд бардоштани завқи техникий ҷавонон ва наврасон ба ҳисоб рафта, дар ин замина рушди илму маориф, омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ, аз худ намудани техника ва

технологияҳои насли нав, тақвияти нерӯҳои зеҳнӣ ва ташаккул додани ихтироъкорӣ дар зери таваҷҷуҳи давлату ҳукумат қарор дорад. Ба ҳамагон маълум аст, ки илм ҳамчун омили шуури ҷамъиятии инсон ва инъикоси ҳаёти воқеии он дар табиат ягона ва тадбиқшаванда маҳсуб мешавад.

Албатта, мувофиқи сарчашмаҳо дар масири таърих ҳар як илм таърихи бавучудой ва инкишофи худро дорад. Дар ин масъала оид ба давраҳои инкишофҳои илм ақидаҳои олимони гуногун аст, зеро ки дар ҳар сарчашмаҳои таърихӣ маълумотҳо ба таври гуногун зикр шудаанд.

Дар шароити имрӯзаи тараққиёти илму техника соҳаи геология яке аз соҳаҳои асосии пешбарандаи иқтисодиёт бо коркарди конҳои канданиҳои фойданок ва истеҳсол намудани масолеҳи сохтмонӣ, иктишоф ва коркарди обҳои зеризаминӣ, муайян кардани захираҳои конҳои гуногуни дорой якҷанд маъданҳо (полиметаллӣ), сангҳои қиматбаҳо ва ғ. барои Ҷумҳурии Тоҷикистон саривақтӣ арзёбӣ карда мешавад [4. саҳ 7].

Аз ин рӯ, сол ба сол соҳаи мазкур рушду тараққӣ карда, инчунин заминаҳои асосӣ барои тайёр кардани кадрҳои ҷавону ба талаботи имрӯзаи истеҳсолот рақобатпазирро омода карда истодааст. Фароҳам овардани ҷунин шароит бозгӯи он аст, ки соҳаи геология дар замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон зери таваҷҷуҳ ва ғамхорӣ шабонарӯзии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба қормандони соҳаи геология, махсусан ба ҷустуҷӯи қорҳои геологӣ, иктишоф ва истихроҷи конҳои нав, пайдо намудани захираҳои сарватҳои зеризаминӣ, ба монанди ангишт, нафт, газ ва дигар канданиҳо дар роҳи ҷустуҷӯи усулҳои муносири пешгириҳо аз таъсири манфии тағйирёбии иқлим, ҳифзи пирияхҳо ва сарчашмаҳои оби тозаӣ нӯшокӣ, об шудани барфҳои доимӣ, тезутунд шудани гармшавии сайёраи замин, зиёдшавии газҳои гулхонаӣ ба атмосфера, вайроншавии муҳити экологӣ ва ҳифзи пирияхҳо аз обшавӣ, мониторинги доимии пирияхҳо ва дигар сарчашмаҳои обии мамлакат вазифаҳои навро ба миён гузоштааст.

Дар самти ташаббусҳои байналмилалӣ оид ба самти геология, махсусан дар соҳаи захираҳои об, пай дар пай эълони даҳсолаҳои байналмилалӣ гувоҳи он аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон як кишвари ташаббускор дар соҳаи об шинохта шудааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон диққати махсус ба қорҳои ҷустуҷӯи геологӣ, сарватҳои табиӣ зеризаминӣ медиҳанд ва дар ин замина ёдовар шудан ба маврид аст, ки воқеан, ҳам Ҷумҳурии Тоҷикистон сарватҳои бойи зеризаминӣ дорад. Дар яке аз баромадашон Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд карда буданд: «..... Тоҷикистони азизи мо биҳишти воқеии рӯи замин, кишвари ганҷҳои нокушодаву табиати худодод аст, мову шумо, бемуболиға, дар болои ганҷ қарор дорем ва ҷоиз нест, ки минбаъд муҳтоҷу дастнигари дигарон бошем».

Аз ин гуфтаҳои пураарзиши Пешвои миллат аён аст, ки дар ҳақиқат кишвари мо биҳишти воқеии рӯи замин буда, ва табиати худододу нотакрор

дорад, ганҷҳои нокушодаю конҳои омӯхтанашуда дар кишвар хеле зиёд мебошанд. Имрӯз дар назди мутахассисони соҳаи геология вазифаҳои басо мушкил ва ҳалталаб истодааст. Дар ин замина мутахассисони соҳаро зарур аст, ки дар дохили кишвар ҷустуҷӯю омӯзиши канданиҳои ғоидаовар ва таъмини иқтисодиёти кишварро бо маҳсулотҳои ашёи хом то ҳадди ниҳой ба роҳ монанд, зеро ин амал талаби замон аст.

Бояд муайян намуд, ки иқтисодиёти кишвар ба кадом намудҳои ашёи минералӣ бештар ниёз дораду коркард ва истихроҷи онҳоро ба роҳ монем. Барои ин бояд ҳамеша аз пешрафти иқтисодӣ, фанновариҳои илмӣ (технологӣ) ва техникаи соҳа васеъ истифода намуда, конҳо ва захираҳои кашфношудаи зерзаминии кишвари азизамонро тибқи талаботу меъёрҳои ҷойдошта мавриди истифода ва истихроҷ қарор бидиҳем [6. саҳ 4].

Дар тамоми кӯҳҳои ҳудуди кишвари азизамон конҳои кашфношуда, захираи минералҳои нодир, сангҳои қиматбаҳо, конҳои маъданҳои гуногунтаркиб, обҳои зерзаминии ширини нӯшоқӣ, обҳои равону шифобахш, кӯҳҳои сарбафалаккашидаи ҳамеша барфпӯш, пиряхҳои бузург, дарёҳои софу пуртуғён, кӯлҳои софу сарбаста, чашмаҳои оби зулолу мусаффошуда, металлҳои нодир ва камёфт, тиллову нукра, қитъаҳои дорои нафту газ ва ангишт бисёр буда, оид ба коркарди навъи сӯзишвории гуногун ва канданиҳои ғойданок қорҳои ҷустуҷӯ ва иқтишофӣ низ хеле зиёд ба роҳ монда шудааст. Аз ин ҷост, ки рӯ овардан ба омӯзиши фанҳои дақиқ ва риёзию табиатшиносӣ амри воқеист. Ба ҳамагон маълум аст, ки 93%-и Ҷумҳурии Тоҷикистонро кӯҳҳо ташкил медиҳанд.

Мавриди зикр аст, ки барои ин мақсад давлату ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вобаста аз имкониятҳои ҷойдошта, ҳама гуна шароитро фароҳам оварда истодааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рушду тараққиёти ҷаҳонишавӣ ба соҳаи илму маориф, ки соҳаи афзалиятнок аст, диққати аввалиндараҷа дода истодааст. Мутахассисони соҳаи геология ба равандҳои гидрологӣ бо омилҳои иқлимӣ, топографӣ, геологӣ, таъсири зиёд ба речаи гидрологии объектҳои обӣ, омилҳои иқлимӣ қорбарӣ қарда, сари вақт пешгӯйҳои илман асоснокшударо пешниҳод намуда истодаанд.

Дар шароити тағйирёбии иқлим Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар сатҳи байналмилалӣ масъалаҳои обу иқлимро ҳамеша ба тавачҷуҳи ҷомеа мегузорад. Ин иқдомҳои Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои дастгирии аҳолии сайёра ҷиҳати таъмини оби нӯшоқӣ равона қарда шудааст.

Ҳамкориву ҳамоҳангсозӣ ва равобити наздик дар самти ҳалли масоили гуногуни геологӣ, экологӣ миёни давлатҳои ҷаҳон тақозои замон аст. Ҳамкориҳои зич хусусан дар доираи барномаҳои СММ, ЮНЕСКО ва дигар ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ имконияти васеу фарохро дар ҳалли масоили бузурги ҳифз ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ дар сатҳи минтақавӣ ва байнидавлатӣ ба миён овардааст.

Мавриди зикр аст, ки яке аз масоили муҳим дар қарни XXI ин ҳифзи устувории экосфера мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқоти тағйирёбиҳои глобалӣ нишон доданд, ки ҳудуди устувории экосфера, ки ба фишори инсоният

алоқаманд аст ва таъсироти он рӯз то рӯз афзуда истодааст, захиравӣ набуда, ҳамчун раванди экологӣ арзёбӣ гардида истодааст.

Дар охири асри XX ҷомеаи инсонӣ бори нахуст ба бухрони глобалии экологии пайдоиши антропогендошта рӯ ба рӯ гардидааст. Таҳқиқоти мураккаб дар раванди тағйиротҳои глобалӣ, алоқамандии байниҳамдигарии он бо ҷомеаи инсонӣ ва коркарди стратегияро асос гузошт. Ин раванд метавонад дар ҳаллу ҷасли масъалаи зинда мондани инсоният нақши муҳим бозад.

Масоили зинда мондани ҷомеаи инсонӣ чун таъминоти устувори системаҳои таъсироти байниҳамдигарии проблемаҳои глобалии характери бухронидошта ба монанди: масъалаҳои экологӣ, оби тозаи нӯшокӣ, энергетика ва ғайра масъалаҳои калидӣ ба ҳисоб мераванд, ки дар назди инсоният қарор дорад.

Тавре мушоҳида мешавад, давлатҳо бо пешрафти илму техника ҳамарӯза иқтисодии худро бо рақобат пеш мебаранд ва дар ин роҳ чизеро дарег намедоранд ва бо ин амали худ ба муҳити атроф зарбаи ҷуброннопазир мезананд.

Бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид бо эълони Соли 2003 – Соли байналмилалии «Оби тоза», Даҳсолаи байналмилалии амалиёт «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015), Соли байналмилалии ҳамкорӣ дар соҳаи об (соли 2013) ва Даҳсолаи байналмилалии «Об барои рушди устувор», солҳои 2018–2028 ва эълон гардидани соли 2025 “Соли ҳифзи пирияхҳо” барои башарият мавҷудияти як масъалаи ниҳоят мураккабро бозгӯӣ намуда, баҳри ҳалли он ҷомеаи ҷаҳониро даъват намудааст.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ ва давлатҳои ба ин мушкилот рӯ ба рӯ гашта ин иқдомҳоро дастгирӣ намуда, аз натиҷаҳои он қаноатманд ва аз Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон сипосгузоранд.

Мавриди зикр аст, ки соҳаи геология дар зарфи 32 соли истиқлолияти давлатӣ ба дастовардҳои бузург ноил гардидааст, ки ин, пеш аз ҳама, саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад ва дар яке аз суҳанронияшон қайд карда буданд, ки «...Тоҷикистон дорои захираҳои бойи маъданӣ ва ғайримаъданӣ, аз қабилҳои металлҳои сиеҳ, ранга, қиматбаҳо, нодир, сангҳои худчило ва ороишӣ, ангишт ва монанди инҳо мебошад, ки ҳаҷми тасдиқшудаи онҳо садҳо миллиард сомони ро ташкил медиҳад.

Имрӯз дар Тоҷикистон беш аз 600 кон ва 800 зухурот кашф ва омӯхта шудааст, ки дорои зиёда аз 60 навъи ашёи хоми маъданӣ ва ғайримаъданӣ мебошад. Ҳоло ҳамагӣ 27 фоизи захираҳои зикршуда истихроҷ ва коркард шуда истодааст, ки чунин ҳолат барои расидан ба ҳадафи чоруми стратегияи мо қонъкунанда нест». Аз таъкидҳои Пешвои миллат бармеояд, ки имрӯз коркарди конҳо ва ашёҳои хоми ватанӣ ба роҳ монда шаванд.

Дар баробари ин, кормандони соҳаи геологияро зарур аст, ки корҳоро дар самти омӯзиши геологӣ, гузаштан ба стандартҳои байналмилалии ҳисоби захираҳо, истифода, азнавбарқароркунӣ ва ҳифзи захираҳои ашёи минералӣ, инчунин назорати равандҳои хатарноки геологӣ ва мониторинги обҳои

зеризаминӣ бештар тақвият бахшему коркарди онҳоро дар дохили кишвар ба роҳ монем.

Воқеан, имрӯз илму фан ё технология ба яке аз муҳаррики рушди таърихии ҷомеа табдил ёфтааст ва ба ихтиёри одамон қувваи бузургро во гузоштааст, ки барои яқбора зиёд кардани микёси фаъолияти дигаргунсозиҳо имкониятҳои зиёдеро фароҳам овардааст.

Дар ин замина табиатшиносии бузург В.И. Вернадский барои тасдиқи ин гуфтаҳо чунин таъкид кардааст: “Тавассути илм ва техника инсон ба қувваи махсуси геологӣ табдил ёфт. Чаро ки инсон тамоми сатҳи Заминро дигаргун сохт ва ҳатто ба биосфера таъсири амиқ гузошт. Илова ба ин, инсон дар сурате инсонии ҳақиқӣ мегардад, ки аз тариқи эҷодкорона аз худ кардани мерос бо наслҳои гузаштаи одамон дар радифи ҳамбастагии таърихиро фарҳангӣ қарор дошта бошад”.

Ногуфта намонад, ки мақсади асосии ҳар як илм ба низом овардани ҳодисаҳои мураккаби дар олам рӯйдиханда ё ба тартиб овардани чизест, ки маҷмуи онҳоро табиат меноманд.

Ба ин далели таърихӣ ҳамбастагии илм ва маорифро низ таъкид намудан ба маврид аст, ки самаранокиашро таҷрибаи тамаддуни инсоният борҳо мушоҳида намудааст. Ин таҷрибаи муҳиму муфиди таърихиро фарҳангиро бояд ба пуррагӣ омӯхт ва дар кишвар вобаста ба замони муосир мутобик сохта, дар амал татбиқ намуд.

Аз ин рӯ, маҳз илми мутараққӣ ҳаққи маънавӣ дорад, ки дар ҳастаи ҷаҳонбинии муосир қарор гирад. Ва маҳз назарияҳои илмии дар таҷриба собитшуда ва аз тарафи муассиса ва созмонҳои илми ҷаҳонӣ қобили қабул донисташуда, шоҳроҳи начоти таърихӣ ва рушди мибаъдаи одамизодро мунаввар карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Давлатов Ф.С. Рушди илмҳои табиатшиносӣ ва риёзӣ дар партави барномаи давлатӣ барои солҳои 2020-2040. // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ҷашнҳои “30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040) ”.
2. Давлатов Ф.С. Коҳишҳои пиряхҳо дар зери таъсири иқлим: пешгирӣ ва идоракунии ин раванд. // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвященной «5500-летию древнего Саразма», «700- летию выдающегося таджикского поэта Камола Худжанди» и «20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования (2020-2040годы)». -Душанбе, 2020.
3. Давлатов Ф.С. Саҳми захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон дар амалишавии ҳадафи дуҷуми стратегии мамлакат – истиқлолияти энергетикӣ // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвященной «5500-летию древнего Саразма», «700- летию выдающегося таджикского поэта Камола Худжанди» и «20-летию

изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования (2020-2040годы)». – Душанбе, 2020.

4. Гайратов М.Т., Давлатов Ф.С. Муҳаққикони ганҷҳои нухуфтаи Замин. Нашрияти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №5 (1528) Сешанбе 28-уми март соли 2023.
5. Назирова Д.Э., Саидов С. М. Гуломов М.Н. Таҳлили ваъзи кунунии яхбандии пирахҳои Пасиолой ва атрофи он. // Вестник ДМТ – Душанбе, 2014 .- № 1/2 (130). - С. 294- 296.
6. Давлатов Ф.С. Рушди соҳаи геологияи тоҷик ва ояндабинии он. // Ганҷ. Нашрияти Саридораи геологияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. - №11 (394) 30 ноябри соли 2022.

САҲМИ ИЛМҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ ВА ДАҚИҚ ДАР РУШДИ ҶОМЕА

Дар фишурдаи мазкур роҳҳои амалишавии барномаи «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Инчунин барои амалишавии барномаи мазкур роҳҳои ҳалли амалии он пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: шароит, омӯзиш, дақиқ, илмҳои табиатшиносӣ, таҳсилот, илм, маориф, барнома.

ВКЛАД ЕСТЕСТВЕННЫХ И ТОЧНЫХ НАУК В РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

В статье рассматривается и анализируется реализация программы «Двадцатилетие изучения и развития естественных и точных наук в области науки и образования», а также предложены способы реализации данной программы.

Ключевые слова: условия, обучение, изучения, развития, естественные науки, образование, наука, образование, программа.

THE CONTRIBUTION OF NATURAL AND EXACT SCIENCES TO THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

In the present theses, the implementation of the program "Twenty years of study and development of natural, exact sciences and mathematics in the field of science and education" is considered and analyzed, as well as ways of implementing this program are proposed.

Keywords: conditions, training, study, development, natural sciences, education, science, education, program.

Маълумот дар бораи муаллиф: Андамов Раҷабалӣ Шамсович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои геология ва минералогия, дотсенти кафедраи гидрогеология ва геологияи муҳандисии факултети геология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 988-06-88-36. E-mail: andamov71@mail.ru

Давлатов Фирдавс Сафаралиевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои геология ва минералогия, дотсент, и.в. мудири кафедраи гидрогеология ва геологияи муҳандисии факултети геология. Суроға: 734025,

Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 907-18-84-62. E-mail: firdavs_davlatov_88@mail.ru.

Ғайратов Маликдод Тополангович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои техникаӣ, дотсенти кафедраи гидрогеология ва геологияи муҳандисӣ. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 909-99-44-14. Email: malikdod@mail.ru

Ғуломов Мирзовали Назаралиевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи гидрогеология ва геологияи муҳандисӣ. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 901-71-90-37. E-mail: g mirzovali@mail.ru

Сведения об авторах: Андамов Раджабали Шамсович – Таджикский национальный университет, доцент кафедры гидрогеологии и инженерной геологии геологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 988-06-88-36. E-mail: andamov71@mail.ru

Давлатов Фирдавс Сафаралиевич – Таджикский национальный университет, кандидат геолого-минералогических наук, доцент и.о. заведующий кафедрой гидрогеологии и инженерной геологии геологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 907-18-84-62. Электронная почта: firdavs_davlatov_88@mail.ru.

Ғайратов Маликдод Тополангович – Таджикский национальный университет, кандидат технических наук, доцент кафедры гидрогеологии и инженерной геологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 909-99-44-14. E-mail: malikdod@mail.ru

Ғуломов Мирзовали Назаралиевич - Таджикский национальный университет, доцент кафедры гидрогеологии и инженерной геологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 901-71-90-37. E-mail: g mirzovali@mail.ru

Information about the authors: Andamov Rajabali Shamsovich - Tajik National University, Docent of the Department of Hydrogeology and Engineering Geology of the Geological Faculty. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Avenue Rudaki, 17. Phone: (+992) 988-06-88-36. E-mail: andamov71@mail.ru

Davlatov Firdavs Safaralievich – Tajik National University, Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, Associate Professor. Head of the Department of Hydrogeology and Engineering Geology, Faculty of Geology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 907-18-84-62. Email: firdavs_davlatov_88@mail.ru.

Gayratov Malikdod Topolangovich – Tajik National University, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Hydrogeology and Engineering Geology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 909-99-44-14. E-mail: malikdod@mail.ru

Gulomov Mirzovali Nazaralievich - Tajik National University, Associate Professor of the Department of Hydrogeology and Engineering Geology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 901-71-90-37. E-mail: g mirzovali@mail.ru

СУФФОЗИОННАЯ И ТЕРМОКАРСТОВАЯ ПРИРОДА ВОРОНОК МОРЕНЫ ЛЕДНИКА РГО В ТАДЖИКИСТАНЕ

*Каримов Ф. Х. – д.ф.-м.н., профессор кафедры
геологии и разведки МПИ ТНУ*

*Давлятова М. З. – магистрант кафедры инженерной
геологии и гидрогеологии ТНУ*

ВВЕДЕНИЕ

Опыт инженерно-геологических и гидрогеологических обследований горно-долинных ледников Таджикистана показывает, что на их поверхностях могут возникать воронкообразные оседания с характерными линейными размерами до 100 м по порядку величины. Вообще, такие явления известны на участках распространения рыхлых лёссовидных грунтов, карбонатных, песчаных или мерзлотных пород [1-5]. Общее условие для образования воронок – это недоуплотнённость пород, их относительно высокая рыхлость, пористость, фильтрационные свойства. В лёссовидных грунтах в результате фильтрации влаги вымываются карбонатные частицы, играющие цементирующую роль в этих грунтах и происходит оседание грунтовой поверхности, в карбонатных – таким же образом в результате фильтрации и вымывания образуются просадки грунта и возникают карстовые полости, в песчаных грунтах самые мелкие фракции вымываются с поверхности вглубь, создавая механическую неустойчивость поверхностных, более крупных фракций, в мерзлотных грунтах в результате таяния льда и фильтрации образующейся воды вглубь массива также освобождаются объёмы в верхних слоях, нарушается равновесие частей грунта, происходит заполнение ближайшим дисперсным материалом образовавшихся пустот и, тем самым, просадка [6-9].

В настоящей работе на основе известных представлений инженерной геологии, гидрологии и гидрогеологии рассматривается природа воронок, образовавшихся в морене ледника РГО в Таджикистане.

МАТЕРИАЛ ПОЛЕВЫХ НАБЛЮДЕНИЙ МОРЕНЫ ЛЕДНИКА РГО И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

В настоящей статье использованы материалы наблюдений, полученных в ходе полевых работ в августе 2021 г. в Ванчской долине на северо-западном Памире, в ГБАО Республике Таджикистан. Ледник РГО, получивший своё название в честь Русского географического общества, – это один из пульсирующих ледников Таджикистана [10-14]. Морена ледника РГО представляет собой скопление обломочного материала, который вынесен из ложа ледника в результате движения. При промерзании подстилающего грунта из-за действия больших давлений, сцепления и трения лёд «пропахивает» подстилающие породы и тем самым выносит из них обломочный материал, который скапливается либо в виде линий вдоль краёв ледника – боковая морена, либо в средней части на его поверхности – срединная, внутри в средней части – внутренняя, на дне – донная. Если материал отложен перед фронтальной частью, то это конечная морена. После

очередной подвижки ледник отступает, а вынесенный и оставшийся обломочный материал образует конечную морену. Толщина конечной морены ледника РГО достигает нескольких десятков метров. Это массив горных пород – от тонких глин и мелкого песка до гальки и отдельных валунов, хаотично перемешанный, рыхлый и нецементированный по структуре. В настоящее время самая передняя часть краевой морены выглядит как массив с линейными размерами порядка 1 км, местами расчленённый расщелинами линейного вида и циркообразными воронками, спускающимися сверху вниз по горному склону. Воронки последовательно соединены проходами-каналами, которые прорезала вода. Многочисленные воронкообразные оседания с глубинами до десятков метров в различной степени наполнены водой (рис. 1).

Рис. 1. Рытвины-протоки и воронки с водой в Телефоне морены ледника РГО.

Диаметры воронок достигают несколько десятков метров, углы их откосов в среднем составляют 30-50°, что свидетельствует об интенсивном развитии процессов эрозии в теле морены, выносе обломочного материала из ложа и его скоплении ниже фронтальной зоны абляции ледника (рис. 1-3).

Методы исследований включают анализ полевых наблюдений на основе физического моделирования фильтрации воды в породах морены, процессов суффозии и термокарста, аналитических расчётов в рамках схемы предельного равновесия тел на наклонной плоскости – аналогично консеквентным оползням.

Рис. 2. Нижняя конечная морена ледника РГО.

Рис. 3. Нижняя конечная морена ледника РГО и сток из неё в р. Абдукагор.

СУФФОЗИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Вынос материала может происходить как под действием вод внешнего происхождения – от атмосферных осадков, так и от вод, образующихся в результате оттаивания ледника, фирна под действием солнечных лучей, а также от дендритов. Атмосферные осадки в районе расположения морены ледника РГО относительно часты в течение каждого года. Наличие водных протоков между соседними воронками (рис. 1) свидетельствует об определённой роли собственных талых вод ледника и фирна в развитии суффозии. Крупные протоки образуются по краям морены. Из-за относительно высокой скорости в центральной части ледника и пониженной – вблизи бортов, в первой скапливается больше материала, образуется вытянутый вдоль линии ледника, повышенный, гребнистый рельеф озв, а крупные протоки оказываются ближе к бортам. В самых передних частях морены наблюдается пологий, долинный рельеф с волнообразными дугами обломочного материала, вынесенным происходившими в прошлом пульсациями ледника, – зандровая долина.

Как показывают рис. 1-3, стенки воронок имеют слоистое строение с чередованием слоёв песков, глин разной степени зернистости и гальки. Мелкодисперсные слои песка и глины составляют сезонную, годовую ленту, т.н. ленточные дисперсные породы. В летние сезоны в период интенсивного таяния ледников инфильтрующиеся потоки привносят в водоём в большей степени взвеси из мелкого песка, пылеватых и глинистых частиц. В зимнее время – таяние медленное, и могут привноситься только тонкие глинистые частицы. Деформации колец по вертикали свидетельствуют о процессах неравномерности и неоднородности накопления материала морены (рис. 2). При вхождении в воронку протоки частично растекаются почти в горизонтально, а затем стекают в неё в виде ручьёв (рис. 3).

МЕХАНИЗМ ОБРАЗОВАНИЯ ВОРОНОК

Очевидно, вымывание мелкодисперсного материала должно, в первую очередь, начинаться с тех мест на поверхности морены, которые благоприятны для скопления влаги. Это могут быть линейные канавы между озами и, кроме

того, – локальные понижения вдоль профилей этих канав (рис. 4). При этом смыв поверхностной мелкодисперсной фракции приводит к освобождению здесь полостей, в которых может накапливаться ещё больше воды, а значит, процессы фильтрации, например, по Дарси, и суффозия ускоряется. Возникает положительная обратная связь процессов: увеличение скорости водного потока приводит к активизации суффозии, а активизация суффозии – к увеличению потока.

Найдём критические условия для нарушения равновесия частицы на поверхности воронки, заполненной водой, с помощью принципа предельного равновесия [3, 15]. На частицу, расположенную на поверхности воронки, угол откоса которой α , действуют две группы сил: силы гравитации P , гидродинамического давления водного потока F_h и вязкого трения F_μ , способствующие её смыву, и силы нормального давления гравитационной природы N_p , силы гидростатического давления N_h , трения F_k , сцепления F_c , препятствующие смыву (рис. 5). Сила Архимеда F_A в представленной схеме, очевидно, способствует отрыву частицы от поверхности воронки и принадлежит к первой группе сил, однако, в отличие от них, действует вертикально вверх. Инфильтрация показана здесь с помощью вектора её скорости u .

Рис. 4. Профиль линейной борозды с локальным понижением

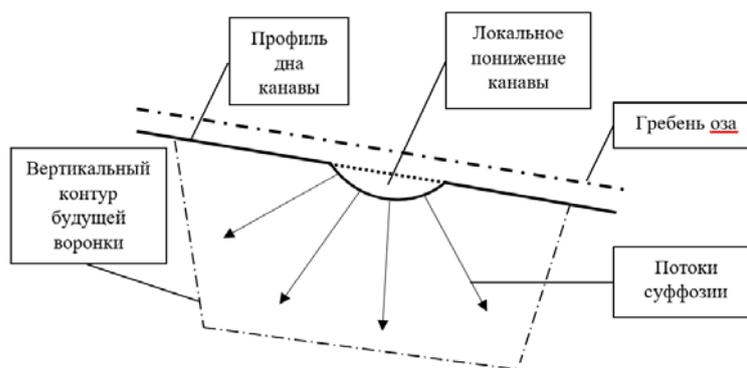
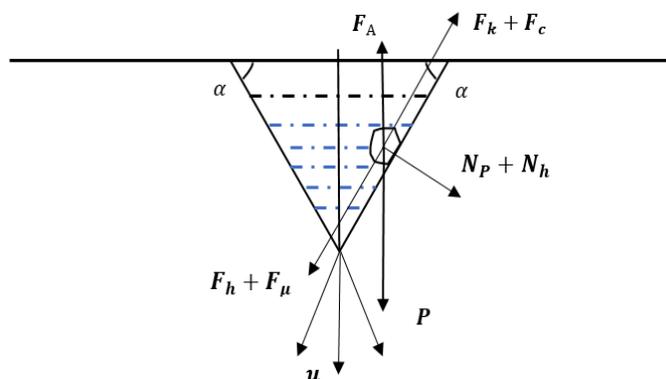

Рис. 5. Схема смыва частицы с поверхности воронки

Для простоты будем считать, что частица равновелика в трёх направлениях трёхмерной прямоугольной системы координат. Обозначим тогда площади во всех трёх направлениях посредством символа S . Объём частицы обозначим посредством V . Из условия равновесия частицы на

поверхности воронки, записанного в векторном виде (1) и в проекциях сил на направление, параллельное склону воронки (2), получим следующие равенства:

$$\mathbf{P} = \mathbf{F}_k + \mathbf{F}_c + \mathbf{F}_A + \mathbf{F}_\mu + \mathbf{F}_h, \quad (1)$$

$$\rho V g \sin \alpha = k \rho V g \cos \alpha + c S + \rho_w V g - A \mu v \sqrt{S} - \rho_w v^2 S, \quad (2)$$

где ρ – плотность частицы, ρ_w – плотность воды, k – коэффициент трения скольжения частицы, c – коэффициент сцепления её с поверхностью воронки, μ – динамический коэффициент вязкости воды, v – скорость потока воды, действующего на частицу.

Будем считать, что скорость потока воды достаточно мала – $v \approx 0$, чтобы можно было ею пренебречь. Действительно, нарушение равновесного положения частицы может происходить и без действия гидродинамических сил. Тогда равенство (2) можно привести к виду:

$$\operatorname{tg} \alpha = k + \frac{c}{(\rho - \rho_w) g h \cos \alpha}, \quad (3)$$

где h – характерный линейный размер частицы из выражения $V = hS$. Для частицы кубической формы – это её ребро, высота.

Решая (3) относительно $\operatorname{tg} \alpha$, получим следующее критическое условие для нарушения устойчивости частицы:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{k + b \sqrt{k^2 + 1 - b^2}}{1 - b^2}, \quad (4)$$

где введено обозначение –

$$b = \frac{c}{(\rho - \rho_w) g h}.$$

Из выражений (3) и (4) следует естественный вывод о том, что для большего трения, т.е. k , угол откоса воронки больше, ближе к прямому углу. Если $b > 1$, то условие (4) не выполняется, ни при каких углах не может быть нарушения равновесия – при предельно больших сцеплениях или для малых, пылеватых частиц соблюдается их устойчивость. Для несвязного грунта, когда $c = 0$, и, следовательно, $b = 0$, – $\operatorname{tg} \alpha = k$, т.е. угол откоса равен углу внутреннего трения – в соответствии с известной теоремой [15], однако с добавлением условия обводнённости. Из (3) также следует естественное условие – для большего сцепления угол откоса больше, и, кроме того, – чем больше размер частицы и больше её плотность, тем меньше угол откоса воронки. Последнее заключение согласуется с выводами анализа устойчивости камней на горных склонах – чем больше размеры камней, тем с большей вероятностью они скатываются вниз по склону [16]: в нижней части склона накапливаются более крупные камни. Этим же можно объяснить выполаживание стенок воронок книзу и превращение конической формы просадочного участка в воронкообразную (рис. 2).

Подставляя в (4) характерные значения $k = 0,1 \div 0,3$ и $c = 0 \div 50$ Н/м² для слабо связных грунтов [1-3, 11], принимая для разности плотностей между частицами грунта воды 1000 кг/м³ и учитывая разнообразие видов контактных взаимодействий между частицами грунтов [6, 11], приходим к следующим

критическим значениям угла откоса воронки для частиц с $h = 0,01$ м, которые согласуются с реально наблюдаемыми значениями:

$tg\alpha \approx 0,15 \div 0,90$, т.е. $\alpha \approx 90 \div 420$.

Для меньших частиц, например с $h = 0,001$ м, нарушение устойчивости может происходить лишь при достаточно низких сцеплениях – $0 \div 5$ Н/м² и относительно больших углах откоса.

ТЕРМОКАРСТОВЫЕ ПРОЦЕССЫ

Рассмотренные процессы образования воронок в зоне конечной морены ледника РГО были результатом суффозии. В этой зоне лёд отступил вверх по склону ущелья. Однако в верхних зонах морены, где также образуются воронки, наблюдаются подповерхностные залегания ледовых толщ. Здесь распространены мёрзлые грунты, которые относятся структурно-неустойчивым, просадочным [11]. Поэтому в этой части ледника РГО в принципе воронки могут иметь и термокарстовое происхождение. Также, как и в случае суффозии, в качестве центров нуклеации воронок могут выступать относительно небольшие понижения в рельефе, где скапливается вода, которая инфильтруется через песчаный покров и достигает ледового тела. При 00С имеет место состояние термодинамического равновесия свободной водной и ледовой фракций. Однако при потеплении и прогреве воздуха температура воды растёт и становится большей, чем температура льда, происходит его таяние и тем самым в ледовой фракции накапливается вода. Возникает положительная обратная связь: прогрев вызывает таяние, увеличение объёма воды активизирует таяние и т.д. По-видимому, именно такая вода заполняет воронки в верхних частях морены ледника (рис. 1). Если открываются пути фильтрации воды из объёма стаявшего льда, то в этом объёме образуется термокарст, а дальнейшая просадка тонкого слоя пород, перекрывающих термокарст приводит к образованию воронки. В промежуточной зоне морены между суффозионной и термокарстовой можно ожидать действия смешанного механизма образования воронок.

Движению самых верхних, покрывающих слоёв морены, по-видимому, могут способствовать различия в коэффициентах температурного расширения слагающих склон пород. Теплоёмкость и теплопроводность пород покрова намного выше, чем льда. Поэтому периодичности потока солнечного тепла могут вызывать периодические расширения и сжатия покрова, приводя к общим его смещениям вниз по склону [17]. Такое температурное смещение покрова может представлять собой один из механизмов, лежащих в основе солифлюкции [1-4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наблюдения на участке конечной морены ледника РГО в Таджикистане показали, что в теле морены образуются характерные воронкообразные формы рельефа. Воронки до нескольких десятков метров в диаметре и по глубине образуют гидродинамическую сеть. В нижней зоне конечной морены, где нет ледовых тел, возможно действие суффозионного механизма образования воронок, в верхней зоне, где существуют ледовые тела, возможно действие термокарстового механизма, а в промежуточной – действие обоих механизмов одновременно. Теоретические расчёты показали, что действие сил гравитации, трения и сцепления грунтов морены, по крайней мере в первом

приближении, дают основания для адекватной интерпретации результатов полевых наблюдений за образованием её воронок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рычагов Г.И. Геоморфология. / Г.И. Рычагов // М.: «Юрайт», 2018. - 396 с.
2. Лаврусевич А.А., Макеева Т.Г., Хоменко В.П. и др. Геоэкология. Учебное пособие. / А.А.Лаврусевич, Т.Г. Макеева, В.П. Хоменко // М.: АСВ, 2020. - 150 с.
3. Физические аспекты природных катастроф. Пер. с англ. / А.Е. Шейдеггер // М.: «Недра», 1981. - 232 с.
4. Encyclopedia of Ice, Snow and Glaciers. / Singh V.P., Singh P., Naritashia U.K. (Eds.). // Dordrecht: Springer, 2011. - 1253 p.
5. Патэрсон У.С. Физика ледников. Пер. с англ. / У.С. Патэрсон // М.: «Мир», 1984. - 312 с.
6. Осипов В.И. Физико-химическая теория эффективных напряжений в грунтах. / В.И. Осипов // М.: ИФЗ РАН, 2012. - 74 с.
7. Marot D., Benamar A. Suffusion, transport and filtration of fine particles in granular soil. / D. Marot, A. Benamar // Erosion of geomaterials, Edited by S. Boneli, Publisher: Wiley-ISTE. 2012. - P. 39–79.
8. Wewer M., Aguilar-López J.P., Kok M., Bogaard T. A transient backward erosion piping model based on laminar flow transport equations. / M. Wewer, J.P. Aguilar-López, M. Kok, T. Bogaard // Computers and Geotechnics. V. 132. № 103992. - 2021.
9. Kodieh R., Gelet D., Marot A., Fino Z. A study of suffusion kinetics inspired from experimental data: comparison of three different approaches. / R. Kodieh, D. Gelet, A. Marot, Z. Fino // Acta Geotechnica. V. 16 (2). 2021. - P. 347–365.
10. Пильгуй Ю.Н., Саидов М.С., Хомидов А.Ш., Шакирджанова Г.Н. Ледники Таджикистана в условиях изменения климата. / Ю.Н. Пильгуй, М.С. Саидов, А.Ш. Хомидов, Г.Н. Шакирджанова // Душанбе: НИЦ Агентства по землеустройству, геодезии и картографии при Правительстве РТ, 2008. - 116 с.
11. Котляков В.М., Десинов Л.В., Осипова Г.Б., Хаузер М., Цветков Д.Г., Шнайдер Ж.Ф. События 2002 года на леднике Географического общества (РГО), Памир. / В.М. Котляков, Л.В. Десинов, Г.Б. Осипова, М. Хаузер, Д.Г. Цветков, Ж.Ф. Шнайдер // Материалы гляциологических исследований, вып. 95, 2003. - С. 221-230.
12. Каримов Ф.Х. Особенности геоморфологии краевой морены ледника РГО в Таджикистане. / Ф.Х. Каримов // Труды ИГССС НАН Т, вып. 4, 2022. - С. 244-255.
13. Каримов Ф.Х. Моделирование медленно движущихся и пульсирующих ледников. / Каримов Ф.Х. // Вестник Национального университета Таджикистана, Серия естественных наук (Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои табиӣ), ¼ (168), 2015. - С. 260-266.
14. Саидов М.С., Файратов М.Т., Давлатов Ф.С., Каримов Ф.Х. Пиряхшиносии умумӣ (китоби дарсӣ) / Общее ледниковедение (учебное

- пособие). / М.С. Саидов, М.Т. Файратов, Ф.С. Давлатов, Ф.Х. Каримов // Душанбе: «Нушбод», 2021. - 124 с.
- 15.Цытович Н.А. Механика грунтов. / Н.А. Цытович // М.: «Высшая школа», 1979. - 272 с.
- 16.Каримов Ф.Х. О грансоставе пород на эродированных горных склонах. / Каримов Ф.Х. // Наука и инновация. Серия геологических и технических наук (Илм ва инноватсия. Бахши илмҳои геологӣ ва техникӣ). Душанбе: ТНУ, №3, 2019. - С. 49-57.
- 17.Каримов Ф.Х. К физическим механизмам эрозии горных пород. / Ф.Х. Каримов // Материалы научно-теоретической международной конференции «Философия математики, естествознания и образования: проблемы и перспективы». Курган-Тюбе: Курган-Тюбинский Госуниверситет им. Носира Хисрава, 2012. - С. 239-248.

ТАБИАТИ СУФФОЗИОНӢ ВА ТЕРМОКАРСТИИ ҚИФИ МОРЕНАИ ПИРЯХИ РГО ДАР ТОЧИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур дар асоси фарзҳои маълуми геологияи муҳандисӣ, гидрологӣ ва гидрогеологӣ таҳлили табиати қифҳо, ки дар моренаи пиряхи РГО дар Тоҷикистон ба вуҷуд омадаанд, гузаронида шудааст. Барои қисмати моренаи поёнӣ механизми суффозионӣ пешниҳод карда шудааст, барои қисми боло – термокарстӣ. Шартҳои аналитикӣ барои пайдоиши қифҳои моренаи РГО ба даст оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: пирях, морена, озҳо, зандрҳо, қифи морена, суффозия, термокарст, чинсҳои дисперсионӣ, филтратсияи об, бодшавии хокҳо.

СУФФОЗИОННАЯ И ТЕРМОКАРСТОВАЯ ПРИРОДА ВОРОНОК МОРЕНЫ ЛЕДНИКА РГО В ТАДЖИКИСТАНЕ

В настоящей работе на основе известных представлений инженерной геологии, гидрологии и гидрогеологии дан анализ природы воронок, образовавшихся в морене ледника РГО в Таджикистане. Для нижней зоны морены представлен суффозионный механизм, а для верхней – термокарстовый. Получены аналитические условия для образования воронок морены РГО.

Ключевые слова: ледник, морена, озы, зандры, воронка морены, суффозия, термокарст, дисперсные породы, фильтрация воды, эрозия грунтов.

SUFFOSION AND THERMOKARST NATURE OF THE RGO GLACIER'S MORAIN IN TAJIKISTAN

In the present paper the analysis of funnel origin, turned up in RGO the moraine in Tajikistan, based on the known representations of engineering geology, hydrology and hydrogeology, has been done. For the lower moraine zone, the suffusion mechanism and for the upper zone the thermokarst one. The analytical conditions for the RGO glacier funnel's origin have been suggested obtained.

Keywords: glacier, moraine, oozes, zanders, moraine funnel, suffusion, thermokarst, dispersion rocks, water filtration, rocks' erosion.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримов Фаршед Ҳилолович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои физика ва математика, профессори кафедраи геология ва иктишофи ККФ факултети геология. Суроға: 734063, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+8-992) 935 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Давлятова Малоҳат Зухуровна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи геологияи муҳандисӣ ва гидрогеологияи факултети геология. Суроға: 734063, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+8-992) 937 04 04 50. E-mail: dmlokhat00@mail.ru

Сведения об авторах: Каримов Фаршед Хилолович – доктор физ.-мат. наук, Таджикский национальный университет, профессор кафедры геологии и разведки МПИ геологического факультета. Адрес: 734063, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+8-992) 935 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Давлятова Малоҳат Зухуровна –Таджикский национальный университет, магистрант кафедры инженерной геологии и гидрогеологии геологического факультета. Адрес: 734063, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+8-992) 937 04 04 50. E-mail: dmlokhat00@mail.ru

Information about the authors: Karimov Farshed Hilolovich – Doctor of Phys.-Math. Sciences, Tajik National University, professor of the Chair of Geology and Fossil Deposits' Prospecting of the Geological Department. Address: 734063, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave., 17. Phone: (+8-992) 935 55 84 00. E-mail: fhkarim@mail.tj

Davlyatova Malohat Zuhurovna –Tajik National University, 1st year Magister of the Chair of Hydrogeology and Engineering of Geology Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 906-50-04-04. E-mail: malohat@mail.ru

НОВЫЕ ДАННЫЕ О СТРАТИГРАФИИ ТРИАСОВО- ЮРСКИХ УГЛЕНОСНЫХ ОТЛОЖЕНИЙ ПАМИРА И ДАРВАЗА

*Фозилов Дж. Н. – к.г.-м.н., доцент кафедры
минералогии и петрографии ТНУ*

В Таджикистане до настоящего времени не было опубликовано ни одной крупной работы по генезису углей и не рассматривался вопрос о материнском растительном материале. Эта проблема автором изучается впервые и представляет, несомненно большой интерес.

Общепринятая теория о генезисе углей гласит, что процесс их формирования протекает последовательно из растительного материала и торфа. В течение длительного времени, под высоким давлением при высокой температуре этот материал переходит в бурый уголь, в последующем - каменный уголь, а далее - в антрациты и редко - в шунгит.

На территории Таджикистана на месторождении Назар-Айлок, кроме уникальных сверхчистых антрацитов, в этой же угленосной толще известны 4

пласта каменных углей, несомненно, формировавшиеся сингенетично с первыми и существенно отличные от них.

Процессы образования твердых полезных горючих ископаемых многообразны и включают накопление исходного растительного материнского вещества, различные факторы, действующие на условия его захоронения и дальнейшего преобразования.

Ниже покажем процессы генезиса углей из исходного материнского растительного материала на примере изученного нами региона, в котором отмечено два этапа угленакопления, которые отличаются своими особенностями.

Установленный и обоснованный В.С. Лучниковым триасовый этап угленакопления, ныне изучаемый автором, весьма своеобразен. Он связан, по данным В.С. Лучникова, с рифтогенным средне-позднетриасовым этапом. Угленакопление протекало в отдельных рифтовых впадинах, возникших в это время. В частности, известны два рифта, сформированные в это время и выполненные угленосными образованиями: Назар-Айлокский и Мынтекинский. С последним связано месторождение Мионаду.

Триасовые угленосные отложения распространены спорадически. Ими выполнены редкие отдельные наложенные впадины-грабены различной величины. В частности, очень четко выделяется небольшой Назар-Айлокский рифт. В некоторых из них, кроме осадочных пород, формировались и вулканогенные толщи. В этом типе структур образовались позднетриасовые угленосные толщи Мионаду и Назар-Айлок [2].

Характерными особенностями триасового этапа угленакопления являются:

1. Угленосные толщи триаса входят в единый комплекс пород, часто разнородных (осадочных, вулканогенных), или образуют самостоятельные толщи, которые накапливались в единой изолированной впадине, при одинаковых условиях (тектонических, структурных литолого-фациальных).

2. От подстилающих и перекрывающих отложений эта серия пород отделяется несогласиями и перерывами в осадконакоплении. Залегаet она на самых различных толщах палеозоя и перекрывается, как правило, только юрскими отложениями. Последние начинаются непременно с нижних горизонтов (или ярусов), и также содержат в своем составе угленосные толщи.

3. Накопление триасовых толщ протекало в условиях активной тектонической деятельности, вследствие чего часто формировались лессы с преобладанием в разрезе грубообломочных пород (в Назар-Айлоке и Мионаду). В последнем регионе тектоническая активность выразилась в неоднократной вулканической деятельности.

4. Позднетриасовые угольные пласты характеризуются сложным строением и составом. Прослои, участвующие в строении угольных пластов, представлены песчаниками и алевролитами. Изменения в составе и строении угольных пластов происходят часто, резко, без каких-либо закономерностей. Все триасовые угли высокозольные, часто содержат в своей массе пепловый материал. Часто и резко угли переходят в углистые породы.

5. Пласты угля автохтонные. Абсолютное большинство пластов угля в почве содержат большие массы корневых систем. Причем встречаются

стигматрии различного типа: от мелких волосяных, до крупных с основным стержнем, что свидетельствует о различных типах растений, принимавших участие в накоплении угольных толщ.

Впервые исходный материнский растительный материал в очень незначительном количестве был выявлен В.С. Лучниковым [3] в триасовых угленосных отложениях Мионаду, а основная коллекция была собрана и далее изучена нами. Выявлены горизонты с растительными макро- остатками, микрофоссилиями, обильными фрагментами окаменевшей древесины, хаотично залегающими во вмещающих угли осадочных породах, крупными стеблями хвощей, часто обильными и различными по величине корневыми системами. Это позволяет говорить о растительных ассоциациях, являющихся материнским материалом углей. Растительная масса иногда отчетливо видна в углях, особенно в матовых разностях.

Согласно В.С. Лучникову [4], угленосные образования и угли триасовых толщ Памиро-Алая и Каратегина формировались в норийский век позднего триаса.

Седиментационные впадины, в которых накапливался исходный растительный материал, представляли собой болотистую местность, поросшую кустарниками и многочисленными крупными хвощами. Среди них произрастали отдельные деревья, образующие рощи.

В Назарайлокской впадине флора многочисленна, но пока довольно слабо исследована. В составе флоры доминирующая группа растений членистостебельные, представленные в основном обильными и разнообразными неокаламитами (мелкими и крупными формами), являющимися одной из основных углеобразующих групп растений, в основном хорошей сохранности, с тонкими и облиственными стеблями со свободными до основания листьями.

Кустарниковые и реже древовидные растения состоят из многочисленных, но относительно однообразных папоротников (кладофлебисы, тодитессы, клатроптерисы, хаусмании, данаеопсисы).

Птеридоспермы малочисленны и редки, но чрезвычайно важны в стратиграфическом и углеобразующем отношении. Для их определения необходима эпидерма. Среди них преобладают пелтасперматы.

Цикадофиты и гинкгофиты для данной флоры не характерны. Первые из них представлены древовидными аномозамитами и таеноптерисами.

Гингковые представлены редкими сфенобайерами. Основную роль в триасовой флоре играют многочисленные и весьма обильные по видимому и родовому составу хвойные. Они покрывали все возвышенные участки впадины, образуя густые хвойные леса. Среди них явно доминируют представители подозамитов и их репродуктивные органы – цикадокарпидиумы, которые весьма разнообразны, обильны и хорошей сохранности. Они встречены и среди углистых остатков. Часты представители рода питиофиллум.

Назарайлокская флора неокаламито-подозамитовая. Этого же типа и мынтекинская флора, по В.С. Лучникову и частично автору. Здесь также преобладают разнообразные неокаламиты, но крупные формы редки. Довольно часто отмечаются эквеземитесы и единичные аннуляриопсисы.

Папоротники составляют незначительную часть растительного сообщества. Среди них более распространены кладофлебисы и древние данаеопсисы. Цикадофиты и гингкофиты редки и малочисленны. Они играют в триасовой флоре весьма подчиненную роль и, по-видимому, не характерны для углей. Наиболее многочисленны и обильны хвойные, несомненно образующие леса. Среди хвойных основу составляют подозамиты. Более редки и однообразны юцитесы.

Анализируя флору триаса, можно отметить, что основной растительный материал находился на месте произрастания, не переносился на большие расстояния.

Формирование пластов угля протекало в обширных болотах, частично заполняемых осадочными образованиями в виде тонких слойков. Сюда же поступал туфогенный пепел. Скорость накопления материала была довольно значительной.

Начиная с юрского периода на всей территории региона устанавливается платформенный режим. В ряде районов сохраняются условия, весьма благоприятные для углеобразования.

В зависимости от палеогеографических обстановок, в разное время на протяжении ранней-средней юры в различных регионах протекали процессы углеобразования.

В начале юрского периода (геттанг-синемюр) движения, выраженные в слабом пригибании наиболее пониженных участков доюрского рельефа, сопровождались довольно вялой пенеппенизацией территорией и переотложением кор выветривания в условиях небольших мелководных озер. На всей территории весьма активно развивался растительный покров.

Постепенно озера, занимающие пониженные участки доюрского рельефа, начинают заболачиваться под воздействием интенсивно поступающей растительности при влажном климате. В озерно-болотных зонах начинают накапливаться мощные пласты растительной массы, отмирающей на этих же участках и сносимой в понижения с окаймляющих их невысоких участков.

К этому времени площади Равноуской и особенно Назарайалокской зон, а также Мионадаринской зоны были выровнены. На этой обширной площади существовали довольно крупные, но мелководные болота, полностью заросшие растительностью. В этот этап накапливались мощные растительные массы, которые в последующем превратились в угольные пласты на территории Равноу и Мионаду.

Раннелейасовые угли были двух типов, что в первую очередь, при одинаковом тектоническом режиме, зависело от рельефа. Тот и другой тип угля формировались в лимнических условиях. Первый тип углей – это однородные разной мощности угли Равноу и Назар-Айлока. А второй тип – это серия мелких угольных пластов на Мионаду.

В растительном мире на этом этапе господствовали папоротники и хвойные. Первые в виде кустарников и древовидных растений росли в болотах и были представлены разнообразными диптериевыми и мараттиевыми (клатроптерисы, диктиофиллумы, мараттиопсисы, флебоптерисы), а также разнообразными, но немногочисленными кладофлебисами. Хвойные леса

занимали всю территорию слабо возвышенного обрамления озерно-болотных зон. Они были представлены многочисленными и довольно разнообразными представителями хейролепидиевых (пагиофиллумы и брахифиллумы), а также многочисленными питиофиллумами. Довольно часто в этом растительном сообществе встречаются, наряду с папоротниками, древесные гингкофиты, представленные разнообразными гингок и реже сфенобайерами. Другие типы растений для данных растительных сообществ не были характерны. В единичных количествах встречаются хвощовые. Довольно обычны малочисленные чекановские.

В обиниоуской флоре к этому растительному сообществу относится пачка переслаивания мелко-среднезернистых песчаников, алевролитов, глин и редких слоек углистых пород и слоек углей. По возрасту этот горизонт довольно условно относится к синемюрскому ярусу.

Характерные признаки этой стратофлоры:

Новообразованные цикадофиты, среди которых существенную роль играют представители птерофиллума, таениоптериса, а также обильные аномозамитесы и нильссонии.

Вторыми по обилию и разнообразию являются хвойные. Представлены они в основном родами: брахифиллум, патиофиллум, елатидес и елатокладус. Заметно снижается количество единичных подозамитов.

Часто встречаются папоротники, представленные преимущественно диптериевыми, редкими матониевыми и редкими кладофлебисами. По доминирующим группам растений этот комплекс относится к хвойноцикадофитовой флоре. В отдельных месторождениях заметно возрастает роль папоротников за счет сокращения хвойных.

Важно, что все нижние слои толщи, кроме остатков листовых форм, содержат корневые системы, остатки стволов деревьев, кустарников, остатки стеблей.

Выше хвойно-папоротниковой стратофлоры установлено новое растительное сообщество. Новая флора довольно резко отлична от предыдущей. В этом растительном сообществе на смену папоротникам, диптериевым и матониевым приходят крупноперышковые кладофлебисы. Появляются первые представители рода кониоптерис, часты тодитесы.

Вторым доминантом являются хвойные. Среди последних, кроме обильных и частых брахиофиллумов и питиофиллумов, большое значение приобретают клатидес, клатокладус и сторгродно. Редки и малочисленны цикадофиты и гингковые, но увеличивается роль хвощей. Среди них более часты эквизетитесы.

На Дарвазе, в Равноу и Мионаду, синемюрский отложения представлены угленосными толщами, выше угольных пластов, а в Обиниоуской зоне пачкой переслаивания песчаников, алевролитов, глин, углистых пород и тонких пластов угля.

Резкое изменение состава растительных остатков отмечено в следующем флороносном комплексе, отвечающем тоарскому ярусу нижней юры. На этом этапе активизируются тектонические движения, происходит оживление в горном обрамлении впадин. Начинается обильный снос терригенного материала, происходит интенсивная пенеппенизация всей территории.

Отложения, сформированные на этом этапе представлены в основном песчано-гравийными породами, за исключением месторождения угля Равноу, где отмечено переслаивание песчаников, алевролитов и глин. Представительный растительный комплекс выявлен в этой пачке пород в Памиро-Алайских и Дарвазских разрезах.

В рассматриваемом растительном комплексе доминируют папоротники и цикадофиты. Резко сокращается роль хвойных. Среди папоротников, многочисленных и разнообразных, превалируют представители крупноперышковых кладофлебисов, но появляются и мелкоперышковые формы: присутствуют 1-3 вида кониоптерис. Появляются эборация, постоянны тодитес, мараттиопсис в единичных случаях. Вторым доминантом являются цикадофиты. Среди них превалирующую роль играют частые нильссонии. Подчиненную роль играют анозомамиты, птерофиллумы и таениоптерисы. Они присутствуют во всех местонахождениях. Появляются единичные ктенис, виллиамсонии, птилофиллумы.

Довольно редкие хвойные, в основном представлены редкими элатокладусами и более частыми постоянными птиофиллумами. Постоянно присутствуют хвоцевые, гингковые, чекановские. Все они представлены несколькими видами. Этот комплекс растений накапливался в условиях усохших озер и болот, поэтому нигде не отмечаются угленосные отложения. Толщи накапливались в гумидном, незначительно засушливом климате.

Тоарским веком закончился нижнеюрский этап углеобразования, несомненно важнейший этап для изучаемого нами региона.

В средней юре, в аален-байосе, протекал основной процесс промышленного углеобразования в Таджикистане. Однако на территории Мионаду и Равноу промышленных углей в средней юре не отмечено, хотя угленосные толщи присутствуют. На территории Юго-Западного Дарваза в аалене протекал основной этап угленакопления и растительный комплекс в аален-байосе был очень значительным, достигнув своего максимума. К этому времени территория региона была выровнена и образовались крупные болота и озерно-болотные зоны, интенсивно заросшие кустарниками и деревьями, где могли накапливаться большие массы растений, постепенно преобразовывавшиеся в угольные слои.

В условиях Памиро-Алая и Дарваза, в основном, существовали крупные озера, редко болота. Поэтому, угленосность выражена тонкими прослоями угля и углистых пород и не формировались крупные слои. Растительный комплекс, характеризующий ааленский ярус, отличается доминированием папоротников и цикадофитов. Среди папоротников резко преобладают многочисленные и разнообразные кладофлебисы и кониоптерисы, преимущественно перышковые формы, реже отмечаются мелкоперышковые. Постоянно присутствует эборация, реже тодитес.

Вторую роль по значимости играют обильные и разнообразные цикадофиты и, в первую очередь, нильссонии. Заметно увеличивается число и видовой состав птилофиллума, ктениса, анозомамитеса, таениоптериса, реже виллиамсонии и виллиамсонииеллы. Заметную роль играют членистостебельные и чекановские, представленные разнообразными эквизетитесами, чекановскими и феникопсисами.

Постоянными представителями рассматриваемой флоры являются кейтониевые рода сагеноптерис. Почти не встречены гингковые. Вновь увеличивается значение хвойных. Они в основном представлены родами подозамитес и питиофиллум.

Следует отметить, что в породах Дарваза в этом интервале отмечается большое количество окаменевшей древесины и остатков веток. Не вызывает сомнения, что среди растительных остатков ведущую роль играли древесные растения.

Среди горных пород в данном интервале преобладали алевро-пелиты в Дарвазском районе и на Равноу. Породы в большинстве случаев были обогащены углистым материалом и имели темную окраску.

Байосские отложения также четко выделяются на всей территории Таджикистана благодаря обилию растительных остатков и циклическому строению всего разреза. Отложения повсеместно являются угленосными.

Угленасыщенность пород во многих регионах развития байосской толщи высокая. Это характерно и для Обиниюоской зоны Дарваза.

Растительный комплекс байосса обилен, разнообразен и насыщен растительными остатками по всему разрезу, по составу папоротниково-цикадофитовый (кониоптерис-нильссониевый). Те и другие растения достигают своего максимума видового разнообразия и доминируют количественно. Основу комплекса составляют папоротники рода кониоптерис при заметном сокращении кладофлебисов. Заметно преобладают мелкоперышковые формы. Появляются в обилии руководящие формы клюки, а также другие среднеюрские роды - осмундописис, гонатосорус, глейхенитес. Увеличивается видовой состав и количество тодитеса и эборация. Папоротники весьма обильны и разнообразны.

Вторым господствующим элементом являются цикадофиты, часты виллиамсония и ктенис. Появляются редкие цикадитес. Заметно сокращаются анозамитес и таениоптерис. Заметную роль в этой флоре приобретают хвойные и членистостебельные. Среди первых обильны и разнообразны подозамиты, клатидес, питиофиллум, а среди последних -разнообразные эквизетитесы, редкие аннулариопсисы. Заметно возрастают гингковые, представленные разнообразными гингко, байера и сфенобайера. Постоянны, но малочисленны кейтониевые рода сагеноптерис.

Байосский комплекс содержит до 176 форм разнообразных растений. В рассматриваемом регионе угленасыщенность разреза низкая. По-видимому, заметно сократились озерно-болотные образования и, здесь началась постепенная смена гумидного климата на аридный. Последний проявился уже в батское время. На всей территории региона в батском ярусе прекратилось угленакопление в связи с изменением климатических условий и заметным сокращением растительного покрова. Изменился и состав растительности. Почти полностью исчезают папоротники.

Учитывая, что с батского времени значительно меняются климатические условия и завершается углеобразование, наступает новый этап в развитии региона.

Рассматривая в целом генезис углей в триасово-юрское время, следует отметить, что на этом этапе происходит очень широкое развитие

растительности. Отмечаются самые положительные климатические и палеогеографические условия для углеобразования. В юрском периоде в Среднеазиатском регионе отмечаются наиболее благоприятные условия для формирования углей, связанные с пышным развитием растительности. Как видно из вышеизложенного, угленакопление и углеобразование в изученном нами регионе протекали в поздне триасовый и раннеюрский эпохи. Время углеобразования к западу постепенно смещалось от нижней юры к средней в Зеравшанском угольном бассейне основной период угленакопления уже отмечен в средней юре.

В целом в Средней Азии в юре повсеместно отмечено накопление углей и углистых пород по всему разрезу от низов периода до бата. Растительный мир в юре резко возрос и расширился, увеличился родовой и видовой состав.

Рельеф местности в ранней и средней эпохах юры был предельно пенепленизирован. В поздней юре почти на всей территории Средней Азии наступил морской режим.

Таким образом, изложенный выше материал позволяет сделать следующие выводы:

1. В триасовое время основной растительный материал накапливался на месте произрастания.
2. Формирование пластов угля протекало в обширных болотах, которые заполнялись осадочными образованиями.
3. Раннеюрские угли были двух типов, которые образовались при одинаковом тектоническом режиме, но зависели от рельефа.
4. В раннеюрское время установлено новое растительное сообщество.
5. В Средней Азии отмечается накопление углей в юре по всему разрезу до батского яруса.

ЛИТЕРАТУРА

- Лучников В.С. Новые данные о юрских отложениях Западного Памира // ДАН СССР, Т. 193, № 3, 1970. С.663-665.
- Фозилов Дж.Н. Триасовые угленакопления угольного месторождения Назар-Айлок // Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвященной «Завершению 10-летия грамотности ООН» : Образование для всех, (2003-2012г): С.83-89.
- Лучников В.С. О проявлении триасового рифтогенеза на территории Таджикистана // Геология и минерально-сырьевые ресурсы Республике Таджикистан. Душанбе: Дониш, 2001. С. 97-104.
- Лучников В.С. Триас и юра юго-востока Средней Азии. Стратиграфия, история геологического развития // Автореферат диссерт... доктора геол.-мин.наук. Москва, 1989 г. 30 с.
- Добрускина И.А. Граница триаса и юры // Граница геологических систем. М.: Наука, 1980а С. 167-184.
- Добрускина И.А. Стратиграфическое положение флороносных толщ триаса Евразии. -М.: Наука, 1980б, 164с.
- Фозилов Дж.Н. Стратиграфия триасово-юрских угленосных отложений Памиро-Алая и Дарваза. Автореферат дис... кандидата геол. минер. наук. Душанбе, 2004, 19 с.

МАЪЛУМОТҲОИ НАВ ОИД БА СТРАТИГРАФИЯИ ТАҲШИНҲОИ АНГИШТДОРИ ТРИАСУ ЮРАИ ПОМИРУ ДАРВОЗ

Пайдошавии ангиштҳои давраи триасу юраи Тоҷикистон асосан давраи юраю триасро дар бар мегирад, ки дар ин замон нумуи хеле васеи наботот ба амал омадааст ва шароитҳои палеогеографию иқлимӣ низ барои ангиштҳосилшавӣ мусбӣ арзёбӣ карда мешавад.

Калдвожаҳо: шароитҳои палеогеограф, ангиштпайдошавӣ, подозамитҳо, клатидес, питиофиллум, эквизетитесҳо, аннулариопсисҳо.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О СТРАТИГРАФИИ ТРИАСОВО-ЮРСКИХ УГЛЕНОСНЫХ ОТЛОЖЕНИЙ ПАМИРА И ДАРВАЗА

Формирование угленосных отложений Таджикистана в основном происходило в триасово-юрский этап, во время которого отмечается широкое развитие растительности на данной территории соответствующими климатическими и палеогеографическими условиями для углеобразования.

Ключевые слова: палеогеографические условия, углеобразование, подозамиты, клатидес, питиофиллум, эквизетитесы, аннулариопсисы.

NEW DATA ON STRATIGRAPHY OF TRIASOVO-YURSKY COALS OF PAMIR AND DARVAZ

The formation of coal-bearing deposits in Tajikistan mainly took place in the Triassic-Jurassic stage, during which there is a wide development of vegetation in this territory with the corresponding climatic and paleogeographic conditions for coal formation.

Keywords: Paleogeographic conditions, coal formation, susamites, clatides, pitiophyllum, equisetites, annulariopsis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Фозилов Ҷивоншо Нурович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои геологӣ-минералогӣ, дотсенти кафедраи минералогия ва петрография. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 988 37 82 82. E-mail: fozilov.tj@mail.ru

Сведения об авторе: Фозилов Дживоншо Нурович – Таджикский национальный университет, кандидат геолого-минералогических наук, доцент кафедры минералогии и петрографии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 988 37 82 82. E-mail: fozilov.tj@mail.ru

Information about the author: Fozilov Djivonsho Nurovich – Tajik National University, Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, Docent of the Department of Mineralogy and Petrography. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 988 37 82 82. E-mail: fozilov.tj@mail.ru

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИИ АКТИВНОГО ТУБЕРКУЛЕЗА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

*Раджабзода Ф. К. – к.б.н., доцент кафедры фармацевтической химии и
управления экономики фармации ТНУ*

*Нидоев С. – к.ф.н., заведующий отделом переводов, редактирования и печати
Аппарата Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли РТ*

*Юсуфзода А. – к.х.н., старший преподаватель кафедры фармацевтической
химии и УЭФ ТНУ*

Актуальность. Резкие изменения социально-экономической ситуации в конце 20 века в мире и в целом в Республике Таджикистан в частности, привело к выраженной проблеме роста заболеваемости туберкулезом, которые затронули все страны мира. [3,4]. На сегодняшний день туберкулез остается второй основной причиной смертности от инфекционных заболеваний среди взрослого населения, причем каждая третья женщина в возрасте от 15 -44 лет больна туберкулезом. По прогнозам Всемирной организацией здравоохранения (далее ВОЗ), 50 лет назад, сообщалось, что к 2020 году около 1 млрд людей в мире будет инфицирован микобактериями туберкулеза, 200 млн заболеют и 35 млн умрут от туберкулеза, в основном по причине отсутствия действенной помощи. Основными препятствиями для улучшения лечения туберкулеза является недостаточное выявление заболевания. Другой проблемой также является возникновение распространение лекарственно-устойчивого туберкулеза, который не поддается лечению большинством известных лекарственных препаратов [1,3,4,6].

По данным ИПОЗ, в Республике Таджикистан заболеваемость туберкулезом снижается: с 137,4 на 100 000 в 2004 г. до 107,7 в 2017 г. [1,4]. Таджикистан является одной из 10 стран мира с самым высоким бременем туберкулеза с множественной лекарственной устойчивостью; все эти страны, кроме Сомали, относятся к Европейскому региону ВОЗ (Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Республика Молдова, Российская Федерация, Таджикистан, Узбекистан и Украина) [3,4,6]. Трудовая миграция является важным фактором, способствующим распространению туберкулеза в стране. Министерство здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан работает с Глобальным фондом, Проектом ХОУП, ЮСАИД, ВОЗ и другими партнерами по организации борьбы с туберкулезом на уровне ПМСП и внедрило стратегию борьбы с ТБ, рекомендованную ВОЗ (краткий курс лечения под непосредственным наблюдением). В проекте оценки НСЗ-2020 указаны показатели заболеваемости и смертности ТБ 78,5 и 6,2 на 100 000 населения, соответственно, в 2010 г. на основе данных, собранных Информационным центром управления здравоохранением. Оба показателя снизились к 2017 г. примерно на треть, до 59,2 (данные за полугодие) и 4,0, соответственно (по данным Агентства медицинской статистики Министерства здравоохранения). Это снижение может отражать рост числа людей с риском заболевания ТБ, обследуемых в учреждениях ПМСП (с 77% в 2010 г. до 87,3% в 2017 г.) [3,5,].

Если наблюдать динамику заболевания туберкулезом после приобретения независимости 90-х гг., то вспышка заболевания туберкулеза произошла к 2006-2007 годам. К этому времени распространение туберкулеза на 100.000 населения составило 64,7, которое увеличилось по сравнению 1991 32,6 года на 50,38% . По данным Агентства по статистике при Президенте Республике Таджикистан государству удалось стабилизировать ситуацию с распространением активного туберкулеза и к 2020 году на 100.000 населения оно составила 32,5. [1,4,7].

Цель работы. Изучить ситуацию с распространением активного туберкулеза в Республике Таджикистан.

Материалы и методы исследования. Были использованы статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республике Таджикистан на 2021 год и Агентства медицинской статистики Министерства здравоохранения и Социальной защиты населения в РТ. Статистическая обработка результатов выполнялась посредством методов описательной статистики с использованием программ «MS Office EXCEL 20017».

Результаты и их обсуждения. По данным Агентства медицинской статистики Министерства здравоохранения в республике на сегодняшний день самое большое количество активного туберкулеза выявлено в Хатлонской области. Как видно по таб. №1 в 2018 году количество больных активным туберкулезом составило 4603 человек. Если смотреть динамику, которая представлена на Рис. 1 то можно увидеть, что за период 2018-2022 годов количество больных активным туберкулезом снизилось на 24,41%.

Годы	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.
Активный туберкулез в Хатлонской области, всего	4603	4513	3984	3414	3479

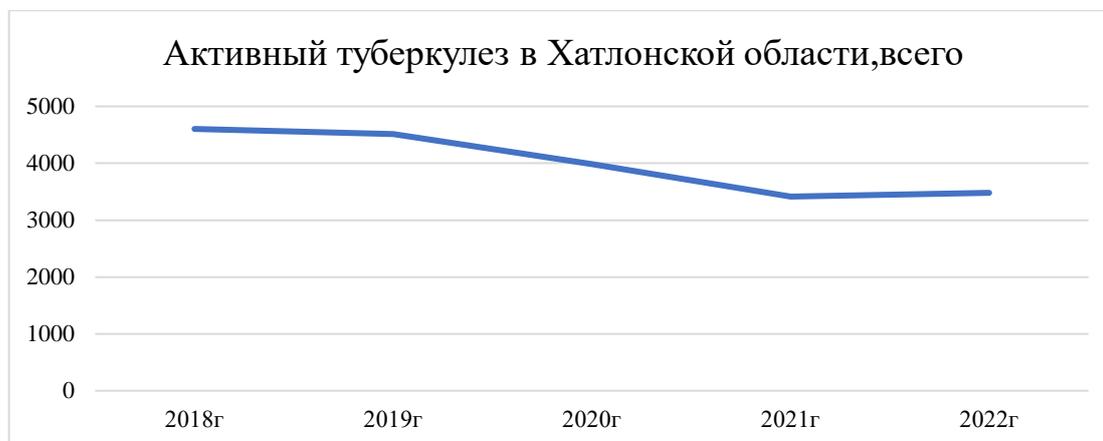

Рис.1. Динамика туберкулеза в Хатлонской области, Республика Таджикистан

Ситуация активного туберкулеза в Горно-Бадахшанской Автономной области по республике наиболее положительная по сравнению с другими

областями (см. таблицу №2). Видно, что в данной области по сравнению с Хатлонской, количество больных активным туберкулезом ниже на 8 раз. На рис. 2 видно, что количество больных в период 2018-2022 гг., уменьшилось на 54,7%

Годы	2018г	2019г	2020г	2021г	2022г
Заболеваемость активным туберкулезом в ГБАО, всего	565	522	414	318	256

Рис.2. Динамика туберкулеза в ГБАО, Республика Таджикистан

В Согдийской области по количеству заболеваемости по активному туберкулезу с 2019 по 2021 годы произошел незначительный рост на 0,94% но к 2022 произошел спад на 16,97%.

Годы	2018г	2019г	2020г	2021г	2022г
Заболеваемость активным туберкулезом в Согдийской области, всего:	2601	2845	2872	2872	2362

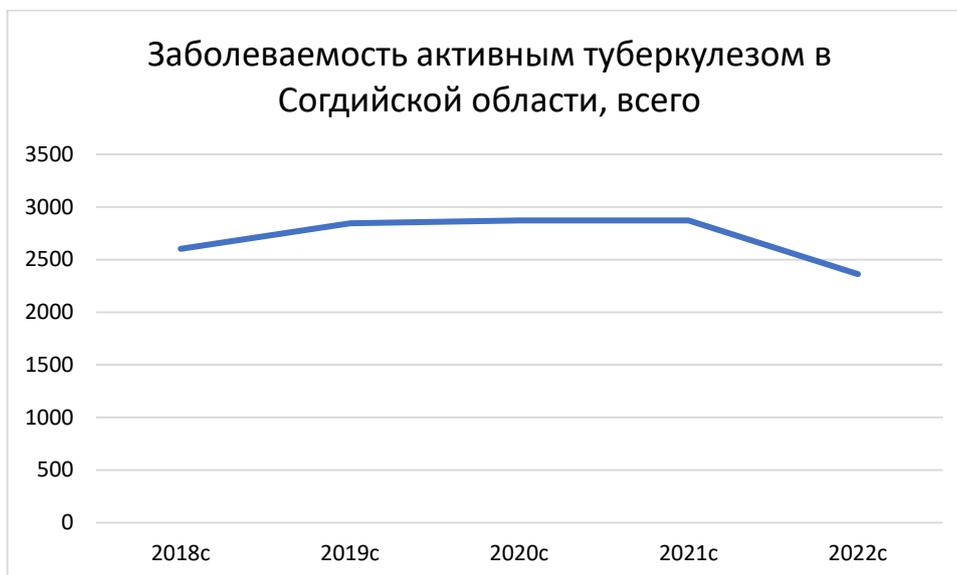

Рис. 3. Динамика туберкулеза в Согдийской области, Республика Таджикистан

Активный туберкулез в РРП как представлено в Таб. 4 и в Рис. 4 в период 2018-2022 годов снизился на 33,30%, которая также является положительной динамикой для государства.

Годы	2018 г	2019 г	2020 г	2021 г	2022 г
Заболевания активным туберкулезом в РРП, всего	2760	2568	2425	1915	1841

Рис. 4. Динамика туберкулеза в РРП, Республика Таджикистан

По данным Центра средств массовой информации ВОЗ (Женева) от 21.03.2012 г., было установлено, что в мире увеличивается распространение активного туберкулеза среди детей. В Республике Таджикистан дети и юноши

в возрасте 0-17 лет, которые стоят на учете диспансера по активному туберкулезу, по стране к 2021 году составило 1300 человек.

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Заболевания активным туберкулезом в Республике Таджикистан, всего	1074	921	986	851	650

Рис. 5. Динамика распространение туберкулеза среди детей в возрасте от 0-17 находящихся на учете по Республике Таджикистан

Снижение количества детей, больных активным туберкулезом, по столице в период 2017 -2021 гг. (Рис.6) 42,75%.

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Заболевания активным туберкулезом в г. Душанбе, всего	138	70	121	99	79

Рис. 6. Динамика распространение туберкулеза среди детей возраста от 0-17 находящихся на учете в диспансере в столице Республике Таджикистан

В Согдийской области количество больных детей в период 2017- 2022 гг., снизилось на 36,97 (Рис.7).

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Заболеваемость активным туберкулезом в Согдийской области, всего	238	195	243	187	150

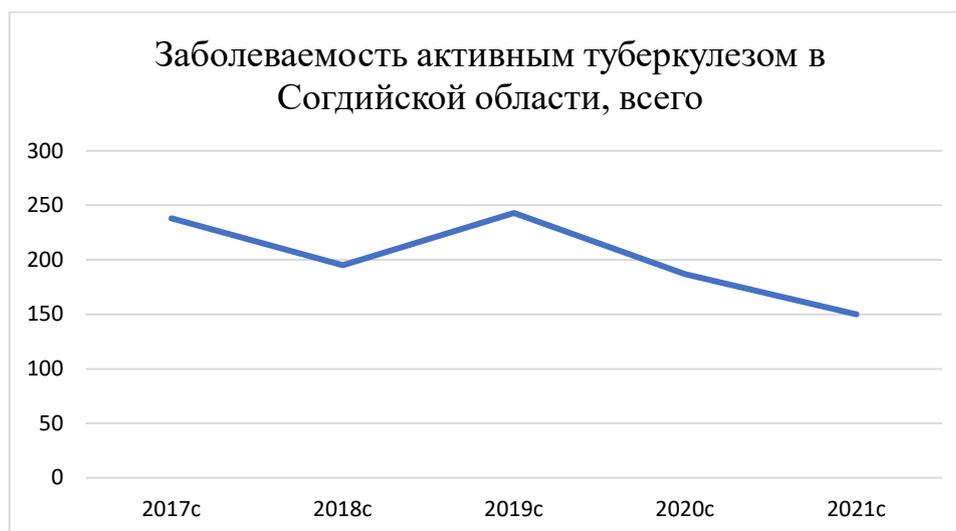

Рис.7. Динамика туберкулеза среди детей от 0-17 лет находящихся на учете в диспансере в Согдийской области Республике Таджикистан

Как среди взрослого населения, так и в возрасте от 0-17 лет, самое большое количество больных активным туберкулезом в Республике Таджикистан наблюдается в Хатлонской области. За последние 5 лет количество больных детей активным туберкулезом снизилось в 37,27 раза и их количество к 2021 году составило 244 детей (Рис.8).

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Активный туберкулез в Хатлонской области, всего	389	373	371	306	244

Рис. 8. Динамика распространение туберкулеза среди детей возраста от 0-17 находящихся на учете в диспансере Хатлонской Республике Таджикистан.

Самое наименьшее количество больных активным туберкулезом среди детей, наблюдается в ГБАО, Республике (Таб.9). За период 2017-2021 гг., уменьшилось на 53,85% (Рис.9).

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Заболелаемость активным туберкулезом в ГБАО, всего	39	43	35	27	18

Рис. 9. Динамика туберкулеза среди детей от 0-17 находящихся на учете в диспансере в ГБАО, Республике Таджикистан.

Показатели, распространения активного туберкулеза в РРП как представлено в таблице 10., снижается. Если в 2017 году количество больных составляло 270 детей то к 2021 году этот показатель составил 159 детей.

	2017с	2018с	2019с	2020с	2021с
Заболевания активным туберкулезом в РРП, всего	270	240	216	232	159

Рис. 10. Динамика туберкулеза среди детей возраста от 0-17 ставшиеся на учете диспансере в РРП Республике Таджикистан.

Вывод. Следует, отметить, что на сегодняшний день является положительной динамикой для государства снижение активного туберкулеза в стране как среди взрослого, так и среди детей, но необходимо рассматривать меры профилактики антибиотикорезистентности микобактерий туберкулеза, так как указывалось выше резистентность микобактерий туберкулеза в Республике Таджикистан среди стран относятся к Европейскому региону ВОЗ (Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Республика Молдова, Российская Федерация, Таджикистан, Узбекистан и Украина) наиболее высокая.

1. В качестве профилактики необходимо принимать меры по продвижению рационального использования антимикробных лекарственных препаратов и систематически контролировать назначения в медицинских учреждениях.

2. Повысить эффективность обучения медицинских и ветеринарных персонала правильному использованию противомикробных лекарственных препаратов. Внедрить учебные курсы для специалистов по бактериологии внедрить методики определения чувствительности во всех бактериологических лабораториях.

3. Обеспечить определение чувствительности во всех случаях при выявлении микроорганизмов.

4. Создать единую базу данных по результатам определения чувствительности к антибиотикам.

5. Принять меры по отпуску противомикробных и противобактериальных лекарственных препаратов на уровне правительства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ фармацевтического рынка антибактериальных лекарственных препаратов в Республике Таджикистан Душанбе [Текст] / Ф.Д. Шоев, Ф.К. Курбонов, М.Н. Саидова // Наука и Инновация. – 2018. – №1. – С.29-33.
2. ABC/VEN и частотный анализ лекарственного обеспечения кардиологического отделения Центральной больницы района Дангары [Текст] / С.Х. Абдуалимов, Ф.Д. Давроншозода, М.Н. Саидова // Наука и инновация. – Душанбе, №4. – 2019. – С.
3. Практический справочник ВОЗ по туберкулезу. Модуль 1. Профилактика: профилактическое лечение туберкулеза / ВОЗ// 2020 г.- С.168. <https://www.pnp.ru/social/kto-otkryl-miru-tuberkulyoz.html>
4. Внелёгочный туберкулёз: руководство для врачей / Под ред. Н.А. Браженко // СПб.: СпецЛит, 2013. – 395 с.; илл. – ISBN 978-5-299-00556-1
5. Перельман М. И., Корякин В. А., Богадельникова И. В. Фтизиатрия: учебник / Изд. 3-е, перераб. и доп. // М.: Медицина, 2004. – 520 с.; илл. – ISBN 5-225-04082-9
6. Сводное руководство ВОЗ по лечению лекарственно-устойчивого туберкулёза. – Женева: ВОЗ, 2019. – 116 с. – ISBN 978-92-890-5446-: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20210223/bolnie-tuberkulezom-v-tadzhikistane-poluchili-vozmozhnost-lechitsya-po-novomu-metodu> <https://www.usaid.gov/central-asia-regional>

7. Пулотзода И.П. Фармакоэпидемиологический анализ потребления антимикробных препаратов при заболеваниях нижних дыхательных путей в пульмонологическом отделении многопрофильного стационара Республике Таджикистан [Текст] / М.Н. Саидова, Н.С. Сангинова // Journal of Siberian medical sciences. №1. Новосибирск. 2021 г. – С. 81-92.
8. Юсуфзода, А. Дж. Антимикробная активность новых производных эпихлоргидрина с остатками аминокислот /С.С. Исмоилзода, А.Дж. Юсуфзода, С.И. Раджабов, З. Ашурова// Научный журнал, Наука и инновация. Таджикский национальный университет;- Душанбе, 2019. №4-С. 130-133.
9. Анализ российского рынка антибактериальных препаратов для педиатрии [Текст] / И.А. Наркевич, О.Д. Немяных, Д.М. Медведева, Ю.М. Ладутько, Т.М. Тернинко, Д.Э. Загалов, Ю.В. Михайлова // Журнал «Ремидиум». – 2019. – №10. – С. 52–57.

ТАҲЛИЛИ ТАМЕЛИ ФАЪОЛИ СИЛ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола динамикаи паҳншавии бемории сили фаъол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. То имрӯз бемории сил дувумин сабаби асосии марги бемориҳои сироятӣ дар байни аҳолии калонсол боқӣ мондааст, ки ҳар сеюмин зани аз 15 то 44-сола ба бемории сил гирифта мебошад. Тибқи пешгӯиҳои Ташкилоти умумиҷаҳонии тандурустӣ (минбаъд ТУТ), ки 50 сол пеш дода буд, хабар дода шуд, ки то соли 2020 тақрибан 1 миллиард нафар дар ҷаҳон ба микобактерияҳои сил сироят меёбанд, 200 миллион нафар бемор мешаванд ва 35 миллион нафар аз сил мефавтанд, ки сабаби асосии он набудани кумаки муассир мебошад. Монеаҳои асосӣ барои беҳтар кардани таъобати сил ошкор накардани беморӣ мебошанд. Мушкилоти дигар низ пайдоиши паҳншавии сили ба дору тобовар аст, ки онро аксари доруҳои маълум таъобат мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз яке аз 10 кишвари ҷаҳон бо бори гарантарини бемории сили бо микдори зиёди доруҳо тобовар мебошад; ҳамаи ин кишварҳо, ба истиснои Сомалӣ, ба минтақаи Аврупои ТУТ (Озарбойҷон, Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Ҷумҳурии Молдова, Федератсияи Русия, Тоҷикистон, Узбекистон ва Украина) тааллуқ доранд.

Калидвожаҳо: сил, бемориҳои сироятӣ, доруҳои зиддимикробӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, доруҳои зиддибактериявӣ, маводи доруворӣ, моддаҳои доругӣ.

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИИ АКТИВНОГО ТУБЕРКУЛЕЗА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрена динамика распространения активного туберкулеза по Республике Таджикистан. На сегодняшний день туберкулез остается второй основной причиной смертности от инфекционных заболеваний среди взрослого населения, причем каждая третья женщина в возрасте от 15 -44 лет больна туберкулезом. По прогнозам Всемирной организации здравоохранения (далее ВОЗ), к 2020 году около 1 млрд. людей в мире будут инфицированы микобактериями туберкулеза, 200 млн. заболеют и 35 млн. умрут от туберкулеза, в основном по причине отсутствия действенной помощи. Основными препятствиями для улучшения лечения туберкулеза является

недостаточное выявление заболевания. Другой проблемой также является возникновение распространение лекарственно-устойчивого туберкулеза, который неподдается лечению большинством известных лекарственных препаратов. Республика Таджикистан на сегодняшний день, является одной из 10 стран мира с самым высоким бременем туберкулеза с множественной лекарственной устойчивостью; все эти страны, кроме Сомали, относятся к Европейскому региону ВОЗ (Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Республика Молдова, Российская Федерация, Таджикистан, Узбекистан и Украина).

Ключевые слова. Туберкулез, инфекционные заболевания, противомикробные препараты, Республике Таджикистан, противобактериальные, лекарственные препараты, лекарственные средства.

ANALYSIS OF ACTIVE TUBERCULOSIS TREND IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the dynamics of the spread of active tuberculosis in the Republic of Tajikistan. To date, tuberculosis remains the second leading cause of death from infectious diseases among the adult population, and every third woman aged 15-44 years has tuberculosis. According to forecasts by the World Health Organization (hereinafter WHO), which gave 50 years ago, it was reported that by 2020 about 1 billion people in the world will be infected with *Mycobacterium tuberculosis*, 200 million will get sick and 35 million will die from tuberculosis, mainly due to the lack of effective help. The main obstacles to improving the treatment of tuberculosis is insufficient detection of the disease. Another problem is also the emergence of the spread of drug-resistant tuberculosis, which is treated with most of the known drugs. The Republic of Tajikistan is currently one of the 10 countries in the world with the highest burden of multidrug-resistant tuberculosis; all of these countries, except Somalia, belong to the WHO European Region (Azerbaijan, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Republic of Moldova, Russian Federation, Tajikistan, Uzbekistan and Ukraine).

Keywords. Tuberculosis, infectious diseases, antimicrobials, Republic of Tajikistan, antibacterial, medicinal products, medicinal products.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабзода Фаридуни Кишвар – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.б., дотсенти кафедраи химияи фарматсевтӣ ва идораву иқтисодиёти фарматсевтӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: +992 906 88 81 88

Нидоев Сулҳиддин Назриддинович – н.и.фарм, Сардори раёсати технологияҳои иттилоотӣ, коммуникатсионӣ, таҳрир ва наشري Дастгоҳи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Юсуфзода Аҳлиддин Чаъфаридин – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.к., муаллими калони кафедраи химияи фарматсевтӣ ва идораву иқтисодиёти фарматсевтӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. E-mail: ahliddin2491 @ mail.ru. Телефон: 201719797.

Сведения об авторах: Раджабзода Фаридуни Кишвар – Таджикский национальный университет к.б.н., доцент кафедры фармацевтической химии и

управления экономики фармации ТНУ: Адрес: 734025 г. Душанбе, пр. Рудаки, 17, Телефон: 906888188;

Нидоев Сулхиддин Назриддинович – кандидат фарм. наук, заведующий отделом переводов, редактирования и печати Аппарата Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан.

Юсуфзода Ахлиддин Джаъфаридин – Таджикский национальный университет, к.х.н., старший преподаватель кафедры фармацевтической химии и УЭФ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: ahliddin2491 @ mail.ru. Телефон: 201719797.

Information about the autor: Fariduni K. R. Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Chemistry and Management of Pharmacy Economics TNU. Adres: 734025. pr.Rudaki 139. Tel. 906888188;

Nidoev Sulkhiddin Nazriddinovich - Candidate of Pharmaceutical Sciences, completing the Translation Department, editorial Office and hardware of the Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan.

Yusufzoda Ahliddin Jafaridin - Tajik National University, Candidate of Chemical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Chemistry and Pharmacy Management and Economics. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. E-mail: ahliddin2491 @ mail.ru . Phone: 201719797.

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАФЕДРЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ОБЛАСТИ РАЗРАБОТКИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ ФОРМ НА ОСНОВЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ

*Мусозода С. М. – д.ф.н., профессор кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

*Мусоев Р. С. – ассистент кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

Рахимов И. Ф. – д.м.н., профессор, член-корреспондент НАНР

*Рахимова М. Х. – заведующий кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

*Самадов Б. Ш. – соискатель кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

Природные ресурсы в виде дикорастущих лекарственных растений и залежей минеральных руд являются народным достоянием Республике Таджикистан. В Республике Таджикистан благодаря благоприятным климатическим условиям произрастает более 4500 видов высших растений. По предварительному подсчету, в республике произрастает свыше 77 видов растений, применяемых или рекомендованных к применению в официальной медицине, и более 1500 видов используются в народной медицине [1,7].

Одним из перспективных растений с позиции фармацевтической технологии является шалфей мускатный. Шалфей мускатный (*Salvia sclarea* L.)

владеет разнообразной биологической активностью (антиоксидантной, противовоспалительной, антимикробной, обезболивающей, ранозаживляющей), что обусловлено различными компонентами, входящими в состав сырья- эфирные масла, флавоноиды, алкалоиды и дубильные вещества. В силу большой вариабельности химического состава растения актуальным является исследование, направленные на изучение состава жидкого экстракта шалфея мускатного, произрастающего в Таджикистане, и последующая разработка лекарственного средства для использования в дерматологической практике с противовоспалительным, антимикробным и ранозаживляющим действием [1,3,5,6].

Этиология раневого процесса разнообразна, сложными являются процессы заживления и восстановления тканей, требующие комплексного воздействия лекарственных средств на процесс регенерации. Это объясняет целесообразность использования средств с полимодальным влиянием, какими являются растительные препараты [7].

Другим отечественным сырьем, которое имеет потенциал для применения в фармацевтической технологии, являются бентонитовые глины, запасы которых исчисляются миллионами тонн. Бенитоитовые глины обладают хорошими сорбционными свойствами, благодаря которым при использовании в качестве мазевой основы способна впитывать гнойный экссудат с поверхности раны[2].

Таким образом, разработка технологий создания лекарственного препарата с использованием природных ресурсов Республике Таджикистан является составной частью развития экономического потенциала страны.

Кафедра фармацевтической технологии и фармакологии фармацевтического факультета Таджикского национального университета, образованная в 2011 году, занимается разработкой лекарственных форм на основе лекарственных растений флоры Таджикистана и обоснованием возможности использования бентонитовых глин таджикского месторождения в качестве вспомогательных веществ в фармацевтической технологии.

Исходными объектами исследования были листья шалфея мускатного, произрастающего в Таджикистане и бентонитовая глина Султанабадского месторождения. Промежуточными объектами исследования были жидкий экстракт шалфея мускатного и модельные образцы мази на основе бентонитовой глины с содержанием жидкого экстракта шалфея мускатного [1,5].

Заготовку сырья производили в фазе массового цветения в июне-июле 2019 г. на Южном склоне Гиссарского хребта ущелья реки Такоб, расположенной на территории Варзобского района Республике Таджикистан на высоте 1800-2000 м над уровнем моря.

Отбор образцов бентонитовой глины на Султанабадском месторождении производился на площади около одного гектара. На этой территории выкапывали ямы глубиной 70–80 см, которые служили основным источником для отбора образцов на большой поверхности и достаточной глубине.

Все вспомогательные вещества, которые использованы при выполнении работы, отвечали требованиям ГФ РФ, ГФУ или мировым фармакопеям [3,4,5].

Алгоритм разработки состава и технологии мази на основе бентонитовой глины с жидким экстрактом шалфея мускатного, произрастающего в РТ, представлен в виде схемы в таблице 1.

Таблица 1. – Методология экспериментальных исследований

Этап I. ИНФОРМАЦИОННЫЙ БЛОК		
Патентный поиск	Литературный поиск	Поиск в сети Internet
Этап II. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ БЛОК		
Получение жидкого экстракта шалфея мускатного	Изучение технологических свойств измельченных листьев шалфея мускатного	
	Выбор оптимального экстрагента, степени измельчения сырья и метода экстракции	
	Стандартизация жидкого экстракта шалфея мускатного	
	Изучение антимикробной активности жидкого экстракта шалфея мускатного	
Подготовка бентонитовой глины	Отмучивание глины, центрифугирование, высушивание, механическая обработка	
	Стандартизация бентонитовой глины	
Разработка состава и технологии мази	Изучение реологических свойств бентонитовой мазевой основы	
	Сравнительные исследования реологических, биофармацевтических и микробиологических свойств модельных образцов мази с жидким экстрактом	
	Стандартизация мази, установление сроков и условий хранения мази с жидким экстрактом шалфея мускатного	
Этап III. БЛОК ФАРМАКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ		
Изучение биологический безвредности мази	Изучение ранозаживляющей активности мази	Изучение антимикробной активности мази

Были проведены экспериментальные исследования по определению основных физико-химических и технологических свойств измельченных листьев шалфея мускатного (ШМ), произрастающего в Таджикистане (таблица 2).

С целью изучения извлекающей способности водно-этанольной смеси разной концентрации были проведены исследования по определению выхода экстрактивных веществ из листьев шалфея мускатного, произрастающего в Таджикистане. Водно-этанольную смесь использовали в концентрации 30%, 40%, 50%, 60%, и 70%. Результаты зависимости количества извлеченных экстрактивных веществ от концентрации водно-этанольной смеси приведены на рисунке 1.

Таблица 2. - Физико-химические и технологические свойства сырья шалфея мускатного, произрастающего в Таджикистане

Фармако-технологический параметр	Результаты определений
Содержание влаги (потеря в массе при высушивании), %	9,90 ± 0,06
Зола общая, %	10,56 ± 0,09
Размер частиц, мм	1,0-3,5
Содержание экстрактивных веществ, %	30,32 ± 0,89
Удельная масса, г/мл	1,95 ± 0,027
Объемная масса, г/мл	0,34 ± 0,001
Насыпная масса, г/мл	0,56 ± 0,002
Пористость слоя сырья	0,82 ± 0,02
Порозность сырья	0,7151 ± 0,0083
Свободный объем слоя сырья	0,71 ± 0,04
Коэффициент набухания ЛРС в воде Р (Кн)	9,5
Коэффициент набухания ЛРС в этаноле (96 %) Р (Кн)	8,0
Коэффициент поглощения ЛРС в воде Р (Кп)	6,0
Коэффициент поглощения ЛРС в этаноле (96%) Р (Кп)	3,5

Рисунок 1. - Выход экстрактивных веществ в зависимости от концентрации водно-этанольного раствора

Как видно из рисунка 1, максимальный выход экстрактивных веществ из листьев ШМ, произрастающего в Таджикистане, в количестве 32,6% наблюдается при использовании в качестве экстрагента 50%-ю водно-этанольную смесь.

В разработке технологии экстракции при получении жидких экстрактов не менее важно определить количество экстрагента необходимого для полного истощения сырья. Согласно определению, жидкие экстракты – это жидкие концентрированные водно-этанольные извлечения из ЛРС, получаемые в соотношении 1:1. Поскольку жидкие экстракты являются концентрированными извлечениями, то для максимального извлечения БАВ используется заведомо избыточное количество экстрагента, которое затем необходимо упаривать до соотношения 1:1. С целью определения числа n – количества объемов экстрагента, необходимого для полного истощения сырья были проведены исследования динамики процесса экстракции методом перколяции.

При изучении динамики процесса экстракции были рассчитаны такие критерии, характеризующие процесс экстракции, как: содержание сухого остатка в отдельно собранных объемах жидкого извлечения (отпусках) и в суммарных извлечениях, собранных на каждой следующей ступени экстракции ($C_n, \%$), содержание экстрактивных веществ в суммарных извлечениях ($D_n, \%$) на каждой ступени экстракции.

В эксперименте использовали измельченные листья ШМ размером 1-3,5 мм. Скорость перколяции составляла 1 капля – 1 сек. В процессе перколяции осуществляли последовательный сбор извлечений (отпусков) в количестве 100 мл, равном массе сырья (100 г), т. е. в соотношении 1:1 (массо-объемное соотношение).

Исходя из данных, при соотношении сырья: экстрагент от 1:1 до 1:6 на каждой ступени экстракции происходит существенное увеличение количества выхода экстрактивных веществ.

Таким образом, последующее увеличение числа объемов экстрагента выше 6 в незначительной степени увеличивает выход биологически активных веществ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Победимова, Е.Г. Род шалфей *Salvia.L.* / Е.Г. Победимова // Флора СССР. - М., Л.: АН СССР, 1954.- Т.21.- С.244-363.
2. Халифаев, Д. Р. Создание лекарственных форм на основе бентонитовых глин и эфирных масел: дис. ... д-ра фармац. наук / Д. Р. Халифаев. – Душанбе, 2004. – 175 с.
3. 3.Европейская фармакопея VII издание. ФС. *Salviae officinalis folium*.1230 с.
4. Державна Фармакопея України: в 3 т. / ДП «Український науковий фармацевтичний центр якості лікарських засобів». 2-е вид. Харків : Державне підприємство «Український науковий фармацевтичний центр якості лікарських засобів», 2014. Т. 2. 724 с/
5. Государственная фармакопея XIII. ФС.2.5.0051.15. *Salviae officinalis folia*. Взамен ГФ XI, вып. 2, - С. 254
6. Флора Таджикской ССР, Т.8. - Л.: Наука, 1988, - С.238-250.

БАЪЗЕ НАТИЧАҶОИ ҶАЪОЛИЯТИ ИЛМИЮ ТАҶҚИҚОТИИ КАФЕДРАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ФАРМАТСЕВТИИ ДМТ ДАР САМТИ ТАҶИЯИ МАВОДИ ДОРУВОРӢ ДАР АСОСИ АШӢИ ВАТАНӢ

Дар мақола натиҷаҳои ҷаъолияти илмию таҷқиқоти кафедраи технологияи фарматсевтии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мисоли ашӢи маҳаллӣ- шалфеи мускатӣ ва гилҳои бентонитии Тоҷикистон барои таҷияи маводи доруворӣ оварда шудааст.

Калидвожаҳо: шалфеи мускатӣ, гилҳои бентонитӣ

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАФЕДРЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ОБЛАСТИ РАЗРАБОТКИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ ФОРМ НА ОСНОВЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ

В данной статье изложены некоторые итоги научно-исследовательской деятельности кафедры фармацевтической технологии Таджикского национального университета на примере местного сырья листьев шалфея мускатного и бентонитовых глин Таджикистана для разработки лекарственных форм.

Ключевые слова: шалфей мускатный, бентонитовые глины

SOME RESULTS OF RESEARCH ACTIVITIES OF THE DEPARTMENT OF PHARMACEUTICAL TECHNOLOGY OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY IN THE FIELD OF DEVELOPMENT OF DOSAGE FORMS BASED ON LOCAL RAW MATERIALS

This article outlines some of the results of the research activities of the Department of Pharmaceutical Technology of the Tajik National University using the example of local raw materials, clary sage leaves and bentonite clays of Tajikistan for the development of dosage forms.

Keywords: *Salvia sclarea L.*, montmorillonit

Маълумот дар бораи муаллифон: Мусозода Сафол Мирахмад – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои фарматсевтӣ, профессори кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: musoev_safol@mail.ru

Мусоев Раҳмоил Сафарович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Раҳимов Исматулло Фатхуллоевич – мудири лабораторияи фармакологияи Институти химияи ба номи В.И. Никитини АМИТ, доктори илмҳои тиб, профессор, узви вобастаи АМИТ.

Раҳимова Малика Ҳалимовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон 909-09-65-51. E – mail: r.malika@inbox.ru

Самадов Б.Ш. – Донишкадаи давлатии тиббии Бухоро, ба номи Абуалӣ ибни Сино, унвонҷӯи кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакологияи ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: Мусозода Сафол Мирахмад – Таджикский национальный университет, доктор фармацевтических наук, профессор кафедры фармацевтической технологии и фармакологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: musoev_safol@mail.ru. Телефон: 901-07-99-90

Мусоев Раҳмоил Сафарович – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Раҳимов И.Ф. - заведующий лабораторией фармакологии Института химии имени В.И. Никитина НАНР, доктор медицинских наук, профессор, член-корреспондент НАНР.

Раҳимова Малика Ҳалимовна – Таджикского национальный университет, заведующий кафедры фармацевтической технологии и фармакологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Самадов Б. Ш. - Бухарский государственный медицинский институт имени Абуали ибни Сино. Соискатель кафедры фармацевтической технологии и фармакологии Таджикского национального университета

Information about the authors: Musozoda Safol Mirahmad – Doctor of Pharmaceutical Sciences, Professor of the Department of Pharmaceutical Technology and pharmacology, Tajik National University Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone 901-07-99-90. E-mail: musoev_safol@mail.ru

Musoev Rakhmoil Safarovich – Tajik National University, assistant at the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17.

Rakhimov I.F. – Head of the Laboratory of Pharmacology at the Institute of Chemistry named after V.I. Nikitina of the Academy of Sciences of the Republic of

Tatarstan, Doctor of Medical Sciences, Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Rakhimova M.Kh. – competitor of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology of the Faculty of Pharmacy of the Tajik National University. Phone 909-09-65-51. E - mail: r.malika@inbox.ru

Samadov B. Sh. – Bukhara State Medical Institute named after Abuali ibni Sino. Applicant at the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology, Tajik National University

РАСТЕНИЯ РОДА ГЕРАНЬ КАК ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

*Лукманова Ш. Ш. – ассистент кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

Рахимова М. Х. – старший преподаватель кафедры фармакогнозии ТНУ

Сулохова З. С. – ассистент кафедры фармакогнозии ТНУ

*Шарифов Х. Ш. – к.ф.н., доцент кафедры фармацевтической
технологии и фармакологии ТНУ*

Одной из перспективных задач современной фармацевтической науки является поиск растительных источников биологически активных веществ (БАВ) для создания на их основе препаратов различного фармакологического действия. По сравнению с синтетическими лекарственными средствами многолетний опыт исследования лекарственных растений доказывает их многостороннее воздействие на организм человека и низкую токсичность [3,10].

Перспективными источниками для создания фитопрепаратов являются представители рода герань - *Geranium L.*, произрастающие в Таджикистане.

Семейство включает 5 родов и около 750 видов, широко распространенных в умеренной зоне обоих полушарий, реже в тропиках. Род насчитывает около 400 видов, распространенных в умеренных областях обоих полушарий. В Таджикистане насчитывается 2 рода и произрастают 12 видов, распространенных от предгорий до высокогорий, такие как Герань гималайская — *G. himalayense Klotzsch.*, Г. Регеля — *G. Regelii Nevski.*, и Г. памирская — *G. pamiricum Ikonn.*, Г. холмовая — *G. collinum.*, Г. раскидистая — *G. divaricatum Ehrh.*, Г. рассеченная — *G. dissectum L.*, Г. маленькая — *G. pusillum Burm.*, Г. круглолистная — *G. rotundifolium L.*, Г. поперечноклубневая — *G. transversale (Kar. et Kir.)*, Герань розовая (*Pelargonium roseum L.*) [3].

Многие представители гераниевых являются медоносными, лекарственными и декоративными растениями. Из растений пеларгонии получают гераниевое масло. В народной медицине растение рода герань находит применение при болезнях пищеварительной системы (диарея, гастриты, колиты, энтероколиты), при воспалительных заболеваниях ротовой полости, кровотечениях различного генеза, при подагре, ревматизме [4].

Для видов данного рода характерно наличие комплекса полифенольных соединений в надземных и подземных органах. Однако, для большинства

представителей рода сведения, касающиеся состава фенольного комплекса и других групп БАВ, не изучены. Вышеупомянутые факты указывают на целесообразность тщательного исследования компонентного состава биологически активных веществ и фармакологической активности представителей рода *Geranium* с целью введения их в научную медицину и фармацию [1,5].

Одним из довольно распространенных видов, произрастающих в Таджикистане, является Герань розовая (*Pelargonium roseum* L.), Г. гималайская — *G. himalayense* Klotzsch., Г. памирская — *G. pamiricum* Ikonn., Г. холмовая — *G. collinum*.

Герань розовая (*Pelargonium roseum* L., Мавраки гулобй- на тадж.) - многолетнее растение, полукустарник высотой более 1 м семейства Гераниевые (*Geraniaceae*) [2].

Многолетняя трава или полукустарник. Стебли у основания древеснеющие, разветвленные, опушенные отстоящими простыми и железистыми волосками. Прилистники 7—8 мм дл., яйцевидные, заостренные, пленчатые, бурые. Листья 5—7 см в диам., очередные, перисторассеченные, сегменты в свою очередь отдельные, с зубчатыми дольками, сверху опушенные прижатыми волосками, снизу отстоящими. Прицветники 5 — 7 мм дл., узко яйцевидные, заостренные. Цветки по 5—6 в зонтиковидных соцветиях, сидят на пазушных цветоносах 6—7 см дл. Цветоножки 6 мм дл., отстояще -волосистые. Чашелистики 8—9 (10) мм дл., продолговатые, заостренные, один из них со шпорцем, густо опушенные. Лепестки обратнойцевидные, постепенно суженные в ноготок, розовые с темно-пурпуровым пятном в середине. Пестик около 12 мм дл.; завязь густо опушенная; столбики длинные, опушенные; рылец 5. Створки коробочки с вверх закручивающимися остевидными придатками [3,5].

В Таджикистане исключительно культурное растение, выращивается в Гиссарской и Вахшской долинах и на приусадебных участках. Цветение начинается в июне и заканчивается в октябре [2,9].

Герань холмовая (*G. Collinum*., анибар (тадж.)) - многолетник с тонким корневищем и восходящими стеблями высотой 15—40 см. Листья округлые, глубоко надрезанные на 3—7 долей, с черешками. Цветки расположены попарно на длинных пазушных цветоножках, устроены так же, как у герани луговой, до 3,5 см в диаметре, с розово-фиолетовым венчиком [2,4].

Герань холмовая является дикорастущим растением произрастающим на территории Зеравшана, Варзоба, Дарваза, Гиссарской долины, Западного Памира и других районов Республике Таджикистан [1,2].

В горах поднимается до верхней границы лесного пояса и субальпийских лугов, отдельные особи найдены на высоте выше 3000 м над ур. м. Растет на лугах, предпочитает хорошо увлажненные местообитания. Легко мирится с некоторым засолением почв. Морозоустойчива. На пастбищах хорошо переносит вытаптывание, быстро отрастает после скашивания и стравливания, особенно в первой половине лета. Цветет с мая до июля, плоды созревают примерно через месяц после цветения. Размножается семенами и вегетативно.

Отвар из корней употребляется при желудочных болях, листья содержат дубильные вещества и до 457.7 мг витамина С. Надземная масса в фазе

цветения содержит (в % от веса абсолютно сухого вещества): растворимых сахаров 9.39, крахмала 0.68, гемицеллюлозы 6.77, клетчатки 23.14, протеина 9.57, белка 8.12, жира 2.78, золы 9.38 [1,8].

Герань памирская (*G. pamiricum* Ikonn) – высотой 10—30 см с мощным разветвленным корневищем. Стебли многочисленные (4—25), прижато-волосистые, с вниз направленными волосками. Прилистники 0.5—0.7 см дл., яйцевидные, заостренные. Черешки 2—5 см дл., прижато-волосистые; пластинки листьев 2.5—3.5 см в диаметре, в очертании едва заметно 5—7-угольно-округлые или почковидные, пальчато-рассеченные на 5—7 узкоклинных неравнобоких сегментов, которые в свою очередь 3-раздельные, дольки узкие, тупые, с коротким остроконечием. Цветоносы 2-цветковые, 2—10 см дл., прижато-волосистые, иногда с примесью отстоящих черных железистых волосков. цветоножки 2—2.5 см дл., как и цветоносы опушены прижатыми простыми волосками с примесью отстоящих железистых. Прицветники 5—6 мм дл., ланцетные, заостренные, пленчатые. Чашелистики 6—7 мм дл., продолговатые, заостренные, волосистые, по краю реснитчатые. Лепестки 1.1-1.5 см длиной, 0.9—1 см шириной, ноготок короткий, по краю реснитчатый, бледно-розовый. Носик коробочки отстояще-волосистый с короткими простыми и длинными черными железистыми волосками; створки 2 см дл., опушенные. Семена 1.7—2.2 мм длиной, буроватые, едва заметно мелкоячеистые. Произрастает в поясе субальпийских лугов; чаще на лужайках на выс. 3300—4100 м [2,5].

Г. гималайская (*G. himalayense* Klotzsch) - растение 15—35 (50) см высотой с мощным корневищем. Стебли прямостоячие, ветвистые, опушенные отстоящими волосками. Прилистники 1-1.5 см длиной, яйцевидные, длинно заостренные, пленчатые, бурые, по краю реснитчатые. Черешки до 20 см длиной с опушенными короткими отстоящими волосками; пластинки листьев 5—10 см в диам., в очертании угловатоокруглые или почти почковидные, пальчатораздельные, с 5—7 широко-ромбическими или широко-обратнойцевидными надрезанно-зубчатыми долями, сверху б. м. волосистые. Прицветники 1—1.2 см дл., узкояйцевидные, пленчатые, бурые. Цветоносы 2-цветковые, короткие, особенно центральные, цветки скучены на концах стеблей. цветоножки до 1 см дл. Чашелистики 8—15 мм дл., яйцевидные, неодинаковой ширины, тупые, короткоостистые, с 3—5 жилками, густо опушенные отстоящими простыми и железистыми волосками. Лепестки 1.8—2 см дл., широко-обратнойцевидные, сине-фиолетовые. Тычиночные нити в расширенной части по краю реснитчатые. Носик коробочки 2.5—3 см дл., железисто-волосистый; створки 5—6 мм в диаметре, опушенные отстоящими простыми и железистыми волосками. Семена 3—4 мм в диаметре, мелкоячеистые [1,2,3].

В поясах субальпийских лугов, разнотравных степей и криофитона; в группировках лапчатково-акантолимоновых (*Potentilla flabellata*), овсецово-разнотравных и кобрезиевых, в колючетравниках из *Cousinia rap-nosa*, *C. Francheti*, часто вместе с *Hedysarum cephalotes* образует самостоятельные группировки; на выс. 2800—4700 м [7,8].

В народной медицине растение рода герань играет немаловажную роль в лечении и профилактике заболеваний. Анализ литературных источников

показал, что минеральный состав растения рода герань состоит из 35 биоэлементов (молибден, медь, марганец, барий, кобальт, хром, цинк, ванадий, арсен, висмут, свинец, ртуть, олово, серебро, талий, цирконий и т.д.) [9,11].

Установлено, что растения рода герань имеют вяжущее, противовосполительное, ранозаживляющее и кровоостанавливающее действие, а также свойство растворять отложение солей при мочекаменной болезни. В народной медицине применяется при бронхите, туберкулезе легких, диарее, энтероколите, дизентерии, при воспалительных процессах и гнойниках в полости рта и горла, для лечения злокачественных опухолей и кожных заболеваний, болях в суставах, ревматизме, подагре.

Эфирное масло цветков герани имеют значительную антиоксидантную и антибактериальную активность. К влиянию масла чувствительны такие микроорганизмы, как *Micrococcus flavus* и *Aspergillus fumigatus*.

Траву герани розовой, благодаря высокому содержанию аминокислот, можно рассматривать как профилактическое и поддерживающее средство после переноса инсульта [6,7].

Широкое применение растения рода герань нашли в ЛОР-практике. Сухие экстракты нескольких видов растения рода герань используются для лечения микозов во рту, кровотечений, включая кровотечение из-за дефицита витамина С, воспаления десен.

Таким образом, растение рода герани является перспективным в использовании и применении в научной медицине и может послужить основой для исследований, направленных на более широкое их использование в лечебных целях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная Фармакопея Российской Федерации. XIII издание. Том. II, III. [Текст] / [Электронный ресурс Федеральной электронной медицинской библиотеки Министерства здравоохранения Российской Федерации].
2. Флора Таджикской ССР. - Л.: Наука, 1988.
3. Махлаюк, В.П. Лекарственные растения в народной медицине [Текст] // «Нива России». - М., 1992. - 477с
4. Трембаля, Я. С. Микродиагностика сырья герани Роберта [Текст] / Я. С. Трембаля, М. М. Маслов // Фармацевтическое образование, наука и практика: горизонты развития: материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, посвящ. 50-летию фарм. фак-та КГМУ. 20–21 октября 2016 г., Курск / М-во здравоохранения Рос. Федерации, Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. образования «Курский гос. мед. ун-т». – Курск, 2016. – С. 520–524.
5. Растительные ресурсы СССР: Цветковые растения, их химический состав, использование; Семейства Rutaceae – Elaeagnaceae [Текст]/ Отв. ред. П. Д. Соколов. – Л. : Наука, 1988. – 356 с.
6. Никитина, В.С. Содержание фенольных соединений и аминокислот в наземной части *Geranium pratense* и *Geranium sibiricum* (Geraniaceae)

- [Текст] / В.С. Никитина, Г.В. Шендель // Растительные ресурсы. - 2008. - Т. 44, вып. 2. - С. 74-81.
7. Державна фармакопея України / Державне підприємство “Науковоекспертний фармакопейний центр”. – 1-е вид. – Харків: РИРЕГ, 2001. – Доповнення 1. – 2004. – 520 с. Державна фармакопея України / Державне підприємство “Науковоекспертний фармакопейний центр”. – 1-е вид. – Харків: РИРЕГ, 2001. – Доповнення 1. – 2004. – 520 с.
  8. Пономарева, Е.И. Применение эфирных масел в фармации [Электронный ресурс] / Е.И. Пономарева, Е.И. Молохова, А.К. Холов // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=21156> (дата обращения: 01.10.2023)
  9. Без лекарств. История развития фитотерапии. [Электронный ресурс] URL: <https://bezlekarstv.by/interesno/497-iz-istorii-razvitiya-fitoterapii/> (дата обращения: 04.10.2023).

РАСТАНИИ АВЛОДИ МАВРАКИ ГУЛОБӢ ҲАМЧУН МАНБАИ МОДДАҲОИ ФАЪОЛИ БИОЛОГӢ

Дар мақола маълумот дар бораи растани мавраки гулобӣ ҳамчун манбаи моддаҳои фаъоли биологӣ оварда шудааст. Таҳлили маълумотҳои адабиёт нишон дод, ки дар Тоҷикистон 2 авлоди мавраки гулобӣ ва 12 намуди он мерӯяд. Истифодаи растани авлоди мавраки гулобӣ дар Тоҷикистон манбаи истеҳсоли фитопрепаратҳо дар тибби илмӣ мебошад.

РАСТЕНИЯ РОДА ГЕРАНЬ КАК ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

В статье приведены литературные данные о растении рода герань как перспективных источников биологически активных веществ. Анализ литературных данных показал, что в Таджикистане насчитывается 2 рода растения герань и произрастает 12 видов. Использование растения рода герань, произрастающего в Таджикистане, является перспективным источником для создания фитопрепаратов в научной медицине.

PLANTS OF THE GERANIUM AS PROMISING SOURCES OF BIOLOGICALLY ACTIVE SUBSTANCES

The article presents literary data on plants of the geranium genus as promising sources of biologically active substances. Analysis of literary data showed that in Tajikistan there are 2 genera of geranium plants and 12 species grow. The use of plants of the genus geranium growing in Tajikistan are promising sources for the creation of herbal medicines in scientific medicine.

Маълумот дар бораи муаллиф: Лукманова Шоира Шухратовна -Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 932221747 E-mail: shora.lukmanova@gmail.com

Раҳимова Малика Ҳалимовна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, мудири кафедраи фармакогнозия. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон 909-09-65-51. E – mail: r.malika@inbox.ru

Сулохова Заррина Сулохиддиновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фармакогнозия. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 931917447

Шарифов Хуршед Шералиевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, мудири кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 985151072 E-mail: sharifov-khurshed@mail.ru

Сведения об авторах: Лукманова Шоира Шухратовна – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: 932-221-747 E-mail: shora.lukmanova@gmail.com

Раҳимова Малика Ҳалимовна – Таджикский национальный университет, и. о. зав. кафедрой фармакогнозии. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан пр. Рудаки, 17. Телефон 909-09-65-51. E-mail: r.malika@inbox.ru

Сулохова Заррина Сулохиддиновна - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры фармакогнозии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: 931-917-447 E-mail: zarrinasulohova@gmail.com

Шарифов Хуршед Шералиевич - Таджикский национальный университет, кандидат фармацевтических наук, доцент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: 985-151-072 E-mail: sharifov-khurshed@mail.ru

Information about the authors: Lukmanova Shoira Shukhratovna – Tajik National University, assistant at the department of pharmaceutical technology and pharmacology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Telephone: 932-221-747 E-mail: shora.lukmanova@gmail.com

Rakhimova Malika Khalimovna – Tajik National University, acting head Department of Pharmacognosy. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone 909-09-65-51. E-mail: r.malika@inbox.ru

Sulokhova Zarrina Sulokhiddinovna - Tajik National University, assistant at the department of pharmacognosy. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: 931917447 E-mail: zarrinasulohova@gmail.com

Sharifov Khurshed Sheralievich - Tajik National University, Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Telephone: 985-151-072 E-mail: sharifov-khurshed@mail.ru

**БАҲШИ II «ҶАНБАҶОИ РУШДИ ИЛМҶОИ
ИҚТИСОДИ: НАЗАРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, АМАЛИЯ»**

**СЕКЦИЈА II «АСПЕКТИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
НАУК: ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА»**

**МАСОИЛИ ТАШКИЛ ВА ТАЪМИНИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ
СОҶИБКОРИИ ХУРДИ ОИЛАВӢ**

Авзалов Ҳ. – муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинги ДМТ

Бо таваҷҷуҳ ба асарҳо ва хулосаҳои илмии олимони ватанию хориҷӣ, таҷрибаи амалии фаъолияти иқтисодию иҷтимоии давлат ва мавҷудияти заминаи мусоиди ташкили фаъолияти соҳибкорӣ дар муҳити оилаҳо маълум мегардад, ки ташаккул ва инкишофи соҳибкории оилавӣ аз ҷумлаи муҳимтарин масъалаҳои рушди иқтисодиёт ва суботи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Таҷрибаи Амрикову Осиё ва давлатҳои Аврупо гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳз инкишофи соҳаи соҳибкории хурду миёнаи оилавӣ асоси некуахлоқии ҳар як давлатро таъмин карда метавонад. Таҳқиқоти анҷомдодаи муаллифони хориҷӣ тасдиқ мекунад, ки дар марҳилаи ташкили корхонаҳои нав шиносии соҳибкорон ва ҳамфикрии онҳо нақши асосиро мебозад. Дар робита ба ин масъала муаллифони рус Муханова А.Е. ва Умирзакова М. чунин ибрози андеша намудаанд: «Ширкати навро одамоне ташкил карда метавонанд, ки муносибатҳои дӯстона доранд ва бо ҳамдигар хуб шиносанд ва баъд корхонае, ки шарикон аз рӯи саҳмияҳо таъсис додаанд, ба вучуд меояд. Аммо аксар вақт тиҷорати навро хешовандони наздик ё дур, вале ба ҳамон «оила» тааллуқ доранд, ташкил мекунанд. Чунин ширкатҳо дар истилоҳоти ҷаҳонӣ номи «ширкатҳои оилавӣ» ё «тиҷорати оилавӣ»-ро гирифтаанд. Аммо барои он ки як ширкати оилавӣ боқӣ монад, ҳуди ширкат ва ҳамчунин сармояи ширкат бояд дар ихтиёри хонавода бимонад, инчунин, масъалаи ба мерос мондани он низ маълум бошад» [8, с. 121].

Тамоми тиҷорати оилавиرو аз рӯи сохтор ва тақсимои сармоя, идоракунии ташкилотҳо ва андозаи ҳуди ширкатҳо тақрибан ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

Якум, тиҷорати оилавӣ ба маънои маҳдуд, яъне, ширкате, ки дар он аъзоёни оила ва хешовандони наздики онҳо кор мекунанд. Чун қоида, ин гуна ширкатҳо хурд мебошанд, шумораи ками кормандонро доранд, ҳиссаи хеле ками онҳо аз 10 нафар зиёдро ташкил медиҳанд. Дар баробари ин, дар ин ҷо чунин зерсинфҳои алоҳида, монанди тиҷорати як оиларо ҷудо кардан мумкин аст, ки дар онҳо танҳо хешу табори наздик ба манфиати қори умумӣ - шавҳар, зан, писар, бародар, падар кор мекунанд. Чунин ширкатҳо дар як қатор мамлакатҳо, масалан, дар Канада ё Америка аксарияти ширкатҳои оилавиرو ташкил медиҳанд.

Зарурат ба ёдоварист, ки ин шакли фаъолияти соҳибкорӣ на танҳо бо шумора ва вобастагии алоқамандии хешовандӣ фарқ мекунад, балки бисёр махсусиятҳои идоракунии дохилиро доранд, ки мавҷудияти ин хусусиятҳо

ташкили идоракунии давлатиро мураккаб ва баъзан номумкин месозанд. Дар ин гуна ширкатҳо тақсимооти дақиқи расмӣ ваколатҳо, ҳуди сохтори тобеият ва сатҳҳои иерархӣ вучуд надорад. Роҳбарӣ ба сардори оила тааллуқ дорад ва боқимондаҳо ҳамон тавре ки мефаҳманд, корашонро пеш мебаранд. Мағозаҳои хурд аксар вақт аз рӯи ин принцип кор мекунанд, ки дар онҳо духтараш фурушанда, занаш ҳисобчию таъминкунанда, падар мудир ва ронанда аст.

Гуруҳи дуҷум, ин ширкатҳои нисбатан калони тиҷоратии оилаве мебошанд, ки аз насл ба насл мерос монда, соҳибони онҳо комилан ҳешовандони як оила ё ба ибораи дигар авлод мебошанд. Ин гуруҳ, капитализми оилавии хориҷиро ташкил медиҳанд, одатан ширкатҳои ба ин монандро бештар дар таҷрибаи ИМА вохӯрдан мумкин аст. Дар давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон ин ширкатҳо то андозае бузурганд, ки дорои бисёр ширкатҳои фаръӣ мебошанд ва намоёндагии онҳо ҳудуди якҷанд давлатро дар бар мегирад. Дар ин гуна тарҳи ташкили фаъолияти соҳибкорӣ як оилаи ташаббускор раванди даромад ва хароҷотро зери идораи худ мегирад [9].

Дар ин намуди фаъолияти соҳибкории оилавӣ, ки вобаста ба бузургшавии он муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ мураккаб гардида доман паҳн мекунад, мудохилаи бевоситаи давлат, танзим ва идоракунии давлатӣ муҳим доништа мешавад. Ин гуна оилаҳо шумораи зиёди шаҳрвандонро кор мефармоянд, замин ва захираҳои зиёди давлат дар ихтиёри онҳо қарор мегирад ва онҳо истифодабарандаи хизматрасониҳои зиёди давлатӣ мегарданд. Бо назардошти ин ва дигар муҳимиятҳо ташкили идоракунии давлатӣ дар фаъолияти соҳибкории оилавӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар маҷмуъ, таҳлилҳои раванди таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ташкил ва ташаккули рушди бефосилаи соҳибкории хурди оилавӣ ҷиҳати ташаккул ва инкишофи муносибатҳои иқтисодию иҷтимоии ҷумҳурӣ замина гузошта, ҳамзамон, дар ҳаллу фасли мушкилоти бекорӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, таъмини рақобатпазирии молу хизматрасониҳои ватанӣ, таъмини талаботи дохилӣ, рушди иқтисодии содиротии кишвар нақши калидӣ мебозанд. Вобаста ба ин, зери назорати давлатӣ ва ҳавасмандӣ қарор додани ин падидаи иқтисодию иҷтимоӣ муҳим доништа мешавад.

Натиҷаи таҳлилҳои ҷузъӣ нишон медиҳанд, ки новобаста аз мавҷудияти таҷрибаи рушдбандагии фаъолияти соҳибкории хурди оилавӣ дар ҷумҳурӣ ҳанӯз дар шароити зарурӣ иқтисодии истехсолӣ, инноватсионӣ, корчалонӣ, ҳунармандӣ ва дигар афзалиятҳои ин шакли фаъолияти иқтисодӣ истифода нашудаанд. Ба андешаи мо, аз таъмини сатҳи баланди самаранокии ин шакли фаъолияти иқтисодӣ, пеш аз ҳама, ба низоми идоракунии хуб таҳрезишуда ва паст кардани дараҷаи таъсили омилҳои гуногуниз ва раванди идоракунии он вобастагӣ дорад. Бо ин мақсад дар доираи таҳқиқоти мазкур самаранокии фаъолияти идоракунии соҳибкории хурди оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду ҷиҳат арзёбӣ карда мешавад:

– баҳогузориҳои самаранокии идоракунии давлатии соҳибкории хурди оилавӣ;

– арзёбии самаранокии идоракунии дохилисозмони соҳибкории хурди оилавӣ.

Ташкил ва таъмини самаранокии фаъолияти идоракунии бахши соҳибкорӣ ба таъмини заминаи меъёрию ҳуқуқӣ ва сиёсати идоракунии давлатӣ вобастагии зич дорад. Аз назарияи идоракунии маълум аст, ки тамоми қарорҳои идоракунии, ҳамзамон, сифати идоракунии ин ё он чараён аз технологияи таҳия ва қабули қарорҳои идоракунии вобастагӣ дорад. Қонун, фармон, стратегия, барнома ва дигар санадҳои хусусияти маъмурӣ ва дастурдошта аз зумраи шаклҳои қарори идоракунии ба шумор мераванд. Бо пайгирии масъалаи таъминоти барномавию қоидавии ин шакли фаъолияти соҳибкорӣ мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Бо таваҷҷуҳ ба масъалаи таъмини заминаи меъёрию ҳуқуқии ташкил ва рушди фаъолияти соҳибкории хурди оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нахуст бояд ёдовар шуд, ки ханӯз Қонун дар бораи соҳибкории оилавӣ таҳия ва қабул нашудааст. Ин вазъият метавонад дар ташкил ва рушди фаъолияти амалии соҳибкории оилавӣ таъсири манфӣ гузорад. Дар ҳамин маврид агар ба таҷрибаи рушди амалии ин шакли фаъолияти соҳибкорӣ таваҷҷуҳ намоем, чунин ба мушоҳида мерасад, ки зина ба зина дар шароити оила ташкил намудани тичорат зиёд мешавад. Барои ин баъзан қонун ва санадҳои меъёрие вучуд доранд, ки муносибатҳои иқтисодию иҷтимоии мавҷударо вобаста ба ташкили фаъолияти соҳибкории хурди оилавӣ танзим ва беҳатарии онро кафолат медиҳанд, ба монанди. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016; Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998, № 682; Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми II) аз 11 декабри соли 1999, № 885; Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, № 1329; Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23-юми декабри соли 2021, №184; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)» аз 19 майи соли 2009, № 526; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)» аз 15 марти соли 2016, № 1289; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 26 июли соли 2014, № 1107 ва ғ.

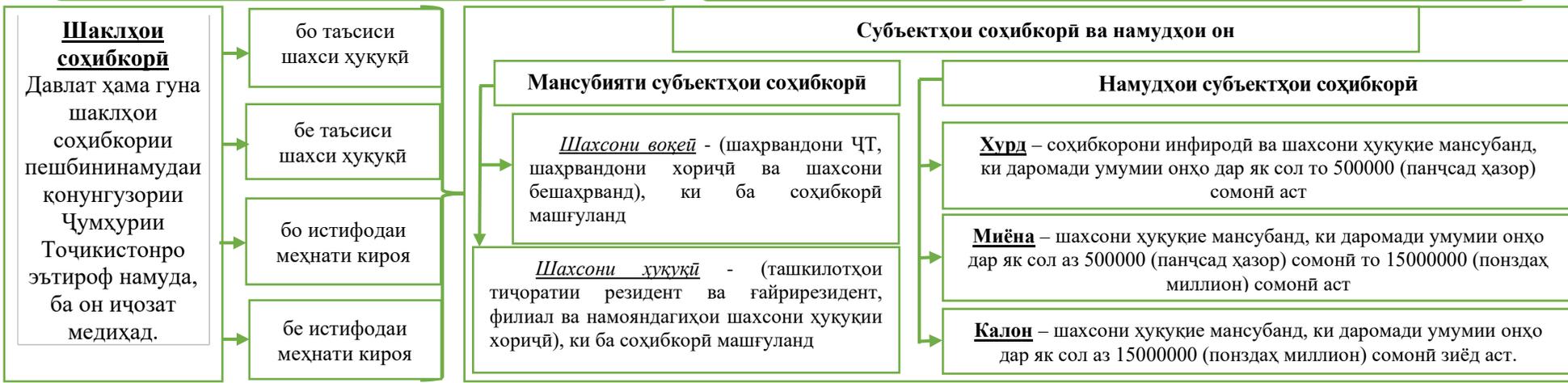
Маҷмуи қонунҳои зикргардида ва дигар қонунҳое, ки таъсири бевоситаро дар идоракунии ва танзими фаъолияти соҳибкории оилавӣ таъмин мекунанд, воқеан, муҳим ва судманд арзёбӣ карда мешаванд. Айни замон идоракунии фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити ҷумҳурӣ дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 26 июли соли 2014, № 1107 ташкил ва ба роҳ монда шудааст.

А.Н. Левушкин зикр менамояд, ки соҳибкории оилавию дар шакли умумӣ метавон ҳамчун падидаи мураккаби иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ дар ҷанбаҳои зерин баррасӣ кард:

- категорияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
- усул ва шакли ташкили тичорати оилавӣ;
- институти ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи соҳибкорӣ;
- намуди рафтори иқтисодии воҳиди иҷтимоӣ – оила;
- шакли ҳуқуқии амалигардонии иқтисодии соҳибкории оила, ки дар робитаҳои ҳуқуқии оилавӣ ташкил карда шудааст [6. с.208].

Мазмун ва муҳтавои Қонун	Қонун муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста ба ҳимоя, дастгирии давлатӣ ва рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим намуда, кафолатҳои давлатии фаъолияти субъектҳои соҳибкории таъмин мекунад.	Мафҳумҳои асосӣ	ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ	ҳимояи субъекти соҳибкорӣ
	мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ		Шуро оид ба рушди соҳибкорӣ ва бехтар намудани фазаи сармоягузорӣ	
	иттиҳодияҳои (ассотсиатсияҳои) субъектҳои соҳибкорӣ		соҳибкорӣ	
	субъектҳои соҳибкорӣ		бизнес- инкубатор	

ПРИНЦИПҲОИ АСОСИИ ҲИМОЯ ВА ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРӢ

Соҳибкорию оилавӣ ҳамчун як намуди фаъолияти иқтисодӣ, объекти танзими ҳуқуқӣ ва таъсири давлат ба предмети соҳаи ҳуқуқи соҳибкорӣ дохил мешавад, вале он ба робитаҳои ҳуқуқи оилавӣ асос меёбад.

И.В. Ершова оиларо ҳамчун «як доираи шахсоне, ки бо ҳуқуқу уҳдадорихои тарафайн дар соҳаи муносибатҳои шахсии ғайримолумулкӣ ва молумулкӣ вобаста, ки дар асоси хешутаборӣ, акди никоҳ, фарзандхондӣ ва дигар фактҳои ҳуқуқие, ки дар асоси муносибатҳои ҳуқуқии оилавӣ қарор доранд, ба вучуд меоянд» маънидод мекунад [3. с. 48]. Назария барои муайян кардани моҳияти ҳуқуқии соҳибкорию оилавӣ самтҳои васеъ дорад. Ин тафсир ба «моделю шарқии идоракунӣ» дахл дорад (яъне соҳибкорӣ мисли оила аст) [7, с.44]. Аз ин мафҳумҳои баррасишуда бармеояд, ки соҳибкорию оилавӣ мавҷудияти муносибатҳои оилавӣ, соҳибкорӣ, ташкилӣ ва меҳнатиро дар байни субъектҳо пешбинӣ мекунад. Аммо асоси соҳибкорию оилавӣ маҳз робитаҳои оилавию ҳуқуқӣ мебошанд, ки дар асоси онҳо фаъолияти соҳибкорӣ ташкил карда мешавад.

Соҳибкорию оилавӣ ин ташкили фаъолияти як узви инфиродии оила, беш аз ду аъзои оила ё дар заминаи моликияти хусусии ҳамаи аъзоёни оила ба ҳисоб меравад. Молик дорои захираҳои моддӣ ва таҷҳизоти асосии барои фаъолияти истеҳсолӣ зарурӣ мебошад, соҳибмулк ба фаъолияти субъекти хоҷагидор шахсан назорат мекунад.

Новобаста аз миқёси ташкили соҳибкорию оилавӣ, омили асосии муваффақияти он така ба арзишҳои оилавӣ ва оила мебошад, зеро ба соҳибкорӣ танҳо одамони наздик чалб карда мешаванд, ки набояд якдигарро ноумед кунанд ва ё фиреб диҳанд. Барои ҳамчун соҳибкорию оилавӣ эътироф шудан худи ширкат ва сармояи саҳомии он бояд дар дасти оилаҳо бимонад ва ба мерос гузарад. Дар модели ҳуқуқии соҳибкорию Тоҷикистон категорияи «соҳибкорию оилавӣ» вучуд надорад ва дар сатҳи қонунгузорӣ чунин шакли ташкилию ҳуқуқии пешбурди соҳибкорӣ ба мисли ташкилоти оилавӣ муқаррар карда нашудааст. Соҳибкорию оилавӣ институти ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи соҳибкорӣ ва намуди рафтори иқтисодии воҳиди ҷамъият – оила, мебошад.

АДАБИЁТ

1. Авзалов Х.А. Проблемы организации семейного бизнеса в Республике Таджикистан//Наука и инновация. Душанбе, 2014. №1. С. 214-216.
2. Авзалов Х.А. Развитие семейного бизнеса в сельском хозяйстве / Материалы научно-практической конференции на тему «Проблемы трудовых отношений и социального развития в Таджикистане». – Душанбе, 29-30 октября 2010. – С. 132-137.
3. Ершова И.В. Экономическая деятельность: понятие и соотношение со смежными категориями // Lex Russica. – 2016. – № 9. – С. 46-61.
4. Каримов М.И. Необходимость организации предпринимательской деятельности в сфере здравоохранения [Текст] / М.И. Каримов // Наука и инновация. Душанбе, 2014. №1. С. 2016-2018.
5. Каримов М.И. Необходимость организации маркетинга в сфере здравоохранения [Текст] / М.И. Каримов // Вестник Таджикского

- национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, 2013. №2/7(123), С. 91-93.
6. Левушкин А.Н. Семейное предпринимательство и семейный бизнес: понятие, правовая природа и перспективы развития // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2018. – № 3 (43). – С. 206-217.
  7. Левушкин А.Н. Теоретическая модель построения системы семейного законодательства государств - участников СНГ: Монография. – М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2013. – С. 144.
  8. Муханова А.Е., Умирзакова М., Смагулова Ж.Б., Берикболова У.Д. Особенности развития семейного бизнеса как формы предпринимательства // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 11-6. – С. 1210-1214;
  9. Шнуровозова Т. Семейный бизнес по-русски. – IPR. – 2008

МАСОИЛИ ТАШКИЛ ВА ТАЪМИНИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРИИ ХУРДИ ОИЛАВӢ

Дар мақола муаллиф мафҳум, моҳият ва нақши соҳибкории хурди оилавиरो дар низоми ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ арзёбӣ намудааст. Вобаста ба ин, муаллиф дар асоси равишҳои назариявӣ ташкили идоракунии давлатиро дар ин самти фаъолияти хоҷагидорӣ муҳим арзёбӣ намудааст. Ҳамзамон, қайд шудааст, ки дар ташкили идоракунии давлатӣ нақши асосиро мавҷудияти қонун ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ишғол мекунад. Вобаста ба ин муаллиф пешниҳод намудааст, ки таҳия ва қабули қонун дар бораи соҳибкории оилавӣ тақозои замон аст, илова бар ин қоидаҳои идоракунии доъхилӣ ва берунии ин шакли соҳибкорӣ танзим мешаванд.

Калидвожаҳо: фаъолияти соҳибкорӣ, оила, соҳибкории оилавӣ, идоракунии давлатӣ, соҳибкории хурди оилавӣ, ҳақуқи соҳибкорӣ.

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ МАЛЫМ СЕМЕЙНЫМ БИЗНЕСОМ

В данной статье автор исследовал и обосновал понятие, сущность и роль малого семейного бизнеса в системе становления и развития экономических и социальных отношений. На основе теоретических подходов автор оценил важность и необходимость организации государственного управления в данной сфере экономической деятельности. При этом было отмечено, что главную роль в организации государственного управления играет наличие законов и правовых документов. В связи с этим он предлагается, что разработка и принятие закона о семейном бизнесе является велением времени, кроме того, регламентируются правила внутреннего и внешнего управления этой формой бизнеса.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, семья, семейный бизнес, государственное управление, малый семейный бизнес, предпринимательское право.

ISSUES OF ORGANIZATION AND ENSURING STATE MANAGEMENT OF SMALL FAMILY BUSINESS

In this article, the author explored and substantiated the concept, essence and role of small family business in the system of formation and development of economic and social relations. Based on theoretical approaches, the author assessed the importance and necessity of organizing public administration in this area of economic activity. It was noted that the main role in the organization of public administration is played by the presence of laws and legal documents. In this regard, it is proposed that the development and adoption of a law on family business is the call of the time, in addition, the rules of internal and external management of this form of business are regulated.

Keywords: entrepreneurial activity, family, family business, public administration, small family business, business law.

Маълумот дар бораи муаллиф: Авзалов Хадятулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 985 13 57 00

Сведения об авторе: Авзалов Хадятулло – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 985 13 57 00

Information about the author: Avzalov Hadyatullo – Tajik National University, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Telephone: +992 985 13 57 00

ЧАНБАҲОИ МАРКЕТИНГИИ РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ ТИББӢ

*Сарабекова И. З. – н.и.и., дотсенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги ДМТ
Амидов З. С. – докторанти PhD-и кафедраи менеҷмент ва маркетинги ДМТ*

Дар шароити барқароршавӣ ва рушди муносибатҳои нави иҷтимоӣ иқтисодӣ сармояи саломатӣ ба захираи нисбатан арзишманди иқтисодии рушди ҷомеа, шартҳои фаъолияти самараноки сармояи инсонӣ ва иқтисод, таъдил ёфт. Сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли, иқтисодии меҳнатӣ, ҳамчунин, инкишофи қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият, маҳз ба ҳолати саломатии инсон вобастагӣ доранд. Бинобар ин, иқтисодӣ бозорӣ роҷеъ ба саломатӣ ҳамчун унсурҳои асосии сармояи инсонӣ ва омилҳои рушди иқтисодӣ талаботи калон гузоштааст.

Таҷрибаи солҳои охир оид ба пешгирии пандемияи COVID-19 нишон дод, ки солимӣ аҳоли мушкили умумҷаҳонӣ иҷтимоӣ, яке аз масъалаҳои асосӣ ва афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва рушди ҷомеаи имрӯза, ҳамчунин, нишондиҳандаи самараноки муносибатҳои истеҳсолӣ ва ҷамъиятӣ ба ҳисоб

меравад. Пандемия, нишон дод, ки фаҳмиши нокифояи саломатӣ ҳамчун сармоя, ки метавонад дар оянда ба коҳишёбии муносибатҳои иқтисодӣ ва пастшавии сатҳи рушди иқтисодӣ оварда расонад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин таҳаввулот гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки вақти таъмин намудани рушди бозори хизматрасониҳои тиббӣ дар тарҳи нав кайҳо боз фаро расидааст.

Дар шароити муосир, ташкил ва пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ бо таваҷҷуҳ ба қонуниятҳои бозорӣ дар тамоми соҳаҳо тағйироти кулиро ба миён овард, ки яке аз онҳо соҳаи тандурустӣ ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки аз як тараф талабот ба солимгардонии аҳоли ва аз ҷониби дигар таъмини рушди соҳаи тандурустӣ зарурати истифодаи роҳҳои оқилонаи иқтисодиро тақозо дорад.

Вобаста ба ин, дар яке аз сарчашмаҳо қайд шудааст, ки вазифаи муҳимми истифодаи присипҳои маркетинг дар соҳаи тандурустӣ аз омӯзиши талаботи аҳоли ба хизматрасонии тиббӣ ва банақшагирии фаъолияти ҷорӣю дурнамои ташкилотҳои муолиҷавию ташхисӣ иборат буда, барои ноил гардидан ба натиҷаҳои максималии муолиҷа ва самараи иқтисодии он заминаи хуб мегузорад. Дигар вазифаи муҳимми маркетинги соҳаи тандурустӣ ин дар раванди корҳои тадқиқотӣю омӯзишӣ ошкор намудани мушкилоти тижоратӣ, механизми нави танзим ва идоракунии раванди фаъолияти хизматрасонии тиббӣ мебошад [4, с. 91]. Воқеан, агар чунин бошад, ташкили фаъолияти маркетингӣ ҷиҳати болоравии сифат, дараҷаи қаноатмандӣ ва рушди соҳаи тандурустӣ таъсири мусбат мегузорад.

Бо назардошти ин гуна вазъият, ташкили фаъолияти маркетингиро равиши мувофиқ дар мутобиқсозии соҳаи тандурустӣ ба тағйиротҳои бозорӣ мешуморем. Аммо қабл аз баррасии манофеи маркетинг дар ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои тандурустӣ ва қонёсозии талаблоти аҳоли ҷиҳати солимгардонӣ зарурати омӯзиши ҷузъии маркетинг, хизматрасонӣ, хизматрасонии тиббӣ, бозори хизматрасониҳои тиббӣ ва ғайра ба вучуд меояд.

Мувофиқи сарчашмаҳои илмӣ, хизматрасонӣ фаъолияти меҳнатии мақсаднокест, ки дар натиҷа ба самараи манфиатбахш мубаддал гардида ин ё он намуди талаботи одамонро қонё мегардонад. Ҳамин тариқ дар робита ба мафҳум ва моҳияти хизматрасонӣ Ширай В.И қайд мекунад, ки хизматрасонӣ фаъолияти мақсадноки меҳнатие мебошад, ки дар натиҷаи ниҳой ба самараи манфиатбахш мубадал гардида ягон намуди талабот ва эҳтиёҷоти инсон ё дар маҷмӯъ ҷамъиятро қонё месозад [11]. Дар воқеъ муаллиф равиши бисёр хубро истифода кардааст, ки фаъолияти мақсадноки меҳнатии инсонро зерӣ назар гирифтааст.

Филип Котлер қайд мекунад, ки хизматрасонӣ ҳама гуна манфиатбардорӣю ё баҳрабордориест, ки аз як ҷониб ба ҷониби дигар пешниҳод карда мешавад ва ягон намуди талабот ё эҳтиёҷоти инсонро қонё мегардонанд [7]. Маълум аст, ки Филип Котлер фикри мазкурро бо таваҷҷуҳ ба ҷанбаҳои маркетингӣ, яъне хусусиятҳои бозорӣ пешниҳод кардааст.

Бо баррасии андешаҳои олимони ватанию хориҷӣ роҷеъ ба мафҳум ва моҳияти хизматрасонӣ маълум мегардад, ки хизматрасонӣ дорои мафҳум ва моҳияти васеъ буда, дар ташаккул ва рушди тамоми муносибатҳои иқтисодию иҷтимоии ҷамъият нақши ҳалқунанда дорад. Мувофиқи мушоҳида ва

озмоишҳои илмию назариявӣ, хизматрасонӣ дар бисёри маврид заминаи асосии рушди саноат, хоҷагии кишлоқ ва дигар шаклҳои истеҳсолотро таъмин мекунад.

Дар баробари чунин аҳамият доштани хизматрасонӣ, хизматрасонии тиббӣ, низ метавонад дар қонеъ гардонидани талаботи одамон оид ба солимгардонӣ нақши асоси дошта бошад. Имрӯз бо таъсири омилҳои зиёд ба саломатии инсон, дар маҷмуъ ки боиси хоҳиш ёфтани саломатӣ мегардад, одамон дар ҳама синну сол ва дар ҳар қучо метавонанд ба ин ё он намуди хизматрасонии тиббӣ талабот пайдо кунанд. Бо тавачҷуҳ ба ин нуқтаи назари маркетинг чунин аст, ки дар сурати ошкор кардани мавҷудияти талабот зарурати ғаврии қонеъсозии он ва гирифтани ғоида ба вучуд меояд. Вале сабабҳои бавҷудоии талабот ва шароити қонеъгардонии он дар соҳаи тандурустӣ фарқ мекунад. Аз ин рӯ, хизматрасонии соҳаи тандурустӣ метавонад аз дигар намудҳои хизматрасонӣ ба қуллӣ фарқ намояд. Чихати ошкор намудани чунин хусусияти ботағйир зарурати омӯзиши хизматрасонии тиббӣ ба вучуд меояд.

Ҳамин тариқ дар муқосиса ба дигар хизматрасониҳо, хизматрасонии тиббӣ чунин шарҳ дода шудааст.

Ҷадвали 1. – Таъсифи моҳияти хизматрасонии тиббӣ

Муаллиф	Шарҳи мафҳум	Сарчашма
Вазорати тандурустии Федератсияи Русия	Хизматрасонии тиббӣ – ин чорабинӣ ё маҷмуи чорабиниҳо, ки чихати пешгирии беморӣ, ташхис ва муолиҷа нигаронида шудааст ва дорои арзиши муайян мебошад.	Приказ Министерство здравоохранения Российской Федерации №113 от 10.04.2001 «О введении в действие отраслевого классификатора» «Простые медицинские услуги»
Решетникова А.В.	Хизматрасонии тиббӣ ин таъсири асарбахшии касбӣ, ки чихати нигоҳдорӣ ва беҳтаргардонии сатҳу сифати лозимии саломатии фард равона карда шудааст.	Экономика здравоохранения: Учебн. пособие / под общ. ред. А.В. Решетникова. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ГЕОТАР-МЕД, 2004.
Аристова Е.В.	Хизматрасонии тиббӣ қабл аз ҳама ин ё он намуди таъсиррасонии касбӣ, ки барои тағйирдиҳӣ ва нигоҳдории ҳолати физиологӣ ва равонии инсон равона шудааст ва ҳадафи ниҳоии он қонеъ сохтани талаботи истифодабаранда (бемор) мебошад.	Аристова Е.В. Специфические особенности медицинской услуги как экономической категории// Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова № 2, 2012. – С. 226
Поляков И. В.,	Хизматрасонии тиббӣ моли дорои арзиши муайянест, ки	Поляков И. В., Уваров С. А., Водяненко И. М., Ланкин К.

Уваров С. А., Водяненко И. М., Ланкин К. А.	барои қонеъ гардонидани талаботи солимгардонии инсон дар шароити мавҷудияти мушкilot оид ба саломатӣ хизмат мекунад.	А. Маркетинг медицинских услуг в условиях медицинского страхования: метод. пособие. Саратов, 1996.
Каримов М.И.	Хизматрасонии тиббӣ натиҷаи ҳар гуна фаъолияти касбиест, ки бо мақсади қонеъ гардонидани эҳтиёҷмандон (беморон) пешниҳод карда мешавад.	Необходимость организации маркетинга в сфере здравоохранения // Вестник Таджикского национального университета. Серия: соц.-эко. и общ. наук. «Сино», 2013, №2/7(123).С. 92.

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Дар мавриди омӯзиш ва мавриди муқоиса қарор додани ҳулосаи илмии олимони ватанию хоричӣ, ки баъзе аз онҳо дар ҷадвали 1 нишон дода шудаанд, мо ба чунин ҳулоса омадем, ки хизматрасонии тиббӣ дорои таркиб ва сохтори мураккаб буда, метавонад дар қонеъ гардонидани талаботи аҳоли роҷеъ ба нигоҳдории саломатӣ ва таъмин намудани заминаҳои инкишофи бозори молу хизматрасониҳои тандурустӣ заминаи хуб гузорад.

Дар натиҷаи ба эътибор гирифтани тамоми хусусият ва унсурҳои таркибии алоқаманд бо бозори хизматрасониҳои тиббӣ, ба андешаи мо, чунин тарзи ифода моҳияти хизматрасониҳо дар ин соҳа фаҳмонда метавонад. Яъне, хизматрасониҳои тиббӣ маҷмуи муносибатҳои мақсаднок ва комплексист, ки аз ҷониби як ё якчанд мутахассиси касбӣ ҷиҳати қонеъ гардонидани талабот ва эҳтиёҷоти мардум пешниҳод карда мешавад.

Бояд қайд намуд, ки қоидаи аз ҷониби мо пешниҳодшуда нисбат ба қоидаҳои то имрӯз бударо бо он фарқ мекунад, ки нахустин шуда хусусияти комплексӣ ва иштироки аз як нафар зиёди пешниҳоди хизматрасониҳо мавриди назар гирифта шудааст. Комплексӣ, яъне барои анҷом додани ҷарроҳӣ қаблан бемор аз рӯи тамоми бемориҳои дигар таҳқиқ ва муолиҷа шуда, минбаъд амалиёти ҷарроҳӣ анҷом дода мешавад. Инчунин, дар қонеъ гардонидани талаботи инсон ҷиҳати солимгардонӣ дар бисёр мавридҳо вобаста ба талаботҳои касби зиёда аз як нафар иштирок мекунад. Вобаста ба ин ва дигар хусусиятҳои хизматрасонии тиббӣ имрӯз зарурати амал кардани бозори хизматрасонии тиббӣ аз рӯи қонуниятҳои маркетинг ба вуҷуд омадааст. Маркетинг дар шароити муосир бозори молу хизматрасониҳои тандурустиро чун объекти қорбурд, ки дар он муносибати тижоратӣ сурат мегирад, пазируфтааст.

Айни замон бозори хизматрасониҳои тиббиро чун категорияи маркетингӣ гуногун шарҳ додаанд. Илясова А.Р. қайд мекунад, ки дар назарияи муосири бозоршиносӣ се намуди асосии бозорро ҷудо намудан мумкин аст: бозори мол ва хизматрасонӣ; бозори омилҳои раванди истеҳсолот (замин, қанданиҳои ғойданок, қувваи қорӣ ва ғ.); бозори молия. Айни замон бозори хизматрасонии тиббӣ ба қатори бозори мол ва хизматрасониҳои ҳаётан муҳим шомил шуда, равиши махсуси маркетингиро, ки бо тақозои замони

муосир мувофиқ бошад, талаб мекунад. Бозори хизмарасонии тиббӣ дар навбати худ қисми таркибии бозори соҳаи тандурустӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ, бозори хизматрасонии тиббӣ, ин маҷмуи технологияи тиббӣ, техникаи тиббӣ, усули ташкили фаъолияти маркетингӣ дар шароити мавҷудияти муносибатҳои рақобати иқтисодӣ фаҳмида мешавад [3, с.54].

Дар муқоиса нисбат ба бозори хизматрасонии тиббӣ бозори молу хизматрасониҳои тиббӣ ин қисми муайяни бозор, ки мол ва хизматрасониҳои зарурии тиббиро ҷиҳати нигоҳдорӣ ва беҳтаргардонии саломатии мардум пешниҳод мекунад, фаҳмида мешавад.

Ба ақидаи Титова А.О., бозори хизматрасонии тиббӣ низоми муносибатҳои озод ва мақсадноки иҷтимоию иқтисодие мебошад, ки дар ҷорҷӯби он муносибати хариду фурӯш байни пешниҳодкунандаи хизматрасонӣ (муассисаҳои ташхису табобатӣ, марказҳои ташхис, марказҳои бистарикунонӣ) ва истифодабарандаи хизматрасонии тиббӣ (бемор) тавассути ташкилотҳои миёнарав (ширкатҳои суғуртавӣ ва ҳар гуна фондҳо), мувофиқи талаботи стандарти сифат ташкил ва ба амал бароварда мешавад, дар назар дошта шудааст. Бояд тазаққур дод, ки байни қоидаҳои мавҷуда оид ба бозори хизматрасонии тиббӣ, аз нигоҳи мо, қоидаи пешниҳоднамудаи Титова А.О. нисбатан васеъ ба қобили пазиروي мебошад. Муаллиф дар мавриди пешниҳоди ақидаи худ роҷеъ ба бозори хизматрасонии тиббӣ кӯшиш намудааст, ки муносибати бозориро байни тамоми иштирокчиён муайян созад. Бо назардошти ташкил ва пешбурди фаъолияти бозорӣ, аз ҷониби муаллиф ҳамаи субъектҳо, ки иштирокчиҳои бозори хизматрасонии тиббиро ташкил медиҳанд, нишон додааст, ба монанди ҳуди ташкилоти тандурустӣ, аҳоли, миёнаравонӣ соҳаи тандурустӣ ва мақомоти давлатию назоратӣ [10, с.12].

Мусаллам аст, ки низоми тандурустӣ тамоми муассисаю ташкилоти тиббиро дар бар мегирад. Минбаъд набояд фаҳмиши маҳдуд нисбати ин соҳа ҷой дошта бошад, чунки тандурустӣ на танҳо идораи тамоми муассисаҳои ташхисию табобатиро фаро мегирад, балки бо экология, ҳифзи меҳнат, барномаҳо ва идораҳои иҷтимоӣ зич алоқамандӣ дорад. Дар алоқамандӣ бо ин муаллифон ва мутахассисони зиёде қайд намудаанд, ки функсияи марказии тандурустӣ ин таҷдиду тақвияти таносуб ва ҳамоҳангсозии саломатии фард ё ҷомае бо муҳити атроф ё доираи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад [2, с.10-11].

Тандурустӣ ҳамчун соҳаи алоҳидаи пешниҳодкунандаи хизматрасонии ташхисию муолиҷавӣ имрӯз дар бозори дорои рақобати шадид наметавонад, ки бе истифодаи имкониятҳои маркетинг (консепсияи муосири идоракунӣ ва танзими амалиётҳои бозорӣ) фаъолияти босубот дошта бошад ё аз хизматрасонии он аъзоёни ҷамъият огоҳ бошанду манфиатбардорӣ намояд. Роҷеъ ба ин Решетников А.В. дуруст қайд менамояд, ки дар шароити имрӯз истифодаи маркетинг ва принципҳои муосири идоракунии фаъолияти бозорӣ муҳим аст. Масалан, амалигардонии тадқиқотбарии маркетингӣ дар бозори хизматрасонии тиббӣ бо он далел мавқеъ пайдо намудааст, ки дар шароити самаранок фаъолият намудани муассисаҳои тиббӣ онҳо ҳамчун аъзоёни марказии тижорати муосир бояд марбут ба вазъи бозор, истифодабарандагони хизматрасонӣ ва манфиатбардорӣ баъд аз истифодабарии хизматрасонӣ

иттилоот дошта бошанд, ки ин танҳо тавассути ташкили чорабиниҳои тадқиқотбарии маркетингӣ ҳали худро пайдо мекунад [8, с.105].

Дар баробари ин, таҷрибаи давлатҳои тараққиқарда нишон медиҳанд, ки соҳаи тандурустӣ наметавонад дар асоси принципҳои алтруизм (ғамхорӣ беғаразона) ва некуахлоқии давлат вучуд дошта бошад. Тағйироти экологӣ, психологияи одамон, ҳолати беҳдошти саломатӣ ва тамоюли макраиқтисод ба давлат имконияти гирифтани тамоми хароҷоти соҳаи тандурустиро намедиҳад. Қисмати назарраси хароҷот ҳамчун уҳдадорӣ ба ташкилотҳои суғуртавӣ ва ҳуди истеъмолкунандагон рост меояд. Бо мавқеъгирии чунин вазъият имконияти озодона интихобномаи ин ё он намуди хизматрасонии марказҳои муолиҷавию ташхисӣ ба вучуд меояд, ки ба ин васила рақобат низ дар ин бозор шадид мегардад. Чунин характери бозорӣ зарурати вучуд доштани маркетингро фавран тақозо менамояд.

Мураккабии шаклҳои гуногуни хизматрасониҳои муассисаҳои тандурустӣ аз дигар соҳаҳои пешниҳодкунандаи хизматрасонӣ бо он фарқ мекунанд, ки дар онҳо мавқеи асосиро омилҳои иҷтимоӣ, ишғол мекунанд. Дар дигар соҳаҳои хизматрасонӣ ё истеҳсолӣ бошад, омилҳои иқтисодӣ мавқеи устувор доранд. Аммо дар чунин вазъият Веснесова О.А. истифодабарии равишҳо ва принципҳои маркетинги иҷтимоиро дар соҳаи тандурустӣ актуалӣ меҳисобад [1, с.10]. Ҳамин тариқ бояд қайд намуд, ки ташаккули шаклҳои гуногуни муассисаҳо дар соҳаи тандурустӣ ва доираи васеи интихоби шаклҳои гуногуни хизматрасонии тиббӣ иқтидори ин соҳаро мустақкам намуда, ба ин васила барои давлат ҳамчун воситаи асосии татбиқи сиёсати иҷтимоӣ ба ҳисоб меравд.

Дар илмҳои иқтисодӣ олимони маркетинги соҳаи тандурустиро ба тарзҳои гуногун шарҳ додаанд ва бештари онҳо ба зарурати мавҷудияти хадамоти маркетингӣ ҳамчун шакли фаъолияти марказӣ ва зарурии соҳаи тандурустӣ ишора намудаанд.

Бо таваҷҷуҳ ба ин ҳулоса қардан мумкин аст, ки ташкили технологияи маркетинг дар соҳаи тандурустӣ, хусусан, дар марҳилаи мутобиқшавии он ба тағйирёбии сохтори истифодабарии захираҳо ва иҷрои вазифаҳо муҳим доништа мешавад. Ба андешаи мо, сабаби асосии ташкил ва инкишофи маркетинг дар соҳаи тандурустӣ аз инҳо иборат мебошад:

– тағйирёбии усулҳои маблағгузории муассисаҳои тиббӣ бо пайдоиши манбаъҳои нави маблағгузорӣ, ки аз давлат ҳеҷ вобастагӣ надоранд: пайдоиши ширкатҳои суғурта, ҳуди харидорони хизматрасонии тиббӣ, сармоягузориҳои ғайридавлатӣ ва ғ.;

– рушди ташкилоти тичоратии тиббӣ, ки фаъолияти онҳо фоида аз фурӯши хизматрасониҳои тиббиро дар бар мегирад;

– афзоиши хароҷоти муассисаҳои тиббӣ барои расонидани хизматҳо вобаста ба истифодаи технологияҳои нави табобат, ташхис, таъмир ва мукамалгардонии таҷҳизот, дорувориҳои нав ва ғ.;

– баланд бардоштани талабот нисбат ба сифат ва самаранокии хизматрасониҳои тиббӣ дар шароити рушди ҳаҷми хизматрасониҳои пулакӣ ва барқарор намудани қонуниятҳои нави назорат ва танзими сифат ва ғ.

Ин, албатта он ҳулосаҳоеанд, ки бо таваҷҷуҳ ба мавҷудияти мушкилот дар соҳаи тандурустӣ ва мақомотҳои алоқаманд бо он бароварда шудаанд. Аз

нигоҳи дигар ҳангоми мавқеъгирӣ ба мавҷудияти мушкилотҳои бозори аҳоли ташкил ва рушди ҳадамоти маркетингӣ дар соҳаи тандурустӣ бо чунин далелҳо муҳим дониста мешавад:

коҳиш ёфтани мурочиати аҳоли ҷиҳати харидории хизматрасониҳои соҳаи тандурустӣ;

коҳиш ёфтани сатҳу сифати саломатии мардум, хусусан дар шароити мавҷудияти бухрони саломатӣ бо таъсири бемории сироятии COVID-19;

такмил ёфтани талаботи мардум дар робита ба истифодабарии сифат ва самаранокии хизматрасониҳои тандурустӣ;

– афзоиши хароҷотҳои истеҳсолӣ роҷеъ ба истеҳсол ва пешниҳоди молу хизматрасониҳои соҳаи тандурустӣ, ки албата ба қобилияти харидорӣ ё дороии иқтисодии аҳоли бевосита таъсир мерасонад;

– баланд бардоштани сатҳу сифати пешниҳоди хизматрасонии тиббӣ нисбат ба талабот;

– рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи тандурустӣ ё ба ибораи дигар ташаккул ёфтани бахши ғайридавлатии муассисаҳои ташхисию табобатӣ.

Дар чунин шароит мутобиқати муносибат байни истеҳсолкунанда ва истифодабарандаи хизматрасониҳои тиббӣ ташкили маркетингро тақозо мекунад. Ташкили фаъолият дар асоси технологияи маркетингӣ ба қонёгардонии манфиатҳои тарафҳо мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Васнецова О.А. Маркетинг в фармации. – М.: Книжн. мир, 1999. – 96 с.
2. Венедиктов Д.Д. Здоровоохранение России. Кризис и пути преодоления. — М.: Медицина, 1999. -С.10-11.
3. Ильясова А.Р. Основы экономики здравоохранения: учебное пособие / А.Р. Ильясова. –Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2019. – 54 с.
4. Каримов М.И. Необходимость организации маркетинга в сфере здравоохранения// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. «Сино», 2013, №2/7(123). С. 91.
5. Каримов М.И. Необходимость организации предпринимательской деятельности в сфере здравоохранения/ М.И. Каримов// Наука и инновация. 2014№ 1. –С. 216-218.
6. Каримов М.И., Амидов З.С. Ташкили маркетинг дар соҳаи тандурустӣ: ҷанбаҳои илмию назариявӣ/ М.И. Каримов, З.С. Амидов //Паёми Доишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2022. № 2. –С. 192-200.
7. Philip Kotler. Marketing Essentials 1984.
8. Решетникова А.В., Экономика здравоохранения: учебное пособие. 2-е изд. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. – С.105.
9. Семёнов В.Ю. Экономика здравоохранения. Изд-во: Медицинское информационное агентство 2006г. – С.84.
10. Титова А.О. Организационно-экономический механизм регулирования рынка медицинских услуг как социально-экономической системы/ Авто. дис. на соискание ученой степени к. э. Саратов-2009. – С.12.

11. Ширай В.И. Мировая экономика и международные отношения: учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2003.

ЧАНБАҲОИ МАРКЕТИНГИИ РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ ТИББӢ

Муаллифон тасдиқ менамоянд, ки саломатӣ чун сармояи асосии иқтисодиёт баромад намуда, нигоҳдорӣ ва такмили пайвастаи он аз ҷумлаи талаботи муҳимми давлат ва одамон дар алоҳидагӣ мебошад. Бо назардошти мавҷудияти ин гуна талабот, ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои тиббӣ шартҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, муаллифон асоснок намудаанд, ки рушди бозори хизматрасониҳои тиббӣ, ки бо талаботи замони муосир посух гуфта тавонанд, ба рушди маркетинг вобастагӣ дорад. Бо назардошти ин истифода ва такмили пайвастаи равиши маркетинг дар бозори мол ва хизматрасониҳои тандурустии кишвар тавсия дода мешавад.

Калидвожаҳо: тандурустӣ, сармояи саломатӣ, маркетинги тандурустӣ, хизматрасониҳои тандурустӣ, бозори мол ва хизматрасониҳои тиббӣ, талабот, нарх.

МАРКЕТИНГОВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ

Авторы подтверждают, что здоровье является основным капиталом экономики, а его накопление и постоянное улучшение является одним из важных потребностей государства и личности. Учитывая наличие такого спроса, важным условием считается формирование и развитие рынка медицинских услуг. При этом авторы обосновали, что развитие рынка медицинских услуг, способного отвечать требованиям современности, зависит от развития маркетинга. Учитывая это, рекомендуется использовать и постоянно совершенствовать маркетинговый подход на рынке медицинских товаров и услуг страны.

Ключевые слова: здоровье, капитал здоровья, маркетинг здоровья, услуги здравоохранения, рынок медицинских товаров и услуг, спрос, цена.

MARKETING ASPECTS OF DEVELOPMENT OF THE MARKET OF MEDICAL SERVICES

The authors confirm that health is the main capital of the economy, and its accumulation and constant improvement is one of the important needs of the state and the individual. Given the presence of such demand, the formation and development of the medical services market is considered an important condition. At the same time, the authors substantiated that the development of a medical services market capable of meeting modern requirements depends on the development of marketing. Taking this into account, it is recommended to use and constantly improve the marketing approach in the country's market of medical goods and services.

Keywords. health, health capital, health marketing, health services, market for medical goods and services, demand, price.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сарабекова Изолат Закратовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 901 11 15 89. Почтаи электронӣ: sarabekova@mail.ru

Амидов Зикриё – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 909 12 16 17

Сведения об авторах: Сарабекова Изолат Закратовна – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 901 11 15 89. Электронная почта: sarabekova@mail.ru

Амидов Зикриё – Таджикский национальный университет, докторант PhD кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 909 12 16 17

Information about the authors: Sarabekova Isolat Zakratovna – Tajik National University, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management and Marketing. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 901 11 15 89. E-mail: sarabekova@mail.ru

Amidov Zikriyo – Tajik national university, doctoral student PhD department of management and marketing. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. **Phone:** +992 909 12 16 17

УСУЛҲОИ БАҲОГУЗОРИИ САМАРАНОКИИ РУШДИ САРМОЯИ ИНСОНӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ

*Каримов М. И. – н.и.и., муаллими калони кафедраи
менеҷмент ва маркетинги ДМТ*

*Қурбонов А. Қ. – ассистенти кафедраи менеҷмент
ва маркетинги ДМТ*

*Абдулозода Р. А. – муаллими калони кафедраи
менеҷмент ва маркетинги ДМТ*

Дар шароити шиддат гирифтани муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ сармояи инсонӣ чун категорияи муҳимми иқтисодӣ бо хусусиятҳои сифатӣ ва миқдорӣ самти ташаккул ва инкишофи ҳар гуна низомро ба худ вобаста гардонид. Имрӯз шумораи муҳаққиқоне, ки ба омӯзиши самараи иқтисодии сармояи инсонӣ машғуланд, хеле зиёд мебошанд. Табиист, ки онҳо дар натиҷаи таҳқиқ усулҳои гуногуни таҳлил ва муқоисанамоиро мавриди истифода қарор додаанд. Дар доираи таҳқиқоти мазкур хусусиятҳои сифатиро миқдорӣ сармояи инсонӣ ба эътибор гирифта, ҷиҳати таҳлили самаранокии сармояи инсонӣ то имрӯз кадом усул ва равишҳои таҳқиқ истифода шудаанд, мавриди баррасӣ ва баҳогузорӣ қарор дода мешаванд.

Чихати комёб шудан ба интихоби усули мувофиқи баҳогузори сармояи инсонӣ маҳак ва нишондиҳандаҳои ташаккул ва инкишофи онро дар натиҷаи таҳқиқоти олимони ватанию хориҷӣ вобаста ба давраҳои гуногуни тараққиёти ҷамъият мавриди омӯзиш ва ҳулосабарорӣ қарор медиҳем.

То ба имрӯз дар адабиёти иқтисодӣ чихати баҳогузори самаранокии иқтисодии сармояи инсонӣ аз равиш ва усулҳои гуногун истифода кардаанд. Дар мавриди анҷоми равишҳои муайянсозии арзиши иқтисодии сармояи инсонӣ байни муаллифони ватанию хориҷӣ, усулҳои арзиш (пулӣ) ва ҳисобҳои табиӣ истифода шудааст.

Нахустин шуда дар асри XVII асосгузори иқтисоди сиёсии классикии англис Уилям Петти кӯшиш кард, ки арзиши пулии маҳсулияҳои истеҳсолии одамро баҳогузорӣ намояд.

Ба ақидаи ӯ, «арзиши асосии оммаро метавон, ба монанди замин, ба бист маротиба зиёдтар даромади солонае, ки одамон аз натиҷаи меҳнаташон меоранд, баробар арзишгузорӣ кард». У. Петти арзиши тамоми аҳолии Англияро дар он вақт тақрибан баробар ба 520 миллион фунт стерлинг ҳисоб карда, арзиши ҳар як сокин ба ҳисоби миёна 80 фунтро ташкил доданаҷро исбот намуд. У. Петти арзиши бузургии сармояи инсониро бо истифода аз тартиби сармоякунонии даромад ба унвони даромаднокии якумрӣ бо фоизи бозор муайян кард. Ӯ андозаи даромадро бо роҳи ба даст овардани даромади шахсӣ аз даромади миллӣ муайян кард [8, с.29].

Уилям Фарр методологияи таҳлил ва ҳисоби арзишгузори сармояи инсонии У. Петтиро такмил дод. Усули ӯ аз ҳисоб кардани арзиши ҷорӣ даромади софи ояндаи шахс (фоидаи оянда тарҳи хароҷоти зиндагии шахсӣ), иборат буда, ислоҳоти баъътиборгирии эҳтимолияти фавт дар алоқамандӣ бо коэффитсенти фавтро ба назар гирифт.

Эрнест Энгел усули нархҳои истеҳсолиро барои арзёбии арзиши пулии одамон авлотар донист. Э. Энгел боварӣ дошт, ки тарбияи фарзандон ба арзиши волидонӣ онҳо меарзад, ин хароҷотро метавон ҳамчун ченаки арзиши пулии кӯдакон барои ҷомеа ҳисоб ва қабул кард.

Г. Беккер дар назарияи худ ба арзёбии сармояи инсонӣ, ки ҳисоббаробарии дурусти самаранокии иқтисодии таълимро анҷом додааст, диққати зиёд намудааст. Барои муайян кардани даромад аз таҳсилоти олий, даромади тамоми умр, ки коллеҷхоро хатм намудаанд, даромади умри онҳое, ки баъди мактаби миёна дигар идомаи таҳсил накардаанд, тарҳ карда мешавад. Хароҷоти таълим дар якҷоягӣ бо хароҷоти мустақим (маблағи таҳсил, хобгоҳ ва ғ.) ба сифати унсурӣ асосии ташкилдихандаи «даромади аздастрафта», яъне даромаде, ки хангоми солҳои таҳсил нобуд шудаанд, ба эътибор гирифта шудаанд. Моҳиятан даромади гумшуда арзиши вақти хонандагонро чен мекунад ва арзиши имконпазири истифодаи он мебошад. Бозгашти сармоягузорӣ дар таҳқиқотро ҳамчун таносуби даромад ба хароҷот муайян карда, Г. Беккер рақамро аз 12-14% фоидаи солона ба даст овард [4, с.36-42].

Г. Беккер дар асарҳои худ коргарро чун маҷмӯи як воҳиди меҳнати одӣ ва миқдори муайяни сармояи инсонӣ, ки дар ӯ таҷассум ёфтааст, зеро назар гирифта, музди меҳнатро чун маҷмуи нархи бозорӣ меҳнати одӣ ӯ ва даромади сармоягузорӣ дар як шахс медонад. Гузашта аз ин, қисми асосии

даромади корманд аз рӯйи ҳисобҳои Г. Беккер, инчунин ҳисобҳои дигар муҳаққиқон, аз ҳисоби сармояи инсонӣ ба даст меояд. Даромади корманд бо назардошти гирифтани фоизҳо ба сармояи инсонӣ метавонад дар шакли зерин пешниҳод карда шавад [9. с.252]:

Ҷадвали 1. – Усули маъмули баҳогузори сифат ва самаранокии сармояи инсонӣ

№	Формула	Тавсифи формула
1.	$\gamma_i = (W: P_i) (1+R) T_i + X_i + E_i$	<ul style="list-style-type: none"> - γ_i - даромади фард i; - $(W: P_i)$ – нархи меҳнати одии коргар i (маблағгузори умумии коргарони «одӣ» ба шумораи коргарони «одӣ» тақсим карда мешавад); - R – фоизи (даромад) маблағгузорӣ ба сармояи инсонӣ; - T_i – давраи маблағгузори асосӣ ба коргар i; - X_i – даромади корманд i бо назардошти хусусиятҳои $\bar{y}$ (зеҳнию, ҷисмонӣ), параметрҳои ҷои кор, шароити шуғл дар бозори меҳнат; - E_i – хатоҳои марбут ба корманд ва сатҳи тафовут i.
2.	$V_a = \sum_{i=a}^n (B - C)(I + i)^{-i}$	<ul style="list-style-type: none"> - V_a – арзёбии сармояи инсонии коргари солхӯрда a; - B – даромади коргар; - C – музди меҳнат ба меҳнати одӣ ва хароҷотҳо барои инвеститсия; - n – синну сола, ки фаъолияти меҳнати инсон ба охир мерасад; - i – меъёри даромади сармояи инсонӣ.
3.	$G\gamma = kfK + GL SL,$	<ul style="list-style-type: none"> - $G\gamma$ – суръати афзоиши даромади миллӣ; - k – таносуби шиддатнокии сармоя; - fK – ҳосилнокии ҳадди ниҳоии сармоя; - GL – суръати афзоиши кувваи коргарӣ; - SL – ҳиссаи меҳнат дар даромади миллӣ.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси мақолаи Богатова А.В. Методологические подходы к оценке человеческого капитала// Вестник Алтайского государственного аграрного университета № 3 (101), 2013. С. 135-139.

Таҳлилгарони Бонки Ҷаҳонӣ усули «дисконти»-ро дар мавриди баҳогузори арзиши сармояи инсонӣ истифода намудаанд. Дар сатҳи муайяни ғоидаи маҷмуи сарвати миллӣ арзиши он ҳисоб карда мешавад. Сипас арзиши замин, канданиҳои ғоиданок, захираҳои ҷангал ва баҳр, сармояи истехсолӣ ва дигар дороиҳо аз арзиши бадастомада хориҷ карда мешаванд. Дар натиҷа, арзиши сармояи инсонӣ боқӣ мемонад. Ҳамин тариқ, тамоми усулҳои

баҳодиҳии сармояи инсонӣ ба якчанд усули асосӣ чудо карда мешаванд: усули харочот ва усули ғоидаоварӣ.

Равиши «харочот» бо ҷамъбаст ва баъътибор гирифтани харочоти умумии таҳсилот, оморасозии мутахассисони ҳирфавӣ ва дигар харочотҳои ҷамъиятӣ асос меёбад, ки одатан ба ҷалби инвеститсия ба сармояи инсонӣ (нигоҳдории саломатӣ, дарёфти ҷойи кор ва иттилооти марбут ба даромад, муҳочират ва ғ.) мансуб доништа мешавад. Арзиши сармояи инсонӣ бо натиҷаи ҷамъовариҳои сармояи ҳолис барои рушди шахс чун мутахассиси оянда дар тамоми марҳилаҳои давраи зиндагии ӯ муайян карда мешавад.

Равиши «даромад» баҳодиҳии даромади аз ҷониби кормандон дарёфткардари пешбинӣ мекунад, ки ғоидаи маблағҳои ба сатҳи дахлдори таҳсилот ва тахассусӣ воридшударо дар бар мегирад. Истифодаи усули «даромад» ба баҳодиҳии сармояи инсонӣ, пеш аз ҳама, истифодаи сармоякунонии даромадери, ки аз истифодаи ин намуди сармоя ба даст оварда мешавад, дар бар мегирад. Маҳз дар ин ҳолат ҷамъовариҳои сармояи инсонӣ аз ҷониби насли ҳозира ва имкониятҳои истифодаи он дар фаъолияти иқтисодӣ ҳангоми фаъолияти корманд нишон дода мешавад.

Дар робита ба ҳар ду равиши арзишгузориҳои сифат ва самаранокии сармояи инсонӣ, А. В. Богатова қайд мекунад, ки усулҳои истифодашуда (усули харочот ва усули ғоидаоварӣ) дар баҳогузориҳои сармояи инсонӣ он қадар мукамал ва дақиқан натиҷабархш ҳисобида намешаванд, зеро вобаста ба таркиби сармояи инсонӣ бо тағйироти замон ва талаботи бозори меҳнат сифати сармояи инсониро баҳогузориӣ карда наметавонанд. Бо назардошти ин нуқсон, иловатан бояд усуле, ки имкони баҳогузориҳои пурраи сармояи инсониро таъмин карда метавонад, яъне усули «коршиносон» мавриди истифода ҷалб карда шавад [2. с.137].

Муаллифони усулҳои баҳодиҳии арзиши ҳаёти омориро, ки коршиносони ватанию хориҷӣ бо истифода аз таҳлили иҷтимоию иқтисодии афзалиятҳои истеъмолкунандагон ва таҳқиқоти бозори меҳнат таҳия кардаанд, баррасӣ карданд. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, миқдори арзиши воҳиди хатар барои саломатӣ ва ҳаёт пешниҳод карда мешавад, ки онро барои истифода дар Россия ҳангоми гузаронидани арзёбии иқтисодӣ, арзёбии самаранокӣ ва оптимизатсияи харочот барои коҳиш додани хавф тавсия кардан мумкин аст.

Натиҷаи таҳлил ва анҷоми корҳои қиёсӣ дар ҷорҷӯбаи таҳқиқоти мазкур нишон медиҳад, ки сармояи инсонӣ сохтори мураккаб дошта, тартиб ва пешниҳоди маҳаку нишондиҳандаҳои ягона, ки дар сатҳи микро, макро, мезо ва мего мувофиқ ояд, мушкил аст.

Айни замон шумораи манфиатҳои иқтисодӣ, ки сарчашмаашон инсон ба ҳисоб меравад ва баҳогузориҳои онҳо дар ҳар марҳилаи ташкили фаъолият шартҳои муҳими татбиқи фаъолият мебошад, хеле зиёданд. Аммо аксарияти ин манфиатҳо ва тавонмандиҳои ҳосил сармояи инсонӣ бо сабабҳои вучуд надоштани низоми дурусти баҳогузориӣ ва ошкорасозии татбиқи амалии онҳо аз байн мераванд. Ҷиҳати ҳалли ин гуна вазъият дар доираи таҳқиқоти мазкур мо истифодаи маҳак ва нишондиҳандаҳои баҳогузориҳои сармояи инсониро вобаста ба сатҳи истифодабарӣ ва ташаккули он тавсия медиҳем.

Баҳогузориҳои ҳар як унсурҳои таркибии сармояи инсонӣ вобаста ба сатҳи гуногуни иқтисодӣ имкони баҳогузориҳои дурусти сифат ва шумораи сармояи

инсониро таъмин намуда, ҳамзамон, дарёфт ва татбики роҳу усулҳои ташаккул ва истифодабарии он таъмин мегардад. Сармояи инсониро вобаста ба сатҳи истифодабарӣ ва санчидагирӣ аз нуқтаи назари иқтисодиёт ба чунин намудҳо чудо намудан мумкин аст:

– микросатҳ, яъне баҳогузорӣ, ташаккулдиҳӣ ва истифодабарии омили инсонӣ бо мақсади қонёгардонии талаботи шахсӣ, оилавӣ ва корхона ба он чиз, ки аз инсон талаб карда мешавад;

– мезосатҳ, яъне баҳогузорӣ, ташаккулдиҳӣ ва истифодабарии омили инсонӣ дар сатҳи корпоратсияҳо ва минтақаҳои нисбатан бузург;

– макросатҳ баҳогузорӣ, ташаккулдиҳӣ ва истифодабарии сармояи умумии инсонӣ дар сатҳи ҷумхурӣ, яъне миқёси иқтисодиёти миллий дар назар дошта мешавад;

– мегасатҳ баҳогузорӣ ва муайяннамоии тамоми муносибатҳои алоқаманд бо рушди инсонро дар саросари ҷаҳон дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, ҳадафи ин таҳқиқот таҳияи меъёри арзёбии сармояи инсонӣ, чун омили рушди муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ дар шароити рушди иқтисодиёт дар қолаби нав ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Ашуров М.Н., Каримов М.И. Капитал здоровья как экономическая категория: теоретико-методологические аспекты/ М.Н. Ашуров, М.И. Каримов//Финансово-экономический вестник. 2018. № 4 (16). –С. 52-57.
2. Богатова А.В. Методологические подходы к оценке человеческого капитала// Вестник Алтайского государственного аграрного университета № 3 (101), 2013. – С.135-139.
3. Гонин Д. В. Методика оценки человеческого капитала в сфере государственного управления: современный подход//Управленческое консультирование. 2017, № 5. - С. 178-187.
4. Ильина Н. Е. Научные подходы к понятию человеческого капитала // Вестник Экономист. – 2011. – № 2 (электронный научный журнал). – С. 36-42.
5. Каримов М.И., Кодиров Ш.Ш. Капитал здоровья: социально-экономические аспекты/ М.И. Каримов, Ш.Ш. Кодиров//В сборнике: Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства. Сборник научных трудов. Под общей редакцией З.О. Адамановой. Симферополь, 2021. – С. 344-347.
6. Кирьянов Д. А., Сухарева Т. Н. Методы оценки человеческого капитала: анализ объективности и достаточности исходных данных // Теория и практика общественного развития. 2011. № 3. – С. 337–340.
7. Корицкий А. В. Введение в теорию человеческого капитала: учебное пособие. – Новосибирск: СибУПК, 2000. – 85 с.
8. Корицкий А. В. Человеческий капитал как фактор экономического роста регионов России: монография / науч. ред. Т. В. Григорова; Сибирский университет потребительской кооперации. – Новосибирск, 2010. – 29 с.

9. Корчагин Ю. А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации: монография. – Воронеж: ЦИРЭ, 2005. – С. 252.
10. Курбонов А.Ч., Каримов М.И. Равишҳои назариявии таҳлили саломатӣ дар сохтори сармояи инсонӣ/А.Ч., Курбонов М.И. Каримов// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ 2019. №10-1. –С. 89-94.

УСУЛҲОИ БАҲОГУЗОРИИ САМАРАНОКИИ РУШДИ САРМОЯИ ИНСОНӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ

Муаллифон дар мақолаи мазкур тасдиқ мекунанд, ки вобаста ба мураккаб гардидани муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ, такмил ёфтани талаботи касбӣ ва шиддат гирифтани рақобат дар бозори меҳнат масъалаи баҳогузори ва таъмини самаранокии рушди сармояи инсонӣ яке аз муҳимтарин вазифаҳои имрӯз ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин дар мақолаи мазкур усулҳои баҳогузори самаранокии рушди сармояи инсонӣ мавриди омӯзиш ва муқоиса қарор дода шудааст. Муаллифон тасдиқ менамоянд, ки комилан ва дуруст баҳогузори намудани самаранокии сармояи инсонӣ аз рӯи сатҳу сифати ташаккул ва истифодабарии он ғайри микрон аст, зеро бо тавачҷӯх ба талаботи шаклҳои шуғл ва шиддат гирифтани рушди фаъолияти инноватсионӣ талабот ба самаранокии сармояи инсонӣ инкишоф меёбад. Ба андешаи муаллифон дар чунин вазъият аз ҳама равиши хуби баҳогузори сармояи инсонӣ ин вобаста ба сатҳи истифодабарӣ баҳогузори кардани он муфид аст, ба монанди микросатҳ, мезосатҳ, макросатҳ ва мегасатҳ.

Калидвожаҳо: сармояи инсонӣ, самаранокиӣ, шуғл, усули ҳисоб, усули баҳогузори, таҳлил, сатҳ, сифат.

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Авторы подтверждают в данной статье, что в связи со сложностью экономических и социальных отношений, повышением профессиональных требований и усилением конкуренции на рынке труда вопрос оценки и обеспечения эффективности развития человеческого капитала считается одним из самой важной задачи сегодня. Исходя из этого, в данной статье изучаются и сравниваются методы оценки эффективности развития человеческого капитала. Авторы подтверждают, что невозможно полно и точно оценить эффективность человеческого капитала по уровню и качеству его формирования и использования, поскольку спрос на эффективность человеческого капитала развивается с учетом требований форм занятости и развития инновационной деятельности.

По мнению авторов, в такой ситуации лучшим способом оценки человеческого капитала является его оценка по уровню использования, например, микроуровень, мезоуровень, макроуровень и мегауровень.

Ключевые слова: человеческий капитал, эффективность, занятость, метод расчета, метод оценки, анализ, уровень, качество.

METHODS FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT: THEORETICAL FRAMEWORK

The authors confirm in this article that due to the complexity of economic and social relations, increasing professional requirements and increasing competition in the labor market, the issue of assessing and ensuring the effectiveness of human capital development is considered one of the most important tasks today. Based on this, this article studies and compares methods for assessing the effectiveness of human capital development. The authors confirm that it is impossible to fully and accurately assess the effectiveness of human capital by the level and quality of its formation and use, since the demand for the effectiveness of human capital develops taking into account the requirements of forms of employment and the development of innovative activities.

According to the authors, in such a situation, the best way to assess human capital is to assess it by level of use, for example, micro-level, meso-level, macro-level and mega-level.

Keywords: human capital, efficiency, employment, calculation method, assessment method, analysis, level, quality.

Маълумот дар бораи муаллифон: Каримов Маҳмадхуча Исроилхучаевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Почтаи электронӣ: karimi.1985@mail.ru

Курбонов Азамҷон Ҷалилович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, ассистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 919 14 50 04

Абдуллозода Равшан Амирхон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Почтаи электронӣ: abdullozoda.r@mail.ru

Сведения об авторах: Каримов Махмадхуджа Исроилхуджаевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Электронная почта: karimi.1985@mail.ru

Курбонов Аъзамджан Ҷалилович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, ассистент кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 919 14 50 04

Абдуллозода Равшан Амирхон – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Электронная почта: abdullozoda.r@mail.ru

Information about the authors: Karimov Makhmadhuja Isroilhujaevich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Phone: +992 989 11 00 21. E-mail: karimi.1985@mail.ru

Kurbonov Azamdzhon Dzhalilovich – Tajik National University, assistant of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Phone: +992 919 14 50 04

Abdullozoda Ravshan Amirkhon – Tajik National University, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. E-mail: abdullozoda.r@mail.ru

АКТИВИЗАЦИЯ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ФОРМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

*Ахмадов Р. Р. – к.э.н., доцент кафедры государственного
и местного управления ТНУ*

*Рахматзода С. – к.э.н., заведующий кафедрой государственного
и местного управления ТНУ*

Глобализационные процессы, обосновывающиеся многосторонним сотрудничеством образовательных услуг с учетом эффективного формирования цифрового сообщества в условиях цифрового пространства, предполагает, что основным признаком современного цивилизационной и цифровой развитой страны проявляется на интегрированной форме развития образовательных услуг. Особенно когда на государственном уровне действуют различные межгосударственные многопрофильные соглашения (межвузовские), активизирующие экономическую интеграцию в контексте цифровизации экономики, интеграционная форма развития образовательных услуг предполагает необходимость конструктивного пересмотра действующих механизмов рынка образовательных услуг, с учетом цифровизации экономики.

Вместо классического производства и предложения социальных услуг активизируются дистанционный учет потребности рынка услуг и предоставления образовательных услуг, консультационные медицинские услуги, а также услуги в сфере культуры. Однако современные реалии показывают, что экономические отношения на региональном и мировом рынке приобретают характер турбулентности, что требует систематического подхода к организации и адаптации цифровизации экономики на предмет стабильного развития социальных услуг [1, 93].

В нынешних реалиях перехода на цифровую экономику, наряду с формированием изменчивого характера рынка на основе колебания экономических отношений, через цифровизацию интегрированных социально-гуманитарных отношений, проявляется новая рыночная парадигма конъюнктуры рынка труда, которая актуализирует предоставление качественных образовательных услуг для укрепления человеческого капитала и обеспечения высококвалифицированных кадров в экономике.

В 2022 году, Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон в своем ежегодном Послании Маджлиси Оли страны, заявил: «В период независимости создание национального образования и вхождение в атмосферу международного образования мы объявили своей важнейшей целью и приоритетным направлением социальной политики Правительства страны. Мы считаем, что формирование нации начинается с образования, забота об этой сфере – это есть инвестирование для развития человеческого потенциала и создания благоустроенного будущего государства и Родины [5].

Глобальные и стремительные изменения в политическом, технологическом, экономическом и социальном развитии мировой цивилизации превратили в стратегический фактор прогресса общества его научно-технический, социокультурный и духовный потенциал, наращивание которого напрямую связано с уровнем развития социально-культурной сферы и, прежде всего, с состоянием системы образования, вообще, и системы образования, в частности, с повышением образовательного и профессионального уровня всего населения [7, 338].

Следует отметить, что Республика Таджикистан на основе выбранной экономической модели «экономика открытых дверей» имеет глубокие конструктивные отношения со странами Европы и Азии, об этом свидетельствуют многосторонние межгосударственные отношения. Особый импульс имеет многостороннее сотрудничество в культурно-гуманитарных сферах между Таджикистаном и Россией, на основе активного участия в региональных и мировых соглашениях, особенно в научно-культурных мероприятиях дружеских стран. Данное партнерство имеет интеграционный характер, союзничество выступает гарантом и ключевым аспектом активизации интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики.

В настоящее время в Таджикистане функционируют межгосударственные образовательные учреждения высшего профессионального образования Российско-таджикский (славянский) университет, Филиалы Московского государственного университета, Тюменского государственного университета, Московского энергетического института, Московский институт стали и сплавов, также действует Российский Центр науки и культуры и институт Конфуция при Таджикском национальном университете, учредителем которого является Синьцзянский педагогический университет.

В системе образования Республики Таджикистан (дошкольное образование, общее, начальное профессиональное, среднее профессиональное и высшее профессиональное образование) с учетом региональных, демографических и организационно-экономических особенностей образовательные услуги осуществляются на государственном русском, узбекском и английском языках.

Таблица 1. – Основные показатели системы образования в Республике Таджикистан (на начало учебного года, тысяч человек)

	2017/2018	2020/2021	2021/2022	2022/2017
Дошкольные образовательные учреждения				
Число дошкольных учреждений, единиц	615	636	696	81
Численность детей	93,1	97,1	101,1	8
Учреждения общего образования				
Число учреждений, единиц	3879	3920	3949	70
Численность учащихся	1906,3	2108,8	2195,6	289,3
Учреждения начального профессионального образования				
Число учреждений, единиц	67	78	79	13
Численность учащихся	23,9	22,4	20,7	-3,2
Учреждения среднего профессионального образования				
Число учреждений, единиц	67	70	74	7
Численность учащихся	82,4	97,7	95,5	13,1
Учреждения высшего профессионального образования				
Число учреждений, единиц	39	41	41	2
Численность студентов	195,7	245,9	239,5	43,8

Составлено автором: по материалам «Образование в Республике Таджикистан» Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2022. – С.11-65

Данные таблицы свидетельствуют о положительной тенденции развития рынка образовательных услуг по всем компонентам образовательной системы, как социально-значимые услуги. В 2017-2020 годах число дошкольных образовательных учреждений страны выросло на 81 единиц, а число обучающихся увеличилось до 8 тыс. детей. Также за данный период исследования число учреждений общего образования выросло на 70 единиц, а численность обучающихся с 1906,3 тыс. учеников в 2017 году увеличилось на 2033,9 тыс. в 2022 году, увеличение составляет 289,3 тыс. учеников.

Особенно по данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в январе-марте 2022 года в стране построено и сдано в эксплуатацию 5 общеобразовательных школ на 4330 мест. В частности, в созданных школах количество мест в Хатлонской области составляет 1950, в Согдийской области -1540, в Душанбе - 720, в ГБАО – 120.

Следует отметить, что за годы государственной независимости в Таджикистане было построено и сдано в эксплуатацию более 173 образовательных учреждений нового типа – лицеи, гимназии, президентские школы, международные школы и образовательные учреждения для одаренных учеников, а также 196 частных учреждений дошкольного и общего образования по современным требованиям рынка труда и услуг. В этих учреждениях учебой охвачено около 150 тысяч школьников. На ступени начального и среднего профессионального образования были созданы 39 новых образовательных учреждений и на ступени высшего профессионального образования - 28 учреждений, их количество, соответственно, доведено до 41.

В последние годы многие абитуриенты Таджикистана планируют получать высшее образование за границей на основе двусторонних государственных и межвузовских соглашений, способствующих росту высококвалифицированных кадров в экономике и новым перспективных возможностей в индивидуальном карьерном плане. По состоянию на 2022 год более 40 тысяч таджикских студентов обучаются в различных высших учебных заведениях в разных формах обучения в России, США, Китае и других странах мира. Также, около 3000 тысяч иностранных граждан обучаются в высших учебных заведениях, что обосновывает основные предпосылки активизации интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики.

Соответственно, с учетом динамики роста численности детей школьного возраста, ожидаемого роста доходов и уровня жизни населения необходимы будут условия по стимулированию притока частных инвестиций, а процесс формирования профильных, специализированных, с определенным уклоном обучения, образовательных учреждений посредством предоставления льгот и стимулов, а также упрощения регулирования деятельности в этой сфере [2,8].

Современная положительная ситуация рынка образовательных услуг Таджикистана, подтверждает колоссальный потенциал для активизации интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики.

Влияние глобализации на развитие сферы услуг вызывает необходимость существования специальных организаций и особых механизмов регулирования процессов воздействия данного явления на национальные и международные рынки. Регулирование должно быть ориентировано на создание сбалансированной системы интересов участников этих рынков с целью более полного и качественного удовлетворения спроса населения и хозяйствующих субъектов на услуги [6,79].

Наряду с усилением внедрения современных цифровых технологий в процессе индустриализации экономики и изменении структуры рынка труда, необходимы базовые предпосылки как доверительные межгосударственные отношения и фактический потенциал потребителней образовательных услуг для роста знания и подготовки современных высококвалифицированных кадров.

Наличие институциональных, организационно-экономических и потенциальных возможностей развития рынка образовательных услуг, является основным компонентом социально значимых услуг в Таджикистане, что может обеспечивать активизацию интеграционной формы развития образовательных услуг, как основная предпосылка выработки дальнейших стратегических приоритетов развития новых социально-экономических связей, способствующих широкому культурному обмену между восточными и западными партнерами в условиях цифрового пространства Евразии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмадов Р.Р. Развитие социальных услуг в условиях цифровизации экономики: организационно - адаптационные аспекты //Endless Light in Science. 2022. № 5-5. С. 93-99.

2. Джураева А., Таибов О.Р. Состояние оказания услуг в системе управления образованием и ее влияние на устойчиво развитие национальной экономики. Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. №1, 2021. – С. 8.
3. Комилов С.Д., Ахмадов Р.Р. Тенденции развития образовательных услуг в сельской местности Таджикистана/VI Международная научно-практическая конференция «Состояние и перспективы развития АПК» Пенза, 22-23 ноября 2018 г. – с. 94-101.
4. Образование в Республике Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2022. – С.11-65.
5. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». 21.12.2021. Душанбе. эл. ресурс: <http://president.tj/ru/node/27418>.
6. Уколов А.В. Влияние глобализации на развитие сферы услуг. Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета им. академика С.П. Королева. №2, 2005. – С. 79.
7. Шимко П.Д. Управление процессами глобализации высшего образования на вузовском и региональном уровнях // Вестник ИНЖЭКОНа. Сер. «Экономика». - 2008. - № 3 (22). - С. 338.

ФАЪОЛГАРДОНИИ ШАКЛИ ҲАМГИРОИИ РУШДИ ХИЗМАТҲОИ ТАЪЛИМӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар мақола паҳлӯҳои асосии фаъолгардонии шакли ҳамгироии рушди хизматҳои таълимӣ дар шароити мубрам гардидани равандҳои рақамикунонии иқтисодиёт баррасӣ гардидааст. Вобаста ба густариши муносибатҳои гуногунаҳаммияти давлатӣ бо давлатҳои шарик, заминаҳои институтсионалии ҳамгироии хизматҳои таълимӣ, бо назардошти талабот ва меъёрҳои иқтисодиёти рақамӣ муайян карда шуда, зарурати он асоснок гардидааст. Асоснок карда шудааст, ки дар шароити ғайриҷашмдошт тағйир ёфтани вазъи бозор талаботи бозори меҳнат иваз гардида, такмили хизматҳои таълимӣ барои устуворгардонии сармояи инсонӣ ва таъмини мутахассисони касбӣ дар иқтисодиёти рақамӣ нақши калидӣ доранд. Вазъи низоми таълимоти Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба зинаҳои таҳсилот таҳлил карда шуда, тамоюлҳои рушди он дар раванди рақамикунонии иқтисодиёт тавсиф дода шудааст. Дар заминаи имкониятҳои институтсионалӣ, иқтисодӣ-ташкилӣ ва дигар афзалиятҳо, роҳҳо ва механизмҳои таъмини фаъолгардонии шакли ҳамгироии хизматҳои таълимӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: хизматҳои таълимӣ, соҳаи хизмат, рақамикунонӣ, иқтисодиёт, бозор, иҷтимоӣ, ҳамгирӣ, ҷаҳонишавӣ.

АКТИВИЗАЦИЯ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ФОРМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЕФОННЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются основные аспекты активизации интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики. В связи с расширением межгосударственных связей со странами-партнерами определены институциональные основы интеграции образовательных услуг с учетом требований и стандартов цифровой экономики, а также обоснована ее необходимость. Обосновано, что в неожиданных условиях изменения конъюнктуры рынка изменились требования рынка труда, что ключевую роль играет совершенствование образовательных услуг для улучшения человеческого капитала и обеспечения высококвалифицированными кадрами в условиях цифровой экономики. Проанализировано современное состояние системы образования Республики Таджикистан в зависимости от уровней образования, а также характеризованы тенденции ее развития в процессе цифровизации экономики. На основе институциональных, экономико-организационных возможностей и других приоритетов предложены пути и механизмы обеспечения активизации интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровой экономики.

Ключевые слова: образовательные услуги, сфера услуг, цифровизация, экономика, рынок, социальная сфера, интеграция, глобализация.

ACTIVATION OF THE INTEGRATION FORM OF DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

The article discusses the main aspects of enhancing the integration form of development of educational services in the context of digitalization of the economy. In connection with the expansion of interstate relations with partner countries, the institutional basis for the integration of educational services has been determined, taking into account the requirements and standards of the digital economy, and its necessity has been substantiated. It is substantiated that in unexpected conditions of changes in market conditions, the requirements of the labor market have changed, and that the improvement of educational services plays a key role to improve human capital and provide highly qualified personnel in the digital economy. The current state of the education system of the Republic of Tajikistan is analyzed depending on the levels of education, and the trends of its development in the process of digitalization of the economy are characterized. Based on institutional, economic and organizational capabilities and other priorities, ways and mechanisms are proposed to ensure the activation of the integration form of development of educational services in the digital economy.

Key words: educational services, service sector, digitalization, economics, market, social sphere, integration, globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмадов Раҳимҷон Рачабович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025,

шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 919 20 20 66. Почтаи электронӣ: 0609.ru@mail.ru

Раҳматзода Султонбӣ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 881 08 66 08. Почтаи электронӣ: rahmatzoda17@mail.ru

Сведения об авторах: Ахмадов Рахимдҷон Раджабович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного и местного управления. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 919 20 20 66. Электронная почта: 0609.ru@mail.ru

Раҳматзода Султонби – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, заведующий кафедрой государственного и местного управления. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 881 08 66 08. Электронная почта: rahmatzoda17@mail.ru

Information about the authors: Akhmadov Rakhimjon Radjabovich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of State and Local Administration. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 919 20 20 66. Email: 0609.ru@mail.ru

Rakhmatzoda Sultonbi – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of State and Local Administration. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 881 08 66 08. Email: rahmatzoda17@mail.ru

ИМКОНИЯТҲОИ КОММУНИКАТСИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ МУТАВОЗИНИ МАНОТИҚИ МУҲТАЛИФИ КИШВАР

*Сафаров А. Ҳ. н.и.и., муаллими калони кафедраи
иқтисоди милли ва бехатарии иқтисодии ДМТ*

Зиёда аз се даҳсола аст, ки Тоҷикистон дар шароити соҳибистиклолӣ қарор дорад. Тули ин муддат, мушкилиҳои зиёдеро аз сар гузаронид. Воқеан, дар ибтидои соҳибистиклолӣ мушкилиҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғ. ҷомеаи моро фаро гирифта буданд. Новобаста аз мушкилиҳои зикршуда, Тоҷикистони соҳибистиклол қадамҳои худро устуворона дар ин шоҳроҳи пурталотуми соҳибистиклолӣ монда, ҳаракати худро давом дода истодааст.

Табиист, ки дилхоҳ давлати дунё барои таъмини устувории иқтисодиёт роҳу воситаҳои зиёдеро истифода мебарад, ки ба ҳадафи ниҳои бирасад. Ба андешаи мо, барои Тоҷикистони соҳибистиклол дар баробари нишондиҳандаҳои дигари рушд, таъмини рушди мутавозини манотиқи муҳталифи кишвар бо истифода аз имкониятҳои коммуникатсионии ҷумҳурӣ зарур ба ҳисоб меравад. То ибтидои солҳои 90-и асри сипаришуда масъалаи

мазкур дар кишвар ҳаллу фасли ниҳоии худро пайдо накарда буд. Набудани роҳҳои мустақим байни минтақаҳо, қатъ гардидани робитаи заминӣ дар фасли зимистон, нарасидани ҷойҳои кори мувофиқ дар баъзе минтақаҳо, тавлиди ками истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва амсоли инҳо аз мушкилоте буданд, ки ба ғайрсамаранок будани сиёсати минтақавии кишвар далолат менамуданд.

Дар маҷмуъ, муаммоҳои дар боло зикршуда ва бақияи муаммоҳои ҷойдоштаи кишвар дар раванди хоҷагидорӣ миллӣ ва маҳаллӣ муассир буда, ҳар кадоме ба таври худ таъсири худро дар раванди хоҷагидорӣ милливу маҳаллӣ мерасонанд. Бинобар ин, мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллиро зарур аст, ки дар ҳар даври замон ба қадри тавоноӣ ва иқтисодӣ мавҷуда дар робита бо ҳалли муаммоҳои ҷойдошта ҷораҳои қатъӣ ва саривактӣ андешида, барои рафъи онҳо мусоидат намоянд.

Дар давоми 15 соли гузашта Тоҷикистон дар самти бунёди давлати соҳибхӯшӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ ба муваффақиятҳои назаррас ноил шуд. Аз нигоҳи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ин муваффақиятҳо равшану возеҳ буда, асосан ба туфайли иродаи қавии сиёсии роҳбарияти кишвар ба даст омадаанд. Аммо асри XXI бо шароити берунаи босуръат тағйирёбандаи рушд, ба мардуми мо вазифаҳои нав ва то андозае фарогиранда пеш мегузорад, ки ҳалли онҳо барои муттаҳид намудани ҷомеа ва ҳифзи асолати миллат ва ноилшавӣ ба пешрафти васеъ хеле муҳим мебошад.

Дар шароити тезу тунд ва тамоюлҳои муассири ҷаҳонӣ, додани афзалияти бештар ба соҳаҳои бартариятнок ва калидии таракқиёт дар маркази диққати ҳар кадом давлати рӯи ҷаҳон буда, воситаи ҳалли муаммоҳои мавҷуда ба ҳисоб мераванд.

Бо таъя ба «Стратегияи миллии рушд то давраи соли 2030», яке аз ҳадафҳои олии кишвар ин рушди имкониятҳои коммуникатсионии кишвар махсуб меёбад.

Нуқтаи оғоз дар даврони соҳибистиклолии кишвар сохтмони шоҳроҳи «Роҳи абрешим», бунёди нақбҳои «Анзоб», «Шаҳристон», «Шар-шар» ва «Чормағзак», сохтмонҳои китъаҳои алоҳидаи роҳҳои мошингарди Душанбе-Хоруғ-Мурғоб, Душанбе-Рашт-Саритош, Душанбе-Хучанд-Чанок, Қулма-Қароқурум, роҳи оҳани Кӯрғонтеппа-Кӯлоб ба ҳисоб мераванд, ки имкон фароҳам овард, то ҳаракати нақлиёт дар дохили мамлакат ва берун аз он, тамоми фаслҳои сол имконпазир бошад ва дар ин замина вазъи рафтуомад ва интиқоли мол ба манотиқи гуногуни кишвар бештар гардад.

Дар соҳаи рушди имкониятҳои коммуникатсионӣ дар бахши нақлиёт як қатор нишонидиҳандаҳои заминавӣ мавҷуданд, ки риоя ва истифодаи дурусти онҳо дар кишвар таъсири иқтисодӣ-иҷтимоӣ бештарро дошта ва аз инҳо иборатанд: қонунҳои нақлиёти талаботи аҳоли бо нақлиёти мусофирбар ва талаботи нақлиёти соҳибони мол, бунёди долонҳои транзитии нақлиётӣ, инкишофи таъминоти нақлиёти минтақаҳои саноатӣ ва иқтисодӣ, пеш аз ҳама, дар доираи лоиҳаҳои инвестиционии аҳаммияти давлатӣ ва маҳаллӣ дошта, рушди соҳаи нақлиёт, ки ба ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани самаранокии бахшҳои иқтисодии миллӣ ва беҳсозии сифати зиндагии аҳоли равона шудааст, таъмини самаранокии кори нақлиёт ва инфрасохтори он ки ба рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ манотиқи кишвар мусоидат мекунанд, нигоҳдорӣ ва инкишофи шабакаи фурудгоҳҳои маҳаллӣ,

авиатсияи хурд ва миёна ҷиҳати таъмини дастрасии аҳолии ҳамаи минтақаҳо ба нақлиёти ҳавоӣ, таъмини дастрасии нақлиёти ҷамъиятӣ барои шахсони маъҷуб, паст кардани таъсири манфии комплекси нақлиётӣ ба муҳити атроф, экология ва саломатии инсон.

Дар робита бо масъалаи мазкур дар кишвар барномаи мақсадноки давлатии инкишофи комплекси нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2025 амал мекунад, ки ба рушди соҳа, яъне рушди комуникатсионии манотиқи мухталифи кишвар заминаи хубе фароҳам меорад.

Мақсад ва вазифаҳои барномаи мазкур ин таҳияи маҷмуи чорабиниҳо ҷиҳати мунтазам инкишофи низоми нақлиёти мувофиқ бо талаботҳои самараи иқтисодӣ ва беҳатарии хизматрасонии нақлиётии аҳоли ба шумор меравад. Инчунин, бунёди инфрасохтори шабакаҳои нақлиётии кишвар ба қонеъсозии талаботҳои иқтисодӣ ва маишӣ бо риояи меъёрҳои беҳатарии мавҷуда равона карда шудаанд.

Бояд қайд намуд, ки ҳангоми муайянкунии ҳаҷми зарурии сармоягузориҳо барои сохтмони роҳҳо бояд диққати бештар ба минтақаҳои дода шавад, ки сатҳи камбизоатии аҳоли ва талаботҳои иҷтимоии бештар доранд.

Мавриди қайд аст, ки гузариш ба муносибатҳои бозорӣ, пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ, барҳамхӯрии системаи мутамаркази фаъолияти низоми нақлиётии кишвар дар нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти низоми нақлиётӣ таҷассум ёфтанд. Ҳамин тавр, дар марҳилаи соли 1991-1997 интиқоли борҳои ҳама намуди нақлиёт 2,7%, гардиши борҳо 3,7% ва интиқоли мусофирон 4,3 % маротиба кам шуданд. Бинобар ин, либеризатсияи иқтисод ва дигаргуниҳои сохторӣ дар низоми нақлиёти кишвар ба инкишофи бозори озоди миллию маҳаллӣ ва муносибати онҳо ба инкишофи низоми хоҷагидорӣ бозорӣ оварда расонд.

Солҳои охир дар соҳаи мазкур, суръати ҷудокунии маблағҳо барои таъмир ва нигоҳдории роҳҳои автомобилгарди умумии сатҳи миллии ва маҳаллӣ, бинобар сабаби зиёдшавии сармоягузориҳо барои сохтмон, таҷдид ва барқароршавии онҳо, сохтан ва ба истифода додани зиёда аз 2300 км роҳ, 21, 4 км нақб ва тақрибан 200 пули хурду миёна бо дарозии 8,2 км мунтазам меафзояд.

Дар назар дошта шудааст, ки дар оянда барои боз ҳам таҳким бахшидани ҳамгироии иқтисодӣ миёни манотиқи кишвар дар ҳаҷми 5.5 млн. дол. барои таъмир ва барқарорсозии пулҳо маблағ ҷудо карда шудааст. Дар ин муддат барои нигоҳдории роҳҳои автомобилгарди магистралӣ ва маҳаллӣ 274,2 млн. дол. ҷудо карда шудааст, ки 192 млн. доллари онро роҳҳои магистралӣ, ва 82,26 млн. долларро роҳҳои сатҳи маҳаллӣ ташкил медиҳанд. Инчунин, дар назар дошта шудааст, ки иншоотҳои инфрасохтори роҳ, аз қабилҳои нуқтаҳои фурӯши сӯзишворӣ, нуқтаҳои таъмири нақлиёт, мағозаҳо ва меҳмонхонаҳо сохта ба истифода дода шаванд, ки ин ҳама ба интегратсия ва равобити мутақобилаи манотиқи кишвар дар бахшҳои гуногун мусоидат хоҳад кард.

Таҳлилҳо ва таҷриба дар маҷмуъ нишон медиҳад, ки воситаи нақлиёт дар ифлосшавии муҳити зист ва экология саҳми назаррас дорад. Таъсири он, асосан, дар ифлосшавии ҳаво ва қабати болоии об ва хок арзёбӣ карда мешавад. Мувофиқи маълумотҳои мавҷуда ифлосшавии ҳаво, ки бо сабаби

воситаҳои нақлиёт расонида мешавад, 43,5 %-ро дар кишвар ташкил медиҳад. Имрӯз дар ҷаҳон барои кам кардани таъсири ифлосшавии ҳаво ба воситаи воситаҳои нақлиёт, намудҳои алтернативии муҳаррики автомобилҳо, гардонандаҳои барқӣ дар амал татбиқ карда шуда истодаанд.

Дар Тоҷикистон аз соли 1994 инҷониб бо устувор шудани фаъолияти муътадили мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва аз ҷама муҳим – мақомоти маҳаллӣ, равандҳои коммуниатсионӣ рӯ ба беҳбудӣ намуда, ба раванди иқтисоди иҷтимоӣ бе таъсир намонд.

Ҳукумати мамлакат ҳадафҳои стратегии миллӣ, яъне таъмин намудани истиқлолияти энергетикӣ, баромадан аз бунбасти коммуниатсионӣ ва табдил додани мамлакат ба кишвари транзитӣ, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат, саноатикунонии босуръати мамлакат ва васеъ намудани шуғли пурмаҳсулро тадриҷан амалӣ карда истодааст.

Бинобар ин, амалӣ гардонидани аҳдоф ва маҷмуи чорабиниҳои зикршуда дар сатҳи манотиқи мухталифи кишвар, барои роҳбарияти мамлакат ва мақомотҳои идоракунандаи сатҳи маҳаллӣ вазифаи аввалиндараҷа маҳсуб ёфта, дар амал татбиқ намудани онҳо, чи дар сатҳи миллӣ ва чи маҳаллӣ, барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва дар маҷмуъ беҳтар гардонидани сатҳи некуаҳволии аҳоли зарур мебошад.

Қобили қайд аст, ки равандҳои беҳтар кардани низоми коммуниатсионии кишвар дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон басо зарурӣ ва омили асосии рушд буда, таҳкими он дар шароити тағйирёбиҳои иқтисоди ҷаҳонӣ вазифаи ҳар кадом фарди имрӯзаи ҷомеа ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Сафаров А.Х. Анализ структуры показателей сбалансированного развития региона. Вестник «Ивановский государственный химико-технологический университет». Ивановская область, г. Иваново, пр. Шереметевский, 7. №1 (53). Ивановский област. - 2018. –С.-61-70.
2. Сафаров А.Х. Методические подходы к оценке уровня сбалансированного развития регионов//Материалы III международной научно-практической конференции «Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространство». г. Симферополь -2018. –С. 574-577.
3. Сафаров А.Х., Чоршанбиев С.Р. Теоретические основы определения политики сбалансированного развития экономики регионов. XI Международной научно-практической конференции «Государство и бизнес. Экосистема цифровой экономики». Санкт-Петербург-2019. – С.341-345.
4. Сафаров А.Х. Основные направления внедрения программно-проектного подхода в управлении регионом на материалах Хатлонской области// «Экономика Таджикистана» -Ежеквартальный журнал Института экономики и демографии Академии Наук Республики Таджикистан, № 2, 2021. –С.188-194.
5. Таджикистан: 30 лет государственной независимости //Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, 2021. – С.40

6. Ходиев Д.А., Сафаров А.Х. Совершенствование организационно-экономического механизма управления развитием регионов // «Экономика Таджикистана» -Ежеквартальный журнал Института экономики и демографии Академии Наук Республики Таджикистан, № 2, 2020, –С. 160-166.
7. Сафаров А.Х. Анализ современного состояния и тенденции социально-экономического развития Хатлонской области Республики Таджикистан. Вестник «Технологический университет имени дважды героя советского союза, летчика-космонавт А.А. Леонова». г. Королев, Московский область, №2 (55). - 2023. –С.168-175.

ИМКОНИЯТҲОИ КОММУНИКАТСИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ МУТАВОЗИНИ МАНОТИҚИ МУХТАЛИФИ КИШВАР

Дар мақола марҳилаҳои таърихӣ ташаккулёбӣ ва рушди соҳаи коммуникатсионии кишвар, инчунин, заминаҳои асосии бунёди ва тараққиёти соҳа оварда шудаанд. Барномаҳои мақсадноки амалкунандаи ҷумҳурӣ дар баҳши мазкур, ки барои рушди соҳаи коммуникатсионии кишвар мусоидат мекунанд, мавриди таҳлили амиқ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: рушди мутавозин, минтақа, Ҷумҳурии Тоҷикистон, коммуникатсия, ҳадафҳои стратегии миллӣ, низоми нақлиёти кишвар.

КОММУНИКАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ОБЕСПЕЧЕНИЕ СБАЛАНСИРОВАННОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

В статье представлены исторические этапы становления и развития отрасли коммуникации страны, а также основные предпосылки и развитие отрасли. Глубокому анализу подвергнуты эффективные программы республики в этой сфере, способствующие развитию коммуникационной сферы страны.

Ключевые слова: сбалансированное развитие, регион, Республика Таджикистан, коммуникация, национальные стратегические цели, транспортная система страны.

COMMUNICATION CAPABILITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO ENSURING BALANCED REGIONAL DEVELOPMENT

The article presents the historical stages of the formation and development of the country's communications industry, as well as the main prerequisites and development of the industry. The republic's effective programs in this area, which contribute to the development of the country's communications sector, were subjected to in-depth analysis.

Key words: balanced development, region, Republic of Tajikistan, communication, national strategic goals, transport system of the country.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Алишер Ҳикматуллоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзай илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи иқтисоди миллӣ ва бехатарии иқтисодӣ. Суроға: Ҷумҳурии

Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 918 73 39 09. Почтаи электронӣ: alik.sh@mail.ru

Сведения об авторе: Сафаров Алишер Хикматуллоевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры национальной экономики и экономической безопасности. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 918 73 39 09. Электронная почта: alik.sh@mail.ru

Information about the author: Safarov Alisher Khikmatulloevich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, senior lecturer at the Department of National Economics and Economic Security. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 918 73 39 09. Email: alik.sh@mail.ru

ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ДОНИШ: МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА МАҲСУСИЯТҲОИ ОН

*Каримов М. И. – н.и.и., муаллими калони кафедраи
менеджмент ва маркетинги ДМТ*

*Абдулозода Р. А. – муаллими калони кафедраи
менеджмент ва маркетинги ДМТ*

Бо тавачҷуҳ ба давраҳои таърихии тараққиёт ва рушди ҳаёти ҷамъият маълум мегардад, ки зарурати мавҷудият ва ташаккули пайвастаи дониш муҳимтарин талаботи инсонӣ ба ҳисоб меравад. Аниқтараш дониш дар таъмини беҳдошти тарзи ҳаётгузаронӣ зина ба зина замина мегузорад. Танҳо дониш имконияти бо тарҳи нав ва бо манфиатбардорӣ самаранок, беҳдошти зиндагонии инсонро таъмин карда метавонад. Дониш имрӯз на танҳо дар шиноخت ва ва истехсоли захираҳои моддӣ кумак мерасонад, балки дар раванди то ба истеъмол бурда расонидани маҳсулот ва баҳогузориҳои манфиатбардориҳо, инчунин аз нав истехсол намудани онҳо бо тарҳи нав хизмат мекунад. Далелҳои вучуд доранд, ки донишро асоси рақобатазирӣ ва рушди ниҳодҳои ҷамъиятию ҳаёти фардӣ мубрам муаррифӣ мекунанд. Лозим ба ёдоварист, ки имрӯз дониш захираи муҳими раванди ташаккул, рушд, нигоҳдорӣ ва истифодаи оқилонаи тамоми дигар захираҳо ба ҳисоб рафта, тақозои ташкили идоракунии самаранокро дорад.

Вобаста ба паҳлуи дигари масъала роҷеъ ба дониш чунин мушоҳида мешавад, ки сабабҳои пайдоиши идоракунии дониш ҷаҳонишавӣ ва афзоиши рақобат дар бозор, рушди босуръат ва ҷорӣ намудани технологияҳои нави иттилоотӣ, инчунин, баланд шудани мавқеи техника ва технологияи нав дар раванди истехсолот мебошад.

Объекти таҳқиқот дар самти илмии «идоракунии донишҳо» донишхое мебошанд, ки дар ширкат офарида ва истифода мешаванд.

Дар мавриди таърифи мафҳуми «идоракунии дониш» ва доираи амали он то ҳанӯз дар байни олимону мутахассисон як ақидаи ягона вучуд надорад.

Лозим ба ёдоварист, ки сабаби асосии ин ноустувор будани майдони ташаккул ва рушди ҳодисаи таҳқиқшаванда, инчунин, микёс ва характери таъсири он ба тараққиёти ташкилию иқтисодии корхонаҳо мебошад. Мувофиқи ақида ва хулосаҳои илмии В.П. Колесов, «дар кӯшишҳои хусусии эҷоди стандарти идоракунии дониш, назарияи идоракунии дониш равиши байнисоҳавӣ бо таваҷҷуҳ ба ин ё он соҳа васеъ истифода мешавад.

Дар назарияи «идоракунии дониш» аз ҷониби коршиноси машҳур Дэвид Скайрме далел оварда шудааст, ки айнаи замон роҷеъ ба тарзи ифодаи идоракунии дониш беш аз 150 таъриф вучуд дорад. Тибқи ин сарчашмаҳо, идоракунии дониш аз нуқтаи назари илмҳои гуногун шарҳу тавзеҳ дода шудааст, ки инъикосгари ҷанбаҳои техникӣ, технологӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, тандурустӣ ва ғайра буда метавонад. Аниқтараш вобаста ба ин сарчашмаҳои ҷунин хулоса намудан мумкин аст, ки дониш асоси пешрафт ва тараққиёти дилхоҳ соҳаро ташкил дода, аз ягон раванди фаъолияти инсонӣ бар канор буда наметавонад. Илова бар ин, вобаста ба сарчашма ва мақони ташаккулёбии дониш ифодаи он метавонад фарқ дошта бошад зеро сарчашмаи ташаккулёбии он чун фарди алоҳида, ташкилот ва давлат махсусиятҳои хос дошта метавонад [1; 2; 4; 6; 7].

Идоракунии дониш дар ташкилот, ин раванди ба низом даровардашуда, ҳамчоясозӣ, ҳаракат, нигоҳдорӣ, истифодабарӣ ва интиқоли иттилоот, дониш, ки одамон метавонанд бунёд, ҳамзамон, ташаккул ва истифода намоянд.

Дониш, шакл вучуддошт ва натиҷаи банизомдаровардашудаи фаъолияти бошууронаи инсон фаҳмида мешавад [9]. Инчунин, моҳияти донишро бисёр сарчашмаҳо дар пешниҳоди шаклҳои дониш ифода месозанд, ки ҷунин шаклҳои дониш ҷудо карда мешавад: илмӣ, омехта (андешаи солим), бо интуитсия асосёфта, динӣ ва ғ. Маҷмуи донишҳо ба инсон имконияти мутобиқшавӣ ба муҳити ҷаҳонро таъмин месозад.

Дониш шакл ё қиёфаи субъективии воқеиест, ки инъикоси ҷаҳони дохилаю берунаро дар инсон ба вучуд оварда, дар шуури инсон ҷамъи мушоҳида ва омӯзишҳоро ба сифати фаҳмиш, объекти муҳокима ва назарияи ягона муаррифӣ мекунад [9].

Дар баробари омӯзиши ҷанбаҳо ва сарчашмаҳои мухталифи ифодакунандаи мафҳум ва моҳияти дониш, хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки дониш бо маънои васеъ ва маҳдуд ифода меёбад: дониш бо маънои васеаш ҷамъи фаҳмишҳо, тасаввуроти назариявӣ ва муаррифӣи маҳорат бо истифодаи роҳҳои гуногун дар назар аст; дониш бо маънои маҳдуд маҷмуи маълумот ё иттилоот дар назар дошта мешавад.

Дониш ҳамчун бо боварӣ пайдо намудани маълумот дар хусуси предмет ё унсурҳои атроф фаҳмида мешавад. Дар натиҷаи доштани он инсон метавонад мустақилона ба онҳо муроҷиат намояд (предметҳои атроф), байни онҳо кор бурда тавонад ва, дар баробари ин, онҳоро бо мақсади расидан ба табиноти гузошташуда истифода карда тавонад. Аз нуқтаи назари санъат бошад, дониш маҷмуи маълумот (дар фард, ҷамъият ё низоми иҷтимоӣ) оид ба ҷаҳон фаҳмида мешавад, ки масъалаҳои зеринро дар бар мегирад: хусусиятҳои хоси иттилоотии объекти мушаххас, қонуниятҳои ҷараёнҳои гардишхӯрандаи ҳаёт ва падидаҳои нав, инчунин, қонуниятҳои истифодабарии маҷмуи маълумот барои қабули қарорҳои ҳаётан муҳим. Аз назари Платон дониш ҳолати

исботсозӣ ва дар ҳайратгузори дигарон бо маълумоти нав дар назар гирифта шудааст. Дар натиҷаи омӯзиши ин нуқтаи назар мушоҳида мешавад, ки дониш дар ин ҷо бевосита аз иттилоот ҷудо мебошад.

Дар иқтисодиёте, ки мавқеъ ба дониш гирифтааст, мафҳуми дониш ҳамчун категорияи муҳим паҳлуҳои гуногуни омӯзиширо пайдо намудааст:

– дониш натиҷаҳои амалии санҷидашудаи зершуури инсон аст, ки маҳорат ва идроки фардро инъикос мекунад [2, с. 90];

– дониш тавонмандии кормандонро роҷеъ ба ҳалномаҳои вазифаҳои дар наздашон гузошташуда нишон медиҳад;

– дониш огоҳ будан, соҳибихтиёрӣ ва фаҳмиш дар назар аст, ки дар натиҷаи андӯштани таҷриба ва омӯзиш ба даст оварда мешавад.

– дониш шабакаи мураккаби фаҳмишҳо ва муносибатҳои гуногуншакли байни онҳост, ки ихтиёран ё бошуурона дар зершуури инсон гардиш хӯрда, дар мавридҳои зарурӣ роҷеъ ба ин ё он намуди мушкilot ва ҳодисаҳо қарорҳои заруриро пешниҳод месозад.

Трофимова Л.А., қайд мекунад, ки моҳияти ва нақши дониш дар шароити андӯштани иттилоотҳои зиёд бо тадриҷ меафзояд. Муаррифии донишхоро мавсуф дар асоси ду шакли асосӣ пешниҳод менамояд: назариявӣ ва амалӣ [6].

Донишҳои назариявӣ, маҷмуи иттилоотҳои муҳим, концепсияҳои фундаменталии тақмили илм ва маҳорат, ташаккули маҷмуи қоидаҳои амалнамоӣ ва ғ. буда метавонад.

Донишҳои амалӣ назарияҳои дар амал санҷидашуда, маҷмуи қоидаҳои эмперикӣ, таҷриба ва усулҳои он, ки мунтазам дар ҷараёни кор истифода мешаванд.

Дар натиҷаи омӯзиши ҳамҷонибаи мудирияти дониш маълум гардид, ки масъалаи мазкур на танҳо предмети омӯзиши илми муосир, балки қаблан оғоз гардидааст. Доираи омӯзиши масъалаҳои таркибии мудирияти дониш ва давраҳои амалишавии онҳо дар ҷадвали 1. оварда шудааст.

Ҷадвали 1. – Таҳавулотҳои бунёди назарияи дониш

№	Сарчашма	Давраи омӯзишӣ	Масъалаи асосӣ
1.	Друкер П., Белл Д., Масуд Е., Тофлер О.	Солҳои 1960-1970	Дониш ҳамчун неруи асосии пешбарандаи истеҳсолот омӯхта шудааст.
2.	Вииг К.	Соли 1986	Менеҷменти дониш ҷамъи масъалаҳои асосиест, ки ҷиҳати тақмили дониш ҳалли худро пайдо мекунад ва ба монанди ин масъалаҳоро омӯхтааст.
3.	Авени Р.Д.	Соли 1994	Гипер-рақобат ва идоракунии тағйироти мунтазам бавучудоянда. Тахти ин тарзу усулҳои истифодаи дониш дар офаридани инноватсия ва расидан ба сатҳи рақобатӣ бе мисол омӯхта шудааст.

4.	Когут Б., Зандер У.	Солҳои 1985	Фаҳмишҳои мухталифи дониш барассӣ шудааст: а) дониш ҳамчун иттилоот; б) дониш ҳамчун инноватсия; в) дониш ва ноу-хау; г) дониш ва робитаи он бо илм ва ғ.
5.	Друкер П.	Солҳои 1959	knowledge work - 20-30 фоизи аҳолии коргари давлатҳои тараққикарда.
6.	Тис Д.	Нимаи дуюми асри ХХ	intellectual capital -(сармои зеҳнӣ), knowledge assets (амволи ғайримоддӣ)
7.	Хайек Ф., Эрроу К., Марч Ҷ, Саймон Г.		Нақш ва мавқеи дониш дар низоми иқтисодит ва бизнес ташкилот
8.	Нельсон Р., Уинтер С.	Солҳои 1982	Алоқаманд намудани фаҳмиши ташкили истифодаи дониш, ташкили фаъолият, тақмили муҳити рақобати комили инсонӣ, фаъолгардонии омили инсонӣ бо роҳи дар он ба вучуд овардани донишҳои замонавӣ ва ба монанди инҳо (дар асоси натиҷаҳои меҳнати Шумпетер Й.).
9.	Муҳаққиқони ҷамъияти муосир	Замони имрӯз	Иқтисоди дар дониш асосёфта, иқтисодиёти дониш, менечменти дониш, инноватсия ва дониш ва ба монанди инҳо.

Сарчашма: аз ҷониби муаллифон дар асоси сарчашмаҳои ишорашуда таҳия шудааст [1, 2, 4, 6, 8].

Аз фикрҳои овардашуда маълум мегардад, ки дониш ҳамчун воситаи муҳим дар ҳаёти инсон мавқеъ дорад. Дар баробари ин, инкишофи он (дониш) ба омӯзиш мушоҳидабарӣ ва хулосаҳои мантиқию илмӣ вобастагии калон дорад. Мантиқ ва методологияи илм илмро ҳамун навъи махсуси донишҳо мавриди баррасӣ қарор додаанд. Масъалаи асосӣ дар ин ҷо ошкорсозӣ ва шарҳу эзоҳи он аломатҳои мебошад, ки барои фарқ кардани дониши илмӣ аз натиҷаҳои дигари маърифат (шаклҳои гуногуни маърифати ғайриилмӣ) заруранд. Ба донишҳои ғайриилмӣ, аз ҷумла донишҳои муқаррарӣ, санъат (адабиёти бадеӣ), дин (матнҳои динӣ), фалсафа (фалсафа дар қисматҳои асосиаш), таҷрибаи ҳадсию ирфонӣ, таассуротҳои вучудияфаҳмӣ (экзистенциализм) ва ғайра тааллуқ дорад. Умуман, агар дар зери мафҳуми дониш танҳо иттилооти матнӣ фаҳмида шавад, пас, маълум аст, ки матнҳои илмӣ танҳо қисме (мумкин аст қисми камтарин) аз он маҷмуеро ташкил медиҳад, ки инсоният дар ҳаёт истифода мекунад. Новобаста аз кӯшишҳои беандозаи муҳаққиқони илм (махсусан, намояндагони позитивизми мантиқӣ ва фалсафаи таҳлилӣ) масъалаи аниқ маълуму баён кардани меъёри илмият ҳанӯз ҳам масъалае мебошад, ки ҳалли ягонаю эътирофи умумшуда надорад.

Дар натиҷаи омӯзиши паҳлуҳои гуногуни дониш ва идоракунии он аз назари олимони ватанию хориҷӣ баъзан махсусиятҳои дониш ошкор ва

пешниҳод гардидаанд, ки метавонанд хангоми кор дар амалия ва раванди идоракунии нигоҳдорию инкишофи донишро таъмин менамоянд:

– фавран посух додан ба талаботи муштарӣ бо ёрии қарорҳои инноватсионӣ;

– зуд мубаддал гардонидани инноватсия ба молу хадамот бо мақсади таъмини каноатмандии муштарӣ;

– истифода намудани амволи дар гардиш фаъоли интеллектуалии ҳамкорон, яқоя амалнамоӣ дар самти фаъолияти техникӣ, экспертиза, таҳлил, ташҳис, амлигардонӣ ва ғ.;

– сарфа намудани захираҳо бо ёрии истифодаи бармаҳали қарорҳои як ё якчанд бор қабулшуда ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Вииг К. Основы управления знаниями. – М., 1986. – 371 с.
2. Джанетто К., Уиллер Э. Управление знаниями: Руководство по разработке и внедрению корпоративной стратегии управления знаниями. – М., 2013. –90с.
3. Ефимов В.В. Управление знаниями: Учебное пособие. – Ульяновск, 2013. –93с.
4. Каримов М.И. Ресурс здоровья как важнейший компонент человеческого капитала//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2012. № 2/3 (86). –С. 150-153.
5. Kogut, B. and Zander, U. (1992) Knowledge of the Firm, Combinative Capabilities, and the Replication of Technology. *Organization Science*, 3. 383-397.
6. Комилов С.Д., Рахмонов Д.Р. Основы институционализации инновационного развития промышленности Республики Таджикистан// Вестник университета. 2013. № 2. –С. 48.
7. Махлуп, Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп. –М.: Прогресс, 2013.
8. Мильнер Б.З. Управление знаниями в инновационной экономике: Учебник / Под ред. Б.З. Мильнера. – М.: Экономика, 2009. – 45с.
9. Питер Дракер. Классические работы по менеджменту = Classic Drucker. – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2008. – С. 220.
- 10.Рахмонов Д.Р. Управление инновационными процессами на промышленных предприятиях в условиях переходной экономики// Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. М. 2016.
- 11.Файзуллоев Б.С., Каримов М.И. Перспективы повышения квалификации молодёжи на рынке труда//Образование и наука в 21 веке: современные тенденции и перспективы развития: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-ой годовщине со дня образования Таджикского национального университета
- 12.Щучкина И.И. Менеджмент знаний: Учебное пособие. М., 2014. –103 с.

ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ДОНИШ: МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА МАХСУСИЯТҲОИ ОН

Муаллифон дар мақола масъалаи зарурати идоракунии ва истифодаи оқилонаи захираи донишро дар асоси хулосаи олимони ватанию хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар ин замина муаллифон тасдиқ мекунанд, ки дониш ҳамчун захираи муҳимми иқтисодӣ дар раванди истехсол ва истифодабрии тамоми захираҳо иштирок мекунад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи донишро бо он алоқаманд медонанд, ки дониш дар муқоиса ба дигар захираҳо ҳангоми истифода ба ҷои камшавӣ зиёд мешавад. Инчунин, муаллифон қайд мекунанд, ки ташкил ва таъмини инфрасохтори зарурии инкишофи дониш метавонад ҷиҳати рушди рақобатпазирӣ ва истифодаи оқилонаи иқтисодии истеҳсолию муомилотии дилхоҳ ташкилот замина гузорад.

Калидвожаҳо: дониш, идоракунии дониш, захираҳои дониш, коркарди дониш, ташаккули дониш, рақобатпазирӣ, фуруши дониш, хариди дониш.

ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЗНАНИЯМИ: СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ И ЕГО ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В данной статье авторы исследовали вопрос необходимости управления и рационального использования ресурсов знаний на основе выводов отечественных и зарубежных ученых. В этом контексте авторы подтверждают, что знания как важный экономический ресурс участвуют в процессе производства и использования всех экономических ресурсов. Одна из отличительных характеристик знаний связана с тем, что знания увеличиваются, а не уменьшаются при использовании по сравнению с другими ресурсами. Также авторы отмечают, что организация и обеспечение необходимой инфраструктуры для развития знаний может заложить основу для развития конкурентоспособности и рационального использования производственного и торгового потенциала любой организации.

Ключевые слова: знания, управление знаниями, ресурсы знаний, обработка знаний, формирование знаний, конкурентоспособность, продажа знаний, покупка знаний.

ORGANIZATION OF KNOWLEDGE MANAGEMENT: ESSENCE, IMPORTANCE AND ITS CHARACTERISTICS

In this article, the authors explored the issue of the need to manage and rationally use knowledge resources based on the findings of domestic and foreign scientists. In this context, the authors confirm that knowledge, as an important economic resource, is involved in the production and use of all economic resources. One of the distinguishing characteristics of knowledge is that knowledge increases rather than decreases with use compared to other resources. The authors also note that organizing and providing the necessary infrastructure for the development of knowledge can lay the foundation for the development of competitiveness and rational use of the production and trade potential of any organization.

Keywords: knowledge, knowledge management, knowledge resources, knowledge processing, knowledge generation, competitiveness, selling knowledge, purchasing knowledge.

Маълумот дар бораи муаллифон: Каримов Махмадхуча Исроилхучаевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Почтаи электронӣ: karimi.1985@mail.ru

Абдуллозода Равшан Амирхон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Почтаи электронӣ: abdullozoda.r@mail.ru

Сведения об авторах: Каримов Махмадхуджа Исроилхуджаевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Электронная почта: karimi.1985@mail.ru

Абдуллозода Равшан Амирхон – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Электронная почта: abdullozoda.r@mail.ru

Information about the authors: Karimov Makhmadhuja Isroilhujaevich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 989 11 00 21. E-mail: karimi.1985@mail.ru

Abdullozoda Ravshan Amirkhon – Tajik National University, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. E-mail: abdullozoda.r@mail.ru

БОЗОРИ МЕҲНАТИ ҶАВОНОН ДАР НИЗОМИ СЕГМЕНТАТСИЯИ БОЗОРИ МЕҲНАТ: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ

*Каримов М.И. – н.и.и., муаллими калони кафедраи
менеҷмент ва маркетинги ДМТ*

Ғайзуллоев Б. С. – асистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги ДМТ

Маълум аст, ки баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли яке аз муҳимтарин вазифаҳои сиёсати давлатдорӣ ҳар як халқу миллат ба ҳисоб рафта, чиҳати расидан ба ин вазифаи олии роҳу усулҳои гуногунро истифода мебаранд. Таҷрибаи рушди муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ дар ҳама давраҳои таърихӣ нишон медиҳад, ки дар ташкил ва таъмини самараноки раванди истеҳсолот фаъолияти меҳнати гурӯҳӣ ва фардии одамон истифода мешавад. Дар мавриди таҳқиқ ва арзёбии ҳамоҳангии меҳнат бо раванди истеҳсолот ва ҳамоҳангии истеҳсолот бо низоми беҳдошти тарзи ҳаёти одамон маълум мегардад, ки масъалаҳои зикргардида бо ҳам алоқаманд буда, равиши ташаккул ва рушди ҳамчояро тақозо мекунанд. Дар ин раванд афзалияти асосиро меҳнат дорад, агар раванди фаъолияти меҳнатӣ самаранок истифода

гардида, бо ҳавасмандии хуб таъмин карда шавад, мақсад ҳосил гардида, вазифа иҷро мешавад.

Масъалаи муҳим ва рӯзафзун ин аст, ки бо тараққиёти муносибатҳои истеҳсолию муомилотӣ сохтори бозори меҳнат низ тағйир меёбад, ки дар натиҷа равандҳои нави омӯзиш, ташкил, ташаққулдиҳӣ ва гурӯҳбандию танзимро тақозо менамояд. Яке аз чунин масъалаҳои таркибии бозори меҳнат, бозори меҳнати ҷавонон ба ҳисоб меравад, ки бо хусусиятҳои худ дар низоми сегментатсиякунонии бозори меҳнат фарқ мекунад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти дарки бармаҳалли моҳият ва нақши ҷавонон дар сохтори муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ, ташаббусҳои зиёдеро ҷиҳати беҳдошти шароити таълим, такмили маданият ва нигоҳдории тарзи ҳаёти солим дар байни ҷавонон роҳандозӣ намудааст. Зимни нахустин қадамҳои фаъолияти давлатдорӣ дар ҷумҳурӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон» аз 13 майи соли 1992 таҳти №562 қабул ва амалӣ карда шуд, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба 20-солагии Иҷлосияи XVI – уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон самти сиёсати навро бо номи «Рӯ ба ҷавонон» муаррифӣ намуд. Ҳанӯз моҳи майи соли 1997 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати таъсис додани Кумитаи кор бо ҷавонони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул ва тасдиқ гардида буд, иқдоми навбатӣ ин санаи 23 май эълон гардидани «Рӯзи ҷавонони Тоҷикистон» мебошад, Ҳамчунин, дар доираи сиёсати давлатии дастгирии ҷавонон барои баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои ҷавонон ва иштироқи фаъоли онҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар соли 2015 дар назди Президенти Тоҷикистон Шурои миллии кор бо ҷавонон таъсис дода шуд, дар баробари ин ҳама Ҳукумати мамлакат соли 2017-ро “Соли ҷавонон” эълон кард, ки ба таҳкими бештари нақши ҷавонон дар ҷомеа ва фароҳам овардани шароити беҳтар барои онҳо мусоидат намуд.

Ин ва дигар иқдомҳои пайдарпайи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нақши муҳим доштани ҷавонон дар рушди иқтисодию иҷтимоии давлат дарак медиҳад.

Муҳимияти дигари ба омӯзиш ҷалб намудани мушкilotи бозорӣ қобилияти касбию ҳунарии ҷавонон бо он алоқаманд дониста мешавад, ки имрӯз навғониҳо дар самти шуғли ҷавонон, бо назардошти паҳн гардидани воситаҳои техникаи рақамӣ, ба вучуд омадааст. Яъне, имрӯз замоне расидааст, ки истеҳсол, истифодабарӣ ва назорати фаъолияти меҳнатталаб бештар иштироқи қобилияти ҷавононро талаб мекунад. Дар ин гуна вазъият барои Ҷумҳурии Тоҷикистон бартариятҳои зиёд вучуд доранд. Масалан, тибқи маълумотҳои омори расмӣ ҷумҳурӣ зиёда аз 70 фоизи аҳолии кишварро ҷавонони то сини 35-сола ташкил медиҳанд.

Дар воқеъ, ҷавонон барои ҷумҳурии мо қувваи бузурги истеҳсолӣ ва иқтидори бузурги омӯзиши ҷаҳони имрӯз ва бунёдсози ҷаҳони оянда ба ҳисоб мераванд. Беҳуда нест, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар робита ба ҷавонон ин нуқтаи ибраз мекӯрад: “Мо ҷавононро неруи созандаву бунёдкор ва пешбарандаи ҷомеаи навини кишварамон ва ояндаи халқамон эълон кардем ва дар ҳалли ҳамаи масъалаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлат то имрӯз ба онҳо така мекунем”.

Ҳамин тариқ барои имрӯз ва ояндаи ҷумҳурӣ стратегияи истифодаи оқилонаи неруи ҷавонон яке аз авлавиятҳои муҳимми иқтисодию иҷтимоии давлат ба ҳисоб меравад. Бо таваҷҷуҳ ба ин барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи омӯзиши ҳамаҷонибаи мушкилот, хусусият ва бартариятҳои бозори меҳнати ҷавонон муҳим арзёбӣ мегардад.

Тибқи хулосаҳои илмию назариявии олимону коршиносон то ҷое баҳс дар атрофи ташаккулёбии бозори меҳнати ҷавонон ҳамчун шакли махсуси бозори меҳнат ҳалли худро пайдо накардааст. Аммо бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои таркибии шугли ҷавонон, талаботи ҷавонон ва суръати иштироқҳои сарфи маҳорати ҷавонон хулоса кардан мумкин аст, ки бозори ҷавонон чун низом вучуд дорад ва ташаккули он равиши махсусро тақозо мекунад. Ин ва дигар махсусиятҳоро мо мехоҳем дар асоси истифодаи натиҷаи меҳнати баъзан олимони соҳа мавриди таҳқиқ ва асосноксозӣ қарор диҳем.

Аз ҷумла дар адабиёти илми иқтисодӣ, дар баробари истифодабарии мафҳуми «бозори меҳнати ҷавонон» баъзан мафҳумҳои шабеҳ истифода шудаанд, ки мақсади асосии онҳо, низ барассии мушкилоти бозори меҳнати ҷавонон мебошад, ба монанди «ҷавонон дар бозори меҳнат», «сегменти бозори меҳнати ҷавонон» ва ғ.

Масалан, В.А. Гневашев қайд мекунад: «...Дар воқеъ, неруи меҳнати ҷавонон, ки бо қобилиятҳои гуногун шинохта мешаванд, сегменти муҳимми бозори меҳнат ба ҳисоб меравад». Ҳамзамон, қайд мекунад, ки «дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ин сегмент аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ нисбатан осебпазир баҳо дода шуда дар шароити феълии рушду инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ, чун индикатори муътадили интеграцияи бозори меҳнат ва бозори хизматрасониҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад» [4, с.130]. Тибқи андешаҳои муаллиф, бозори меҳнати ҷавонон чун тафовути афзоянда байни эътирозҳои ҷавонон ва имкониятҳои қаноатмандии онҳо тавсиф мегардад. Ҷавонон неруи бузурги бо суръат рушдбанда доран, аммо дастрасӣ ба захираҳои барои онҳо маҳдуд аст. Дар тақсимои захираҳои ва иҷозату роҳбаладии касбӣ наслҳои калонтар ба онҳо вобаста мебошанд. Аз ин рӯ, эътирозҳои онҳо пайваста ҷиҳати шароити меҳнат, дастрасӣ ба меҳнат ва ба хондану маишат меафзояд.

Бо таваҷҷуҳ ба хулосаҳои илмии Челюбева Ю.В. бозори меҳнати ҷавонон намуди махсуси бозоре тавсиф шудааст, ки сифати муносиби киро ба ҳисоб меравад ва ҳамчун субъект (сарчашмаи захираҳои меҳнатӣ) дар марҳилаи ибтидоии амалигардонии имконияти иқтисодии худ қарор дорад [9, с.10].

Михалкина Е.В. нақши ҷавонро дар сохтори бозори меҳнат муҳим арзёбӣ намуда, ҳамзамон, бозори меҳнати ҷавонро сегменти таркиби бозори миллии меҳнат ифода намудааст, ки ба сифати субъектҳои тақлифотӣ, шахсони аз сини 15 то 29-сола баромад менамоянд [1, с.9]. Дар тақвият ба ин қоида Вишневская Н. Г. қайд мекунад, ки «...бозори меҳнати ҷавонон ин сегменти бозори меҳнатест, ки дар он ба сифати субъектҳои ташаккулдиҳандаи қувваи кории пешниҳодшаванда ашхоси синнашон аз 15–29-сола баромад мекунанд ва дорой махсусиятҳои хоси меҳнатӣ мебошанд. Хусусиятҳои асосии чунин бозори меҳнатро дар паст будани рақобатпазирӣ дар наҷияи он сатҳи баланди хароҷот барои мутобиқшавӣ ва хатарҳоро

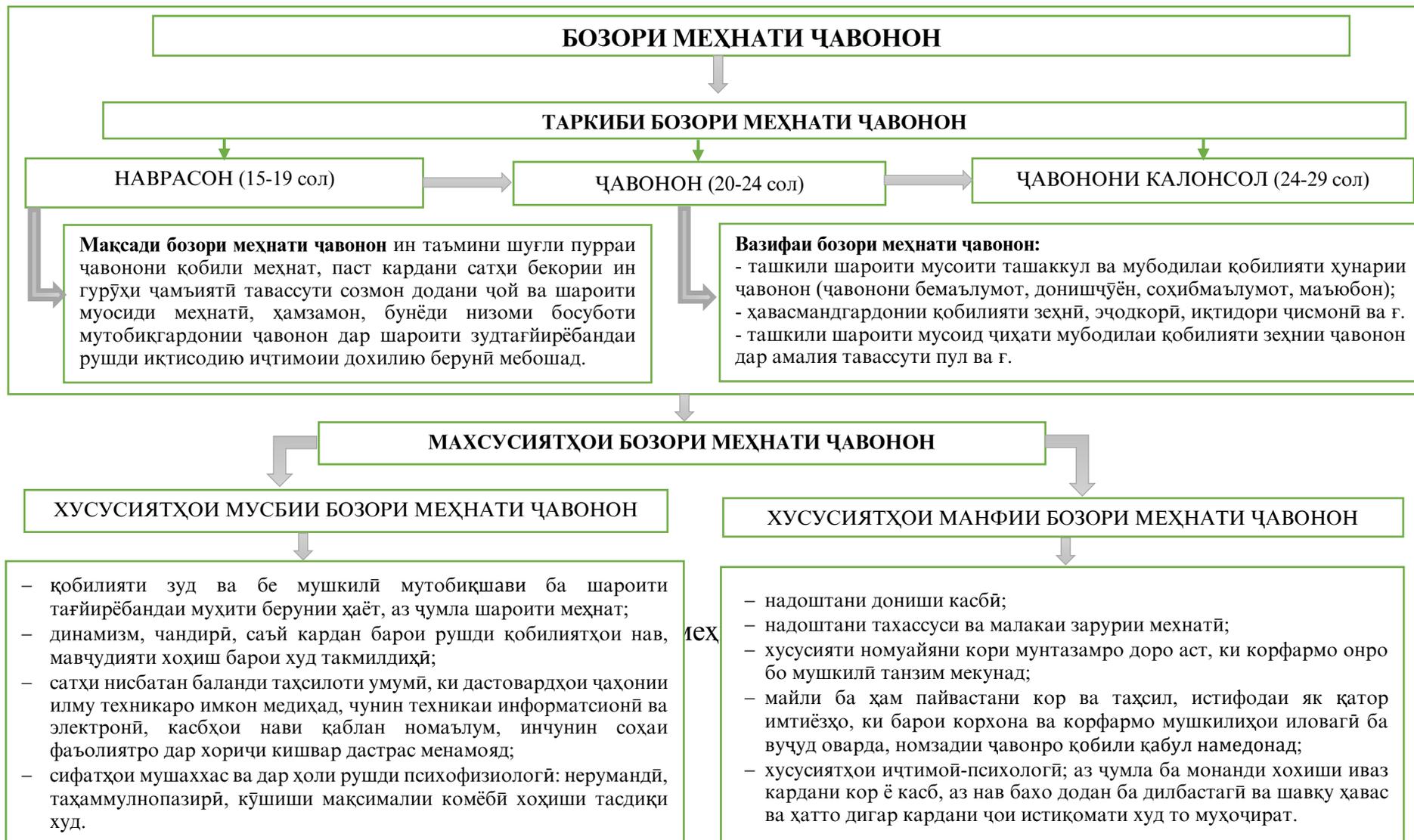
ҳангоми кироия коргарони ҷавон барои корфармо метавон қайд намуд» [3, с.20].

Дар қоидаҳои пешниҳоднамудаи Михалкина Е.В., Вишневская Н. Г. ва дигар олимони ватанию хориҷӣ як унсури асосӣ қайд шудааст, ашхоси синну солашон баробар ба 15-29. Ин гуна тахмин, албатта асоси илмию амалии худро дорад, ки зимни сегметатсияи худи бозори меҳнати ҷавонон мавриди назар қарор дода мешавад. Дар робита ба ин масъала ёдовар шудани нуктаи зерин мувофиқи мақсад аст: «... ҷавонон одамони сину соли 15-24 мебошанд. Дар давлатҳое, ки синну соли қобили меҳнат нисбатан дертар муайян шудааст, ин муҳлати вақт васеътар нишон дода мешавад – 25-29. Вобаста ба ин, тибқи ҳисоботҳои созмонҳои байналхалқӣ, ҷавонон ба категорияи зерин тасниф карда мешаванд: наврасон (15-19-сола), ҷавонон (20-24-сола), ҷавонони калонсол (24-29-сола) [2, с.29].

Анкун муайян мегардад, ки бо назардошти се давраи ташаккулёбии қобилияти касбию ҳунарии ҷавонон давраи ҳаётии ҷавонро дар маҷмуъ муайян кардан мумкин аст.

Шерер И.Н. кӯшиш намудааст, ки бо таваҷҷуҳ ба иштироки субъект ва иштироки дигар институтҳои вобаста бозори меҳнати ҷавонро шарҳ диҳад: «Бозори меҳнати ҷавонон низомро меноманд, ки аз унсурҳои асосӣ (захираҳои меҳнатӣ ва корфармо) ва унсурҳои ёрирасон - миёнаравон (давлат дар хусуси мақомоти иҷроия ва қонунбарор, ҳокимияти суди, институтҳо (маориф, оила, меҳнат ва монанди инҳо), ташкилотҳои коргарон ва корфармоён, биржаи меҳнат ва хадамоти муҳочират) таркиб ёфтааст» [10, с.27-28]. Ба андешаи мо, тарзи ифодаи пешниҳоднамудаи Шерер И.Н. аз назари методологӣ пешниҳоди арзишманд аст, зеро дар он унсурҳои асосӣ, унсурҳои ёрирасон ва миёнаравон, ки бозори меҳнати ҷавонро чун система муаррифӣ карда метавонад, ёдоварӣ шудааст. Айнан ба монанди ин Гневашев В.А. дар хусуси бозори меҳнати ҷавонон ёдова шудааст: «Бозори меҳнати ҷавонон аз маҷмуи муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба шумор рафта, ба сифати субъекти он ҷавонон (ҳиссаи нисбатан серҳаракати захираҳои меҳнатӣ), давлат (ба сифати миёнарави муносибатҳои меҳнатӣ ва кафолати риояи уҳдадорихои меҳнати тарафҳо ва ҳифзи иҷтимоӣ) ва ташкилотҳое, ки (ба мувофиққунонии манфиатҳои тарафҳо оид ба кироия, истифодаи қувваи корӣ, ташаккули малакаҳои касбӣ ва дар натиҷа таъмини некуаҳволӣ, устувории иқтисодиёти мамлакат дар асоси маблағгузориҳои дарозмуҳлат ба касбият, саломатӣ ва иқтидорҳои эҷодии миллат равона шудааст, баромад менамоянд» [5, с.206].

Дар маҷмуъ, бозори меҳнати ҷавонон дар нахустин марҳилаҳои паҷӯшиши олимон чун давраи ташаккулёбии бозори меҳнат ва баъдтар чун сегменти бозори меҳнат муаррифӣ шудааст. Бо назардошти ошкор гардидани махсусият ва принципу функсияҳои ба худ хос, аз ҷониби як қатор олимони ватанию хориҷӣ, ба монанди Бояркин Г.Н., Вукович Г.Г., Колесникова О.А., Тимошенко Е.С., Михалкина Е.В., Разумова Т.О., Симонова М.В., Сиганкова И.В., Қодиров Д.Б., Шамсов И.С. ва дигарон бозори меҳнати ҷавонон ҳамчун системаи муносибатҳои хариду фурӯши қувваи корӣ матраҳ шудааст.

Хулоса, мо ба фикри олимон нисбат ба он ки бозори меҳнати ҷавонон сегменти бозори меҳнат аст ва як давраи махсуси ташаккули қобилияти касбию ҳунари аст, муқобил нестем. Аммо дар мавриди омӯзиш ва ташкили фаъолияти рушдбахшандагӣ онро чун низоми мукаммали дорои унсурҳо ва махсусиятҳои хоси худ шинохтан зарур аст. Барои исботи чунин тасмимот моро зарур аст, ки нақш, моҳият, мақсад, вазифа, унсур, намуд функция ва дигар қонуниятҳои бозори меҳнати ҷавононро таҳқиқ намоем.

Вобаста ба ин, дар доираи таҳқиқоти мазкур нахуст дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиши чун системаи мукаммали муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, нишон додани бозори меҳнати ҷавонон анҷом дода мешавад (Ҷадвали 1.).

Ба андешаи мо, бозори меҳнати ҷавонон, ин маҷмуи муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ байни ҷавонон (15-29-сола), давлат ва соҳибкорон ва дигар субъектҳои манфиатдор бо мақсади ташаккулдиҳӣ ва хариду фурӯши қувваи корӣ, ки талаботи субъектҳоро қонеъ намуда, натиҷаи ниҳоии он боиси ҳалли мушкилоти иқтисодию иҷтимоӣ мегардад.

Маълум мегардад, ки имрӯз зарурати банақшагирӣ ва ташкили шароити мусоид барои таъмин намудани тавозуни баробари талабот ва пешниҳоди қувваи кории ҷавонон ба вуҷуд омадааст. Маълум аст, ки байни ҷавонон ва дигар субъектҳои бозори меҳнат мушкилоти зиёде вуҷуд доранд. Аммо, ба андешаи мо, ташкили ҳамкориҳои муташаккилона метавонад ба ҳамаи субъектҳои бозори меҳнат фоида оварда, дар маҷмуъ боиси рушди тарҳи нави иқтисодӣ гардад, зеро яке аз бартариятҳои меҳнати ҷавонон ин замонавӣ ва мутобиқ ба талабот иҷро намудани кор аст.

Дар доираи таҳқиқот мувофиқи мақсад доништа мешавад, ки «бозори меҳнати ҷавонон» ҳамчун қисмати бозори меҳнате баррасӣ карда шавад, ки дар он ба сифати пешниҳод - ашхоси синну солашон аз 15 то 29-сола, ба сифати талабот – корфармоён, пешниҳодкунандагони ҷои кор барои корҷӯёни синну солашон ба ин мувофиқ баромад мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Адаптация выпускников к первичному рынку труда: учебное пособие. Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2011. – С.9.
2. Анализ рынка труда молодежи. Пакет учебно-информационных материалов по рынку труда молодежи / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии, Employment Policy Department. - МОТ, 2015. – С. 39.
3. Вишневская Н. Г. Молодежный сегмент рынка труда: определение и классификация / Н. Г. Вишневская // Финансовый бизнес. 2015. № 2 (175). – С. 21.
4. Гневашева В.А. Молодежь России: особенности профессионального становления. Москва: ФГБОУ «Российский гуманитарный научный фонд», 2012. 331 с.
5. Гневашева, В. А. Молодежный сегмент рынка труда в современной России: особенности формирования рабочей силы: монография В. А. Гневашева. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2016. – С.28 206.

6. Каримов М.И. Инвестиции в здоровье молодежи - важное условие обеспечения конкурентоспособности человеческого капитала [Текст] / М.И. Каримов, Б.С. Файзуллоев // Материалы научно-теоретической конференции на тему «Роль Кулябского государственного университета имени Абуабдулло Рудаки в подготовке специалистов». К 70-летию университета. Часть 1, Кулоб-2015. – С. 264 -270.
7. Каримов М.И. Медицинское страхование: способ преодоления проблемы финансирования здравоохранения и возможность сохранения и накопления капитала здоровья [Текст] / М.И. Каримов, Ш.Х. Собирова // Таджикистан: экономика и управление. Душанбе, 2020. №2. –С. 125-134.
8. Каримов М.И. Теоретические подходы к анализу здоровья в структуре человеческого капитала [Текст] / Курбонов А.Дж., М.И. Каримов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, 2019. №10-1. – С. 89-94.
9. Челюбеева Ю.В. Ресурсный потенциал в развитии молодежного рынка труда России: автореф. дис. канд. экон. наук. Тамбов, 2009. – С.10.
10. Шерер И.Н. Структурная модель молодежного рынка труда в России. Грани познания. 2014. № 5 (32). – С. 127-132.

БОЗОРИ МЕҲНАТИ ЧАВОНОН ДАР НИЗОМИ СЕГМЕНТАТСИЯИ БОЗОРИ МЕҲНАТ: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ

Дар мақола масъалаи нақш ва мавқеи рушди бозори меҳнат дар баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли таҳқиқ шудааст. Муаллифон тасдиқ менамоянд, ки ҳали мушкилоти алоқаманд бо тарзи ҳаётгузаронӣ ба амалкарди дурусти низом ва қоидаҳои бозори меҳнат вобастааст. Дар радифи ин муаллифон қайд мекунанд, ки дар ташаккул ва рушди бозори меҳнат, сегменти бозори меҳнати чавонон нақши асосӣ дорад. Бо мақсади асоснок намудани нақш ва мавқеи ин сегмент иқтибос ва далелҳои илмиро истифода намудаанд. Сегменти бозори меҳнати чавонро бо махсусиятҳои соҳавӣ ва синну соли тасниф ва асоснок намудаанд.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, меҳнат, арзиши меҳнат, бозори меҳнати чавонон, сегментатсияи бозори меҳнат, нарх, чавонон, меҳнати чавон.

РЫНОК ТРУДА МОЛОДЕЖИ В СИСТЕМЕ СЕГМЕНТАЦИИ РЫНКА ТРУДА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В данной статье изучается вопрос о роли и месте развития рынка труда в повышении уровня и качества жизни населения. Авторы подтверждают, что решение проблем, связанных с образом жизни, зависит от правильного внедрения системы и правил рынка труда. По мнению этих авторов, сегмент рынка труда молодежи играет ключевую роль в формировании и развитии рынка труда.

Для обоснования роли и положения данного сегмента авторы использовали цитаты и научные данные. Классифицирован и обоснован сегмент молодежного рынка труда по отраслевым и возрастным специализациям.

Ключевые слова. рынок труда, рабочая сила, стоимость рабочей силы, рынок труда молодежи, сегментация рынка труда, цена, молодежь, молодежный труд.

YOUTH LABOR MARKET IN THE SYSTEM OF LABOR MARKET SEGMENTATION: THEORETICAL ANALYSIS

This article examines the role and place of labor market development in improving the level and quality of life of the population. The authors confirm that the solution to lifestyle problems depends on the correct implementation of labor market systems and rules. According to these authors, the youth labor market segment plays a key role in the formation and development of the labor market.

To justify the role and position of this segment, the authors used quotes and scientific data. The segment of the youth labor market is classified and justified by industry and age specializations.

Keywords. Labor market, labor force, labor cost, youth labor market, labor market segmentation, price, youth, youth labor.

Маълумот дар бораи муаллифон: Каримов Маҳмадхуча Исроилхучаевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Почтаи электронӣ: karimi.1985@mail.ru

Файзуллоев Бахриддин Сайфуллоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинг. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 917 17 45 45. Почтаи электронӣ: baha_84@mail.ru

Сведения об авторах: Каримов Махмадхуджа Исроилхуджаевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 989 11 00 21. Электронная почта: karimi.1985@mail.ru

Файзуллоев Бахриддин Сайфуллоевич – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры менеджмента и маркетинга. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 917 17 45 45. Электронная почта: baha_84@mail.ru

Information about the authors: Karimov Makhmadhuja Isroilhujaevich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Telephone: +992 989 11 00 21. E-mail: karimi.1985@mail.ru

Faizulloev Bakhriddin Sayfulloevich – Tajik National University, assistant at the Department of Management and Marketing. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 917 17 45 45. Email: baha_84@mail.ru

МУКАММАЛГАРДОНИИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ҚАРЗИ ХОРИЧӢ ДАР ШАРОИТИ НОУСТУВОРӢ

*Бобоев Ф. Ҷ. – н.и.и., дотсент, муовини декан оид ба илм ва
инноватсияи факултети молиявию иқтисодии ДМТ*

Дар шароити муосир пайдо кардани кишваре, ки ба ҷалби маблағ аз сарчашмаҳои берунӣ ё дохилии маблағгузори мурочиат накарда бошад, хеле душвор буда, аз эҳтимол хеле дур мебошад. Дар умум, қарзро як навъ «балои мутлак» шумурдан ҷоиз нест, зеро қарзҳои оқилонаистифода гардида метавонанд рушди иқтисодиро ба таври назаррас суръат бахшида, раванди такрористехсолии васеъро боз ҳам пурсамартар ва пӯётар гардонид, бештари муаммоҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ғайраро ҳал намоянд. Ҳамзамон, қарзи давлатии зиёд гаронии вазнине мебошад, ки метавонад амалнамоеи муътадили низоми иқтисодиро мураккаб гардонад.

Афзоиши қарзи давлатӣ захираи сармояро дар низоми иқтисодӣ кам месозад (зеро соҳиби пасандозҳо ба ҷои воситаҳои ба иқтисодиёт тавассути хариди саҳмияҳои ширкатҳои гуногун сармоягузори намудан ё қарзҳои равона сохтан ба такрористехсолии васеъ, вомбаргҳои давлатиро харидорӣ намуда, бо ин тариқ давлат ва эҳтиёҷоти онро маблағгузори менамояд).

Дар баробари ин, бунбасти молиявӣ, дидаву доништа рад намудани афзалиятҳои истифодаи захираҳои беруна дар динамикаи равандҳои ҷаҳонишавии муосир боиси аз даст додани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ мегардад. Дар ҳошияи вазъиятҳои мавҷуда нақши сиёсати қарзи хориҷӣ дар механизми рушди дарозмуддати иқтисодӣ меафзояд. Ташаккули низоми илман асосноки танзими давлатии қарзгирии хориҷӣ бояд заминаи мукамал ва мустаҳками назариявӣ дошта бошад. Афзоиши назарраси қарзи давлатӣ дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, ба хусус пас аз бӯҳрони молиявӣ, дар доираҳои илмӣ масоили идоракунии уҳдадорӣҳои қарзгирии давлатиро ба миён овард.

Дар адабиёти иқтисодӣ ба таври маъмул мафҳумҳои «идоракунии қарзи давлатӣ» ва «танзими қарзи давлатӣ» вомехӯранд. Номуайянии мафҳуми идоракунии қарзи хориҷии давлат чорӣ намудани таърифи онро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, таҳлили муқоисавии моҳияти онро дар заминаи сарчашмаҳои омӯхташуда пешниҳод менамоем. Мафҳуми «идоракунӣ» маҷмуи тарз ва усулҳои амали мақсаднокро ба объект бо мақсади ба даст овардани натиҷаи муайян дар бар мегирад. Мафҳуми «танзим» маънои таъсири мустақим ба объектро бо мақсади ба даст овардани натиҷаи муайян, мурағаб сохтани он дар доираи параметрҳо, нақшаҳо ва ислоҳи инҳирофҳои дорад. Мутаносибан мафҳумҳои «идоракунӣ» ва «танзим»-ро метавон падидаҳои ба ҳам алоқаманд ҳисобид, вале ҳар кадоми онҳо заминаи мустақил ва хусусиятҳои моддии худро доранд.

Ба андешаи Бжихатлов С.Х., ва Нагаев А.А., «идоракунии қарзи давлатӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати макроиқтисодии давлат мебошад, зеро истифодаи механизми қарзи давлатӣ метавонад омили тавоноии рушди иқтисодӣ гардад, номутаносибӣҳоро дар воридшавии даромадҳо ба бучет ҳамвор сохта, инчунин механизми қарзи давлатӣ фаъолона бо мақсади танзими муомилоти пул ва сатҳи фаъолияти касбӣ дар кишвар истифода

мегардад” [1, с.11-16]. Дар ҳисобот дар бораи вазъи қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳи зерини идоракунии қарзи давлатӣ оварда шудааст: «Идоракунии қарзи давлатӣ низоми тадбирҳои молиявие мебошад, ки давлат барои баргардонидани қарзҳо, инчунин пардохти даромад аз рӯи ин қарзҳо; тағйири муҳлат ва шартҳои қарзҳои додашуда, интишори уҳдадорихои нави қарзӣ амалӣ месозад. Ин яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати молиявии давлат мебошад” [2, с.30].

Ба ҳолати 01.01.2022, тибқи таҳқиқоти Бонки Ҷаҳонӣ, ҳаҷми бештари қарзи хориҷӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мушоҳида мегардад, ки \$.24049 миллиардро ташкил намуд. Ба даҳгонаи кишварҳои азимтарини дорои қарзи хориҷӣ аз ҷумлаи кишварҳои тараққӣкарда инҳо мансуб доништа мешаванд, Британияи Кабир (\$.8696 млрд), Фаронса (\$.6983 млрд), Олмон (\$.6413 млрд), Ҷопон (\$.4331 млрд), Люксембург (\$.3746 млрд), Нидерландия (\$.3667 млрд), Ирландия (\$.2878 млрд), Италия (\$.2566 млрд) ва Чин (\$.2636 млрд).

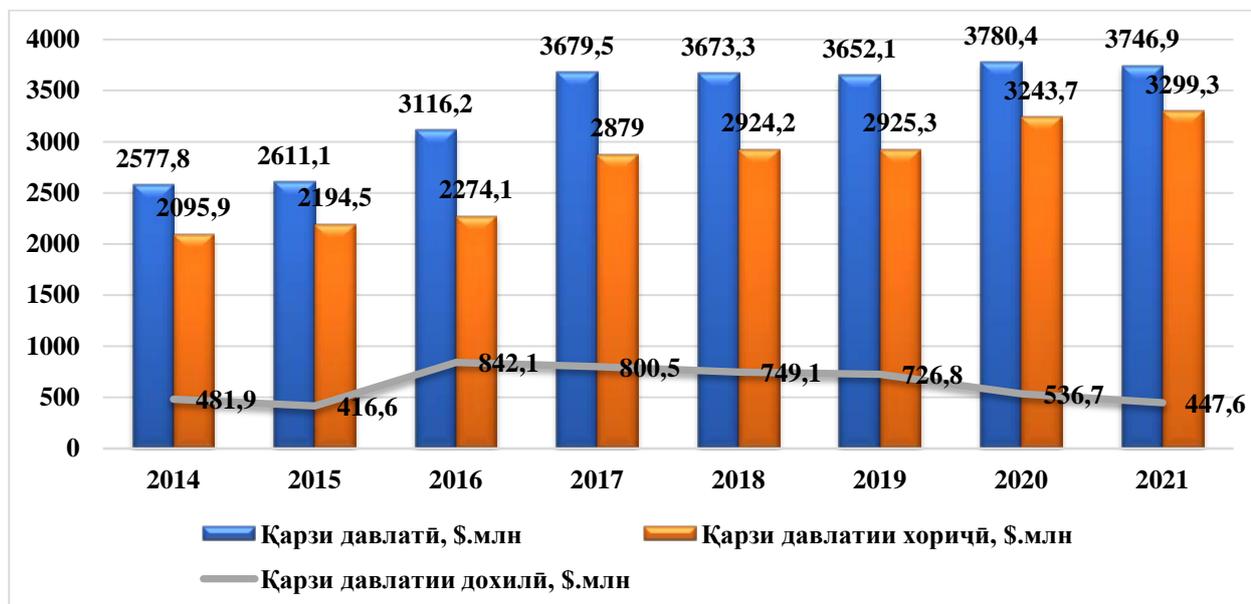
Зиёда аз ин, қарзи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба маблағи қарзи Британияи Кабир, Фаронса, Олмон ва Италия якҷоя баробар аст. Маҷмуи қарзи хориҷии даҳ кишвари номбаршуда \$.65975 млрдро ташкил медиҳад, ки аз нисфи маҷмуи маҳсулоти ҷаҳон дар соли 2022 ё 68% аз \$.97 трлн зиёд аст [3, с.32].

Ҳамин тариқ, мушоҳида мешавад, ки рушди иқтисодиёти ҷаҳон, хусусан ИМА, аз ҳамаи дигар мамлакатҳо маблағҳои гарон қарздор мебошад. Ин метавонад маънои хатари баланди дефолти соҳибхитиёрӣ ва имконнопазирии пардохти уҳдадорихои худро дар ояндаи наздик ва миёна дошта бошад [4, с.68].

Қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2021 - \$.3 746,9 млн, ё 42,8% нисбат ба Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ташкил намуд. Нишондиҳандаи зерин дар давраи таҳлилшаванда ба 1,4 маротиба зиёд гардида, дар соли 2021 дар муқоиса бо соли 2020 - \$. 33,5 млн. коҳиш ёфтааст.

Дар Тоҷикистон, тибқи [5, с.10], бузургии ҳадди ниҳии қарзи беруна нисбат ба ММД 60% ба ҳисоб меравад, яъне агар қарзи хориҷӣ то 60% ММД бошад, он гоҳ ба амнияти иқтисодӣ таҳдид нанамуда, бо зиёд гардидан аз ин нишондиҳанда сатҳи некуаҳволии иқтисодии мамлакат зери хатар қарор мегирад.

Диаграммаи 1. Динамикаи сохтори қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021, \$. млн.

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф аз рӯи маълумоти [6] таҳия гардидааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли мусбат аз рӯи бузургии қарзи хориҷӣ нисбат ба ММД таъмин гардидааст, ки аз соли 2014 инҷониб аз сатҳи ҳадди ниҳии худ нагузаштааст (60% тибқи [5, с.10] ва дар соли 2021 37,7% ташкил намуд). Нисбат ба бузургии қарзи хориҷӣ ба сари аҳоли бошад, таъкид намудан ба маврид аст, ки он дар давраи таҳлилшаванда 1,3 маротиба ё 80,8 \$ зиёд гардида, дар соли 2021 дар муқоиса бо соли 2020 ба 0,3 % коҳиш ёфтааст.

Тавре тадқиқот нишон медиҳад, «афзоиши назарраси таносуби қарз нисбат ба ММД метавонад боиси зиёд шудани андозҳо ва паст шудани даромадҳои оянда гардад. Дар ин ҳолат барои зиёд намудани ҳаҷми қарзгирии давлатӣ чизи асосӣ он аст, ки суръати афзоиши ММД аз суръати афзоиши қарз зиёд бошад» [7, с.55].

Ҳамин тавр, қарзи хориҷӣ аз як тараф дар рушди иқтисодии миллии нақши мусбат дорад, зеро он манбаи захираҳои молиявӣ мебошад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати иқтисодии кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат зарур мебошанд. Аз тарафи дигар, сатҳи баланди нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии қарзи хориҷӣ ба амнияти иқтисодии кишвар таъсири манфӣ расонида, метавонанд боиси дефолти соҳибхитиёри гарданд.

Барои кам кардани гаронии қарзи беруна, равона кардани талошҳои ҷиҳати баланд бардоштани иқтидори содироти кишвар дар асоси баланд бардоштани рақобатпазирии молу хизматрасониҳои ватанӣ дар бозорҳои хориҷӣ, аз ҷумла ба соҳаҳои иқтисодӣ, ки қисми зиёди захираҳои қарзӣ равона шудаанд, зарур мебошад [8, с.167]. Муаммои дигар ин вобастагии баланди иқтисоди ҷаҳонӣ аз доллари ИМА ва сатҳи баланди қарз дар ҳуди кишвари эмитент шадидтар аст. Дар чунин шароит, ҳукуматҳои миллиро, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки барои коҳиш додани вобастагии аз доллар, интиқол додани захираҳои милли аз асъори хориҷӣ ба тилло ва дигар металлҳои қиматбаҳо, инчунин ба асъорҳои иқтисодии устувортаре, ки таносуби муносиби қарзи хориҷӣ нисбат ба ММД ва ба сари аҳолиро доранд, кӯшиш намоянд.

АДАБИЁТ

1. Бжихатлов С.Х., Нагаев А.А. Особенности управления государственным долгом // Актуальные вопросы экономических наук. 2016. № 50-2. –С. 11-16.
2. Отчёт о состоянии государственного долга за 2021 год // Министерство финансов Республики Таджикистан. – 2022 г. – 39 стр. – С.- 38.
3. Экономические показатели крупнейших стран мира в 2021 г. [Электронный ресурс] // Основные показатели развития мировой экономики. – 2022. – С. 33.
4. Иваненко И. А. Компаративный анализ показателей внешней задолженности стран мира / И. А. Иваненко // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. – 2021. – № 2 (72). – С. 65–70.
5. Стратегия управления государственным долгом на 2021-2023 годы // Постановление Правительства Республики Таджикистан от 11 ноября 2020 года, №587.
6. Отчёт о состоянии государственного внешнего долга Таджикистана // - Душанбе, Министерство Финансов Республики Таджикистан, 2022. – 38с.
7. Каирова Ф. А. Мировая практика управления государственным долгом: проблемы и перспективы / Ф. А. Каирова, М. М. Коцоева // МНИЖ. – 2021. – № 2-2 (104). – С. 54–56.
8. Ахророва А.Д., Бобоев Ф.Дж. Внешний долг Республики Таджикистан в контексте экономической безопасности // Вестник Таджикского Технического Университета. – Душанбе: 2015. - № 4(32), 2015. – С. 160-168. - 200 стр.

МУКАММАЛГАРДОНИИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ҚАРЗИ ХОРИЧӢ ДАР ШАРОИТИ НОУСТУВОРӢ

Дар шароити ҷаҳоншавии иқтисоди ҷаҳонӣ афзоиши ҳаҷми қарзи хориҷии давлатҳои ҷаҳон ба омӯзиши динамика ва омилҳои таъсиргузор ба бузургии он таваҷҷуҳи ҳосаеро ба миён меорад. Дар мақола моҳият ва вазифаҳои идоракунии қарзи давлатӣ ошкор гардида, принципҳои пешниҳодгардида, усулҳои идоракунии қарзи давлатӣ инъикос карда шудаанд. Дар аҷаи нишондиҳандаҳои зерин таҳлил карда шудааст: ҳаҷми умумии қарзи хориҷӣ, таносуби қарзи хориҷӣ нисбат ба ММД, ҳаҷми қарзи хориҷӣ ба ҳар сари аҳоли. Муайян карда шудааст, ки давлатҳои дорой қарзи мутлақи хориҷии аз ҳама бештар ИМА, Британияи Кабир, Фаронса, Олмон ва Ҷопон мебошанд.

Ҳамчунин, вазъи муосири қарзи хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифта, тавсия ва пешниҳодҳо оид ба идоракунии оқилонаи он пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: қарзи хориҷӣ, идоракунии қарзи хориҷӣ, амнияти иқтисодӣ, хизматрасонии қарзи хориҷӣ, касри бучети давлатӣ, амнияти қарзӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНИМ ДОЛГОМ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

В условиях глобализации мировой экономики рост объёма внешнего долга стран мира обуславливает особый интерес к исследованию его динамики и факторов, влияющих на его величину. В статье раскрыты сущность и задачи управления государственным долгом, предложены принципы, обобщены методы управления государственным долгом. Проанализирован уровень показателей: совокупный объём внешнего долга, отношение внешнего долга к ВВП, объём внешнего долга на душу населения. Выявлено, что странами с наибольшей абсолютной внешней задолженностью выступают США, Великобритания, Франция, Германия, Япония.

Также, анализировано современное состояние внешнего долга Республики Таджикистана, предложены обоснованные выводы и предложения для эффективного управления внешним долгом страны.

Ключевые слова: внешний долг, управление внешним долгом, экономическая безопасность, обслуживание внешнего долга, дефицит государственного бюджета, долговая безопасность.

IMPROVEMENT OF THE EXTERNAL DEBT MANAGEMENT SYSTEM UNDER CONDITIONS OF UNCERTAINTY

In the conditions of globalization of the world economy, the growth of the volume of external debt of the world countries causes a special interest in the study of its dynamics and factors affecting its value. The article reveals the essence and objectives of public debt management, proposes principles and generalizes methods of public debt management. The level of indicators is analyzed: the total amount of external debt, the ratio of external debt to GDP, the amount of external debt per capita. It is revealed that the countries with the highest absolute external debt are the USA, Great Britain, France, Germany and Japan.

Also, the current state of external debt of the Republic of Tajikistan is analyzed, reasonable conclusions and suggestions for effective management of external debt of the country are offered.

Keywords: external debt, external debt management, economic security, external debt servicing, state budget deficit, debt security.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобоев Фузайл Чумъабоевич – Донишгохи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини декан оид ба илм ва инноватсияи факултети молиявӣ иқтисодӣ. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон.: +992 934 51 45 45; E-mail: fuzail-1991@mail.ru

Сведения об авторе: Бобоев Фузайл Джумабоевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заместитель декана по науке и инновациям финансово экономического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Айни 35, Телефон.: (+992) 934514545; e-mail: fuzail-1991@mail.ru

Information about the author: Boboev Fuzayl Jumaboevich, Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Dean for Science and Innovations, Faculty of Finance and Economics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, tel: (+992) 934514545; e-mail: fuzail-1991@mail.ru

ТАШАККУЛИ ҚАРЗҲОИ ИПОТЕКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ғаюров Ғ. Ҳ. – н.и.и., дотсенти кафедраи кори банкии ДМТ

Таъмини аҳоли бо манзил дар шароити муосири иқтисодӣ бо роҳу усулҳои гуногун ба роҳ монда шудааст. Усули маъмуле, ки дар кулли кишварҳои ҷаҳон мавриди истифода қарор гирифтааст, пешниҳоди қарзҳои ипотекаӣ, ҷиҳати таъмини аҳоли бо манзили шахсӣ доништа мешавад. Бояд қайд намуд, ки ипотека яке аз намудҳои гарави молӣ мебошад, ки объекти гарав дар ихтиёри замондеҳ мемонад. Қарздиҳии ипотекаӣ дар мамлакатҳои пешрафтаи Ғарб ба таври васеъ истифода мешавад. Айни ҳол даҳҳо моделҳои ипотекаӣ дар ҷаҳон амал мекунанд.

Амал намудани моделҳои гуногун, пеш аз ҳама, ба хусусиятҳои минтақаҳо ва дараҷаи рушди иқтисодии онҳо вобаста мебошад. Масалан, дар Федератсияи Русия барномаҳои зиёди ипотекаӣ амал мекунанд, ки асоси онҳоро маблағгузори бучавӣ ташкил медиҳад [10, с.18]. Дар чунин тарзи кор имконияти истифодабарии маблағгузориҳои ғайрибучавӣ, ки хоси низоми классикии қарздиҳии ипотекаӣ ба шумор меравад, маҳдуд карда мешавад. Дар ИМА бошад, низоми классикии ипотекаӣ мавриди истифода қарор дода шудааст [6, с.28]. Ин модел дар сатҳи федеролӣ низ беҳтар аст. Барои инкишофи ин гуна барномаҳо оҷонсии махсус оид ба қарздиҳии ипотекаӣ амал менамояд, ки ташкили шароити зарурӣ барои қарздиҳии ба уҳдаи он гузошта шудааст. Ба муомилот баровардани қоғазҳои қиматнок имкон медиҳад, ки ба башхи қарздиҳии ипотекаӣ маблағҳои зиёди молиявӣ ҷалб карда шаванд. Дар Федератсияи Русия низоми хазинаҳои қарзӣю амонатгузори инкишоф ёфта истодааст [11, с.25]. Он имрӯз барои мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ (масалан Олмон), ки сарчашмаи маблағҳои молиявӣ амонатҳои мақсадноки муассисаҳои қарздиҳӣ ба шумор мераванд, босамар мебошад. Дар чунин низом амонатгузор уҳдадор мешавад, ки дар як вақти муайян маблағи муайяноро бо фоизи пасттар аз сатҳи миёнабозорӣ ба амонати мақсаднок гузорад. Баъди чамъ намудани нисфи маблағи зарурӣ барои харидорӣ намудани амволи ғайриманқул вай барои қисми дуюм ба ҳамон меъёрҳои фоизӣ қарз мегирад. Ба таври мисол, дар Федератсияи Русия дар муҳлати давраи мувофиқашудани ғункунии маблағ пардохтҳои муштарӣ ҳамчун сахм дар сохтмони бино дар қонун дароварда мешаванд ва мувофиқан дар сохтмон истифода мегарданд. Баъди анҷоми сохтмон муштарӣ мувофиқи қарордоди мавҷудаи тарафҳо соҳиби манзил мегардад. Дар чунин намуди қарздиҳии ипотекаӣ муҳим он аст, ки ба хотири ба миён наомадани зиддиятҳои манфиатҳои тарафҳо бо тартиби қонунӣ ба назар гирифта шаванд.

Метавон қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ипотека ҳамчун омилҳои муҳими таъмини аҳоли бо манзили шахсӣ доништа мешавад. Вобаста

ба ин, Бонки миллии Тоҷикистон барои инкишофи қарздиҳии ипотекӣ ва дар вақтҳои наздик ташкил намудани бонки махсус оид ба қарздиҳии ипотекии аҳаммияти махсус медиҳад. Ташкили чунин як сохтор бешубҳа барои рушди ин бахши қарздиҳӣ такони назаррас хоҳад дод. Дар айни замон дар Ҷумҳурии барои фаъолияти низоми қарздиҳии ипотекӣ заминаи қонунгузорию вучуд надорад. Чиҳати ташаккул ва рушди бозори қарзҳои ипотекӣ лозим аст, ки заминаи ҳуқуқӣ таҳия карда шавад ва ба ин васила пешниҳоди чунин қарзҳо ба аҳоли вусъат ёбад. Ба андешаи мо, қабули Консепсияи ва инкишофи мақсадноки қарздиҳии ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад барномаи афзалиятноки муҳимми дарозмуҳлат гардад ва ин бевосита ба баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва некуаҳолии мардум таъсир расонанд. Маълум аст, ки манзили худӣ барои аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти бузурги ахлоқию равонӣ дорад. Илова ба ин, рушди бозори амволи ғайриманқул ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва коҳиши сатҳи бекорӣ мусоидат мекунад. Мамлакатҳои аз чиҳати иқтисодӣ пешрафта аз ҳисоби қарзи ипотекӣ аҳоли соҳиби манзили шахсӣ мешаванд. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бо воситаи қарзи ипотекӣ 82,9% амволи ғайриманқул харида шудааст [6, с.56]. Барои ҳалли ин масъала мавҷудияти инфрасохтори зарурӣ ва шароити муносибро барои рушди босамари манбаъҳои маблағгузорӣ талаб мекунад. Дар ин шароит ба бозори миллӣ ворид шудани сармояи хориҷӣ ва таъсири он ба рушди бозори қарзӣ дар умум ва бахусус, бозори қарздиҳии ипотекии манзилӣ пурзӯр мегардад. Бо назардошти аҳаммияти баланди иқтисодӣ – иҷтимоии қарзҳои ипотекӣ дар санадҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи он муайян ва дурнамои рушди он коркард гардидааст.

Ҳадафи асосии аҳаммияти ҷиддӣ зоҳир намудани давлат дар чунин санади стратегӣ, пеш аз ҳама, таъмини аҳолии кишвар бо манзили истиқоматӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки дар СМР қайд шудааст, ки то соли 2030 «на кам аз 30 фоизи манзил дар бозори ибтидоӣ бо истифода аз воситаҳои қарзии ипотека харидорӣ шавад» [1, с.74]. Лозим ба ёдоварист, ки дар ин раванд, яъне таъмини аҳоли бо манзили шахсӣ бо истифода аз механизми қарздиҳии ипотекӣ як қатор мушкилоте мавҷуд мебошад, ки бартарафсозии он метавонад чараёни пешниҳоди чунин қарзҳо густариш диҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор мушкилоте мавҷуд мебошад, ки аз байн бурдани он ба манфиати кор хоҳад буд. Аз ҷумла, рафъи чунин мушкилиҳо зарур аст:

- рафъи бухрони ҷорӣ ва фароҳам овардани шароит барои пешгирӣ ва коҳиш додани зуҳуроти эҳтимолии бухронӣ дар оянда;
- ташкили бозори самарабахши аввалияи қарздиҳии ипотекии манзилӣ, ки бояд мувозинати манфиатҳои кредиторон ва қарзгирандагонро таъмин намояд;
- ташаккули низоми устувори ҷалби захираҳои дарозмуддат аз бозори сармоя ба бозори ипотекӣ;
- таъсиси инфрасохтори боэътимод ва самараноки бозори қарздиҳии ипотекии манзилӣ;
- рушди қарздиҳии ипотекии манзилӣ ва дигар шаклҳои қарздиҳии ипотекӣ, инчунин маблағгузорию сохтмони манзил;
- баҳисобгирии хусусиятҳои минтақавӣ ва маҳаллии рушди бозори манзил ва ипотека.

Воқеан, аз байн бурдани мушкилоти мавҷуда, пешгири аз зуҳуроти бухронии эҳтимолӣ ва ташкили низоми муайян метавонад рушди қарздиҳии ипотекиро таъмин намояд. Қиҳати муайн намудани рушди устувори қарзҳои ипотеки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ нишондиҳандаҳои гуногун мавриди истифода қарор мегирад. Аз ҷумла, яке аз чунин нишондиҳандаҳо, ки муҳим арзёбӣ мегардад, баҳодиҳии қарзҳои ипотеки нисбат ба ММД-и кишвар мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ин нишондиҳанда дар мамлакатҳои дорои даромади баланд ба 40%, дар кишварҳои дорои даромади миёна ба 7% ва дар мамлакатҳои дорои даромади паст бошад, қариб ба 3% баробар аст» [11, с.142]. «Агар мамлакатҳои дорои даромади баландро гирем, дар дохили ин гурӯҳ мамлакатҳо бо 60% аҳолии дорои даромади аз ҳама баланд 25% аҳоли бо қарзҳои ипотеки фаро гирифта шудаанд, ҳол он ки дар гурӯҳи мамлакатҳо бо 40 % аҳолии дорои даромадҳои пасттар танҳо 15% бо қарзҳои ипотеки фаро гирифта шудаанд. Бо ҳисоби миёна, дар мамлакатҳои мутараққӣ қарзҳои ипотекиро 21,3%, дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ – 2,9%, дар ҷаҳон, дар умум 8% аҳоли гирифтаанд» [11, с.29]. Аз омори таҳлилшуда бармеояд, ки дар ҷаҳон қарздиҳии ипотеки асосан барои гурӯҳҳои аҳолии дорои даромади баланд хос аст. Ба таври мисол, дар Ҳиндустон қарзҳои ипотеки танҳо 2,3% аҳолиро ҷалб мекунад» [6, с.54]. Барои муқоиса, ин нишондиҳанда дар Федератсияи Россия тақрибан 7%, дар ИМА ҳиссаи қарзҳои ипотеки 70-80% ММД, дар Аврупо - тақрибан 60%-ро ташкил медиҳад [10, с.122]. Дар ҚТ ҳиссаи қарзҳои ипотеки дар ММД – 0,22%-ро ташкил медиҳад, ки ин албатта, нишондиҳандаи хеле паст аст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҳиссаи қарзҳои ипотеки дар сандуқи қарзии ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон сол ба сол афзуда истодааст. Новобаста ба ин, пешниҳоди чунин қарзҳо барои иқтисодиёт басанда нест ва зарур аст, ки бонкҳо дар ин самт аҳаммияти ҷиддӣ зоҳир намоянд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Маблағи қарзҳои ипотеки дар сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон (барои солҳои 2015-2021, бо ҳ.с.)

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Афзоиш бо фоиз
Дар низоми бонкӣ	166 052	167 709	185 829	209 132	214 347	220 517	257 888	55,3%
Дар бонкҳо	141 476	130 529	138 950	151 802	153 918	172 502	216 288	52,9%
Дар ТМХ	24 576	37 180	46 879	57 330	60 428	48 015	41 600	69,3%

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ– №12 (329) 2022. – С.59.

Аз нишондиҳандаҳои омории ҷадвали 1 дидан мумкин аст, ки ҳаҷми қарзҳои ипотеки дар сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзии мамлакат афзоиш ёфта истодааст. Агар соли 2015 ҳиссаи қарзҳои ипотеки дар низоми бонкӣ маблағи 166052 ҳазор сомониро ташкил дода бошад, пас дар соли 2021 ин маблағ то ҳадди 257888 ҳазор сомониро ташкил кардааст, ки нисбат ба ҳамина давраи соли 2015 55,3 фоиз афзудааст. Новобаста аз афзоиши маблағи қарзҳои ипотеки дар сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзии ҷумҳурӣ, ҳанӯз ҳам талаботи аҳоли ба чунин шакли маблағгузорӣ зиёд аст ва бонкҳои тичоратиро зарур аст, ки дар ин самт чораандешӣ намоянд. Бояд қайд намуд, ки бо яқинд

сабабҳо бонкҳо намехоҳанд ба муштариён қарзҳои ипотеки пешниҳод кунанд. Чунин омилҳо намегузоранд, ки бонкҳои ҳиссаи қарзҳои ипотекиро дар сандуқи қарзии худ афзоиш диҳанд:

- муҳлати чунин шакли қарз дароз аст;
- набудани маблағҳои «дарозмуддат» бо асъори миллӣ;
- талаботи шадид ба таъминоти қарз (гарав);
- қарздиҳӣ бо асъори хориҷӣ (аксари ширкатҳои сохтмонӣ талаб менамоянд, ки маблағҳо бо асъори хориҷӣ пардохт карда шаванд).

Воқеан, бонкҳои тичоратиро лозим меояд, ки барои ташаккули қарзҳои ипотеки бо ширкатҳои сохтмони кишвар ҳамкори муттақобиларо ба роҳ монанд. Мутаассифона, то ҳол ҳамкориҳо судманд миёни ташкилотҳои қарзӣ ва ширкатҳои амалкунандаи сохтмонӣ шартномаҳои пешбурди фаъолият камтар ба назар мерасад, ки ин омил ба рушди устувори чунин шакли маблағгузорӣ монеа эҷод менамояд.

Бояд қайд намоем, ки дар раванди ташаккули қарзҳои ипотеки давлат ҳамчун институти махсус ва сарчашмаи асосии маблағгузорӣ мавқеи баланд дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз механизми дастгирии давлатӣ метавонем фоизҳои қарзҳои ипотекиро коҳиш диҳем. Чунин барномаи давлатӣ дар БДА ҚТ “Амонатбонк” амал менамояд, ки тибқи он қарзҳои ипотеки ба кормандони соҳаҳои бучетӣ пешниҳод карда мешавад. Аммо, маблағи лоиҳаи мазкур камтар аст ва талаботи муштариёро ба пуррагӣ қонеъ карда наметавонад [4, с.154]. Сухан дар бораи баргардонидани қисми фоизҳо ба ташкилотҳои қарзӣ аз ҳисоби давлат меравад. Меъёрҳои фоизии қарзӣ барои аксари аҳоли таҳаммулнопазиранд. Ба ҳисоби миёна фоизҳо солона бо асъори хориҷӣ - 12,9% ва қарзҳо бо пули миллӣ 24,7% -и солона. Коркарди механизмҳои паст кардани фоизҳо тавассути барномаи махсуси давлатӣ то ҳадди фоизҳои баъзе мамлакатҳои Осиёи Марказӣ заруранд, яъне 8-10% солона ба муҳлати то 15 сол [10, с.98]. Ташкилотҳои қарзие, ки дар ин барнома иштирок мекунанд, аз ҷониби давлат фарқияти фоизҳо ҷуброн карда шаванд. Ин усул имкониятҳои зеринро медиҳад:

- ташкилотҳои қарзӣ зарари молиявӣ намебинанд;
- зарурияти анҷом додани қарздиҳии ипотекии манзилӣ ба аҳоли аз тарафи давлат аз байн меравад (ин аз хароҷотҳои иловагӣ, ки бо ташкили инфрасохтори зарурӣ барои қарздиҳӣ лозим аст, нигоҳ медорад);
- назорат аз болои истифодабарии мақсадноки маблағҳо аз тарафи давлат пайдо мешавад;
- байни ташкилотҳои қарзӣ рақобати солим пайдо мешавад;
- аҳоли ба гирифтани қарзҳои ипотекии манзилӣ дастраси пайдо мекунад;
- ҳаҷми сандуқи қарзҳои ипотекии манзилӣ ба маротиб зиёд шуда, шумораи мизочон, ки соҳиби манзили истиқоматӣ мешаванд, меафзояд.

Дар маҷмӯъ, пешниҳоди қарзҳои ипотеки барои муштариён аз нигоҳи иқтисодӣ – иҷтимоӣ муфид буда, барои ташкилотҳои қарзӣ метавонад сарчашмаи иловагии даромад бошад. Зеро аҳаммияти доштани манзили худӣ яқин аст, илова бар аҳаммияти бузурги иҷтимоию равонӣ, он инчунин ба саломатии оила низ таъсири мусбӣ мерасонад (набудани зарурат барои харчи қисми зиёди бучети оила барои пардохти иҷораи манзил), паст гаштани шиддати маишӣ (талокҳо, чанчолҳо дар оила аз сабаби набудани манзили

худӣ). Зарур аст, ки бо истифодаи таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ заминаи ҳуқуқӣ – иқтисодӣ пешниҳоди қарзҳои ипотекаӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам оварда шавад ва тақвияти минбаъдаи онҳо таъмин гардад.

АДАБИЁТ

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе, 2016. – С. 54-55.
2. Банковский сектор — 2021: кредитование. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.banki.ru/news/research/?id=10962645> Санаи дастрасӣ: 15.04.2022.
3. Гаюров Г. Х. Влияние банковского финансового потенциала на развитие национальной экономики / Г. Х. Гаюров // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства: Сборник научных трудов / Под общей редакцией З.О. Адамановой. – Симферополь: Общество с ограниченной ответственностью «ИздаТелефоньство Типография «Ариал», 2022. – С. 164-167. – EDN QTYHRC.
4. Гаюров, Г. Х. Банки развития и их роль в национальной экономике Республики Таджикистан / Г. Х. Гаюров, Ф. Д. Бобоев // Национальные экономические системы в контексте трансформации глобального экономического пространства: Сборник научных трудов / Под общей редакцией З.О. Адамановой. – Симферополь: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство Типография «Ариал», 2023. – С. 176-179. – EDN VYOHNK.
5. Badev, A. Housing Finance across Countries: New Data and Analysis / A. Badev, T. Beck, L. Vado, S. Walley // Policy Research Working Paper № 6756. – Wash., DC: World Bank, 2014.
6. Global Financial Inclusion (Global Findex) Database. – Wash. DC: World Bank [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://www.worldbank.org/globalfindex> (санаи дастрасӣ: 14.06.2020); World Development Indicators (database). – Wash. DC: World Bank [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators> (санаи дастрасӣ: 14.06.2020).
7. Ипотека в августе установила новый рекорд. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: www.vedomosti.ru/finance/articles/2020/09/13/839728-ipoteka-rekord (Санаи дастрасӣ: 09.2022).

ТАШАККУЛИ ҚАРЗҲОИ ИПОТЕКАӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола яке аз масоил барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Бозори қарзҳои ипотекаӣ ҳамчун заминаи муҳимми дастрасии аҳоли ба манзили шахсӣ арзёбӣ гардида, ташаккули он ва масоили ба он вобаста дар мақола таҳқиқ шудааст. Бо омӯзиши паҳлуҳои назариявӣ – амалии масъалаи мазкур муаллифон зарурияти онро барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудаанд. Дарҷ шудааст, ки қарзҳои ипотекаӣ механизми муҳимми иқтисодӣ – иҷтимоӣ мебошад ва тақмили он барои кишвар зарур аст. Аз ин лиҳоз, тақмили заминаи ҷойдошта ва рушди инфрасохтори он метавонад бозори қарзҳои ипотекиро

боз ҳам густариш диҳад. Бо омӯзиши чанбаҳои назариявӣ, муаллифон оид ба тақвияти бозори қарзҳои ипотекӣ ва соданамоии дастрасии аҳоли ба он як қатор пешниҳодҳои муфид тавсия намудаанд, ки метавонад ба рушди қарзҳои ипотекӣ таъсири мусбӣ расонанд.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, даромади бонк, сармояи бонкҳои тиҷоратӣ, қарзҳои ипотекӣ, ипотека, такшилотҳои амонатӣ-қарзӣ, бозори қарзҳои ипотекӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуется один из важных вопросов для экономики Республики Таджикистан. В статье рассматривается рынок ипотечных кредитов как важная основа доступа населения к частному жилью, его формирование и связанные с ним вопросы. Изучив теоретические и практические аспекты данного вопроса, авторы определили его необходимость для экономики Республики Таджикистан. В связи с этим, совершенствование существующей базы и развитие ее инфраструктуры позволяет еще больше расширить рынок ипотечных кредитов. Изучив теоретические аспекты, авторы рекомендовали ряд полезных предложений по укреплению рынка ипотечного кредитования и упрощению доступа к нему, что может положительно влиять на развитие ипотечного кредитования.

Ключевые слова: банковская система, коммерческие банки, доходы банков, капитал коммерческих банков, ипотечные кредиты, ипотека, депозитно-ссудные операции, рынок ипотечных кредитов.

IMPROVING MORTGAGE LENDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines one of the important issues for the economy of the Republic of Tajikistan. The article discusses the mortgage market as an important basis for the population's access to private housing, its formation and related issues. Having studied the theoretical and practical aspects of this issue, the authors determined its necessity for the economy of the Republic of Tajikistan. It is substantiated that mortgage lending is an important socio-economic mechanism and its improvement is necessary for the country. The market of mortgage loans in the Republic of Tajikistan was analyzed and the problems on it were clarified. After studying the theoretical aspects, the authors recommended a number of useful proposals for strengthening the mortgage lending market and simplifying access to it, which can positively affect the development of mortgage lending.

Keywords: banking system, commercial banks, bank income, capital of commercial banks, mortgage loans, mortgage, deposit and loan operations, mortgage market.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғаюров Ғайрат Ҳакимович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Айни 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru. Телефоннон: (+992) 904-46-68-68

Сведение об авторе: Гаюров Гайрат Хакимович, Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры банковской деятельности. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Аини 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru Телефон: (+992) 904-46-68-68

Information about the author: Gayurov Gayrat Khakimovich – Tajik National University Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Banking. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru.

ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ АНДОЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Гулов Ш. М. – н.и.у., дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандии ДМТ

Андоз яке аз сарчашмаҳои асосии даромадҳои буҷети давлатӣ ба ҳисоб рафта, дар низоми иқтисоди бозорӣ воситаи ғайримустақими танзими давлатии иқтисодӣ мебошад. Андоз ва андозбандӣ таърихи хеле тулонӣ дошта, бо мақсади ташақкул додани даромади буҷаи давлат ва таъмини хароҷотҳои давлат ба вучуд омадааст. Пайдоиши андоз бо пайдоиши низоми давлатдорӣ алоқамандӣ дошта, омили асосии таъмини суботи иқтисодӣ ва мавҷудияти давлат ба шумор меравад. Баробари ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ низоми андози миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вучуд омада, то ин вақт ба дастовардҳои зиёде ноил гардидааст.

Бо мақсади таҳкими сохтори ташкили назорати андоз бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 4 майи соли 1995 дар заминаи Сарраёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт. Дар ин давра раванди иқтисоди бозаргонии ташақкул ёфта истодааст. Инчунин ба шаклҳои нави муносибатҳои хоҷагидорӣ мутобиқ гардонидани системаи андоз ва сохтори мақомоти андоз идома дошт.

Нахустин Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 1998 қабул гардид ва 1 январи соли 1999 мавриди амал қарор гирифт. Дар доираи Кодекси андоз, яъне дар асоси як санад тамоми муқаррароти асосии маъмури, намудҳои мушаххаси андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъоварӣ мешаванд, гирд оварда, нахустин бор ба андозсупоранда додани рақами мушаххаси андозсупоранда пешбинӣ гардид ва шумораи андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ кам карда шуд.

Раванди ислоҳоти иқтисодӣ ва дар солҳои пас аз қабул гаштани нахустин Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан тағйир ёфтани фазои соҳибкорӣ, ба санади мазкур тағйироту иловаҳои зиёд ворид карда шуданд, ки дар навбати худ татбиқи амалии онро то андозае мураккаб гардонданд.

Кам кардани шумораи андозҳо ва ба талаботҳои шароити иқтисоди бозорӣ мувофиқ гардонидани муносибатҳои андозӣ тавассути қабул кардани Кодекси андоз дар таҳрири нав дар солҳои 2004 ва 2012 ба амал омад. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав бори андозро барои соҳаи

истеҳсолии иқтисодиёт зиёд накарда, раванди андозбандиро шаффофтар сохт ва муносибатҳои андозиро дар ҷамъият боз ҳам аниқтар ба танзим даровард.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиклолии худ дуввумин стратегияи дарозмуддати рушди кишвар - Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030-ро аз 1-уми октябри соли 2016 қабул намудааст. Дар ин замина, Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020 – 2025»-ро таҳия кард.

Яке аз дастоварди дигари мақомоти андоз дар даврони соҳибистиклолии кишвар ин истифодаи технологияи ҳозиразамон дар муносибатҳои андозӣ мебошад. Бо истифода аз технологияҳои иттилоотии муосир, ки давра ба давра дар ҳамаи хизматрасониҳои мақомоти андоз истифода шуда истодаанд. Чунин тартиби хизматрасонӣ имконият медиҳад, ки андозсупорандагон бо харчи камтар ва сарфаи вақт аз хизматрасониҳои мақомоти андоз бархӯрдор шаванд. Яке аз дастовардҳои мақомоти андоз дар давоми 30-соли Истиклоли давлатии Тоҷикистон ба таври сода ва электронӣ ба роҳ мондани пешниҳоди ҳуҷҷатҳо барои бақайдгирии давлатии шаҳрвандон ба шумор меравад. Он имкон медиҳад, ки шаҳрвандон ба мақомоти андоз ҳозир нашуда, ҳуҷҷатҳои худро барои бақайдгирии давлатӣ тариқи электронӣ пешниҳод намуда, дар сурати пурра ва дуруст будани ҳуҷҷатҳо дар давоми ду рӯзи корӣ соҳиби ҳуҷҷати соҳибкорӣ гарданд.

Талаботи шароити муосир истифодаи таҷрибаи пешақадами мамлакатҳои мутараққии ҷаҳонро тақозо менамояд ва дар ин асос мукамал намудани низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити хуби сармоягузорию фароҳам оварда, сармояи муस्ताқими хориҷиро ба Тоҷикистон ҷалб менамояд.

Таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон собит менамояд, ки дар ҳар як мамлакат низоми андозбандӣ дар раванди бемаҳдуди тақомулбӣ қарор дошта, ба шароити иқтисодӣ ва иҷтимоии рушд таъсир мерасонад ва ба онҳо мутобиқ мегардад. Бино бар ин, сиёсати андози давлат унсурҳои муҳимми иқтисоди бозорӣ ва асоси ташаккули низоми андоз маҳсуб ёфта, коркарди он дар радифи афзалиятҳои асосии давлат мавқеи махсусро ишғол менамояд ва мутобиқ ба тағйирёбии ин афзалиятҳо дар тақомули доимӣ қарор мегирад.

Андоз яке аз воситаҳои асосии таъсир ва танзими давлатии иқтисодӣ ба шумор меравад. Бо мақсади рушди фаъолияти соҳибкорӣ, зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ, таъсиси корхонаҳои истеҳсолӣ ва хоҷагиҳои деҳқониву фермерӣ дар Кодекси андоз зиёда аз 240 имтиёз пешбинӣ гардидааст. Яке аз чунин имтиёзҳо, ки дар пайёми имсолаи Пешвои миллат ироа гардид, ин пешниҳод дар бораи пардохти андози ягона озод кардани тамоми кишоварзони мамлакат барои як сол, яъне дар соли 2021 мебошад.

Дастоварди дигар дар соҳаи андоз ин ҷорӣ шудани равзанаи ягона ва низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ мебошад, ки он метавонад ба шаффофияти иқтисодиёти кишвар ва рушди минбаъдаи он мусоидат намояд.

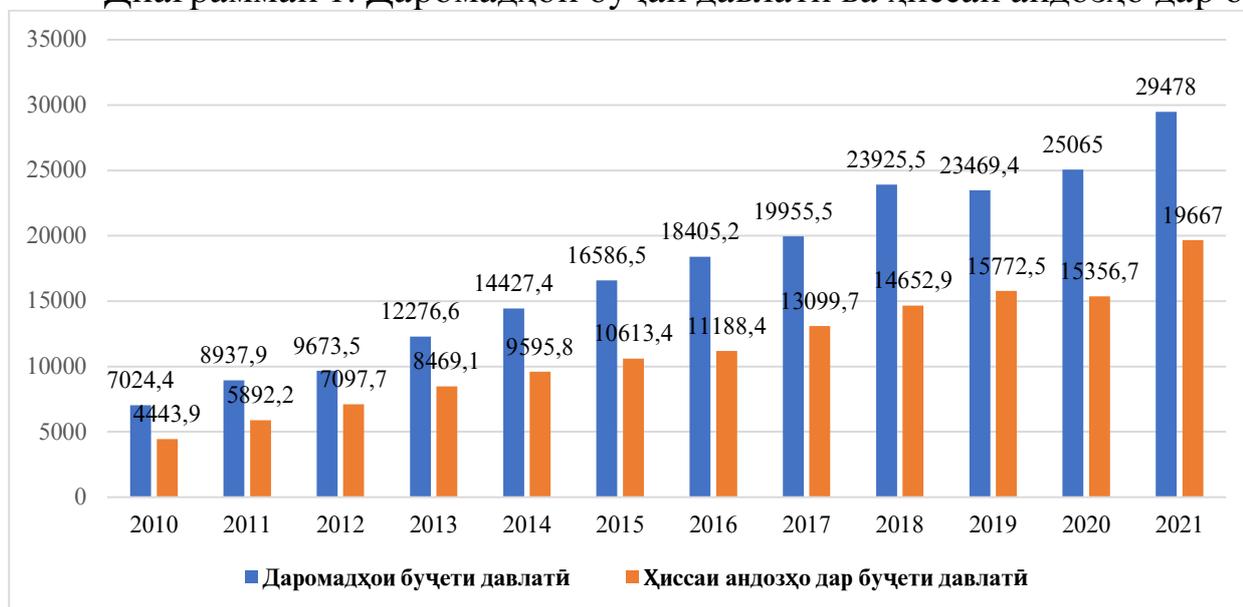
Дастовардҳо ва сиёсати дурусти мақомоти андоз метавонад ба рушди иқтисодӣ мусоидат намояд. Ҳамчунин, сиёсати нодурусти андоз ба кам шудани фаъолияти соҳибкорӣ боис гардида, ба рушди иқтисодӣ таъсири манфӣ расонида метавонад. Таъсири андозҳо ба рушди иқтисодӣ тавассути

воситаҳои гуногун баҳо дода мешавад. Воридоти муътадил даромадҳо ва таъмини воридоти маблағҳои банақшагирифташуда, барои дастгирию талошҳои Тоҷикистон дар самти паст кардани сатҳи камбизоатӣ, дастгирии вазъи иҷтимоӣ, навсозӣ ва васеъ намудани зерсохтори бозорӣ хеле муҳим аст. Дар Стратегияи миллии рушди Тоҷикистон (СМР) ҳадафи зерин гузошта шудааст, ки то соли 2030 бояд сатҳи даромадҳои дохилӣ 3,5 маротиба боло бурда шуда, сатҳи камбизоатӣ ду баробар коҳиш дода шавад. Равона намудани даромадҳои дохилӣ ҳамчун самти афзалиятнок ва аввалиндараҷаи Ҳукумат барои ноил шудан ба ҳадафҳо, вазифаҳои СМР ва беҳбуди устувориҳои низоми буҷет, бахусус бо назардошти сатҳи бе ин ҳам баланди қарзи давлатӣ боқӣ мемонад.

Дар тури солҳои истиқлолият, буҷети давлатӣ сол аз сол дар ҳолати афзоиш қарор дорад, ки ин иқтисодии давлатро бештар намуда, ба маблағгузориҳои соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт замина фароҳам меорад.

Воридоти даромадҳои буҷети давлатӣ ва ҳиссаи андозҳо дар он дида мебароем.

Диаграммаи 1. Даромадҳои буҷаи давлатӣ ва ҳиссаи андозҳо дар он

Сарчашма: Сомонаи расмӣ Агентии омили назди Президенти ҶТ: <https://stat.tj>.

Аз маълумотҳои ҷадвал бармеояд, ки ҳиссаи андозҳо дар буҷети давлатӣ бештар дар тури солҳо тақрибан 70% ро ташкил медиҳад. Дар соли 2020 вобаста ба таъсири бемории ҳамагири короновирус воридоти андозҳо нисбати соли 2019 қариб, ки бетағйир мондааст. Нисбат ба соли 2010 ҳаҷми буҷети давлатӣ қариб 4 баробар афзоиш ёфта, ҳиссаи андозҳо низ ба ҳамин миқдор зиёд гаштаанд. Дар соли 2021 афзоиши даромадҳои буҷаи давлатӣ ва воридоти андозҳо дар даромадҳои буҷети давлатӣ бештар гардидааст.

Барои беҳтар намудани муносибатҳои андозбандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025 амал менамояд, ки тадбирҳои мушаххасро барои афзоиши самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ, инчунин беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои андозӣ дар бар мегирад. Сарфи назар аз пешравӣ дар

баъзе соҳаҳо, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчунон дар баъзе соҳаҳо бо мушкилоти сохторӣ рӯ ба рӯ аст.

Бо дар назар доштани вазъи мавҷуда айни замон масъалаҳои муҳимми маъмурикунонии андоз инҳо ба ҳисоб мераванд:

– ҳамкориҳои самараноки байни идоравӣ дар самти маъмурикунонии андоз;

– мавҷуд набудани тартиби арзёбии танзими меъёрҳои андозҳо ва таъсири имтиёзҳои андозӣ;

– истифодаи қисман ва нопурраи механизмҳои ҳавасмандкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ;

– баҳисобгирии нопурраи имтиёзоти истифодашуда аз ҷониби андозсупорандагон;

– ҳанӯз ҳам нокифоя будани имкониятҳои хизматрасонии электронӣ ба андозсупорандагон ва сатҳи пасти расонидани ёри ба онҳо;

– нокифоя будани арзёбии пайвастаи таҳлили даромадҳои андозӣ;

– сатҳи нокифояи назорати дохилии эътимоднокии нишондиҳандаҳои маҳзани маълумот ва системаҳои технологияи иттилоотӣ;

– нокифоя будани дониши андозӣ ва ҳуқуқи андозсупорандагон (аз он ҷумла сатҳи огаҳии онҳо аз ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои худ);

– мутобиқ набудани баъзе муносибатҳои андозии байни мақомоти андоз ва андозсупорандагон ба имкониятҳои техникийи технологияҳои муосир оид ба интиқол ва мубодилаи иттилоот;

– ҳавасмандии нокифояи андозсупоранда барои иҷрои дуруст ва сари вақтии

– уҳдадориҳои андозӣ;

– анҷоми нопурраи мониторинги воридоти андозҳо ва пешгирии намудани

– ҳолатҳои саркашӣ аз пардохти андозҳо аз ҷониби мақомоти маҳаллии андоз;

– дар минтақаҳо номукамал будан ва дар ҳолатҳои алоҳида умуман татбиқ нагардидани механизми арзёбии ҷанбаҳои сифатӣ ва миқдорӣ ва имкониятҳои воқеии ҷамъоварии андоз.

Таҳлилҳои дар боло оварадшуда нишон медиҳад, ки андоз дар таъмини рушди иқтисодӣ нақши асосиро доро буда, сиёсати дурусти он метавонад ба ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва афзоиши сармоягузорию маблағгузорӣ замина гузошта, ба афзоиши нишондиҳандаҳои маркоиктисодӣ оварда расонад. Сиёсати бесамари он ва гаронии ниҳоят зиёди андозҳо баръакс ба рушди иқтисодӣ монеъ шуда, ба нишондиҳандаҳои иқтисодӣ метавонад таъсири манфӣ расонад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам
2. Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.01.2021.
3. Гулов, Ш. М. Назария ва таърихи андозбандӣ. Васоити таълимӣ / Ш. М. Гулов. – Душанбе: Нушбод, 2022
4. Гулов, Ш. М. Современное состояние налоговой системы Республики Таджикистан / Ш. М. Гулов // Вестник Таджикского национального

- университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 5. – С. 193-198.
5. Гулов Ш.М. Назарияи иқтисодӣ. Душанбе: 2021. - 288 с.
  6. Гулов, Ш. М. Муаммоҳои андозбандӣ дар шароити муосир / Ш. М. Гулов // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2023. – №. 2(82). – Р. 193-200.
  7. Халифазода С. Ҷанбаҳои назариявии тақмили механизми маъмурикунонии андоз дар шароити бӯҳронӣ/ С. Халифазода, Э.Н. Шералиев / Конфронси ҷумҳуриявии илмӣ- амалӣ дар мавзӯи Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи пандемияи коронавирус. – Кӯлоб, 2021. - С. 333.336.
  8. Маъмуров А.М. Тенденция развития налогового администрирования в Таджикистане / А.М. Маъмуров, А.С. Наманова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. Научно-теоретический журнал. - Худжанд, 2014. - №1 (57). - С. 144 -151.
  9. Сомонаи расмии Агентии омери назди Президенти ҚТ: <https://stat.tj>.
  10. Сомонаи расмии Кумитаи андози назди Ҳукумати ҚТ: <https://andoz.tj>.

ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ АНДОЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Дар мақола аҳамияти ва таъсири андозҳо ба иқтисодиёти кишвар шарҳ дода шуда, нақши он дар шароити низоми иқтисоди бозорӣ асоснок карда шудааст.

Ҳиссаи андозҳо дар ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар тули солҳои истиқлолият таҳлил гардида, нақши андозҳо дар он асоснок гардидааст.

Инчунин проблемаҳои асосии дар ин самт ҷойдошта таҳлил гардида, хусусиятҳои зоҳиршавии онҳо дар шароити низоми иқтисоди бозорӣ дарҷ гардидааст. Дар навбати худ, хусусиятҳои низоми амалкунандаи андоз ва таъсири он ба иқтисодиёт, бахусус соҳаи соҳибкорӣ оварда шудааст. Инчунин дар мақола самтҳои рушди маъмурикунонии андозҳо дар шароити имрӯза асоснок шуда, вазифаҳои асосии барномаи мазкур шарҳ дода шудааст.

Калидвожаҳо: андоз, низоми андоз, сиёсати фискалӣ, рушди иқтисодӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, молия, бучети давлатӣ, даромадҳои бучети давлатӣ, хароҷоти бучети давлатӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, иқтисоди бозорӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье разъясняется значение и влияние налогов на экономику страны, а также обосновывается их роль в условиях системы рыночной экономики.

Проанализирована доля налогов в валовом внутреннем продукте за годы независимости и обоснована роль налогов в нем.

Также проанализированы основные проблемы в этом направлении и перечислены особенности их появления в условиях системы рыночной экономики. В свою очередь представлены особенности действующей налоговой системы и ее влияние на экономику, особенно на предпринимательский сектор. Также в статье обосновываются направления

развития налогового администрирования в современных условиях и разъясняются основные задачи данной программы.

Ключевые слова: налог, налоговая система, фискальная политика, экономическое развитие, предпринимательская деятельность, финансы, государственный бюджет, доходы государственного бюджета, расходы государственного бюджета, валовой внутренний продукт, рыночная экономика.

FORMATION OF TAX SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY

The article explains the meaning and influence of taxes on the economy of the country, and substantiates their role in the conditions of market economy system.

The share of taxes in the gross domestic product for the years of independence is analyzed and the role of taxes in it is substantiated.

Also analyzed are the main problems in this direction and listed features of their emergence in the conditions of market economy system. In turn, the features of the current tax system and its impact on the economy, especially on the business sector, are presented. Also the article substantiates the directions of tax administration development in modern conditions and explains the main tasks of this program.

Keywords: tax, tax system, fiscal policy, economic development, entrepreneurial activity, finance, state budget, state budget revenues, state budget expenditures, gross domestic product, market economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулов Шерали Маҳмадсаидович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент мудири кафедраи андоз ва андозбандӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 935 82 90 91

Сведения об авторе: Гулов Шерали Махмадсаидович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедры налоги и налогообложение. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 935 82 90 91

Information about the author: Gulov Sherali Mahmadsaidovich. – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Taxes and Taxation. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 935 82 90 91

РУШДИ САЙЁҲӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЗЪИ ИҚТИСОДИ-ИҚТИМОИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саъдуллозода С. С. – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи географияи иқтисодӣ ва сайёҳии ДМТ

Сайёҳӣ ҳамчун падидаи нав дар раванди густаришҳои муносибатҳои иқтисодӣ аҳамияти зиёдеро касб намудааст. Рушду нумӯи иқтисоди миллӣ

имрӯз аз як қатор соҳаҳои ҳаётан муҳимми хоҷагии халқи мамлакат вобастагӣ дорад. Яке аз чунин бахшҳои муҳим ин соҳаи сайёҳӣ ба шумор меравад, ки сол аз сол таъсири он ба вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии кишварҳои олам бештар гардида истодааст. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки сайёҳӣ ҳамчун бахши муҳимми иқтисодиёт аз оғози нимаи дуюми садаи ХХ мавриди таваҷҷуҳи олимони соҳа қарор гирифт. Дар асрҳои миёна сайёҳӣ бештар бо мақсади савдо ва хариду фурӯши молу кола ба анҷом мерасид. Имрӯз бошад, сайёҳӣ ҳамчун омил таҳриқдиҳандаи иқтисодиёт баромад намуда, ба рушди устувори иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат заминаи заруриро фароҳам меорад.

Нимаи дуюми асри ХХ дар такмилёбии соҳаи сайёҳӣ нақши муҳим дорад, зеро дар ин давра сайёҳӣ ҳамчун тичорат шинохта шуд ва ширкатҳои сайёҳӣ ба фаъолият оғоз намуданд [2, с.52]. Аввалин меҳмонхонаҳо дар Аврупо чихати қабули сайёҳон ташкил гардиданд, ки ин омил сабаби зиёдшавии шумораи сайёҳон дар ҷаҳон гардид. Баъд аз солҳои 1980 раванди инкишофи сайёҳӣ дар саросари ҷаҳон густариш ёфт ва дар ин самт тағйироти зиёде ба амал омаданд. Махсусан, зиёдшавии ширкатҳои гуногуни сайёҳӣ, ташаккули шаклҳои сайёҳӣ, ташкили хизматрасониҳои алоҳидаи сайёҳӣ ва ғайра раванди рушди сайёҳиро густариш бахшиданд [6, с.29].

Воқеан, соҳаи сайёҳӣ имрӯз ба яке аз соҳаҳои афзалиятноке мубаддал гардидааст, ки метавонад дар таҳкими иқтисоди кишвар нақши калидӣ дошта бошад. Корҳои таҳқиқотӣ-илмӣ дар пешбурди соҳаи сайёҳӣ нақши бузургдоранд ва метавонанд рушди ин соҳаро таъмин созанд. Мушкилоти иқтисодиёти ҷаҳон ва масоили такмили сайёҳӣ ва идоракунии он дар асарҳои олимони рус ба монанди А.Ю. Александрова, Д.Г. Брашнова, И.В. Зорина, Ю.А. Кускова ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [1,2,4,5]. Олимони болозикр самтҳои муҳимми соҳаи сайёҳӣ ва идоракунии самараноки онро баррасӣ намуда, масоили рушди онро пажӯҳиш намудаанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таҳқиқотҳои илмӣ аз ҷониби олимони соҳа мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд ва раванди рушди соҳаи мазкурро метавонанд боз ҳам густариш диҳанд.

Дар асри ХХI сайёҳӣ ба беҳгардии вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳо таъсири назаррас гузошта, рушди устувори кишварҳоро таъмин сохт. Дар кишварҳои дигар сайёҳӣ ҳамчун омил муҳим дар таъмини аҳоли бо ҷойҳои нави корӣ, зиёдшавии даромади аҳоли, ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ, баландбардории сатҳи маориф, беҳгардии соҳаи тандурустӣ иттилоотикунонӣ ва ғайраҳо аҳамияти хос дорад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сайёҳӣ имрӯз ба яке аз тичоратҳои сердаромад табдил ёфта, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии аксари кишварҳо аз он вобастааст.

Тибқи нишондодҳои омории Созмони Умумиҷаҳонии Сайёҳӣ дар соли 2012 шумораи умумии сайёҳон дар тамоми олам 1 млрд. – ро ташкил дод, ки ин нишондиҳанда дар соли 2020 то ба 1,561млн. нафар расидааст ва тибқи дурнамои созмони мазкур таи солҳои оянда низ раванди мазкур то ба андозаи 4% рушд хоҳад ёфт. Яъне, сол аз сол афзоишёбии шумораи сайёҳон гувоҳи такмилёбии соҳаи сайёҳӣ дар кишварҳои ҷаҳон мебошад [12]. Агарчанде солҳои 2019-2020 пандемияи COVID-2019 ба кулли соҳаҳои иқтисодиёти кишварҳо зарба зад, вале новобаста аз ин шумораи сайёҳон рӯ ба афзоиш

ниҳодааст. Метавон зикр намуд, ки индустрияи сайёҳӣ дар ҷаҳон босуръат пеш рафта истодааст ва дар ин раванд кишварҳои муваффақ мегарданд, ки ба соҳаи мазкур аҳаммияти бештар зоҳир менамоянд. Таҳлили нишондиҳандаҳои омӯри нишон медиҳанд, ки 5%-и маҷмуи маҳсулоти дохилии ҷаҳон ва 30% -и ҳаҷми умумии содироти хизматрасониҳоро дар саросари ҷаҳон (1 трлн доллари Амрикоӣ) сайёҳӣ ташкил медиҳад [10]. Метавон зикр намуд, ки сайёҳӣ дар ҷаҳон ба таври нобаробар инкишоф ёфтааст ва баъзе аз минтақаҳои ҷаҳон дар ин самт густариш наёфтаанд. Қисми зиёди сайёҳон ба кишварҳои ғарбӣ майлдоранд, ки ин нишондиҳанда пеш аз ҳама бо рушди вазъи иқтисодии минтақаи мазкур вобаста аст. Зиёда аз 70%-и сайёҳон дар соли 2020 ба Аврупо сафар кардаанд, ки тақрибан 60%-и маблағҳои сайёҳон дар ин сол ба Аврупо ирсол гардидааст. Аз ин хотир, баррасии таҷрибаи кишварҳои аврупоӣ ва истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз роҳҳои рушди сайёҳӣ ба ҳисоб меравад [10].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайи рушди соҳаи сайёҳӣ ва ташкили заминаи мусоид тамоми чораҳои заруриро андешида истодааст, ки ба ақидаи мо дар оянда метавонад ба инкишофи соҳаи мазкур тақони ҷиддӣ бахшад.

Ташкилотҳои байналхалқӣ чораандешиҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро яке аз роҳҳои босамари таҳкими соҳаи сайёҳӣ медонанд. Алахусус, аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон эълон гардидаи солҳои 2019-2021 “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” заминаи мусоидест, ки раванди инкишофи соҳаи сайёҳиро боз ҳам густариш медиҳад. Вобаста ба мақсадҳои Стратегияи рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, мероси бои фарҳангиву таърихии Тоҷикистон, табиати нотакрор, ҳайвоноти нодир, кӯҳҳои сар ба фалак ва маконҳои осоиштиву кӯлҳои табиаш шароити хубест барои ҷалби бештари сайёҳон ва ба ин васила таъмини рушди нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ. Дар партави сиёсати созандаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соҳаи сайёҳӣ бемайлони рушд карда, ин самти муҳимми стратегӣ ба пешравиҳои назаррас ноил гардида, дар арсаи байналмилалӣ эътибори хосса пайдо кардааст. Узвияти Тоҷикистон ба Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ, шомил шудани пойтахти кишварамон Душанбе ба Федератсияи умумиҷаҳонии шаҳрҳои сайёҳӣ, эълон шудани пойтахти сайёҳии Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ барои солҳои 2020-2021, шомил шудан ба ЮНЕСКО мероси моддӣ фарҳангӣ: мавзеи таърихии «Саразм», «Боғи миллӣ» ва мероси ғайримоддӣ фарҳангӣ: «Чакан - санъати гулдӯзии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Иди Наврӯз», «Оши палов» ва «Муסיқии Шашмақом» - далели он аст ва симои сайёҳии Тоҷикистон дар тамоми ҷаҳон маълум гардид. Намояндагони соҳаи сайёҳии кишвар барои ворид шудан ба бозорҳои нав дар бузургтарин намоишгоҳҳои тижоративу ҳунари дар Олмон, Британияи Кабир, Малайзия, ИМА, Фаронса, Ҷумҳурии Корея, Арабистони Саудӣ, Аморати Муттаҳидаи Араб, Кувайт, Қатар, Юнон, Испания, Белгия, Туркия, Федератсияи Руссия, Қазоқистон, Ўзбекистон ва дигар кишварҳо захираҳо ва иқтисодии сайёҳии кишварро ба дӯстдорони сайёҳии Тоҷикистон таблиғ мекунанд [12].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари сайёҳӣ дар маркази таваҷҷуҳи ташкилотҳои рейтингии гуногун қарор дорад ва

пайваста баҳогузорӣ мегардад. Аз ҷумла, Тоҷикистон аз рӯи як назарсанҷии Созмонҳои бонуфуз ва расонаҳои ҷаҳонӣ ҳамчун кишвари сайёҳӣ чунин баҳогузорӣ гардидааст [9]:

– оҷонсии таҳлилии «ТурСтат»-и Русия рейтинги кишварҳои ҷаҳонгардии хориҷиро дар соли 2017 таҳия ва маъруфтарин кишварҳоро барои сайёҳони рус дар соли 2017 муайян кардааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба феҳристи 50 кишвари хориҷӣ барои сайёҳони Русия маъруфтарин доништа шудааст;

– институти Иқтисод ва Сулҳ шохиси нави кишварҳои амро нашр кард, ки Тоҷикистон дар он ҷаҳор зина боло рафт. Дар ин гурӯҳ Тоҷикистон аз Туркманистон, Арманистон, ИМА, Русия, Туркия ва Исроил пеш аст;

– дар назарсанҷии маҷаллаи бонуфузи байналмилалии "Lonely Planet" дар миёни 10 минтақаи беҳтарини сайру саёҳат қад-қади Роҳи Абрешим дар Осиёи Марказӣ дар ҷойи аввал қарор гирифт. Ин пажӯҳиш аз ҷониби Lonely Planet дар наشري солонаи 10 кишвари беҳтарини ҷаҳонгардӣ, беҳтарин шаҳрҳои сайёҳӣ, беҳтарин минтақаҳо ва беҳтарин арзишҳои сайёҳӣ ҷой гирифтааст.

Бо вучуди ин, пешниҳоди як қатор тавсияҳо муҳим аст, ки татбиқи онҳо барои ҳалли як қатор мушкилоти ҷиддии соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кумак мекунад:

– таҳияи инфрасохтор, рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун маркази байналмилалии сайёҳӣ таъмин созад;

– тавсеаи иқтисодии баҳши сайёҳӣ барои эҷоди ҷойҳои корӣ, даромад ва фарогирии иҷтимоӣ;

– такмил ё ислоҳоти системаҳои иттилоотӣ дар соҳаи сайёҳӣ;

– ислоҳоти заминаи қонунгузорӣ дар соҳаи сайёҳӣ;

– ташаккул додани кадрҳои, ки дар сатҳи баланд кор карда тавонанд;

– самтҳои асосии баланд бардоштани сифати хизматрасонии сайёҳӣ дар минтақаҳои дурдасти кишвар.

АДАБИЁТ

1. Александрова А.Ю. География туризма как научная дисциплина // География туризма / Под ред. А.Ю. Александровой. – М.: КНОРУС, 2010.
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм: Учебник. – СПб.: Невский фонд, 2011.
3. Жукова, М.А. Менеджмент туризма [Матн] / М.А. Жукова. – Москва 2015. – стр. 10.
4. Зорин И.В. Менеджмент туризма: Учебник для студентов. – М.: РМАТ, 2009.
5. Ирэни Н. Туризм, развитие и независимость в Кабо-Верде. Исследования мира и безопасности / Недель, Факультет экономики, Университет Коимбры, № 4, 2010.
6. Саъдуллозода, С. С. Концепция развития банковской системы и ее устойчивой финансовой системы / С. С. Саъдуллозода // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2022. – № 1(40). – С. 236-243. – EDN AZUCBR.
7. Гаюров, Ф. Ҳ. Баррасии масоили назариявӣ-амалии истифодаи навоариҳои электронӣ дар низоми бонкӣ ва дурнамои рушди он / Ф. Ҳ. Гаюров, С. С. Мирзоев, Ш. Б. Фозилова // Вестник Бохтарского

государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2020. – №. S1-4-2(80). – P. 259-262. – EDN PJGLCZ.

РУШДИ САЙЁҲӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЪЪИ ИҚТИСОДИ-ИҚТИМОИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масоили рушди сайёҳӣ ва таъсири он ба ваъъи иқтимой-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ ва баҳс қарор гирифтааст. Муаллиф бо истифода аз маълумотҳои оморӣ ва сарчашмаҳои илмӣ хориҷиву дохилӣ паҳлуҳои назариявӣ-амалии масъаларо ба васеъ омӯхта, назари худро дар ин самт ибраз доштааст. Мушкилиҳое, ки дар соҳаи сайёҳии кишвар мавҷуданд аз ҷониби муаллиф гурӯҳбандӣ гардида, сабабҳои пайдоши онҳо маълум карда шудааст. Ҳамин тавр, муаллиф соҳаи сайёҳиро ҳамчун нишондиҳандаи муҳимми иқтисодӣ миллӣ дониста, ҷиҳати рушди минбаъдаи он тавсияҳои муфид пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, иқтисоди миллӣ, иқтисодиёт, сармоягузорӣ, фазои сайёҳӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, баҳши сайёҳӣ, сайёҳии экологӣ, агротуризм.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ – ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы развития туризма и его влияние на социально-экономическое положение Республики Таджикистан. Используя статистические данные, зарубежные и отечественные научные источники, автор подробно изучил теоретические и практические аспекты вопроса и предложил собственный взгляд в этом направлении. Автором сгруппированы проблемы, существующие в сфере туризма страны, и выявлены причины их возникновения. Таким образом, автор рассматривает индустрию туризма как важный показатель национальной экономики и предлагает полезные рекомендации по ее дальнейшему развитию.

Ключевые слова: туризм, народное хозяйство, экономика, инвестиции, туристское пространство, туристская инфраструктура, туристическая сфера, экологический туризм, агротуризм.

DEVELOPMENT OF TOURISM AND ITS IMPACT ON THE ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the development of tourism and its impact on the socio-economic situation of the Republic of Tajikistan. Using statistical data, foreign and domestic scientific sources, the author studied in detail the theoretical and practical aspects of the issue and offered his own view in this direction. Thus, the author considers the tourism industry as an important indicator of the national economy and offers useful recommendations for its further development.

Key words: tourism, national economy, economy, investments, tourist space, tourist infrastructure, tourism sector, ecological tourism, agrotourism.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саъдуллозода Сафарбек Саъдулло – номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент, и.в., мудири кафедраи географияи иқтисодӣ ва сайёҳии факултети молиявӣ иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Аини 35, E-mail: safarbek-8888@mail.ru Телефонфон: (+992) 980-80-88-88.

Сведение об авторе: Саъдуллозода Сафарбек Саъдулло, к.э.н., доцент и.о., заведующей кафедры экономической географии и туризма Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Аини 35, E-mail: safarbek-8888@mail.ru. Телефонфон: (+992) 980-80-88-88.

Information about the author: Sadullozoda Safarbek Sadullo, Ph.D., Associate Professor, Acting Head of the Department of Economic Geography and Tourism, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, E-mail: safarbek-8888@mail.ru. Phone: (+992) 980-80-88-88.

ПРОБЛЕМА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ САНКЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Содикзода П. – к.э.н., доцент, заведующего кафедрой мировой экономики ТНУ

Экономические санкции можно определить, как "принудительные меры, применяемые страной или группой стран против другой страны, ее правительства или отдельных субъектов с целью вызвать изменение в поведении или политике" [3]. Санкции могут быть коллективными, как в случае с Ираком, или избирательными, затрагивающими конкретные товары или конкретных лиц, вовлеченных в торговый спор. Санкции могут быть действиями одной страны (двусторонние санкции) или нескольких стран (многосторонние санкции). Экономические санкции включают в себя торговые и финансовые санкции, и на практике эти два вида санкций значительно пересекаются, особенно когда речь идет об общих санкциях. В узком смысле экономические санкции являются частью логики экономической войны. Это связано с тем, что страна-инициатор обычно готова, по крайней мере в краткосрочной перспективе, нести экономические и финансовые издержки в игре с двойной отрицательной суммой.

В этом случае предполагается, что санкции ухудшат экономическую ситуацию и приведут к давлению общества на правительство. В связи с этим, во многих исследованиях и статьях, посвященных санкциям, ставится вопрос об их эффективности и делается вывод о том, что в большинстве случаев санкции неэффективны [2]. Согласно другому подходу, важно попытаться понять связь и взаимодействие между глобализацией и экономическими санкциями. Санкции замедляют торговлю, в то время как глобализация направлена на ее стимулирование и развитие. Санкции также можно сравнить с одной из форм протекционизма, которая имеет те же недостатки. Речь идет о неравенстве, с которым сталкиваются санкции, и о масштабах их последствий. Так, санкции США, как правило, имеют больший вес и влияние на глобализацию, чем санкции, введенные менее сильными в экономическом и политическом отношении странами. Однако и глобализация, и санкции подчеркивают динамику интеграции и исключения стран в международных

отношениях и торговле. Таким образом, глобализация может быть структурой, которая наказывает санкции, увеличивая количество возможных обходных путей и делая санкции менее значимыми. Поэтому позиция Китая позволяет Судану ограничить воздействие западных санкций. И наоборот, растущая интеграция стран в процессе глобализации увеличивает взаимозависимость и эффективность санкций. В этом контексте глобализация усиливает экономическое воздействие санкций на страны, попавшие под них. С этой точки зрения рассмотрение эффективности санкций в контексте глобализации может дать некоторые ответы на вопрос об обоснованности санкций.

Томас Фридман отметил, что мир стал настолько взаимозависимым, что действия одной страны мгновенно отражаются на всей планете [5]. Фридман пришел к выводу, что конфликты стали бесперспективными, поскольку ущерб, наносимый экономике, в том числе, и экономике победителей, таков, что потенциальные выгоды сводятся на нет: Еще в 1910 г. Норман Энджелл утверждал, что вероятность войны между великими державами мала из-за существующих между ними экономических связей [4], а четыре года спустя Первая мировая война положила конец этому периоду глобализации.

Джон Мейнард Кейнс высоко оценил миротворческий потенциал экономических санкций; в 1935 г. он отстаивал принцип введения санкций против Италии и опровергал утверждения о том, что санкции могли спровоцировать Муссолини на объявление войны. Такое экономическое оружие продолжало широко применяться и после Второй мировой войны, хотя и с неоднозначными результатами. Примеры Кубы и Ирака показывают, что экономическое оружие не является достаточным средством принуждения для свержения режима, а, напротив, может укрепить его, вызвав у населения необоснованное чувство агрессии ("сплочение вокруг флага") [6].

Однако вполне реально предположить, что глобализация может снизить эффективность и, следовательно, актуальность экономических санкций. Глобализация, по-видимому, работает против эффективности экономических санкций, поскольку увеличивает экономическую взаимозависимость и потенциал торговых потоков для вытеснения тех, которые блокируются экономическими санкциями. Уже в XIX веке континентальная блокада Наполеона привела к краху британского экспорта, который был быстро преодолен за счет контрабанды и развития торговых отношений со странами, не входящими в сферу влияния Франции. В последнее время отношения между Китаем и Ираном значительно укрепились в результате американских и европейских санкций против Исламской Республики, что привело к большому количеству китайских инвестиций, особенно в иранский нефтяной сектор. Аналогичным образом действия России и Китая в Северной Корее и странах Африки ограничили эффективность западных санкций. Более того, вариант санкций между крупными экономическими державами априори очень опасен в силу международной фрагментации производственного процесса. Какие страны, сильно вовлеченные в глобальную экономику, рискнут нарушить цепочки добавленной стоимости, в которых участвуют их собственные компании?

Санкции ни в коем случае не освобождают от ответственности "санкционирующую" страну. Если инвестиции в определенные страны запрещены, то возможности для бизнеса экономических операторов в странах, попавших под санкции, будут ограничены. Для американских нефтяных компаний такая ситуация является неприемлемой, поскольку некоторые компании стремятся осваивать рынки и природные ресурсы стран, находящихся под санкциями, таких как Иран. Поэтому принудительная дипломатия США, особенно в Иране, иногда противоречит экономическим интересам их собственных компаний. В годы "холодной войны" зерновое эмбарго, введенное США против Советского Союза, нанесло значительный ущерб сельскохозяйственному сектору США. Фактически рост зависимости от некоторых природных ресурсов сделал санкции невозможными. Поэтому влияние европейских санкций против России было ограничено нежеланием некоторых государств-членов, зависящих от российского газа, и отсутствием консенсуса по поводу более ограничительных мер. Наконец, существует также значительный риск того, что санкции могут привести к дорогостоящим ответным мерам.

Экономические санкции представляются вполне осуществимыми только в том случае, если приостановка торговли со страной-объектом санкций не будет иметь разрушительных последствий для экономики страны-объекта в долгосрочной перспективе. За исключением случаев реальной войны, демократические западные правительства, целью которых является обеспечение условий, благоприятствующих экономическому росту и полной занятости, похоже, не могут взять на себя ответственность за крах некоторых отраслей собственной промышленности или нарушение поставок сырья. Глобализация ограничивает возможности сдерживания экономическим оружием, поскольку усиливает зависимость от мировой торговли, как в плане поставок, так и в плане распределения.

Наконец, глобализация увеличивает финансовые и коммерческие потоки, делая их практически невозможными для контроля, не говоря уже о раскрытии. Это затрудняет контроль за соблюдением экономических санкций и создает больше возможностей для их обхода, в том числе и экономическими субъектами в странах, в отношении которых действуют санкции. Более того, именно для решения этой проблемы в США вводятся правила экстерриториальности, дающие американским правоохранительным органам право преследовать за нарушение санкций компании, в которых прямо или косвенно заинтересованы граждане США. Ответом на этот вызов, связанный со сложностью применения санкций в условиях глобализации, может стать целевое применение санкций, даже если основной целью является ограничение их воздействия на местное население. Действительно, особенно благодаря современным средствам массовой информации и методам коммуникации, стало проще отслеживать перемещения и участие относительно четко определенных объектов и лиц. Это один из аргументов сторонников идеи о том, что глобализация повысила эффективность экономических санкций.

Хотя может показаться, что глобализация и санкции противоречат друг другу, можно также утверждать, что при определенных условиях глобализация может повысить эффективность санкций, даже если значение

взаимозависимости увеличивает стоимость санкций и делает их результаты более неопределенными. Рост потоков и взаимозависимости увеличивает количество инструментов воздействия. Х. Чингоно, М. Хау и С.Дж. Данда предлагают следующее. Для этого санкции должны изолировать страны, попавшие под санкции, и исключить их из международной экономической системы, затруднив им доступ к рынкам. В этом контексте Акбар Э. Торбат на примере Ирана объясняет, что некоторые виды санкций, в частности финансовые и целевые, а также замораживание активов и запрет на поездки в регион, могут быть особенно эффективными [1].

В глобальном контексте союзы между государствами, основанные на общих интересах, также могут усилить воздействие санкций. Такие союзы, которые зачастую носят более неформальный и непризнанный характер, могут оказывать воздействие на государства, попавшие под санкции, по различным каналам. В случае России, например, воздействие западных санкций усугубилось падением цен на нефть, вызванным главным образом Саудовской Аравией. Однако риск того, что это спровоцирует кризис в развивающейся стране или даже мировой кризис, не равен нулю, поэтому при оценке санкций необходимо принимать во внимание глобализацию. Поэтому трудно установить общую связь между эффективностью санкций и глобализацией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Akbar E. Torbat, «Impacts of the US Trade and Financial Sanctions on Iran», *The World Economy*, vol. 28, n 3, mars 2005, pp. 407-434.
2. Gary Clide Hufbauer, Jeffrey J. Schott et Kimberly Ann Elliott, *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*, Washington, Peterson Institute for International Economics, 1990; Robert A. Pape, «Why economic sanctions do not work», *International Security*, vol. 22, n 2, The MIT Press, 1997, pp. 90-136.
3. Hossein G. Askari, John Forrer, Hildy Teegen et Jiawen Yang, *Economic Sanctions: Examining Their Philosophy and Efficacy*, Westport, Praeger, 2003, p. 77.
4. Norman Angell, *The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*, La Vargne, Bottom of the Hill Publishing, 2012 (1910).
5. Thomas Friedman, *The World is Flat 3.0: A Brief History of the Twenty-first Century*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2005.
6. Zahir A. Quraeshi, Mushtaq Luqmani et Ugur Yavas, «Towards a framework for applying US economic sanctions», *World Review of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, vol. 9, n 1, 2013, pp. 114-130.

МАСЪАЛАИ САМАРАНОКИИ ТАҲРИМҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Дар мақолаи мазкур хусусияти таҳримҳои иқтисодӣ ва ангеҳои эҳтимолии истифодаи онҳо баррасӣ карда шудааст. Аз ҷумла, қайд карда мешавад, ки онҳо метавонанд ҳамчун чораҳои пешгирикунанда барои заиф кардани рақибҳои эҳтимоли истифода шаванд. Таҳримҳои иқтисодӣ бори аввал дар доираи Лигай Миллатҳо аз ҷониби ҳуқуқи оммавии байналмилалӣ

кодификатсия карда шуданд. Дар ҳоли ҳозир онҳо дар Оинномаи СММ низ оварда шудаанд, вале гуфта мешавад, ки таҳримҳои якҷониба аз ҷониби ин Созмони байналмилалӣ маҳкум карда мешаванд, ки монеи татбиқи онҳо намегардад ва ин аз номукаммалии ҳуқуқи байналмилалӣ шаҳодат медиҳад. Муаллифон таснифи мухтасари таҳримҳои иқтисодӣ ва оқибатҳои эҳтимолии онҳоро ҳам барои кишвари ташаббускор ва ҳам барои кишвари таҳримшуда пешниҳод мекунанд. Таҳримҳои иқтисодӣ дар доираи ин мақола дар доираи ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ баррасӣ ва таҳлил карда мешаванд.

Калидвожаҳо: таҳримҳо, СММ, тичорати байналмилалӣ, ҷангҳои иқтисодӣ, ҷаҳонишавӣ, ИМА, самаранокӣ, молия.

ПРОБЛЕМА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ САНКЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В данной статье анализируется природа экономических санкций и мотивы их применения. В частности, указывается, что экономические санкции могут использоваться в качестве предупредительной меры для ослабления потенциального противника. Впервые экономические санкции были кодифицированы в качестве международного публичного права в период существования Лиги Наций. В настоящее время они закреплены в Уставе ООН, однако отмечается, что односторонние санкции осуждаются этой международной организацией и не препятствуют их применению, что свидетельствует об отсутствии международного права. Авторы приводят краткую классификацию экономических санкций и объясняют их возможные последствия как для страны-инициатора, так и для страны, подвергшейся санкциям. В рамках данной статьи экономические санкции рассматриваются и анализируются в контексте глобализации мировой экономики.

Ключевые слова: санкции, ООН, международная торговля, экономическая война, глобализация, США, эффективность, финансы.

THE PROBLEM OF EFFECTIVENESS OF ECONOMIC SANCTIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

This article discusses the nature of economic sanctions and the motivations for their use. In particular, it points out that economic sanctions can be used as a precautionary measure to weaken a potential adversary. Economic sanctions were first codified as public international law within the framework of the League of Nations. It is currently enshrined in the Charter of the United Nations, but it is noted that unilateral economic sanctions have been condemned by this international organization but not prevented from being imposed, demonstrating the lack of international law. The authors provide a brief classification of economic sanctions and their possible consequences for both the initiating country and the sanctioned country. In the framework of this article, economic sanctions are discussed and analyzed in the context of the globalization of the world economy.

Keywords: sanctions, UN, international trade, economic warfare, globalization, efficiency, finance, US.

Маълумот дар бораи муаллиф: Содикзода Парвиз, н.и.и., дотсент, и.в., мудири кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Аини 35, parvizis91@mail.ru.
Телефон: (+992) 100-11-93-06.

Сведения об авторе: Содикзода Парвиз, к.э.н., доцент, и.о., заведующей кафедрой мировой экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Аини 35, E-mail: parvizis91@mail.ru. Телефон: (+992) 100-11-93-06.

Information about the author: Sodikzoda Parviz, Ph.D., Associate Professor, Acting, Head of the Department of World Economy, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, E-mail: parvizis91@mail.ru. Телефон: (+992) 100-11-93-06.

ТАШАККУЛИ ҶОМЕАИ ИТТИЛООТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

*Норов Х. Г. – н.и.у., дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар
иқтисодиёти ДМТ*

*Юсунов Ш. Н. – н.и.у., дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар
иқтисодиёти ДМТ*

Дигаргуниҳои кулӣ дар сохтори геополитикии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тағйироти системаи иҷтимоӣ - сиёсӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҷаҳони муосир тадричан ба давраи сифатан нави рушд ворид мегардад. Раванди ҷаҳонишавӣ тақозо менамояд, ки аксари муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ маданӣ ва сиёсӣ характери умумиҷаҳонӣ касб намоянд. Яке аз падидаи возеҳи ҷаҳонишавӣ, ҷомеаи иттилоотӣ маҳсуб меёбад.

Ҷомеаи иттилоотӣ ин ҷомеае мебошад, ки бо истехсол, ҳифз, коркард, мудирӣ ва истифодаи иттилоъ машғул аст. Ҳадафи асосии ҷомеаи иттилоотӣ ин тавассути технологияҳои иттилоотӣ мизони рақобате дар сатҳи ҷаҳонӣ ба даст овардан аст. Тамоюли вусъатёбии мубодилаи беҳадду марзи иттилоотӣ, рушди Интернет, имкониятҳои бемаҳдуди шабакаҳои иҷтимоӣ, тавре, ки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид карданд: «фосилаи фазою вақт ва макону замонро кӯтоҳ карда, чун қосиди ҷаҳонишавӣ ба мо аз бурду бохти иқтисоду сиёсат, илму фарҳанг, техникаву технологияи муосир ва соири риштаҳои дигари фаъолияти башарият маълумот мерасонад».

Ташаккули ҷомеаи иттилоотии глобалӣ дар асоси технологияи компютерӣ ва иттилоотӣ дар саросари дунё, аз ҷумла дар кишвари мо низ босуръат амалӣ мегардад. Зимнан, ҷаҳони муосир ба даври рушди пайвастаи босуръати расонаҳо ва технологияҳои иттилоотӣ ворид шуд.

Ҷаҳонишавӣ ва падидаи рушани он – ҷомеаи иттилоотӣ, дар баробари манфиатҳо, мутаассифона, метавонад тадричан таъсири амиқи манфӣ расонад. Чунин таъсири манфӣ ва таҳдиди раванди ҷаҳонишавӣ ба шуур ва маънавиёти ҷомеа эҳсос мегардад. Ин дар навбати худ бархӯрд ва хатарҳои навро барои амният ва манфиатҳои миллии давлатҳо ба вучуд меорад. Аён аст, ки ҷаҳонишавии муҳити иттилоотию коммуникатсионӣ, рушди ҷомеаи иттилоотӣ аз ҷониби баъзе қувваҳо барои ифротгарой истифода мешавад.

Ифротгароён бо баҳонаи «табодули назар» дар фазои иттилоотӣ метавонанд таблиғ баранд, тарафдорони навро чалб намоянд, сафи худро афзун намоянд ва тафаккури пурра ташаккулнаёфтаи ҷавонро барои ҳадафҳои хеш истифода намоянд [1, с.300].

Паҳлуҳои гуногуни ҷомеаи иттилоотӣ далели онанд, ки ташаккули он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусиятҳои хосси худро дорад. Бинобар ин, таҳлили ҳолат ва дурнамои инкишофи ҷомеаи иттилоотӣ дар кишвари мо дар шароити муносири аҳамияти хосаро касб мекунад.

Марҳилаи рушди ҷомеаи иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ инҳоянд:

- баланд бардоштани нақши иттилоот, дониш ва технологияҳои иттилоотӣ дар ҳаёти ҷомеа;

- афзоиши шумораи одамон, ки дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, алоқа ва истехсоли маҳсулот ва хизматрасониҳои иттилоотӣ машғуланд, афзоиши ҳиссаи онҳо дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ;

- иттилоотии афзояндаи ҷомеа бо истифода аз телефон, радио, телевизион, интернет, инчунин васоити анъанавӣ ва электронӣ;

- ташкили фазои иттилоотии глобалӣ;

- ҳамкориҳои самаранокӣ иттилоотӣ байни одамон;

- дастрасии онҳо ба захираҳои иттилоотии ҷаҳонӣ;

- қонеъ кардани ниёзҳои онҳо ба маҳсулот ва хизматҳои иттилоотӣ;

- рушди демократияи электронӣ, иқтисодиёти иттилоотӣ, давлати электронӣ, ҳукумати электронӣ, бозорҳои рақамӣ, шабакаҳои электронии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ.

Ҳамин тариқ, инсон дорои маданияти иттилоотӣ аст, агар он чунин талаботҳоро риоя намояд:

- оид ба иттилоот ва равандҳои иттилоотӣ, қисмҳои компютер ва таъминоти барномавии он маълумот дошта бошад;

- моделсозии иттилоотиро ҳангоми ҳалли масъала бо ёрии компютер истифода карда тавонад;

- таҳрир ва сохтани ҳуҷҷатҳоро тавонад, аз ҷумла презентатсияи мултимедӣ;

- иттилооти ададиро бо ёрии ҷадвали электронӣ кор карда тавонад;

- ҳазинаи маълумотҳоро барои ниғаҳдори ва ҷустуҷуй иттилоот истифода карда тавонад;

- манбаҳои иттилооти шабакаии компютериро истифода карда тавонад.

Меъёри пешрафти асосии ҷомеаи иттилоотӣ инҳо мебошад:

- мавҷуд будани компютер;

- дараҷаи пешрафти шабакаии компютерӣ;

- тасарруфи маданияти иттилоотӣ, яъне дар соҳаи технологияи иттилоотӣ дониш доштан ва кор карда тавоништан аст.

Олимон чунин мешуморанд, ки дар ҷомеаи иттилоотӣ раванди компютеркунонӣ ба одамон имконияти дастраскунии иттилоотро аз сарчашмаҳои бозғимод медиҳад, онҳоро аз усулҳои кӯҳнаи кор ҳалос мекунад, дараҳаи баланди автоматикунонии коркарди иттилоотро дар сатҳи истехсолӣ ва ҷамъиятӣ таъмин мекунад [2, с.77].

Як қатор олимон нишонаҳои характерноки ҷомеаи иттилоотиро аз ҳамдигар ҷудо мекунанд:

- аввалияти иттилоот дар муқоиса бо дигар захираҳо таъмин карда мешавад;
- шакли асоси тараққиёт иттилооти иқтисодӣ мешавад;
- автоматикунонии истеҳсолот, нигоҳдорӣ, коркард истифодабарии донишҳо бо ёрии техника ва технологияи навтарини иттилоотӣ асоси ҷамъиятро ташкил хоҳад дод;
- технологияи иттилоотӣ тамоми сатҳи фаъолияти ҷамъияти инсониро фаро гирифта, ба худ характери ҷаҳониро мегирад.

Ғайр аз ҷанбатҳои мусбат боз тамоюлҳои манфӣ пешгӯи карда мешаванд инҳо мебошанд:

- таъсири воситаҳои ахбори умум ба ҷамъият зиёд мегардад;
- технологияҳои иттилоотӣ метавонанд ҳаёти шахсии одамон ва ташкилотҳоро вайрон созанд;
- ба бисёр одамон мутобиқшавӣ ба муҳити ҷомеаи иттилоотӣ душвор мешавад [4, с.132].

Ҳамин тариқ дар натиҷаи омӯзишу таҳлилу тадқиқ ва баррасии ҷомеаи иттилоотӣ ба ҳулосае омада қайд намудан зарур аст, ки ҷомеаи иттилоотӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва асосӣ дар рушди иқтисодиёти муосир оид ба низоми идоракунии корхонаву муассисаҳо ба ҳисоб мераванд мувофиқи мақсад мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар қатори ҷанбаҳои мусбат, оқибатҳои зараровари зухуроти ҷомеаи иттилоотӣ дар ҷумҳурии мо низ муайян карда шаванд, ки дар натиҷаи он намудҳои нави хатар ва таҳдидҳо ба давлатҳои миллӣ, аз ҷумла ба Тоҷикистон метавонанд таъсир расонанд. Вобаста ба ин, гуфтан ҷоиз аст, ки дар шароити муосир дар байни шумораи хатарҳои иттилоотӣ, ки ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаи тоҷик хатарҳои ҷиддӣ доранд ҷинойтҳои компютерӣ, истеҳсоли намудҳои нави аслиҳои иттилоотӣ, фишори иттилоотӣ, ривочи намудҳои мухталифи беморӣ, таҳдиди таҳқиромез ба тафаккури инсонӣ, аз даст додани мухторияти иттилоотӣ, ки ба безътиноии равонӣ ва носолимгардонии иҷтимоии одамон оварда мерасонад, ташвишвар аст.

Манфиати ҷомеа дар соҳаи иттилоот дар таъмини манфиати шахсӣ, устувории демократия, ташкил намудани давлати ҳуқуқбунёди иҷтимоӣ ва таъмини ваҳдату ҳамраъӣи ҷомеа, дар навбати аввал, рушду эҳёи маънавии мамлакат мебошад. Ҳадафи давлат дар муҳити иттилоотӣ дар ташкил намудани шароит барои рушди ҳамоҳанги инфрасохтори иттилоотии мамлакат, амалигардонии ҳуқуқи озодиҳои конститутсионии инсон ва шахрванд дар соҳаи гирифтани иттилоот ва истифодаи он бо мақсади устувории сохти конститутсионӣ, мустақилият ва яклухтии ҳудудӣ, суботи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва рушди ҷомеа мебошад. Дар ин самт яке аз шартҳои асосии озодии иттилоотӣ ва амнияти иттилоотии Тоҷикистон ин ворид намудани технологияи муосири рақамии иттилоот дар ҳама соҳаҳои ҳаёт мебошад [3, с.25].

Қайд намудан зарур аст, ки барои баланд бардоштани самаранокии кори фаъолияти ҷомеаи иттилоотии Тоҷикистон чунин пешниҳодҳо зарур мебошанд:

- ғаъол гардонидани ҷомеаи Тоҷикистон дар рафти муқовимат бо падидаҳои номатлуби ҷомеа ба воситаи шабакаҳои иҷтимоӣ, ва ВАО;
- ба ҷомеаи Тоҷикистон расонидани афзалиятҳои ҷомеаи иттилоотӣ ва таҳдиду хатарҳои дар раванди ҷаҳонишавии ҷомеаи муосир пайдошаванда;
- таъсис намудани маркази ягонаи илмӣ-таҳқиқотии «Амнияти иттилоотии Тоҷикистон».

ЛИТЕРАТУРА

1. Барановская Т.П. Информационные системы и технологии в экономике. – Москва, 2008. - 350 с.
2. Ниёзов А.С., Шамсов И.С. Э-правительство Республики Таджикистан как эффективная технология оказания государственных услуг: состояние и перспективы// Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика, 2016. - № 3. -С.77-84.
3. Нодирхонов Г.Г. Ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ дар Тоҷикистон ва таъмини амнияти он дар шароити таҳаввулоти глобалии ҷаҳони муосир. Автореферат. - Душанбе, 2023. - 25 с.
4. Норов Х.Г., Мухсинов Д.С. Совершенствование методов количественной оценки информационных ресурсов фирмы. Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе 2016. - № 2\8(215). -С.132-136.

ТАШАККУЛИ ҶОМЕАИ ИТТИЛООТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Ҳадафи ҷомеаи иттилоотии Тоҷикистон ташаккул ва баландбардории сифати ҳаёти шаҳрвандон, тақвияти бахшҳои иқтисод, иҷтимоию сиёсӣ ва шуури ҷомеа мебошад. Паҳлуҳои манфии ҷомеаи иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ дар пурзуршавии таъсири иттилоӣ умум ба инсон, ҳаёти шахсӣ, афзоиши иттилоӣ бардурӯғ, бесифат ва ғайриэътимоднок, раҳнаи маълумоти маҳрамонаӣ ӯ ифода меёбад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷомеаи иттилоот, ҷаҳонишавӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Развитие информационного общества в Таджикистане имеет цель сформировать и повышать качество жизни граждан, развивать экономическую, социально-политическую и духовную сферу жизни общества. Негативные стороны информационного общества в условиях глобализации выражаются в усилении влияния средств массовой информации на человека, их вторжение в частную жизнь, потоке ложной информации, некачественной и недостоверной информации, нарушении конфиденциальности личных данных.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, информационное общество, глобализация.

FORMATION OF THE INFORMATION SOCIETY OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The development of the information society in Tajikistan aims to form and improve the quality of life of citizens, to develop the economic, socio-political and spiritual sphere of society. The negative aspects of the information society in the context of globalization are expressed in the strengthening of the influence of the media on people, their invasion of privacy, the flow of false information, poor and inaccurate information, violation of the confidentiality of personal dates.

Keywords: Republic of Tajikistan, information society, globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: Норов Хуршед Гиёсиддинович – номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, E-mail: khurshed_tnu@mail.ru, Телефонифон: (+992) 888-447-443

Юсупов Шодмон Насурович - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефонифон: +992 918 12 39 40, почтаи электронӣ: Shodmon26101982@mail.ru

Сведения об авторах: Норов Хуршед Гиёсиддинович - к.э.н., доцент кафедры информационных системы в экономике Таджикский национальный университет, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: khurshed_tnu@mail.ru, Телефонифон: (+992)) 888-447-443

Юсупов Шодмон Насурович – кандидат экономических наук, доцент кафедры информационных системы в экономике, Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефонифон: 918-12-39-40. E-mail: Shodmon26101982@mail.ru

Information about the authors: Norov Khurshed Giyosiddinovich – Ph.D., Associate Professor, Department of Information Systems in Economics, Tajik National University, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: khurshed_tnu@mail.ru, Phone: (+992) 888-447-443

Information about the author: Yusupov Shodmon Nasurovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Information Systems in Economics, Tajik National University. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: 918-12-39-40. E-mail: Shodmon26101982@mail.ru

ТАҲЛИЛИ ОМОРИИ ТАҒЙИРЁБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД

*Маҷидов А. А. – муаллимаи калони кафедраи омили ДМТ
Одинаев М. А. – н.и.и., дотсенти кафедраи омили ДМТ*

Захираҳои меҳнатӣ чузъи муҳимми иқтисодиёти дилхоҳ давлат буда, дар раванди такрористеҳсолӣ ҷаълола ширкат варзида, омили асосии таъсиррасон ба раванди истеҳсоли мол ва иҷрои хизматасониҳо дар сатҳи

макроиктисодиёт ба ҳисоб мераванд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши шумора, таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ ва тағйирёбии онҳо дар омор аҳаммияти муҳим дошта бо воситаи нишондиҳандаҳои муайян омӯхта ва таҳқиқ мегардад [6].

Нишондиҳандаи захираҳои меҳнатӣ бештар зери таъсири омилҳои ҳаракати табиӣ ва механикии аҳоли тағйир меёбанд. Дар вилояти Суғд соли 2021 афзоиши табиӣ аҳоли 41,8 ҳазор нафар ё 15,0 промилро ташкил намуд ва суръати барзиёдшавии аҳоли нисбати соли 2014 ва 2020 мутаносибан 15,0% ва 1,5% зиёд гардидааст [12].

Ба андешаи мо сатҳи таваллуд, муҳоҷирати байнидавлатӣ (хусусан муҳоҷирати доимӣ) ва ғавти нобахангом ба захираҳои меҳнатӣ таъсир мерасонад.

Таъсири муҳоҷират ба бозори меҳнатро метавон аз ду ҷанба баҳо дод: якум – таъсири муҳоҷират ба параметрҳои миқдорӣ ба монанди воридшавӣ ва хоричшавӣ ба бозори меҳнат. Дуюм – муҳоҷират метавонад ҳамчун фишанги идоракунии давлат, ки ба самти таъмини устувории баробарӣ дар бозори меҳнат равона гаштааст, баромад кунад.

Дар рафти таҳқиқоти диссертатсионӣ маълум гардид, ки дар соли 2021-ум захираҳои меҳнати вилояти Суғд 58,5%-и шумораи умумии аҳолиро ташкил намуда, нисбати соли 2014-ум 10,8% барзиёд шудааст (замимаи 2). Аз рӯйи нишондиҳандаи ҳиссаи захираҳои меҳнатӣ дар шумораи умумии аҳоли дар ин давра -2,2 банди фоиз кам гардидааст. Дар муқоиса ба суръати барзиёдшавии захираҳои меҳнатӣ дар соли 2014 соли 2020-ум 0,2 банди фоизӣ кам афзоиш ёфтааст. Ба андешаи мо сабаби кам гардидани ин нишондиҳанда аз ду омил вобастагӣ дорад: якум – ҳаракати механикии аҳоли, зеро афзоиши муҳоҷират (фарқияти байни шумораи кӯчидаромадагон ва кӯчидарафтагон) дар соли 2021-ум (-1542) нафарро ташкил кардааст, ки бештарашон захираҳои меҳнатӣ мебошанд; дуюм – омили ғавтноки, зеро коэффитсиенти ғавт дар соли 2021 ба 4,7 промил баробар гардида буд [12].

Баъзе муҳаққиқони ватанӣ ва хоричӣ ҷанбаҳои экологии равандҳои демографиро таҳқиқ намуда бамаврид таъкид менамоянд, «ки дар ҳолати бо ҷунин суръат рушд ёфтани шумораи аҳоли албатта, талабот ба сарватҳои табиӣ меафзоянд ва дар натиҷаи истифодабарии онҳо муҳити атроф ифлос шуда, зарар мебинад. Мақсад низ аз ҳамин иборат аст, ки оё мо метавонем равандҳои демографии кишварамонро дар оянда ба муҳити атроф, маконе, ки шиддати зиёдеро бар душ мебардорад мувофиқ сохта, табиати зебою нотакрорро то абад зинда нигоҳ дорем» [10].

Қисми асосии захираҳои меҳнатӣ, ки ба рушди иқтисоди миллӣ ва минтақа таъсири бештар мерасонад, нишондиҳандаи шуғли аҳоли ба шумор рафта, қисми таркибии қувваи кориро ташкил медиҳад.

Ҳиссаи ин нишондиҳанда дар шумораи умумии захираҳои меҳнатӣ соли 2021-ум 53,9 %-ро ташкил намуд, ки нисбат ба соли 2014-ум – 0,8 б.ф. коҳиш ёфтааст.

Чадвали 1. Тағйирёбии сохтори қувваи корӣ дар вилояти Суғд барои солҳои 2014-2021, ҳазор нафар

Солҳо	Қувваи корӣ, ҳазор нафар	Ҳиссаи қувваи корӣ (%)	Аз он ҷумла:		Ҳиссаи:	
			шуғл, ҳазор нафар	бекорӣ, ҳазор нафар	шуғл (%)	бекорӣ (%)
2014	815,7	54,7	804,8	10,9	98,7	1,3
2015	809,6	53,2	798,7	10,9	98,7	1,3
2016	812,8	51,8	802,0	10,8	98,7	1,3
2017	807,2	50,5	797,5	9,7	98,8	1,2
2018	815,8	50,5	807,7	8,1	99,0	1,0
2019	829,0	49,7	820,1	8,9	98,9	1,1
2020	852,9	50,2	845,0	7,9	99,1	0,9
2021	890,6	53,9	882,8	7,8	99,1	0,9

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои омили солони вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд – 2022. – С. 94.

Аз маълумотҳои чадвали 1. маълум мешавад, ки аз рӯи нишондиҳандаи мутлақ қувваи корӣ ва шуғл сол то сол дар минтақа афзоиш ёфта, бекорӣ расмӣ баръакс коҳиш меёбад. Дар солҳои 2014-2021 нишондиҳандаи бекорӣ 3,1 ҳазор нафар ё - 28,4% кам шудааст. Аз рӯи нишондиҳандаи мутлақ ба назар чунин менамояд, ки вазъ дар ин самт беҳтар арзёбӣ мешавад, аммо дар рафти таҳлили нишондиҳандаҳои нисбӣ маълум гардид, ки ҳиссаи қувваи корӣ баръакс сол то сол коҳиш меёбад. Агар дар соли 2014 дараҷаи он 54,7%-ро ташкил мекард, пас соли 2021 ба 53,9% расид. Ба андешаи мо, сабаби коҳишёбии ин нишондиҳанда, афзоиши ҳиссаи қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашуда мебошад, ки дар ин давра мутаносибан аз 45,3% ба 46,1% тағйир ёфтааст.

Омили асосӣ, ки ба назари муаллиф боиси афзоиши ҳиссаи қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашуда мегарданд, дар зербоби 2.3.-и боби 2-юми диссертатсия пешниҳод гардидаанд.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ маълум гардид, ки қувваи корӣ бештар дар бахше шуғл меварзанд, ки музди меҳнати зиёд пардохт мекунанд. Агар аз рӯи шакли моликият арзёбӣ намоем, пас бештари шуғли аҳолии вилояти Суғд соли 2021 дар корхонаҳои хусусӣ 74,7% ва ҳиссаи камтар дар корхонаҳои омехта бо иштироки хоричиён 0,5%-и шуғли умумӣ рост меояд.

Чадвали 2. Шумораи миёнаи аҳолии машғул аз рӯи шакли моликият дар вилояти Суғд (нафар)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо								Барзиёдшавӣ дар соли 2021 нисбати соли 2014
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	

Ҳамагӣ дар иқтисодиёт машғул	804,8	798,7	802,0	797,5	807,7	820,1	845,0	882,8	9,7%
Давлатӣ	123,6	128,3	131,1	135,3	136,6	139,7	140,4	141,5	14,5%
- бо ҳисоби %	15,4	16,1	16,3	16,9	16,9	17,0	16,6	16,0	0,6 б.ф.
Хусусӣ	487,4	440,3	416,9	400,1	403,1	602,3	625,5	659,5	35,3%
- бо ҳисоби %	60,6	55,1	52,0	50,2	49,9	73,5	74,0	74,7	14,1 б.ф.
Коллективӣ	188,7	225,3	249,2	254,9	260,6	74,0	74,6	77,2	-59,1%
- бо ҳисоби %	23,4	28,2	31,1	32,0	32,3	9,0	8,8	8,7	-14,7 б.ф.
омехта бо иштироки хориҷиён	5,1	4,8	4,8	7,2	7,4	4,1	4,5	4,6	-9,8%
- бо ҳисоби %	0,6	0,6	0,6	0,9	0,9	0,5	0,5	0,5	-0,1 б.ф.

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои омили солони вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд – 2022. – С. 95.

Дараҷаи камтари шуғли аҳоли дар вилояти Суғд ба корхонаҳое, ки моликиятшон бо иштироки хориҷиён таъсис ёфтааст, рост меояд ва ҳисси он дар соли 2021-ум нисбати шуғли умумӣ 0,5%-ро ташкил намуда, нисбати соли 2014-ум -9,8% ё -0,1 банди фоиз коҳиш ёфтааст. Коҳишбандии шуғли аҳоли дар моликияти коллективӣ низ ба назар мерасад, ки бузургии коҳишбандии мутлақи миёнасолони он дар давоми солҳои 2014-2021-ум ба 15928 нафар рост меояд.

Дар рафти таҳқиқот маълум гардид, ки афзоишбандии бештари шуғли аҳоли дар солҳои 2021-2014 ба моликияти хусусӣ 35,3% рост меояд. Ба андешаи мо, омили асосии афзоиши шуғл дар моликияти хусусӣ ин дастгирии давлатӣ ба шумор меравад. Дар раванди хусусигардонии моликияти давлатӣ ва амалисозии лоиҳаҳои инфиродии таҷдиди сохтори субъектҳои инҳисори табиӣ ва корхонаҳои азими давлатӣ то 90 фоизи дороиҳои давлатӣ ба бахши хусусӣ дода шуданд. Дар натиҷаи дастгирии пайвастаи давлату Ҳукумат ҳоло бахши хусусӣ бомаром инкишоф ёфта, имрӯз саҳми он дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ беш аз 70 фоиз, дар таъмини аҳоли бо ҷойи корӣ 68 фоиз ва даромадҳои андозӣ ба буҷети давлат 80 фоизро ташкил медиҳад [13].

Дар рафти таҳқиқоти диссертатсионӣ маълум гардид, ки шуғли бештари кормандони кирои вилояти Суғд дар соли 2021 ба бахши воқеӣ 64,7% рост омада, сол то сол шуғл дар ин бахш афзоиш меёбад. Сабабаи асосии афзоиши шуғл дар ин бахш зиёд будани шуғл дар соҳаи кишоварзӣ ба шумор меравад. Соли 2020 ҳисси шуғли кормандони кирои дар соҳаи кишоварзӣ 55,2%-и бахши воқеӣ ё 241600 нафарро ташкил мекард.

Дар вилояти Суғд шуғли кормандони кирои дар бахши хизматрасонӣ низ афзоиш ёфта истодааст. Ҷунонҷӣ дар соли 2014 ҳисси он 34,8%-и шуғли умумиро ташкил мекард, пас дар соли 2021-ум ба 0,5 б.ф афзудааст.

Дар маҷмуъ, аз соли 2017 то инҷониб суръати барзиёдшавии шуғли кормандон мусбат арзёбӣ мегардид, гарчанде ки суръати барзиёдшавӣ дар бахши воқеӣ ва ҳамаи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ нисбат ба солҳои пешин нисбатан коҳиш ёфта истодааст.

Диagramмаи 1. Суръати барзиёдшавии шуғли кормандони кироя аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ бо %

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои омили солони вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд – 2022. – С. 97-98

Аз маълумотҳои диаграммаи 1 маълум аст, ки соли 2021 суръати барзиёдшавии шуғли кормандони кироя дар бахши хизматрасонӣ 2,5%-ро ташкил намуда, нисбат ба бахши воқеӣ 1,8 б.ф. бештар мебошад. Дар соли 2015 ва 2016 дараҷаи коҳишҳои шуғл дар бахши воқеӣ мутаносибан -2 б.ф. ва -0,77 б.ф. ба назар мерасад, ки ба андешаи мо ин тамоюл ба раванди муҳоҷирати меҳнатӣ вобастагӣ дорад, зеро баробари афзоиши муҳоҷират сатҳи шуғл бештар дар соҳаи кишоварзӣ коҳиш меёбад. Чунинчун, дар солҳои 2015 ва 2016 нисбат ба соли 2014 мутаносибан 4100 нафар ва 4600 нафар корманди кироя коҳиш ёфта буд.

Омили дигари муҳимми ба бозори меҳнат таъсиррасон, ин сохтори даромади пулии аҳоли ба шумор меравад, ки дар диссертатсия мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Ҷадвали 3. Сохтори даромадҳои пулии аҳолии вилояти Суғд, бо %

Нишондиҳандаҳо	Солҳо								Соли 2021 нисбати соли 2014 б.ф
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Ҳамаи даромадҳои пулӣ аз он ҷумла:	100	100	100	100	100	100	100	100	
даромадҳои меҳнатӣ	48,8	51,8	58,5	54,2	51,6	56,4	45,5	45,3	-3,5

пардохтҳои иҷтимоӣ	4,8	5,3	5,4	5,5	5,3	6,2	7,4	8,3	3,5
даромад аз моликият ва фурӯши мулкӣ ғайриманқул	0,01	-	0,2	0,1	0,3	0,1	3,8	4,3	4,29
даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ	16,6	18,6	12,2	13,6	10,4	9,4	11,1	10,7	-5,9
дигар даромадҳои пулӣ	29,8	24,3	23,7	26,6	32,4	27,9	32,2	31,4	1,6

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омили солонаи вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2022. – С. 160-161.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ муайян намуд, ки дар соли 2021 сохтори даромадҳои пулии аҳолии вилояти Суғд тағйир ёфтааст. Чунончи, ҳиссаи пардохтҳои иҷтимоӣ, даромад аз моликият ва фурӯши мулкӣ ғайриманқул ва дигар даромадҳои пулӣ мутаносибан 3,5, 4,29 ва 1,6 банди фоизӣ зиёд, даромадҳои меҳнатӣ, даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ мутаносибан – 3,5 ва – 5,9 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Ба андешаи мо, коҳишёбии даромади хоҷагии ёрирасони шахсӣ аз зиёдшавии ҳиссаи даромадҳо аз фаъолияти тичоратӣ вобаста буда, ба гароншавии маҳсулоти кишоварзӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Гарчанде ки даромадҳои меҳнатӣ дар соли 2019-ум нисбати соли 2014-ум 15,6% зиёд шуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2021 нисбати соли 2019-ум 11,1 банди фоиз кам мебошад. Ба андешаи мо, ин тамоюл метавонад боиси коҳишёбии шуғли аҳоли ва афзоиши аҳолии қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашаванда гардад, зеро бештар майли қувваи кориро ба шуғл дараҷаи баланди музди меҳнат ва даромадҳои меҳнатӣ кафолат медиҳад.

Акнун сохтори даромади умумии хонаводаҳоро бо истифода аз коэффитсиенти тафовути сохтори Гатева таҳлил карда мебароем.

Ҷадвали 4. Таҳлили сохтори даромадҳои пулии аҳолии вилояти Суғд, бо %

Нишондиҳандаҳо	2014 (Wi0)	2021 (Wi1)	(Wi0)²	(Wi1)²	(Wi1-Wi0)²
1. Даромадҳои меҳнатӣ	0,488	0,453	0,238	0,205	0,001
2. Пардохтҳои иҷтимоӣ	0,048	0,083	0,002	0,007	0,001
3. Даромад аз моликият ва фурӯши мулкӣ ғайриманқул	0,0001	0,043	0,000	0,002	0,002
4. Даромад аз хоҷагии ёрирасони шахсӣ	0,166	0,107	0,028	0,011	0,003
5. Дигар даромадҳои пулӣ	0,298	0,314	0,089	0,098	0,0002
Σ	1	1	0,357	0,323	0,007

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои омили солонаи вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2022. – С. 160-161.

Барои таҳлили сохтори даромади пулии аҳолии вилояти Суғд, нишондиҳандаҳои тафовути сохторӣ, аз ҷумла, коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтории Гатева (K_r) истифода мегардад. Бо истифода аз ин коэффитсиент сохтори даромади пулии аҳолии вилояти Суғдро таҳлил менамоем. Рафти таҳлили сохтори даромади пулии аҳолии вилояти Суғд муайян намуд, ки дар соли 2021 нисбат ба соли 2014 тағйироти назаррас дар сохтори даромади пулии аҳоли ба вучуд омадааст, ки бо ифодаи фоизи ин тағйирёбӣ ба 10,1%-баробар аст.

$$K_r = \sqrt{\frac{\sum(W_{i1}-W_{i0})^2}{\sum W_{i1}^2 + \sum W_{i0}^2}} = 0,101 \quad (2.1.1)$$

Коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтории Гатева (K_r) барои арзёбии тағйирёбии сохтори даромадҳо ва хароҷоти аҳоли васеъ истифода бурда мешавад. Агар $K_r=0$ бошад, чунин маъно дорад, ки сохтори даромад ё хароҷот тағйир наёфтааст. Агар $K_r=1$ шавад, чунин фаҳмида мешавад, ки сохтори даромад ё хароҷотҳо пурра тағйир ёфтааст. Дар мисоли вилояти Суғд K_r ба 0,101 ё 10,1% баробар шуд, ки аз тағйирёбии сохтори даромадҳои аҳолии вилоят дарак медиҳад. Гарчанде ки ҳиссаи даромадҳо аз ҳисоби даромад аз хоҷагии ёрирасонии шахсӣ ва дигар даромадҳои пулӣ нисбатан коҳиш ёфта бошад, аммо ҳиссаи даромадҳои меҳнатӣ, пардохтҳои иҷтимоӣ зиёд шудаанд ва ҳамасола ин манбаъҳои даромад майл ба афзоиш ёбӣ доранд.

Азбаски давраи таҳқиқот ҳамагӣ 8 солро дар бар мегирад бинобар ин, ин тағйирёбии ҷиддие дар сатҳи даромадгирии аҳолии вилояти Суғд ба вучуд наомадааст, зеро тағйирёбии сохтори даромадҳои аҳоли қонуниятҳои муайяни худро дошта дар давраи дарозмуддат ба амал меоянд.

Ҳиссаи бештари тағйиротҳо дар сохтори даромадҳои меҳнатии аҳоли дидан мумкин аст, ки қисман аз афзоиши музди меҳнат ё дигар манбаъҳои расмии даромадгирии аҳоли гувоҳӣ медиҳад. Аз ҳамин нуқтаи назар коэффитсиенти тафовути сохтории Гатева ҳамагӣ ба 0,101 баробар буда дар шакли фоиз 10,1% тағйир ёфтани сохтори нишондиҳандаҳои даромади пулии аҳолиро дар вилояти Суғд ифода менамояд. Дар муқоиса бо нишондиҳандаи миёнаи сатҳи ҷумҳуриявӣ ин нишондиҳанда каме зиёд буда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҳиссаи даромадҳои меҳнатӣ ё ба таври расмӣ даромадгирии аҳоли афзоиш ёфта, дигар шаклҳои даромадҳо, аз ҷумла даромадҳои ғайрирасмӣ дар сохтори умумии даромадҳои аҳоли коҳиш ёфта истодаанд.

Ҷадвали 5. Гурӯҳбандии шумораи миёнаи кормандони кироя дар заминаи маълумотҳои музди миёнаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯи соҳаҳои иқтисодӣ дар вилояти Суғд соли 2021 (сомонӣ)

Музди миёнаи кормандони корхона	Тақсими шумораи миёнаи	Ҳиссаи шумораи миёнаи солонаи	Зудиҳои ҷамъгардида (sum wi)	Нишондиҳандаи музди миёнаи	Ҳиссаи музди миёнаи пардохт шуда дар	Ҷамъи зудиҳои андӯхта шуда
---------------------------------	------------------------	-------------------------------	------------------------------	----------------------------	--------------------------------------	----------------------------

ҳо ва ташкилотҳо аз рӯи соҳаҳои иқтисодӣ (сомонӣ) (X)	солони кормандони кироӣ ҳазор нафар f_i	кормандони кироӣ бо ҳисоби % (wi)		пардохтшуда (сомонӣ) X_i	ҳаҷми умумии музди миёнаи пардохтшуда бо %	
695,19-1346,06	380,9	87,0	87,0	1020,62	8,8	8,8
1346,06-1996,93	16,8	3,8	90,8	1671,50	14,4	23,2
1996,93-2647,8	25,3	5,8	96,6	2321,91	20,0	43,2
2647,8-3298,67	9,3	2,1	98,7	2973,23	25,6	68,8
3298,67-3949,54	5,7	1,3	100	3624,10	31,2	100
Ҳамагӣ	438,0	100	-	11611,36	100	-

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омили солони вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2022. – С. 98-147.

Маълумоти чадвали 5. бо мақсади пурра таҳқиқ намудани шумораи миёнаи кормандони кироӣ аз рӯи музди миёнаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯи соҳаҳои иқтисодӣ дар вилояти Суғд, гурӯҳбандӣ гардидаанд. Дар заминаи маълумоти бадастовардашуда, як қатор нишондиҳандаҳои омили татбиқ мегарданд, ки дараҷаи тафовути даромадро инъикос мекунад.

Нишондиҳандаи детсили якум (D1) ва детсили нуҳум (D9) дар таҳқиқоти омили аҳамияти хоса доранд, зеро нишондиҳандаи (D1) – даромади аз ҳама камтари 10%-и кормандони кироӣ ва нишондиҳандаи (D9) – даромади аз ҳама бештари 10%-и кормандони кироӣро ифода мекунад. Аз маълумоти чадвали 5. истифода намуда, нишондиҳандаҳоро ҳисоб мекунем.

$$D_1 = 695,19 + 650,87 \frac{10 - 0}{87} = 770$$

Натиҷаи таҳқиқи омили муайян намуд, ки 10%-и кормандони кироӣ дар вилояти Суғд, ки музди миёнаи камтаринро мегирифтанд ба 770 сомонӣ баробар аст, ки дар шароити имрӯза камтар мебошад.

Нишондиҳандаи D9 10%-и кормандони кироӣ, ки музди миёнаи зиёдтаринро мегиранд, дараҷаи онро то 1996,93 сомонӣ ба як нафар корманди кироӣ муқаррар намуд. Яъне, детсили нуҳум чунин муайян карда мешавад.

$$D_9 = 1346,06 + 650,87 \frac{90 - 87}{3,8} = 1859,9$$

Тафовути сатҳи музди миёнаи камтарин ва зиёдтарини кормандони кирояро бо воситаи нишондиҳандаи коэффитсиенти детсил (KD) муайян мекунем:

$$K_D = \frac{1859,9}{770} = 2,4 \text{ маротиба}$$

Аз ин ҷо бармеояд, ки сатҳи музди миёнаи зиёдтарини 10%-и кормандони кирояи вилояти Суғд дар соли 2021, нисбат ба 10%-и музди миёнаи камтарин, 2,4 маротиба бештар будааст, ки маънои зиёд будани тафовути сатҳи музди миёнаи меҳнатро дар байни кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯйи соҳаҳои иқтисодиёт ифода мекунад. Чунончӣ, агар барои тамоми аҳолии кишвар ин фарқиятро бинем, он ҳамагӣ 3,2 маротиба мебошад, лекин дар сатҳи аҳолии деҳот ин фарқият бештар назаррас аст [17].

Дар рафти таҳқиқоти диссертатсионӣ нишондиҳандаҳои миёнаи таркибии модда ва медиана барои ҳисоби музди миёнаи кормандони кироя васеъ истифода гардид. Музди миёнаи модалӣ сатҳи нишондиҳандаеро нишон медиҳад, ки бештари кормандони кироя онро гирифтаанд ё мунтазам такрор меёбад.

Бузургҳои миёнаи модалӣ ва медианиро тибқи маълумотҳои гурӯҳбандикардашудаи муаллиф (ҷадвали 5) дар хусуси музди миёнаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯйи соҳаҳои иқтисодиёт дар вилояти Суғд барои соли 2021 ҳисоб мекунем:

$$M_o = X_{M_o} + I_{M_o} \frac{(F_{M_o} - F_{M_o-1})}{(F_{M_o} - F_{M_o-1}) + (F_{M_o} - F_{M_o+1})} = 695,19 + 650,87 \frac{(87-0)}{(87-0) + (87-3,8)} = 1027,89 \text{ сомонӣ.}$$

$$M_e = X_{M_e} + I_{M_e} \frac{\frac{\sum F}{2} - S_{M_e-1}}{F_{M_e}} = 695,19 + 650,87 \frac{50-0}{87} = 1069,25 \text{ сомонӣ.}$$

Аз рафти таҳлил маълум гардид, ки музди миёнаи бештари кормандони кироя, яъне музди миёнаи модалӣ 1027,89 сомониро ташкил мекунад. Музди миёнаи медиании то 50%-и шумораи кормандони кироя 1069,25 сомонӣ ва музди миёнаи 50% зиёди кормандони кироя аз 1069,25 сомонӣ бештар мебошад. Бо назардошти қобилияти харидории асъори миллӣ ва болоравии нархи маҳсулоти озуқа ва ғайриозуқа, музди миёнаи модалӣ ва медианӣ дар вилояти Суғд камтар мебошад. Зеро танҳо дар заминаи ин маблағ талаботи моддӣ ва маънавии кормандони кирояро қонеъ гардонидан ғайриимкон мебошад.

АДАБИЁТ

1. Бобоева Р. М. Вопросы моделирования зависимости роста ВВП страны от состояния рынка труда / Р. М. Бобоева, М. А. Одинаев, О. С. Табаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №6. - С. 27-33.
2. Барфиев Қ. Х. Истифодаи усули индексӣ дар омӯзиши сохтори таваллуд/ Қ. Х. Барфиев, С. С. Мирзоев, М. А. Одинаев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. -2020. -№2 (70). – С. 121-127.
3. Демографияи солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – 362 с.

4. Мирзоев С. С. Статистический анализ динамики численности населения и факторы её роста / С. С. Мирзоев, М. А. Одинаев, А. И. Субхонов, Ш. Р. Кабиров // Экономика Таджикистана. – Душанбе, 2018. - С.101-106.
5. Мачидов А.А. Чанбаҳои назариявии таҳқиқоти омории бозори меҳнат / А.А. Мачидов, Ф.М. Аҳмадов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2018. – № 4 (25). – С. 127-133.
6. Мачидов А.А. Таҳқиқи иқтисодӣ-омории таркиб ва шумораи захираҳои меҳнатӣ ва пешгӯии онҳо / С.С. Мирзоев, А.А. Мачидов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2020. – № 2 (31). – С. 81-84.
7. Мачидов А.А. Татбиқи усули индексии таҳлил дар омӯзиши таркиби бозори меҳнат / А.А. Мачидов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – № 4/1 (43). – С. 138-142.
8. Мачидов А.А. Истифодаи моделҳои иқтисодӣ-оморӣ дар таҳқиқи нишондиҳандаҳои бозори меҳнати вилояти Суғд / Н.М. Собирзода, А.А. Мачидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – № 1. – С. 11-19.
9. Одинаев М.А. Арзёбии омили сатҳи зиндагии аҳолии / М. А. Одинаев., С. С. Мирзоев., А.Ҷ. Ҳайдаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2018. -№ 6, Қ. 2. - С. 46-51.
- 10.Одинаев М.А. Таҳқиқи омории тағйирёбии равандҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. иқт: 08.00.12 / М.А.Одинаев – Душанбе, 2020. – С. 80, 87, 88-90.
- 11.Одинаев М.А. Тенденция демографического развития регионов и её социально-экономические проблемы/ М.А.Одинаев, О.С.Табаров // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. 2014. - № 2/10(152). - С. 98-103.
- 12.Омили солони вилояти Суғд [Матн] // Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2022. – С. 23-32.
- 13.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», аз 26.01.2021 [Захираи электронӣ]. – URL: <https://www.president.tj/> (санаи мурочиат: 04.02.2021).
- 14.Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник – Душанбе, 2021. – 702 с.
- 15.Социально-экономическое положение Республики Таджикистан// Статистический сборник-Душанбе, АСПРТ, 2020. – 350 с.
- 16.Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили омории тағйирёбии равандҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Хушвахтзода Қ.Х., Одинаев М.А., Обидов Ф.С., Амонова Д.С. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2021. №5. С. 5-13. ISSN: 2413-5151
- 17.Хушвахтзода Қ.Х. Сатҳи зиндагии аҳолии деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Ф.М. Ашуров, Ф.М. Аҳмадов, О.Ҷ. Раҷабов. – Душанбе, 2021. – 199 с.

18.[Электронный ресурс]. <http://www.stat.tg> Сайт Агенства по статистики при Президенте Республики Таджикистан.

ТАҲЛИЛИ ОМОРИИ ТАҒЙИРЁБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД

Асоси таъмини некӯаҳволии халқ, беҳдошти сатҳи зиндагии аҳолии мамлакат, бозори меҳнати инкишофёфта ба шумор меравад, зеро имкониятхоро барои амалигардии донишҳои касбӣ ва навғониҳо фароҳам оварда, сифатан ва миқдоран подоши моддии меҳнати сарфкардашударо медиҳад. Ташкили чунин шакли бозори меҳнат дар заминаи омӯзиши омории имконияти минтақаҳо, мавҷудияти захираҳои меҳнатӣ, шароит ва омилҳои таъсиррасон имконпазир мегардад. Мафҳуми омории бозори меҳнат ва бозори меҳнати минтақа дар асоси таҳқиқи назарияҳои илмӣ таҳия карда шудааст; вазифаҳои асосии омӯзиши фаъолияти бозори меҳнати минтақа муайян шуда, нақшаи марҳилаҳои таҳқиқоти омории он коркард гардидааст; низомии нишондиҳандаҳои омории бозори меҳнат таҳия, гурӯҳбандӣ ва усулҳои ҳисоби онҳо пешниҳод шудааст; тамоюли тағйирёбии нишондиҳандаҳои омории бозори меҳнати вилояти Суғд ошкор гардида, таъсири онҳо ба сатҳи некӯаҳволии аҳоли таҳқиқ карда шуда аст; бозори меҳнати минтақавӣ дар пояи нишондиҳандаҳои асосӣ, дифференциатсия карда шуда ва хусусиятҳои онҳо баҳо дода шудаанд; маҷмуи шароит ва омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти бозори меҳнати вилояти Суғд муайян ва ояндабинӣ шуда, модели иқтисодӣ-омории бозори меҳнати вилояти Суғд коркард гардидааст.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, бозори меҳнати минтақа, захираҳои меҳнатӣ, қувваи корӣ, шуғл, бекорӣ, таҳқиқоти қувваи коргарӣ, коэффитсиенти сарборӣ, коэффитсиенти устувории иҷтимоӣ, музди меҳнат.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЫНКА ТРУДА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Развитый рынок труда считается основой обеспечения благосостояния людей, повышения уровня жизни населения страны, поскольку дает возможность для реализации профессиональных знаний и инноваций, обеспечивает качественное и количественное материальное вознаграждение за затраченный труд. Организация такой формы рынка труда становится возможной на основе статистического изучения возможностей регионов, наличия трудовых ресурсов, условий и влияющих факторов. На основе исследования научных теорий разработаны понятия странового и регионального рынка труда; определены основные задачи изучения деятельности рынка труда региона, разработан план этапов его статистического исследования; разработана система статистических показателей рынка труда, в частности, представлена их классификация и методы расчета; выявлена тенденция изменения статистических показателей рынка труда Согдийской области и исследовано их влияние на уровень благосостояния населения; проведена дифференциация регионального рынка труда по основным показателям и оценены их характеристики; определена и спрогнозирована совокупность условий и факторов, влияющих на активность

рынка труда Согдийской области, разработана экономико-статистическая модель рынка труда Согдийской области.

Ключевые слова: рынок труда, региональный рынок труда, трудовые ресурсы, рабочая сила, занятость, безработица, исследование рабочей силы, заработная плата, коэффициент нагрузки, коэффициент социальной стабильности.

STATISTICAL ANALYSIS OF CHANGES IN THE LABOR MARKET INDICATORS OF THE SOGHD REGION

A developed labor market is considered the basis for ensuring people's well-being and improving the standard of living of the country's population, since it provides opportunities for the implementation of professional knowledge and innovation, and provides qualitative and quantitative material rewards for the labor expended. The organization of this form of the labor market becomes possible on the basis of a statistical study of the capabilities of the regions, the availability of labor resources, conditions and influencing factors. Based on the study of scientific theories, statistical concepts of the general labor market and the labor market of the region have been developed; the main tasks of studying regional labor market activity are determined, a plan for the stages of its statistical investigation prepared; a system of statistical indicators of the labor market developed, particularly, their classification and methods of calculation were presented; the dynamics of the statistical indicators of the labor market of the Sughd region was revealed and their influence on the level of well-being of the population was studied; the regional labor market is differentiated according to the main indicators and their characteristics are estimated; a set of conditions and factors influencing on the activity of the labor market in the Sughd region was revealed and predicted, an economic and statistical model was developed.

Keywords: labor market, regional labor market, labor resources, labor force, employment, unemployment, labor force study, wages, workload coefficient, social stability coefficient.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мачидов Абдулмачид Абдухамидович – муаллимаи калони кафедраи омури Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. E-mail: abd.majidov@mail.ru
Телефонефон: (+992) 93-600-88-40.

Одинаев Меҳрубон Абдурахмонович – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омури Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. E-mail: Mehrubon.01@mail.ru. Телефонефон: (+992) 900-17-17-59.

Сведение об авторах: Маджидов Абдумаджид Абдухамидович- старший преподаватель кафедры статистики Таджикского национального университета, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе. E-mail: abd.majidov@mail.ru
Телефонефон: (+992) 93-600-88-40.

Одинаев Меҳрубон Абдурахмонович - кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского национального университета, Адрес:

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, E-mail: Mehrubon.01@mail.ru.
Телефон: (+992) 900-17-17-59.

Information about the authors: Majidov Abdulmajid Abduhamidovich - Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe. E-mail: abd.majidov@mail.ru Phone: (+992) 93-600-88-40.

Odinaev Mehrubon Abdurahmonovich - Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe. E-mail: Mehrubon.01@mail.ru. Phone: (+992) 900-17-17-59.

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

*Хофизов Х. А. – к.э.н., доцент кафедры кибернетики
и цифровой экономики ТНУ*

Эффективное использование природно-ресурсного потенциала вступает ключевым фактором социально-экономического развития региона. В целях настоящего исследования важным представляется анализ степени инвестиционного обеспечения процессов использования природно-ресурсного потенциала Согдийской области. Анализ показал, что регион обладает большим природно-ресурсным потенциалом, перенос в плоскости производственных отношений которого обусловлен темпами и размером соответствующих инвестиционных вложений. Одновременно, следует выделить трудности и проблемы инвестиционного обеспечения процессов и проектов, направленных на охрану окружающей среды. По сути, рациональное природопользование в значительной степени сопряжено с проблемами экологии и охраны окружающей среды.

Между тем, следует иметь в виду, что региональная политика в Республике Таджикистан все еще находится на заре своего формирования. Целенаправленная региональная политика с учетом характера протекания социально-экономических процессов, природно-ресурсного потенциала, климатических и демографических особенностей регионов пока не нашло свое отражение в разработанных программах стратегического развития национальной экономики. Первые документы, конкретно отражающие отдельные элементы региональной политики в республике, появились буквально после 2010 г., когда впервые Основатель мира и национальннй единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Э.Рахмон отметил о важности создания специализированной службы в структуре государственных органов управления по изучению проблем региональной экономики. В этой связи, также можно смело отметить, что инвестиционная политика как составная часть региональной политики пока ярко не выражена, чтобы стать объектом научного анализа. Исходя из этого, анализ инвестиционного обеспечения социально-экономического развития Согдийской области может носить фрагментарный характер, т.к., трудно будет сопоставлять текущее состояние с целевыми ориентирами, которые могли быть отмечены в стратегических программах развития регионов.

Вместе тем, следует отметить, что в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года», принятой в 2016 г., проблемам развития регионов страны посвящен отдельный раздел. В данном документе, в частности, отмечается, что «... проводимые Правительством Республики Таджикистан реформы были в большей степени сосредоточены на центральный уровень, в связи с чем «на местах» (в регионах страны) накопилось множество нерешенных проблем, что негативно сказывается на показателях сводных индексов социально - экономического положения районов страны. Ярким подтверждением этому является тот факт, что большинство Целей Развития Тысячелетия (ЦРТ) по Таджикистану были в основном достигнуты только в столице - городе Душанбе» [8, С.52]. Это, в частности, свидетельствует о том, что проблемы регионального развития нашли соответствующее отражение в главном стратегическом документе правительства. Тем не менее, в данном документе, как нам кажется, допущены определенные недоучеты, связанные с постановкой целей и задач реализации программы стратегического развития регионов страны. Так, проблемы эффективного использования природно-ресурсного потенциала регионов в данном документе абсолютно не затрагиваются, не уточнены задачи центральных и региональных органов государственного управления в данном направлении, не указаны источники инвестиции освоения природных ресурсов и т.п. Соответственно, не уточняются индикаторы и показатели эффективного использования природно-ресурсного потенциала регионов.

При этом, как раз относительно инвестиционного обеспечения развития регионов в документе наблюдается структурное нарушение в том смысле, что в отличие от других проблем, которые после обозначения последует пути их решения, в случае с инвестициями проблема упоминается, но пути ее решения не указываются. Имея в виду наличие богатого природно-ресурсного потенциала регионов Таджикистана, считаем необоснованным отсутствие должного внимания относительно уточнения стратегических направлений развития инвестиционной привлекательности страны в рамках данной программы. Однако, на данный момент анализ достижения поставленных целей в рамках данной программы не представляется логичным. В этой связи анализ инвестиционного обеспечения использования природно-ресурсного потенциала нами проводится на основе разработанных органами государственного управления проектов.

В контексте этого большой интерес представляет уточнение критериальной базы эффективного использования природно-ресурсного потенциала. «Важным мотивом и критерием степени использования природно-ресурсного потенциала (ПРП) является уровень развития производительных сил и потребностей общества, а также его эколого-экономическая оценка, которая представляет собой когерентную совокупность количественных и качественных факторов, определяющих экономическую эффективность и социальную значимость использования тех или иных видов природных ресурсов в структуре природно-ресурсного региона» [9, С.201].

В целом, по всем ключевым показателям социально-экономического развития в регионе наблюдается положительный рост. Это означает, что,

несмотря на экономический кризис, совпавший именно с этим периодом, природно-ресурсный потенциал региона позволил ему сохранить привлекательность многих отраслей для вложения инвестиции.

Тем не менее, объем инвестиции в развитии отрасли динамично увеличиваются. Впрочем, данный тезис относится и к другим регионам Таджикистана. Особенно строителем бурно развивается в г. Душанбе, районах республиканского подчинения и Хатлонской области.

В настоящее время в городах и районах Согдийской области на стадии реализации находятся свыше 30 инвестиционных проекта в рамках государственной программы по инвестициям, грантам и капитального строительства.

Необходимо отметить, что на данный момент, проекты, имеющие статус разработанного и частично обоснованного с технико-экономической точки зрения в территориальной структуре республики в наибольшем количестве расположены в Согдийской области республики. Это, отчасти, свидетельствует о богатом природно-ресурсном потенциале региона, также как о высокой степени изученности его территорий с учетом геологоразведочных работ. Вместе с тем, это пока не говорит об инвестиционной привлекательности региона. Скорее, это свидетельство его инвестиционного потенциала, а чтобы можно было заявить об инвестиционной привлекательности, необходима оценка инвестиционного риска, имеющего место в данном регионе.

Между тем, анализ показывает, что инвестиционный риск в регионе существует. Об этом, отчасти, косвенным образом можно судить по данным, свидетельствующим о недостаточности инвестиционного обеспечения реализации имеющихся проектов. По сути, большинство разработанных проектов находятся на стадии ожидания потенциального инвестора, хотя по предварительным оценкам они обладают высокой вероятностью в плане экономической отдачи в относительно приемлемые сроки.

В данном случае можно говорить о субъективных факторах снижения инвестиционной привлекательности региона, т.к., сам по себе его природно-ресурсный потенциал обладает высокой привлекательности. Следовательно, необходимо устранить субъективные причины, препятствующие эффективной реализации инвестиционного потенциала в регионе.

Тем не менее, в Согдийской области, как во всем Таджикистане наиболее перспективными считаются гидроэнергетические проекты, экономическая отдача которых не вызывает сомнения в условиях Центрально-Азиатского региона. В настоящее время энергетический рынок Центрально-Азиатского региона остро нуждается в дешевой электроэнергии, который может потенциально вырабатываться на реках Таджикистана и Киргизстана. Кроме этого, энергетический рынок стран Ближнего Востока также выступает потенциальным рынком продажи электроэнергии из Таджикистана.

Одним из больших проектов гидроэнергетического характера считается «Айнинская ГЭС на реке Зеравшан». Створ Айнинского гидроузла расположен в 5 км ниже селения Айни, между селениями Хушикат и Искадар. Бытовые горизонты воды поднимаются на 35-40 м до отметки 1350 м, на 20 м ниже отметки нижнего бьефа Фандарьинской ГЭС на реке Фандарье.

Напорным туннелем длиной 600 м по левому берегу вода подводится к зданию станции и через ГЭС сбрасывается в реку на отметку 1240 м в верхний бьеф Яванской ГЭС. Возможные параметры Айнинской ГЭС: напор, расчётный 100м расход, среднемноголетний 140м³ /с расход, расчётный ГЭС 190-250м³/с установленная мощность 160 -210 МВт среднемноголетняя выработка электроэнергии - 0.95-1,04 млрд. кВт/ч. Требуется разработка технико-экономического обоснования проекта, вид инвестиционного проекта - партнерство или льготный кредит [2].

«На реке Зарафшан в целом проектированы еще несколько ГЭС, каждая из которых по-своему уникальна. Тем не менее, ни один из этих проектов пока не реализован. Правительством Республики Таджикистан несколько раз были сделаны попытки привлечения инвесторов на строительство данных проектов, но безуспешно» [10, С.164].

Однако, как было подчеркнута выше, наряду с привлекательным инвестиционным климатом региона, в регионе присутствуют проблемы экологического характера. К данным проблемам в первую очередь можно отнести экологические проблемы трансграничного характера, которые в целом угрожают окружающей среде, здоровью граждан, и в перспективе могут создать некоторую напряженность во взаимоотношениях между соседствующими странами региона Центральной Азии. Исходя из этих соображений, мы предлагаем, что необходимо скоординировать экологическую политику, проводимую странами региона, а именно: обменяться данными, провести совместные консалтинговые и мониторинговые работы и учредить специальную совместную комиссию с участием государств региона по решению возникающих экологических проблем. В добавок, реализовать совместные пилотные проекты по устранению экологических проблем, несущих угрозу для населения всего региона и разработать эффективную природоохранную стратегию, направленную на достижение нормативных требований по охране окружающей среды и оптимизировать решения экологических вопросов трансграничного характера на уровне государств Центрально-Азиатского региона.

Кроме того, следует создать региональный фонд охраны окружающей среды, в целях инвестиции в ликвидации промышленных отходов, имеющих характер трансграничного распространения и поощрения инвестиционных проектов, направленных на переработку и обезвреживание промышленных отходов, в том числе, поощрение экологического предпринимательства в области природопользования. Следовало, создание меценатских фондов, фондов благотворительности, средства которых направляется на ликвидацию отходов и поиск новых источников инвестирования в сфере охраны окружающей среды.

Таким образом, можно исходить из того, что как в экономическом, так и в экологическом плане инвестиционное обеспечение освоения и рационального использования природно-ресурсного потенциала сталкивается с определёнными трудностями, имеющими объективный и субъективный характер. Ранее привлечённые инвестиции, видимо, были освоены без должного учета принципов рационального природопользования. В настоящее время, эффективность методов и форм инвестиционного обеспечения пока не

обеспечена. Правительством принимаются конкретные шаги по инвестиционному обеспечению освоения природных ресурсов, в т.ч., посредством создания совместных предприятий. Но все же данный процесс, в первую очередь, методы и формы воздействия на обеспечение инвестиционной привлекательности региона требуют корректировки, местами изменение подходов, стратегию, принятие дополнительных мер с тем, чтобы более эффективно использовать имеющийся потенциал региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на Церемонии открытия металлургического завода в городе Истиклол, 16.11.2017, г. Истиклол.
2. Инвестиционная карта Таджикистана. Государственный комитет по инвестициям и управлению государственным имуществом (<http://gki.tj/ru/investkarta/>).
3. Кадыров Д.Б. Основные диспропорции привлечения иностранных инвестиций в экономику регионов / Д.Б. Кадыров, А.М. Убайдуллоев // Вестник ТНУ. Серия экономических наук. - Душанбе: «СИНО», - 2014. - № 2/1 (127). - С.48-53.
4. Комилов С. Дж. Теоретические подходы к определению сущности инвестиций и инвестиционного потенциала региона / С. Дж. Комилов, Ф.М. Гафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2014. - № 2/1 (217). - С.10-17.
5. Лахметкина Н.И. Инвестиционный потенциал - фундаментальное понятие инвестиционного процесса / Н.И. Лахметкина // Финансовая аналитика: проблемы и решения. - М.: «ФИНАНСЫ и КРЕДИТ», 2011. - № 4. - С.17-20.
6. Маджидов Б.С. Организационно-экономическое обоснование развития золотодобывающей отрасли региона в период становления рынка драгоценных металлов (на примере Республики Таджикистан): дисс. на соис. уч. степени к. э. н. / Б.С. Маджидов. - М., 2017. - 198 с.
7. Малышев А.Л. Инвестиционная привлекательность как важный элемент инвестиционного климата в регионе / А.Л. Малышев // Вестник Казанского технологического университета. - Казан, 2006. - № 1. - С.253-257.
8. Национальная стратегия развития Таджикистан на период до 2030 года. Утверждён постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 октября 2016 года, №392. - Душанбе: «КОНТРАСТ», 2016. - С.52.
9. Семенов Е.А. Природно-ресурсный потенциал региона: эколого-экономический аспект хозяйственного освоения / Е.А. Семенов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - Оренбург, 2015. - № 1 (51). - С.201.
10. Хофизов Х.А. Инвестирование в развитие гидроэнергетических ресурсов Зеравшанского региона / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2016. - № 2/1 (193). - С.164-170.

БАҲОҶОИ ТАЪМИНКУНИИ САРМОЯГУЗОРӢ БАРОИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҶОИ ТАБИИИ МИНТАҚА

Дар мақолаи мазкур аз нуқтаи назари ҷанбаҳои экологӣю иқтисодӣ таъминнамоии сармоягузорӣ барои азхуд кардани захираҳои табиӣ вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳогузорӣ карда мешавад. Масъалаҳои таъминнамоии сармоягузорӣ ва самаранок истифода намудани захираҳои табиӣ минтақаҳои ҷудогона мавзӯи марказии ҳам назария ва ҳам амалияи иқтисодиёти минтақаҳо мебошад. Бояд таъкид кард, ки сиёсати давлатии идоранамоии равандҳои сармоягузорӣ дар сатҳи минтақаҳо дар мадди аввал саноати маъданро меғузорад, ки он катализатори ғайолгардонии равандҳои истеҳсоли буда, ба рушди потенциали содиротӣ ва афзоиши шуғлмандии аҳоли мусоидат хоҳад кард. Аз худ кардани потенциали захираҳои табиӣ минтақаҳо ба ҳайси омили дохилии таъминамоии рушди устувор ва мунтазами иқтисодиёт баромад намуда, бехатарии иқтисодиётро мустаҳкам намуда, ба даст гардидани сатҳи осебпазирии иқтисодиёти миллӣ аз таъсири муҳити беруна мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: минтақа, сармоягузорӣ, потенциали захираҳои табиӣ, баҳогузорӣ, самаранокӣ, азхудкунӣ, экология, иқтисодиёт, таъминнамоии сармоягузорӣ, саноат, таъмин намудан.

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

В данной статье с точки зрения эколого-экономических параметров оценивается инвестиционное обеспечение природно-ресурсного потенциала Согдийской области Республики Таджикистан. Проблемы инвестиционного обеспечения освоения и эффективного использования природно-ресурсного потенциала отдельных территорий всегда была центральной темой теории и практики региональной экономики. Следует отметить, что государственная политика регулирования инвестиционных процессов на уровне регионов своей целью ставит в большей степени добывающую промышленность, имеющего значение катализатора активизации производственных процессов, развитие экспортного потенциала и роста уровня занятости населения. Освоение природно-ресурсного потенциала выступает в качестве эндогенного фактора обеспечения устойчивого и стабильного роста экономики, укрепляет экономическую безопасность и способствует снижению уровня уязвимости национальной экономики от влияния внешней среды.

Ключевые слова: Регион, инвестиции, природно-ресурсный потенциал, оценка, эффективность, освоение, экология, экономика, инвестиционное обеспечение, промышленность, обеспечение.

ASSESSMENT OF INVESTMENT SUPPORT FOR THE USE OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION

In this article, from the point of view of environmental and economic parameters, the investment support of the natural resource potential of the Sogd region of the Republic of Tajikistan is estimated. The problems of investment support for the development and efficient use of the natural resource potential of certain territories have always been a central theme of the theory and practice of

regional economies. It should be noted that the state policy of regulating investment processes at the regional level sets as its main goal the mining industry, which is the catalyst for the activation of production processes, the development of export potential and the growth of employment. The development of natural resource potential acts as an endogenous factor in ensuring sustainable and stable economic growth, strengthens economic security and helps to reduce the level of vulnerability of the national economy from the influence of the external environment.

Keywords: Region, investment, natural resource potential, assessment, efficiency, development, ecology, economy, investment support, industry, security.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳофизов Ҳафиз Асгарович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хибони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 935-12-60-44. E-mail: boadab@mail.ru

Сведения об авторе: Хофизов Хафиз Асгарович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры кибернетики и цифровой экономики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 935126044. E-mail: boadab@mail.ru

Information about the author: Khofizov Khafiz Asgarovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Cybernetics and Digital Economy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 935-12-60-44. E-mail: boadab@mail.ru

ХУСУСИЯТҲОИ ТАЛАБОТҲОИ АХЛОҚӢ БА КАСБИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

*Дадоматов Д. Н. – д.и.и., профессори кафедраи
баҳисобгирии бухгалтерии ДДҲБСТ*

Одинаев М. А. – н.и.и., дотсенти кафедраи омори ДМТ

*Саидҷонов С. Ш. – муаллими калони кафедраи
баҳисобгирии бухгалтерии ДДҲБСТ*

Нуқтаҳои асосӣ. Дар мақола амалияи рафтори муносибатҳои корӣ баррасӣ мегардад, ки ба боварӣ, ҳавасмандӣ, муносибатҳои доимии пурмахсул бо мизочон, ходимон ва таъминкунандагон асос ёфтааст. Қоидаҳои рафтори ахлоқии муҳосибони касбӣ, ки дар мамолики хориҷ ва дар низоми ватании баҳисобгирии муҳосибӣ қабул гардидаанд, мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд.

Муқаддима. Касби муҳосибӣ дар қабули масъулиятнокӣ барои амалиётҳои ба манфиати ҷомеа анҷом додешаванда ифода меёбад.

Аксари ширкатҳо қоидаҳои ахлоқиро таҳия намудаанд, ки барои ходимони онҳо ба сифати ҳуччати роҳбарикунанда хизмат мекунанд. Ба ин қоидаҳои ахлоқӣ инҳоро дохил намудан мумкин аст:

Салоҳиятноқӣ:

- ба қонунҳо, қоидаҳо ва стандартҳои қабулшуда риоя намояд;
- салоҳиятноқии касбиро нигоҳ дорад (омӯхтани ҳуччатҳои меъёрӣ);
- пас аз ба амал овардани таҳлили мувофиқ ҳисоботҳои пурра ва возеҳро омода намояд.

Махфият:

- иттилооти махфиро ба истиснои ҳолатҳои пешбиниамудаи қонунгузори ифшо насозад;
- иттилооти махфиро барои манфиати шахсии худ истифода мавриди истифода қарор надихад;
- боварӣ ҳосил кунад, ки тобеон иттилооти махфиро паҳн намесозанд.

Ростқавлӣ / комилӣ:

- канорагирӣ намудан аз бархӯрди манфиатҳо ва ба дигарон тавсия намудани худдорӣ аз низоъҳои эҳтимолӣ;
- ҳадафҳои қонунии ташкилотро ҳалалдор насозад;
- эътироф намудан ва хабардиҳӣ оид ба маҳдудиятҳои шахсӣ ва касбӣ;
- рад кардани тухфаҳо ё ҳадамотҳои, ки метавонанд ба рафтор таъсир расонанд.

Объективият:

- одилона ва ҳолисона пешниҳод намудани иттилоот;
- кушода додани ҳамаи иттилооте, ки барои идоракунӣ муфид буда метавонад.

Ҳалли низоъҳои ахлоқӣ:

- пайгирӣ намудан ба сиёсати муқаррарнамудаи субъект;
- агар муноқиша ҳалли худро наёфта бошад ё сиёсати муайяни мавҷуд вучуд надошта бошад, онгоҳ бояд фаҳмонида додани консепсияҳои мувофиқ зимни суҳбати махфӣ бо мушовири объективӣ барои таҳқиқи самтҳои имконпазири амалкунӣ; муҳокимаи муаммо бо роҳбари бевосита;
- агар рафтори роҳбари бевосита аз ҷиҳати ахлоқ ғайри қобили қабул бошад, онгоҳ муҳокимаи муаммо дар сатҳи болоӣ;
- агар муаммо ҳалли худро наёфта бошад, чораи охирин аз қор озод кардан аст;
- дар бораи низоъҳои ахлоқӣ ба шахсони берун аз ширкат хабар надихад.

Имрӯз дар нашрияҳои илмию амалии хориҷӣ ва ватанӣ роҷеъ ба принципҳои рафтори ахлоқии муҳосибони касбӣ андешаҳои гуногун дарҷ гардидаанд. Ба андешаи мо, бо омӯзиш ва таҳлили нуқтаи назар ва ақидаҳои гуногуни олимону қормандони амалии ватаниву хориҷӣ, мафҳум ва принципҳои асосии рафтори ахлоқӣ, инчунин нақш ва мавқеи онҳоро дар идоракунии қорхона ба намуди умумӣ баён кардан мумкин аст.

Ҳизмати бузурги муҳосиботи амриқоӣ таҳияи муқаррароти этикаи касбӣ ба ҳисоб меравад. Бори аввал ин талаботро Р. Монтгомери ба миён гузошта буд. Ҳамчун асосгузори этикаи муосири ҳисобдорӣ Қон Лансинг Кэри (1900-1984) ҳисобида мешавад.

Муҳаққиқони амриқоӣ (Уилям Рипли, Колер) ба ҳулосае омаданд, ки ҳама соҳибмулкони ва маъмурони бояд мувофиқи талаботи қонун ва ахлоқ фаъолият баранд. Муҳосибон бояд андешаҳои худро дар ҳаёт татбиқ кунанд, на балки андешаҳои одамони дар назди онҳо қарор гирифта. Вобаста ба ин,

соли 1987 Ассотсиатсияи муҳосибони амрикоӣ аввалин маротиба кодекси қоидаҳои ахлоқиро қабул кард. [7]

Мазмуни кодекс чунин аст:

– Муҳосиб қабл аз ишғоли ҷойи кор, бояд кори муҳосиби қаблиро бодикқат омӯзад.

– Агар муҳосиби қаблӣ дигар фаъолит набарад, онгоҳ ба вай бо дархости хаттӣ муроҷиат намудан лозим аст.

– Қарзи касбӣ пешниҳоди ҷавоби мукамал ва дурустро ба ин дархост ӯҳдадор месозад.

– Агар аз шиносоии пешакӣ бо вазъи кор ҳолатҳое бар оянд, ки корфармо қонунгузори амалкунандаро вайрон мекунад ё метавонад вайрон кунад, муҳосиб бояд аз таклифи пешниҳодшуда (кор) даст кашад.

– Муҳосиб метавонад дар ҳама гуна вақт шартномаи меҳнатиро бо корфармо бекор кунад. Фикру мулоҳизаҳои охири дар бораи он, ки дар корхона шахси ивазкунанда вучуд надорад, барои давом додани шартнома асос шуда наметавонад.

– Муҳосиб ҳуқуқ надорад, ки аз маъмурият дониш ва дарки кори ба амал овардаистодаи худро талаб намояд.

– Муҳосиб наметавонад худаш шахсан оид ба пешбариаш ба вазифаи баланд дархост кунад.

– Фоидаи корфармо наметавонад ҳиссаи сармуҳосибро дар бар гирад, яъне муҳосиб барои натиҷаҳои молиявие, ки худаш ҳисобу китоб намудааст, мукофот ё музди иловагӣ гирифта наметавонад.

– Муҳосиб мукофотпулии худро бо кормандони дигар ҳадамотҳои корхона тақсим карда наметавонад.

– Муҳосиб бояд ба ҳамаи суолҳои маъмурият оид ба фаъолияти хоҷагии корхона ғавран посух диҳад.

– Сабткунакҳои аз ҷониби муҳосиб мураттаб гардида, моликияти ҷудонопазири вай ба ҳисоб меравад. Ҳуҷҷатҳои аввалия, ки ба муҳосиб аз шахсони моддӣ-масъул ворид шудаанд, на аз ҷониби шахсони моддӣ-масъул ва на аз ҷониби маъмурият баргардонида шуда наметавонанд.

– Додгоҳи Апеллятсионии ИМА эътироф намуд, ки ягон сабабҳои принципиалие вучуд надорад, ки аз рӯйи онҳо муҳосиб ба мисли мушовирони ҳуқуқӣ ва кормандони биржа (маклерҳо) ҳуқуқи нигоҳ доштани ҳуҷҷатҳоро надошта бошад.

– Соли 1976 додгоҳи Апеллятсионии ИМА ҳуқуқи аз ҷониби муҳосибон нигоҳ доштани ҳуҷҷатҳоро эътироф намуд, ки ба мушовирони ҳуқуқӣ ва кормандони биржа (маклерҳо) пешниҳод гардида буданд.

– Муҳосиб бояд сирри касбиро оид ба фаъолияти корфармо нигоҳ дорад. Аз ширкати корфармо аз кор рафтани муҳосибро аз ин ӯҳдадорӣ озод намекунад.

– Аз ӯҳдадории риояи сирри касбӣ чунин истисноҳои вучуд доранд: муҳосиб ҳуқуқ дорад дониши худро дар бораи фаъолияти иқтисодии корхонаи худ тавассути роҳҳои касбии худ васеъ намояд; додгоҳ оид ба ифшои маълумоти дахлдор дар ҳолатҳои зарурӣ супориш додааст; корфармо амалҳои зиддидавлатӣ содир мекунад; корфармо ба ифшои маълумот оид ба корхона розигӣ медиҳад; муҳосиб метавонад сирри касбиро ифшо кунад, агар ин ба

манфиати нигоҳ доштани эътибори касбии ӯ зарур бошад; муҳосиб чунин мешуморад, ки ифшои маълумот оид ба сирри ширкат ба манфиати чамъият зарур аст, зеро ҳуқуқвайронкунӣ аллакай чой дошта буд.

– Ҳамаи маълумотҳоро оид ба фаъолияти хоҷагии корхона ба шахсони сеюм муҳосиб танҳо бо розигии хаттии корфармо пешниҳод карда метавонад.

– Маълумот танҳо дар ҳолате дода мешавад, ки агар муҳосиб боварӣ дошта бошад, ки пешниҳоди онҳо аз қонунгузории амалкунанда бар меояд.

– Муҳосиб набояд ба корфармо оид ба чӣ тавр ҳуқуқвайронкуниро ба амал овардан ва пинҳон намудани аломатҳои он машварат диҳад.

– Барои таҳрифи ҳисобот корфармо ва муҳосиб масъулияти муштаракро доранд.

– Муҳосиб вазифадор аст, ки мунтазам таҳассуси касбии худро баланд намояд [7].

Рисолати Федератсияи байналмилалӣ муҳосибон (ФБМ), ки дар Конститутсияи он муқаррар шудааст, дар «рушди умумичаҳонӣ ва такмили касби муҳосибӣ тавассути роҳбарӣ аз стандартҳои ҳамоҳангшуда бо мақсади расонидани хидматҳои домии баландсифат ба манфиати чамъиятӣ» ифода меёбад. Барои иҷрои ин рисолат, Раёсати ФБМ Шӯро оид ба Стандартҳои ахлоқӣ барои муҳосибонро таъсис дод, то ки аз номи худ стандартҳои ахлоқӣ ва дигар қоидаҳоро барои истифода аз ҷониби муҳосибони касбӣ дар саросари ҷаҳон таҳия ва нашр кунад. [7]

Мутобиқи моддаи 13, зербанди 4 - и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» Кодекси одоби муҳосиби касбӣ ва таҷрибаи байналмилалӣ барои ҳамаи аъзои ташкилоти касбии муҳосибон ҳатмӣ мебошад. [6]

Кодекси одоб механизми иловагии танзими фаъолияти муҳосибони касбӣ ба ҳисоб рафта, ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд, ки Кодекси ахлоқии муҳосибони касбӣ қабул карда шавад.

Кодекси Этикаи ахлоқии муҳосибони касбӣ бояд аз се қисм иборат бошад ва самтҳои зеринро муқаррар намояд: дар қисмати А - принципҳои бунёдии этикаи касбӣ барои муҳосибони касбӣ ва асоси концептуалии татбиқи ин принципҳо барои муҳосибони касбӣ; қисмҳои Б ва В нишон медиҳанд, ки чӣ тавр асоси концептуалӣ бояд дар ҳолатҳои муайян татбиқ карда мешавад.

Ба муқарраротҳои Кодекс дохиланд:

Қисми А: Истифодаи умумии Кодекс

Касби муҳосиб на танҳо аз қоньгардонии ниёзҳои фардии мизоч ё корфармои, балки ҳамчунин масъулият барои амалҳо ба манфиати чамъият аст. Дар ин ҳол, муҳосиби касбӣ бояд талаботи ахлоқии Кодекси мазкурро риоя намояд.

а) боинтизомӣ – муҳосиби касбӣ бояд дар ҳама муносибатҳои касбӣ ва корӣ ошкоро ва ростқавл бошад;

б) объективият - муҳосиби касбӣ набояд ба ғаразнокӣ ё беғаразона, бархӯрди манфиатҳо, фишори дигарон барои тағйир додани ақидаи касбӣ ё тичорат роҳ надихад; ҳангоми иҷрои хизматҳо: асоси ҳулосаҳо ва тавсияҳо танҳо иттилоот буда метавонад, аммо на ғараз, бархӯрди манфиатҳо ё фишор ба вай.

в) салоҳияти касбӣ ва дақиқии зарурӣ – муҳосиби касбӣ бояд ҳамеша дониш ва малакаҳои касбиро дар сатҳи кофӣ барои расонидани хидматҳои касбии таҳассусӣ ба мизоч ё корфармо дар асоси тамоилҳои ҷорӣ дар амалия, қонунгузорӣ ва усулҳои корӣ нигоҳ дорад. Муҳосиби касбӣ ҳангоми пешниҳоди хидматҳои касбӣ бояд бо саъю кӯшиш ва дар мувофиқа бо стандартҳои техникӣ ва касбии татбиқшаванда амал намояд.

Нигоҳдории донишҳои ва малакаи касбӣ дар сатҳи зарурӣ ҳангоми баландбардории доимии таҳассус ва сифати кор, доништани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва мавҷудияти малакаҳои зарурии амалӣ, даст кашидан аз иҷрои қору хизматрасоние, ки аз доираи фаъолияти қорманд берун, ки вай мутахассис мебошад, имконпазир аст;

г) махфият - муҳосиби касбӣ бояд нигоҳдории иттилооти махфиеро, ки дар натиҷаи муносибатҳои касбӣ ё корӣ ба даст омадааст, таъмин намояд ва бидуни салоҳиятҳои мувофиқ ва амиқ, чунин иттилоотро ба шахсони сеюм ифшо накунад, ба истиснои ҳолатҳое, ки ифшои чунин иттилоот бо ҳуқуқҳои қонунӣ ё касбияш ё ин ки ўҳдадорихояш пешбинӣ шуда бошад. Иттилооти махфие, ки дар натиҷаи муносибатҳои касбӣ ё корӣ ба даст омадааст, набояд ба манфиати шахсии муҳосиби касбӣ ё шахсони сеюм мавриди истифода қарор гирад.

д) рафтори касбӣ – муҳосиби касбӣ бояд қонунгузорӣ ё меъёрҳои дахлдорро риоя кунад ва аз ҳар амале, ки боиси бадномкунии касб мегардад, худдорӣ намояд, яъне зарурати нигоҳдории обрӯву нуфузи касб дар умум ва худдорӣ аз ҳар гуна рафторҳое, ки метавонад касби муҳосибиро бадном кунад;

Қисми В: Муҳосибони касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда Таъиноти касбӣ – қабл аз қабули мизочи нав, муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда бояд имконияти онро баррасӣ намояд, ки қабули мизочи нав ба риояи принципҳои бунёдӣ таҳдид эҷод мекунад. Муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда бояд танҳо хидматҳоеро пешкаш намояд, ки вай бо салоҳият иҷро карда метавонад.

Барҳӯрди манфиатҳо – муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда бояд чораҳо барои ошқорсозии ҳолатҳое, ки боиси барҳӯрди манфиатҳо мегарданд, андешад.

Ақидаи дуюм - ҳолатҳое, ки дар он муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда аз рӯи дархости мустақим ё дархост аз номи ширкат ё субъекте, ки мизочи воқеӣ маҳсуб намеёбад, бояд ақидаи дуюмро оид ба татбиқи стандартҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, аудит, ҳисобот ё дигар стандартҳо ё принципҳое, ки нисбат ба ҳолатҳо ё амалиёти маҳсус метавонанд ба принципҳои бунёдӣ таҳдид эҷод кунанд, пешниҳод намояд.

Пардохтҳо ва дигар намудҳои муқофотпулиҳо – ҳангоми гуфтушунид оид ба хизматрасониҳои касбӣ, муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда метавонад ҳар гуна пардохтеро, ки ба андешаи вай оқилона аст, номбар кунанд.

Маркетинги хизматрасониҳои касбӣ – дар ҳолате ки муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда хизматҳои навро тавассути таблиғот ё дигар усулҳои маркетинг пешбарӣ мекунад, метавонад хатари эҳтимолии риояи принципҳои бунёдӣ вучуд дошта бошад. Масалан, таҳдиди манфиатҳои шахсӣ

нисбати риояи принципи рафтори касбӣ дар ҳолате ба миён меояд, ки агар хидматҳо, дастовардҳо ё маҳсулотҳо бо усуле, ки бо ин принцип мувофиқа карда нашудааст.

Тӯҳфаҳо ва нишонаҳои меҳмоннавозӣ - мизоч метавонад ба муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда ё ба аъзои наздик ё наздики ӯ тӯҳфаҳо ва меҳмоннавозӣ пешниҳод кунад. Чунин пешниҳод одатан ба риояи принципҳои бунёдӣ таҳдид мекунад. Масалан, таҳдиди ҳавасмандии шахсӣ дар муносибат ба объективият дар ҳолате ба миён омаданаш мумкин аст, ки агар тӯҳфа аз муштарӣ қабул карда шудааст; таҳдиди тарсондан дар муносибат ба объективият бо сабаби ба амал омадани нишонаи чунин пешниҳод ба миён омаданаш мумкин аст.

Нигоҳдории дороиҳои мизоч – муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда воситаҳои пулӣ дигар дороиҳои мизочро нигоҳ дошта наметавонад, танҳо агар ин бо қонун иҷозат дода шуда набошад ва агар иҷозат дода шавад, онгоҳ чунин нигоҳдорӣ бояд дар мувофиқа бо талаботҳои иловагии қонуние, ки нисбат муҳосиби касбии чунин дороиҳоро нигоҳдоранда татбиқ мешаванд, нигоҳ дошта шавад.

Объективӣ - муҳосиби касбии ба таври оммавӣ фаъолияткунанда ҳангоми расонидани хизматҳои касбӣ бояд имконияти вучуд доштани таҳдидҳои риояи принципҳои бунёдӣ нисбат ба объективиятро мавриди баррасӣ қарор диҳад, ки бо сабаби мавҷудияти ҳавасмандӣ дар муносибат бо мизоч ё сардор, шахсони мансабӣ ё кормандон ба миён меоянд. Масалан, таҳдид ба объективият метавонад дар алоқамандӣ бо муносибатҳои оилавӣ, наздики шахсӣ ё тичоратӣ пайдо шавад.

Мустақилият - созишҳо оид ба ифодаи боваринокӣ, ба манфиатҳои ҷамъият, мувофиқан тибқи талаботи Кодекс мазкур, дар созишномаҳо оид ба ифодаи боваринокӣ аъзоёни гурӯҳ аз рӯи лоиҳа роҷеъ ба ифодаи боваринокӣ, ширкатҳо ва агар қобили қабул бошад, ширкатҳои шабакавӣ бояд дар ифодаи боваринокӣ аз мизочон мустақил бошанд.

Қисми В: Муҳосибони касбие, ки дар тичорат фаъолият мебаранд. Ихтилофҳои эҳтимолӣ - муҳосиби касбие, ки дар тичорат фаъолият мебаранд, аз рӯи риояи принципҳои бунёдӣ ӯҳдадорӣ касбиро дорад. Дар баробари ин, ҳангоми ҳолатҳои муайян, масъулият дар назди ташкилоти корфармо ва ӯҳдадорӣ касбӣ оид ба риояи принципҳои асосӣ метавонанд муҳолифат кунанд. Умуман, муҳосиби касбӣ дар тичорат бояд ба ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқие, ки корфармо муқаррар кардааст, ҳамчунин қоидаҳо ва маросимҳои барои ноилгардӣ ба ин ҳадафҳо таҳияшударо риоя кунад. Бо вучуди ин, ҳангоми ба миён омадани таҳдидҳо нисбат ба риояи принципҳои бунёдӣ, муҳосиби касбии дар тичорат фаъолият баранда, дар вазъи ба миён омада бояд андешидани чораҳои муайяноро мавриди баррасӣ қарор диҳад.

Таҳия ва пешниҳоди иттилоот - муҳосибони касбие, ки дар тичорат фаъолият мебаранд, аксаран дар таҳия ва пешниҳоди иттилооте, ки метавонад ё нашр гардад ё аз ҷониби дигар тарафҳо берун аз ташкилот истифода гардад, иштирок мекунад. Чунин иттилоот метавонад иттилооти молиявӣ ё идоракуниро дар бар гирад, аз қабилҳои ояндабинҳо ва бучетҳо, ҳисоботи молиявӣ, муҳокима ва баррасии натиҷаҳо аз ҷониби роҳбарият, мактуби намояндагӣ аз роҳбарият ба аудиторҳо ҳангоми аудити ҳисоботи молиявӣ.

Муҳосиби касбие, ки дар тичорат фаъолият мебарад, бояд чунин иттилоотро одилона, ростқавлона ва мувофиқи стандартҳои касбӣ тавре омода созад ё пешниҳод кунад, то хошияи иттилоот возеҳ бошад.

Таҳия ва пешниҳоди иттилоот - муҳосибони касбӣ дар соҳаи тичорат аксар вақт дар таҳия ва пешниҳоди иттилооте, ки метавонанд аз ҷониби дигар тарафҳо берун аз ташкилоти корфармо интишор ё истифода шаванд, ҷалб карда мешаванд. Чунин маълумот метавонад маълумоти молиявӣ ё идоракуниро дар бар гирад, аз қабилӣ пешгӯиҳо ва бучетҳо, ҳисоботи молиявӣ, муҳокимаҳо ва баррасии натиҷаҳо аз ҷониби роҳбарият ва мактуби намояндагӣ аз роҳбарият ба аудиторҳо ҳангоми аудити ҳисоботи молиявӣ. Муҳосиби касбӣ дар тичорат бояд чунин маълумотро одилона, ростқавл ва мувофиқи стандартҳои касбӣ тавре омода созад ё пешниҳод кунад, то контексти иттилоот равшан бошад.

Кифоя будани таҷриба - принсипи бунёдии салоҳияти касбӣ ва дақиқии зарурӣ дар назар дорад, ки муҳосиби касбии соҳаи дар тичорат фаъолиятбаранда бояд танҳо ҳамон вазифаҳоро иҷро кунад, ки барои онҳо таҷрибаи ва маълумоти кофӣ дошта бошад ё дастрас карда метавонад. Муҳосиби касбӣ дар тичорат набояд қасдан корфарморо нисбат ба таҷрибаи худ гумроҳ насозад, ҳамчунин дар ҳолати зарурӣ аз коршиносони мувофиқ маслиҳат ва кумак пурсад.

Ҳавасмандии молиявӣ - муҳосибони касбии дар соҳаи тичорат фаъолият кунанда, метавонанд манфиатҳои молиявӣ дошта бошанд ё метавонанд аз манфиатҳои молиявии аъзоёни наздик ё наздики оила огоҳ бошанд, ки дар ҳолатҳои муайян таҳдиди риояи принципҳои бунёдиро ба вучуд оваранд. Масалан, таҳдиди манфиатҳои шахсӣ ба объективӣ ё махфият метавонад аз мавҷудияти ангежа ва қобилияти коркарди иттилооти ба нарх ҳассос бо мақсади бадастории манфиати молиявӣ ба вучуд ояд.

Ҳавасмандкуниҳо – ба муҳосиби касбие, ки дар тичорат фаъолият мебарад ё аъзои оилааш пешниҳод карда шуданаш мумкин аст. Пешниҳод метавонад шаклҳои гуногун дошта бошад, аз он ҷумла тӯҳфаҳо, меҳмоннавозӣ, даъватҳои қобили қабул барои дӯстӣ ва садоқат.

Хулоса. Кодекси ахлоқии муҳосиб ба мақоми муҳосибон дар ташкилот ва сохтори ташкилии баҳисобгирии муҳосибӣ таъсир мерасонад.

Дар аксари субъектҳои хоҷагидорӣ ду шаклҳои асосии ташкилии фаъолияти баҳисобгирӣ инкишоф ёфтаанд: мавҷудияти баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун воҳиди мустақили сохторӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ аз ҷониби як шахси мансабдор (муҳосиб).

Ҳангоми мавҷудияти якчанд кормандон батанзимдарории амиқи кори онҳо, маҳдудсозии ӯҳдадорихо ва ҳуқуқҳо зарур аст, ки ин тавассути таҳияи Низомнома оид ба муҳосибот ба даст меояд, ки раванди ташаккул, ҳуқуқҳо, ӯҳдадорихо ва ташкили фаъолияти субъектро муайян месозад (вай метавонад ҷӣ ҳуҷҷати алоҳида бошад ё дар сиёсати баҳисобгирӣ ба таври алоҳида баррасӣ гардад).

Низомнома дорои сохтори зерин буда метавонад:

– ҳолатҳои умумӣ - номи субъект, мақоми вай дар сохтори ташкилии субъектро дар бар мегирад. Кӣ ба он роҳбарӣ мекунад, вазифаҳои байни

коркунони он ба назар гирифта мешаванд, талаботи тахассусиро нисбат ба сардорони зерсохторҳо ворид кардан мумкин аст;

– мақсад ва вазифаҳо - таъминоти субъект, инчунин дигар шахсони манфиатдор бо иттилооти пурра ва боэтимод оид ба фаъолияти иқтисодии он; пешниҳоди маълумоти зарурӣ, ки ба мақомотҳои давлатӣ барои назорат аз болои риояи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ зарур аст;

– вазифаҳо - самтҳои асосии фаъолияти кормандони муҳосибот тавсиф мегардад, дараҷаи мустақилияти онҳо муайян карда мешавад;

– ҳуқуқ ва ӯҳдадорихо - ваколатҳои кормандро барои иҷрои тамоми амалҳои ба ӯ муқарраршуда тавсиф мекунад, инчунин ҳуқуқҳоро (қабули қарорҳо, гирифтани маълумоти барои кор зарурӣ, ҳуқуқи тасдиқи ҳуҷжатҳо ва иштирок дар муҳокима ва таҳияи онҳо) нишон медиҳад иҷрои вазифаҳои дар наздаш гузошташуда;

– масъулияти сармуҳосиб ва дигар кормандон (барои эътимоднокии ҳуҷжатҳои тартибдодаи қисмат, барои дуруст истифода бурдани дастуру қоидаҳои муайян, ташкили оқилонаи кори иҷрокунандагон, барои ҳолати интизоми меҳнат ва кор бо кадрҳо;

– муносибатҳо бо воҳидҳо (ширкатҳои фаръӣ, вобаста ва шахсони ҳуқуқии ҳамчоя назоратшаванда) дар ҷараёни фаъолияти онҳо ва ӯҳдадорихои мутақобила. Номгӯии ҳуҷжатҳои байни шуъбаҳо мубодилашаванда, давривияти он, номи шуъбае, ки иттилоотро пешниҳод мекунад ва номи шуъбае, ки онро қабул мекунад, нишон зикр мегардад.

– ташкили фаъолияти субъект.

Дар асоси низомнома субъектони иқтисодӣ меъёрҳои теъдоди муҳосиботро тибқи Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тавсияҳои методӣ оид ба ташкили меъёри меҳнатро таҳия мекунанд.

Ҳуқуқ ва ӯҳдадорихои муҳосибон дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» каму беш баррасӣ гардида, бояд дар сиёсати баҳисобгирии ҳар як ташкилот муқаррар карда шаванд.

Барои ташкили низоми баҳисобгирӣ ва ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ (мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ») роҳбари ташкилот масъул аст.

Роҳбари субъекти иқтисоди вобаста ба ҳаҷми кори баҳисобгирии муҳосибӣ метавонад ҳамчун воҳиди сохторие, ки ба он сармуҳосиб сарварӣ мекунад, хадамоти муҳосибӣ таъсис диҳад; вазифаи сармуҳосибро ҷорӣ мекунад; дар асоси шартнома кори баҳисобгириро ба ташкилоти муҳосибӣ ё ба муҳосибии касбӣ супоранд; баҳисобгирии муҳосибиро ҳангоми зарурат шахсан ба зимма гиранд.

АДАБИЁТ

1. Герасимова Л. Н. Профессиональные ценности и этика бухгалтеров и аудиторов. Учебник. Издательство: Юрайт. – Москва, 2016 г. ISBN 978-5-9916-3884-5, 320 стр.
2. Бобоев М.У. Международные стандарты финансовой отчетности: Учебное пособие. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 384 с.

3. Дадоматов Д.Н. Организация контроля системы учета в условиях применения международных стандартов финансовой отчетности / Дадоматов Д.Н. // Ахбори ДДТТ. Серия общественных наук. – 2021. - №4/1 (38). ISSN 2308-054X. С. 154-159
4. Дадоматов Д.Н. Раaviшҳои методӣ ба ташаккули баҳисобгирии идоракунии сармояи оинномавӣ дар ташкилотҳои тиҷоратӣ / Дадоматов Д.Н., Кузибоева Б.М., Собирова М.Д. // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. 2021 №3-4 (11-12). ISSN (2207-9996). С. 133-138.
5. Дадоматов Д.Н., Қӯзибоева Б.М., Таҳияи усули баҳисобгирии дороиҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи СБҲМ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2022. – №1/1 (95). – С. 206-211 ISSN 2663-5534.
6. Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 25 марта 2011 года №702. г. Душанбе. www.mmk.tj
7. Кодекс этики профессиональных бухгалтеров, опубликован комитетом по международным этическим стандартам для бухгалтеров Международной федерации бухгалтеров (МФБ) в апреле 2010 г. (МФБ). www.ifac.org.
8. Миславская Н.А. Профессиональные ценности и этика бухгалтеров и аудиторов. 2-е изд. Учебник. Издательство: Юрайт. – Москва, 2020 г. ISBN 978-5-394-03833-4, 170 стр.
9. План счетов бухгалтерского учета финансово - хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов. Распоряжения Министерства финансов от 27.05.2011 г. №41. www.moliya.tj.
10. Положения по ведению бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности в Республике Таджикистан №9 от 8 02 2003 г. www.moliya.tj.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАЛАБОТҲОИ АХЛОҚӢ БА КАСБИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола масъалаҳои бевосита ба касби муҳосибӣ алоқамандбуда ва дар заминаи масъулиятнокӣ барои амалҳо ба манфиатҳои ташкилот ба роҳ мондашаванда, ки дар он ҷой онҳо фаъолияти касбии ҳешро ё барои манфиатҳои мизоч, корфармо, ходимон ва дигар шахсон ба амал меоранд, баррасӣ мегарданд. Аз ин ҷо бар меояд, ки муҳосибӣ соҳибкасб бояд меъёрҳои ахлоқи касбиро риоя намояд. Дар фаъолияти касбии ҳеш, вай бояд принсипҳои муайяни бунёдии зеринро риоя намояд: одоб - бояд дар тамоми муносибатҳои қорӣ покқичдон бошад; объективӣ - набояд ба ғаразнокӣ бо мақсади тағйирдиҳии мулоҳизаҳои худ роҳ диҳад; салоҳиятнокии касбӣ ва дақиқии зарурӣ - доштани дониши муайяни касбии амалӣ, дар соҳаи қонунгузорӣ, аз усулҳои қорбарӣ бархурдор бошад, дорои стандартҳои техникӣ ва касбӣ бошад; махфият – иттилооти дар натиҷаи фаъолияти худ дар қорхона ба даст овардари набояд ба шахсони сеюм ифшо намояд ва ё бо мақсадҳои шахсии худ истифода барад; рафтори касбӣ – донишгари қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷжатҳои танзимкунанда ва риояи бевоситаи онҳо. Барои ин мо муносибатҳо ва талаботҳои мавриди баррасӣ қарор медиҳем, ки ба одоби касбии муҳосибон пешкаш мегардад.

Калидвожаҳо: Кодекси рафтор, касби муҳосиб, принципҳои бунёди, одоби рафтор, донишҳои касбӣ.

ОСОБЕННОСТИ ЭТИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЙ К БУХГАЛТЕРСКОЙ ПРОФЕССИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются вопросы связанные непосредственно с профессией бухгалтера, которая строится на ответственности за действия в интересах организации, где они осуществляют свою профессиональную деятельность или в интересах клиента, работодателя, служащих и других лиц. Отсюда следует, что профессиональный бухгалтер должен соблюдать этику поведения. В своей деятельности он должен соблюдать определенные фундаментальные принципы: порядочность – должен быть честен во всех деловых отношениях; объективность – не должен допускать предвзятости с целью изменения суждения; профессиональная компетентность и должная тщательность – обладать определенными профессиональными знаниями практики, законодательства, методов работы, обладать техническими и профессиональными стандартами; конфиденциальность - информацию, полученную в результате своей деятельности на предприятии он не должен раскрывать третьим лицам, или использовать в личных целях; профессиональное поведение – заключается в знании законов и других регулирующих документов и непосредственное их соблюдение. Для этого мы рассмотрим подходы и требования, предъявляемые к профессиональной этике бухгалтеров.

Ключевые слова: Кодекс этики, профессия бухгалтера, фундаментальные принципы, этика поведения, профессиональные знания.

FEATURES OF ETHICAL REQUIREMENTS FOR THE ACCOUNTING PROFESSION IN MODERN CONDITIONS

The article deals with issues related directly to the profession of an accountant, which is based on responsibility for acting in the interests of the organization where they carry out their professional activities or in the interests of the client, employer, employees and other persons. It follows that a professional accountant must observe ethical conduct. In his activities, he must comply with certain fundamental principles: decency; professional competence and due diligence; confidentiality; professional behaviour. To do this, we will consider the approaches and requirements for the professional ethics of accountants.

Key words: Code of Ethics, accounting profession, fundamental principles, ethics of conduct, professional knowledge.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дадоматов Далерҷон Нишонбоевич - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи бахисобгирии бухгалтерӣ, Суроға: Телефон: (+992) 92-856 -66-65; E-mail: dalerdn@mail.ru

Одинаев Меҳрубон Абдурахмонович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омор, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. Суроға: E-mail: Mehrubon.01@mail.ru. Телефон: (+992) 900-17-17-59.

Саидҷонов Содикҷон Шарифҷонович - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ, Суроға: E-mail: s.saidjonov78@mail.ru Телефон.: (+992) 92-858 -22-12;

Сведения об авторах: Дадоматов Далержон Нишонбоевич - доктор экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Телефон.: (+992) 92-856 -66-65; e-mail: dalerdn@mail.ru

Одинаев Мехрубон Абдурахмонович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, E-mail: Mehrubon.01@mail.ru. Телефон: (+992) 900-17-17-59.

Саидҷонов Содикҷон Шарифҷонович - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета, Телефон.: (+992) 92-858 -22-12; e-mail: s.saidjonov78@mail.ru

Information about the authors: Dadomatov Dalerjon Nishonboevich - Dr. of Economics, Associate Professor, Tajik State University of Law, Business and Politics, (Tajikistan, Khujand) Телефон: +992-92-856-66-65. e-mail: dalerdn@mail.ru.

Odinaev Mehrubon Abdurahmonovich - Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe. E-mail: Mehrubon.01@mail.ru. Phone: (+992) 900-17-17-59.

Saidjonov Sodikjon Sharifjonovich - Senior Lecturer Tajik State University of Law, Business and Politics. Phone: (+992) 92-858-22-12; e-mail: s.saidjonov78@mail.ru

БАҲШИ III «МАСОИЛИ МУБРАМИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ»

СЕКЦИЯ III «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ»

НАҚШИ НЕҲЗАТИ АБУМУСЛИМИ ХУРОСОНӢ ДАР САРНАВИШТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

*Ғуломов Т. М. – н.и.ф., дотсенти кафедраи
таърихнигорӣ ва архившиносии ДМТ*

Дар самти таърихнигории муборизаи мардумони Хуросону Мовароуннаҳр алайҳи истилогарони араб нисбати давраи истилои ин сарзаминҳо таҳқиқоти бештар анҷом пазируфтааст. Ин аз он сабаб буд, ки дар таърихнигории шӯравӣ ба масъалаи муборизаи милли-озодихоҳӣ бар муқобили ҳамаи истилогарон аҳаммияти махсус дода мешуд. Ҳамин ҳолатро дар таърихнигории давраи истилои ҷунону макдуниҳо, арабҳо, муғулҳо, таркҳо ва русҳо низ метавонем мушоҳида кунем.

Ҳучумҳо ва забткориҳои арабҳо дар Эронзамин, бар сари мардумони он мушкилоти зиёд ба бор овард. Дар баробари густариш ва ҷорӣ гардидани ислом ҷабру зулм ва муносиботи ноодилонаи волиёни араб нисбат ба “маволи” (яъне мардуми мусулмоншуда) зиёд гардида, минбаъд боиси сар задани исёнҳои ҷунбишҳои мардумии озодихоҳона гардид. Маҳз дар давраи Хилофати Умавиён (661-750) татбиқи арзишҳои исломӣ ба мадди дуввум гузашта, фишору зӯрварӣ, истибдод ва қавмгароии ифротии арабҳо, поймол кардани арзишҳои “бародарӣ ва баробарӣ”-и мусулмонон, алалхусус табъиз ва тафриқа миёни Арабу Аҷам ба ҳукми анъана ва муқаррароти расмӣ даромада буд.

Дар аҳди Умавиён аз ҳам ҷудо кардани мусулмонон ба арабу маволи (ғайриараб) як амри маъмулӣ буд. Онҳо эронӣро ғайриараб ва ё «маволи» ном дода, аз воғузур кардани корҳои маъмурии давлатӣ ва динӣ бо онҳо ибто мекарданд. Бо маволи дар як саф роҳ намерафтанд, хондани ҷанозаи як нафар маволиро бар худ нанг медонистанд ва намоз хонданро аз паси ғайриараб саҳеҳ намешумориданд. Намозу рӯзаи онҳоро қабул надоштанд ва никоҳи бастаи онҳоро намепазируфтанд, ки хоҳу ноҳоқ мардумро ба муқовимат меовард [9:22].

Яке аз муҳаққиқони барҷастаи неҳзатҳои фикрӣ Абдурафеъ Ҳақиқат ин масъаларо пайгирӣ намуда, қайд менамояд, ки таҳқир ва таллаву торочи доимии арабҳо ба мардумони фарҳангии зердасти онҳо хеле вазнин меомад ва тоқати онро мешикаст. Бинобар ин, аз ҳамон лаҳзаҳои аввали воридшавии арабҳо ба Хуросону Мовароуннаҳр ҷунбишҳои милли ва озодихоҳии хуросонӣ ба вучуд омада буданд [17, с.113].

Дар ин ҷо як нуқтаро бояд ибтидо намуд, ки сарзамини Ироқ қабл аз ислом дар муддати 1178 сол таҳти тасаллути давлати Эрон қарор дошт. Сурия, Фаластин ва Урдун бошанд қабл аз ислом таи 970 сол таҳти истеъмори давлати Рум буданд. Ҳамаи онҳо дар ин муддат то ҷое ба иттилоати давлати аҷнабӣ одад

карда буданд. Аммо, эрониёне, ки то ин дам ҳеҷ ҳукмронӣҳои аҷнабиёнро (ба ҷуз давраҳои кӯтоҳ) ба худ раво намедонистанд, бар зидди арабҳо қиёмҳову ҷунбишҳо меангехтанд. Аз ҳамин сабаб, арбобони араб барои барангехтани ошӯбҳо ҳамеша аз эрониён дар ҳарос буданд [16, с.40,41]. Дар воқеъ мардумони бумии қисмати шарқии Хилофат дар раванди забткориҳо барои дифоъ аз марзу буми аҷдодӣ ва ҳам дар ҷабҳаи сарбозӣро ғазавот ва ҳам густариши илмҳои ақлию нақлӣ дар давоми асрҳои баъдӣ нақши бориз доштанд.

Бино ба гуфтаи Балозурӣ баъд аз тасхир намудани Хуросони бузург аз ҷониби арабҳо фарзандони минтақа дар футуҳоти дигари арабҳо ҷойгоҳи махсус дошта, ҳамчун “авангард” ва ё “гурдон” дар сафи пеши лашкар меҷангиданд ва дар ихтилофи миёни арабҳо низ нақши ҳалқунанда дошта, ҳама гуна ихтилофҳоро ба кӯмаки онҳо ҳаллу фасл мекарданд [2, с.233].

Биноан баъзан аз шукуҳу шаҳомати сиёсӣю ҳарбии онҳо намоёндагону волиён ҳатто халифаҳои араб ба тарс омада, дар пай нобуд кардани онҳо мекӯшиданд.

Чунин тарзи муносибат боиси он гардид, ки дар саросари Ироқ, Хуросону Систон, Ҷузҷон, Табаристон ва Мовароуннаҳр муборизаҳои озодихоҳона дар шакли шӯришу исёнҳо ва неҳзатҳои фарҳангӣю мазҳабӣ ба амал меомаданд, ки машҳуртарини онҳо неҳзати фарҳангии шуубия, азрақиён, зайдия исёнҳои Ғурак, Деваштич, Карзанҷ ва Ҷаланҷ, Собит, Кирмонӣ, Афшин Ҷайдари Истаравшанӣ ба шумор мераванд.

Мутаасифона баъд аз забти Мовароуннаҳр ва хусусан тасхири Самарқанду Бухоро аз ҷониби Қутайба ибни Муслими Боҳилӣ волии Умави нисбат ба мардумон минтақа, зулму шиканҷаҳои зиёди ҷисмониву ситонидани хирочу андозҳои миёншикан мардуми минтақаро ба зону дароварда буд. Ба гуфтаи Бобочон Ғафуров арабҳо бо он ҳама сарвате, ки ҳангоми забти шаҳрҳо ба даст оварда буданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд меситониданд ва онҳоро водор мекарданд, ки ҳукуматдорони арабро бо ғулум, каниз, чорво, ғалла, маснуоти бофандагӣ ва дигар маводҳои зарурӣ таъмин намоянд [8, с.422].

Қобили зикр аст, ки аз ҳукмронӣ ва чунин тарзи муносибати Умавиён ҳатто ҳуди арабҳо норозӣ буда, ҳукумати онҳоро ғайриқонунӣ мешумориданд.

Баъди муҳорибаи Сиффин, муҳолифони Умавиён ҳукумати онҳоро ғайриқонунӣ дониста, бар зидди Умавиён тарғибот мебурданд. Норизоятии умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо хусусан дар замони хилофати Марвони II (744-750) қувват гирифта, муҳолифат ба дараҷае расид, ки аскарони хоссаи дарбори халифа исён бардоштанд [8, с.433].

Нисбати дигар минтақаҳои забтшуда Хуросону Мовароуннаҳр ба маркази муборизаҳои озодихоҳонаи зиддиарабӣ табдил ёфта буд, ки дар сарғаҳи он Абумуслими Хуросонӣ меистод. Абумуслими Хуросонӣ соли 745 дар синни 19 солагӣ ба дастури Имом Иброҳим бо ҳафтад нафар аз даъватгарон ба Хуросон омада, қиёмро зери парчами хонадони Аббосӣ омода карда [14, с.478] дар соли 746 ба Марв – зодгоҳи аҷдодияш омада, қалъаи Сафеддигро маркази амалиёти хеш қарор дод.

Дар таърихнигории форсу тоҷик шӯриши Абумуслими Хуросонӣ мавзуи машҳур аст. Ҳатто ба ин масъала исломшиносон ҳам таваҷҷуҳ кардаанд. Дар адабиёти исломӣ ҳаракати Абумуслим ҳамчун бидъат ва Абумуслими

Хуросонӣ ҳамчун ошӯбгари охирини зидди ислом муаррифӣ мешавад. Аммо дар адабиёти муосири ватанӣ Абумуслим ҳамчун қаҳрамонҳои миллии форсу тоҷик шинохта шудааст. Вобаста ба ин масъала таҳқиқоту мақолаҳои зиёд вучуд дошта бошад ҳам, месазад оиди ба қору пайкори ин шахсият таҳқиқоти махсус анҷом дода шавад.

Абумуслим пойгоҳи худро дар Марв мустаҳкам намуда, аз вазъияти ноороми сиёсии Хуросон, ки ҳатто миёни арабҳо ба монанди Шайбони Салмӣ, Наср ибни Сайёр ва Алии Кирмонӣ барои ба даст овардани ҳукумат дар мубориза буданд истифода карда, миёни онҳо ошӯб ангехт. Яке аз масъалаҳое ки дар таърихнигории ин давра ба он камтар аҳаммият дода шудааст, бурузи зиддияти дохилӣ миёни қабилаҳои араб дар Хуросон мебошад, ки ихтилофи арабҳои шимолӣ ва чанубӣ аз он ҷумла мебошад. Ин фурсатро Абумуслим хеле хуб истифода кард. Абумуслим дар ин роҳ бо Кирмонӣ иттифоқ баста, аввалан Шайбониро аз миён бурд ва баъдан ба ҳукумати хилофати Умавиён дар Хуросон хотима бахшид. Пас аз он худи Кирмониро низ бо писаронаш аз миён бурд [5, с.4547].

Инчунин Абумуслим тарғибгарони худ Абудовуд ва Амр ибни Айнаро ба Тахористон, Нодир ибни Сулайҳи Тамимӣ ва Шарик ибни Гади Тамимиро ба Марворӯд, Абӯосим Абдуррахмон ибни Сулаймонро ба Толиқон ва Абучахл ибни Атиро ба Хоразм фиристод, ки чанде баъд шумораи ошӯбгарон афзуда 9-июли соли 747 таҳти ливои Аббосиён муборизаи ошқоро оғоз намуданд.

Ба гуфтаи Р.Н. Фрай шӯриши Абумуслим натавонӣ ҳаракати сиёсӣ ва динӣ буд, балки ҷанбаи иқтисодӣ низ дошт. Бисёре аз тарафдорони Абумуслим аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ, ки натавонӣ ҳадафҳои сиёсӣ, балки мақсадҳои иқтисодӣ низ доштанд (тамоми дороиҳои худро аз даст дода буданд) ва аз сиёсати Умавиҳо норозӣ буданд, зиёд мешуданд. Бо ин мақсад, ҳамаи онҳо ба лашкари Абумуслим мепайвастанд [13, с.335].

Мардумони аз ҷабру зулми Умавиён ситамдидаи Ҳирот, Фушанҷ, Марворӯд, Толиқон, Марв, Ниссо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф дар атрофи Абумуслим муттаҳид гардиданд. Инчунин, аз мулкҳои дигар низ муҳолифан дастаҳои худро ба шӯришгарон мерасониданд, ки чанде нагузашта шумораи онҳо ба 100 000 нафар расид.

В.В. Бартолд бо тақия ба маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ дар ин маврид менигорад, ки «дар соли 747 мардуми Марв бар ҳокими умавии худ шӯриданд ва Абумуслим бо ёрии ҷамъе аз эрониён дар соли 748 Марвро гирифт ва волии Хуросон Наср ибни Сайёр (738-748) ба ҷониби Марвон паноҳанда шуд. Шӯришгарони Хуросон соли 749 бақияи сипоҳи Наср ва Кирмониро дар Наҳованд шикаст дода, бо ин тартиб қисмати шарқии хилофати Умавиён аз ихтиёрашон берун шуд ва пайравони Аббосиён бар ин навоҳӣ истило ёфтанд» [7, с.252].

Дар доираи ин лашкаркашӣ Абумуслим дар ибтидо шахрҳои Балх, Тахористон, Гузгон, Абевард, Самарқанд, Табасай, Порс, Тӯс, Нишопур, Ҳирот, Ғур ва Систонро пайдарҳам тасхир намуда, дар ибтидои соли 750 қувваҳои ҳарбии намояндагони охирини Умавиёнро дар Ироқ ва Димишқ, ки 120 000-ро ташкил менамуданд, шикаст дода, хилофатро ба дасти Аббосиён

таслим кард. Бо ғалабаи Аббосиён бар Умавиён, Хуросон, ки маркази аслии нахзати зиддиумавӣ буд, чанд муддат зери ҳукмронии раҳбари воқеъии ҷунбиши озодихоҳӣ Абумуслим қарор дошт ва адолату озодии нисбӣ дар ин давра дар минтақа ҳукмрон гардид [10, с.56].

Бо шикаст додани охирин намояндагони Умавиён дар Ироқу ва таслими хилофат ба дасти Аббосиён нуфузу эътибори Абумуслим рӯз то рӯз меафзуд. Ҳар кучо шуришу исёне рух меод, Абумуслим дарҳол ба он расидагӣ мекард ва саркубаш месохт. Аз ин рӯ аз лашкаркашиҳои Абумуслим, Аббосиён ба тарсу ҳарос омада буданд ва фикр мекарданд, ки вай рӯзе барои нишастан ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Мувофиқи маълумотҳои муаррихони машҳури асримёнагӣ Яъқубӣ ва Табарӣ тӯҳмату бӯхтонҳои ҳокимону наздикони халифа ва суханони зиште, ки Абумуслим ба Мансур гуфта буд, боиси марги ӯ гардиданд. Ҷойи онаст, ки сабабу баҳонаҳои кушта шудани Абумуслим, ки ҳамчун душмни бузурги хилофат ба Мансур ҷилвагар менамуданд, аз матни китобҳои “Таърихи Яъқубӣ”-и Аҳмад ибни Возеҳи Яъқубӣ ва “Таъриху-р-русули ва мулук”-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ бозгӯ намоем.

Ин равандро Яъқубӣ дар китоби арзишманди хеш чунин шарҳ додааст: Ҳангоме, ки Абумуслим ба ҳаҷ мерафт, Абуҷаъфар Мансури валиаҳд аз халифа фармони омили Ҳаҷ гирифт. Ҳанӯз дар Анбору Ҳирра буд, ки халифа вафот кард ва фармони халифа шуданаш ба вай расид. Ҳама волиёни вилоятҳои наздик ба вай байъат ва нисбати фавти бародараш изҳори тасаллият карданд [1, с.353].

Ин манзараро Табарӣ дар асари арзишманди хеш ба гунаи дигар шарҳ додааст, ки мазмунан чунин аст: “Абумуслим ба Абулаббос (халифа) навишт ва иҷозаи ҳаҷ хост ва мақсадаш ин буд, ки пешвои намози касон бошад” [6, с.4137]. Аз сабаби он ки Абумуслим назди халифа эътибори баланд дошт, ба ӯ иҷоза дод, аммо ҳолатро ба Абуҷаъфар Мансури валиаҳд фаҳмонда, аз ӯ хост, ки Мансур низ иҷоза бихоҳад, то омили ҳаҷ шавад ва ба Абумуслим сабқат намояд. Абумуслим чун аз ин хабар огоҳӣ ёфт, чунин гуфт: “Абумуслим ҷуз имсол сола барои ҳаҷ кардан наёфт?” [6, с.4137] ин суҳан ба Абуҷаъфар расид ва аз Абумуслим бадгумон шуд.

Дар аснои рафтани ба Макка Абумуслим дар ҳар манзил гарданаҳоро ислоҳ мекард, чоҳҳо меканд, роҳҳоро ҳамвор мекард ва ба бадавиён чома мепушонид, ки эътибори ӯро боз ҳам боло мебард. Албатта, ин амали ӯ ба гуфтаи Табарӣ ба валиаҳд хуш намеомад. Вақте аз ҳаҷ бо фосилае бозмегаштанд, номае дар бораи марги Абулаббос ва ҷонишини Абуҷаъфар ба ӯ расид. “Абумуслим ба Абуҷаъфар тасаллият гуфт, аммо таҳнияти хилофат нагуфт”, [6, с.4138] ки ин рафтори Абумуслим хашми Мансурро нисбати ба вай боз ҳам афзун мекард.

Дар ин ҳангом душмани сарсаҳти онҳо Абдулло ибни Мӯсо байъат накард ва бар зидди онҳо ошуб ангехт. Халифа Мансур ба Абумуслим навишт, ки барои саркубии Абдулло ибни Мӯсо ҷуз ману ту каси дигаре нест. Ҳарчанд ин пешниҳод Абумуслимро хуш наомад ва мехост ба Хуросон баргардад, аммо ночор ба ҷанги Абдулло ибни Мӯсо рафт ва ӯро дар Насибин шикаст дода, ҳазонаи ӯро ба даст овард ва Абдулло ибни Мӯсо фирорӣ шуд. Абуҷаъфар Мансур Исҳоқ ибни Муслими Уқайлӣ, Яқин ибни Мӯсо ва Муҳаммад ибни

Амри Тағлабиरो гусел кард, то хазонаи бадастовардаи Абумуслибро шумор кунанд. Абумуслим ба хашм омада гуфт: “Бар хунҳо амин шумурда мешавам ва бар молҳо не!” [1, с.354]. Яқтин дар ҳол ҷавоб дод, ки халифа Абучаъфар Мансур моро назди ту барои таҳният гуфтан бар пирӯзии ту нафиристодааст. Пас, Абумуслим ба фиристодагон ва ҳам Абучаъфар Мансур дашном дод, ки ин ҳолатро ҳасудхурон ба халифа арза карданд.

Яъқубӣ менигорад, ки халифа дар ин хангом дар Румияи Мадоин буд, Абумуслим оҳанги Хуросон кард ва ўро хабар накард. Аз ин амал халифа огоҳӣ ёфта, Исо ибни Мусо ва чанд нафар донишмандони дигарро ба дунболи Абумуслим фиристонд, то ўро аз райъаш баргардонанд. Ба гуфтаи Табарӣ барои ба худ наздик кардани душман халифа мехост Абумуслибро ба худ наздик карда, ўро безарар намояд. “Абучаъфар бим кард, ки Абумуслим суйи Хуросон равад ва ба ў навишт, ки туро вилоятдори Мисру Шом кардаам, ки аз Хуросон беҳтар аст” [6, с.4141]. Чун нома ба Абумуслим расид, хашмгин шуд ва гуфт: “Маро ба Шому Миср мегуморад, дар сурате, ки Хуросон аз они ман аст!” [6, с.4141].

Дар ҳамин ҳолат Абумуслим бо ҷонишини худ Молик ибни Ҳайсам машварат карда, ба чунин хулосае омаданд, ки Абӯмуслим харҷӣ зудтар ба Хуросон равад, вагарна дар дигар сурат халифа ба зиндагонии ў хотима хоҳад дод. Аммо, фиристодагони халифа ўро аз рафтан ба Хуросон мунсариф карданд, ки ин хатои бузурги Абумуслим буд.

Дар аснои бозгашт ба ҷониби Румия боз чанд маротибаи дигар номаҳои халифа ба Абумуслим расид, ки онҳо аз макри халифа ва муносибати нарми ў бо Абумуслим дарак медиҳанд. Илова бар ин, бо донишмандоне, ки барои бозгардонидани Абумуслим равона карда буд, ҳарзамон хушдор мекард, ки “бо ў ба нармтарин вазъе, ки кас сухан тавонад кард, сухан гӯянд”, то аз мақсади шуми онҳо огаҳ нашавад.

Дар ин рӯзҳои Абучаъфар Мансур аз Абумуслим бадгумон шуда буд, ба Абудовуд – ҷонишини Абумуслим дар Хуросон нома навишта, аморати Хуросонро ба ў ваъда дод ва ўро ҷониби худ кашид.

Яъқубӣ дар хотима бо таассуф менигорад, ки Абумуслим чун мунсариф гашт ва рӯ ҷониби Ҳалвон кард, боз бо ҷонишини худ машварат кард ва гуфт маслиҳати ту дар ин кор чист?. Молик ибни Ҳайсам дар ҷавоб гуфт: “Маслиҳатро дар пушти гарданаи Ҳалвон раҳо кардӣ”. Абумуслим, ки аз ҳиллаҳои айёрони халифа пай мебурд, гуфт: “Ба Худо қасам, ки ман ҷуз дар хоки Румия кушта намешавам” [1, с.355].

Табарӣ аз ҳиллаҳои дигари халифа хабар дода, менигорад, ки вақте Абумуслим ба Мадоин наздик шуд, халифа дастур дод, ки ўро пешвоз бигиранд. Ва ўро бо иззату иқром пешвоз гирифта, ба хаймаи халифа бурданд.

Вақте, ки ба назди халифа ба Румияи Мадоин расид гумони ў амалӣ гардид ва Абумуслим баъд аз баҳсҳои зиёди лафзӣ бо халифа Мансур бо супоришу дасткӯбии ў кушта шуда, ҷасадашро дар гилеме печида дар Дачла афканданд, то лашкариёну эътиқомандони ў огоҳ нашавад.

Бино ба маълумоти Табарӣ 5 рӯз монда аз шаъбони соли 137 баробар ба 13 феввали соли 755 халифаи Аббосиён Абучаъфар Мансур (754-775) Абумуслибро, ки беш аз 35 сол надошт, аҳдшиканона ба қатл расонд [6, с.4154].

Пас аз кушта шудани Абумуслим яке аз наздикони халифа Исо ибни Мӯсо ба Мансур хитоб карда, чунин гуфт: «Эй амири муъминон, итоати некхоҳии вайро надонистай ва ин ки Имом Иброҳим дар бораи ӯ чӣ рой дошт. Халифа Мансур гуфт: Ба Худо рӯйи замин душмане бадтар аз ӯ барои ту намешиносам» [5, с.4711]. Баъди шунидани ин суханон Исо ибни Мӯсо зуҳури ногузири чунбишҳои зиёди мардумиро ба халифа хабар дод.

Ба андешаи мо хабари қатли Абумуслим ба зудӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр паҳн гардида, сабаби сар задани чандин чунбишҳои озодихоҳӣ ва чунбишҳои зиддиарабӣ гардид ва ошӯбгарон сабаби шӯриши худро ба куштори Абумуслим рабт меоданд. Аҳаммияти дигар ва ғавқуллодаи таърихии чунбиши Абумуслими Хуросонӣ аз он иборат буд, ки чунбишҳо ва иттиҳодҳои озодихоҳонаи то ин замон шаклгирифтаи ду соҳили Ҷайхун – Хуросону Мовароуннаҳрро бо ҳам муттаҳид намуд.

Хизмати дигари Абумуслим аз рӯзҳои аввали ба Хуросон омаданаш дар таъсиси иттиҳоди эронитабори зиддиумавӣ ва зиддитуркӣ зоҳир мегардад, ки дар осори таърихии ҳамасрони мо мушоҳида намегардад. Муаррихи амрикоӣ Фредерик Старр муҳимтарин хизмати Абумуслимро барои мардумони бумӣ чунин баҳогузорӣ менамояд, ки Абумуслим бо ошно гардидани вазъи сиёсии Хуросону Мовароуннаҳр аввал ба душманони сарсаҳти дохилии онҳо қабिलाҳои туркии ғарбӣ ва туркҳои шарқӣ, ки гоҳҳо барои кӯмаки ҳарбӣ бо ҳокимони маҳаллӣ паймон мебастанд, рӯ ба рӯ шуда, онҳоро аз ин сарзамин ронда, миёни ҳокимияти туркҳоро шикаста [15, с.161], аз ҷиҳати сиёсӣ онҳоро дар минтақа камтаъсир намуд.

Неҳзати Абумуслим дар тадқиқоти олимони аврупоӣ калонтарин исёни баамаломата дар минтақа аз лиҳози арзиши инсонӣ алайҳи душманони хоричӣ – туркҳои шарқӣ ва лашкари ғавқури Чин бо сарвари Ан Лушан, ки гӯё барои кӯмак ба ҳокимони маҳаллӣ ба Талас ё Тароз омада, аммо нияти тасхири Мовароуннаҳрро Суғду Тахористонро доштанд, арзёбӣ мешавад [15, с.162]. Ба андешаи муҳаққиқони аврупоӣ ин калонтарин ва даҳшатангезтарин исён дар таърих буд, ки ғалаба насиби Абумуслим гашта, умеди туркҳою чиниҳоро барои соҳиб шудан ба мулкҳои минтақа барбод дода, ин сарзаминро дар ихтиёри соҳибони аслияш боқӣ гузошт.

Баъди ноодилона кушта шудани Абумуслим ошӯбҳои озодихоҳии зиддиарабӣ авҷи тоза пайдо карданд. Агар дар замони хилофати Умавиён омилҳои сар задани исёнҳоро ошӯбҳо ва норозигии мардуми маҳаллӣ ба сабабҳои иқтисодӣ, аз ҳад зиёд шудани андоз ва пайдо гардидани шаклҳои нави он баста бошанд, дар замони Аббосиён чунин исёнҳо бештаран характери озодихоҳонаро касб карда буданд.

Баъди қатли Абумуслим аз ҷониби халифаи Аббосӣ – Мансур, ки нисбати маволӣ, баҳусус Хуросониён нафрати сахт пайдо карда, дар қатли Имоми Аъзам – Абӯҳанифа ҳам даст дошт, шӯришу исёнҳои зиёди зиддиарабию мазҳабӣ, аз қабилӣ шӯриши Сумбоди Муғ, Буосими Бустӣ, Саъиди Ҷуло, Ҳузайн ибни Руқод, Муҳаммад ибни Шадод, Барозбандаи Хуросонӣ, Озарӯя ва исёнҳои Марзбони Маҷусӣ, Ровандиён, Устод Сис, Юсуфи Барми Пушангӣ, Муқаннаъ, Мозёр ибни Қоруни Табаристонӣ, Ҳамзаи Систонӣ, Рофеъ ибни Лайс, Бобаки Хуррамдин, Ковуси Истаравшанӣ ва ғайраҳо бавуқӯ пайвастанд, ки натиҷаи онҳо раванди истиклолхоҳии

мардумии бумии минтақаро тезонида, дар ояндаи наздик онҳоро аз итоати халифаи араб берун намуд.

Машҳуртарин муаррихи тоҷиктабори ин давра Муҳаммад Чарири Табарӣ раванди қасосгирӣ ва хунхоҳӣ аз Абумуслимро тавассути як рӯҳонии зардуштӣ – Сумбоди Муғ, ки онҳоро танҳо мафкураи миллӣ – озодихоҳӣ мутаҳид мекард чунин баён мекунад: «Ба деҳе аз деҳаҳои Нишопур муғе буд Синбод ном. Пас, чун хабари куштани Абумуслим бад-ӯ расид ғамгин шуду гуфт: «Ҳаққи Бумуслим бар ман вочиб аст, ки ман ин хостаро ҳама ба талаби хуни Бумуслим харҷ кунам. Ва чун хоста намонад, чон бидиҳам» [3, с.1454]. Яъне, натавонӣ мусалмонони минтақа, ҳатто зардуштиёну, ровандиёну хуррамдинон низ, ба хунхоҳии Абумуслим қиём карданд. Дар ин маврид овардани андешаи Абдуррафеъи Ҳақиқат амри воқеист, ки мефармояд: «Абумуслим ҳадафе ҷуз истиқлоли Хуросон ва раҳой додани мардуми ин сарзамин аз чанголи тозиён мақсади дигаре надошт» [17:203]. Аммо, садафсус, ки фирефтаи макри халифа гардид.

Шӯришу ошубҳои мардумӣ сарфи назар аз он ки ҳамаи онҳо ба шикаст рӯ ба рӯ шуданд, вале барои коҳиш додани ситаму ҷафои халифаҳои араб ва намояндагони онҳо нақши муҳим гузоштанд. Инчунин пояҳои ҳукумати халифаҳоро заиф сохтанд. Агар ҷунбишҳои нимаи аввали асри VIII ба ҳукумати ситамгори Умавиён хотима дода бошад, пас қиёмҳову ҷунбишҳои нимаи дуввуми асри VIII ва аввали асри IX хилофатро ба ақибнишинӣ водор сохт, ки яке аз натиҷаҳои он ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтани хонадонҳои маҳаллии тоҷик ба шумор меравад.

Хулоса, ошӯбу исёнҳои дар хунхоҳии Абумуслим ба амалномада бештар хусусияти ақидатӣ, сиёсӣ, озодихоҳӣ ва иқтисодӣ доштанд. Зухури ошӯбҳои зиёди зиддиарабӣ ва баланд гардидани таъсиру нуфузи хонадонҳои маҳаллӣ тавачҷӯҳи халифаҳои аббосиро нисбат ба минтақа кам карда, дар охир ҷуз пардохти хироч аз Хуросон чизе умедвор набуданд. Дар ин маврид муаллифи “Таърихи Систон” қайд менамояд, ки шуҳрати Яъқуби ибни Лайс бад-он ҷо расида буд, ки сафирон аз кишварҳои Туркистону Чин, Ҳинду Синд, Сурия ва Руму Африқо ба вай ҳадяҳо меварданд, чунки халифа маншури ҳукумати Хуросону Мовароуннаҳр, Макка, Мадина, Бағдод ва Ҳинду Синдро ба ӯ ҳавола кард буд. Зиёда аз ин дар матни фармони халифа ёдовар мегардид, ки “Ин ҳама ислом ва куфр туро додем бар он ҷумла, ки ҳар сол моро 20 ҳазор ҳазор (20 000 000) дирҳам фиристӣ” [11, с.49,50]. Маълум мегардад, ки қисми шарқии хилофат пурра таҳти таъсири хонадонҳои бузурги ҳукуматгари эронитабор қарор дошт.

Албатта, натиҷа ва пайомади неҳзати Абумуслим ва таърихии ҷунбишҳои дигари мардумии Хуросону Мовароуннаҳр аз он иборат буд, ки дар натиҷаи онҳо таҳаввулоти фикрӣ ва ғоявии эронӣ дар ҳама соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хилофат роҳ ёфта, бад-ин восита эронӣ давлатшарикӣ хилофат ва пешоҳангони соҳаҳои мухталифи олами ислом гаштанд. Илова бар ин, дар ин давра мардумони бумии Хуросону Мовароуннаҳр дар хилофат нафақат аксарияти табақаи равшанфикрону сиёсатмадоронро ташкил мекарданд, балки лашкар, низоми ҳарбӣ-сиёсӣ ва вазъи иқтисодии минтақа таҳти таъсири онҳо қарор дошт.

Муҳимтар аз ҳама натиҷаи шӯришҳои мардумӣ аз он иборат буд, ки як неруи бузург ва тафаккури зиддиарабиҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр ба миён оварда тавонист. Илова бар ин, мардумони бумии минтақаро аз ҷумлаи хонадонҳои бузургу муаззами Бармакӣ – Яҳё, Фазл, Ҷаъфар, хонадони Саҳли Сарахсӣ – Фазл ва Ҳасан ибни Саҳли Сарахсӣ, хонадони Тоҳир ибни Ҳусайн Пашунгӣ – Талха, Абдулло, Тоҳир ва Муҳаммад, хонадони Тусӣ – Фазл ибни Сулаймон (780 м) ва Ҷаъфари Тӯсӣ (788 м), хонадони Саффорӣён – Яъқуб ва Амр ибни Лайси Саффорӣ, хонадони Сомониён – Асад ва фарзандону наводагони онҳо аз ҷониби халифаҳои аббосӣ ба умури давлатӣ, ба мансабҳои волиёни Хуросону Мовароуннаҳр, вазирон ва сарлашкарон таъйин мегардиданд, ки ин ормони деринаи мардумони бумии Хуросони бузург дар роҳи ҳифзи марзу буми аҷдодияшон буд. Аз ин баъд Тоҳир ибни Ҳусайн, Яъқуб ибни Лайс ва Асад ибни Сомон дар назди халифа эътибори фавқуллода пайдо намуда, минбаъд идораи Хуросону Мовароуннаҳр ба хонадонҳои Тоҳирӣёну Саффорӣёну Сомониён интиқол ёфта, пас аз чанде истиқлолияти худудиву маъмурии хешро дар шакли аморат ба даст оварданд.

АДАБИЁТ

1. Аҳмад ибни Яъқуб (Ибни Возеҳи Яъқубӣ) Таърихи Яъқубӣ. Тарҷумаи Муҳаммад Иброҳими Оятӣ. – Техрон. «Ширкати интишороти илмӣ-фарҳангӣ». Ҷ.2. 1387. - 644 с.
2. Балозурӣ. Футуху-л-булдон. Тарҷумаи Муҳаммади Тавакал. Техрон. Нашриёти Катиба. 1337 ш. 787 С.
3. Балъамӣ Абуалӣ. Таърихи Табарӣ. -Техрон, Алхудо, 2001. –Ҷ. II. - 818 1632 с.
4. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-Русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда. – Техрон. Асотир. 1375 ҳ.қ. Ҷ. 9. аз 3740 то 4167 с.
5. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-Русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда. – Техрон. Асотир. 1375 ҳ.қ. Ҷ. 11.аз 4614 то 5055 с.
6. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Тарҷумаи Абулқосим Поянда. Бо таҳрир, тасҳех ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. – Душанбе, Муассисаи давлатии инсиклопедияи сарредаксияи миллии тоҷик. 2014. Ҷ.6.
7. Бартольд В.В. Сочинение. Том I. Туркистан в эпоху мангольского нашествия в Средняя Азия до XII века. -М.: 1963. – Т.1. -759 с.
8. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна ва давари нав. – Душанбе, Ирфон, 1998. Ҷ. I-II. – 700 с.
9. Ғуломов Т.М. Бозтоби муборизаҳои озодихонаи мардумони бумии Мовароуннаҳр бар зидди истилогарони араб дар манбаҳои асри миёнагии форсӣ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ –Душанбе, 2022. №2.
10. Зарринқуб Абдулҳусайн. Таърихи тамаддуни Эрон. – Техрон. Амири Кабир. 1367. - 605 с.
11. Назаров Ҳ. Авомили сууд ва сукути давлати Сомониён. –Душанбе, Ирфон, 1999. – 138 с.
12. Пирниё Ҳасан, Аббоси Иқбол. Таърихи Эрон аз оғоз то инқирози Қочория. –Техрон. Хайём. 1370. - 864 с.

13. Ричард Н.Ф. Наследие Ирана. - М: Наука, 1971. – 468 с.
14. Сийстонӣ Муҳаммадазим. Моликияти арзӣ ва чунбишҳои деҳқонӣ дар Хуросони қуруни вусто. – Кобул, 1362. -669 с.
15. Фредерик Старр. Маърифати гумшуда. Асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилоии араб то Темурланг. – Душанбе: ЭР-Граф, 2016. – 692 с.
16. Хатиб С.А. Таърихи Хулафои Рошидин. – Душанбе, Суннатулло, 2006, Ҷ. II. - 273 с.
17. Ҳақиқат Абдуррафъ. Таърихи неҳзатҳои фарҳангии Эронӣ. – Техрон: Ширкати муаллифон ва мутарҷимони Эрон. – Техрон, 1347. -497 с.

НАҚШИ НЕҲЗАТИ АБУМУСЛИМИ ХУРОСОНӢ ДАР САРНАВИШТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Дар мақолаи мазкур инъикоси нақши Абумуслими Хуросонӣ дар низоми идорӣ – сиёсии Хилофати араб, мавқеи шахсияти ӯ дар қисмати шарқии Хилофат, мочароҳои лафзӣ сиёсии ӯ бо Халифаи араб – Мансур, нақши неҳзати Абумуслим дар раванди истиқлолҳои мардумони Хуросону Мовароуннаҳр, натиҷаи амалӣ ва пайомадҳои неҳзати Абумуслим барои мардумони минтақа ва ҳокимияти сиёсӣ дар сарчашмаҳои таърихии асрҳои IX-XII мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Баъди бераҳмона кушта шудани Абумуслим шуришу исёнҳои зиёди зидди арабию мазҳабии Сумбоди Муғ, Буосими Бустӣ, Саъиди Ҷуло, Ҳузайн ибни Руқод, Муҳаммад ибни Шадо, Барозбандаи Хуросонӣ, Озарӯя ва исёнҳои Марзбони Маҷусӣ, Ровандиён, Устод Сис, Юсуфи Барми Пушангӣ, Муқаннаъ, Мозёр ибни Қоруни Табаристонӣ, Ҳамзаи Систонӣ, Рофъ ибни Лайс, Бобаки Хуррамдин, Ковуси Истаравшанӣ ва дигарон ба вуқӯъ пайвастанд, ки натиҷаи онҳо раванди истиқлолҳои мардумии бумии минтақаро тезонида, дар ояндаи наздик Хуросону Мовароуннаҳрро аз итоати халифаи араб берун кард.

Калидвожаҳош: Абумуслим, Хилофати араб, Хуросон, Мовароуннаҳр, неҳзат, шуришҳои мардумӣ, хуросонӣ, ислом, шуришҳои зидди арабӣ.

РОЛЬ ДВИЖЕНИЯ АБУМУСЛИМА ХОРАСАНИ В СУДЬБЕ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В данной статье, автор опираясь на письменные источники IX-XII вв., освещает роль Абумуслима Хорасани в совершенствовании административно-политической системы Арабского Халифата, его влияние в восточной части Халифата и политические разногласия с арабским халифом Мансуром, а также его роль в освободительном движении и обретении независимости народами Хорасана и Маверауннахра, последствия деятельности движения под его руководством для народов региона. После жестокого убийства Абумуслима произошло множество антиарабских и сектантских восстаний под руководством Сумбада Муга, Буассима Бусты, Саида Джуло, Хусайна ибн Рукада, Мухаммада ибн Шадада, Барозбанда Хорасани, Азаруи, а также восстания Марзбана Маджуси, Рованди, Устада Сиса, Юсуфи Барми Пушанги, Муқанна, Мазьяр ибн Каруна Табаристани, Хамзы Систани, Рафа ибн Лайса, Бабака Хуррамдина, Кавуса Истаравшани и других, борьба которых ускорила процесс обретения независимости коренного населения

региона, и в конечном итоге, привела к тому, что Хорасан и Мавераннахр были освобождены из-под власти арабского халифа.

Ключевые слова: Абумуслим, Арабский халифат, Хорасан, Мавераннахр, движение, народные восстания, хорасанцы, ислам, восстание против арабов.

THE ROLE OF ABUMUSLIMI KHORASANI'S MOVEMENT IN THE HISTORY OF THE TAJIK PEOPLE

In this article, the author, relying on written sources of the 9th-12th centuries, highlights the role of Abumuslim Khorasani in improving the administrative and political system of the Arab Caliphate, his influence in the eastern part of the Caliphate and political disagreements with the Arab Caliph Mansur, as well as his role in the liberation movement and the independence of the peoples of Khorasan and Maverounnahr, the consequences of the activities of the movement under his leadership for the peoples of the region. After the brutal murder of Abumuslim, many anti-Arab and sectarian uprisings took place under the leadership of Sumbadi Muga, Buassim Busti, Said Julo, Husayn ibn Ruqad, Muhammad ibn Shadad, Barozbandi Khorasani, Azarui, as well as the uprisings of Marzban Majusi, Rowandi, Ustad Sis, Yusuf Barmi Pushangi, Mukanna, Mazyar ibn Karuni Tabaristani, Hamza Sistani, Rafi ibn Lais, Babak Khurramdin, Kavusi Istaravshani and others, whose struggle accelerated the process of gaining independence for the indigenous population of the region, and ultimately led to the fact that Khorasan and Mowarunnahr were liberated from Arab rule caliph.

Keywords: Abumuslim, Arab Khaliphath, Khorasan, Maverannahr, movement, mass rebels, khorasanians, islam, antiarab rebels.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илми фалсафа, дотсенти кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 907 82 70 90. Почтаи электронӣ: tojiddini_82@mail.ru

Сведения об авторе: Гуломов Тоджиддин Мирзоалиевич – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры историографии и архивоведения. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 907 82 70 90. Электронная почта: tojiddini_82@mail.ru

Information about the author: Gulomov Tojiddin Mirzoalievich – Tajik National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Historiography and Archival Studies. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 907 82 70 90. Email: tojiddini_82@mail.ru

МУХТАСАРИ ЧУҒРОФИЯИ СИЁСӢ ВА ВАЪЗИ СИЁСИИ ТАХОРИСТОН ДАР ОҒОЗИ ҚУРУНИ ВУСТО

*Асоев С. У. – н.и.т., дотсент, мудири кафедраи таърихи
дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии ДМТ*

Тахористон аз вилоёти таърихист, ки дар сарзамини Бохтари қадим дар байни кӯҳҳои Помир, дарёҳои Мурғобу Ҳарирӯд ва кӯҳҳои Ҳиндукушу Ҳисор воқеъ гардида буд [3, с.515]. Марзи Тахористони қадим дар соҳилҳои болооби Амударё, ки қисмати шимолии он то қаторкӯҳҳои Ҳисор тул мекашид, муқаррар буд, ки ноҳияҳои кунунии ҷануби Тоҷикистон, қисми ҷанубии Ўзбекистон (худудҳои вилояти Сурхондарё) ва манотиқи шимолии Афғонистон дар ҷануб то Ҳиндукуш, дар шарқ кӯҳҳои Помир (Т, sungling), дар ғарб Форс (Poli-ssc)-ро он чуғрофияи таърихӣ фаро мегирифт. Сарҳад байни Тахористону Суғдро «Дарвозаи оҳанин», ки дар гузаргоҳи кӯҳии қатокӯҳҳои Ҳисор ва дар 8-км ғарбии деҳаи Дарбанди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё мавқеъ дорад, чудо менамуд [9, с.412]. Ба қавли Болозӯрӣ; Тахористон дар ҳарду соҳили Панҷ ва Омуя арзи ҳастӣ дошт [2,56].

Тибқи этимология вожаи Тахористон барҳоста аз номи қabilaи бодиянишинони тахориён (юнонӣ – арабиаш тохар, ҳинди тукхара, хитой тухо-ло, тибетӣ-тхагар) будааст.

Дар аҳли Гелиокл соли 130 то милод давлати муқтадири Юнону Бохтар, ки поягузори он Искандари Мақдунӣ маҳсуб мешуд, аз тарафи тахориён якҷоя бо баъзе қabilaҳои эрони шарқӣ хароб карда шуд. Ба андешаи муҳаққиқон то ҷое фарқ байни қabilaи тахориён ва тахористониҳо дида мешавад, агарчи ҳарду шомили қabilaҳои эронии шарқианд. Тахористониҳо номи як халқияти эронинажоди Осиёи Миёна мебошад, ки дар Тахористон (Бохтари қадим) мезистанду авлоди бохтариҳо буданд, аммо тахориён халқи кӯчии аз шарқ омада ба ҳисоб мерафтанд, ки хангоми воридшавӣ ба Тахористон бо аҳолии маҳаллӣ омезиш ёфтанд [12, с.80].

Сарчашмаҳои чинӣ паҳнои Тахористонро аз шимол ба ҷануб дар ҳудуди 1000 ли, аз ғарб ба шарқ 3000 ли мушаххас карданд. Мавриди зикр аст, ки руду шохобҳое, ки Амударё аз онҳо манша мегирифт аз тамоми худудҳои кишвари Тахористон убур мекарданд. Дарёи Панҷ ба воситаи Вахон гузашта, Бадахшонро аз Шуғнону Куррон (Рушони кунунӣ) чудо кардааст. Байни руди Панҷу Вахш кӯҳистони Хатлону води Вахш ҷой дошт. Дарёи Вахш тавассути марзҳои Помир, Рашт Кумед ҷорӣ буд. Байни Вахшу Кофарниҳон, Вишгарду Қубодиён мавқеъ дошт.

Метавон гуфт, ки Амударё кишварро ба ду қисм чудо мекард, ки дар адабиёти таърихӣ бостоншиносӣ «Тахористони ҷанубӣ» ном гирифта, худудҳои соҳили чапи дарёи Аму, яъне шимоли Афғонистон мансуб бар он буда, ба Тахористони шимолӣ мулкҳои соҳили рости Амударё, яъне ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистон шомил мешуданд [6, с.234].

Дар гузашта бештари муаррихон ва чуғрофиядонҳои араб дар баъзе мавридҳо Тахористонро ба ду маънӣ дарк намуда, тасвир кардаанд. Аз ҷумла табқи маълумоти Ёкутӣ ду Тахористон буд: Тахористони болоӣ (ал-улё) ва Тахористони поёнӣ (ас-сифлӣ), яъне онро ба маънои васеъ ва маҳдуд дарк

намудаанд. Худудҳои ин кишварро дар маънии маҳдуд ҷуғрофиедони араб Истаҳрӣ чунин менигорад «Он дарест, ки дар шарқии Балх, ғарбтари Бадахшон, дар чанубии Омуя ва шимолтари Ҳиндукуш ҷойгир гаштааст, Тахористонро аз Балх чудо кардем». Ибни Хурдодбех дар қисми чануб Тахористонро ба Зобулистону Кобул ҳамсарҳад медонаду муҳимтарин шаҳрҳои он Толиқон, Варвализ Андаробро ҳисобидаст. Ибни Фақеҳ аз забони Балозури мегӯяд «Хуросон чаҳор ҷузъ аст... Ҷузъи саввум, ки дар тарафи бохтари наҳр аст ва то наҳр ҳашт фарсанг фосила дорад. Форёб аст ва Ҷузҷон ва Тахористони улё ва он Толиқон аст ва Хатл ва он Вахш ва Бағлон ва Волич ва он дар ховари Балх аст Чароғиён ва Зам ва Тахористони сифлӣ ва Хилм ва Саманҷон...».

Дар ин иқтибос қариб тамоми мулкҳои Тахористон зикр шудааст. Дар ҷои дигар Ибни Фақеҳ чунин овардааст, «Аз Балх то Тахористони улё бистуҳашт фарсанг аст...» [8, с.56] ва ӯ комилан Балхро шомили Тахористони болоӣ ё улё намедонад ва ин дар ҳоле буд, ки шаҳри Балх пойтахти Тахористони кулл ба ҳисоб мерафт ва он дар соҳили дарёи Балхоб ҷойгир буда, Балозурӣ онро «мадинау-т-Таҳора» номида буд, яъне пойтахти Тахористон, ки шояд он вақт кишвар Тахорон номида мешуд. Ба ақидаи ал-Яъқубӣ, Шугнону Бадахшон Тахористони болоро ташкил медонад ва ба он ҷо роҳе аз тариқи Хатлон будааст, «Аз Хутал (қас) ба Тахористони боло ва мамлақати Хуморбек – подшоҳи Шикинону Бадахшон ва аз он ҷо (бо роҳи) Водии Аъзам ба Шикинон (марсад). Инҳо ҳамашон мамлақати Тахористони болоро ташкил медиҳанд» [2, с.45].

Ба андешаи муҳаққиқони муосир, ки ба асару қайдҳои муаллифони форсу араб таъя кардаанд, ба Тахористонии болоӣ рустоҳои Баргар, Шугнон, Бадахшон, Толиқон, Хатлон, Хуст, Андароб, Бомиён, Бағлон, қалъаи Тобушкон шомил мешавад. Ба Тахористон поёнӣ: Хулм, Бомиён ва Саманҷон марбут буданд. Бархе байни Балху Бадахшонро Тахористони кӯчак меҳисобиданд.

Аз ҷониби дигар метавон иброз намуд, ки дар Тахористони шимолӣ чунин вилоятҳои таърихӣ: Шугнон, Вахш, Кумед, Қубидоён, Тирмиз, Куфтан, Чағониён, Шумон, Хатлон (он дар ҳарду тараф ҷой дошт) ва Вахоб ҷойгир буд. Дар соҳили чапи Амударё Бадахшон (он дар ҳарду тараф ҷой дошт) Балху Толиқон ва Андароб мавҷуд буданд.

Дар ҳар сурат новобаста ба гуногунандешиҳо мавқеи Балх чун маркази Тахористон басо муҳим аст, Ибни Ҳавқал аъмоли Балхро ба Тахористон ва Хатлону Бадахшон ва Бомиён зикр мекунад. Яқубӣ ин шаҳро шаҳри аввали кишварҳои Тахористон медонад. Гумон меравад, ки вобаста ба авзои сиёсӣ дар ибтидои асрҳои миёна Тахористон як давлати мутамарказ набуда, балки аз гурӯҳи мулкҳои мустақил иборат буд, аз ин рӯ, онро ба ҳар маънӣ тафсир кардаанд. Аз ҷониби дигар шояд ду Тахористон будааст, ки муаррихону ҷуғрофиедонони зиёде ба он тавҷаҳҳу қарда, онро махсус бо мулку рустояшон зикр карданд.

Бояд гуфт, ки кӯҳантарин зикри Тахористон ба сифати кишваре ба соли 383 мансуб аст, ки он дар матни асари буддой-хитойи Vastisravana ҷой дода шудааст. Дар он омадааст, ки Буддо забони аҳолии кишвари Тахористонро аз мардумонаш бештар мефаҳмад. Дар дигар маъҳази буддой дар рӯйхати якшӯ

ябгуи Тухара ёд шудааст. Муҳаққиқ С.Леви мепиндорад, ки зери истилоҳи «Тухара» бояд халқи Тахористонро бо он тарафи дарёи Аму фаҳмид. Дар сарчашмаҳои чинӣ, Тухолоро бо тарзҳои гуногун навиштаанд: Т, on-ho-lo, Т, on-hou-lo. Ҳамчунин чанд шакли транскрипсияи он: Духоло, Духололо, Дусюё-хао зикр шудааст [7, с.567].

Дар сарчашмаҳои хаттии арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ истилоҳи Тахористон аз асри V то XII зиёд истифода шудааст, ҳарчанд дар баъзе сарчашмаҳои хаттӣ аз ҷумла дар «Баҳру-л-асрор»-и Маҳмуд ибни Валии Балхӣ (а. XVII) чун ҳудуде ёд мешавад, аммо маъноҳои ҷуғрофию сиёсии пешинро гумм кардааст [10, с.123].

Тавре ибраз намудем, дар ибтидои асрҳои миёна Тахористон аз ҷиҳати сиёсӣ пароканда буд ва ин аст, ки муаллифону муаррихони араб ва сайёҳони Чин ба мулкҳои ҷудогонаи он диққат дода, Тахористонро ҳатто дар алоҳидагӣ ё дар қатори мулкҳои ин кишвар номбар кардаанд.

Тибқи маълумоти зоҳиди буддой ва сайёҳи чинӣ Сюан-Сзан (солҳои 630-645) дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ, ҳучуми туркҳо ва қўшунҳои Сосонӣ кишвар дар даҳсолаи сеюми асри VII дар ҳолати сукути иқтисодӣ қарор дошт. Вай менигорад, ки «Баъди гузариш аз «Дарвозаи оҳанин» ба ҳудуди шоҳигарии қадимии Тухоло ворид мешавӣ, ки дар боз гаштаю, тамоми шаҳру деҳот валангор буда, алафҳои ёбӣ ҳама ҷоро пӯшонидаст». Баъзе шаҳрҳо мумкин аст, ки то истилои арабҳо ба коми харобӣ афтада буданд, ҳатто шояд ҳанӯз дар асри VI. Аз тадқиқоти Л Албаум, ки дар баъзе ҳудудҳои Тахористон гузаронида буд, маълум мешавад, ки дар ноҳияи Ангори Тирмизи ҳозира ҳаёт дар натиҷаи ҳучуми туркҳо қатъ гашта буд, ки онон соли 567 Ҳайтолиҳоро шикаст дода, марзҳои онҳоро ишғол кардаанд. Аммо харобии пурраи ин қисмро ӯ ба амалиётҳои ҳарбии қўшунҳои Сосонӣ, зери роҳбарии Самбат Бағратуан дар соли 671 марбут медонад.

Албаум Л. бо иттиқо ба ахбори муаррихи арминӣ Себеос ба чунин хулоса омадааст. Себеос нигошта буд, ки Сосониён ба таъкиби урдуи мағлубгаштаи Кушонӣ сар карда, марзҳои онҳоро ба харобазор табдил доданд. Дигар сабаби қатъ карда шудани ҳаёт дар ноҳияи Ангор ин вайрон карда шудани шабакаи мукаммали обёрӣ буд, ки он шаҳрро бо об таъмин менамуд [1, с.145].

Дар оғози даҳсолаи сеюми асри VII на танҳо Тахористон, балки тамоми Осиёи Марказӣ ба майдони мубориза, ба сахнаи бархӯрди қабоили мухталифи турк ва дигар гурӯҳҳо табдил ёфта буд.

Ҳанӯз дар давараи саёҳати Сюан Сзан яке аз хонҳои турк Ирбис Бохуй Чабғухон Балхро ба муҳосира гирифта буд, ки то аз ғорати дайрҳои буддой ғанимати фаровоне ба даст орад. Аз рӯи маълумоти Сюан Сзан бар меояд, ки дар чоряки аввали асри VII дар ҳудуди Тахористон 27 мулке ё вилоятҳои таърихӣ ва маданӣ мавҷуд буд, ки сарҳадоти онҳо мушаххас шуда буд. Ҳангоми номгӯи ин мулкҳо ва мавқеи ҷуғрофию ҷойгиршавии онҳо то ҷое мушкилӣ пеш меояд. Доир ба баъзе мулкҳои маълумотҳои хаттӣ фаровонанд, аммо барои қисмати дигари он ин ҳолат дида намешавад. Бинобар ин ин мавзӯ тадқиқоти тоза ва наvero тақозо дорад [6, с.567].

Дар асрҳои V-VII авзои сиёсии Тахористон борҳо тағйир карда, то ҷое як навъ адами субот ва парокандагии сиёсӣ ба назар мерасид. Вазъи сиёсиро пеш аз ҳама дар минтақа даҳолати қавму қабоили мухталиф муташанниҷ

мегардонд. Тахористон то асри V тобеи давлати Кушониён буд ва пас аз пош хӯрдани ин империяи бузург, ин сарзамин ба майдони набард табдил ёфт. Ханӯз дар асрҳои IV–V як қисми Осиёи Миёнаро Хиёниён забт карданд. Тавре, ки аз сарчашмаҳо бармеояд, солҳои 60-70-уми асри IV шоҳаншоҳи Сосони Шопури II ду бор ба сари «Кушониён» (хиёниён С.А), ки пойтахти онҳо дар Балх буд, лашкар кашид. Дар ҳарду лашкаркашӣ форсҳо шикаст хӯрданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти Ҳайтолиён гузашт. Давлати Кушон дар натиҷаи ҷангҳои зиёд бо Сосониён аз як ҷониб ва аз ҷониби дигар, бо қабилаҳои кӯчи Кидориёну Хиёниён дар солҳои 70-уми асри IV қудрати сиёсии худро аз даст дод. Дар солҳои 80-90-и асри IV, дар Тахористони шарқӣ ва Бадахшон пас аз он дар Балху Фарҷистон ба арсаи қудрат неруи нав-давлати Ҳайтолиён меояд. Ин давлат дар як муддати кӯтоҳ худудан хеле васеъ шуда, ба неруи сиёсии қудратманде табдил меёбад.

То солҳои 80-и асри V Ҳайтолиён тамоми Тахористонро тобеи худ намуданд. Ҳайтолиён ханӯз солҳои 40-70 асри V дар Тахористону қисман Хуросон ҳокимиятро аз Сосониён гирифта, вале Сосониён ба ҳеҷ ваҷҳ намехостанд ин худудҳоро аз даст диҳанд. Аз ҷониби дигар, «сиёсати ҷаҳонгароӣ»-и Сосониён имкон намедод аз чунин мавқеи муҳимми стратегӣ бо осони даст кашанд. Бо дар назардошти он, ки Тахористон низ дар «Роҳи бузургӣ абрешим» қарор дошт, Сосониён намехостанд аз даромадҳои зиёде маҳрум монанд. Қидду ҷаҳди рақибон сабаби ҷангҳои минбаъда дар минтақа мегашт. Иттиҳодҳои Ҳайтолиён дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар давлатҳо метавонист ҳатто ҳайати сафорат равон намояд. Муборизае, ки байни Сосониён ва Ҳайтолиён дар аҳди Баҳроми Гӯр (420-439) оғоз шуд, дар давраи шоҳаншоҳ Яздигурди II (439-457) идома ёфт. Ӯ барои тавсеаи худудҳои давлаташ дар шимолу шарқ се бор тайи солҳои 441-449, 450-451, 453-454 дар Хуросон бо Кидориёну Ҳайтолиён мечангад. Дар ҷанги сеюм Яздигурди II аз Ҳайтолиён дар Тахористон шикаст меҳӯрад ва Вашгирду Тирмиз ба ихтиёри Ҳайтолиён мегузарад. Пас аз чанде шоҳаншоҳи нав Фирӯз (459-484) «сиёсати шарқи»-ро давом дода, неруи азимеро ба тарафи Ҳайтолиён равон мекунад. Мавриди зикр аст, ки Фирӯз муддате дар кишвари Ҳайтолиён дар Фарҷистону Тахористон ва Балх зиндагӣ карда, аз Ҳайтолиён ёрии ҳарбӣ пурсид то, ки аз тахти Сосониён бародараш Хурмуздро барканор намояд. Ҳайтолиён ба ӯ дар аввал кӯшун надоданд, лекин шаҳри Толиконро ба ихтиёраш гузоштанд. Баъди чанде шоҳи Ҳайтолиён Хушнавоз сипоҳеро ба Фирӯз супурд, ки бо ёрии онҳо ӯ тавонист соҳиби тахт шавад. То соли 484 ба давлати Ҳайтолиён: Тахористон, Хуросон, Балх, Фарҷистон, Чағониён ва Самарқанд шомил буданд. Дар ин давраҳо Сосониён андоздихандагони Ҳайтолиён ба шумор мерафтанд. Ҳамзамон, кишвари Ҳайтол аз содиркунандаи асосии ғалла ба давлати Сосониён ба шумор мерафт. Фирӯз низ се маротиба бо Ҳайтолиён ҷангидааст. Аслан давраи ҳукумронии Фирӯз худ марҳилаи душворе барои мардуми давлаташ буд ва шӯро ошӯбҳои зиёди халқӣ низ аз носуботӣ ва нооромии вазъӣ сиёсии кишвар далолат мекунад [5, с.78].

Миёни Сосониёну Ҳайтолиён дар наздикҳои Балх набарде рух дод ва он бо шикасти Сосониён ба охир расид ва шоҳ Фирӯз асири Ҳайтолиён шуд. Пас аз бастанӣ шартнома шоҳаншоҳ Фирӯзро ба ватанаш баргардонд. Ҷанги аввал

солҳои 474-475 ба амал омада буд. Чанги дуҷум, ки солҳои 479-480 шуд, он ҳам барои Сосониён бе натиҷа анҷом ёфт. Фирӯз боз асири Ҳайтолиён шуд. Шоҳи Ҳайтолиён ба ивази шоханшоҳ Фирӯз соҳиби 30 маркаб танга гашт ва ҳамчунин товони чангро рӯёнид. Дар давлати Сосониён оқибатҳои вазнини чанг талофоти зиёдеро ба бор овард, шӯро ошӯбҳо ва норозигӣҳо боз зиёдтар гашт. Як муддате шохзода Қубод ҳамчун гаравгон дар давлати Ҳайтолиён боқӣ монд. Чанги сею, ки соли 484 шуда буд, ба марги шоҳ Фирӯз ва шикасти кӯшунҳояш ба охир расид. Оқибатҳои ин муҳориба боз ҳам ба Сосониён гарон афтод. Онҳо маҷбур буданд, ки ҳар сол ба Ҳайтолиён бочи муайяне диҳанд. Ин ҳолат то солҳои 60-уми асри VI давом кард. Дар аҳди Билош (484-488)-шоҳи нав, муносибатҳои Сосониёну Ҳайтолиён муътадил буд, аммо хатар аз ҷониби Ҳайтолиён беш аз пеш меафзуд, ки дар Эрон гурӯҳҳои норозиро зиёд мекард. Даҳолати Ҳайтолиён ба қорҳои дохилии Сосониён бештар мегашт. Соли 488 Қубод ба сари тахт омад, ки муносибатҳои ду давлат хеле хубтар гашта, равобити ҳешутаборӣ зиёд шуд. Ҳайтолиён дар ин давраҳо на танҳо дар ғарб, балки дар ҳудудҳои дигар низ қомебиҳо ба даст меоварданд.

Онҳо солҳои 467-470 ва 480 Суғдро ишғол карданд, солҳои 479 ноҳияи Турфон, солҳ 490-497 Урумчӣ ва байни солҳои 497-509 Қарошарро забт карданд. Дар ибтидои асри VI Ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳиб шуданд. Аммо қисми муҳимтарин мулки онҳо Тахористон ба ҳисоб мерафт.

Ба дурустӣ солҳои 50-уми асри V ва 40-уми асри VI-ро муҳаққиқон замони нерумандии давлати Ҳайтолиён номидаанд. Агар дар сиёсати хориҷии Сосониён то ҷое оромии нисбӣ бо Ҳайтолиён ба амал омада бошад, пас маҳз дар давраи Қубодшоҳ яке аз ҷунбишҳои бузург зери роҳбарии Маздак ба вуқӯ пайваст, ки ваъзияти сиёсиро хеле ноором кард [8, с.86].

Қор то ҷое расид, ки соли 496 Қубодшоҳ аз тахт бе насиб монд. Дар ин ҳолат ӯ бо як душворие ба давлати Ҳайтолиён паноҳ бурд. Солҳои 499-500 тавонист бо кумаки Ҳайтолиён тахташро аз нав соҳиб шавад. Баъди чанде Сосониён бо ёрии кӯшунҳои Ҳайтолиён ба ҳудудҳои Рум ҳуҷум карда, ғанимати зиёде ба даст оварданд. Баъди марги Қубодшоҳ соли 531 ба сари тахт Хусрави Анӯшервон (531-576) омад, ки ӯ аввал боқимондаҳои неҳзати Маздакро паҳш намуд ва баъдан ислоҳоти оғоз кардаи падарашро давом дода, давлатро хеле устувор кард. Ӯ рақибони асоси- Византияро дар ғарб ва Ҳайтолиёнро дар шарқ медонист. Барои зарба задан ба ҳар ду ҷониб тайёрии ҷиддӣ мерафт.

Авзои сиёсии Тахористонро метавон гуфт, ки ноором гашт, пеш аз ҳама, ҳудудҳои марзӣ мавриди ҳуҷум қарор мегирифт. Ҳайтолиён дар ин давра ба ваъзияти душворе дучор шуданд, аз як тараф, туркҳо-рақибони нав ба сари қудрат омада буданд, аз ҷониби дигар, давлати Хусрави Анӯшервон. Бархӯрди нахустини туркҳо ва Ҳайтолиён дар солҳои 50-уми асри VI шуда гузашт. Қор то ба ҷое расид, ки байни Сосониён ва туркҳо иттиҳоди зидди Ҳайтолиён баста шуд. Омилҳои муҳимми баста шудани созишнома чанбаи иқтисодӣ дошт. Осиеи Марказӣ нақши муҳимро дар савдои транзити мебозид. Минтақа ба сифати мавқеи калидӣ бо Хитой аз як тараф, бо Ҳинд аз ҷониби дигар, хеле шуҳрат дошт. Роҳҳои савдоӣ ба шимоли Ҳиндустон ба тоҷирони ҳайтоли маълум буд. Дар роҳҳои тичорати бо Ҳинд мавқеи Балх (Бохтар), Каниса (Бағром) ва Тансила хеле муҳим буд [10, с.120].

Хусрави Анӯшервон бо туркҳо якҷоя ҳучумро бар зидди Ҳайтолиён сар кард. Шоҳи Ҳайтолиён дар ин байн аз Балх, Шугнон, Хатлон, Вашгирд, Тирмиз, Омӯл, Зам лашкари зиёде ҷамъ овард, яъне, қувваи асосӣ аз аҳолии Тахористон буд. Туркҳо дар наздикии Бухоро байни солҳои 563-567 бо Ҳайтолиён ҷангида, онҳоро шикасти сахте доданд. Шоҳи Ҳайтолиён Ғолифар дар ин ҷанг кушта шуд. Эрони Сосонӣ аз ин шикасти Ҳайтолиён истифода намуда, қўшунҳояшро ба хоки давлати Ҳайтолиён ворид карда, Тахористон, Зобулистон, Кобул ва Чағониёро ишғол кард. Байни собиқ ҳампаймонон: туркҳо ва Сосониён барои ҳудудҳои давлати Ҳайтолиён рақобат ба миён омад. Дар охир муноқиша бо тақсими марзи Ҳайтолиён ба охир расид. Тамоми вилоятҳои ҷанубу ғарбии Омӯя, яъне, қисман ҳудудҳои ҳозираи ҷанубии Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон ба ҳайати давлати Сосониён ворид гашт.

Қисмати шимоли Омӯя ба тобеияти туркҳо афтод. Парокандагии сиёсии Тахористон боз ҳам тавсеа ёфт. Давлати Ҳайтолиён, ки то андозае тамоми Тахористонро муттаҳид мекард, солҳои 563-567 аз байн рафт, ки ин вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварро ба ҳоли табоҳе афканд.

Ҳокимони нави Осиёи Миёна туркҳо гаштанд. Аммо дар муносибатҳои тичорати ҳоло ҳам аҳолии бумӣ нақши муҳим дошт. Форсҳо, пеш аз ҳама, суғдиёно рақибони асосӣ дар ин самт мегаштанд. Туркҳо, ки аз ҳолати қавмӣ – авлодӣ ва бодиятшинии худ берун нашуда буданд, ҳоло дар ин кор таҷриба надоштанд ва бештар тобеи суғдиён мешуданд [11, с.134].

Рақобати туркҳою Сосониён дар «Ҷодаи абрешим» ба ҷангҳои нав мунҷар шуд, ки оқибати онҳо ноговор буд. Ба муноқишаҳо боз Византия ҳамроҳ шуда, ваъзиятро хеле муташаниҷ менамуд. Иттиҳоди наво байни туркҳою византиягӣҳо бар зидди Сосониён баста шуд [8, с.78].

Охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми қарни VI давлати Ҳайтолиён дар Тахористон муддате мустақилият ба даст оварданд, ки ин шояд бо марги шоҳ Хусрави Анӯшервон (с. 579) ва бо заифии туркҳо алоқаманд бошад. Туркҳо аз ҳолати Сосониён истифода карда, соҳили рости Тахористонро мутеи худ карданд. Ҷанги соли 588-и байни туркҳо ва Сосониён бо ғалабаи Эрон ба охир расид. Форсҳо аз Омӯ гузашта, ҳудудҳои зиёдеро ишғол намуданд ва тибқи ривояти дигар дар Тирмиз сулҳ бастанд.

Дар ибтидои асри VII Эрони Сосонӣ бори дигар қўшид, ки Ҳайтолиён ва туркҳоро шикаст диҳад. Лашкаркаши сосонӣ Смбаг Бағратунӣ ба соҳилҳои ҷануби Тахористон ду маротиба лашкар кашид. Агарчи Сосониён ғалаба карда, ғаниматҳои зиёде ба даст оварда бошанд ҳам, лек сарлашкар Смбаг Бағратунӣ солҳои 617-618 ҳудудҳои Ғур Бодғис, Толиқону Тахористонро ғорат карда, вале ҳукмрониро ба даст наовард. Баръакс туркҳо ба мавқеашон дар Осиёи Миёна истехком бахшиданд. Яке аз ҳокимони машҳури туркҳо Туншоҳ (с 618-630), ки Тахористонро ба ҳайати давлати хеш ҳамроҳ карда буд, дар пайи он буд, ки ҳокимияти мутамарказе таъсис диҳад. Аммо ин ба ӯ муяссар нашуд ва баъди маргаш дар байни худи туркҳо низоъ ва муноқишаҳо афзуд. Сулолаи ҳукмрон дар Чин Тан (с.618-907) ба туркҳои шарқӣ зарбаи мудҳише заданд ва ҳокимияти онҳоро туркҳои ғарбӣ солҳои 657-659 ба расмият шинохтанд.

Дар ин миён рақиби нав дар минтақа-арабҳо ба арсаи сиёсат омад, ки бо зудӣ кӯшунҳои худро аз нимҷазираи Арабистон ба худудҳои Тахористон интиқол доданд. Солҳои 652 ҳучумҳои арабҳо ба Тахористон оғоз ёфт [4, с.100].

Дар даҳсолаи сеюми асри VII Тахористон дар ҳолати заъфи иқтисодӣ қарор дошт. Дар ин давраҳо на Тахористон, балки тамоми Осиёи Миёна ба майдони мубориза табдил ёфт. Сараввал гурӯҳҳои зиёди туркҳо ин марзро ба харобазор табдил доданд, ҳатто дар давраи сафари зоҳиди буддой Сюан-Сзан хони туркҳо Ирбис Болуй-Ҷабғухон Балхро мавриди ғорат қарор дода буд. Воридшавии арабҳо боиси тағйироти муҳимми сиёсӣ иҷтимоӣ ва динӣ дар минтақа гашт.

Хулоса, дар асрҳои IV- VII авзои сиёсии Тахористон доимо дар ҳолати тағйирёбӣ буда, ин кишвар ба қорзор мубаддал гашт. Гурӯҳ ва неруҳои мухталиф барои пеш бурдани сиёсати худ ва соҳиб шудан ба минтақаи муҳимми тиҷоратӣ ҳалли масъаларо бо роҳи осоишта наёфта, муборизаро байни худ оғоз карданд ва дар натиҷаи ҷангҳо кишварро хароб намуданд. Бинобар ин, се марҳилаи бархӯрди қудратҳоро дар Тахористон диданд мумкин аст: аввал, мубориза байни Ҳайтолиён ва Кушониён ва ба сари қудрат омадани Ҳайтолиён. Дуюм, мубориза байни Ҳайтолиёну туркҳо ва Сосониён, ки ба сукути давлати Ҳайтолиён мунҷар шуд. Сеюм, ҳучуми арабҳо ба минтақа ва пойдор шудани онҳо дар Осиёи Марказӣ.

АДАБИЁТ

1. Альбаум. Л.И. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. – Ташкент, 1960.
2. Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-булдан». Перевод с арабского, предисловие, комментарии и указатели Г. Гоибова. Душанбе: Дониш, 1987.
3. Бартольд. В. В. Тохаристан. Соч. Т. III. – М., 1965.
4. Гоилов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-704 гг.). – Душанбе: Дониш, 1989.
5. Гоилов Г. К вопросу о локализации средневековых городов Хутталя. Душанбе: Ирфон, 2007.
6. Гафуров Б.Г. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. Душанбе: Ирфон, 1983.
7. Гоилов Г. Таърихи Хатлон. Аз оғоз то имрӯз. (Таърихи сиёсӣ ва ҷуғрофияи таърихӣ). Душанбе: Дониш, 2006.
8. Ибни Факех. Хуросон. Душанбе. 1991.
9. Камалиддинов Ш. С. Историческая география Тохаристана и Южного Согда по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв. Ташкент, 1993.
10. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. (География). Введения, перевод, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент. 1977.
11. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия Тохаристана. Ташкент, 1990.
12. Чалилов А. Тахористон. ЭСТ. Ҷ.8. Душанбе, 1987.

МУХТАСАРИ ЧУҒРОФИЯИ СИЁСӢ ВА ВАЗӢИ СИЁСИИ ТАХОРИСТОН ДАР ОҒОЗИ ҚУРУНИ ВУСТО

Дар мақола оид ба ҷуғрофия ва авзои сиёсии Тахористон дар ибтидои асрҳои миёна маълумот дода шудааст. Дар таърих ба манобеи хаттӣ ва бостоншиносӣ маводи судманд доир ба мулкҳои калони Тахористон ба мисли Шугнон, Вахш, Кумед, Кубодиён, Тирмиз, Куфтан, Чағониён, Шумон ва Хатлон дода шудааст. Мавқеъгирии ақвоми мухталиф низ дар ибтидои асрҳои миёна оварда шуда, баён гаштааст, ки арабҳо ин кишвари аллақай парокандаро ишғол намуда, ба ҳайати Хилофати Араб ҳамроҳ мекунанд.

Калидвожаҳо: Тахористон, Хатлон, Кубодиён, Рашт, туркҳо, хитойҳо, Сюан-Сзан, арабҳо, авзои сиёсӣ.

КРАТКИЙ ОБЗОР ПОЛИТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ ТОХАРИСТАНА В НАЧАЛЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В статье представлены сведения о географии и политическом положении Тахаристана в начале средневековья. На основе письменных и археологических источников предоставлен полезный материал о крупных поместьях Тахаристана, таких как Шугнан, Вахш, Кумед, Кобадиян, Термиз, Куфтан, Чаганиан, Шуман и Хатлон. В начале средневековья также упоминались позиции разных народов и утверждалось, что арабы оккупировали эту и без того раздробленную страну и присоединились к Арабскому Халифату.

Ключевые слова: Тохаристан, Хатлон, Кубадиян, Рашт, тюрки, китайцы, Сюань-Цзань, арабы, политическая ситуация.

BRIEF OVERVIEW OF POLITICAL GEOGRAPHY AND POLITICAL SITUATION OF TOKHARISTAN IN THE EARLY MIDDLE AGES

The article provides information about the geography and political situation of Takharistan at the beginning of the Middle Ages. Based on written and archaeological sources, useful material is provided about the large estates of Takharistan, such as Shugnan, Vakhsh, Kumed, Kobadian, Termiz, Kuftan, Chaganian, Shuman and Khatlon. At the beginning of the Middle Ages, the positions of different peoples were also mentioned and it was argued that the Arabs occupied this already fragmented country and joined the Arab Caliphate.

Key words: Tokharistan, Khatlon, Qubadian, Rasht, Turks, Chinese, Xuan-Zan, Arabs, political situation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Асоев Сабзаалӣ Убайдович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии факултети таърих. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Варзишгар-6. Телефонифон: +992 938 00 62 963 Печтаи электронӣ: aso-zoda@mail.ru

Сведения об авторе: Асоев Сабзаали Убайдович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, заведующий кафедры история древнего мира, средних веков и археологии исторический факультет. Адрес:

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Спортивная 6. Телефон: +992 938 00 62 96 Электронная почта: aso-zoda@mail.ru

Information about the author: Asoev Sabzaali Ubaidovich – Tajik National University, candidate of historical sciences, head of the department of history of the ancient world, the Middle Ages and archeology, faculty of history. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sportivnaya street 6. Phone: +992 938 00 62 96 Email: aso-zoda@mail.ru

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА ТИМУРИДОВ С ЗАПАДНОЙ ЕВРОПОЙ

Ходжаев М. П. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии ТНУ

В данной статье не будем давать целостное представление о взаимоотношениях мира западных цивилизаций с миром монголов и их наследием в Центральной и Восточной Азии. Это слишком обширная область, наш же замысел заключается в том, чтобы описать отношения представителей Западной Европы и империи Тимура с периода, предшествовавшего дипломатической миссии кастильских послов в Самарканд, сыгравшей очень важную роль в историко-культурологических исследованиях этого периода. На его фоне хотелось бы сделать выводы о том, какую роль в политике сыграли связи Тимура с западным миром.

Путевые заметки играют важную роль в понимании истории той или иной эпохи, проясняя некоторые неясные вопросы истории. Ценность этих произведений заключается, прежде всего, в том, что их авторы являются непосредственными свидетелями зафиксированных в них событий или изложили события со слов людей, доверяющих их словам.

В настоящее время историки все чаще обращают внимание на путевые заметки, написанные разными людьми в разные века. Потому что автор путевых заметок является свидетелем прочных связей со своей эпохой, а их путевые заметки дают ответы на вопросы, о которых исторические трактаты ничего не говорят или сообщают мимоходом. Если принимать это во внимание, то появляется больше возможностей для отражения вопросов политической, социальной, экономической и культурной истории государств и народов, проживающих на этой территории в разные исторические периоды. Однако справедливо будет отметить, что до сих пор существует множество исторических рассказов о путешествиях, которые по разным причинам не получили должного обсуждения и остаются неизвестными широкому кругу исследователей. Несомненно, знакомство с ценными историческими материалами этих путевых заметок откроет новые страницы в изучении истории Мавераннахра и Хорасана в разные исторические периоды.

Воспоминания Руи Гонсалеса де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура в 1403-1406 гг.» [3] одна из ценнейших исторических путевых заметок начала XV века, в которой автор зорким и острым глазом описывает многое из того, что он видел и слышал, включая как

социальную, так и административно-политическую жизнь Хорасана и Мавераннахра.

В средние века отношения Западной Европы с Востоком осуществлялись по длинным и трудным караванным путям через Русское государство или владения арабов. Перед монгольским нашествием в странах Азии не было прочных государственных объединений. На территории Ирана, Ирака, Закавказья, Центральной Азии, Индии и Китая существовали многочисленные феодальные государства. Границы их постоянно менялись. Экономике этих стран подрывали бесконечные династические войны, набеги и перевороты. Все это осложняло культурные и торговые связи между Западом и Востоком.

Конец XIV века в истории Балканского полуострова характеризовался быстрым ростом военной мощи Османской империи. Первое крупное столкновение турок с народами Европы произошло в 1389 г. на Косовом поле в Сербии. Одержав ряд побед, турки захватили Сербию и Болгарию, угрожали Венгрии и нанесли полное поражение рыцарям Западной Европы и Болгарии в 1396 г. Турецкий султан Баязид готовился к взятию Константинополя. Нависла угроза расползания ислама по всей Европе. В этих условиях император Мануил II Палеолог (1391-1425) в 1399 г. оставив вместо себя племянника-соправителя Иоанна VII, отправился в турне на Запад с просьбой о помощи против Османской империи.

Европейские страны всеми силами и способами пытались предотвратить опасность турецкого вторжения, одни надеялись на союз с турками, другие на создание антитурецкой коалиции во главе папы римского.

В 1400-1401 гг., во время сирийской кампании имелись дипломатические отношения между Тимуром и европейскими дворами. Послы Иоанна, регента Константинополя, прибыли в ставку Тимура, и после переговоров были отправлены обратно через Трапезунд. В состав этого посольства был включен и архиепископ Иоанн Султанский, который в дальнейшем стал основным связывающим звеном в переговорах между Тимуром и европейскими дворами.

Из европейских сочинений о Тимуре наиболее известными были описание путешествия ко двору Тимура в Самарканд испанского посла Руи Гонсалеса де Клавихо и записки баварского солдата Шилдбергера, служившего в войсках Тимура. Из французских источников о Тимуре до нас дошли известные в нашей литературе «Мемуары о Тамерлане и его дворе», написанные представителем католической церкви на Востоке архиепископ Султании Иоанном который, приобретая доверие Тимура, стал главным его посредником в дипломатических связях с представителями Западной Европы.

Латинская «Хроника деяний франков» описывает, как в мае 1403 г. архиепископ Иоанн прибыл в Париж в качестве доверенного посла Тимура и в торжественной обстановке изложил цели своего путешествия во Францию. В хронике также говорится, что католический патер рассказал многим лицам об особенностях жизни Тимура и о том, что он приготовил о Тимуре небольшое произведение, написанное на французском языке, которое он распространил среди близких ему лиц. Так возникли воспоминания о Тимуре его доверенного посла, интерес к которым в Париже был значительным. Рукописи этого

произведения были найдены в Национальной библиотеке в Париже и изданы там в конце XIX в.

Принимая во внимание вышеуказанное содержание, важность темы проявляется в том, что сведения, зафиксированные Клавихо из его личных наблюдений, особенно относительно городов и деревень на пути следования испанского посольства, произвола и жестокости посланцев Тимура, положение земледельцев, ремесленников и простого населения края, государство Тимура и их традиции и обряды, переправы через Амударью, о столице государства Тимура - Самарканде, описательные известия о Тимуре и некоторых представителях его семьи, официальные приемы послов при дворе Тимура очень точны.

Поэтому «Дневник поездки в Самарканд ко двору Тимура в 1403-1406 гг.» является ценным историческим источником для изучения истории Хорасана и Мавераннахра второй половины XIV и начала XV вв. Это произведение более или менее отличается от других исторических произведений, созданных в этом столетии, по своему содержанию и характеристикам. Отсюда всестороннее изучение этого труда и введение в научный оборот его исторического содержания представляется принципиально важным.

Отчет о кастильской миссии, в которой участвовал Клавихо, является ценным источником сведений о правлении Тимура и его контактах с представителями европейской культуры (наряду с отчетами о дипломатической деятельности Иоанна, архиепископа Султании и Иоганна Шильтбергера. Иоганн Шильтбергер был немецким дворянином, взятым в плен сначала Баязидом в битве при Никополе (1396 г.), а затем Тимуром в битве при Анкаре (1402 г.). Он оказался рабом сыновей Тимура [1, с.11-18].

Тимур приобрел огромную известность в Западной Европе после победы в 1401 г. над Египетским султаном Фараджем и падения Дамаска в том же году. Интерес ко двору Тимура особенно возрос после Анкарской битвы летом 1402 г., в ходе которой был взят в плен Османский султан Баязид I. Эти успехи повсюду возбуждали интерес к личности Тимура. Во время празднества по случаю победы Тимур принял многих послов, присланных к нему с выражением покорности. Среди них были и посланцы Испании. Отпуская последних на родину, Тимур богато одарил их и отправил с ними своего посла по имени Мухаммад Кози.

Дружеское отношение Тимура вызвало со стороны Генриха III ответное посольство «с целью закрепить дружбу, зародившуюся между двумя государями». Посольство возглавил Руи Гонсалес де Клавихо. Посольство, выехавшее из Испании 21 мая 1403 г. прибыло в Самарканд в самом начале сентября 1404 г., и 8 сентября испанское посольство было принято Тимуром в дворцовом саду Дилкушо. «Дневник» Клавихо является ценнейшим источником для понимания внешней политики Тимура между периодами 1370 - ноября 1404 г., когда посольство во главе Клавихо покинуло пределы Самарканда.

Как на рубеже XIV-XV веков, так и в настоящее время определенная мифология, накопившаяся вокруг Тимура, формировала мнение о его отношениях с западными странами. Расширение и территориальный рост его

чагатайской империи означало, что христиане, жившие на завоеванных территориях, становились его подданными. Развитие отношений между дипломатией Тимура и западной цивилизацией можно резюмировать следующим образом. Первые сведения о Тимуре могли попасть в Европу в середине 1380-х гг., после его нападения на Грузию в 1386–1387 гг., когда весть об этой новой политической силе могла распространиться на запад. Однако первые архивные материалы с упоминанием Тимура можно найти в документах Сената Венецианской республики от 1394 года, в которых говорится об усилении вражды между монгольским завоевателем и султаном Баязидом, что побуждало императора Мануэля II к действиям против османов [16, с.3-84].

В то же время венецианцев все больше беспокоило появление на Востоке неизвестных ранее монгольских войск, которые в 1395 г. разграбили венецианские поместья в Танае и тем самым угрожали их торговому положению в бассейне Черного моря. Они немедленно попросили защиты у хана Золотой Орды Тохтамыша от нападения Тимура. Однако тут Тохтамыш мало что мог сделать против Тимура, он бежал в Литву, а столица его государства Сарай была сожжена и разрушена [16, с. 3-84]. Кроме того, в сентябре 1396 года западный мир был потрясен поражением венгерских, бургундских, французских и немецких войск в Никополе. Важность этого поражения заставила западноевропейских правителей осознать, что самую главную угрозу Европе представляет не Тимур, а турки-османы [17, с.8-24].

Встревоженный византийский император Мануил II Палеолог отправил своих послов во Францию с просьбой о помощи против турок. В этот момент на историческом небосклоне появился доминиканец Сандро, вернувшийся с Запада с одной из миссий, посланных к Мануэлю II [26, с.8-25]. Он прибыл ко двору Тимура до 1398 года и в течение следующих семи лет служил одним из его самых важных посланников вместе с другими доминиканцами.

Уже упомянутый нами Иоанн VII, наместник императора Мануила II Палеолога в Константинополе, совместно с главой Генуэзской республики в предместье Пера, при посредничестве трапезундского императора, побуждали Тимура выступить против Баязида. В ответ Тимур отправил в Геную и Венецию посольства с подарками и письмами, которые возглавил Иоанн I Галонифонтибус. Кроме этого, Тимур отправил письмо Иоанну VII Палеологу, сохранившееся в итальянском переводе, в котором говорилось, что константинопольские и трапезундские греки должны выделить по 20 галер для блокады турецкого побережья. В ответ Иоанн VII пообещал Тимуру дань, которую он заплатил туркам, если он победит Баязида [24, с.315]. Тимуру, должно быть, понравился этот ответ, потому что на следующий год, 15 мая 1402 года, он отправил Иоанну VII дружеское письмо [5, с.23-28].

Тем временем 28 июля 1402 г. войска Тимура разгромили войско Баязида под Анкарой, а сам султан попал в плен к Тимуру. Три дня спустя Тимур и его сын Мираншах отправили западным правителям письма, в которых предлагали союз и торговое сотрудничество [29, с.8-25]. Ответы были восторженными, короли Франции и Англии называли Тимура *amico nostro* (что переводится наш друг) [18, с.343]. Современные западноевропейские

летописцы восторженно описывали победу Тимура и ее положительные последствия для христианской Европы [16, с.344].

Есть свидетельства о переписке Тимура с французским королем Карлом VI Валуа (1380-1422 гг.), также заинтересованном в союзе со среднеазиатским завоевателем, так как генуэзская колония Галата находилась под его покровительством. В этом письме, известном в подлиннике на персидско-таджикском языке и латинском переводе, говорится о желании Тимура поддерживать торговые связи с королем франков путём обмена купеческими караванами.

Другое письмо Тимура Карлу VI, известное по латинской копии, извещало французского короля о победе над турецким султаном Баязидом. Ответ Карла VI Тимуру полон благодарностей за разгром турок у Анкары и подтверждает согласие французского короля способствовать торговле между Францией и империей Тимура.

Труд Клавихо является основным источником знаний о второй дипломатической миссии, отправленной Генрихом III к Тимуру. Из четырех рукописей этой хроники, существующих сегодня, три находятся в Кастилии и хранятся в Национальной библиотеке в Мадриде и в Королевской библиотеке в Мадриде. Рукописи из Мадрида использовались в качестве основы для исходных изданий в XVI и XVII веках. Первый был опубликован с кратким предисловием в 1582 г. под редакцией андалузского писателя, историка и библиофила Гонсало Арготе де Молина (1548–1596). Второй был подготовлен к печати в 1782 году известным мадридским печатником Антонио де Санча (1720–1790). Четвертая рукопись, хранящаяся в Британском музее в Лондоне, написана на арагонском языке и, по словам Франсиско Лопеса Эстрады, эксперта в этой области и издателя «Embajada a Tamorlan Chronicle» [20], является наиболее полной.

В летописи содержатся сведения об отношении правящих в тимуридской империи элит к представителям Западной Европы, которое можно сравнить с их отношением к представителям других народов, также иноземных на земле Тимура. Авторство хроники традиционно приписывается Гонсалесу де Клавихо, одному из двух главных посланников дипломатической миссии к Тимуру (наряду с доминиканцем Алонсо Паэсом де Санта-Мария). Однако нельзя с уверенностью утверждать, что он был ее автором. Повествование в хронике всегда обращается к Клавихо и другим посланникам в третьем лице, что не позволяет однозначно идентифицировать его автора. Впервые оно используется в описании момента, когда они покидали Кастилию: «...я начал писать, когда послы высадились в порту Святой Марии недалеко от Кадиса». [3,с.80] Если предположить, что автором хроники был не Клавихо, а другой член миссии, то это мог быть либо монах-доминиканец Алонсо Паес де Санта-Мария, либо поэт Алонсо Фернандес де Меса, на которого намекал андалузский путешественник Перо Тафур. Рыцарь Гомес де Салазар, член королевской гвардии, довольно маловероятен как автор хроники [20, с.37-38].

Хотя на рубеже XIV и XV веков европейцы не так часто путешествовали в Среднюю Азию, как в предыдущие века поддерживались некоторые контакты между монгольским миром и Западной Европой. Даже эти редкие визиты позволили как монгольской элите, так и европейцам получить ценный

опыт, связанный с «местным» и «чужим», который может быть интересен ученым, интересующимся культурологией. В монгольской культуре и традициях к посланникам относились по-особому. Иностранные дипломаты и привезенные ими предметы подвергались магической очистительной процедуре. Даже если европейским посланникам удавалось добраться до двора, хан не всегда принимал их. Перед встречей с правителем их допрашивали и требовали подробную информацию о цели их дипломатической миссии. Иногда им позже разрешалось встречаться с женами или матерями хана, но не всегда с самим правителем [9, с.144].

Следует отметить, что первоначальный энтузиазм по поводу присутствия Тимура на восточных окраинах Европы со временем сменился страхом. Одним из европейских правителей, довольно скептически относившихся к Тимуру, был король Арагона Мартин I, который был связан с монгольским миром через каталонских купцов, живших в Александрии и Дамаске. Подозревается, что, когда Мартин, несколько лет поддерживавший Византию, узнал, что одного из сыновей Баязида видели в лагере Тимура, он начал распространять ложные слухи о политическом сотрудничестве монголов и османов, направленном на завоевание Латинской Европы [17, с.291]. Завоевание Смирны, что интересно, известие об осаде этой крепости, контролируемой госпитальерами, достигло Арагона раньше, чем известие о битве при Анкаре, побудило Мартина написать письмо папе Бенедикту XIII (1394–1417), датированное 5 марта 1403 г., в котором призвал к сбору средств на крестовый поход против Тимура [21, с.114]. Кроме того, в своем письме, отправленном императору Мануэлю II 27 июня 1403 г., Мартин не был особенно воодушевлен поражением Баязида [16, с.699]. Он действительно выразил свою радость по поводу этого события, но он также сравнил Тимура с побежденным османским султаном: «неверный, как и он» [18, с.346]. Такое отношение повлияло на письмо, которое король Арагона отправил 1 апреля 1404 г. Тимуру и Мираншаху. Письмо действительно было дружеским.

Победа Тимура над Баязидом обеспечила интересы обеих республик, но, с другой стороны, разрушительные действия его войск угрожали их торговым интересам. Вскоре после победы Тимура при Анкаре венецианцы проголосовали за закрытие пролива Дарданеллы, чтобы предотвратить бегство турецких войск в Европу.

Однако, как оказалось, эти планы так и не были осуществлены несмотря на то, что подобную поддержку Тимуру предлагали генуэзцы из Перы генуэзские корабли помогали бегущим османским войскам выбраться из Азии [18, с.347]. В то же время генуэзцы с Хиоса, столкнувшись с османской угрозой их острову и судоходству в регионе, рассматривали возможность союза с Тимуром, против которого, по понятным причинам, выступал Великий магистр рыцарей-госпитальеров с Родоса [22, с.308].

Таким образом, испанские послы, как и другие посланники, покинувшие Самарканд 21 ноября 1404 г. вернулись в Испанию и 24 марта 1406 г. явились к королю с отчетом. Накануне отъезда Клавихо из Самарканда Тимур был в полном здравии. В то время он активно готовился к осуществлению давно задуманного им плана похода на Китай и наказания его императора, который рассматривал Мавераннахр и государство Тимура как своего податного

владения, которое сильно задевало честь Тимура, считавшегося себя единственным земным Богом.

Тимур умер в начале 1405 г. и его контакты с Западом мало чем отличались от контактов более ранних монгольских ильханов из Персии. Однако они совпали с двумя чрезвычайно важными для Европы событиями: во-первых, они произошли сразу после поражения крестоносцев под Никополем, во-вторых, они принесли известие об уничтожении османской армии и пленении султана Баязида, того самого человека, который разгромил венгерскую и западноевропейскую армии в Никополе. По словам Адама Ноблера, восторженный прием Тимура стал результатом именно этого исторического момента, однако страх и ужас, которые он вселил, не должны быть забыты [18, с.349].

Таким образом, изучая взаимоотношения Тимура с правителями европейских стран, следует ещё раз подчеркнуть, что Балканский кризис 1402 г. и участие Тимура в его разрешении занимает важное место в истории мировой дипломатии. На этой войне победа оказалась все же на стороне дипломатов Западной Европы, которые сумели столкнуть между собой двух кровожадных мировых лидеров того времени и тем самым спасли народы Европы и европейскую культуру от нависшей угрозы исламизации.

Многие исследователи, писавшие о подвигах Тимура, почему-то воздержались от освещения столь важной проблемы. До нашего времени дошла и дипломатическая переписка между Тимуром и правителями государств Западной Европы. Разгром Баязида под Анкарой очень сблизил интересы западноевропейских правительств с двором Тимура. Примером к чему послужило приезд посланника короля Испании Генриха III Руи Гонсалеса де Клавихо в Самарканд ко двору Тимура.

Труд Руи Гонсалеса де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура в 1403-1406 гг.» считается одним из важных исторических источников начала XV века, а сведения, изложенные в нем, играют ценную научную роль в выяснении многих неизвестных и спорных вопросов этого периода. Одна из ценностей этого источника в том, что отраженные в нем события являются непосредственными наблюдениями автора произведения. Во время поездки в Самарканд и пребывания в этом городе Клавихо упоминал в своем дневнике свои записи, наблюдения и увиденное и услышанное. Учитывая важность содержания путевых заметок Клавихо, оно привлекло внимание издателей, ученых, историков и переводчиков, и это произведение много раз переводилось и публиковалось на разных языках мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амиршоҳӣ Н. Темур – дувумин чехраи хунрези таърих [Темур - второе кровавое лицо истории]// Фарҳанг. Душанбе, 2004. -№1. -С.11-23.
2. Иоганн Шильтбергер. Неволя и путешествия Иоганна Шильтбергера. Перевод Б. Телфер. - Лондон, 1879.- С.11-18.
3. Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. –Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1881. -455 с.

4. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского. Перевод, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. –Москва: Наука, 1990. -211 с.
5. Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. Тарчумаи И.Юсуфӣ. –Душанбе: Эр-Граф, 2016. -288 с.
6. Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарчумаи Масъуди Рачабниё. Бо тасҳеҳи Эҳсони Ёршотир. -Чопи 3. Техрон, 1366 ҳ. (1987). -387 с.
7. Рубиес Ж.П. Послы позднего средневековья и практика межкультурных встреч 1250–1450 гг. «Книга» путешествий: жанр, этнология и паломничество, 1250–1700 гг., Изд. П. Браммет, Лейден-Бостон, 2009.- С. 37.
8. Саидов А. Социально-экономическое положение Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV-XV вв.// История таджикского народа. Т.III. –Душанбе: Дониш, 2013. –С.478-549.
9. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. –Баку: Элм, 1984. -86 с.
10. Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.-M. La campagne de Timur enAnatolie (1402), –Bucarest 1942. -178 p.
11. Ashtor E. Levant Trade in the Middle Ages, Princeton 1983.- 210 p.
12. Bezzola G.A. Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen, Bern–München 1974.- 198 p.
13. Brun M.A.O. Historia de la Diplomacia Española, Vol. 1, Madrid 1990. – pp.47-89.
14. Burkiewicz L. Rola arcybiskupa Jana z Sultanii w stosunkach dyplomatycznych pomiędzy Mongołami a Europą Zachodnią na przełomie XIV i XV w. Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego. - 2017.-pp. 144-167.
15. Burkiewicz L. Two Christian princesses offered as Timur’s present for King Henry III of Castile. The analysis of the introduction to Ruy Gonzalez de Clavijo’s narrative (1403–1406). Perspektywy Kultury. - 2015.-pp.13-29.
16. Burkiewicz L. Zycie codzienne w podrozy na przykladzie Ambasady do Tamerlana (1403–1406). Z badan nad relacjami międzykulturowymi, Krakow 2019.-pp.14-39.
17. Delaville Le Roulx J., La France en Orient an XIVE siecle. Expeditions du Marechal Boucicaut, Vol. 2, Paris. - 1886.-pp.8-18.
18. Delaville Le Roulx J. Rapports de Tamerlan avec les chretiens. La France en Orient au XVIe siècle, ed. J. Delaville Le Roulx, Vol. 1, Paris. - 1885.-530 p
19. Dennis G.T., The Byzantine-Turkish treaty of 1403, “Orientalia Chrystiana Periodica” 1967, Vol. 33.-pp.4-21.
20. Ezquerro Abadía R., Ruy González de Clavijo, viajero de Asia Central, Madrid. - 1974.-pp.23-31.
21. Ibidem. Les Mongols et la Papauté, « Revue de l’Orient Chretien » 1931–1932. Vol. 28.-765 p.
22. Rubio i Lluch A. Diplomataris de l’Orient catala (1301–1409): colleccio de documents per a la historia de l’expedicio catalana a Orient i dels ducats

СИЁСАТИ ХОРИЧИИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН БО АВРУПОИ ҒАРБӢ

Солҳои 1403-1406 сафири шоҳи Испания Руи Гонсалес де Клавихо дар ҷавоб ба сафорати Амир Темур ба Самарқанд, пойтахти кишвар ташриф оварда, рисолати дипломатии худро анҷом дод. Тибқи ёддоштҳои ӯ, китоби «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, дарбори Амир Темур»-ро навиштааст, ки дар он дар бораи муносибати ҳокими шарқ ба сафирон, қабули дипломатӣ маълумоти пунарзиш оварда шудааст. Сафир қайд кард, ки аз лаҳзаи ворид шуданаш ба кишвар то расидан ба Самарқанд ӯро бо эҳтиром пешвоз гирифтанд. Дар он вақт ҳатто Византия ба Темур андоз мебардохт ва аз ин рӯ, сафир ва шарикони ӯро волии пойтахти Византия Константинопол пешвоз гирифта, ғавран ба суроғаи дигар гусел карданд. Мақомдорони маҳаллӣ дар ҳар ҷое ки саирони Испания истиқомат мекарданд, ба онҳо хизмат намуда, пайваста ёдовар мешуданд, ки Темур онҳоро интизор аст ва аз ин рӯ меҳмононро ҳарчи зудтар ба дарбор фиристанд. Дар замони Темур мансабдороне буданд, ки барои ҳамроҳии сафирон ҳуҷҷатҳои махсус доштанд. Дар мавриди зарурат, масалан, аспон хаста шуда буданд ва ё барои ниёзҳои дигари сафирон метавонистанд писар ё набераи амирро аз асп пиёда кунанд. Сафиронро на кам аз 20 нафар аскарони савора аз як ҷо ба ҷои дигар гусел мекарданд. Дар ин бора Руи Гонсалес де Клавихо дар рӯзномаҳои худ навиштааст. Ҳокимони Хитой, Ҳиндустон, Муғулистон, Ӯрдаи Тиллою Сафед, Ироқ, Византия ва дигар мамлакатҳо ба назди Темур сафоратхонаҳо фиристоданд. Фаъолияти ӯ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва дипломатия равшантар зоҳир гардид. Маҳз дар ҳамин бахш сифати Темур ҳамчун арбоби зирак, сиёсатмадори нозук ва дипломат комилан зоҳир гардид. Бунёдгузори империяи азим Темур, золим ва бераҳм буд, вале дорои тафаккури ҳушёр ва таҳлилӣ, ҳатто дар душвортарин вазиятҳои сиёсӣ, роҳҳои дуруст ва тақдирсозро пайдо мекард. Ба вай муяссар гардид, ки давлати тавононе барпо кунад, ки принсипҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавию дар иттиҳоди ягонаи мутамарказ муттаҳид намояд. Темур хангоми ба давлати ягонаи мутамарказ муттаҳид намудани Осиёи Миёна ва сарзаминҳои ба он наздик, усулҳои гуногунро ба қор мебард, ки ба муттаҳидшавии вилоятҳо мусоидат карданд: истифодаи қувваи ҳарбӣ, макқорӣ ва дипломатия.

Калидвожаҳо: Клавихо, Темур, Боязид, Тӯхтамиш, Генрихи III Кастилия, Самарқанд, Кастилия, дипломатия, муносибатҳои байналмилалӣ, сафир, сиёсат.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА ТИМУРИДОВ С ЗАПАДНОЙ ЕВРОПОЙ

В 1403-1406 гг. посол короля Испании Руи Гонсалеса де Клавихо посетил Самарканд, столицу страны, в ответ на посольство Темура и выполнил свою дипломатическую миссию. По воспоминаниям он написал книгу «Дневник поездки в Самарканд, дворец Амира Темура», в которой содержится ценная информация об отношении восточного правителя к послам, дипломатическому приему. Посол отметил, что его с уважением и почетом

встретили с самого момента въезда в страну до приезда в Самарканд. В то время даже Византия платила налоги Тимуру, и поэтому посла и его соратников встретил наместник Константинополя и незамедлительно сопровождал до следующего адреса. Местные чиновники, обслуживающие послов, в каждом пункте пребывания испанских посланников, постоянно напоминали им, что их ждет Тимур, и потому они должны как можно скорее отправить гостей до правительственного двора. Во времена правления Тимура были чиновники, у которых были особые документы для сопровождения послов. Они, при необходимости, в случае, например, когда лошади устанут или для других нужд послов, могли снять и скорее всего в действительности снимали с лошади сына или внука великого эмира. Послов сопровождали из одного места в другое не менее 20 кавалерийских гвардейцев. Об этом Руи Гонсалес де Клавихо писал в своих дневниках. К Тимуру слали свои посольства правители Китая, Индии, Моголистана, Золотой и Белой орды, Ирака, Византии и других стран. Наиболее ярко его деятельность проявилась в области внешней политики и дипломатии. Именно в этой сфере всецело проявилось качество Тимура как прозорливого государственного деятеля, тонкого политика и дипломата. Создатель грандиозной империи, Тимур был жесток и безжалостен, но он, обладая трезвым, аналитического склада умом, даже в сложнейших политических ситуациях находил правильные и судьбоносные решения. Ему удалось создать могущественное государство, соединяющее экономические, социальные, политические и духовные начала в едином концентрированном союзе. При объединении в единое централизованное государство Средней Азии и прилегающих к ней территорий Тимур использовал различные методы, способствующие объединению областей: применение военной силы, хитрость, дипломатию.

Ключевые слова: Клавихо, Тимур, Баязид, Тохтамыш, Генрих III Кастильский, Самарканд, Кастилия, дипломатия, международные связи, посол, политика.

FOREIGN POLICY OF TIMURID STATE WITH WESTERN EUROPE

In 1403-1406 ambassador of the King of Spain Ruy Gonzalez de Clavijo visited Samarkand, the capital of the country, in response to the embassy of Amir Timur and completed his diplomatic mission. According to his memoirs, he wrote the book "Diary of a trip to Samarkand, the palace of Amir Timur", which contains valuable information about the attitude of the eastern ruler to the ambassadors, diplomatic reception. The Ambassador noted that he was met with respect and honor from the moment he entered the country until his arrival in Samarkand. At that time, even Byzantium paid taxes to Timur, and therefore the ambassador and his associates were met by the governor of the Byzantine capital, Constantinople, and immediately escorted to the next address. Local officials serving the ambassadors at every point of stay of the Spanish envoys constantly reminded them that Timur was waiting for them and therefore they should send the guests to the government court as soon as possible. During the reign of Timur, there were officials who had special documents to accompany ambassadors. If necessary, in the case, for example, when the horses were tired or for other needs of the ambassadors, they could remove and most likely actually removed the son or grandson of the great emir

from the horse. The ambassadors were escorted from one place to another by at least 20 cavalry guards. Rui Gonzales de Clavijo wrote about this in his diaries. The rulers of China, India, Mogolistan, the Golden and White Hordes, Iraq, Byzantium and other countries sent their embassies to Timur. His activities were most clearly manifested in the field of foreign policy and diplomacy. It was in this area that Timur's quality as a perspicacious statesman, subtle politician and diplomat was fully manifested. The creator of a grandiose empire, Timur was cruel and ruthless, but he, having a sober, analytical mind, even in the most difficult political situations, found the right and fateful solutions. He managed to create a powerful state that unites economic, social, political and spiritual principles in a single concentrated union. When uniting Central Asia and the territories adjacent to it into a single centralized state, Timur used various methods that contributed to the unification of the regions: the use of military force, cunning, diplomacy.

Keywords: Clavijo, Timur, Bayezid, Tokhtamysh, Henry III of Castile, Samarkand, Castile, diplomacy, international relations, ambassador, politics.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хочаев Меҳровар Пардалиевич – номзоди илмҳои таърих, дотсент, докторанти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефонномера: (+992) 918471167, E-mail: mehrovar_kh@mail.ru

Сведения об авторе: Ходжаев Меҳровар Пардалиевич – кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии Таджикского национального университета. Телефонномера: (+992)918471167, E-mail: mehrovar_kh@mail.ru

Information about the author: Khojaev Mehrovar Pardalievich – Candidate of Historical Sciences, docent, post-doctoral of the Department of History of the ancient world, middle ages and archeology, Tajik National University. Phone: (+992)918471167, E-mail: mehrovar_kh@mail.ru

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ ТИМУРИДОВ И КИТАЕМ

Турсунов Т. Х. – д.и.н., доцент кафедры новая и новейшая история зарубежных стран ТНУ

Ходжаев М. П. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии ТНУ

Государства Тимуридов и Минский Китай, хотя и не были соседними государствами, составляют предмет настоящей статьи. Причина выбора двух государств, имеющих мало общего в культурном отношении, в качестве предмета настоящего исследования восходит как минимум к двум фактам.

Одна из них состоит в том, что оба государства зародились почти одновременно во второй половине XIV века - на руинах бывшей империи Чингизидов. Как следствие, перед двумя государствами стояли схожие проблемы: легитимность власти как при Чингизидах, так и против них, хотя и по-разному [10, с. 149-152].

Другая причина совместного изучения этих двух государств заключается в том факте, что их исторические процессы обнаруживают поразительное сходство во времени периодов их процветания и упадка, создавая впечатление, как будто их истории развивались рука об руку. В результате два государства одновременно стали решающими факторами в двух регионах Центральной и Восточной Азии, и начали ослабевать примерно с середины пятнадцатого века, хотя Минскому Китаю удалось пережить династию Тимуридов в Центральной Азии около века.

Наряду с этими двумя пунктами вышесказанного, государства Тимуридов с активной, но все же слабой политикой в отношении Китая и Минской Китая с изменчивой, но сильной внешней политикой, представляют собой очень интересное поле для исследований для историков как Центральной, так и Восточной Азии. Как будет показано далее, отношения между двумя государствами занимают уникальное место в истории китайско-центральноазиатских отношений.

Более того, изучение взаимоотношений Китая и Центральной Азии шестисотлетней давности может быть важным не только для историков, но и для исследователей нынешних условий. Причина этого кроется в том, что в последние годы внимание Китая вновь обращено на Центральную Азию, пытаясь установить дружественные отношения с находящимися там странами. Этот активный политический интерес современного Китая к Центральной Азии, по-видимому, способствовал современным китайским исследованиям китайско-центральноазиатских условий пятнадцатого века, тем самым возвращаясь к истокам традиционно дружественных отношений между двумя регионами [5, с. 478-482].

Первоисточники по этому вопросу состоят из материалов, написанных в основном на классических персидском и китайском языках в течение XIV-XV вв., при этом подавляющее большинство источников китайские. Современные исследователи, изучающие взаимоотношения двух государств, обычно дают описания имеющихся в их исследованиях материалов, таких как Моррис Россаби[17], Ван Цигуан [18], Чжан Венде[19], М.Каримов[8] и др.

Среди персидских источников, касающихся Китая, на первом месте стоит «Зубдат ат-таварих»[13] Мавланы Шихаб ад-дина Абдаллы Бихдадини, он же Хафиз Аbru (умер в 1430 г.). Хафиз Аbru использовал многочисленные исторические труды при составлении истории Тимуридов (с момента рождения Тимура в 1336 г. до 1427 г.), к которым он добавил свой личный опыт. Значение работы Хафиза Аbru заключается в том, что в ней записаны посольства из Китая к Тимуридам и наоборот. Однако, к сожалению, многие миссии Тимуридов не включены в работу Хафиза Аbru.

Труд «Матлаи саъдайн ва маджмаи бахрайн» [1]. Камаладдина Абдураззака Самарканди охватывает более длительный период времени, чем у Хафиза Аbru: с 1304 по 1470 гг. труд можно рассматривать как основной источник периода между 1427 и 1470 годами, и тем самым он является своего рода продолжением труда Хафиза Аbru, почему-то он прекращает писать о тимуридско-китайских посольствах после 1427 года, в то время как сведения о Тимуридско-китайских посольствах в его работе относительно времени до 1427 г. в основном такие же, как и у Хафиза Аbru [8, с. 109-132].

Другим важным персидским источником для исследования двух государств является отчет Гиясиддина Наккаша о его путешествии в Китай между 1420 и 1421 годами [6]. Эта работа дает гораздо более яркую и обильную информацию о Минском Китае, чем любые другие персидские материалы. Хотя первоначальный отчет Гиясиддина не сохранился, он был включен в произведения как Хафиза Абру, так и Самарканди, среди прочих.

Что касается китайских источников, то существует работа, написанная недавно Чжаном Венде, в которой перечислены, обобщены и описаны все важные работы, касающиеся взаимоотношений династии Тимуридов и Мин. Чжан Венде составил список и некитайских материалов, повторение которых кажется здесь излишним, так как большинство из них такие же, как упомянутые выше [19, с. 94-96].

Кроме китайских источников, есть еще два источника на европейских языках. Один из них принадлежит Руи Гонсалесу де Клавихо [9], другой — Иоганну Шилтбергеру [12]. Первый был испанским посланником, посланным к Тимуру в Самарканд, где он провел три года между 1403 и 1406 годами. Его отчет особенно важен для нас, так как он описывает невежливое обращение Тимура с посланниками из Китая. Шильтбергер был рабом при дворе Тимуридов между 1396 и 1425 годами.

Тимуриды и династия Мин на протяжении всей истории имели обширное общение, продолжительность этого общения, возможно, так же стара, как и две страны. Это сообщение через Шелковый путь имело богатый культурный и экономический характер для обеих стран. Шелковый путь был первым и наиболее естественным путем для общения между культурами, без которого экономический и культурный обмен был бы невозможен. С другой стороны, Шелковый путь также был основой многих сделок из-за его исторического происхождения. Путь торговли шелком Китая с Византией и Римом начинался из Средней Азии, проходя из Хорасана, и доходя до владений Восточной Римской империи. Помимо экономических ресурсов, этому историческому пути придает важную роль, которую оно сыграла в человеческой цивилизации, и это было средством смешения культур народов из разных частей Восточной Азии и Западной Европы. На стыке дорог и торговых городов различные идеи и цивилизации искали спокойного пристанища, пересекая бескрайние равнины и разные города иногда свободно, а иногда насильно. Разделение выгод привело к экономическому буму доков и городов по пути, но то, что происходило на этих маршрутах, помимо процветания и экономических отношений, было обменом и общением с обычными людьми рынка.

Шелковый путь показывает нам не только восемь тысяч километров дорог, гор, рек, гор и т.д., но и своеобразную культуру и историю. Шелковый путь отражает многотысячелетнюю историю, в течение которой формировалось, жило и разрушалось множество различных цивилизаций. Протяженность пути не ограничивались материальными, но и создали самые масштабные и обширные процессы культурного распространения. Коммутация и взаимный политический, культурный и коммерческий обмен вдоль дороги привели к формированию особых и удивительных культур и цивилизаций.

Шелковый путь считался одним из величайших путей торговли и коммерции мира, которым пользовались не только бизнесмены, но и обычные люди, миссионеры и особенно послы для обмена идеями и общения. Дорога имеет негостеприимную почву и географически высохшую тропу, так что расстояние между ее оазисами и деревнями достигало сотен километров. Единственное, что держит путь открытым на протяжении тысячелетий, — это его коммуникативное значение как для Востока, так и для Запада. Шелковый путь был не только деловым путем, но и знаком культурных связей между Средней Азией и Китаем, иногда культура и верования великих ученых Мавераннахра и Хорасана переносились в Китай. Дорога принимала множество послов и вестников мира, которые проходили по ее каменистым участкам, намереваясь сохранить мир, и в большинстве случаев им это удавалось.

Многочисленные набеги Тимура на Мавераннахр и Хорасан сильно повредили Шелковый путь, однако привели к его разрыву [15, с.654-558]. В период Тимура короли династии Мин правили Китаем. Ухудшение отношений Тимура и китайского правительства дошло до того, что Тимур решил провести поход в Китай, чтобы завоевать и подчинить его, но умер, не успев начать поход. Тимур был крайне возмущен тем, что приказал казнить всех китайских послов. Но, по данным источников, Тимур отпустил их после затяжных переговоров, а мысль о завоевании Китая осталась, хотя и не реализовалась. Когда Тимур умер, правитель Китая отправил послов, чтобы выразить соболезнование и понаблюдать за состоянием Тимуридов [11, с. 489-491]. Они встретились с Шахрухом в Герате, и он принял их гостеприимно. Преемники Тимура не были авантюристами и предпочитали прочные отношения, основанные на мире; возвращая послов, Шахрух также отправил своих послов с китайцами в Китай, чтобы продемонстрировать свою добрую волю.

По словам Испанского посла Клавихо Тимур был недоволен прибытием к его двору китайских послов, нагло требовавших выплатить дань Китаю. Во время церемонии приема испанского посольства во главе Клавихо, состоявшемся во дворе Дилкушо 8 сентября 1404 г., «мирасы, которые вели их под руки, посадили их ниже посла, присланного к Тимурбеку императором Чайсканом, правителем Китая, которого он прислал требовать ранее уплачиваемую дань. Когда сеньор (Тимур увидел, что испанские) посланники сидят ниже посла китайского сеньора, он приказал, чтобы они (сели) выше, а тот ниже их. И как только их рассадили, появился один из царских мирасс и сказал китайскому послу, что сеньор приказал, чтобы послы короля Испании, его сына и прочие сидели выше его. А он, посланник разбойника, бесчестного человека и врага, чтобы сидел ниже их, что если Богу будет угодно, он скоро его (китайского императора) повесит, чтобы в будущем не смел объявляться с таким (намерением). С этих пор (всегда) на всех празднествах и пирах, какие устраивал сеньор (Тимур) их сажали в таком порядке» [9, с.111].

Тимурид Шахрух (1337-1447 гг.) пытался установить широкие отношения с Китаем и считал, что обмен политическими и культурными представителями, торговля приведут к развитию этих отношений. Все послы, отправленные в Китай, имели письма на фарси. Такие отношения во времена преемников Шахруха, которыми являются Улугбек и другие члены его семьи,

такие как Ала уд-Даула Мирза Байсонкур (1417-1460), продолжались. Они писали письма на фарси для Китая и призывали к добрым и взаимным отношениям. Шахрух и его преемники изо всех сил пытались установить прочные отношения с Китаем посредством переговоров и добрососедства, но чем больше времени проходило, тем меньше китайцы были прямым соседом, потому что среди них были некоторые большие и малые монгольские правительства, и они выжидали, чтобы злоупотребить ситуацией. После смерти Тимура (1405), и они даже поднялись, чтобы отомстить, когда услышали известие о смерти Тимура, переданное Арабшахом [7, с. 102-119].

Несмотря на все трудности и торговые отношения, как уже упоминалось, политические отношения сохранялись, и караванам разрешалось въезжать в Китай. При преемниках Тимура несколько послов ездили из Хорасана в Китай для поддержания политических и даже экономических интересов, а некоторые послы также приезжали из Китая в Хорасан. Преемники Тимура, в отличие от него, не хотели воевать и вести походы на Китай и пытались установить политические и деловые отношения с Китаем. Поэтому тот, кто занял трон, отправил послов в Китай не только для того, чтобы сообщить придворному Китаю о своем решении, но и для изучения ситуации и предоставления оснований для сотрудничества.

Правительство Тимуридов в Герате все еще зависело от сухопутных дорог и пренебрегало морем. Эта ассоциация привела к тому, что они сделали все возможное, чтобы общаться с Китаем. Тимуриды нуждались в присутствии китайских торговцев в своей стране для улучшения своей экономики. Преемники Тимура пытались поддерживать свои отношения с Китаем путем постоянной переписки, но эти усилия не были эффективными из-за рецессии Шелкового пути в более поздние периоды.

Первая четверть XV в. для Китая характеризуется относительным ростом производительных сил и развитием внешнеэкономических связей. В частности, был проведен ряд мероприятий, направленных на развитие как внутренней, так и внешней торговли, сняты некоторые ограничения, касавшиеся различных налогов и пошлин. Это способствовало развитию торгово-экономических и культурных связей Китая с другими странами, в том числе Средней Азией. Например, известно об отправке в то время послов из Китая в Индию, Среднюю Азию и другие страны. Торгово-дипломатические контакты Китая со Средней Азией и Хорасаном, зафиксированы и в китайских династийных хрониках, содержащих подробную информацию о принятых императорским двором зарубежных послов и привезенных ими подарков [16, с.247-252].

Как отмечал В.В. Бартольд, в рассматриваемый период «сухопутная торговля между Средней Азией и Китаем получила такое развитие, какого никогда не достигала ни раньше и ни после» [4, с. 417-423].

Можно отметить, что Средняя Азия выступала не только самостоятельным торговым партнёром Китая, но и главным посредником в его торговых сношениях с европейскими странами.

Для изучения истории тимуридско-китайских дипломатических и торговых отношений в начале XV в. особенно важны сочинения гератского историка Хафиза Абру как и мы упомянули выше [14, с.123-129]. Из его

сообщений видно, что посольские связи между государством Тимуридов и Китаем установились с 1409 г. с прибытием послов из Китая в Герат для выражения соболезнования по случаю смерти Тимура. Послам были оказаны соответствующие почести и дано разрешение к возвращению.

В дальнейшем эти связи между обоими государствами имели уже постоянный характер. В ответ на каждое прибывание в Самарканд и Герат китайского посольства при их возвращении вместе с ними следовали послы из Мавераннахра и Хорасана. В двусторонних переписках через послов особо подчеркивается необходимость дальнейшего развития торговых отношений и создания условий для безопасного следования купцов по территории обеих стран [14, с.358].

Наиболее характерным было прибытие китайского посольства в государство Тимуридов в 1419 г., что сперва оно остановилось в Самарканде, затем прибыло в Герат. Здесь оно разбилось на несколько групп, и каждая посетила отдельную область государства Тимуридов. Так одна группа ездил в Шираз, к сыну Шахруха, мирзе Ибрахим султану (1394-1435), другая в Хорезм, к эмиру Шахмалику [3, с.55-67].

Ответное посольство Тимуридов в Китай было составлено из представителей правителей подчиненных Шахруху областей. Группу из Герата возглавляли эмир Шади ходжа и Кукча – послы Шахруха, Султан Ахмад и ходжа Гиясиддин Наккаш представляли Байсунгура, эмир Хасан - мирзу Ибрахима султана из Шираза, пахлавана Джамал - мирзу Рустама из Исфахана. В Самарканде к ним присоединились и послы из других областей: Ургудак из правительстве Кабула и Газни Суйургатмыша, Урдуван от правителя Хорезма Шахмалика, ходжа Таджиддин от шаха Бадахшана. Послы Улугбека (1409-1449), возглавляемые Султан-шахом и Мухаммадом-бахши, были отправлены из Самарканда на два месяца раньше и соединились с послами Шахруха уже в Ханбалыке (Пекин) [2, с. 5-18]. Послы Ибрахим-султана и мирзы Рустама были отправлены позже. Гиясиддин пишет, что они встретились с остальными участниками посольства только на обратном пути. Тимуридское посольство в составе 530 человек возглавлял посол Шахруха эмир Шади-ходжа. Поездка в общей сложности заняла около трех лет с 24 ноября 1419 г. до 29 августа 1422 г [8, с.117-127].

Как видно из источников, Гиясиддин Наккаш был включен в состав посольства с определенной целью, ему было поручено со дня выхода посольства из Герата до его возвращения записывать в виде дневника все, что он видел воочию, без пристрастия и предубеждения. В дневнике встречаем множество географических сведений, что характеризует Гиясиддина и как географа.

Ознакомление с материалами дневника показывает, что он содержит важные сведения как по истории и культуре Средней Азии, Хорасана, Китая, так и по взаимоотношениям между этими странами. Здесь характеризуется политическая обстановка в государстве Тимуридов и Минском Китае в начале XV в. и социально-экономическое положение этих государств [21].

Действительно, труд Гиясиддина Наккаша являлся в средние века наиболее детальным и интересным произведением о Китае эпохи правления Минской династии во всей мусульманской историографии и пользовался

неизменной популярностью в мусульманской среде. Об этом свидетельствуют многочисленные ссылки на данный труд, а также переводы, которые были осуществлены как при жизни, так и спустя десятилетия после кончины автора.

Это 1449 год, когда обе династии были вынуждены столкнуться с серьезным испытанием в своем историческом существовании, хотя и по совершенно разным причинам. В случае государства Тимуридов из-за неопределенности порядка наследования смерть Улугбека (1449) повлекла за собой серию убийств, пока Абу Саиду не удалось окончательно захватить власть. Удача Тимуридов в том, что шейбаниды не воспользовались прекрасной возможностью того времени, чтобы в конечном итоге уничтожить власть Тимуридов и захватить их земли. Это продлило время присутствия Тимуридов в Средней Азии еще на пятьдесят лет или около того. Однако в минском Китае за беспорядками, вызванными нападением Эсэнтайши (1407-1454 гг.), не последовали внутренние волнения в Китае [20, с. 260-267].

Эсэн мог стать временно успешным только потому, что эффективность китайской обороны в приграничной зоне стала намного ниже после смерти Юнлэ (1424 г.), но и армия Эсэна не была достаточно сильна, чтобы завоевать весь Китай, да и он не собирался этого делать, поэтому он решил уйти от Китайской территории после разграбления приграничной зоны. Само собой разумеется, что Эсэн мог бы стать проклятием жизни китайского двора в Пекине, если бы он решил продолжить с нежелательно захваченным императором и напасть на китайскую столицу. В конце концов, обе династии преодолели эти перерывы 1449 г., и государство Тимуридов в Центральной Азии вступила во второй золотой век, отмеченный правлением султана Хусейна Байкары в Хорасане.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абураззоқ Самарқандӣ. Матлаи саъдайн ва маҷмаи Баҳрайн. - Ташкент: Фан, 1969. - 575 с.
2. Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в. //Из истории эпохи Улугбека. - Ташкент: Фан, 1965. - С.5-66.
3. Бартольд В.В. Улугбек и его время //Соч. Т.11. 4.2. - М., 1964.
4. Бартольд В. В. Иран. Исторический обзор. /Соч. Т.VII. - М., 1971.
5. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - М., 1972.
6. Гиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод, предисловия и примечания А.А. Семенова. - М.: Изд. Востмед, 1958. - 206 с.
7. Ибн Арабшах. История Амир Тимура. Ачоиб ал-макдур фи таврихи Таймур /Автор перевода Хайдарбек Бобобеков. 3-е издание. - Ташкент, 2008. -239 с.
8. Каримов М. Из истории международных связей и дипломатии Центральной Азии во второй половине XV - начале XVI вв. диссер. на соис. кан. ист. наук.-Худжанд. 155 с.
9. Клавихо Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). - М. 1990. - С.230.

10. Россаби М. Золотой век империи монголов. // Пер. с англ. С. В. Иванова. – СПб.: Евразия, 2009. – 479 с.
11. Шарафиддин Али Язди. Зафарнома. /Таҳия ва танзими У.Урунбоев. - Ташкент: Фан, 1972. – 1280 с.
12. Фасих Ахмал ибн Джалал-ад Дин Мухаммад ал Ховафи. Муджмали Фасихи (Фасихов свод) /Перевод. предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой. - Ташкент: Фан, 1980.
13. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку: Элм, 1984.
14. Хофизи Аbru. Зубдат ат-таворих. // Муққадима ва тасхеҳи Саидкамол Хон Саидҷаводи. - Техрон. 1372. - 1202 с.
15. Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы //Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. Ч.11. - М.,1953.
16. Bartold W. Turkestan down to the mongol invasion / Н. А. R. Gibb. –Second ed. – L.: Luzac& Co., 1928. – 514 p.
17. Rossabi M. Ming China and Turfan, 1406–1517. // From Yuantomodern Chinaand Mongolia.V.6.-pp.39-58.
18. Wang Jiguang. Chen Cheng’s missions to the West, as well as the Chinese-Timurid relationship during the reigns of Hongwu and Yongle.1996- pp. 17-27.
19. Zhang Wende. Errors in the MingshiXiyu chapterSamarqand section. -2000.- pp. 94-96.
20. Zhu Xinguang. A discussion of the contacts of the Timurid dynasty and the Ming China.1996.- pp. 260-267.
21. Что не поделил Тимур с китайским императором? [электронный ресурс] <https://e-history.kz/ru/news/show/5534> (дата обращения: 3.06.2023).

МУНОСИБАТИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН ВА ЧИН

Дар мақола муносибати дипломатии давлати Темуриён бо Чин баррасӣ мешавад. Давлати Темуриён бо сиёсати фаъол, вале ҳанӯз заиф нисбат ба Чин ва Чини Мин, ки сиёсати берунии ноустувор, вале қавӣ дошт, барои муаррихони Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ як майдони хеле қолиби омӯзиш аст. Дар мақола нишон дода шудааст, ки муносибатҳои ду давлат дар таърихи муносибатҳои Чин ва Осиёи Марказӣ мавқеи беназирро ишғол мекунад.

Аввалин сафоратхона аз Чин ба Темур соли 1395 омад. Пас аз марги Темур муносибати Чину Осиёи Марказӣ устувор шуданд. Масалан, ҳанӯз 12 октябри соли 1405 дарбори Чин ба дипломатии чинӣ бо номи Чен-Чен дастур дод, ки ба Ҳирот ба дарбори Шоҳрух сафар кунад. Ба ин сафорат сафирони Шоҳрух низ, ки аз Чин ба ватан бармегаштанд, инчунин, намояндагони Ҳироту Самарқанд, Шероз, Андичон, Турфон, Кошғар, ки қаблан ба шаҳри Нанкин сафар карда буданд, шомил буданд. Соли 1415 аз Ҳирот ва Самарқанд сафорати нав баромад. Ба ҳайати он намояндаи шаҳри Шероз низ шомил буд. Ҳамаи ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ворисони Темур – Шоҳрух ва Улуғбек бо Чин муносибати тичоратӣ дипломатии осоишта доштанд. Дар ин мақола аҳамияти аз Чин ба дарбори Темуриён омадани сафирон таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: Темур, Шохрух, дипломатия, муносибатҳо, Чин, Чен-Чен, ХофизАбру, Гиёсиддин, Мин.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ ТИМУРИДОВ И КИТАЕМ

В статье рассматриваются дипломатические отношения государства Тимуридов с Китаем. Государство Тимуридов с его активной, но все же слабой политикой в отношении Китая и Минского Китая, имевшего нестабильную, но сильную внешнюю политику, представляет собой очень интересную область изучения для историков Центральной и Восточной Азии. В статье показано, что отношения двух стран занимают уникальное место в истории отношений Китая и Центральной Азии.

Первое посольство из Китая к Тимуру прибыло в 1395 г. После смерти Тимура китайско-среднеазиатские отношения стабилизировались. Например, китайский двор еще 12 октября 1405 г. поручил китайскому дипломату Чэнь-Чену совершить поездку в Герат ко двору Шахруха. В состав этого посольства вошли также и послы Шахруха, возвращавшиеся из Китая на родину, а также представители Герата, Самарканда, Шираза, Андичана, Турфана, Кашгара, которые ранее гостили в городе Нанкине. В 1415 г. из Герата и Самарканда отправилось новое посольство. В его состав был включен и представитель города Шираза. Все это свидетельствует о том, что наследники Тимура - Шахрух и Улугбек - поддерживали мирные торговые и дипломатические отношения с Китаем. В данной статье проанализировано значение прибытия посольств из Китая ко двору Тимуридов.

Ключевые слова: Тимур, Шахрух, дипломатия, отношения, Китай, Чэнь Чен, ХафизАбру, Гиасиддин, Мин.

RELATIONS BETWEEN THE TIMURID STATE AND CHINA

The article discusses the diplomatic relations of the Timurid state with China. The Timurid state, with its active but still weak policy towards China and Ming China, which had an unstable but strong foreign policy, is a very interesting field of study for historians of Central and East Asia. The article shows that the relations between the two countries occupy a unique place in the history of relations between China and Central Asia.

The first embassy from China to Timur arrived in 1395. After Timur's death, Chinese-Central Asian relations stabilized. For example, as early as October 12, 1405, the Chinese court instructed the Chinese diplomat Chen-Chen to make a trip to Herat to the court of Shahrukh. This embassy also included the ambassadors of Shahrukh, who were returning from China to their homeland, as well as representatives of Herat, Samarkand, Shiraz, Andichan, Turfan, Kashgar, who had previously visited the city of Nanjing. In 1415 a new embassy departed from Herat and Samarkand. A representative of the city of Shiraz was also included in its composition. All this indicates that Timur's heirs - Shahrukh and Ulugbek - maintained peaceful trade and diplomatic relations with China. This article analyzes the significance of the arrival of embassies from China to the Timurid court.

Key words: Timur, Shahrukh, diplomacy, relations, China, Chen Chen, Hafiz Abru, Giyasiddin, Min.

Маълумот дар бораи муаллиф: Турсунов Турсунмурод Худоймуродович - доктори илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷӣ. Телефонномера: (+992) 100 40 40 00, E-mail: tursunov-murod@mail.ru
Хочаев Меҳровар Пардалиевич – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефонномера: (+992)918471167, E-mail: Mehrovar_kh@mail.ru

Сведения об авторах: Турсунов Турсунмурод Худоймуродович - доктор исторических наук, доцент кафедры новая и новейшая история зарубежных стран. Телефонномера: (+992) 100 40 40 00, E-mail: tursunov-murod@mail.ru
Ходжаев Меҳровар Пардалиевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии Таджикского национального университета. Телефонномера: (+992)918471167, E-mail: Mehrovar_kh@mail.ru

Information about the authors: Tursunov Tursunmurod Khudoymurodovich - doctor of historical sciences, associate professor of the department of modern and contemporary history of foreign countries. Phone: (+992) 100 40 40 00, E-mail: tursunov-murod@mail.ru
KhojaevMehrovarPardalievich – Candidate of Historical Sciences, docent of the Department of History of the ancient world, middle ages and archeology, Tajik National University. Phone: (+992)918471167, E-mail: Mehrovar_kh@mail.ru

ЛИБОСИ МАРДОНИ ТОҶИКОНИ БОЛОБИ ЗАРАФШОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

Гафурова Г. Ҷ. – ассистенти кафедраи дизайни либос ва санъати мӯди Донишгоҳи технологии Тоҷикистон
Ёдгорова Д. Д. – муаллими калони кафедраи дизайни либос ва санъати мӯди Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Либоси тоҷикони муқими кӯҳистон, аз ҷумла болооби Зарафшон, дар муқоиса бо либоси хосси ҳамвориҳо ҳам аломатҳои умумӣ ва ҳам аломатҳои фарқкунанда дошт. Либоси марди кӯҳистонӣ ба мисли водиҳо аз куртаи тағ, шалвор ва хилъати боло иборат буд. Вале аҳолии кӯҳистон бештар куртаи пешкушода, яъне хилъати тағ мепӯшиданд. Ғайр аз ин, онҳо аз либоси тангтар истифода мебарданд. Инчунин, дар шароити кӯҳистон барои тайёр кардани либос ҳамчун мавод асосан пашм хизмат мекард, ҳол он, ки дар ҳамвориҳо барои дӯхтани либоси мардона бештар аз пахта ва то ҳадде аз абрешим истифода мебарданд.

Дар болооби Зарафшон маҷмуи либоси мардонаи тобигона аз куртаи бештар пешкушода, шалвор, тоқӣ ё саллаи аз болои кулоҳча басташуда иборат буд. Ба по мӯза ё кафш мепӯшиданд, аммо бештар пойлуч мегаштанд. Зимистон аз болои курта чома ё чакмани пашмӣ ба бар мекарданд. Ба пойҳо ҷуробҳои пашмӣ пӯшида, аз болои онҳо пойтоба мепечонданд [15, с. 22].

Дар болооби Зарафшон гусфанду бузҳо бойигарии асосии аҳолиро ташкил мекарданд. Микдори зиёди матоъҳои аз пашми онҳо тайёршуда карда

дар бозорҳои Истаравшану Панҷакент, Зиддӣ, Қаратоғ ва Ҳисор ба фурӯш бароварда мешуданд. Барои тайёр кардани матоъҳои пахтагӣ аз пахтаи воридотӣ истифода бурда мешуд. Дар ин минтақа парвариши абрешим ва истеҳсоли газворҳои абрешимӣ вучуд надошт [1, с. 11-12]. Дар ин ҷойҳо ду намуд матои пашмӣ мебофтанд – рағза ва босма. Ин матоъҳо бештар ранги табиӣи пашмо доштанд, вале баъзан онҳоро сабз ё зардча ранг мекарданд. Дар тамоми деҳоти ин минтақа аҳоли аз пашми гусфанд ва буз рағзабофӣ мекард ва ин кори занҳо буд. Сифати беҳтарин хосси рағзаи фалғарӣ буд. Аз чунин матоъ барои мардону кӯдакон эзори шоҳрағза медӯхтанд, пойтоба ва дигар маҳсулот тайёр мекарданд. Аз босма бошад либоси беҳтарин, аз қабили чакману шалворҳои зимистонаро, медӯхтанд. Барои истеҳсоли чунин матоъ ресмонро аз пашми борики гӯсфанд бо илова кардани тибити буз мересиданд. Баъди бофтани матоъро намадмодӣ мекарданд ва ин кори мардҳо буд [15, с. 20].

Чӣ тавре қайд карда будем, дар баландкӯҳҳо ва кӯҳдоманҳои Осиёи Миёна дар либоси мардона куртаҳои пешкушода васеъ паҳн гардида буданд [14, 170]. Дар болооби Зарафшон аз куртаи пешбастаи китфакӣ / муллоча, ки ҷоки гиребони уфуқӣ дошт, танҳо муллоҳо, мӯйсафедони соҳибэҳтиром ва дигар нафарони соҳибимтиёз истифода мебуданд [16, 28]. Барои кулли аҳолии оддӣ ба сифати либоси тағи мардона хилъати сабуки пахтагии яктаҳ / куртаи ҷелак хизмат мекард. Калимаи “яктаҳ” либоси якҷабата, яъне беастарро ифода мекунад.

Дар солҳои 1920-ум дар навоҳии Искандаркул, Мастчоҳ ва дигар маҳалҳои болооби Зарафшон дар либоси мардҳо ба ғайр аз хилъати тағ инчунин куртаи ҷоки гиребонаш амудӣ паҳн гардид. Ҷоки гиребони ин либос хеле чуқур буд ва сари синаро ба мисли куртаи пешкушода кушода мемонд, яъне ҳардуи ин либосҳо намудан ба ҳам наздикӣ доранд. Дар болоби Зарафшон ба ҳукми анъана даромадани куртаҳои ҷоки гиребонашон амудиро бо таъсири фарҳанги либоси мардонаи Фарғона ва Рашт алоқаманд медонанд, чунки дар ин водихо истифодабарии ин намуди курта пештар шуруъ гардида буд.

Куртаи марди кӯҳистонӣ, чӣ пешбаста ва чӣ пешкушода, қариб дар ҳамаи минтақаҳои тоҷикнишини васеъ ва дароз буд. Баъзе ҷавонмардону ва нафарони синну солашон миёна куртае мепӯшиданд, ки баданашонро то соки пой мепӯшонид, куртаи мӯйсафедон бошад, аз он ҳам дарозтар буд. Вале дар Мастчоҳ, чи тавре аз аксҳои солҳои 1920-ум бармеояд, куртаи мардонаи кӯтоҳтар маъмул буд, ки он ронҳоро базӯр мепӯшонид. Дарозтарин куртаи мардонаи мастчоҳӣ дар поён то зону мерасид [15, 22-23].

Мавриди зикр аст, ки дар либоси мардонаи сокинони Яғноб ҳам куртаи пешбаста ва ҳам куртаи пешкушода баробар истифода мешуданд. Зимистон дар ин ҷо вазифаи либоси тағро куртаи пешбастаи ҷоки гиребонаш уфуқӣ иҷро мекард. Он васеъ ва дароз (аз зону поён) буда, остинҳои рости дароз дошт, яъне аз рӯи тарҳ ин либос аз куртаҳои пешбастаи дар водихо маъмул ягон фарқият надошт. Тобистон яғнобиҳо ба ҷойи чунин курта хилъати тағ – яктаҳ ба бар мекарданд [20, с. 125]. Барои Яғноб дар сатҳи баробар хос будани ҳарду намуди куртаҳоро ду акси гурӯҳии аҳолии деҳоти Навобод (тоҷикзабонҳо) ва Пскон (яғнобиҳо) [7, с. 173], ки соли 1896 олими гиёҳшинос В. И. Липский иҷро кардааст, тасдиқ мекунад [4, ч. 1, 156-157, 186-187].

Дар мавзеи пеши бари куртаҳои пешкушода, яъне хилъатҳои тағ, пораи матоъро васл мекарданд, ки он судра ном дошт. Ба шарофати судра чунин ба назар мерасид, ки дар зер хилъати мазкур куртаи пешбастаи чоки гиребонаш уфуқӣ пӯшида шудааст. Як нӯги судра ба канори нимдомани рости хилъат аз дарун дӯхта часпонда мешуд, нӯги дигараш бошад баъди пӯшидани либос ба воситаи тукмаю ҳалқа ба канори нимдомани дигар маҳкам карда мешуд [19, 125]. Пас маълум мегардад, ки ҳам чеварон ва ҳам соҳибони хилъатҳои тағ хеле хуб дарк мекарданд, ки либоси китфӣ моҳиятан бояд аз ду чузъ иборат бошад: куртаи пешбаста ва хилъати боло. Вале ба ин тариқа танҳо аҳолии доро либос мепӯшид [20, 126]. Оммаи мардум бошад бинобар нодорӣ маҷбур буданд танҳо хилъати тақлидкунандаи судрадор ба бар кунанд. Чунин тарзи либоспӯширо мардҳо аз оилаҳои камбизоат ҳамчунин дар баъзе дигар минтақаҳои Осиёи Миёна риоя мекарданд [18, 88].

Дар кӯҳистон шалвор аз қадим чузъи ҳатмии либоси мардона (албатта, занона низ) ба шумор мерафт. Чун анъана, дар поён он мушакҳои пойро мепӯшонид ва ҳатто қадре дарозтар буд. Шалвори пахтагиро аз ҳамон матоъ медӯхтанд, ки барои курта ё хилъати тағ истифода мешуд. Он табиноти ҳамарӯза дошт. Зимистон почаҳои шалворро ба дохили чуроб дароварда мӯза мепӯшиданд.

Шалвори пашмӣ, ки аз рағза медӯхтанд, шаволак (ин вожа, аз афти ҳол, ҳосила аз шоҳрағза аст) ном дошт. Он нисбати шалвори пахтагӣ кутоҳтар буд, аз ин рӯ почаашро аз болои соқи мӯза сар медоданд [15, с. 25]. Шаволак ҳамчун либоси ҷойравӣ истифода мешуд ва хеле васеъ буд. Бари он дар мавзеи миён ҳангоми рост кардан ба 2 м ва бештар омада мерасид. Чунин андоза имкон медод, ки шаволак аз болои хилъат ва ҳатто пӯстин пӯшида шавад [3, с. 135]. Дар натиҷаи ин гуна либоспӯшӣ ҳаракат дар рӯи барфу лой осон мегардид.

Дар болооби Зарафшон солҳои 1870-ум танҳо Мастҷоҳ аз почамаи пашмӣ истифода мебуданд. Аҳолии Фалғар, Фон ва Яғноб бо почамаи пахтагӣ мегаштанд [2].

Дар болооби Зарафшон ба сифати либоси мардонаи мавсимӣ аз хилъатҳои сабуки яктаҳ ва ҷомаи лагандашуда истифода мебуданд. Ин хилъатҳоро бештар аз ҷит медӯхтанд. Барои мардҳо асосан навъҳои гуногуни ҷите, ки замини дурахшон ва гулҳои калони тобон дошт, мақбул буданд [3, с. 135].

Зимистон ба таркиби либоси муқаррарии марди кӯҳистонӣ пӯстини гӯсфандӣ зам мегардид. Қисми пушти пӯстинро бо нақши аз чарм бурида оро медоданд. Тарзи шаклбурии пӯстин аз хилъати муқаррарӣ ягон фарқ надошт [3, с. 134].

Дар ҳама навоҳии кӯҳӣ, инчунин чакмани аз моҳут тайёршуда васеъ истифода мегардид. Остинҳои чунин хилъат хеле дароз буда, барҳои доманаш ҳамдигарро мепӯшонданд. Чакманро бештар аз пашми уштур медӯхтанд. Он беастар дӯхта мешуд, бар ва дарозиаш аз яктаҳ ва ҷома зиёдтар буданд. Нӯги остини чакман дар муқоиса бо дигар намуд хилъатҳо тангтар буд [6, с. 127]. Чакман ва эзори шоҳрағзаро одатан дар ҳавои қаҳратун ё ҳангоми ба роҳи дур баромадан ба бар мекарданд. Домани яктаҳ ё ҷомаи дар зер чакман пӯшидаро ба дохили эзори шоҳрағза ҷой мекарданд. Зимистон миёнбандро аз

болои ҳам чома ва ҳам чакман мебастанд. Гиребони чакманро бо истифода аз ресмонҳои пашмии рангшуда нақшдор мекарданд [13, с. 600].

Шумораи хилъатҳои болои ҳам пӯшидашаванда аз дорои шахс вобаста буд. Масалан, дар болооби Зарафшон солҳои 1870-ум сокинони Фалғар ҳатто тобистон аз ду то панҷ хилъатро якбора мепӯшиданд, ҳол он ки мардҳои муқими Мастҷоҳ, Фон ва Яғноб танҳо як хилъат доштанд ва он ҳам бошад кӯҳна [2].

Дар ноҳияҳои кӯҳистонии истиқомати тоҷикон дар охири асрҳои миёна намудҳои гуногуни либоси сар аз қабилҳои салла, тоқӣ, кулоҳчаҳо маъмул буданд. Анъанаи ба сар бастанӣ салла қариб дар тамоми нуқтаҳои аҳолинишини кӯҳистон вомехӯрд. Барои мисол, дар баландкӯҳҳои Вахон қисми зиёди мардҳо аз саллаҳои сафед ва кабуд истифода мебарданд [10, 192]. Дар болооби Зарафшон ба сар мондани салла ва тоқӣ тақрибан баробар вомехӯрд. Аз ҷумла, дар Яғноб писарбачаҳо ва ҷавонмардон ба сар тоқии гирд мепӯшиданд, мардҳои синну солшон миёна ва мӯйсафедон бошад ба сар салла мепечонданд [4, ҷ. 1, 157].

Аммо, ба ҳар ҳол, дар муқоиса бо аҳолии ҳамвориҳо мардуми кӯҳистон аз салла камтар истифода мебард. Агар дар водии Ҳисор ҳатто аҳолии қашоқ бо салла ба берун мебароманд, пас дар кӯҳистон салларо танҳо дар сари баъзе аз пиронсолон дидан мумкин будо халос [20, с. 126]. Бар замми ин, дар ин ҷойҳо салла ҷузъи либоси рӯҳониён ва табақаи имтиёзноки аҳоли ба шумор мерафт. Дар кӯҳистон саллаҳои сафед ва хокистарранг паҳн гардида буданд ва ба сифати он пораи карбос ё хоссаи шафофро истифода мебарданд. Ранги салла аз мартабаи соҳиби он вобаста буд: ранги сабз барои ҳоҷҳо ва ранги сафед барои муллоҳо, дигарон бошанд бояд саллаҳои рангшон дигар (кабуд, сурх, қаҳвагӣ ва ғ.) ба сар банданд. Бечунучаро риоя шудани чунин талаботро дар болооби Зарафшон (дар мисоли деҳаи Махшевати ноҳияи Айнӣ) муаллифи асари саргузаштӣ С. Д. Мстиславский шахсан мушоҳида карда буд [11, с. 22].

Баъзан ҷавонмардҳо рӯймолҳои занонаи набуридаро, ки гардӣ ном доштанд, ба сар мепечонданд. 5-6 адад гардӣ як салларо ташкил мекарданд. Мардонии болооби Зарафшон инчунин саллаи мошобии тораи аз пашм, пудаш аз пахта ва саллаи тибитӣ ба сар мепечонданд. Дарозии чунин саллаҳо 8-10 метрро ташкил мекард. Дарозии нӯги овезони салла – фаш баробари 20-25 см қабул карда мешуд [19, с. 137].

Маъмултарин намуди либоси сари мардонаи аҳолии ноҳияҳои кӯҳӣ тоқӣ буд. Дар кӯҳистон афзалан тоқиҳои гирди қисми болояш конусшаклро ба сар мекарданд. Ин тоқиҳо аз рӯи тарзи пардоз гулдӯзишуда ва пилтагии дорои сатҳи муқарнас буданд. Хусусият ва тарзи оро додани тоқии пилтагиро ҳангоми тавсифи либоси сари аҳолии даштҳо, аллақай, баён карда будем. Дар Дарвоз он ҳамчун тоқии тавилбегӣ маъмул буд. Чунин тоқиҳоро аз матоъҳои пахтагӣ ва абрешимии якрангаю гулдор, баъзан аз баҳмал тайёр мекарданд.

Тоқии яғнобӣ аз тоқиҳои тоҷикони муқими дигар ноҳияҳои кӯҳистон бо он фарқ мекард, ки нӯгтез набуд, гирдаи муддавар ва тораи ҳамвор дошт. (маълумоти солҳои 1895 - 1899). Дар ин ҷо нафари хеле ками мардҳо ба сарашон салла мепечонданд. Ин дар ҳоле буд, ки яғнобиҳо дар умум ҳамон либоси содаеро мепӯшиданд, ки дар ҷойҳои кӯҳистон паҳн шуда буд [9, с. 27].

Тоқӣ хеле пеш аз инқилоби соли 1920 ба сифати ҷузъи намоёни сарупои мардона истифода бурда мешуд, аз ин рӯ ҳанӯз он замон онро бо гулдӯзӣ оро медоданд [8, с. 397]. Фаҳмост, ки аз болои тоқиҳои гулдӯзӣ ба сар салла намепечонданд. Тораи онҳо афзалан нақшу нигори растанигӣ ё геометрӣ дошт. Гулдӯзӣ дар сатҳи якранги одатан сафед, сиёҳ, сабз ё сурх иҷро карда мешуд. Аз тарафи берунаи гирдаи чунин тоқӣ шерози тариқи юрма гулдӯзишударо дӯхта мечаспонданд. Баъзан нақши гулдӯзӣ тамоми сатҳи токиро ба пуррагӣ мелӯшонид.

Баъди васеъ паҳн гардидани тоқии ҷустӣ, дар минтақаи мазкур тайёр кардани тоқиҳои чорқирраи маҳаллӣ ба роҳ монда шуд. Ин тоқиҳо рангубори хосси худро доштанд. Аз рӯи шаклу услуб он ба тоқии фарғонагии чамандагул наздикӣ дорад. Тора ва гирдаи он нақши якхелаи гулдӯзӣ дорад. Дар ҳар сектори тора ва ҳар тегаи гирда тасвири дарахти ҳаёт дар байни ду шакли ба офтоб монанд иҷро карда мешавад. Ҳам нақш ва ҳам заминаи он гулдӯзӣ карда мешаванд. Қисми поёни гирдаи чунин тоқӣ бо тасмаи сиёҳи бенақш мӯзадӯзӣ карда мешавад.

Дар кӯҳистони Тоҷикистон анъанаи тайёр кардани тоқиҳои гулдӯзидор махсусан дар асри XX тараққӣ кард. Дар ин давра ба сар мондани тоқии тамоми сатҳаш нақшдор ҳатто як равияи мӯди мардонро ташкил мекард. Дар нақши тораи тоқиҳои мардона расми гули алов, туморча ва ғайра воমেҳӯрад. Шерози гулдӯзишудаи сатҳи гирда одатан нақши геометрӣ дорад. Дар он тасвири шаклҳои гуногуни геометрӣ (бисёркунча, ромб, салиб, ҷузъи S-монанд ва ғайра) дар ҳамбастагиҳои гуногун воমেҳӯранд. Фазои дохили ин шаклҳо низ дақиқкорона пурра гардонида мешавад. Мавзӯи расми шерозҳои тоқӣ дар байни мардум бо номҳои нимгула, товус, качак, кӯчқорак, садбарг ва амсоли он маъмул буданд [19, с.132-137].

Зимистон аҳолии кӯҳистон бештар ба сарашон телпак мемонданд. Онро аз моҳут ё мӯинаи бузи кӯҳӣ медӯхтанд. Лабаки телпакро мӯина ташкил мекард [20, с.126].

Дар анъанаи тоинқилобии тоҷикони кӯҳистони мардҳо мӯйи сарро тоза метарошиданд [16, с. 28]. Дар охири асри XIX – ибтидои XX сартарошӣ тимсоли имрӯза тарошидани риш зуд-зуд такрор карда мешуд. Аммо, ришро бошад он замон умуман натарошида, танҳо қайчӣ мезаданд [4, ч. 1, 40].

Ҷавонмардҳо риш ва нӯғҳои мӯйлабашонро қайчӣ мезаданд. Ҳолатҳои зиёде мушоҳида мегардид, ки онҳо манаҳашонро тоза метарошиданд.

Пойафзоли мардҳои кӯҳистониро мӯзаю пойтоба ё маҳсию калӯш ташкил мекарданд. Мӯзаҳои чармини мулоим чорук ном доштанд [20, с.126]. Бисёриҳо аз муккӣ истифода мебуданд. Ин кафше буд аз пӯсти тунуки зард. Тагчарми он хеле ғафс буд, чунки аз якҷанд қабати пӯст иборат буд. Барои дар пой танг ҷой гирифтани муккӣ ба дохили он ба ҷойи патак қабати алаф медароварданд [5, с.8, 186]. Дар охири асри XIX мардҳои сарватманд ба пӯшидани мӯзаҳои сиёҳи пошнабаланд гузаштанд, ки чунин пойафзолро аз Фарғона меоварданд [17, с. 75]. Ба ҳангоми лой ва борону барф кафши ҷубӣ истифода мешуд [12, с.126].

АДАБИЁТ

1. Аминов П.А. Военно-топографический очерк горной страны верховьев р. Зеравшан // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. - Вып. 3. - СПб., 1874. - С. 1-105.
2. Гребенкин. Заметки о Когистане // Туркестанские ведомости. - № 23. - 12 июня 1872.
3. Зарубин И. И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга // Сборник Музея антропологии и этнографии РАН. - Т. 5, вчп. 1. - Петроград, 1918. - С. 97-148.
4. Липский В. И. Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 годах: В 3 ч. – СПб.: Типо-Литография «Герольд», 1902. - Ч. 1. Гиссарская экспедиция. 1896. – 1902. – 818 с.; Ч. 2. Гиссар. Хребет Петра Великого. Алай. 1897 г. – 541 с.; Ч. 3. Хребет Гиссарский и Восточная Бухара: хребет Дарвазский, Мазарский и Петра Великого. 1899. – 785 с.
5. Литвинов Б. Очерк запянджского Дарваза // Военный сборник. - 1907. - № 7. - С. 201 - 214; № 8. - 177-194. - С. 186.
6. Люшкевич Ф. Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX в. // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград, 1978. - Т. 34. - С. 123-144.
7. Маллицкий Н. Г. Ягнобцы // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. - Т. 27. - Ташкент, 1924. - С. 165-178.
8. Масальский В. И. Туркестанский край. – СПб., 1913. - 861 с.
9. Масловский С. Гальча (Первобытное население Туркестана) // Русский антропологический журнал. - 1901. - № 2. - С. 17-32.
10. Минаев И. Сведения о странах по верховьям Амударьи (по 1878 год). – СПб.: Тип-я В. С. Балашева, 1879. – 270 с.
11. Мстиславский С. Д. Крыша мира. - М.: СП «Вся Москва», 1989. - 224 с.
12. Мухаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи хумоюн / Бачоптайёркунанда, мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷӯрабек Назриев. - Душанбе: Пайванд, 2006. - 182 с. - С. 126.
13. Народы Средней Азии и Казахстана. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. - 768 с.
14. Рассудова Р. Я. К истории одежды среднеазиатского духовенства // Памятники традиционной-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея антропологии и этнографии. - Л., 1989. – Вып. 43. – С. 170-179.
15. Рассудова Р. Я. Материалы по одежде таджиков верховьев Зеравшана (по коллекциям и записям А.Л. Троицкой и Г.Г. Гульбина, 1926-1927 гг.) // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1970. – Т. 26. – С. 16-51.
16. Семенов А. А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. – С. 28.
17. Серебренников А. Очерк Памира. – С-Пб., 1900. – 97 с.
18. Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. - С. 77-102.

19. Широкова З. А. Одежда // Таджики Каратегина и Дарваза. – Душанбе, 1976. – Вып. 3. - С. 116-202.
20. Шишов А. Таджики. Этнографическое исследование. – Алматы, 2006. – 392 с.

ЛИБОСИ МАРДОНаИ ТОЧИКОНИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола тавсифи либоси мардона, ки дар ноҳияҳои баланкӯҳи водии Зарафшон дар арафаи ба Россия пайваст шудани ин минтақа истифода мешуданд, ба иҷро расонида шудааст. Марбут ба маводи либосворӣ, маҷмуи сарулибос, тарҳи либосҳо ва ороиши онҳо маълумот пешниҳод мешавад. Ба сифати сарчашмаи тадқиқот маъхазҳои хаттӣ ва маводи мардумшиносӣ ҷалб карда шудаанд. Дар умум, либоси мардонаи сокинони ин минтақаи Тоҷикистон дар давраи тоинқилобӣ вижагиҳои хосси худро дошт, ки аз иқлим ва табиати минтақа, инчунин фарҳанги мардум ва талаботи дини ҳукмрон бармеомаданд. Муқоисаи либоси анъанавии хосси ноҳияҳои гуногуни ин минтақа мавҷуд будани ҳам аломатҳои умумӣ ва ҳам фарқиятҳои нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, болооби Зарафшон, давраи тоинқилобӣ, либоси анъанавӣ, сарчашмаи хаттӣ, хилъат, курта, шалвор, кӯлоҳ, пойафзол.

МУЖСКАЯ ОДЕЖДА ТАДЖИКОВ ВЕРХОВЬЕВ ЗЕРАВШАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье приводится характеристика мужской одежды, которая использовалась в высокогорных районах долины Зеравшана накануне присоединения этой территории к России. Приведены сведения по одежным материалам, комплексу одежды, покроям и декору. В качестве источников привлечены письменные и этнографические материалы.

В целом, мужская одежда жителей этого региона Таджикистана в дореволюционный период имела свои особенности, связанные с климатом и природой региона, культуры населения и господствующей религией. Сравнение традиционной одежды, используемой в разных районах этого региона, позволяет выявить в них как общие черты, так и различия.

Ключевые слова: Таджикистан, верховья Зеравшана, дореволюционный период, традиционная одежда, письменный источник, халат, рубаха, шаровары, головной убор, обувь.

MEN'S CLOTHING OF TAJIKS OF THE UPPER REACHES OF ZERAVSHAN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article describes the characteristics of men's clothing that was used in the high-altitude areas of the Zeravshan Valley on the eve of the annexation of this territory to Russia. Information is provided on clothing materials, a set of clothes, cuts and decor. Literary and ethnographic materials were used as sources.

In general, the men's clothing of the inhabitants of this region of Tajikistan in the pre-revolutionary period had its own characteristics related to the climate and nature of the region, the culture of the population and the prevailing religion. A

comparison of traditional clothing used in different areas of this region allows us to identify both common features and differences in them.

Key words: Tajikistan, upper reaches of Zeravshan, pre-revolutionary period, traditional clothing, written source, robe, shirt, trousers, headdress, shoes.

Маълумот дар бораи муаллифон: Гафурова Ганчина Чурабековна – Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи дизайни либос ва санъати мӯд. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734061, шаҳри Душанбе, кӯчаи Неъмат Қарабоев, 63/3. Телефон: +992 985 96 71 81. E-mail: ganga-1988@list.ru
Ёдгорова Давлатбӣ Дониёровна – Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи дизайни либос ва санъати мӯд. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734061, шаҳри Душанбе, кӯчаи Неъмат Қарабоев, 63/3. E-mail: davlatbi_tj@mail.ru

Сведения об авторах: Гафурова Ганджина Джурабековна – Технологический университет Таджикистана, ассистент кафедры дизайна одежды и искусства моды. Адрес: Республика Таджикистан, 734061, город Душанбе, улица Негмата Карабаева, 63/3. Телефон: +992 985 96 71 81. E-mail: ganga-1988@list.ru
Ёдгорова Давлатби Дониёровна – Технологический университет Таджикистана, старший преподаватель кафедры дизайна одежды и искусства моды. Адрес: Республика Таджикистан, 734061, город Душанбе, улица Негмата Карабаева, 63/3. E-mail: davlatbi_tj@mail.ru

Information about the authors: Gafurova Ganjina Dzhurabekovna – Technological University of Tajikistan, Assistant of the Department of Fashion Design and Art of Fashion. Address: Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe city, Negmat Karabaev street, 63/3. Telephone: +992 985 96 71 81. E-mail: ganga-1988@list.ru
Yodgorova Davlatbi Doniyorovna – Technological University of Tajikistan, senior lecturer of the Department of Fashion Design and Art of Fashion. Address: Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe city, Negmat Karabaev street, 63/3. E-mail: davlatbi_tj@mail.ru

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ МАФҲУМИ «РОБИТА БО ЧОМЕА»

Холов Х. Қ. – н.и.с., дотсенти кафедраи сиёсатшиносии ДМТ

Истилоҳи "робита бо чомеа" муродифи калимаи англисии "публик рилейшнз" (анг. public relations – муносибати оммавӣ, робита бо чомеа, робита бо аҳли ҷамоатчигӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ; ба таври кӯтоҳқардашуда: PR пи-ар) ва русии "связи с общественностью" мебошад, ки дар олами муосир, махсусан дар даҳсолаҳои охир ба таври васеъ истифода мешавад. Инкишофи босуръати технологияҳои PR дар ҳамаи кишварҳо мушоҳида мегардад. Феълан дар олам ташкилотҳои гуногуни ҳамоҳангсозии ғайриҳукуматӣ "PR" чӣ дар сатҳи маҳаллию минтақавӣ ва чӣ дар сатҳи байналмилалӣ таъсис дода мешаванд. Дар бисёре аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишварҳои пешрафта ва муттамаддини олам ниҳодҳои ташкил карда шудаанд, ки дар

онҳо мутахассисони PR тайёр карда мешаванд. Ҳатто дар муоширати одии байнихамдигарии одамон чунин ибораҳо ба мисли «пиарит», «пиар кардан» ба кор даромадаанд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ин падида ба ҳаёти мо саҳт ворид шудааст. Ҳамаи ин ба пайдоиши теъдоди зиёди адабиёт оид ба масъалаи «пиар», ё ба иборати дигар, «робита бо ҷомеа» мусоидат менамояд.

Дар назари аввал доир ба таърифи мафҳуми “публик рилейшнз ” ягон мушкилие дида намешавад. Миқдори зиёди адабиёти соҳавӣ оид ба PR мавҷуд аст, ки моҳият, вазифаҳо ва хусусиятҳои онро ошкор мекунанд. Мафҳуми «PR» аз ҷиҳати шумораи таърифҳои ба он додашуда, мафҳуми хеле бойю ғанӣ аст. Бисёре аз муҳаққиқон ба он назаранд, ки тақрибан 500 таъриф доир ба шарҳи мафҳуми мавриди назар вучуд дорад. Сабаби чунин гуногунандеширо қоршиносон чунин шарҳ медиҳанд, ки «робита бо ҷомеа» як системаи доимо инкишофёбанда буда, гуногунии тавсифи ин истилоҳ ба он вобаста аст, ки кадоме аз тамоюлҳои ин соҳаро гурӯҳҳои гуногуни назариячиён ва ё амалигароён меомӯзанд. Новобаста аз ин, таърифи ягона ва ҳамаро қонькунандаи мафҳум ҳанӯз ҳам мавҷуд нест ва масъалаи таснифи таърифҳо низ печида боқӣ мемонад.

Аз ин рӯ, ҳадафи мақолаи мазкур муайян кардани тамоюлҳои мебошад, ки дар таърифи истилоҳи “PR” вучуд доранд ва кӯшиш карда мешавад, ки сабаби чунин гуногунандешӣ ҷиҳати шарҳи мафҳум ошкор карда шавад.

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки шартан фарқ кардани чор фаҳмиши моҳияти «пиар» имконпазир аст.

1. PR ҳамчун фаъолияти амалӣ ё касбӣ фаҳмида мешавад. Мутахассиси маъруфи PR Сэм Блэк таърифи зеринро пешниҳод намудааст: «PR - ин санъат ва илми таҳлили тамоюлҳо, пешгӯии оқибатҳои онҳо, додани тавсияҳо ба роҳбарияти ташкилот ва татбиқи барномаҳо, амалҳо ба манфиати ташкилот ва омма мебошад» [1, с. 15–16]. Мувофиқи ин тарзи муносибат, PR ҳамчун фаъолияти одамоне фаҳмида мешавад, ки бо ҷомеа муносибатҳои дӯстона барқарор мекунанд ва ба ташкилоту муассисаҳои гуногун тавсия медиҳанд.

2. PR ҳамчун як намуди махсуси фаъолияти идоракунӣ фаҳмида мешавад. Субъекти «робита бо ҷомеа» ҳамчун зерсистемаи назоратнамоӣ ва ҷомеа ҳамчун зерсистемаи идорашаванда амал мекунанд. Аз ин нуқтаи назар PR ба таври зайл муайян карда мешавад: «Робита бо ҷомеа як намуди махсуси фаъолияти идоракунӣ мебошад, ки ба фароҳам овардани шароити мусоид барои муоширати дучониба, муносибати хайрхоҳона ба фаъолияти ташкилот, ҳусни тафоҳум, ҳамоҳангсозӣ ва мувофиқгардонии манфиатҳо нигаронида шудааст» [2, с. 6].

3. PR ҳамчун шакли ташкили муошират муайян карда мешавад. Дар ин ҳолат фаҳми мафҳуми “публик рилейшнз” тавассути дониш сурат мегирад. Яъне, иртиботи байни ташкилот ва ҷомеа тавре сохта мешавад, ки фаҳмишу дарки умум доир ба фаъолияти ташкилот таъмин карда шавад. Баъдан субъекти фаъолияти робита бо ҷомеа ба таври зайл муайян карда мешавад: «Предмети робита бо ҷомеа (PR) таҳлил, сохтан ва идоракунии ҷараёнҳои коммуникатсионӣ дар ҳама гуна сохтор (аз ҷумла ташкилотҳо), инчунин, ҳалли масъалаҳои ташкили коммуникатсионии ҷомеа дар маҷмуъ мебошад» [3, с. 4].

4. PR бевосита ҳамчун муоширати байниҳамдигарии ташкилот ё муассиса ва ҷомеа муайян карда мешавад. «Мафҳуми «паблик рилейшнз» бо мафҳуми «коммуникатсия» алоқаманд буда, ба маънои васеътарини калима «паблик рилейшнз» алоқаи байни ташкилот ва муҳити ҷамъиятии он мебошад» [4, с. 18]. Бо ин таъриф, аз муносибатҳои ҷамъиятӣ ё худ паблик рилейшнз набояд канорагирӣ кард. Ҳамин тавр, мутахассиси технологияҳои PR Хеслоу Ф. қайд менамояд: «PR яке аз унсурҳои тамоми намудҳои фаъолиятест, ки ҳаёти моро ташкил медиҳанд. Мо бо онҳо ҳамеша вомехӯрем. Мо пайваста аз робита бо ҷомеа бо роҳҳои гуногун истифода мебарем (дар ҳар лаҳза вобаста ба мушкилоте, ки дар вазъияти мушаххас ҳал карда мешаванд), ҳатто агар мо аз ин огоҳ набоем» [4, с. 18].

Ин гуна бархӯрд ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи хусусияти ин намуди PR андешаронӣ намоем, зеро бо чунин таъриф, PR на танҳо як фаъолияти касбӣ ҳисобида мешавад, ки робитаи (ҳамкорию) байни созмон ва аҳли ҷамоатчиғии онро ба таври махсус ташкил мекунад, балки робита бо ҷомеа худ шакли зуҳури муошират ва коммуникатсия аст. Новобаста аз он ки касе онро назорат мекунад ё не, робита бо ҷомеа ҳамеша вучуд дорад.

Ниҳоятан, сарфи назар аз он ки бисёре аз муҳаққиқон дар бораи мавҷудияти падидаи PR ҳарф мезананд, аммо дида мешавад, ки дар таърифи истилоҳи “пиар” ягонагӣ вучуд надорад. Се таърифи аввалро метавон якҷоя кард, зеро ба маънои васеътар паблик рилейшнз ё худ робита бо ҷомеа фаъолияти касбӣ мебошад, ки ҳадафи он робитаи махсус ташкилкардашудаи байни ташкилот ва ҷомеа мебошад.

Ҳамин тариқ, мо мебинем, ки аз як тараф, робита бо ҷомеа ҳамчун алоқаи байни ташкилот ва аҳли ҷамоатчиғии он фаҳмида мешаванд. Аз тарафи дигар, робита бо ҷомеа ҳамчун "соҳаи коммуникатсияҳои амалӣ", бо ибораи дигар, ҳамчун фаъолияти касбӣ шарҳ дода мешаванд. Мавҷудияти чунин ҳолат дар таърифи PR ва доираи шарҳу тавзеҳи мафҳуми он як қатор ихтилофу нофаҳмиҳоро ба миён меорад. Вобаста ба он ки паблик рилейшнз ҳамчун иртиботи байни ташкилоту муассиса ва аҳли ҷамоатчиғии он аст, пас бояд тахмин кард, ки робита бо ҷомеа ба ҳама ташкилоту муассисаҳо хос аст ва аз он канорагирӣ кардан номумкин аст. Агар PR ҳамчун як фаъолияти махсуси касбӣ муайян карда шуда бошад, пас робита бо ҷомеа танҳо ба баъзе ташкилотҳои хос аст, ки мутахассисони PR дар он бевосита фаъолият менамоянд.

Вобаста ба чунин ҳолат қайд намудан бамаврид аст, ки дар фаҳмиши истилоҳи “паблик рилейшнз” духурагӣ вучуд дорад ва сарфи назар намудани он низ номумкин аст. Сабаби чунин муносибат, ба андешаи мо, дар он аст, ки муҳаққиқон ва идеологҳои PR аз равзанаҳои куллан гуногун, ки дарки моҳият ва вазифаҳои PR ба он асос ёфтаанд, ба масъала назар менамоянд. Аз ин рӯ, ин таърифҳоро аслан якҷоя кардан мумкин нест. Мо боварӣ дорем, ки ин дуализм дар назарияи PR ба фаҳмиши гуногуни равандҳои коммуникатсионӣ асос ёфтааст.

Дар баробари ин, таърифи классикии коммуникатсия ё худ алоқаро аз нуқтаи назари PR баррасӣ намудан хеле бамаврид аст. Яке аз муҳаққиқони маъруфи технологияҳои PR Г.Г. Почепсов чунин нуқтаи назарро ҷонибдорӣ менамояд, ки дар шароити ҳозира муносибат ба коммуникатсия ба кулӣ

тағйир ёфтааст. Тарҳи классикии раванди коммуникатсия чунин аст: ирсолкунандаи иттилоот - воситаи интиқоли иттилоот – қабулкунандаи иттилоот. Дар ҳолати чунин тарҳ он воқеият ба назар гирифта намешавад, ки тарҳи дар муҳити иҷтимоии мазкур татбиқшаванда ба раванди коммуникатсионӣ таъсир мерасонад. Онро низ ба назар намегиранд, ки ба натиҷаи муошират воситае, ки тавассути он иттилоот интиқол меёбад, таъсир мерасонад. Бинобар ин, ба модели «классикӣ»-и коммуникатсия муҳаққиқони муосир таваҷҷуҳи хосса зохир наменамоянд. Агар аз рӯи мантиқ ба андешаҳои Г. Почепсов назар афканем, - алоқа дар айни замон маҳз аз он сабаб объекти муҳимми тадқиқот қарор мегирад, ки омилҳои наве кашф карда мешаванд, ки ба раванд ва натиҷаи он таъсир мерасонанд.

Муҳаққиқ се омили асосиро муайян кардааст, ки тарҳи классикии коммуникатсия аз тарҳи коммуникатсияро аз нуқтаи назари “публик рилейшнз” фарқ мекунад. Аз ҷумла:

– омили аввал, омили муошираткунанда аст. Ин омил ҳадафҳо ва вазифаҳоеро муайян мекунад, ки онҳоро пайгирӣ менамояд ва тавассути онҳо ба раванди алоқа таъсир мерасонанд.

– омили дуюм, омили шунавандагони мақсаднок аст. Он манфиатҳои гурӯҳҳои табинотиро муайян мекунад, зеро беҳтар аст бо шахсе дар он мавзӯҳои суҳбат кард, ки ӯ ба ин масъалаҳо бетараф нест. Яъне, дар аввал мавзӯи муошират муайян карда мешавад. Агар аз доираи он берун рафта шавад, ҳадафи муошират амалӣ намешавад. Ба ин маъно, «омили муошираткунанда» ба «омили аудиторияи мақсаднок» вобаста аст. Ин фарқияти дуҷуми модели коммуникатсия аз нуқтаи назари PR мебошад.

– омили сеюм ба воситаи худ канали иртиботӣ марбут аст: “Омили канали иртиботӣ, меъёрҳои ин каналро муқаррар мекунад, ки ҳамчун як навъ маҳдудкунанда амал мекунад, масалан, хабар дар телевизион аз хабаре, ки тавассути радио пахш мешавад, фарқ мекунад” [5, с. 38–39].

Ҳамин тариқ, аз канали алоқа, инчунин, чӣ гуна додани хабар ҳалли ин ё он вазифа вобаста аст. Дар баробари ин, каналҳои алоқа баробар нестанд. Ин сеюмин фарқияти байни модели коммуникатсия аз нуқтаи назари PR мебошад. Дар натиҷа маълум мешавад, ки мутахассисони «робита бо ҷомеа» ба мақсади худ, ба туфайли он мерасанд, ки ҳамкориҳои байни ташкилот ва ҷомеаро ба таври махсус ташкил мекунад. Дар ин ҳолат назарияи коммуникатсия имкон медиҳад, ки чунин робитаҳо байни аҳоли ва мақомот, байни ширкат ва муштарӣ ва ғ. танзим гардад. Яъне, ҳар қадаре ки мо дар бораи чӣ гуна ҷараён гирифтани раванди алоқа маълумот дошта бошем, ҳамон қадар имкониятҳои бештарро барои омӯختани тарзи идоракунии ин раванд ба даст мегирем. Бо идора кардани ҷараёни иттилоот, мутахассиси PR метавонад рафтори одамонро дигаргун намояд ва ба самти зарурии худ равона созад.

Чунин фаҳмиши коммуникатсия барои таърифи PR ҳамчун фаъолияти касбӣ хос аст. Агар дар бораи назарияи публик рилейшнз ҳамчун алоқаи байни ташкилот ва ҷомеа сухан ронем, пас асоси тавсиф ва дарки моҳияти PR “назарияи амали коммуникатсионии Ю. Хабермас” метавонад баромад намояд.

Унсури муҳимми назарияи амали коммуникатсионӣ, концепсияи амали нутқ мебошад, ки Хабермас онро ҳамчун амале дар назар дорад, ки сухангӯ бо

ёрии он дар бораи чизе бо дигаре розӣ шудан мехоҳад [6, с. 44]. Ба ин маъно, забон (ҳамчун воситаи асосии нутқ) дар таркиби амал ҳамчунон сохта шудааст, ки дар системаи амалиёти иҷтимоӣ ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад. Агар мо ба таърифи PR ҳамчун як соҳаи алоқаи амалӣ рӯ орем, пас чунин фаҳмиш мувофиқи назарияи Хабермас ба муносибати субъекту объект асос меёбад, ки дар он субъект ташкилоти муайян ва объект аҳли ҷамоатчиғии он мебошад.

Дар ин ҷо раванди коммуникатсионӣ воситаи дигареро ҳамчун асоси ба даст овардани ҳадаф қарор медиҳад. Робита бо ҷомеа ҳамчун муоширати байни ташкилот ва ҷомеа ба сохтори субъект-субъективӣ табдил меёбад. Ин ба ин маъно аст, ки ҳар шахсе, ки аз ҷониби ташкилот маълумот мегирад, "арзиши худтаъминкунанда" ва шахси озодро дорад. Дар ин маврид муошират ҳама гуна ҳадафҳоро истисно мекунад, дар ин ҷо худи амали муошират муҳим аст [6, с. 45].

Ҳамин тариқ, агар аз рӯи мантиқи андешаронии Ю. Хабермас ба мавзӯ руоварӣ намоем, дар асоси ду тарзи муносибат ҷиҳати муайяннамоии моҳияти PR тарзҳои гуногуни андешаронӣ мавҷуд аст. Робита бо ҷомеа ҳамчун технологияи таъсиррасонӣ ба шуури одамон дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ, ки дар тартибитаи «субъект - объект» сохта мешаванд, асос ёфтааст. Робита бо ҷомеа ҳамчун коммуникатсияи байни ҷомеа ва ташкилот як чизи комилан фарқкунанда, яъне навъи муносибатҳои субъект-субъективиро дар назар дорад.

Фарқи дигари байни муносибат ба таърифи PR дар хосиятҳои иттилооте, ки аз ҷониби ташкилот паҳш мешавад, дида мешавад. Масалан, дар он сурте, ки агар робита бо ҷомеа ҳамчун коммуникатсия ба амал бароварда шавад, бояд аз ҷониби субъекти PR ба аҳоли иттилооти бозътимод ва пурра дода шавад. Зеро шахсе, ки ин иттилоотро гирифтааст, метавонад мустақилона муносибати худро ба ташкилот муайян кунад ва ин ё он гуна қарори ба худ заруриро қабул намояд. Иттилооте, ки ба мухотиб ё худ қабулкунанди хабар расонида мешавад, хусусияти таблиғотӣ надорад. Объекти таъсири PR дар интиҳоби худ озод аст. Иттилооте, ки ӯ мегирад, хосияти бетарафӣ дорад.

Агар робита бо ҷомеа ҳамчун фаъолияти касбӣ маънидод карда шаванд, он гоҳ ирсолкунандаи иттилоот метавонад ба муколамаи ошкоро нигаронида нашавад. Субъектҳои робита бо ҷомеа муносибатҳои худро бо ҷомеа дар асоси манфиатҳои худ муқаррар мекунад. Бинобар ин, иттилооте, ки мухотаб ба худ қабул менамояд, ба он бетараф буда наметавонад, зеро он аз ҷониби субъекти манфиатдор ироа мегардад.

Дар асоси натиҷагирии гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки вазифаҳои паблик рилейшнз ба тарзҳои гуногун фаҳмида мешаванд. Дар сурати аввал, вазифаи асосии паблик рилейшнз дар байни ташкилот ва ҷомеа ба вучуд овардани муносибатҳои кушоди хайрхоҳона мебошад, ки дар навбати худ ҳамчун кафили устуворӣ ва суботи ҷомеа хизмат мекунад. Дар ҳолати дуюм, вазифаи асосии паблик рилейшнз ҳалли мушкилоти субъект ё корфармо мебошад. Мақсади паблик рилейшнз дар ин ҳолат ташаккули рафтори хосаи одамоне мебошад, ки ба манфиати доираи фаъолияти ташкилот мувофиқ ва муфид аст. Ҳамин тариқ, мо якчанд талаботҳои муҳимро арзёбӣ намудем, ки муҳаққиқон барои муайян кардани моҳияти PR ҳамчун асос истифода

мебаранд. Аввалан, ин фаҳмиши гуногун доир ба раванди коммуникатсионӣ мебошад; дуюм, тафсири гуногуни ахбороти додашуда ва сеюм, шакли гуногуни муносибатҳои байни иштирокчиёни раванд. Агар ба мафҳуми амали коммуникатсионии Ю. Хабермас назар афканем, метавон ба хулосае омад, ки ин таърифҳо ба навъҳои гуногуни ратсионалӣ, махсусан навъи коммуникатсияи ратсионалӣ ва инструменталӣ асос ёфтаанд.

Мебинем, ки чӣ гуна дар байни тарзҳои муносибат чихати дарки истилоҳи робита бо чомеа бо навъҳои ратсионалиии Ю. Хабермас алоқаҳо вучуд доранд. Амалнамоӣ аз нуқтаи назари тафаккури коммуникативӣ ба хотири барқарор кардани ҳамдигарфаҳмӣ бо иштирокчиёни раванди муошират равона карда мешавад. Дар айни замон «ҳамдигарфаҳмӣ»-ро ҳамчун ба даст овардани созиш, боварии байниҳамдигарӣ ва ҳусни тафоҳум маънидод мекунанд, ки он ба муносибатҳои софдилона асос ёфтааст. Дар навбати худ, амалнамоӣ аз мавқеи инструменталӣ бо амали субъект барои расидан ба ҳадафи мушаххас алоқамандӣ дорад. Асоси чунин амал ҳамеша нақшаи муайяност, ки он боиси расидан ба ҳадаф мегардад. Аз ин рӯ, агар мо ба таърифи истилоҳи “робита бо чомеа” аз нуқтаи назари маънидоднамоии инструменталӣ назар афканем, пас PR ҳамчун манипулятсияи шуури ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад, зеро таъсиррасонӣ, яъне тағйир додани рафтори шахс дар доираи манфиати мутахассиси PR ба амал бароварда мешавад. Агар мо аз нуқтаи назари коммуникатсионӣ ба масъала назар афканем, пас дар ин ҷо PR ҳамчун муоширати байни омма ва ташкилот шарҳ дода мешавад, ки ҳадафи он расидан ба ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳусни тафоҳум дар байни онҳо, яъне ташкилот ва аҳли ҷамоатчиғии он аст.

Инҳо талаботҳои асосие мебошанд, ки муҳаққиқон дар раванди муайян кардани моҳияти истилоҳи “робита бо чомеа” аз онҳо истифода менамоянд. Қайд намудан зарур аст, ки сарфи назар аз мавҷудияти мактабҳо ва иттиҳодияҳои гуногуни PR таърифи ягонаи истилоҳи «пиар»-ро додан ғайриимкон аст. Сабаби чунин ҳолат ин аст, ки онҳо ба фаҳмиши гуногуни раванди коммуникатсия асос ёфтаанд, Ин омил боиси тафсири мухталифи моҳияти истилоҳи PR, вазифаҳо ва дурнамои он мегардад.

Ҳамин тавр, метавон ба хулосае омад, ки мавҷудияти гуногунандешӣ чихати шарҳ ва тафсири истилоҳи “робита бо чомеа” ногузир аст, зеро он дар заминаи омилҳои гуногун бармеояд. Шояд ин вазъият на танҳо ба он вобаста бошад, ки муҳаққиқони гуногун аз заминаҳои мухталиф ба масъала назар меафкананд, ё ин ки худи соҳа ва илми PR (робита бо чомеа) ҳанӯз дар сатҳи зарурӣ инкишоф наёфтааст. Он ҳанӯз ҳам дар сатҳе қарор надорад, ки зиддиятҳо, муҳолифатҳо ва мушкилоти дар ин соҳаи фаъолият мавҷудбударо бартараф карда тавонад. Ба хотири тақияти фикр метавон чунин далелро ҳамчун асос овард. PR-и ҷаҳонӣ аз мавҷудияти мушкилот чихати шарҳи ягонаи истилоҳи "пиар" барои ҳамаи мутахассисону амалиягароёни кишварҳои аврупоӣ изҳори нигаронӣ намуда, пайваста талош дорад, ки масъала ҳалли ғаврии худро пайдо намояд. Дар натиҷа, ҳанӯз дар соли 1999 бо қарори Конфронси Аврупо як гурӯҳи кории истилоҳотӣ таъсис дода шуда буд, ки дар бораи тафсирҳои PR дар кишварҳои Аврупо гузориш омода карда буд. Дар асоси ин гузориш, дар моҳи июни соли 2000 таърифи зерин тавсия дода шуд: «PR-ин ташкили бошуурунаи коммуникатсия аст. PR яке аз

вазифаҳои менечмент мебошад. Мақсади PR ба даст овардани ҳамдигарфаҳмӣ ва барқарор кардани робитаи судманд байни созмон ва аудиторияи он тавассути иртиботи дучониба мебошад» [8, с. 15]. Чунин таъриф дар назари аввал ду фаҳмиши асосии PR-ро дар бар мегирад, аммо хусусияти фаъолияти PR-ро ошкор намекунад.

Ҳамин тариқ, бо вучуди он ки ҷомеаи PR-и ҷаҳонӣ истифодаи таърифҳои гуногунро тавсия медиҳад, новобаста аз ин, гуногунандешӣ дар шарҳи мафҳуми “робита бо ҷомеа” ё худ “паблик рилейшнз” то имрӯз боқӣ мондааст.

АДАБИЁТ

1. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? М.: Новости, 1990.
2. Богданов Е.Н., Зазыкин В.Г. Психологические основы «Паблик рилейшнз». 2-е изд. СПб.: Питер, 2004.
3. Кондратьев Э.В., Абрамов Р.Н. Связи с общественностью / Под общ. ред. С.Д. Резника. 2-е изд., испр. и доп. –М.: Академ. проект, 2004.
4. Хеслоу Ф. Практическое руководство по паблик рилейшнз / Пер. с англ.; Под. ред. А.Н. Андреевой. –СПб.: Нева, М.: плма-пресс Инвест, 2003.
5. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001.
6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2000.
7. Хамидов И. И. Ташаккули робита бо ҷомеа дар ҷаҳони муосир// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2015, № 3, (44).
8. Чумиков А.Н. Связи с общественностью. Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М.: Дело, 2001.
9. Чумиков, А. Н., Бочаров, М. П. Связи с общественностью: Теория и практика. – М.: Дело АНХ, 2008.
10. Шишкина, М. Паблик рилейшнз системе социального управления. - СПб.: Паллада-Медиа, 2002.
11. Шарков Ф.И. Паблик Рилейшнз (связи с общественностью): Учебное пособие для вузов. - 2-е. Изд.– М.: Академический проект; – Екатеринбург: Деловая книга, 2007.
12. Шарков Ф.И. Реклама и связи с общественностью: коммуникативная и интегративная сущность кампании/Ф.И. Шарков, А.А. Родионов. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2007.
13. Элисон Тикер Паблик Рилейшнз: учеб. / пер. с англ. С. Бердышева. – М.: Изд-во Проспект, 2006.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ МАФҲУМИ «РОБИТА БО ҶОМЕА»

Дар мақола муаллиф масъалаҳои назариявии мафҳуми “робита бо ҷомеа”-ро таҳлилу таҳқиқ намуда, таъкид менмояд, ки истилоҳи мазкур дар олами муосир, махсусан дар даҳсолаҳои охир ба таври васеъ истифода мешавад. Ташаккулу инкишофи падидаи “робита бо ҷомеа” ё худ “паблик рилейшнз” аз омилҳои зиёд, аз ҷумла инкишофи босуръати технологияҳои иттилоотию иртиботӣ ва инкишофи рӯзафзуни соҳаи менечмент алоқамандӣ дорад. Муаллиф таъкид менмояд, ки микдори зиёди адабиёти соҳавӣ оид ба

PR мавҷуд аст, ки моҳият, вазифаҳо ва хусусиятҳои онро ошкор мекунад. Новобаста аз ин, таърифи ягона ва ҳамаро қонеъкунандаи мафҳум ҳанӯз ҳам мавҷуд нест ва масъалаи таснифи таърифҳо низ печида боқӣ мемонад. Минбаъд, дар мақолаи худ муаллиф кӯшиш менамояд, ки сабаби чунин гуногунандеширо оид ба таърифи мафҳуми “паблик рилейшнз” нишон диҳад. Ҳамзамон, дар асоси таҳлили адабиёти мавҷуда муаллиф қайд менамояд, ки дар фаҳмиши истилоҳи “паблик рилейшнз” духурагӣ вучуд дорад. Сабаби чунин муносибат дар он аст, ки муҳаққиқон ва идеологҳои PR аз раванҳои куллан гуногун, ки дарки моҳият ва вазифаҳои PR ба он асос ёфтаанд, назар менамоянд. Дар мақола бештар андешаҳои муҳаққиқони барҷастаи соҳаи паблик рилейшнз, аз қабилҳои Сэм Блэк, Г.Г. Почепсов ва Ю. Хабермас мавриди таҳлилу баррасӣ ва натиҷагирӣ қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, дар мақолаи худ муаллиф таърифи классикӣ ва муосири коммуникатсия ё худ алоқаро аз нуқтаи назари PR баррасӣ менамояд. Мақсад, вазифа ва хусусиятҳои паблик рилейшнз низ таҳлилу тадқиқ карда шудаанд.

Калидвожаҳо: робита бо ҷомеа, паблик рилейшнз, PR, коммуникатсия, менеджменти сиёсӣ, фаъолияти идоракунии, технологияҳои PR, Ю. Хабермас.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОНЯТИЯ «СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ»

В статье автор анализирует и исследует теоретические вопросы понятия «связи с общественностью» и подчеркивает, что этот термин широко используется в современном мире, особенно в последние десятилетия. Становление и развитие самого феномена «связи с общественностью» или «паблик рилейшнз» связано со многими факторами, в том числе со стремительным развитием информационных и коммуникационных технологий и растущим развитием сферы менеджмента. Автор подчеркивает, что существует большое количество литературы по PR, раскрывающей его сущность, функции и особенности. Несмотря на это, до сих пор нет единого и универсального определения понятия, а также остается сложным вопрос классификации определений. Далее в своей статье автор пытается показать причину такого разнообразия мнений по поводу определения понятия «связи с общественностью». В то же время на основе анализа существующей литературы автор отмечает наличие неоднозначности в понимании термина «связи с общественностью». Причина такого отношения в том, что исследователи и идеологи PR исходят из принципиально разных предпосылок, на которых основывается понимание сущности и функций PR. В статье анализируются, обсуждаются и делаются выводы выдающихся исследователей в области связей с общественностью, такие как Сэм Блэк, Г.Г. Почепсов и Ю. Хабермас. При этом в своей статье автор рассматривает классическое и современное определение коммуникации с точки зрения PR. Также анализируются и исследуются цель, задачи и особенности связей с общественностью.

Ключевые слова: связи с общественностью, паблик рилейшнз, PR, коммуникация, политический менеджмент, управленческая деятельность, PR-технологии, Ю. Хабермас.

THEORETICAL QUESTIONS OF RESEARCH OF THE CONCEPT OF "PUBLIC RELATIONS"

In the article, the author analyzes and explores the theoretical issues of the concept of "public relations" and emphasizes that this term is widely used in the modern world, especially in recent decades. The formation and development of the very phenomenon of "public relations" or "public relations" is associated with many factors, including the rapid development of information and communication technologies and the growing development of the field of management. The author emphasizes that there is a large amount of literature on PR that reveals its essence, functions and features. Despite this, there is still no single and universal definition of the concept, and the issue of classification of definitions remains difficult. Further in his article, the author tries to show the reason for such a diversity of opinions regarding the definition of the concept of "public relations". At the same time, based on the analysis of existing literature, the author notes the presence of ambiguity in the understanding of the term "public relations". The reason for this attitude is that the researchers and ideologists of PR proceed from fundamentally different premises on which the understanding of the essence and functions of PR is based. The article analyzes, discusses and draws conclusions from prominent public relations researchers such as Sam Black, G.G. Potchepsov and Y. Habermas. At the same time, in his article the author considers the classical and modern definition of communication from the point of view of PR. The purpose, objectives and features of public relations are also analyzed and researched.

Key words: public relations, PR, communication, political management, managerial activity, PR-technologies, J. Habermas.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холов Хуршед Қодиркулович – дотсенти кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru Телефон. +992 901-07-55-75

Сведения об авторе: Холов Хуршед Кодиркулович – доцент кафедры политологии Таджикского национального университета, кандидат политических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru Телефон. +992 901-07-55-75

Information about the author: Kholov Khurshed Kodirkulovich - Associate Professor of the Department of Political Science of the Tajik National University, Candidate of Political Sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru Tel. +992 901-07-55-75

ИЛМҲОИ СИЁСӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛОӢ

Муродова Н. С. – д.и.с., дотсент, мудири кафедраи сиёсатшиносии ДМТ

Ҳолати ташаккул ва инкишофи замони муосир бо номҳои гуногун дар назарияҳои илмӣ интишор гардидааст. Онро чун ҷомеаи иттилоӣ, ҷомеаи

демократӣ, ҷомеаи баъдианъанавӣ, ҷомеаи муосир, ҷомеаи замони постмодерн, ҷомеаи саноатӣ, ҷомеаи пасосаноатӣ, ҷомеаи технологӣ, ҷомеаи дунявӣ, ҷомеаи постсекулярӣ, ҷомеаи маданӣ ва ғайра эътироф намуда, муаррифӣ мекунад ва ҳосиятҳои ташаккулашро аз унсурҳои гуногун вобаста медонанд. Албатта, ҳар ҷомеа бо бартарии таъсиррасонии хусусиятҳои худ ба рафти инкишофи ҷомеа, ба ҳаёти одамон, ба сохтори давлатдорӣ, ба арзишу анъанаҳои мавҷуда, ба маънавиёт ва фарҳанги мардум таъсир мерасонад. Дар мисоли ҷомеаи иттилоотӣ дар замони муосир масъалаи мазкур хело назаррас аст.

Ҷомеаи иттилоотӣ бо ҳамгирӣ бо унсурҳои технологӣ ҳолати меҳвари инкишофи муосири оламро дар ҳамбастагии умумисайёравӣ инъикос намуда, шаҳрвандони кишварҳои мухталифи сайёра дар робита қарор дода, худ мавқеи идоракунии ақлҳо, ҳолатҳои равонӣ, таъмини озодии иттилоотӣ, муҳаёсозии «орзуву ният»-ҳои одамон, кумакрасонии «рақами якум»-и бештари мардум гардид. Дар ҳамин гуна ҳолати номусоид ба ҳамаи самтҳои фаъолияти одамон он таъсир расонид. Инкишофи илм ва махсусан илмҳои ҷамъиятӣ низ аз ин ҳолат ба бухрон рӯ бо рӯ шудааст.

Илмҳои ҷомеашиносӣ, ки бештар ба масъалаҳои ташаккули ҳаёти ҷамъиятӣ алоқаманданд, дар асоси таҳлилҳои илмӣ ба масъалаи мазкур бештар вобаста гардида, кӯшиши тадқиқи ҳолатҳои рушди ҷомеа, сабаб, рафт ва натиҷаҳои дигаргуниҳои ҳаёти рӯзмарро мақсади худ қарор медиханд. Илмҳои сиёсӣ дар ин асно яке аз фаъолияти пурсамар ва мавзунии таълими илмҳои ҷомеашиносӣ, ки дар ташаккули насли ояндаи ҷомеа саҳмгузор буда, бо омӯзиши ҳаёти сиёсии ҷомеа алоқаманд мебошанд, дар рафти ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ мақоми махсусро соҳиб мегардад. Зеро дар шароити тамаддуни технократӣ нақши донишҳои иттилоотӣ афзоиш ёфта, арзиши донишҳои башардӯстона коҳиш меёбанд. Илмҳои сиёсӣ ва дар ин маврид илмҳои ҷомеашиносии дигар, ки барандагони андешаҳои гуманитариву арзишӣ мебошанд, вазифаи ҳимояи донишҳои башардӯстонаро ба дӯш мегиранд.

«Асри XXI асри илмҳои гуманитарӣ хоҳад буд - ё тамоман нахоҳад буд» - гуфтааст олими шинохтаи фаронсавӣ К.Леви-Стросс [4]. Аз гуфтаҳои мазкур маълум мешавад, ки танҳо илмҳои гуманитарӣ метавонанд, садди роҳи ташаккули бенизоми ҷомеаи технологию иттилоотӣ гарданд. Маҳз дар раванди ташаккул ва таълими илмҳои гуманитариву ҷомеашиносӣ мақсаду мароми инсонии ояндасоз маълум мегардад. Дар заминаи ташаккули илмҳои гуманитарӣ мақом, нақш, рафтор, шуур, робита бо муҳит ва дигар унсурҳои манзалати инсонӣ тадқиқ гардида, дар асоси фарзия ва назарияҳои мухталифи илмӣ таҳлил мешаванд. Инсон объекти асосии тадқиқи илми гуманитарӣ буда, ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба имкони тағйирпазириву дигаргунии ҳаёти он таҳлили илмиро талаб мекунад. Сипас, ҷомеаи иттилоотӣ як тарҳи сохтори иҷтимоӣ мебошад, ки ҷаҳонро ба таври назаррас тағйир дода, мақоми инсонро дигаргун кардан мевоҳад.

Предмети омӯзиши илмҳои ҷамъиятию гуманитарӣ инсон ва масъалаи вобаста ба он мебошад. Дарки мавҷудияти инсон тавассути донишҳои иҷтимоӣ ва гуманитарӣ сурат мегирад. Ҳаёти инсон ҳамеша мавҷудияти пурмазмун аст. Инсон ва рафтори ӯ ба омили афзалиятноки рушди ҷомеа

табдил меёбад. Инсон дар раванди таълими илмҳои гуманитарӣ на танҳо дорандаи дониши башардӯстона, балки тавассути илм он ташаккул меёбад. Худшиносӣ, худогоҳӣ, рафтор, тарзи муомилот ва маданияти нутқ, ҳисси ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, ҳақиқатпарастӣ, ростқавлӣ ва ҳислатҳои дигар дар раванди таълими фанҳои гуманитариву ҷомеашиносӣ ташаккул меёбанд ва дар ҳаёти рӯзмарра ҳамчун воситаҳои арзишманд истифода хоҳанд шуд.

Имрӯзҳо бо ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ тағйирёбии арзишҳо, дурусттараш коҳишёбии онҳо бо назардошти фаҳмҳои гуногун ба чашм мерасад. Дар ҷомеаи иттилоотӣ захираҳои иттилоотии давлат, стратегияи рушди ҷомеаро муайян мекунанд. Рушди тарҳи иттилоотии ҷомеа бо ташаккули нақшаи нави концепсияҳои таълимӣ алоқаманд аст, ки ба тағйир кулли ақидаҳо дар бораи шахс ва нақши ӯ дар раванди таълим асос ёфтааст. Ин тағйирот ба он вобаста аст, ки таъмини таълими фанҳои гуманитарӣ дар кадомин шароит чой доранд?

Фароҳам овардани шароит барои таълими фанҳои бахши гуманитариву ҷамъиятӣ барои худшиносии шахс мубрамияти хоссаро пайдо мекунанд. Зеро, таъсири фаъоли таҳдидкунандаи ҷомеаи иттилоотӣ ба масъалаи раванди таълими муътадил ва босуботи илмҳои гуманитарӣ оқибатҳои начандон нек дорад. Албатта, бояд иқрор шавем, ки дастовардҳои ҷомеаи иттилоотӣ ба воситаи технологияҳои муосир ба инкишофи илму таълим таъсири судманд ҳам доранд. Маводҳои илмиву назариявии сомонаҳои гуногун имконият ва шароити хубро барои гирифтани дониш ба довталабон дода метавонанд. Одамон новобаста аз мавқеи иҷтимоиашон метавонанд оид ба масъалаҳои рӯзмарра маълумотҳоро пайдо кунанд. Танҳо гирифтани донишҳои фундаменталӣ асоси муносибати илму ҷомеаи иттилоотиро муайян мекунанд. Барандаи ин муносибат, албатта инсон аст. Инсон дар раванди таълим ташаккул меёбад ва он ташаккулдиҳандаи муносибатҳои иҷтимоӣ гардида, метавонад мақоми худро дар гирдоби муносибатҳои иттилоотиву технологӣ муайян кунад. Пас проблемаи асосӣ дар таълими илмҳои гуманитарӣ бо ташаккули шахс вобаста аст. Шахсе ки барандаи донишҳои ҷамъиятӣ буда, дорой шуур ва маданияти сиёсии баланд аст. Дар ин маврид ҳақ ба ҷониби Л. Туроу аст, ки мегӯяд: «Дониш ягона манбаи бартарии устувори рақобатӣ мегардад, зеро ҳама чиз аз муодилаи рақобат берун меафтад, вале донишро танҳо тавассути таҳассуси шахсонӣ алоҳида истифода бурдан мумкин аст» [4]. Ба ибораи дигар, талаботи ҷомеа ба субъектҳои ниёз дорад, ки тавони истихроҷи дониш ва мустақилона кор кардан бо захираҳои иттилоотиро дошта бошанд. Дар ҳолати инкишофи босуръати ҷомеаи иттилоотӣ муборизаи байни илм ва ҳаёти рӯзмарра, ки дар асоси маълумоту хабарҳои мухталиф ба соҳаҳои гуногун таъсир расонида, принципҳо, қоидаҳо ва тартиботи мавҷудаи муфидро поймол месозад, оғоз меёбад. Илмҳои ҷомеашиносӣ ва махсусан илмҳои сиёсӣ, дар асоси тарғиби арзишҳои сиёсӣ бештар хусусияти концептуалиро дар бар гирифта, метавонад мақоми худро барои волоият баҳри таъмини талаботҳои илмӣ сомон диҳад. Донишҳои башардӯстона, ки дар заминаи тадқиқи илмҳои ҷомеашиносӣ ташаккул меёбад, ҳамеша назаррас буданд, зеро ба моҳияти мавҷудияти инсон бидуни ҷанбаи иҷтимоӣ ва башардӯстона баҳо додан ғайриимкон аст.

Мушкилоти муносибати илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ бо ташаккули бухрони муайян дар фаҳм ва истифодаи донишҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ алоқаманд аст. Ҷомеаи иттилоотӣ дар бунёди иттилооти зиёд, гуногунсамт, босифат ва бесифат, дуруст ва нодуруст, хуб ва бад рӯй овардааст. Иттилоот аз ҷониби ҳар кас (блогер), аз ҳар гуна сарчашма гирифта шудааст ва барои ба даст овардани даромадҳои молиявӣ истифода мешавад. Иттилоот ба хонанда чӣ гуна таъсир мерасонад, маълум нест. Оё ҳамаи иттилооте, ки хонанда дастрас мекунад ба ташаккули фарҳанги он таъсири хуб дорад ё не?

Фарҳанг, махсусан ахлоқ ҳамчун унсури ҳаёти ҷамъиятӣ афзалияти худро гум мекунад. Ахлоқ ва муносибатҳои ахлоқӣ ба ғояҳои бофташудаи хом рӯй меоранд ва дарки оқилонаи ҳастӣ аз байн меравад. Дар ҳамин шароит донишҳои гуманитарӣ тавассути муайян кардани роҳнамои таълим ба нафъи шахси дорандаи маълумоти олий бояд истифода шаванд. Маҳз ба воситаи ташаккули фарҳанг, ки унсури фаъолияти инсон мебошад, ӯ метавонад на танҳо комёбиҳои моддию маънавиро ҳамчун эҳтиёҷоти ҷамъият инъикос кунад, балки ба шароити душвори инкишофи ҷамъиятӣ ҷавоб диҳад. Тавассути илмҳои ҷамъиятӣ инсон водор мешавад, ки мушоҳида, андеша ва таҳлил кунад. Лекин дар низоми имрӯзаи таълими илмҳои гуманитарӣ нақши онҳо коста гардидааст, зеро соатҳо кам шуданд, ба ихтисосҳои гуманитарӣ таваччуи докталабон камтар гардидааст. Бояд иқрор шуд, ки воқеияти объективӣ бе ташаккули илмҳои гуманитарӣ имконнопазир аст. Чи тавре ки муҳаққиқ Б. Н. Тарасов мегӯяд: «Донишҳои башардӯстона як фурсати сайру гашт дар ҷаҳон аст, ба маънои он чизе, ки рӯй дода истодааст, он имконест барои фаҳмидани он чизе ки, бо мо чӣ рӯй дода истодааст ва барои чӣ мо ба ислоҳоти муайян ниёз дорем, чаро ба мо ин ё он навоарӣ лозим аст» [6, с. 23].

Масъалаи дигар бо тайёр кардани мутахассисони доираи танг (профили танг), яъне ихтисосҳое, ки танҳо фанҳои ба ихтисосашон вобастаро меомӯзанд ва дар ин ҷода сарбории илмҳои гуманитарӣ коҳиш меёбад, алоқаманд мебошад. Ин боиси ба таври ошкоро ба «зарур» ва «нодаркор» тақсим шудани предметҳои таълимӣ мегардад. Аз рӯи маълумотҳои яке аз сомонаҳои интернетӣ маълум мешавад, ки дар натиҷаи назарсанҷии сотсиологӣ дар яке аз мактабҳои олии Россия, сеяки пурсидашудагон мутмаинанд, ки фанҳои нолозим зиёданд. Фалсафа (18%), бехатарии ҳаёт (14%) ва тарбияи ҷисмонӣ (13%) «нодаркор» номида шуданд. Дар баробари ин, 19%-и иштирокдорони назарсанҷӣ розӣ ҳастанд, ки ҳамаи фанҳои донишгоҳ заруранд [4].

Аз ин рӯ, маълум мешавад, ки дар ҷомеаи иттилоотӣ начандон масъалаи таълими фанҳои гуманитарӣ мақоми волоро сазовор аст. Лекин барои ҳал кардани ин масъала зарурати таълими фанҳои гуманитарӣ ва ташаккули донишҳои назариявӣ ба миён меояд. Дар самти фаъолияти ташаккули донишҳои назариявӣ ва махсусан донишҳои сиёсӣ мақоми махсусро муассисаҳои илмӣ доранд. Таҳия ва тартиби стандартҳо, барномаҳои илмӣ, ташкили раванди таълими илми сиёсӣ метавонад дар раванди ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ заминаи муайяни муносибати илму ҷомеаро интишор созад ва фаъолияти гуногунҷанбаи иттилоотии шабакаҳои интернетӣ танзим гардида, мақоми арзишҳои умумибашарии илмӣ афзун гардад. Камбудихое,

ки дар самти таълими илмҳои сиёсӣ дар фазои ҷомеаи иттилоотӣ пайдо мешавад, бештар бо ҳолатҳои зерин вобаста мебошад.

1. Сомонаҳо ва шабакаҳои интернетӣ дар асоси сарчашмаҳои гуногун начандон маълумотҳои дуруст ва илман асоснокгардидаро пешниҳод мекунанд. Махсусан, ин масъалаҳои миллӣ, этникӣ, ҳудудиву марзӣ, ҳолат ва хусусияти психологии мардум ва ғайраро дар бар мегирад. Масалан, масъалаи тоҷикон кистанд?, масъалаи ҷангҳои ҷаҳонӣ ва ғайра.

2. Истифодаи маводҳо барои ташкили ҷангҳои иттилоотӣ, сохтакориҳои беасос ва бардурӯғ нисбати воқеаҳои ҷангӣ, ташкили сомонаҳои бардурӯғи тарғиботӣ.

3. Зиёд шудани сомонаҳои иттилоотие, ки хусусияти илмиву назариявӣ доранд. Ба донишҷӯён агар имкони гирифтани маълумотро ба таври кушод фароҳам оваранд, пас мавқеъ ва таъсири маънавии омӯзгор ба донишҷӯӣ коҳиш меёбад. Дар ин маврид омӯзгор ҳамчун қабулкунандаи имтиҳонот фаҳмида мешаваду ҳалос.

4. Назарияҳои илмӣ, ки дар асоси таҳлилҳои гуногун сохта шуданд, низ камбудии зиёд доранд. Мазмун ва мундариҷаи назарияҳои илмӣ, ки дар раванди дарсҳои сиёсатшиносӣ таълим дода мешавад, ба воқеияти амалӣ мувофиқат намекунад. Масалан, демократия ҳамчун назарияи илмӣ дар асли воқеият ба бухрон дучор гардид. Манфиатҳои абаркудратон ва элитаҳои ҳукмронӣ ба назария мувофиқат накардани воқеияти рӯзмарра оид ба коҳишҳои таълимотҳои илмӣ далолат мекунанд. Назарияҳои мухталифи футурологӣ низ ба масъалаҳои ҳолати глобалии ҷаҳонӣ ҷавобгӯӣ шуда натавониста истодаанд. Тазодҳои зиёди мафкуравию идеологӣ ҷаҳони глобалиро бар раванди пасоглобалии фонӣ ва пешгӯинашаванда табдил намуданд. Мазмуни аслии назарияҳои илмӣ, ки қадру қимат, ҳастиву вучуди инсон, нангу номус, адолату ҳақиқат ва дигар унсурҳои гуманитарии ҷомеаи инсониро дар тағриб асос дода, наслҳои ояндасози ҷомеаро ба ояндаи нек ҳувайдо мекарданд, мазмунашонро гум карда, ба як назарияи нодаркор ва дар фарҷоми нопадидгардӣ ҷойдошта эълон меёбанд. Ҷомеаи иттилоотӣ нақши паҳнкунанда ва ҳамзукунандаи маълумотҳои гуногунро дорад ва хоҳу ноҳоҳ ба раванди омӯзиши илмҳои ҷомеашиносӣ таъсир мерасонад.

Пас, масъалаи алоқамандии андешаҳои илмӣ ва ҳолати воқеии рушди ҷомеа ба муқовиматҳои зиёд дучор гардида, мақоми донишҳои назариявӣ коҳиш меёбад. Чи бояд кард? Саволест, ки ҳамагонро ба изтироб меорад. Инкишофи ҷомеа роҳу равиши худро пайдо намуда, метавонад аз ҳолати мавҷуда раҳой ёбад. Ин ҷо масъала ҳалли худро меёбад. Варианти дуҷуми ҳалли масъала ва аз бухрони мафкуравии байни илму ҳаёти рӯзмарра ва раҳой ёфтани илм аз таъсиррасонии ҷомеаи иттилоотӣ бо истифодаи самаранок ва саривақтии дастовардҳои худ он вобаста мебошад. Тағйири методҳои татқиқ ва таълими илмҳои сиёсӣ ва дар асоси комёбиҳои назарраси технологиву иттилоотӣ муҳайё сохтани назарияҳои илмӣ агарчи кори осон ҳам набошад, лекин имконияти таҳия ва созмон додани чунин робитаҳо ғайриҷашмдошт нест.

АДАБИЁТ

1. Болл Ф. Критическая масса. Как одни явления порождают другие. –М.: Гелиос, 2008.
2. Гладуэлл М. Переломный момент. Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам. –М.: Альпина Паблишер, 2010.
3. Кун Т. Структура научных революций. –М.: АСТ, 2003.
4. Место гуманитарного знания в информационном обществе // randia.ru/text/79/374/30529.php
5. Нонака И. Компания – создатель знания // Управление знаниями. М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. С. 27–41.
6. Тарасов Б.Н. Значение гуманитарного знания в современном образовательном процессе // Знание. Понимание. Умение. – 2007. № 2.
7. Хорган Дж. Конец науки: Взгляд на ограниченность знания на закате Века науки. –СПб.: Амфора, 2001.

ИЛМҲОИ СИЁСӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ

Муаллиф дар ин мақола мушкилоти рӯзмарраи таълими фанҳои ҷомеашиносӣ ва махсусан сиёсатшиносиро дар раванди ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ҳамчунин, доир ба нақши ин илмҳо дар низоми донишгоҳ андешаронӣ кардааст. Ба андешаи муаллиф, илмҳои иҷтимоӣ ва гуманитарӣ асоси ташаккули арзишҳои маънавию ахлоқии инсон мебошанд. Таълими фанҳои ҷомеашиносӣ омили асосии ташаккул ва рушди инсонии муосир маҳсуб мешавад ва рушди ҷомеаи иттилоотӣ метавонад ба ин раванд таъсири манфӣ расонад. Дар мақола хулосаи муаллиф дар асоси ҳамроҳангсозии дастовардҳои ҷомеаи иттилоотӣ бо қомебиҳои илмҳои гуманитарӣ ва ҷамъиятӣ ва истифодаи он дар раванди таълими ин фанҳо оварда шудааст. Муаллиф таъсири бепоёни инкишофи иттилоотро ба раванди таълими фанҳои ҷамъиятшиносӣ ошкор намуда, бо назардошти талаботи ҷомеаи муосир роҳу воситаҳои рушди мустақилонаи илмро муайян кардааст.

Калидвожаҳо: илм, илмҳои ҷомеашиносӣ, илмҳои сиёсӣ, ҷомеаи муосир, ҷомеаи иттилоотӣ, фарҳанг, ахлоқ, интернет, дониш, раванди таълим, илмҳои гуманитарӣ.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье автором рассматриваются повседневные проблемы преподавания общественных наук, и особенно политических наук в процессе формирования информационного общества, а также излагается мнение о роли этих наук в вузовской системе. По мнению автора, общественные и гуманитарные науки являются основой для формирования духовно-нравственных ценностей человека. Преподавание общественных наук считается ключевым фактором формирования и развития современного человека и развитие информационного общества может негативно отражаться на этот процесс. В статье представлен вывод автора, основанный на координации достижений информационного общества с достижениями гуманитарных и общественных наук и его использование в процессе

преподавания этих предметов. Автор выявляет безграничное влияние развития информационного на процесс преподавания общественных наук и определяет пути и средства самостоятельного развития науки с учетом требований современного общества.

Ключевые слова: наука, социальные науки, политические науки, современное общество, итальянское общество, культура, этика, интернет, знания, образовательный процесс, гуманитарные науки.

POLITICAL SCIENCE AND FEATURES OF ITS DEVELOPMENT IN THE INFORMATION SOCIETY

In this article, the author examines the everyday problems of teaching social sciences and especially political sciences in the process of forming an information society, and also expresses an opinion on the role of these sciences in the university system. According to the author, social and human sciences are the basis for the formation of a person's spiritual and moral values. Teaching social sciences is considered a key factor in the formation and development of modern man, and the development of the information society can negatively affect this process. The article presents the author's conclusion, based on the coordination of the achievements of the information society with the achievements of the humanities and social sciences and its use in the process of teaching these subjects. The author reveals the limitless influence of information development on the process of teaching social sciences and determines ways and means of independent development of science, taking into account the requirements of modern society.

Key words: science, social sciences, political sciences, modern society, Italian society, culture, ethics, Internet, knowledge, educational process, humanities.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродова Нигина Сулаймоновна, доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент, мудири кафедраи сиёсатшиносии ДМТ. Телефонифон: 93-941-17-00. Почтаи электронӣ: munisu71@mail.ru

Сведения об авторе: Муродова Нигина Сулаймоновна, доктор политических наук, доцент, заведующая кафедрой политологии ТНУ. Телефонифон: 93-941-17-00. Электронная почта: munisu71@mail.ru

About the author: Murodova Nigina Sulaimonovna, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Political Science, TNU. Phone: 93-941-17-00. E-mail: munisu71@mail.ru

ТАДБИРҲОИ ҲУКУМАТИ КИШВАР ДАР САМТИ ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

*Тағоймуродзода М. Т. – доктори фалсафа Ph.D, дотсент, муовини
декан оид ба илм ва робитаҳои байналхалқии факултети фалсафаи ДМТ*

Пеш аз баёни моҳияти масъала зарур аст, ки доир ба худи мафҳуми худшиносӣ равшанӣ андозем. Зеро бе дарки мафҳумҳои куллие, ки дар

масъалагузорӣ ба миён меоянд, наметавон ба ҳалли масъалаи пешбинишуда ноил гардид.

Худшиносӣ яке аз мафҳумҳои илмиест, ки ҳамеша аз ҷанбаҳои гуногуни илмӣ таҳлилу баррасӣ гардида, дар атрофи он фикру андешаҳои гуногун ба вучуд омадааст. Аз назари донишҳои фалсафӣ моҳияти мафҳуми худшиносӣ ин шинохти воқеии ҳастии худ ё дарки ҳамон «ман»-и худ аст. Худшиносӣ мафҳуми васеъ ва дорои маъноҳои гуногун аст. Илова бар ин, худшиносӣ таркиби сохтори худро дорад, ки иборат аст аз:

Худшиносии фитрӣ, ки дар адабиёти классики онро маърифати нафс мегӯянд. Худшиносии фитрӣ марбути худи шахс аст, яъне огоҳии шахс аз худ, ки фарогири саволҳои ба монанди ман кӣ ҳастам? барои чӣ ҳастам? мақсади мавҷудияти ман дар чист? Ва ғайра. Дарёфти посухи ин ва дигар саволҳои марбут ба ин маънӣ ба худшиносии фитрӣ оварда мерасонад.

Худшиносии миллӣ, ба ин маънӣ шинохти ному насаб, маҳал, зодгоҳ, миллату кишвар ва арзишҳои миллӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ дохил мешавад [3].

Бояд таъкид кард, ки бе худшиносии фитрӣ ба худшиносии миллӣ наметавон расид, зеро байни онҳо ҳамоҳангӣ ё вобастагии кулӣ вучуд дорад.

Худшиносӣ қобилияти худидоракниро дар шахс ба вучуд меорад ва дар ин ҳолат шахс имкон пайдо мекунад, ки рафтори худро мустақилона идора ва назорат кунад, яъне худаширо худ тарбия намояд.

Карл Маркс худшиносиро аввалин шарти хирадмандӣ медонад. Файласуфи бузурги рус Бердяев Н.А. мегӯяд: «Шахси ман як воқеияти таҳияшуда нест, ман худ шахси худро дар он ҳангоме, ки ба шинохти хеш машғул мешавам, меофаринам».

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки худшиносӣ бе омӯзиш дар атрофи худ ва шинохти асрори худ ба даст намеояд.

Муҳаммад Ғазолӣ худшиносиро асли муҳимми инсонӣ ва мусулмонӣ медонад ва дар китоби Кимии саодат қайд мекунад, ки «Инсон ба хотири дарки моҳияти вучуди худ офарида шудааст. Огоҳӣ пайдо кардан аз моҳияти хеш ба ташаккули шахсияти инсон оварда мерасонад».

Худшиносии миллӣ бошад, аз ҷониби шахс дарк кардани ҳақиқати таърихӣ миллати худ, фарҳангу тамаддуни миллӣ, арзишҳои миллӣ, шинохти асолати миллӣ ва ҳифзи онҳо дар ҳама мавридҳо аст.

Муҳимтарин роҳи ташаккули худшиносиро донишмандон дар мутолиа ё омӯзиш медонанд. Бо роҳи омӯзиш фард аз ҷиҳатҳои заъфу нотавонӣҳои худ бархурдор шуда, барои бартараф кардани он талош мекунад. Инчунин, аз тариқи мутолиа ё омӯзиш тавонмандӣ ва зарфиятҳои худро дармеёбад ва онҳоро тақвият медиҳад. Агар шахс нуқтаҳои заифи худро дарёбад ва барои ислоҳи он талош кунад, инчунин, аз тавонмандию бартариҳои зеҳнии худ бархурдор шавад барои тақвияти он талош кунад, ба баландтарин дараҷаи худшиносӣ мерасад.

Дигар омиле, ки ба ташаккули худшиносӣ оварда мерасонад, ин огаҳӣ аз таърихи гузаштаи худ. Махсусан омӯзиши зиндагинома ва осорӣ нобиғаҳои илму фарҳанг ва сиёсат метавонад дар ташаккули худшиносии афроди ҷомеа нақши муассир гузорад. Зеро бо омӯзиши таърихи гузаштагон метавон аз иштибоҳҳои онҳо панд гирифт ва аз муваффақиятҳои онҳо улғубардорӣ кард.

Дар ин маврид Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки «Бе пайванди тамаддуни имрӯзаи тоҷикон ба таърихи куҳанбунёди хеш ва бе огоҳӣ аз таърихи худ, расидан ба худшиносии миллӣ ва истиқлолияти комилу ваҳдати сартосарӣ имконнопазир аст» [4].

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки агар аз як тараф омӯзиши таърихи ниёгон ба ташаккули худшиносии миллӣ оварда расонад, аз тарафи дигар ташаккули худшиносии миллӣ ба таҳкими истиқлолият ва ваҳдати миллӣ боис мегардад. Дар ҳақиқат худшиносии миллӣ боиси устувории пояҳои давлатдорӣ мегардад. Маҳз ҳамин ҳисси баланди худшиносии миллии аҷдодони мо буд, ки дар марҳилаҳои душвори таърихӣ арзишҳои миллии худ аз қабилӣ забон, хат, ҷашнҳои миллӣ, анъанаҳои мардумӣ ва дар маҷмӯъ, фарҳангу тамаддуни худро ҳифз намуданд [5]. Дар таърих борҳо аҷнабиён талош карданд, ки ин фарҳанги бой ва пурғановати моро аз байн баранд, вале ҳамеша онҳо ба муборизаи шадиди фарзандони фарзона ва худогоҳу худшиносии миллат рӯбарӯ гардиданд. Масалан ҳангоми ҳуҷуми арабҳо ба ин минтақа онҳо як сиёсати нодурусти идоракуниро ба роҳ монданд, ки он асосан ба манфиати араб ва бар зарари мардумони ин минтақа, махсусан мардумони ориёинаҷод буд. Арабҳо тавонистанд тавассути ин сиёсати нодурусти идоракунӣ худ ду тамаддуми бузург: тамаддуни миср ва бобулро бо хатту забон ва арзишҳои фарҳангиашон аз байн баранд, вале ин корро ба фарҳангу тамаддуни мо анҷом дода натавонистанд. Дар баробари ин, сиёсати нодурусти идоракунӣ арабҳо, ҳаракатҳои гуногуни миллӣ ва ҳонадонҳои миллию худшиносии тоҷик ба миён омад, ки ҳаракати Шуубия ва ҳонадонҳои асили миллӣ Тоҳириён, Сафғориён ва Сомониён аз ҷумлаи онҳост. Илова бар ин, дар тули таърих фарзандони фарзонаи миллат ва нобиғаҳои илму фарҳанги тоҷик ба монанди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Саъдӣ Шерозӣ, Ҳофиз Шерозӣ, Муҳаммад Ғазолӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Иқболи Лоҳурӣ, Аҳмади Дониш, Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шоҳтемур, Садриддин Айнӣ, Бобочон Ғафуров ва дигар фарзандони худшиносии миллат рисолати худро бо эҷоди осори арзишманд анҷом доданд.

Аз ин хотир огоҳӣ аз моҳияти таърихи ниёгон ва омӯзиши осори бузургони миллат барои ташаккули худшиносии миллӣ заминаи асосӣ мегузорад. Зеро огоҳӣ аз осори арзишманди ин бузургон ва ибрат гирифтани аз пандҳои таърихӣ метавонад дар замири афроди ҷомеа ҳисси меҳру муҳаббат ба ватан, арзишҳои миллию инсонӣ, ахлоқӣ, ифтихор аз фарҳанги бой ва дӯстию рафоқатро ба вучуд биёрад, ки дар маҷмӯъ, ҳамаи инҳо ба ташаккули худшиносии миллӣ оварда мерасонад.

Худшиносии миллӣ боиси устувории ваҳдати миллӣ мегардад. Вақте, ки афроди ҷомеа аз таърихи гузаштагонӣ худ бархурдор бошад ва донад, ки дар гузашта чигуна қавму қабила ва халқиятҳои як миллат дар канори ҳам истода сарзамини худро аз аҷнабиён ҳифз намуданд ва дар канори ҳам дӯстона зиндагӣ мекарданд, аз ин намунаҳо ибрат гирифта дар натиҷа, дар вучуди афроди ҷомеа меҳру муҳаббат нисбат ба якдигар пайдо мегардад. Ин эҳсоси муҳаббат боиси равнақи дӯстӣ дар байни халқиятҳо гардида, дар маҷмӯъ, боиси таҳкими ваҳдати миллӣ мегардад.

Ташаккули худшиносии миллӣ барои тамоми кишрҳои ҷомеа зарурӣ аст, вале дар ин миён табақаи ҷавонон, ки неруи бузурги иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд, ташаккули худшиносии ин кишри ҷомеа боиси устувортар гардидани пояҳои давлатдорӣ мегардад [6].

Чуноне, ки маълум аст, ҷавонон кишри осебпазири ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Пешвои миллат дар суҳанрониҳашон ҳамасола дар Паёмашон ба Маҷлиси Олӣ ва зиёиёни кишвар яке аз бахшҳои онро ба масъалаи ҷавонон бахшида, ҷавононро ояндасозони ҷомеа муаррифӣ менамояд.

Муҳимтарин масъалаҳое, ки дар суҳанрониҳои Президенти кишвар дар мавриди ҷавонон аз эҳтироми арзишҳои миллӣ, арзишҳои давлатӣ, забони модарӣ, ҳимояи марзу буми кишвар ва огоҳ будани ҷавонон аз таъриху фарҳанги миллии хеш ва ғайра иборатанд.

Ин таъкидҳои Пешвои миллат беасос нест, зеро чуноне, ки маълум аст, раванди ҷаҳонишавӣ, ки бо суръат оламро фатҳ намуда истодааст, миллатҳо ва кишрҳои он метавонад осебпазир гарданд. Ҷавонон бошанд кишри муҳими ҷомеа дар сохтори иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин хотир, раванди ҷаҳонишавӣ метавонад зухуроти номатлубро низ дар миёни ҷавонон ба вуҷуд орад, ки яке аз ин гуна зухуроти номатлуб ифротгароӣ мебошад.

Ҳамеша таъкид кардан ва даъват намудани Пешвои миллат ба «бедориву ҳуввияти миллӣ ва зиракии сиёсӣ таҳаммулпазирӣ» беасос нест. Ин таъкидҳои Пешвои миллат ба тамоми кишрҳои ҷомеа, махсусан ҷавонон аст. Зеро дар замони муосир ҷавонон аз ҳама беш кишри осебпазири ҷомеа ба ҳисоб рафта, ба зудӣ ва осонӣ онҳо туъма ё воситаи манфиатхоҳон мешаванд. Аз ин хотир ташаккули худшиносии ҷавонон омили муҳимтарини ҳифзи ин табақа аз ин хатарҳо аст.

Баъд аз ба даст овардани истиқлоли давлатӣ роҳбарияти олии мамлакат ба масъалаи ташаккули худшиносии миллӣ таваҷҷуҳи зиёд намуда, ба ин восита бо андешидани тадбирҳои муҳим мардуми мамлакатро ба ҳифзи арзишҳои миллӣ, таҳкими пояҳои давлатдорӣ ва таъмини амнияти давлат ҳидоят намуд. Аз рӯзиҳои аввали соҳибистиқлолӣ Ҳукумати мамлакат махсусан Президенти мамлакат барои ташаккули худшиносии миллӣ тадбирҳои зиёде андешиданд, ки ин омил боиси эҳёи дубораи арзишҳои миллӣ ва ҳифзи онҳо ва муаррифӣи дубораи онҳо дар арсаи байналхалқӣ гардид. Ин тадбирҳои ҳукумати мамлакат иборатанд аз:

– қабули қонун, барномаю консепсияҳо дар самти рушди худшиносии миллӣ;

- эҳёи ҷашнҳои аҷдодӣ;
- бузургдошти солгарди муҳимтарин санаҳои таърихии миллат;
- бузургдошти солгарди фарзандони фарзонаи миллат;
- бунёду азнавсозии мероси фарҳангӣ;
- нашри адабиёти илмию адабӣ;
- гиромидошти муқаддасоти миллӣ.

Ҳамаи ин талошҳои Ҳукумати мамлакат боиси баланд гардидани ҳисси худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллии шаҳрвандон гардида, дар натиҷа ба татбиқи ҳадафҳои миллӣ оварда расонид.

Яке аз тадбирҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рушди худшиносии миллӣ ин қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи

тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон” аз 24.12.2022 мебошад, ки дар моддаи 3-и он гуфта шудааст: “Мақсад ва вазифаҳои тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон – ин ташаккули хувияти миллӣ ва тарбияи шаҳрвандон дар руҳияи ватандӯстӣ ба ҳисоб меравад”. Илова бар ин, аз ҷониби Ҳукумати мамлакат “Барномаи давлатии тарбияи ватандӯстӣ ва таҳкими хувияти миллии ҷавонони Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027” қабул гардидааст, ки ин идомаи мантиқии сиёсати хирадмандонаи Ҳукумати кишвар, махсусан Пешвои миллат мебошад. Ҳадафи асосии ин барномаҳо, ташаккули хувияти миллӣ ва ба ин восита ҳифзи истиқлоли давлатӣ аст. Зеро истиқлоли давлатӣ бо худшиносии миллӣ зич алоқаманд аст. Танҳо миллати худшинос ва дорои ҳисси баланди ватандӯстӣ ифтихори миллӣ метавонад истиқлоли худро ҳифз кунад.

Талошҳо дар самти шиносоии аҳоли ба сарчашмаҳои ташаккули худшиносии миллӣ, аз ҷумла китоби “Тоҷикон” – аллома Бобочон Ғафуров, ки аз тарафи Ҳукумати мамлакат, махсусан Пешвои миллат сурат гирифт, яке аз тадбирҳои муҳими давлатӣ дар самти рушди худшиносии миллӣ мебошад.

Зеро, ба воситаи ҷалби васеи шаҳрвандон ба омӯзиши ин китоб тафаккури миллӣ ташаккул меёбад. Бо ин роҳ шаҳрвандон аз гузаштаи худ огоҳ гардида, ин ба баланд гардидани ҳисси худшиносию худогоҳии шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Чуноне ки Пешвои миллат таъкид кардаанд: “Агар кас гузаштаи аҷдоди худро надонад, инсони комил нест”. Дар ҳақиқат омӯзиши таъриху фарҳанги ниёгон, аз як тараф, ба ташаккули худшиносию худогоҳии миллӣ оварда расонад, аз тарафи дигар, бо огоҳӣ ёфтани дарсҳои таърихӣ, инсон аз арзишҳои инсонӣ умумибашарӣ огоҳ шуда, ба ин восита ба камолоти маънавӣ ва маърифатӣ мерасад.

Пас гуфтан мумкин аст, ки худшиносӣ ин дараҷаи баланди шинохт ва маърифат аст, ки ҳангоми расидан ба ин зина шахс моҳияти мавҷудияти худро дар олами ҳастӣ дарк мукунад. Аз ҳудии худ бархӯрдор мешавад, гузаштаи худро медонад ва ҷаъолияти худро дар асоси меъёрҳои инсонӣ, ахлоқӣ ва умумибашарӣ ба роҳ меонад.

Аз ин нуқтаи назар метавон натиҷагирӣ кард, ки ҳадафи асосии тавачҷуҳи Ҳукумати кишвар, ба хусус Пешвои миллат ба масъалаи ташаккули худшиносии миллӣ аз он иборат аст, ки ба ин восита метавон ҳам хотираи таърихи ниёгон ҳифз гардида, маънавиёти шаҳрвандон боло бурда мешавад, мардум дар руҳияи худшиносию худогоҳии миллӣ тарбия шуда, дар натиҷа ин омил ба ташаккули шуури миллӣ оварда мерасонад.

Таҷрибаи давлатдорӣ собит сохтааст миллате, ки шуури миллиаш ташаккул наёфтааст, афроди он наметавонанд ҳимоягари манфиатҳои миллӣ бошанд. Агар шуури миллӣ заиф бошад, бегонапарастӣ дар байни афроди он миллат пайдо мегардад ва ин омил ба парокандагӣ ва ҳатто азбайнравии миллату давлат мегардад.

Пас тавассути ташаккули худшиносии миллӣ, шуури миллӣ инкишоф ёфта, муқаддасоти миллӣ ҳифз гардида, бегонапарастӣ дар миёни афроди миллат пешгирӣ мегардад. Илова бар ин, тавассути ташаккули худшиносии миллӣ дар замири афроди миллат муҳаббат ба ватан, ифтихор аз ватандорӣ ва арзишҳои миллӣ парвариш мегардад. Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати

миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунанд: “Чавҳари худшиносии миллӣ аз дӯст доштани ватан, модар, забон, таърих ва арзишҳои таърихию фарҳангӣ сарчашма гирифта, ба ташаккули шахсияти дорои ҷаҳонбинии солиму пешрафта боис мегардад” [7].

Дар ҳақиқат бо шинохти воқеии мафҳумҳои ватан, модар, забон, таърих ва фарҳанги миллӣ ва истиқлолияти ваҳдати миллӣ дар қалбу шуури шаҳрвандони кишвар ҳисси худшиносии миллӣ устувор гардида, эҳтиром ба ин арзишҳоро ба вучуд овард. Махсусан дар марҳилаи кунунӣ, ки замони авҷ гирифтани падидаи ҷаҳонишавӣ аст ва ин падида боиси аз байн рафтани фарҳангу тамаддунҳо ва ҳастии миллату давлатҳо, махсусан давлатҳои миллӣ гардидааст, дар чунин шароит ташаккули худшиносии миллӣ боиси устувории пояҳои давлатдорӣ ва таҳкими сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ мегардад.

Худшиносии миллӣ кафили ҳастӣ ва пойдории давлату миллат буда, он омили асосии муттаҳидӣ ва давлатсозӣ ба ҳисоб меравад. Агар ҳар як нафар худшиносу худогоҳ бошад, ифтихор аз давлату миллат намуда, арзишҳои миллиро ҳифз мекунанд, манфиатҳои миллиро аз манфиатҳои шахсӣ гуруҳӣ боло медонад ва барои ободкорӣ бунёдкорӣ ва таҳкими пояҳои давлатдорӣ саҳми худро мегузорад.

Мо тоҷикон аз замонҳои қадим миллати соҳибтамаддун буда, дар баробари ин, яке аз миллатҳои ҳастем, ки фитратан ватандӯсту миллатдӯст ва худшиносу худогоҳ ба ҳисоб меравем. Маҳз ҳамин хислати фитрӣ ва азалии ниёгонамон буданд, ки дар давраҳои гуногуни таърихӣ ва ҳатто дар марҳилаҳои хеле душвори таърихӣ, арзишҳои миллӣ, унсурҳои фарҳанг ва дар маҷмуъ, ҳастии худро ҳифз карда, онҳоро ба мо мерос мондаанд. Аз ин рӯ, мо насли ниёгонро зарур аст, ки идомадиҳандаи ҳамин хислатҳои гузаштагонамон бошем ва дар марҳилаи кунунӣ, ки аз назари сиёсӣ ва иҷтимоӣ хеле марҳилаи ҳассоси таърихӣ доништа мешавад, фарҳангу тамаддун, арзишҳои миллӣ ва дар маҷмуъ, ҳастии миллату давлати худро ҳифз намоем.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 20 январи соли 2016.
2. Зокиров Г.Н. Мақоми худшиносии миллӣ дар таҳкими давлатдорӣ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2003. – №3 (17).
3. Эмомалӣ Раҳмон. Фарҳанг ҳастии миллат. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 37с.
4. Тамаддуни ориёӣ ва худшиносии миллӣ. Маҷмуаи мақолаҳо ва маърузаҳои илмӣ 02.03.2005 ва 09.03.2006. Зери таҳрири Назри Яздонӣ. – Душанбе: Деваштич, 2008.
5. Давлатёрова С. Худшиносии миллӣ // Тоҷикистон. -2000. -№5.
6. Шакурӣ М. Истиқлол ва худшиносии иҷтимоиву маънавӣ.-Душанбе, 1999.

ТАДБИРҲОИ ҲУКУМАТИ КИШВАР ДАР САМТИ ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Дар мақола масъалаи тадбирҳои Ҳукумати кишвар дар самти ташаккули худшиносии миллӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф бо таъки ба далелҳои муътамади илмӣ масъалаи мазкурро таҳлил намуда, исбот намудааст, ки худшиносии миллӣ дар замони муосир яке аз мавзӯҳои муҳим барои давлатҳои миллӣ ба ҳисоб меравад. Муаллиф дар мақола қайд мекунад, ки яке аз роҳҳои асосии пешгирии ифротгарӣ дар миёни аҳолии кишвар, ин ташаккули ҳисси худшиносию худогоҳии онҳо аст. Муҳимтарин масъалаҳое, ки дар мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, иборатанд аз: моҳияти мафҳуми худшиносӣ, омӯзиши таърихи гузаштагон ва ибрат аз он, ташаббусҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рушди худшиносии миллӣ, қабули қонун, барномаю концепсияҳо дар самти рушди худшиносии миллӣ, эҳёи ҷашнҳои аҷодӣ ва аҳаммияти он дар ташаккули худшиносии миллӣ ва ғ.

Калидвложаҳо: худшиносӣ, худогоҳӣ, ватандӯстӣ, ҷавонон, фарҳанг, тамаддун, арзишҳои миллӣ, давлат, миллат, ваҳдат, дӯстию рафоқат, ифротгарӣ, терроризм, экстремизм.

МЕРЫ ПРАВИТЕЛЬСТВА СТРАНЫ В НАПРАВЛЕНИИ ОРГАНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОЗНАНИЯ

В статье обсуждается вопрос действий правительства в направлении формирования национального самосознания. На основе достоверных научных данных автор проанализировал данный вопрос и доказал, что национальное самосознание является одной из важнейших тем для национальных государств в современности. В статье автор отмечает, что одним из основных способов профилактики экстремизма среди населения страны является формирование у него чувства самосознания. К важнейшим вопросам, обсуждаемым в статье, относятся: сущность понятия самосознания, изучение истории прошлого и извлечение уроков из нее, инициативы Республики Таджикистан в развитии национального самосознания, принятие законов, программ и концепций в направлении развития национального самосознания, возрождения исконных праздников и их значение в формировании национального самосознания и т.д.

Ключевые слова: самосознание, благочестие, патриотизм, молодежь, культура, цивилизация, национальные ценности, государство, нация, единство, дружба, экстремизм, терроризм, экстремизм.

MEASURES OF THE GOVERNMENT OF THE COUNTRY TOWARDS THE ORGANIZATION OF NATIONAL SELF-KNOWLEDGE

The article discusses the issue of government actions in the direction of the formation of national identity. Based on reliable scientific data, the author analyzed this issue and proved that national identity is one of the most important topics for nation states in modern times. In the article, the author notes that one of the main ways to prevent extremism among the population of the country is the formation of a sense of self-awareness. The most important issues discussed in the article include: the essence of the concept of self-consciousness, the study of the history of the past and learning from it, the initiatives of the Republic of Tajikistan in the development of national self-consciousness, the adoption of laws, programs and concepts in the

direction of the development of national self-consciousness, the revival of primordial holidays and their significance in formation of national self-consciousness, etc.

Key words: self-consciousness, piety, patriotism, youth, culture, civilization, national values, state, nation, unity, friendship, extremism, terrorism, extremism.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тағоймуродзода Муҳаммад Тағоймурод – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори фалсафа Ph.D, дотсент, муовини декан оид ба илм ва инноватсияи факултети фалсафа. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи. Маяковский 70/2. E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru Телефон: 903-00-22-30

Информация об авторе: Тағоймуродзода Муҳаммад Тағоймурод – Таджикского Национального Университет, доктор Ph.D, доцент, заместитель декана по научной работе и международным отношениям факультета философии. Адрес: Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru Телефон: 903-00-22-30

Information about the author: Tagoimurodzoda Muhammad Tagoimurod – Tajik National University, Doctor Ph.D, Deputy Dean for Research and International Relations of the Faculty of Philosophy. Address: Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: Muhammad_90.12@mail.ru Tel: 903-00-22-30

ЧАНБАҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАҲДИДҲОИ КИБЕРӢ ДАР БАЙНИ НАВРАСОН: МАФҲУМ, САБАБҲО ВА ОҚИБАТҲО

Шарипова М. Ё. – н.и.п., дотсенти кафедраи психологияи ДМТ

Солҳои охир шоҳиди он ҳастем, ки бо инкишофи технологияи иттилоотӣ ва рушди шабакаҳои интернетӣ, воситаҳои нави робита миёни муошираткунандагон ба амал омада истодааст. Муоширати интернетӣ шаклҳо ва таъсиррасониҳои гуногун дошта, ба тамоми кишрҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ асаргузор аст. Интернет дар ҳаёти рӯзмарраи муосир таъсири глобалӣ дорад ва вобаста аз мақсади истифода намуданаш ба оқибатҳои мутафовит оварда мерасонад. Мисолҳои зиёде мавҷуданд, ки маҳз шиносӣ ба воситаи интернет боиси барпо кардани оилаҳо гаштааст. Интернет баъзан боиси дарёфти шинос, ёру дӯстон ва ҳешу ақрабҳои дуру парешонгашта мешавад. Маводҳои лозима ба таври маҷозӣ ва дар як лаҳза дастрас карда мешаванд. Ба саволҳо аз соҳаҳои мухталиф ва сатҳи душвориашон гуногун ҷавобҳои мувофиқ дарёфт мешаванд ва ҳоказо садҳо мисолҳои дигаре мавҷуданд, ки метавонанд дар ин радиф ном бурда шаванд.

Мутаасифона, ҳангоми истифодаи номувофиқ, рушди технология метавонад бар зарари аъзои ҷомеа истифода бурда шавад ва боиси пайдо шудану такмил ёфтани зӯрораҳои ва таҳдидҳои мухталифи киберӣ гардад, ки на ҳама вақт дидашавандаю ошкоршавандаанд. Мушкилоти пешгиринамоиву баргараф кардани ин гунаҳои зухуроти номатлуб бошад, махсусан аз табиати ноаён доштани онҳо вобаста аст [15].

Кибертахдид ин тавассути истифодаи технология (компютер, телефонҳои мобилӣ) ва интернет (почтаи электронӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ) таҳдид ва ё таъқибнамоии шахси дигар мебошад. Он дар шакли интишороти расмҳо ва матнҳои таҳқиромез, таҳдидҳо, паёмакҳои иғвоангез ва бардурӯғ, паҳн кардани овозаҳо ва таҳқирҳо амалӣ мегарданд [8], ки бо мафҳуми кибербуллинг (аз англисии *ciber* - кибер ва *buling* - зӯрӣ кардан) ном бурда мешавад. Шаклҳои гуногуни кибербуллингро чудо мекунанд, ки мувофиқан бо истилоҳҳои байналмилалӣ номгузорӣ мешаванд, аз қабилӣ [14]:

– кибермоббинг (аз англисии *ciber* - кибер ва *mobbing* - ҳамлаи гурӯҳӣ) табиати зӯрварона, таҳқиромез ва таҳдидкунанда дошта, гунаи зӯрварии технологӣ-интернетиро мефаҳмонад, ки дар он таҳқири киберӣ аз тарафи як гуруҳи шахсон нисбати як нафар анҷом дода мешавад;

– флейминг (аз англисии *flame* - аланга) шакли агрессияи нутқӣ дар интернет буда, дар ҳолате ба амал ояд, ки иғво ба сатҳи муайян мерасад ва ба раванди муошират дигар иштирокчиён ворид шуда, дар дохили мувоҳиса ҷанҷол аланга мегирад [5, с. 89];

– троллинг (аз англисии *trolling* - ба дом афтондан) ин иғво баҳри ба амал овардани ихтилоф мебошад. Дар ҳолати троллинг ҷабрдида зери масхара қарор дода мешавад. Троллинг шӯҳихоеро дар бар мегирад, ки ба пастзании шахсияти ҷабрдида ва расидан ба иззати нафси ӯ равона шудаанд;

– шакли дигари таҳдидаи киберӣ, киберсталкинг (аз англисии *ciber* - кибер ва *stalking* - таъқиб) мебошад. Киберсталкинг ин истифода намудани интернет барои таъқиби шахси дигар ва ё гурӯҳи одамон мебошад. Он метавонад дар шакли гунаҳкоркунӣ, ғайбат, тухмат сурат гирад. Ба киберсталкинг инчунин ҷамъоварии маълумот дар бораи шахс, ки бо мақсади таҳдид кардан ва ё изову озор додан истифода бурда мешавад, дохил мекунанд;

– ҳейтинг (аз англисии *heiting* - бадбинӣ) ин бадбинӣ нисбати шахси дигар, гурӯҳи дигар, зуҳурот ва ё ашӯи дигар мебошад. Ҳейтинг берун аз интернет низ ҷой дорад, вале маҳз ба воситаи интернет зиёд зоҳир мешавад;

– диссинг (аз англисии *dissing* - таҳқир, паст задан) оммавӣ кардани маълумоти шахсӣ (масалан, нусхаи мукотиба ва ё суратҳои маҳрамона ва ғ.) бо мақсади беобрӯ кардани шахс мебошад;

– агрессияи нутқӣ дар муоширати интернетӣ амали шифоҳии (хаттии) маромнок ва ихтилофангезе мебошад, ки мақсадаш аз расонидани таъсири эмотсионалии манфӣ ба муҳотаб иборат аст [4, с. 109].

Мавҷудияти технологияи нав ва бо суръат рушдбанда дар ҳаёти насли наврас мавқеи баланд дошта, ба ҳолати равонии онҳо таъсиргузор аст. Паҳнгардии умумичаҳонии интернет, дастрасии он, майли беандозаи наврасон ба сомонаҳои иҷтимоӣ ва паст будани маълумоту таҷрибаи қоидаҳои муошират дар шабакаҳои интернетӣ, кӯдакон ва наврасонро дар назди кибертахдидҳо очиз мегардонад, ки яке аз хатарҳои муосири ҷиддии иҷтимоӣ барои насли наврас ба ҳисоб меравад [2]. Тақрибан аз 60% то 80% мактаббачагон дар сомонаҳо ному насаб, синну сол ва акси воқеии худро, ки барои ҳама дастрас аст, нашр мекунанд, баъзеҳо ҳатто шумораи телефон ва нишонии манзили зисташонро паҳш менамоянд, ки онҳоро зери хатарӣ дучоршавӣ ба зӯрварии киберӣ қарор медиҳад [9].

Наврасон, ки бештар ба ин зухуроти номатлуби киберӣ дучор мешаванд, аз иқроршавӣ, ки зери таҳдиди кибербуллинг қарор доштаанд, шарм медоранд ва ё метарсанд, ки агар ба волидайн гӯянд, то онҳоро аз истифодаи минбаъдаи интернет маҳрум месозанд. Дар натиҷа, аксар ин гуна рафторҳо ошкор нашуда, бе ҷазо мемонанд. Бо муҳаққиқ Н.Ю. Федунина ҳамфикр ҳастем, ки анонимӣ будан ҳисси бе ҷазо монданро меафзояду, таъсири меъёрҳои иҷтимоиро, ки рафтору кирдорро уҳда менамоянд, паст мегардонад [13]. Бе ҷазо мондан, инчунин аз ҳисоби ошкор нашудани шахсияти зӯровар низ ба амал меояд. Зеро ҳар як шахс метавонад дар интернет саҳифаи бардурӯғ (ба истилоҳ фейк)-ро ташкил кунад ва ҷабрдидаи таҳдидҳои киберӣ ҳеҷ вақт муаллифи саҳифаро ошкор ва муайян карда наметавонад. Бе ҷазо мондан барои кирдори бад бошад, эҳтимолияти такрорёбии онро меафзояд. Ҳамин аст, ки дар ин самт сатҳи ҷазо бояд шадид ва чунин зухурот ҷиддӣ пайгири карда шавад.

Падидаҳои мазкур мақсади пешакӣ дошта, аз назари ҳуқуқӣ - ҷиноят, аз назари иҷтимоӣ - паст задани шаъну шараф ва аз назари психологӣ - мутаассиршавии равонии осебовар мебошанд. Анҷом додани рафторҳои мазкур барқасдонаанд ва омилҳои пайдоишу рушдашон табиати иҷтимоӣ-психологиро доранд. Ин зухурот ба рафтори девиантӣ дохил шуда, аз мавҷудияти мушкилиҳои иҷтимоӣ-психологӣ шахс шаҳодат медиҳанд, ки роҳи дигари ҳалли душвориҳои ҷамоатӣ, ӯ барои ба мақсадрасӣ зӯроварӣ ва таъқибро пеша мекунад. Ба ҳисоби миёна, тақрибан 23% наврасон-истифодабарандагони фаъоли интернет ба кибертаҳдидҳо дучор шудаанд, 6% наврасон ҳамарӯза ба кибертаҳдидҳо дучор мешаванд, аз се як ҳиссаи онҳое, ки дар интернет дағалӣ зоҳир менамоянд, худ ҷабрдидаи кибербуллинг шудаанд [9], ки худ аз доғи рӯз будани ин масъала дар байни насли наврас шаҳодат медиҳад. Мутаассифона кам будани омӯзишҳо дар ин самт, дар Тоҷикистон боиси ба амал омадани душвориҳо дар ошкор кардани таҳдидҳои киберӣ, пешгири намудан ва садди роҳ шудану коҳиш додани онҳо мегардад.

Ҷабрдидагони таҳдидҳои киберӣ ба душвориҳои гуногуни ҷиддии психологӣ, аз қабилӣ худбаҳодиҳии паст, эҳсоси нокомилӣ, нафрат ба худ (зеро ба зӯровар муқовимат нишон дода наметавонанд, худро муҳофизат карда наметавонанд), нотавонӣ, фобияҳои гуногуни иҷтимоӣ, афсурдагӣ, изтиробнокӣ, тарси шармандаву рондашудаи гурӯҳ шудан ва ғ., бадхашмӣ, вайроншавиҳои депрессивӣ дучор мешаванд [11]. Ин ба осеби саҳти равонӣ замина гузошта, метавонад боиси вайроншавиҳои психологӣ ва ҳатто майлҳои худкушӣ дар наврасон гардад [1; 6; 7, 11, 13]. Таассуротҳои гуногуни манфӣ метавонанд ба ҳолати равонии наврас, ки психикашон ҳоло ба таври бояду шояд рушд накардааст, таърибаи иҷтимоии кофӣ надоранд ва бештар ақсуламали мувофиқ нишон дода наметавонанд, таъсири шадид расонад.

Нақши оила дар самти пешгиринамӣ ва бартараф кардани кибертаҳдидҳо ниҳоят муҳим аст. Аз ин лиҳоз, калонсолонро муҳим аст, ки ба наврас роҳҳои муҳофизат кардани худ аз ин зухуроти номатлубро омӯзонанд [10]. Омӯзиш аз тарбияи дурӯст дар оила оғоз мешавад. Волидайн худ намунаи ибрат шуда, дар фарзанд метавонанд ҳислатҳои мувофиқро рушд диҳанд, аз ҷумла эътимод ва боварӣ ба худ, мустақилият дар фикрронӣ, устуворӣ дар

мавқеъгирӣ, хушмуоширатӣ ва ғайра. Фаъоли ва боварӣ доштан ба худ барои шахс дар ин самт имкониятҳои зиёдеро фароҳам меоварад, ки мушкилиҳои ҳаётиашро на ба воситаи зӯроварӣ, балки бо роҳҳои созанда ҳал намояд. Инчунин, фаъоли ва боварӣ ба худ барои наврас ба сифати сипаре баромад мекунанд, ки метавонанд дар лаҳзаҳои таҳдидҳои киберӣ ўро аз таҳқирҳои гуногуни интернетӣ ҳимоя намоянд. Фаъол буда, наврас метавонад мавқеи худро дар гурӯҳ муайян созад, ки ин ба беҳдошти муносибатҳои байниҳамдигарӣ мусоидат мекунад. Ва баръакс, дар оилае, ки зӯроварӣ ҳукмфармосту фарзанд доимо ба таҳдиду таҳқир дучор мешавад, ҳамин шакли рафтор барои ӯ меъёрӣ ва қобили қабул буда, дар ҷомеаи ҳамсолон нисбати шахсони дигари заифтар раво доништа мешавад.

Таъсири васоити ахбори омма ва кинофилмҳову бозиҳои компютерӣ низ дар рушди ин намуди рафтор дар байни наврасон басо бузург аст. Зеро барои насли наврас дарёфти модели рафтор аз ҳисоби шахсиятҳои машҳур, қаҳрамонҳои кинофилмҳо, аз ҷумла кинофилмҳои, ки сахнаҳои зӯроварӣ доранд, хос аст. Ва маҳз ҳамин боиси тақлид кардани рафтори агрессивии наврас мегардад, ки ба қавле «ўро ба мақсадаш мерасонад». Баъзан наврасон танҳо барои эътирофи шахсияти худ дар байни ҳамсолон амалҳои зӯроваронаро раво доништа, онро наворбардорӣ карда, баҳри баланд бардоштани мавқеи тавоноии худ ва пайдо кардани тамошобинони сершумор сабти навори видеоиро паҳн менамоянд. Баъзан наврасе, ки худ ҷабрдидаи таҳдидҳои киберӣ мешавад, минбаъд бо мақсади қасос гирифтани ба кибербуллинг даст мезанад [13].

Таҳдидҳои киберӣ мушкилоте ба ҳисоб меравад, ки аҳли башарро ба ташвиш оварда, баҳри пешгирӣ ва бартарафнамоеи он фаъолияти ҳамгиро ва оперативӣ лозим аст. Бармаҳал ошкор кардани таҳдидҳои киберӣ боиси пешгирии осебҳои равонии кӯдак ва шаклгирии рафтори номатлуб миёни насли наврас мегардад. Волидон ва омӯзгоронро муҳим аст, ки ҷорабиниҳои фаҳмондадиҳиро ҳамчун воситаи пешгиринамояи сари вақт ба роҳ монанд. Аз ҷумла ҷаҳорҷӯбагузорӣ дар истифодабарии технология ва интернет (вақти истифоданамоии технологияи иттилоотӣ, сомонаҳои мамнуи интернетӣ ва ғ.). Ба наврас фаҳмонидан лозим аст, ки ҳангоми дучор шудан ба кибертаҳдидҳо дарҳол ба волидон хабар диҳанд, дар саҳифаҳои интернетӣ аксҳои зиёд ва нишонии худро нашр нанамоянд, ки метавонад сипас бар зидди худи наврас истифода бурда шаванд [12]. Бо волидони худ дар муоширати озод бошанд ва ҳангоми пайдо шудани душвориҳои онҳоро огаҳ намоянд.

Яке аз муқовиматҳои самаранок нисбати киберагрессия зоҳир намудани бефарқӣ ва беаҳаммиятӣ ба ҳисоб меравад [16]. Манзур аз бефарқӣ ва беаҳаммиятӣ ягон шакли ақсуламалро нишон надодан мебошад. Ташаббускори кибербуллинг одатан оҳиста-оҳиста аз он ки ӯ гӯё худ бо худ гап мезанад ва ақсуламали ҷавобӣ намегирад монда шуда, аз давом додани кори худ (таҳдид кардану тарсонидан, таҳқир ва ғ.) даст мекашад [2].

Муошират дар синну соли наврасӣ ҷанбаи ниҳоят муҳим буда, дар баробари фаъолияти пешбарандаи таълим мавқеи махсусро ишғол менамояд. Бо вучуди ин, муошират бо ҳамсолон барои наврас мутаассиршавиҳои эмотсионалиро дар бар гирифта, маълумоти муҳимро дар соҳаҳои гуногун ба амал меоварад [3]. Ин аст, ки онҳоро аз истифодаи интернет мутлақо маҳдуд

нею, роҳҳои муқовимат ба ҳучумҳои кибериро омӯзонидан лозим аст, ки дар мавридҳои дучор шудан ақсуламали мувофиқ нишон дода, ҳудро ҳимоя карда тавонанд.

Волидайн ва ихотақунандағони калонсолро мебоист бо наврас самимӣ ва дар робитаи пайвастаи наздик қарор дошта бошанд. Волидайн бояд пайваста аз ҳолати фарзанд пурсида истанд, дар якҷоягӣ бештар вақт гузаронанд ва оид ба хатарҳои интернетӣ онҳоро оғаҳ намоянд [16]. Ба сифати аввалин шахсоне баромад кунанд, ки дар лаҳзаҳои бо душворихо дучор шудан наврас тавонад ба онҳо муроҷиат намояду кумак бипурсад.

Ҳамин тариқ, бо итминони комил метавон гуфт, ки яке аз воситаҳои самаранок барои коҳиш додани сатҳи таҳдидҳои киберӣ миёни насли наврас, ин пешгиринамояи ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ-психологӣ ба муқовимат омода будан ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Бенгина Е.А., Гришаева С.А. Кибербуллинг как новая форма угрозы психологическому здоровью личности подростка // Вестник университета. –2018. №. 2. С. 153-157.
2. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. -2014. -№3(11). -С. 177-191.
3. Волкова Е.Н., Волкова И.В. Кибербуллинг как способ социального реагирования подростков на ситуацию буллинга // Вестник Мининского университета. -2017. -№. 3 (20). -С. 17.
4. Воронцова Т.А. Троллинг и флейминг: речевая агрессия в интернеткоммуникации // Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. -2016. -Т. 26, -вып. 2. -С. 109-116.
5. Дускаева Л.Р., Коняева Ю.М. Троллинг в русскоязычных медиа // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. -2017. -№ 5. -С. 84-100.
6. Колодезникова М.В., Николаев Е.В. Кибербуллинг и его психологические последствия // The Scientific Heritage. -2020. -№56-5. -С. 52-54.
7. Руланн Э.Г. Как остановить травлю в школе. Психология моббинга / Э.Г. Руланн. - М.: Генезис, 2012. - 264 с.
8. Солдатова, Г.В., Зотова, Е.Ю. (2011). Зона риска: Российские и европейские школьники: проблемы онлайн-социализации. Результаты исследования «дети России онлайн». Дети в информационном обществе, 7, 46-55. Режим доступа: http://detionline.com/assets/files/ournal/7/12research_7.pdf (санаи муроҷиат: 18.06.2023).
9. Солдатова Г., Рассказова Е., Зотова Е., Лебешева М., Роггендорф П. Дети России онлайн: риски и безопасность. Результаты международного проекта EU Kids Online II в России. М., 2012 [Электронный ресурс]. URL: http://detionline.com/assets/files/helpline/RussianKidsOnline_Final%20ReportRussian.pdf (санаи муроҷиат: 07.06.2023).

10. Солдатова Г., Рассказова Е. Роль родителей в повышении безопасности ребенка в интернете: классификация и сопоставительный анализ // Вопросы психологии. - 2013. - № 2. - С. 3-14.
11. Таранова Т.Н. Психолого-педагогическая характеристика буллинга в общеобразовательной школе [Электронный ресурс] // Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. XXVI междунар. студ.науч.-практ. конф. № 11 (25). - Режим доступа: [http://sibac.info/archive/guman/11\(26\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/11(26).pdf) (санаи мурочиат: 20.07.2023).
12. Файнштейн Е.И. Моббинг, буллинг и способы борьбы с ними / Е.И. Файнштейн // Директор школы. - 2010. - № 7. - С. 72-76.
13. Федунина Н.Ю. Представления о триаде «Преследователь - жертва - наблюдатель» в кибербуллинге в англоязычной литературе [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n41/1143-fedunina41.html> (санаи мурочиат: 19.08.2023).
14. Худяков М.А. Кибермоббинг как результат речевого воздействия в электронной коммуникации / М.А. Худяков // Языки и литература в поликультурном пространстве. - 2015. - № 1. - С. 144-148.
15. Черкасенко О.С., Феномен кибербуллинга в подростковом возрасте / О.С. Черкасенко // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. - 2015. - № 6. - С. 52-54.
16. Чухно, И. Скажи «нет» кибербуллингу. Как бороться с интернет-травлей [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.aif.ru/society/web/skazhi_net_kiberbullingu_kak_borotsya_s_internet-travley (санаи мурочиат: 05.08.2023)

ЧАНБАҲОИ ПСИХОЛОГИИ ТАҲДИДҲОИ КИБЕРӢ ДАР БАЙНИ НАВРАСОН: МАФҲУМ, САБАБҲО ВА ОҚИБАТҲО

Зухуроти таҳлилшаванда - шаклҳои гуногуни кибер зӯроварӣ буда, дар аксари мавридҳо натиҷаи фочиаовар, аз қабилӣ осебҳои гуногуни равонӣ, ихтилолҳо, вайроншавиҳо, ҳолатҳои номатлуби иҷтимоӣ-психологӣ ва ҷиноятиро доранд. Ба воситаи киберзӯроварӣ шахс зери тарсу ҳарос ва таҳдиди беобурӯ қардан қарор дода мешавад, ки мақсад ва тарзи зохиршавии гуногунро доранд. Ин зухуротест, ки пешгирӣ ва паст гардонидани онҳо баҳри пешбурди солимии равонии насли наврас, яке аз воситаҳои муҳиму марказӣ ба ҳисоб меравад ва дар доираи мақолаи мазкур низ маҳз ҳамин чанба зери таҳлили психологӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: кибертаҳдид, кибербуллинг, кибермоббинг, флейминг, троллинг, киберсталкинг, ҳейтинг, диссинг, осеб, наврас.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КИБЕРУГРОЗ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ: ПОНЯТИЕ, ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Анализируемые явления представляют собой различные формы кибернасилия и в большинстве случаев имеют трагические последствия, такие как различные психологические травмы, нарушения, расстройства, неблагоприятные социально-психологические и криминальные ситуации. Посредством кибернасилия человек подвергается страху и угрозам унижения,

которые имеют различные цели и способы проявления. Профилактика и снижение уровня этих явлений считается одним из важнейших и центральных путей укрепления ментального здоровья подрастающего поколения, и в рамках настоящей статьи именно этот аспект подвергается психологическому анализу.

Ключевые слова: киберугроза, кибербуллинг, кибермоббинг, флейминг, троллинг, киберсталкинг, хейтинг, диссинг, травма, подросток.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CYBERTHREATS AMONG ADOLESCENTS: CONCEPT, CAUSES AND CONSEQUENCES

The analyzed phenomena represent various forms of cyber violence and in most cases have tragic consequences, such as various psychological traumas, disorders, adverse socio-psychological and criminal situations. Through cyber violence a person is exposed to fear and threats of humiliation, which have different purposes and manifestations. Prevention and reduction of the level of these phenomena is considered one of the most important and central ways of strengthening the mental health of the younger generation, and within the framework of this article, it is this aspect that is subjected to psychological analysis.

Keywords: cyberthreat, cyberbullying, cybermobbing, flaming, trolling, cyberstalking, hating, dissing, trauma, adolescent.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Мадина Ёдгоровна - номзади илмҳои психологӣ, дотсенти кафедраи психологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. E-mail: madinjasha@yandex.ru, Телефон: +992 900 17 98 89.

Информация об авторе: Шарипова Мадина Ёдгоровна – кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Таджикского национального университета. E-mail: madinjasha@yandex.ru, Телефон: +992 900 17 98 89.

Information about author: Sharipova Madina Yodgorovna - candidate of psychological sciences, docent of psychological department of Tajik national university. E-mail: madinjasha@yandex.ru, Телефон: +992 900 17 98 89.

МУШКИЛОТИ АСОСИИ АХЛОҚ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

*Қиматишоев Ш. Л. – муаллими калони кафедраи таърихи
фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии ДМТ*

Хусусиятҳои мушкилиҳои ахлоқии муосир, пеш аз ҳама, аз тағйироти бузурге, ки дар самтҳои арзишҳои мардуми кишварҳои пешрафта ба амал омадаанд, ба вучуд меоянд. Раванди ҷаҳонишавӣ дар қатори ҷанбаҳои мусбӣ, ҷиҳатҳои манфии камрангшавии арзишҳои фарҳанги миллий, костагии ахлоқро ба миён меорад. Ҷамчун аҳолии ҷаҳон, мо низ бо мушкилот ва нигарониҳо дар робита ба тағйирёбии иқлим, саломатии ҷамъиятӣ, вазъияти ногувори экологӣ, ҷангу таҳдидҳои геополитикӣ, хавфу хатари бемориҳои сироятӣ, муҳоҷирату терроризм ва ғайра рӯ ба рӯ мешавем. Аз ин ҷиҳат зарур аст, ки

дар бораи ин масъалаҳо диққати ҳаматарафа ва таваччуҳи чиддӣ зоҳир намоем ва роҳҳои ҳаллу фасли онҳоро тавассути таҳлилу баррасӣ ва омӯзиши илмӣ пайдо намоем.

Дар асри ХХ ғояи кадрӣ қимати шахс, шахсият, ҳуқуқи имкониятҳои ӯ ҳамаро фарогиранда шуда, худмуайянқунӣ чамъиятиро коллективиро, ки пеш ба аксари халқҳо хос буд, ба таври назаррас танг кард. Афзоиш ва пошхӯрии як қатор давлатҳои тоталитарӣ, ки идеологияи коллективизмро бо оташу шамшер кошта буданд, вазъиятро бадтар карданд. Раванди ҷаҳонишавӣ ва фарҳанги манфиатҷӯӣ, манфиати шахсро парчами пешравӣ, шиори пешбарандаи замони муосир гардонд [11, с. 73].

Шахсияти инсон бо ҳуқуқи имкониятҳои ӯ ҳамчун ҳастии арзишманди ҷомеа ҳам тарафҳои мусбат ва ҳам манфӣ дорад. То он даме, ки таваччуҳи ба шахсият шуда, мутаносиб ва мутавозин бо арзишҳои коллективизм боқӣ монад, бадие надорад, аммо ҳамин ки зиёдшавии манфиатҳои шахс ва муҳолифати онҳо ба манфиатҳои ҷомеа оғоз гардад, дарҳол таҳаввулоти маънавӣ ва равонӣ ба вуқӯ мепаивандад, ки воқеан мо дар ҷараёни зиндагии худ мушоҳида мекунем. Асри ХХ ба таври шадид ба шахсият таваччуҳи хоса зоҳир намуда, ҳама намуди робитаҳои иҷтимоӣ фарҳангиро тағйир дод. Таҳаввулоти фикрӣ ва инқилоби илмӣ-техникӣ сабаби андешаҳои пур аз тазоди инсоният шуд. Эътиқод ва эътимоди одамон дигаргун гашт.

Пеш аз ҳама, бозсозии шуур нисбат ба фард бо дунявият паҳлу ба паҳлу мерафт. Худо расман намурд, аммо дар асл барои бисёр одамон нақши қувваи пешбарандаро дар ҳаёти онҳо, ки гузоштани ҳадафҳо ва арзишҳои ахлоқӣ буд, аз даст дод. Ахлоқ бо афзалият дунявӣ шуда, «дар ҳаво овезон» шудааст, ки дар бахшҳои олиӣ ҳастӣ пуштибоне надорад. Ва гап на танҳо дар аз байн рафтани «тарси Худо», балки, пеш аз ҳама, дар аз даст додани ҳуди ҳиссиёти муқаддас, ки ҷанбаҳои зиёди ахлоқӣ ва инсонсозӣ дорад, меравад, ки мо дар рӯ ба рӯи он фикру андеша ва амалҳои худро баҳо медиҳем ва бо талаботҳои муайян ва муназзам рафтори худро қиёс мекунем. Садо додани суханони Достоевский дар асри XIX «Худо нест, бинобар ин ҳама чиз раво аст» [11, с. 541] бо амри тақдир дастури амали аксарияти мардум шуда, онҳоро амалан «берун аз ахлоқ» кардааст, ки танҳо як далелро, яъне манфиати амалии шахсро мефаҳманд.

Дар шароити кунунӣ манфиатҳои аз ҳад зиёди муносибат ба чизу чораашё одамнро тағйир додааст. Дар муҳити истехсолоти оммавӣ ва набудани воқеиятҳои олитари маънавӣ лаззатгарой ба мадди аввал баромада, «роҳҳои ҳаёлот»-и инсонияти муосирро печутоб доданд. Одамони ҳасис ҳамеша вучуд доштанд, вале «ашёпарастӣ», «судҷӯӣ», фетишизатсияи неъматҳои моддӣ ва роҳатӣ бо онҳо алоқаманд, хусусияти замони муосиранд [9, с.169].

Шахси муосир сертараддуд аст, меҳонад бисёр ва хуб истеъмол кунад. Худ ба худ, ин хуб мебуд, агар он ба як мақсад, ягона хоҳиши тамомнашавандаи «одами миёна»-и муосир табдил намеёфт. Аммо касе, ки пойбанди нафси худ ва мумсик аст, ахлоқи комил надорад ва ба ҳама дорой хислатҳои бахшиш, хайру садақаро доро нест [6, с. 38]. Қобилияти кумак, хидмат дӯст доштан ва раҳмро надоранд. Манфиатҳои инфиродӣ дар ҷунин соҳаҳо, ба монанди муносибатҳои оилавӣ ва ҷинсӣ равшан ифода ёфтааст [13, с. 100].

Яке аз мушкилоти ахлоқии замони муосир «инқилоби муносибатҳои махрамона» - беамониат қонеъ кардани хоҳишҳои ҷинсӣ ва ҳаёлотии инфиродӣ аст. Ин «инқилоб» на танҳо дар рафтори рӯзмарраи одамон, балки дар адабиёт, санъат, воситаҳои ахбори оммавӣ ҳам ба амал омад. Озодии дилхоҳи худшкорсозии (сексуалӣ) ҷинсӣ ба «аспи троянӣ» табдил ёфт. Ин боиси безътиноии бузурги костагиҳои ахлоқии муносибатҳои инсонӣ гардид. Шарофати инсонро аз даст дода, партави асрор, махрамият ва ҷисмонӣ танҳо як моли маъмул, як намуди хидмат, унсури таблиғот гардиданд. Ба ин маънӣ, инсоният ба талафоти бузурги маънавию равонӣ дучор шуда, махрамият аз байн рафт ва он паҳлуи зиндагиро, ки ҳамеша бо махфӣ буданаш арзишманд буд, дар миллионҳо нусха ба намоиш гузошт. Аз ҷиҳати ахлоқӣ беамонияти комил худи эҳсосотро нест мекунад, қувваи онҳоро коҳиш медиҳад, онҳоро суст, пажмурда ва руҳафтада мегардонад. Аз ин дилгирӣ ва таҷрибаи бемаънӣ инкишоф меёбад, ки одамонро ба ҷустуҷӯи ҳаяҷон бо роҳҳои ғайриодӣ - аксар вақт аз ҳисоби ранҷу азоби дигарон водор мекунад.

Бадбахтӣ ва касофатии ин падидаи ҳузновару фоҷиабори ахлоқию ҷамъиятӣ дар он аст, ки агар ҳар каси озод «ба таври худ девона шавад» ва «девонагӣ»-и ӯ ба гурӯҳҳои мухталифи судҳоҷи ҷомеа манфиатовару судманд бошад, пас дар фарҳанг зиндагии мардум беаҳамиятӣ ба нашъамандӣ, майзадагӣ ва дигар намудҳои рафтори зиддиҷамъиятӣ, ки ба таназзули маънавият ва ҷисмонии тамоми табақаҳои аҳолии меоварад, ба вучуд меояд.

Асри мо равшан нишон медиҳад, ки лаззатгароии беҳудуд ва хоҳишҳои бемайлоии ғайриахлоқии шахсият чизи нодурусте ҳаст ва арзиши бешубҳаи шахс бояд бо назардошти манфиатҳои шахсони дигар, онҳое, ки ҷомеаи башариро ҳамчун ҷузъи том ташкил медиҳанд, ба таври одилона мутавозин карда шаванд.

Дуюмин манбаи муҳимми проблемаҳои ахлоқӣ, ки ҳоси имрӯз аст, инкишофи бемисли илм, техника ва технология мебошад. Ин тараққиёт бисёр воситаҳоеро ба вучуд овард, ки ба ҳаёти маънавӣ ва ҷисмонии инсон зарароваранд. Илм ва техника дар асри XX яроқи ядрӣ, химиявӣ, биологӣ ва дигар воситаҳои қатли оммро ба вучуд овардааст. Ҳатто дар бораи силоҳҳои тектоникӣ, ки метавонанд дар тамоми минтақаҳои сайёра заминчунбиҳоро ба вучуд оранд, суҳан меравад. Мо медонем, ки агар қувваҳои таҷовузкор ҷанги нави ҷаҳониро ба амал оваранд, дар тамоми рӯи замин ҳаёт несту нобуд карда мешавад. Равшану возеҳ нест, ки ҳислатҳои палиди инсонӣ ба мисли бадӣ, худхоҳӣ, тамаъкорӣ аз ин пеш ҳеҷ гоҳ чунин қудрати азиме, сарқубкунанда, чунин қудрати таъсиррасониро надошт, ки дар асри навин дорад.

Мардуми ибтидоӣ бо калтак меҷангиданд, ҷанговарони қадим найза ва камон мепартофтанд, сарбозони асри нав аллакай аз тӯпҳо тир мепарронданд ва аз он замоне, ки силоҳ ба вучуд омад, шумораи бештари одамон аз он мемиранд, ки дар ҷанг иштирок намекунанд. Талаботи ҷанг илмро ба пеш бурд, илму техника барои ҷанг кор карда, миқёси кушторро ҷандин баробар зиёд кард.

Фармондеҳони муосир нисбат ба ҳамтоёни асрҳои гузаштаи худ, ба ҷони худ бештар гуноҳ мегиранд, зеро бадӣ аз силоҳи имрӯза ҷандин маротиба зиёдтар аст. Аз он ба андозаи зиёд аҳолии осоишта, ҳайвонот ва наботот ба

ҳалокат мерасанд, муҳити атроф, обу ҳаво ифлосу захролуд ва ғайри қобили истеъмол мешаванд.

Ғайр аз ин, инкишофи техника – пайдоиши мошинҳо, тайёраҳо, қатораҳо, умуман майлу рағбат ва шароит инсонро барои кирдорҳои озодона содиркарданаш зиёд кард. Шахсе, ки қатораи мусофиркашонии тезгардро меронад, бешубҳа, нисбат ба шахсе, ки барзаговҳои аробаро меронад, масъулияти калонтар ҳис мекунад, магар аз он сабаб, ки ҳаёти одамони бисёре аз рафтори ӯ вобастаанд. Дар шароити ҳозира, вайронкунии технология, беинсофӣ, кирдорҳои «тасодуфӣ», хоҳишҳои субъективӣ дар қор бо техника сабабҳои чинояти ахлоқӣ мегарданд. Инкишофи илму техника на танҳо ба ҷисми инсон, балки ба ҷон, равон, олами ботинӣ, яъне руҳонияту маънавияти он таъсир мерасонанд. Фарҳанг ҳамеша дар ихтиёри худ воситаҳои дошт, ки ба шуур таъсир расонда, онро ташкил ва сафарбар мекунад.

Яке аз омилҳои пешравӣ ва ё костагии ахлоқи ҷомеа таъсири афкори динӣ мебошад, ки ба он унсурҳои анъана, оӣин, расму оин, эътиқоди динӣ вобаста аст. Маълум аст, ки дар шароити муосир низ қоҳинон, шомонҳо ва руҳонӣн аз таъсири маҳсус бархӯрдор ҳастанд. Афкори умум ба қарорҳо ва амалҳои одамон фишори саҳт меовард. Бо вучуди ин, асри ХХ, ки васоити электрониро ба вучуд овард, барои тарзи идора қардани шуур имқониятҳои гушношунидаро муҳайё намуд. Ниятҳои манипуляторҳо дар як вақт дар ҳудудҳои паҳноваре ба амал бароварда мешаванд, ки одамон як хел рекламаро тамошо мекунад, як сурудро мешунаванд, ба ҳамон шорехони телевизионӣ ва радио майли гуш медиҳанд. Гурӯҳҳои равоншиносони қасбӣ дар қори ВАО иштирок намуда, барои «гипноз қардани» тамошобинони телевизион бо ёрии намуди муайяни иттилоот қумак мекунад. Дар ин ҷо дурӯғи рӯирост ва суқут, ним-ҳақиқат, тарсу ваҳм бо роҳи интиқоби «қадрҳои тира», ба вучуд овардани васваса, бевосита ва бавосита бадном қардани ҳарифони сиёсию иқтисодӣ «қор» мекунад.

Воқеан, мушкили ахлоқӣ дар ин ҷо таҷовуз ба озодии андешаи мо, ба ҳуқуқи надоштани нуқтаи назари шахсии худ, ворид қардани қолабҳои ибтидоӣ ва пасту фач ба сари мардум, бешармона истифода бурдани таассуротпазирии тамошобин ба мақсадҳои пинҳонии худ мебошад. Баъзан воситаҳои ақбори омма ба манфиати гуруҳҳои маҳдуди ашроф ҳар гуна бақодихии мустақил ва қакони иродаро паҳш қарда, ба муқобили ақолий қанги ҳақиқӣ мебаранд.

Яке аз масъалаҳои умдаи ахлоқӣ дар шароити муосир масъалаҳои «биоэтиқӣ» мебошанд. Онҳо аз дақолати илми муосир ба равандҳои амиқи биологӣ бармеоянд. «Илми имрӯз қушиш мекунад, ки ҷисми моро ба қулӣ дигаргун созад ва бо ҳамин на танҳо ба бадан, балки ба рӯҳ низ ҳамла мекунад» [13, с. 543].

Яке аз қунин мушкилот ин мушкилоти ахлоқии исқоти сунъии қамл мебошад. «Ҳуқуқи инсон барои ҳаёт - ҳуқуқе мебошад, ки тамоми марқалаҳои мавқудияти ӯро аз рақми модар то фарорасии марг қомилан дар бар мегирад. Баҳсу мунозираҳои беахири исқоти сунъии қамлро бояд маҳз аз қамин мавқеъ мавриди назар қарор дод» [5, с. 121].

Исқоти қамл гуфта, қама гуна амалҳои ба таври сунъӣ қатъгардонии раванди қомиладориро дар назар доранд. Проблемҳои ақсии ахлоқӣ

бевосита бо исқоти сунъии ҳамл вобаста мебошанд. Дар кишварҳои зиёди олам, ҷомеа ба ин масъала тавваҷӯҳи махсус зоҳир менамоянд. Зимни дида баромадани ин масъала натиҷаҳо ва оқибатҳои бадфарҷоми тиббии исқоти ҳамл (марғи модарон, бенасл мондан ва ҳам проблемаҳои маънавӣ - ҳуқуқии иҷозат додани он дар мӯҳлатҳои гуногуни ҳомиладорӣ ва қонуни ба танзим даровардани он эҳтимом ва тавваҷӯҳи мардумро ба худ ҷалб менамояд).

Исқоти ҳамл яке аз мушкилоти ахлоқи тиббӣ, фалсафӣ, ҳуқуқшиносӣ ва илоҳиётшиносӣ ба ҳисоб меравад. Ҳанӯз дар Юнони бостонӣ савганди Гиппократ табибонро аз ба таври сунъӣ қатъгардонии ҳомиладориро манъ намуда буд.

Тадқиқот нишон доданд, ки тапиши қалби ҷанин ҳанӯз аз 18 рӯзагӣ оғоз ёфта, дар 21 рӯзагӣ низоми даври гардиши хуни ӯ пайдо мешавад ва дар 40 рӯзагӣ бошад, набзҳои электрикии майнаи сарро аллакай метавон ошкор намуд ва дар ҳафтаи шашум ё ҳафтум аллакай ҷанин мустақилона ба ҳаракат оғоз мекунад.

Дар асри XX оид ба баҳсу мунозираҳои иҷозат додани исқоти сунъии ҳамл ҳаракатҳои феминистӣ ҳамроҳ шуданд, ки онҳо барои «ҳуқуқи зан барои ҳал намудани масъалаи кай модар шудан ва дар кадом ҳолатҳо модар шудан» мубориза мебуданд.

Ҳалли масъалаи исқоти сунъии ҳомиладориро бисёр мутахассисон аз посух ба суолҳои зер вобаста медонанд:

1. Аз кадом лаҳза вучуди зинда ҳамчун инсонии зинда дорои ҳуқуқҳои муайян ва махсусан, ҳуқуқ барои зиндагӣ қарданро пайдо мекунад?

2. Оё дар ин лаҳза пандномаи «Мақӯш!» маҳдуд мешавад ё не? Агар «ҳа» бошад, пас онҳо кадомҳоянд?

3. Мақоми ахлоқӣ ва иҷтимоии он мавҷудоти зиндае, ки то ҳанӯз ба сифати инсон эътироф нашудаанд, чӣ гуна аст?

Вобаста аз посух ба ин суолҳо одатан се мавқеъи асосӣ: либералӣ, мӯътадил ва консервативӣ ба майдон меоянд.

Ҷонибдорони назари аввалӣ, яъне «либералӣ» андешаеро пеш кашидаанд, ки тибқи он зан барои зери назорат қарор додани ҷисми худ пурра ҳуқуқ дорад ва исқоти сунъии ҳомиладориро, мисли ҷудо карда гирифтани пораи гӯшт аз ҷисми зиндаи зан эътироф мекунад. Бо назардошти ҳамин онҳо исқоти сунъии ҳамлро аз нуқтаи назари ахлоқӣ иҷозат медиҳанд. Онҳо ҳамчунин исбот қардани ҳастанд, ки ҷанинро танҳо дар ҳолате инсон ва дорои ҳуқуқ барои зиндагӣ эътироф қардан мумкин аст, ки имкони берун аз ҷисми модар зиндагӣ қардани вай вучуд дошта бошад. Аз сабаби он ки ҷанин берун аз ҷисми модар зиндагӣ қардан наметавонад, пас, онро наметавон организи зинда ва дорои ҳуқуқҳо эътироф қард. Чунин ҷанинро метавон барои тадқиқоти илмӣ ва бо ҳадафҳои дигари тиббӣ истифода бурд.

Барои нуқтаи назари «этидолӣ» чунин андеша ва тасаввуроте хос аст, ки ба шахсияти инсонӣ (аз рӯзи бордоршавии ҳуҷайраи тухмӣ то гузаштани 8 ҳафтаи ҳомиладорӣ ҷисми инкишофёбандаи ҷанинро «эмбрион» номида, баъди ҳафтаи ҳаштум то рӯзи таваллудро «бордорӣ, ҳомиладорӣ» меноманд) тадриҷан дар раванди инкишофи бордоршавӣ то рӯзи таваллуд анҷом меёбад. Дар семоҳаи аввал ҳуқуқҳои ҷанин дар ҳадди пасттарину камтарин қарор доранд ва онҳоро манфиатҳо ва масолеҳи иқтисодӣ ва иҷтимоии модар

метавонанад яктарафа ҳал намоянд. Дар се моҳи минбаъда ҳаҷми ҳуқуқҳои ҷанин барҷастатар ва ҷашмрастар шуда, манфиату масолаҳои модарро дар ҳолати зерӣ хатари мустақим қарор доштани зиндагии ӯ метавонанд аз зиндагии ҷанин дида, «болотар» дониста шаванд. Қабул кардани қарор барои аз байн бурдани ҳомиладорӣ аз роҳи исқоти сунъии он дар семоҳаи дуввум мураккабтар мебошад. Дар ин ҳолат ҳуқуқҳои модар ва ҷанин дар як паллаи тарозӯ қарор доранд. Аз сабаби он ки ҷанин аллакай дорои ҳуқуқҳои муайяни инсонӣ гаштааст, исқоти сунъии кӯдакро метавон ба «куштори шахси бегуноҳ» баробар донист. Барои ҳамин барои дуруст шуморидани ҷунин амалия далелу бурҳонҳои иловагӣ тақозо мешаванд.

Тибқи нуқтаи назари саввум - «консервативӣ» исқоти сунъии ҳамл ҳатто дар давраҳои ибтидоии инкишофи ҷанин низ, маъноӣ аз байн бурдани зиндагии мавҷуди инсонӣ, яъне куштори мақсадноки онро дорад, аз ин рӯ, вай дар ҳама ҳолатҳо бояд манъ карда шавад ва аз назари ахлоқӣ ба он иҷозат дода нашавад. Ҷанин аз рӯзи дар раҳми модар пайдо шуданаш ҳамчун шахсият мавриди баррасӣ қарор мегирад, аз ин рӯ, табиист, ки ин гурӯҳ ягон ҳолати тоинсонии онро эътироф намекунад ва мақоми вай мавриди муҳокима қарор дода намешавад. Дар доираи фаҳмиши консервативии умумӣ мавқеи фавқуқонсервативӣ низ вучуд дорад, ки ҳама гуна исқоти сунъии ҳамлро дар ҳама ҳолатҳо қомилан манъ менамояд. Баъзе намояндаҳои эътидолий ҳуқуқи исқоти сунъии ҳамлро дар ҳолати дар хатар мондани ҳаёти зан ва ё дигар ҳолатҳо, ки ҳомиладорӣ натиҷаи зӯрварӣ ва ё фаҳш мебошанд, иҷоза медиҳанд. Мавқеи эътидолий дар шакли умумӣ барои ҳама мазҳабҳои динӣ хос мебошад [5, с. 123].

Яке аз мушкилоти муҳимтарин дар ин соҳаи ахлоқ масъалаи трансплантатсия (иваз ва пайванд кардани узаҳои гуногуни инсон) мебошад. Масъала ин аст, ки оё бо ин амал одамро намекушанд, то органи заруриро аз онҳо бигиранд? Оё тичорати узвҳо оғоз намешавад? Яқин аст, ки ин масъала ба ҳаёту мамоти инсонҳо тааллуқ дошта, ҷанбаҳои зиёди ахлоқиро дар бар мегирад. Саволе ба миён меояд, кай ва дар кадом ҳолат узвро барои ивазкунӣ ба бемор гирифтани мумкин аст? Бисёр ҳолатҳо руҳ медиҳанд, ки шахс аз ноилҷӣ барои пешбурди рӯзгор ҷашм ё гурда мефурӯшад. Дар оянда вазъиятҳои боз ҳам душвортаре имконпазиранд.

Дигар масъалаи мушкилоти ахлоқии муосир шабихасозӣ (клонкунӣ) – аз як ҳуҷайраи организм нусхаи пурраи онро ба вучуд овардан аст. Клонкунӣ аз ҷиҳати назариявӣ имкон медиҳад, ки кишвареро бо одамони дорои як коди генетикӣ, сифатҳо ва майлҳои якхела пур кунанд. Ва ҳарчанд шахсиятҳои гуногун ҳанӯз аз клон ба вучуд меоянд, эҳтимоли зиёд вучуд дорад, ки "заводӣ" эҷод кардани ғуломони аз нигоҳи зеҳнӣ маҳдуд, афроди дорои майли итоат ба иродаи каси дигар ва ғайра ба миён оварда мешавад, ки ҳувияти инсониро аз байн мебарад. Ин ҳолатеро ба вучуд меовард, ки ҷомеа ба табақаҳои муайяни иҷтимоӣ, ки аз рӯи генҳо, кастаҳои биологӣ ва дар маҷмӯъ инсоният хатари аз ҷиҳати қобилият таназзулкунӣ ва рӯ овардан ба аз байн бурдани шахсият ва ҳувияти инсон аст, зеро маҳз омезиши генҳои волидайн имконоти гуногуни инфиродӣ медиҳад.

Дар маҷмӯъ, даҳолат ба дастгоҳи генетикии инсон ба оқибатҳои пешгуинашаванда оварда мерасонад. Аллакай дар замони ҳозир таҷриба оиди

пайвандкунии генетикии ҳайвонот гузаронида мешаванд ва аслан мумкин аст, ки илм махлуқҳои даҳшатноктаринро ба вучуд оварад, ки хислатҳои инсон ва шуури ӯро бо ҷисми то ҳадди шинохтанашаванда тағйирдодашуда, ки қобилиятҳои ҷисмонии тамоман дигар доранд [2, с. 56].

Бо мушкилоти ҷиддии ахлоқӣ пайдоиши «модарони суррогатӣ», ки фарзанди каси дигарро ба дунё меоранд, бордоркунии сунъӣ, тағйири ҷинс алоқаманд аст. Тағйирёбии ҷинс, ки дар айни замон ба таври васеъ истифода мешавад ва бо бисёре аз амалиётҳои дарднок алоқаманд аст, аксар вақт боиси зарурати минбаъдаи бемор барои баргаштан ба асл мегардад, ки дигар имконнопазир аст.

Дар адабиёти фалсафӣ ва тиббӣ саволҳои ахлоқии марбут ба марг ва мурдан солҳои тӯлонӣ мавриди баҳс қарор доранд. Ин мавзӯи эвтаназия - ҳуқуқи инсон барои интихоби марги осон ба ҷои дарди тӯлонӣ аст. Дин ба ин ҳамчун худкушӣ ва эҳтимоли куштор эътироз мекунад ва дар кодекси ахлоқии табибон аз замонҳои қадим рисолаи «Зарор нарасонед» ва ӯҳдадорӣ мубориза бурдан барои ҳаёти бемор то нафаси охиринро дар бар мегирад. Хоҳиши табиӣ ҷабрдида барои хотима бахшидан ба азоби худ баъзан аз нобудии худхоҳонаи шахсе, ки то ҳол шифо ёфта метавонист, фарқ кардан душвор аст ва ин то ҳол саволи ҳалнашаванда оиди ҳуқуқи бемори вазнин ба марг ва имконияти кӯмаки духтур аз азоб кашидан кӯмак кардан ба ӯст.

Мавзуи марг аз як ҷиҳати дигар низ муҳим аст. Пешрафти тибби муосир ҳаёти кӯдакони навзодро, ки баръало ба мавҷудияти муқаррарӣ қодир нестанд, наҷот медиҳад [3, с. 341]. Дар вақтҳои пеш кӯдакони заиф дар зерӣ таъсири интихоби табиӣ ҳалок мешуданд, мутобиқшудаҳо зинда мемонданд ва аҳоли нисбатан солим мемонд. Ҳоло шумораи маъҷубони хурд бо суръат меафзояд. Принципи муқаддаси гуманистии наҷот додани ҳар як ҳаёти бавучудода ба қобилияти ҷамъият барои нигоҳ доштани ин қадар одамони бемор муҳолифат мекунад, тамоми инсоният торафт заифтар ва нотавонтар мегардад. Ҳали оқилона ва инсонпарваронаи ин масъала ҳануз пайдо нашудааст. Аз руи омор «дар соли 2019 дар Шветсария 1200 нафар ва дар соли 2020 дар Ҳолланд 6361 нафар бо ёрии эвтаназия бо ҳаёт падруд гуфтанд» [16].

Дигар масоили глобалие вучуд доранд, ки онҳо маҳз натиҷаи доду гирифтаи байни низоми «инсон ва табиат» буда, онҳоро пешрафти илмӣ-техникӣ тавлид намудааст.

Ахлоқи экологӣ ахлоқи умумии фаъолияти инсонист, ки ба проблемаи «ҷовидонаи ҷаҳонбинӣ, масалан, маъноӣ мавҷудияти Инсон дар Олам ва Олам дар Инсон аз ҷӣ иборат аст?» [5, с. 116] таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Мавзӯи ахлоқи экологӣ муносибати инсон ба табиат аст, ки айни замон ин муносибат муносибати инсонро ба худӣ ӯ низ дарбар мегирад.

Маъноӣ ахлоқи экологӣ, тибқи андешаи асосгузори он Олдо Леополдо дар ташаккул ёфтани арзишҳои ахлоқӣ ва меъёрҳо дар гирди ду меҳвар иборат мебошад: эҳсоси муҳаббат ва эҳсоси ҳамдардӣ нисбати табиат ва эҳсоси замон аст, ки аз ғамхорӣ нисбати шароити табиӣ ҳастии наслҳои оянда иборат мебошад [5, с. 117].

Бухрони экологӣ ин дар ифлосшавии муҳити табиӣ, рӯз то рӯз кам шудани маводи ғизоӣ дар сайёра, обшавии пиряхҳо ва обҳои уқёнуси ҷаҳонӣ ифода меёбад. Имрӯзҳо дар ҳама ҷо садо ва даъватҳо барои ҳифзи

мувозинати биосфера ба гӯш мерасанд ва инсоният дар ҷустуҷӯи ёфтани роҳҳои ҳалли ин мушкилот қарор дорад. [1, с. 411]. Имрӯз бояд муносибати инсонро бо табиат қатъиян тағйир дод, шакли нави шуури экологӣ ва тафаккури экологиро ташаккул дод, ки бештар ҷанбаи ахлоқӣ доранд.

Яке аз шахсиятҳои, ки барои ҳалли мушкилоти экологӣ дар миқёси ҷаҳон доимо садо баланд мекунад ва диққати ҷомеаи ҷаҳониرو ба он водор месозад, ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад. Оиди мушкилиҳои экологӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарвари давлати мо, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмҳои ҳар солааш таъкид намуда чораҳои заруриро ҳам дар миқёси ҷумҳурӣ ва ҳам ҷаҳонӣ пешниҳод менамояд. Аз ҷумла, дар Паёмҳои солҳои 2019 ва 2022 оиди маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тоза, саҳми муносиби мо дар беҳдошти вазъи экологии минтақа ва сайёра, лоиҳаҳои дорои аҳаммияти экологӣ, истеҳсоли неруи барқӣ аз лиҳози экологӣ тоза, бартариҳои экологии маҳсулоти саноатӣ ва ғайра таъкид намуданд [7; 8].

Дар сатҳи байналмилалӣ кишвари мо бо роҳбарии Пешвои миллат дар ҳалли мушкилоти экологӣ дар масъалаи обу иқлим кишвари ташаббускор мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун узви Ассотсиатсияи байналмилалии онҳое, ки ба мушкилоти мавҷудаи экологӣ бетафовут нестанд, дар аудити дохилӣ ва берунии худ тадбирҳои гуногуни таъсири экологӣ ба таъсири инсон ба табиат муқаррар ва амалӣ менамояд. Аз ҷумла, масоили тағйири иқлим, камбуди оби ошомиданӣ, обшавии пирияхҳо ва таъмини амнияти экологии башар дар меҳвари паёмҳои солони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад [12].

14-уми декабри соли ҷорӣ Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар бораи «Соли байналмилалии ҳифзи пирияхҳо» эълон кардани соли 2025 ва 21-уми март ҳамчун «Рӯзи ҷаҳонии пирияхҳо», ки аз ҷониби Тоҷикистон пешниҳод шуда буд, яқдилона қарор қабул кард.

Мувофиқи ин қатънома дар ҷаҳорҷӯби Созмони Милали Муттаҳид Фонди мақсадноки байналмилалӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи пирияхҳо таъсис ёфта, вобаста ба ин мавзӯи соли 2025 дар шаҳри Душанбе конфронси сатҳи баланди Созмони Милали Муттаҳид баргузор мегардад.

Мояи ифтихор ва сарфарозии ҳамаи мост, ки панҷумин ибтикори ҷаҳонии кишвари мо оид ба масъалаҳои об ва иқлим дар миқёси сайёра амалӣ хоҳад шуд.

Воқеан, қабули ин қатънома дар миқёси ҷаҳон иқдоми муҳим ва таърихӣ буда, тавассути он ҷомеаи ҷаҳонӣ имкон пайдо мекунад, ки барои ҳифзи бузургтарин манбаъҳои оби ошомиданӣ тадбирҳои муштараки зарурӣ андешад [8].

Дигар мушкилиҳои глобалӣ, ки ба масоили ахлоқӣ иртибот дорад мушкилиҳои солимии ҷисмонӣ ва маънавии инсоният мебошад, ки он ҳам зери таъсири зиёдшавии набзи ҳаёт, махсусан дар шаҳрҳои бузург, истеъмоли дорувориҳои зараровари тиббӣ, вайроншавии обуҳаво, ифсолшавии муҳити зист, афзоиши партовҳои саноатӣ ва ғайра ба вучуд овардааст. Инсоният ба ҳалли ин масъала низ камари ҳиммат бастааст. Аз ҳаллу фасли самараноки ин

масоили глобалӣ, ки коркарди маҷмӯӣ ва стратегии байниоламиро тақозо дорад, аз пешрафти умумии ҷомеа вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, инсоният бояд роҳҳо ва шаклҳои нави ҳамзистиро, ки дар асоси меъёрҳои ахлоқӣ ва арзишҳои умумибашарӣ амалӣ мешаванд фикр карда барояд, ки манфиатҳои тамоми халқу кишварҳои ҷаҳонро ба назар гирифта бошанд. Мушкилоти глобалии дар назди инсоният қарордошта ҳифзи мавҷудият ва таъмин гардонидани шароити мӯътадили зист шакли нави тафаккур ва муносибатҳои хайрхоҳонаи ахлоқиро тақозо дорад. Танҳо аз роҳи бартараф кардани ҳоҳишҳои нисбати якдигар, ҳамдигарфаҳмию ҳамзистии осоишта ҳастии минбаъдаи инсониятро кафолат дода метавонад. Инсоният қодир аст ва имкон ҳам дорад, ки бо таври эҷодкорона субъекти ғайри таърихӣ ягонаи таърих шавад.

АДАБИЁТ

1. Бердиев Ш.П., Шомуродов Б.Б. Этика. –Душанбе: «Донишварон», 2016. -528 с.
2. Биоэтика. Учебник и практикум. Под ред. Е.С. Протанской. –М.: ИздаТелефоньство Юрайт, 2016. -293 с.
3. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика: Учебник. –М.: Гардарики, 2000. - 472с.
4. Гаффорова У.А., Файзуллоева М.Ш. Этика илм дар бораи ахлоқ. Конибодом: «Вектор-Канд», 2015. -152 сах. (с.90)
5. Зиёев И. Ғ., Зиёева З.И. Ахлоқ ва зебоишиносӣ, Китоби дарсӣ, Душанбе, 2019, 480 С. (116)
6. Инсон ва озодии ӯ дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ (маҷмӯи мақолаҳо). –Душанбе: Пойтахт, 2018. -208 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маҷлиси олий. –Душанбе, 2019. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.kumitaizabon.tj//>.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маҷлиси олий. –Душанбе, 2022. [Манбаи электронӣ]. URL: [https:// mfa.tj//](https://mfa.tj//).
9. Фалсафаи муосири тоҷик: мушкилот, дурнамо ва роҳҳои рушд// Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ (ш.Душанбе, 24.02.2021). Душанбе чопхонаи ДМТ, 2021. -384 с.
- 10.Цитаты изрусской литературы. Справочник. 5500 цитатот «Слова о полку...» до Полевина. К. Душенко. –М., Аттикус, 2008. 614 с.
- 11.Этика и эстетика. Харьков. ИД «ИНЖЕК» 2004. 132 с.
- 12.Этика. Пособие для студентов высших учебных заведений. Под общей редакцией д.ф.н. Л.В. Уварова. – Минск; БНТУ, 2006. -239 с.
- 13.Этика: учебник для бакалавров / под общ. ред. А.А. Гусейнова. –М.: Издательство Юрайт, 2015. -569 с.
- 14.[Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.hgu.tj/> (санаи мурочиат 17.04.2023).
- 15.[Манбаи электронӣ]. URL: [https:// www.carnegiecouncil.org/media/series/ethics-re-envisioned](https://www.carnegiecouncil.org/media/series/ethics-re-envisioned) (санаи мурочиат 13.05.2022).

16.[Манбаи электронӣ]. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/social> (санаи мурочиат 12.05.2023).

МУШКИЛОТИ АСОСИИ АХЛОҚ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақола мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки мушкилоти асосии ахлоқ дар замони муосирро мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор диҳад. Дар замони муосир ғояи кадрӣ қимати шахс ва ҳуқуқи имкониятҳои ӯ ҳамаро фарогиранда шудааст. Раванди ҷаҳонишавӣ ва фарҳанги манфиатҷӯӣ, манфиати шахсро омили асосии пешравӣ, шиори пешбарандаи замони муосир гардонд. Раванди ҷаҳонишавӣ дар қатори ҷанбаҳои мусбӣ, ҷиҳатҳои манфии камрангшавии арзишҳои фарҳанги миллӣ, костагии ахлоқро ба миён меорад. Ҳамчун аҳолии ҷаҳон, мо низ бо мушкилот ва нигарониҳо дар робита ба тағйирёбии иқлим, саломатии ҷамъиятӣ, вазъияти нугувори экологӣ, ҷангу таҳдидҳои геополитикӣ, хавфу хатари бемориҳои сироятӣ, муҳочирату терроризм ва ғайра рӯ ба рӯ мешавем. Дар мақола ҷиҳатҳои муҳимми арзишҳои ахлоқӣ, ки ҳаллу фасли масъалаҳои мазкур бо онҳо иртибот дорад, таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: ахлоқ, ҷаҳонишавӣ, мушкилоти ахлоқӣ, ахлоқи экологӣ, бӯҳрони экологӣ, биоэтика, исқоти сунъии ҳамл, трансплантатсия, клонкунӣ, солимии ҷисмонӣ ва маънавӣ.

ОСНОВНЫЕ ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

В данной статье автор рассматривает и исследует основные этические проблемы современности. В современном мире представление о ценности человека, его прав и возможностей стало всеобъемлющим. Процесс глобализации и корыстная культура сделали личный интерес главным фактором прогресса и ведущим лозунгом современности. Среди положительных сторон процесс глобализации влечет за собой и отрицательные стороны принижения ценностей национальной культуры, возникает безнравственности. Как население мира мы также сталкиваемся с проблемами и беспокойством, связанными с изменением климата, общественным здравоохранением, экологическими проблемами, геополитическими угрозами, инфекционными заболеваниями, миграцией, терроризмом и многим другим. В статье анализируются и обсуждаются важные аспекты нравственных ценностей, которые связаны с решением этих вопросов.

Ключевые слова: этика, глобализация, нравственные проблемы, экологическая этика, экологический кризис, биоэтика, искусственный аборт, трансплантация, клонирование, физическое и духовное здоровье.

MAIN ETHICAL ISSUES OF PRESENT

In this article, the author examines and explores the main ethical problems of our time. In the modern world, the idea of the value of a person, his rights and opportunities has become comprehensive. The process of globalization and selfish culture have made self-interest the main factor of progress and the leading slogan of modernity. Among the positive aspects, the process of globalization entails the negative aspects of belittling the values of national culture, immorality arises. As a

world population, we also face issues and concerns related to climate change, public health, environmental issues, geopolitical threats, infectious diseases, migration, terrorism and more. The article analyzes and discusses important aspects of moral values that are associated with the solution of these issues.

Key words: ethics, globalization, moral problems, ecological ethics, ecological crisis, bioethics, induced abortion, transplantation, cloning, physical and spiritual health.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қиматшоев Шафак Лутфишоевич – муаллими калони кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултаи фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17. E-mail: shafaq_1988@mail.ru Телефоннон: 935577704

Сведения об авторе: Киматшоев Шафак Лутфишоевич – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры истории философии и социальной философии факультета философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудакӣ 17. E-mail: Shafaq_1988@mail.ru Телефоннон: 935577704

Information about the author: Qimatshoev Shafak Lutfishoevych - Tajik National University, assistant of the department of History of Philosophy and Social Philosophy of the Faculty of Philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: Shafaq_1988@mail.ru Phone: 935577704

ИНКИШОФИ СОҲАИ МАОРИФ ДАР ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ

Саидзода М. С. – докторанти Ph.D-и кафедраи сотсиологияи ДМТ

Маориф манбаи асосии рушди миллӣ буда, дар тарбияи кувваи кории соҳибхтисос ва ташаккули иқтисодии ҷомеаи босубот нақши ҳалқунанда бозида, таъминоти илм, истеҳсолот, мақомоти идора бо кадрҳои баландхтисос яке аз вазифаҳои муҳимтарини маориф ба ҳисоб меравад, зеро иқтисодии зеҳнӣ ба омили муайянқунандаи рушди ҷомеа мубаддал мегардад. Таҷрибаи байналмилалӣ, дар навбати аввал дар кишварҳои рӯ ба инкишоф нишон медиҳад, ки манбаи асосии рушди босуръати иҷтимоӣ иқтисодии кишвар таҳсилоти миллат аст. Дар ҳама давру замон фаромӯш набояд кард, ки устувории ҳаёти маънавии ҷомеа, ваҳдати ягонагии миллат аз дилгармии корқунони соҳаи илму техника, маорифу маданият ҳифзи шаъну шарафи онҳо, андозаи иштироки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҷомеа, ҳамзамон аз идеологияи пешрафта ва ягонаи он вобаста аст. Устувории ҳаёти маънавӣ, инкишофи шахсият, ки дар заминаи он аз нуруи равшанфикрона ва пешрафта ташаккул ёфта, бо мафҳуми озодӣ ва идеологияи ваҳдати миллӣ зич алоқаманд аст. Инкишофи маънавӣ ва ваҳдат дар ҳамҷоягӣ ҳама вақт озодиро меҳақад. Дар сояи озодӣ ҳақиқат фирӯз мешавад ва ҷаҳон роҳи камолотро мепаёмояд. Рухе, ки истиқлолу ваҳдат надорад ва тобеи дигарон ё мутеи тамоюлоту шахвати

хеш аст, неруманд нест. Ин аст, ки сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб меёбад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои аввали ба душ гирифтани роҳбарии давлат ба мушкилоти зиёди иқтисодию иҷтимоӣ, ҷангу муҳочиратҳои шахрвандон нигоҳ накарда, кӯшиши зиёд ба харҷ медоданд, то сатҳи таълиму тарбия ва ба талаботи ҷаҳонӣ мутобиксозии низоми маорифро таъмин намоянд. Сарвари давлат ба ҳама ин мушкилиҳо нигоҳ накарда дар баромадҳояшон доимо қайд менамуданд, “то замоне, ки мо барои аҳли илму маориф, зиёиён, онҳое, ки офаранда, парваришдиҳанда ва муҳофизи маънавият, ахлоқ ва маърифати ҷомеа ҳастанд, зиндагии сазовору шоистаеро муҳайё накунем, мақому мартабаи онҳоро ба дараҷае, ки мебояд, баланд набардорем, ба пешрафт умед бастанамон душвор аст” [10, с. 40]. Ба хотири ин ҳадафҳои воло Президенти кишвар мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста кор мекарданд, аз равишу усулҳои гуногун истифода менамуданд ва таҷрибаи ҷаҳониро бо мақсади муваффақ шудан дар ин самт меомӯхтанд.

Маориф яке аз самтҳои калидӣ дар ҷаҳони муосир ва амалияи ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ба тамоми соҳаҳои ҷамъиятӣ тағйиротҳои ҷиддӣ ворид намуд. Дар ин давра, нақши сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф дар асоси вазифаҳои гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи демократӣ, ба давлати ҳуқуқӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ, инкишофи иқтисодиёти ҷамъиятӣ муайян карда мешуд. Маориф бояд ба таркиби афзалиятҳои ҷомеаи тоҷик ва давлат ворид мегардид. Давлат ва ҷомеа ба дарки нақши маориф ҳамчун омили муҳими инкишофи иқтисодӣ ва прогрессивии иҷтимоӣ, ки ғамхорӣ муҳимро дар сатҳи давлатӣ талаб менамояд, оғоз намуд.

Дар таърихи ташаккули истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон равандҳои инкишофи соҳаи маориф, аз тарафи олимони ватанӣ ба ду давра ҷудо карда мешавад:

– оғози ба даст овардани истиқлолият (9 сентябри соли 1991) то ба итмом расидани ҷанги шахрвандӣ (27 июни соли 1997) ва ба даст овардани устуворӣ (соли 2000);

– аз соли 2000 то ба имрӯз [8, с. 27].

Мавзӯи инкишофи маориф, имрӯз дар кишвар хеле муҳим аст, проблемаҳо дар ин соҳа хеле ҷиддӣ ба назар мерасад. Имрӯз таҳсилот бо панҷ забон – тоҷикӣ, русӣ, узбекӣ, қирғизӣ ва туркманӣ гузаронида мешавад. Хушбахтона баъди беҳбуд гардидани муносибатҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистон ҳамкориҳо дар соҳаи маориф бо суръати баланд дар ҳолати рушд аст. Ба хотири ба даст овардани натиҷаҳои баланд ва самаранок дар ин соҳа, амалӣ намудани як қатор чораҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, илмӣ ва ташкилӣ зарур аст. Аксарияти ин проблемаҳо бо эътирофи шароити воқеии инкишофи маориф дар ҷумҳурӣ, ҳам дар давраҳои гузашта ва ҳам дар давраи ҳозира ҳал намудан зарур аст. Баррасӣ, таҳлил, ва ҷамъбаст намудани ин масъалаҳо бо шароитҳои мухталифи иқтисодӣ ва иҷтимоии инкишофи ноҳияҳои мухталифи ҷумҳурӣ, аз ҷумла ҷой надоштани муносибатҳо ва принципҳои ташкилӣ ва методологӣ проблемаҳои мактабӣ дар шароити нав, ҷомеаи дунявӣ, ҳуқуқӣ, демократӣ мушкил ва мураккаб мегарданд.

Омӯзиши инкишофи маориф дар солҳои соҳибистиклолӣ ва вазъияти муосири он, шиносӣ бо проблемаҳои актуалии он, ошкор намудани самтҳои асосии мукамал намудани идоракунии мактаб дар давраи гузариш, шавку рағбати бузурги илмиро ба миён меорад, зеро имконият медиҳад, ки таҷрибаи бадастомада ва мақсади истифодаи он дар шароити муосири Тоҷикистон ҷамъбаст карда шаванд. Дар давраи муосир имконият нисбати омӯзиши проблемаҳои модернизатсияи маориф дар маркази тадқиқотҳо беҳтар гардидааст, ки он ҷустуҷӯи роҳҳои беҳтар намудани масъалаи мазкурро на танҳо дар кишвари мо ва кишварҳои ИДМ, балки дар тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ осон мегардонад, зеро ба таври ҷудоғона омӯзиши модернизатсияи системаи маориф ғайриимкон аст.

Бояд қайд намуд, ки ба андешаи сотсиологи ватанӣ Шоисматуллоев Ш., «дар ҷомеаҳои нисбатан рушдкарда ва устувор маълумот яке аз нишондиҳандаҳои муҳими мавқеи иҷтимоӣ ва вазъияти ба даст овардани муваффақият дар ҷомеа ба ҳисоб меравад. Васеъ намудани доираи маълумотнокии аҳоли, мукамал намудани системаи маориф ба равандҳои иҷтимоӣ таъсири бузург расонида, онро озод ва рушдкунанда мегардонад» [14, с. 122]. Шартҳои асосии рақобатпазирии ҳар кишвар, ин роҳи ислоҳоти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ки махсусан метавонад ба соҳаи маориф сармоягузорӣ намояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои комилҳукуки ҷомеаи ҷаҳонӣ дар давраи соҳибистиклолӣ бо мақсади ворид гардидан ба фазои ягонаи маорифи ҷаҳонӣ як қатор ҳуҷҷатҳои муҳимро коркард, қабул ва амалӣ намудааст. Дар Тоҷикистон раванди бунёди ҷомеаи демократӣ ва соҳаи маориф, ки ба таҷдиди инсон, ки қобилият бунёди созмони нави иҷтимоиро дорад, равона карда шудааст. Дар солҳои охир тағйиротҳо дар системаи сиёсӣ ва давлатӣ, асосҳои иқтисодӣ ба миён омадаанд, базаи ҳуқуқӣ барои инкишоф бунёд гардид, либерализатсияи муҳити ҷамъиятӣ амалӣ гардид, тағйиротҳо дар соҳаи арзишҳои маънавӣ ба миён омаданд [12, с. 182]. Раванди ислоҳоти маориф, чи тавре ки таҷрибаи байналхалқӣ нишон медиҳад, хеле мураккаб аст ва захираҳои зиёди моддӣ, молиявӣ ва меҳнатиро талаб менамояд. Системаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди ислоҳот қарор дорад. Дар ин давра, нақши сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф дар асоси вазифаҳои гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи демократӣ, ба давлати ҳуқуқӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ, инкишофи иқтисодиёти ҷамъиятӣ муайян карда мешуд. Давлат ва ҷомеа ба дарки нақши маориф ҳамчун омилҳои муҳими инкишофи иқтисодӣ ва прогрессивии иҷтимоӣ, ки ғамхорӣ муҳимро дар сатҳи давлатӣ талаб менамояд, оғоз намуд.

Мавқеи калидии дониш дар инкишофи иқтисодӣ, онро ба сарчашмаи асосии арзиши ҷомеаи пас аз саноатӣ ва иттилоотӣ мубаддал мегардонад, мавқеи маълумотро дар сохтори ҳаёти ҷамъиятӣ, муносибати ҷунин соҳаҳои он, ба монанди маълумот ва иқтисодиёт тағйир медиҳад. Ба даст овардани донишҳо, иттилоот, маҳорати нав, самтгириҳои мукамал ва инкишофи онҳо таъсири амиқ ба характери фундаменталии кормандон дар ҷомеаи пас аз индустриалӣ мерасонад. Фаъолияти таҳсилотӣ унсури муҳими инкишофи ҷамъиятӣ мегардад. Ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ муносибати байни маориф ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро дигаргун менамояд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикитсон нақшаи дастгирии сохторҳои мавҷудаи таълимӣ, бунёди ҳалқаҳои норасои система, дар давраи кӯтоҳро амалӣ намуда, соли 2000 мақсади стратегияи худро ба даст меорад. Аз соли 2000 давраи нав дар инкишофи соҳаи маориф оғоз гардид. Вазъияти устувори сиёсӣ, ки то ин давра ба даст оварда шуд, ба баланд гардидани сатҳи иқтисодӣ ва сиёсати иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Маблағгузори аз 41 млн сомони дар соли 2000, дар соли 2012 ба 1.6 млрд сомони мерасад. Дар соли 2013 танҳо аз буҷаи давлат 2 млрд сомони барои маориф ҷудо карда шудааст [6, с. 172].

Концепсияи миллии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаҳои перспективии сиёсати давлатро дар системаи маориф муайян менамояд ва самтҳои инкишофи онро ҳамчун стратегияи муҳими соҳа дар шароити муносибатҳои нави ҷамъиятӣ танзим менамояд. Мувофиқи Концепсия – мақсади стратегияи инкишофи маориф дар Тоҷикистон, бунёди базиси муосири маълумот дар асоси арзишҳои миллии ва умуминсонӣ, ворид гардидан ба фазои ягонаи байналхалқии маориф ба ҳисоб меравад.

Амалӣ намудани мақсадҳои нишондодашуда бояд бо риоя намудани принципҳои зерин ба роҳ монда шаванд:

– гузаронидани таҳқиқотҳои фундаменталӣ, ки дараҷаи омӯзиши баланди илмӣ ва амалӣ доранд, моҳияти маълумоти муосирро ошкор менамоянд, равандҳои тарбия ва таҳсилотро дар асоси барномаҳои инноватсионӣ муайян менамоянд;

– коркард ва мукамалгардонии намунаҳои нави давлатии маълумот дар асоси меъёрҳои байналхалқии мавҷудаи маориф;

– бунёди интегратсияи воқеии илм, маълумот ва истеҳсолот;

– амалӣ намудани технологияҳои нав, ки барои инсон меъёрҳои илмӣ, фарҳангӣ, техникӣ, маънавӣ ва тарбиявиро дастрас намуда, инкишофи ақлии инсонро ба тарафи бадастории донишҳо равона менамояд, рафтори дуруст ва мақбулро дар он арзишҳои ҳақиқии миллии ва умуминсонӣ ҷой дошта бошад, ташаккул медиҳад;

– дастовардҳои илм ва техника бояд ба хайрияи инсон ва амнияти ҳамарӯзаи ӯ равона карда шаванд;

– модернизатсияи бефосилаи системаи маориф дар асоси системаҳои эътирофгардида ва сазовори маорифи тамаддуни ҷаҳонӣ танзим карда шавад [11, с. 5].

Маориф на ҳама вақт ҳамчун арзиш қабул карда мешавад ва ҳамчун талабот дарк карда мешавад.

Метавон ҳадди ақал се самти асосии тағйиротро дар соҳаи маориф ҷудо намуд. Якум, самти умумии ҷаҳонии тағйироти парадигмаи асосии маориф, ки бо дигаршавии нави инкишофи иҷтимоӣ-фарҳангӣ алоқаманд аст. Дуюм, ҳаракати мактаб ва маориф дар самти интегратсия ба фарҳанги ҷаҳонӣ (демократикунонии мактаб, бунёди системаи таҳсилоти бефосила, гуманитаризатсия ва компютеризатсияи маориф, интиҳоби озоди барномаҳои таълимӣ, дар асоси мустақилияти мактаб ва муассисаҳои таълимии олии пайдо шудани ҷомеаи омӯзгорон ва хонандагон). Самти сеюм, дар мувофиқ намудани системаи маориф ба талаботи иқтисодиёти бозоргонӣ зоҳир мегардад. Ин дигаргуниҳо нишон медиҳанд, ки дар системаи маориф равандҳои мусбӣ ва манфии ҷомеа таҷассум меёбанд. Илова бар ин, дар

Тоҷикистони муосир мавзуи маориф воқеан аҳаммияти муҳимро касб намудааст.

Дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ 55 ҳазор кудакон ятим монданд, 26 ҳазор занон танҳо монданд ва зиёда аз як миллион одамон муҳоҷири меҳнатӣ гардиданд – ин ба бадшавии назорати кӯдакон, мушкилоти тарбияи кудакони бепадар оварда расонид. Вазифаи зинда мондани оила проблемаи маълумотро ба ҷои дуҷум мегузорад. Мувофиқи тадқиқоти Хазиначи байналхалқии асёр ва Бонки ҷаҳонӣ дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ тахминан 20% мактабҳо вайрон ва зиёда аз 1130 бинои мактабҳо қорҳои барқарорнамоӣ ва таҷҳизонидани пурраро талаб менамуданд. Ба ҷои 126 мактаби вайронгардида бунёди бинои нави мактаб барои 120 ҳазор нафар хонанда зарур буд. Ин проблемаҳо аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳал карда шуданд [7, с. 61].

Вазифаҳои бузурги дар назди системаи маориф қарордошта ва зарурати идомаи ислоҳоти он дар шароити вазъияти мураккаб бо таъмини шароити моддиву техникӣ, маҳдудияти захираҳо ва зиёдшавандаи омили демографӣ, воситаҳои иловагии молиявӣ ва қабули қарорҳои гуногунро талаб намуданд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои ислоҳот дар соҳаи маориф ба сиёсати худ ду самтро илова намуд: баланд бардоштани доимии андозаи маблағгузорӣ ба соҳаи маориф; мукамалгардонии сифати маълумот дар кишвар, ки хеле муҳим ба шумор меравад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба ғайр аз қисмҳои мавҷудаи системаи маориф, сохторҳои нави он бунёд карда шуданд, ки ба мустаҳкам намудан ва инкишофи бомуваффақ мусоидат менамоянд. Зеро, методҳои нави омӯзиш ва таълим, бешӯбҳа, ба талаботи замони ҷавобгӯ буда, ба талаботҳои байналхалқӣ мувофиқанд ва ба баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии зеҳнии аҳолии равона карда шудаанд. Баланд бардоштани сатҳи таълим ва тарбияи насли наврас дар оянда низ яке аз самтҳои афзалиятноки асосии қори роҳбарият ва Ҳукумати Тоҷикистон боқӣ мемонад. Илм ва маориф, бешӯбҳа, ба инкишофи ҷомеа мусоидат менамояд ва бевосита бо иқтисодиёт, фарҳанг ва дигар соҳаҳо, ки ба мустаҳкам намудани обрӯву эътибори давлат ва ҳалли проблемаҳои дохилӣ равона карда шудаанд, алоқаманд аст.

Яке аз вазифаҳои асосии модернизатсияи маориф – баланд бардоштани сифати маълумот ба ҳисоб меравад. Сифати маълумот ҳамчун категорияи мураккаб, характеристикаи интегралӣ системаи маориф, нишондиҳандаи маҷмӯавӣ эътироф карда мешавад, ки тамоми зинаҳои таҳсилот, инкишоф ва ташаккули шахсият, шароит ва натиҷаи раванди таълимӣ-тарбиявиро синтез менамояд; ин нишондиҳанда самаранокии фаъолияти муассисаи таълимӣ ба ҳисоб меравад, ки вазифаи асосии он тайёр намудани хатмкунандаи босифат мебошад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Қарор аз 1 ноябри соли 2006 таҳти рақами № 484 Концепсияи инкишофи маълумоти олии дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро тасдиқ намуд. Дар он якумин маротиба сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик ва дар дурнамо муайян карда шудааст. Мақсад ва вазифа, мундариҷа, сохтори маълумот, механизмҳои амалӣ намудани концепсияи миллии маълумот ошкор карда шудаанд.

Тамоми муқаррароти Консепсияи инкишофи маълумоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ки аз тарафи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар нашрияти нав) аз 23 июли соли 2016 таҳти рақами 1346 қабул карда шудааст, таҷассум гардидаанд [9, с. 16].

Инкишофи маориф дар шароити соҳибистиклолиро таҳлил намуда, метавон чунин хулосабарорӣ намуд:

– пас аз ба даст овардани истиклолият, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди дигар давлатҳои пас аз шӯравӣ бо мушкилоти ташаккули давлатдорӣ навин рӯ ба рӯ гардада, сиёсати нави давлатиро дар соҳаи маориф ҳамчун яке аз самтҳои калидӣ дар амалияи иҷтимоӣ-сиёсӣ коркард менамояд, ки омилҳои муҳими стратегияи таъмин ва инкишофи давлати оянда мегардад;

– вазъияти ноустувори давлат раванди ташаккули онро дар давоми солҳои зиёд тулонӣ мегардонад ва танҳо дар соли 2000 устувории комил ба даст меояд;

– раванди мувофиқгардӣ ба вазъияти нави геополитикӣ ва коркарди афзалиятҳои сиёсӣ ба шароити нави сиёсӣ иқтисодӣ ва маънавияу фарҳангии минтақавӣ ва глобалӣ ва соҳиб шудани Тоҷикистони соҳибистиклол ба мақоми воқеӣ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ;

– дарки нақши маориф ҳамчун омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ, раванди иҷтимоӣ ва ҳамчун соҳае, ки ғамхорӣ муҳимро дар сатҳи давлатӣ талаб менамояд.

Ҳамин тариқ, нақш ва масъулияти маориф барои рушди глобалии иҷтимоӣ иқтисодӣ, ислоҳоти иқтисодӣ, ташаккули низоми одилонаи ҷамъиятӣ ва муваффақияти миллату давлат афзун мегардад.

АДАБИЁТ

1. А. Л. Российское образование: социально-исторические контексты. - М.: Наука, 2008. 359
2. Дианова Н. Ф. Модернизация культуры и образования в условиях глобализации: философско-культурологический анализ. - Краснодар: ИД «Юг», 2011
3. Дюркгейм Э. Социология, Ее предмет, метод, предназначение. - М.: 2008;
4. Жуков В. И. Российские преобразования: социология, экономика, политика. - М.: Академический проект, 2003;
5. Курбанов А.Ш. Реформирование института образования в условиях трансформации Таджикского общества (социально-философский анализ). Душанбе 2010;
6. Лесная Л. В. Актуальные проблемы образования // Социально-политический журнал. - 1995,- № 2;
7. Назаров Р. Философия качества образования Таджикистана (социально-философский анализ) – Душанбе, 2008;
8. Назурлои А., Умари Ш. Ваҳдатовар. Душанбе 2014;
9. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 г. Душанбе 2011;
10. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Душанбе, 2016;

11. Разоқов, Т, Ҳасанов Ғ. Ҷонфидоёни соҳаи маориф. - Хучанд: Ношир, 2010;
12. Рахмонов Э.Ш. Рушди маориф асоси таҳкими аркони давлат. Душанбе 2009;
13. Смирнова Н. В. Социальные технологии реформирование образования в России Н. В. Смирнова, // Социально –политический журнал 1996 № 1;
14. Шоисматуллоев Ш. Поколение в системе образования. Душанбе, 1999

ИНКИШОФИ СОҲАИ МАОРИФ ДАР ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақолаи мазкур инкишофи соҳаи маориф дар шароити истиқлолияти давлатӣ баррасӣ гардидааст. Муаллиф бо таъя ба адабиётҳои илмӣ масъалаи инкишофи маорифро дар замони истиқлолият мавриди омӯзиш ва таҳлили илмӣ қарор додааст. Маориф яке аз самтҳои калидӣ дар ҷаҳони муосир ва амалияи ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ба тамоми соҳаҳои ҷамъиятӣ тағйиротҳои ҷиддӣ ворид намуд. Дар ин давра, нақши сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф дар асоси вазифаҳои гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи демократӣ, ба давлати ҳуқуқӣ, иқтисодии бозоргонӣ, инкишофи иқтисодии ҷамъиятӣ муайян карда мешуд. Давлат ва ҷомеа ба дарки нақши маориф ҳамчун омилҳои муҳими инкишофи иқтисодӣ ва прогрессивии иҷтимоӣ, ки ғамхорӣ муҳимро дар сатҳи давлатӣ талаб менамояд, оғоз намуд.

Дар ҷомеаи мутамаддин ва рушдфто низоми мактабу маориф, илму фарҳанг нақши калидӣ ва созандаро касб менамояд. Аз рушди соҳаи маориф, таълиму, тарбия дараҷаи неруи зеҳнӣ ақлонӣ ҳар як кишвар вобастагӣ дорад ва маҳз мактабу маориф, мутахассисони баландихтисос метавонанд рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ, илмӣ ва фарҳангии мамлакатро таъмин намояд. Аз вазъи мактабу маориф, донишу саводи мардум на танҳо ташаккули мутахассисони аз лиҳози сиёсӣ босавод, худшиносу ҳудогоҳ, балки сарнавишти сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодии мамлакат, ояндаи он вобастагии калон дорад. Масъалаҳои рушди мактабу маориф, тарбияи насли наврас, ҷавонон самти афзалиятноки сиёсати маънавибунёди Пешвои миллат ва Ҳукумати Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, барои рушди он ғамхорӣ ва тавачҷуҳи ҳамешагӣ ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: маориф, маданият, ахлоқ, ислоҳот, истиқлолият, давлат, иҷтимоӣ, таҳсилот, инкишоф, демократия, маълумот, таълим, тарбия, захираҳои моддӣ, мактаб, раванд;

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье рассматривается развитие сферы образования в условиях государственной независимости. Автор, опираясь на научную литературу, изучил и научно проанализировал вопрос развития образования в период независимости. Образование является одним из ключевых направлений в современном мире и социальной практике. После обретения государственной независимости Республика Таджикистан внесла серьезные изменения во все общественные сферы. В этот период роль государственной

образовательной политики определялась исходя из задач перехода Республики Таджикистан к демократическому обществу, к правовому государству, рыночной экономике, развитию народного хозяйства. Образование должно стать частью приоритетов таджикского общества и государства. Государство и общество стали понимать роль образования как важного фактора экономического и поступательного общественного развития, требующего серьезного внимания на государственном уровне.

В цивилизованном и развитом обществе система образования, науки и культуры играет ключевую и конструктивную роль. Уровень интеллектуальной и интеллектуальной мощи каждой страны зависит от развития сферы образования, обучения и воспитания, и именно школа и образование, высококвалифицированные специалисты могут обеспечить стабильное экономическое, социальное, научное и культурное развитие страны. От состояния школы и образования, знаний и грамотности народа во многом зависит не только формирование политически грамотных, самосознательных и творческих специалистов, но и политическая, социальная и экономическая судьба страны, ее будущее. Вопросы развития школы и образования, воспитания подрастающего поколения, молодежи считаются приоритетным направлением духовной политики Лидера нации и Правительства Таджикистана, и к его развитию проявляются постоянная забота и внимание.

Ключевые слова: образование, культура, нравственность, реформы, независимость, государство, общество, образование, развитие, демократия, информация, образование, воспитание, материальные ресурсы, школа, процесс.

DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF EDUCATION IN CONDITIONS OF STATE INDEPENDENCE

This article discusses the development of education in the conditions of state independence. The author, relying on scientific literature, studied and scientifically analyzed the issue of the development of education in the period of independence. Education is one of the key areas in the modern world and social practice. After gaining state independence, the Republic of Tajikistan has made major changes in all public spheres. During this period, the role of the state educational policy was determined on the basis of the tasks of the transition of the Republic of Tajikistan to a democratic society, to the rule of law, a market economy, and the development of the national economy. Education should become part of the priorities of the Tajik society and the state. The state and society began to understand the role of education as an important factor in economic and progressive social development, requiring serious attention at the state level.

In a civilized and developed society, the system of education, science and culture plays a key and constructive role. The level of intellectual and intellectual power of each country depends on the development of education, training and education, and it is schools and education, highly qualified specialists that can ensure the stable economic, social, scientific and cultural development of the country. Not only the formation of politically literate, self-aware and creative specialists, but also the political, social and economic fate of the country, its future largely depends on the state of the school and education, knowledge and literacy of the people. The

development of schools and education, the upbringing of the younger generation, youth are considered a priority in the spiritual policy of the Leader of the Nation and the Government of Tajikistan, and constant care and attention are shown to its development.

Key words: education, culture, morality, reforms, independence, state, society, education, development, democracy, information, education, upbringing, material resources, school, process.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Муҳаммад Саидхон – докторанти Ph.D, факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефонфон: (+992) 906229090. E-mail: muhammad_saidzoda@mail.ru

Сведения об авторах: Саидзода Муҳаммад Саидхон – Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17 Телефонфон:(+992) 906229090. E-mail: muhammad_saidzoda@mail.ru

Information about author: Saidzoda Muhammad Saidhon – Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 906229090. E-mail: muhammad_saidzoda@mail.ru

ТАҲДИДҲОИ АСОСИИ ОЛАМИ МУОСИР ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА АМНИЯТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Холов Х. К. – н.и.с., дотсенти кафедраи сиёсатишиносии ДМТ

Дар олами муосир ханӯз ҳам равандҳои геополитикӣ мураккабу печида боқӣ монда, боиси афзоиши муҳолифату низоъҳо, шиддат гирифтани рақобат ва талоши давлатҳои абарқудрат барои тавсеаи нуфуз дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон гардидаанд. Ин ҳолат боиси ба миён омадани таҳдиду хатарҳои бесобиқаи амниятӣ гардида, дар маҷмӯъ, ба сохтори бунёдии муносибатҳои байналмилалӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Дар чунин шароити зудтағйирёбандаву таҳаввулотӣ босуръати вазъи сиёсии ҷаҳон, ки боиси ҳарчи бештар вусъат гирифтани низоъҳои байнидавлативу байнимазҳабӣ, авҷи ҷинойтҳои муташаккили фаромиллӣ, терроризму экстремизм, ҷангҳои таҳдидҳои иттилоотӣ ва ғайра гардидааст, ҳифзи истиқлолияти комили давлат, ҳимояи марзу буми он ва таъмини амнияти давлату миллат барои ҳар як кишвари соҳибистиклол, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи аввалиндараҷа ва ҳаётан муҳим ба шумор меравад. Ҳамзамон, тағйирот ва дигаргуниҳои куллии дар фазои геополитикии олам бавучудода, ҳамчун ҳолати сифатан нави муносибатҳои ҳеҷ як кишвареро бе тараф гузошта наметавонад. Барои ҳар як давлат дар раванди муқаррар намудани муносибатҳои стратегӣ бо кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ дар мадди аввал қарор додани таъмини амният ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ тақозо мегардад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин ҳолат истисно нест.

Дар олами муосир вобаста ба муносибатҳои байниҳамдигарии кишварҳои манфиатҳои геополитикиву геостратегии онҳо дар алоқамандӣ ба низоми минтақавӣ рушд мекунад. Осиёи Марказӣ ҳамчун минтақаи муҳими аҳамияти геополитикидошта ҷойи мусоид барои ҳамкориҳои бисёрсамта маҳсуб меёбад. Мавқеи хуби географӣ, сарватҳои фаровони табиӣ, махсусан захираи бойи нафт ва газ, инчунин, дигар захираҳои табиӣ аҳамияти стратегидошта тавачҷӯҳи қудратҳои ҷаҳониро беш аз пеш ба худ ҷалб намудааст. Вобаста ба рӯзафзун гардидани ҷунин манфиатҳо ва махсусан, кишварҳои абарқудрати ҷӣ сатҳи минтақавӣ ва ҷӣ ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама, аз навъи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо сарчашма мегирад. Ҷунин раванди таҳаввулот ва диққатҷалбнамоии Осиёи Марказӣ баёнгари он аст, ки ин минтақа тадриҷан ворид ба бозии хеле хатарнок мегардад. Ҷарҷанд, ки дар тӯли таърих ҷунин «бозиҳо» ҳамеша ба зарари мардуми тоҷик ва ҳамзамон ташаккули давлати Тоҷикистон анҷомидааст, вале ҷунин «бозиҳо» ҳанӯз ҳам идома доранд.

Шурӯи ин «бозиҳо» таърихи тулонӣ дорад. Нахуст, сабаби асосии бозиро аз ҳар гуна имкониятҳо истифода бурда, минтақаро дар зери таъсири хеш қарор додани ду империя-Империяи Британия ва Империяи Россия ташкил меод [10, с.67]. Ҷанӯз дар нимаи дуоми асри XIX бо баробари оғоз гардидани раванди мустамликагардонии Осиёи Марказӣ аз ҷониби Россия ва ворид гардидани моли рус ба бозори минтақа байни англисҳову русҳо рақобат пайдо гардида, ба муқобилияти доимӣ табдил меёфт. Аммо ба имзо расидани созишнома дар хусуси муайян намудани сарҳад дар байни ду қударати ҷаҳонӣ Британия ва Россия дар соли 1895 ин бозиҳо ба итмом нарасида, то ба ҳол дар шакл, сифат ва андозаи нав ва ҳамзамон бо иштироки бозингарони ҷадид идома доранд. Ташаккул ёфтани Иттиҳоди Шӯравӣ бо дарбаргирии минтақаи Осиёи Марказӣ низ натавонист ба ҷунин «Бозии бузург» хотима бахшад. Ҷаракати мусаллаҳонаи ақсулинқилобии босмачигарӣ дар Осиёи Миёна дар солҳои 1918-1938 ифодакунандаи давоми мантиқии ҷунин «Бозии бузург» бо тарҳи нав маҳсуб меёфт. Он як шакл муборизаи ақсулинқилобӣ бар зидди Ҷоқимияти Шӯравӣ бо шиорҳои «ҷанги муқаддас» буд, аммо воқеан, хосияти ирриҷой дошт. Яқинан ин гуна ҳодисаҳоро метавон ҳамчун фоҷеаи геополитикӣ барои мардуми тоҷик арзёбӣ кард.

Айни замон, ки Осиёи Марказӣ ба як минтақаи муҳими геостратегӣ табдил ёфтааст, дар доираи консепсияи минтақавии геополитикии «Бозии бузурги Осиёи Марказӣ» яку яқбора лоиҳаҳои гуногуни геополитикӣ: лоиҳаҳои америкоии «Роҳи нави Абрешим» ва «Осиёи Марказии бузург», лоиҳаи русии «Иттиҳодияи иқтисодии Авруосиё» ва лоиҳаҳои хитоии «Камарбанди иқтисодӣ дар Роҳи Абрешим» ва «Яқ камарбанд - як роҳ» тарҳрезӣ гардида, бо ҳам сабақат менамоянд [3, с.237]. Ҷамаи ин лоиҳаҳои геополитикӣ тақрибан дар як вақт пайдо шуда, сиёсати абарқудратҳоро дар муносибат ба кишварҳои Осиёи Марказӣ муайян менамоянд. Рақобати байни ин абарқудратҳо ҷиҳати ба сифати бозингари асосӣ ва нақши калидӣ бозидан худ ҳамчун манбаи хатар ба амнияти минтақа ба ҳисоб меравад. Ҷамзамон, барои ба ҳадафҳои худ расидан қудратҳои ҷаҳонӣ дар ақсари ҳолат манфиатҳои миллии кишварҳои минтақаро сарфи назар менамоянд, ки ин низ дар навбати худ ҳамчун таҳдид ба амнияти миллии кишварҳо оварда мерасонад. Муносибат ва мавқеъгирии ҳар яке аз ин абарқудратҳои ҷаҳонӣ

махсусиятҳои худро дорад. Ҳарчанд, дар алоҳидагӣ ва дар муносибати дутарафаи ҳар як кишвари минтақа бо ин абарқудратҳо, яъне Россия, Чин ва ИМА муваффақиятҳои чашмрас ба назар мерасанд, аммо яку яқбора бархӯрд намудани манфиатҳои ин қудраҳои бузурги ҷаҳонӣ ва ҳамзамон чанд қудрати минтақавӣ эҳтимолияти таҳдид ба амнияти минтақаро боз ҳам зиёдтар мегардонад.

Феълан, ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дар доираи ташкилоту иттиҳодияҳои гуногуни байналхалқиву минтақавӣ бо давлатҳои Россия ва Чин, аз қабيلي Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), Созмони ҳамкории Шанхай (СХШ), Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ (СААД) ва Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё (ИИА) ҳамкориҳои назаррас доранд [16, с.288]. Федератсияи Россия, ки айни замон ҳамчун ташаббускори асосии татбиқи ин барномаҳо мебошад, мехоҳад тавассути ин созмонҳо на фақат амнияти кишварҳои Осиёи Марказиро ҳифз намояд, балки пеш аз ҳама мехоҳад манфиатҳои сиёсӣю иқтисодӣ ва геополитикиву геостратегии худро дар минтақа ба таври пайваста пайгирӣ намояд. Аммо дар пасманзараи ҳама гуна ҳамкориҳо ҳастанд масъалаҳои, ки ҳамчун таҳдид ба амнияти миллии кишварҳои мустақил баромад менамоянд.

Яке аз самтҳои афзалиятнок ва муҳими ҳамкории Федератсияи Россия бо кишварҳои Осиёи Марказӣ ин соҳаи ҳарбӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамсоягӣ бо Афғонистон худ ҳамчун манбаи ҳама гуна таҳдид ва хатар аст, ки пеш аз ҳама, ба радикализи исломӣ асос ёфтааст. Базаҳои ҳарбии Россия дар ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон дар асоси шартномаҳои байниҳукуматӣ барои иҷораи бисёрсола ҷойгир карда шудааст. Табиист, ки дар шароити кунунӣ кишварҳои минтақа вобаста ба чандон номувофиқатии имконоти иқтисодӣю техникӣ аз кӯмаки ҳамсоякишвари шимолии худ истифода намуда, нерӯи ҳарбии қудратманд месозанд ва бо Россия бо мақсади таъмини амнияти минтақавӣ ҳамкорӣ менамоянд. Аз як ҷиҳат таъмини амнияти минтақавӣ Осиёи Марказӣ ин таъмини амнияти худӣ Россия ба ҳисоб меравад. Дар ин самт вохуриҳои пайвастаи сарони кишварҳои минтақа бо Президенти Федератсияи Россия ва ҳамзамон, дастгирии пайваста ёфтани чунин масъалагузориҳо аз ҷониби Россия шаҳодати он аст.

Дар доираи чунин «Бозии бузург» ИМА ва шариконаш ҷиҳати ба даст гирифтани нақши асосӣ дар минтақа лоиҳаи геополитикии «Осиёи Марказии бузург»-ро тарҳрезӣ намудаанд, ки ба таври кулӣ ба муқобили ҳадафҳо ва лоиҳаҳои геополитикии Россия ва Чин нигаронида шудааст. Дар чунин бозӣ имкониятҳои иқтисодии ИМА барои расидан ба ҳадафҳои худ хело мувофиқ аст. Ҳамзамон, ИМА, ки ба сифати кишвари асосии идоракунандаи ташкилоти сиёсӣю ҳарбии НАТО баромад мекунад, аз ҳама гуна имкониятҳо ва доираи ҳамкориҳо истифода намуда, мекӯшад то нуфӯзи дигар бозингаронро дар минтақа танг намояд. Пас аз таҳаввулоти ҷиддӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ ва муттамарказ гардидани кишварҳои олам ҷиҳати мубориза ба муқобили терроризми байналхалқӣ ва экстремизми динӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дар доираи барномаи «Ҳамкорӣ барои сулҳ» бо ташкилоти НАТО ҳамкориро оғоз намуданд, вале дар татбиқи барномаҳои сиёсӣ ин ҳуҷҷат ҳеч гунна нақши муҳим ва меҳварӣ надорад.

Лоиҳаи геополитикии «Камарбанди иқтисодии Роҳи Абрешим» асосан робитаи иқтисодии Ҷумҳурии Чинро дар алоқамандӣ бо кишварҳои Осиёи Марказӣ ба назар гирифта, дар ин самт воқеӣ гардонидани як қатор ҳадафҳои стратегиро мақсади ниҳонии худ қарор медиҳад. Лоиҳаи зикршуда яке аз ҳадафҳои стратегӣ ва бузурги иқтисодии Чин ба ҳисоб рафта, воқеӣ гардидани он нақш ва ҷойгоҳи иқтисодии ин кишвари абарқудрати ҷаҳониро натанҳо дар Осиёи Марказӣ, балки то ҳудуди Аврупо метавонад ба таври комил тағйир диҳад. Афзалиятнокии воқеияти лоиҳа дар он аст, ки илова ба роҳи мошингард сохтмони роҳи оҳан низ ба нақша гирифта шудааст, ки кишварҳои минтақаи мавриди назарро аз лиҳози равобити коммуникатсионӣ пайванд мекунад. Аз ин ҷост, ки Ҷумҳурии Чин дар Осиёи Марказӣ ҷиҳати ноором кардани вазъият манфиатдор нест, вале рақибони дигар бо ноором намудани вазъ дар минтақа кӯшиш менамоянд, то нуфузи иқтисодии Чинро танг гардонанд.

Воқеан, дар чунин шароити бархурди бузургтарин қудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ таҳлили вазъи сиёсӣ иқтисодии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар иртибот ба масъалаи ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таъмини амнияти давлатӣ хеле печидаву сарбаста аст. Дар ин «Бозии бузург» аз ҷониби ин ё он абарқудрат сурат гирифтани як амали ноҷо метавонад ҳар гуна паёмади манфӣ, аз ҷумла сабаби аз байн рафтани амнияти минтақа гардад. Зеро бархурди манфиатҳои Россия, Чин ва ИМА омили асосии таҳдидкунанда ба амнияти кишварҳои минтақа гардида, ба раванди сиёсӣ идеологии онҳо таъсир расонида, метавонад боиси ба таҳрик даровардани низоъҳои дохилӣ гардад.

Дар навбати худ, чунин ба назар мерасад, ки "Бозии Бузург"-и геополитикӣ дар Осиёи Марказӣ бо нерӯи нав ва дар шакли хеле аҷиб барқарор мешавад. Ин дар арифметикаи геополитикӣ ба таври маҷозӣ чунин инъикос ёфтааст: барои ИМА " $5 + 1 = 5$ ", барои Россия " $5 + 1 = 6$ ", барои Чин " $5 + 1 = x$ " [12, с.65]. Дар чунин шароити кишварҳои Осиёи Марказиро зарур аст, ки формулаи стратегии минтақавӣ " $5 + 0$ " -и худро бо дарназардошти принсипи истиқлолияти комили кишварҳо ва ғояи арзиши аслии минтақа дар таркиби панҷгона ташкил намоянд. Ин равиш, аслан нав нест. Татбиқи он барои кишварҳои минтақа дар шароити феълӣ ногузир аст. Зеро ҳарчи бештар аз он дур шудан боиси ба вучуд омадани мушкилоти дохилию байниҳамдигарии кишварҳо ва ё таҳти фишори омили берунии геополитикӣ қарор гирифтани минтақа мегардад. Консепсияи $5 + 0$ чунин маъно дорад:

– Осиёи Марказӣ ҳамчун воҳиди том барои вуруди дигар давлатҳо пӯшида аст, яъне аз ҷиҳати сохторӣ пӯшида, аммо аз ҷиҳати функционалӣ кушода аст. Ин формула бояд принсипи роҳнамои рушди минтақа бошад;

– зарур аст, ки ҳарчи бештар воҳуриҳои машваратии президентҳои давлатҳои Осиёи Марказӣ ҷиҳати барқарорсозии Созмони ҳамкории кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ин ё он шакл вусъат ёбад;

– ҳангоме, ки сиёсати пешгирифтаи ИМА, Россия ва Чин дар минтақаи Осиёи Марказӣ таҳлил мегардад, дақиқан муайян мегардад, ки онҳо аксар вақт ин сиёсатро тавассути гуногунҷабҳагии манфиатҳои худ баррасӣ мекунанд. Аз ин ҷост, ки махсусан дар шароити феълӣ ҳифзи манфиатҳои худ кишварҳои Осиёи Марказӣ, бавижа манфиатҳои муштараки онҳо ҳамчун минтақаи ягона ҳарчи бештар муҳим аст;

– зарур аст, ки узвияти ду давлат (Қазоқистон ва Қирғизистон) дар иттиҳоди гумрукии Иттиҳодияи иқтисодии АвруОсиё ба муносибатҳои мутақобилаи судманди байниҳмдигарии кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳалал нарасонад (масалан, мушкилоти номуайянии марзӣ, ки байни Тоҷикистону Қирғизистон вучуд дорад ва боиси ба таври пайваста сар задани мочаро дар байни аҳолии наздимарзӣ мегардад) ва ғайраҳо.

Қайд намудан бамаврид аст, ки хусусияти таъсиррасонии геополитикӣ, низоми ҳамкорӣ ва ҳадафҳои иштирокчиёни бозӣ дар минтақа гуногун аст. Дар баробари се бозингари асосӣ (Россия, ИМА ва Чин), инчунин давлатҳои Иттиҳоди Аврупо, Туркия, Эрон, Ҳиндустон ва Покистон кӯшиши дар минтақа соҳибнуфӯз будан ва ташкили эътилофҳои гуногуни заминаи тамаддунӣ ва минтақавидоштаро менамоянд. Аз ин лиҳоз, онҳо низ ба сахнаи бозиҳои сиёсӣ ворид гашта, ба тадриҷ аз ҳадафҳои худ пуштибонӣ мекунанд. Барои он ки моҳияти стратегияи кишварҳои Осиёи Марказӣ, бахусус Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик барои иштироки ин кишварҳо дар истифодаи захираҳои табиӣ ва сохтмони роҳҳои фароқитъавӣ (трансконтиненталӣ), инчунин набардҳои сиёсӣ хеле бузург аст.

Тавре таъкид гардид, кишварҳои ғарбӣ, бахусус ИМА, ки минтақаи Осиёи Марказиро дар сиёсати худ хеле муҳим ва стратегӣ баррасӣ менамуд, бо ба вучуд омадани шароити нав ва бо мақсади ҷойгир шудан дар ин минтақа даст ба амалу талошҳо заданд. Дар муқобили он Россия, ки ин минтақаро ҷузъи сарҳадоти амниятии худ муаррифӣ мекард, дар талоши он буд, ки дасти дигар рақибонро аз ин минтақа кӯтоҳ кунад.

Чин раванди устуворшавии мавқеи геополитикии худро дар самтҳои мухталифи ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва фарҳангӣ сиёсӣ дар минтақаи мазкур ба роҳ мондааст, ки асоси онро истифодаи қувваи нарм ташкил медиҳад. Қувваи нарм механизми асосии ташаккули имиҷи геополитикии Чин дар минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад. Чин аллақай ба як қатор захираҳои табиӣ ва манбаҳои энергетикӣ минтақа дастрасӣ пайдо намуда, бо дар назардошти императивҳои геостратегияи худ як қатор барномаҳо ва равандҳоро дар минтақа ҷаъол намудааст. Ҳар қадаре, ки Чин ба манбаҳои энергетикӣ кишварҳои минтақа дастрасӣ пайдо намояд, ҳамон қадар раванди рушду инкишофи кишварҳои минтақа зери таҳдиду хатар қарор мегирад. Илова бар ин кишварҳои минтақа марҳилаи сифатан нави рушду инкишофро паси сар намуда истодаанд ва қисми зиёди онҳо имкониятҳои молиявӣ ва моддиву техникаи пурра истифода намудани захираҳоро надоранд. Аз ин сабаб набудани имконияти қоркард ва истифодаи захираҳои табиӣ, инчунин дастрасӣ пайдо намудани қудратҳои бузургро ба манбаҳои энергетикӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ қуллайтар мегардонад.

Таҳаввул дар геополитикаи минтақаи Осиёи Марказӣ, пайвандҳои таърихӣ Тоҷикистон, Эрон, Туркия, Афғонистон ва Чин бо кишварҳои Осиёи Марказӣ шароити навро дар ин минтақа ба бор овард, ки Тоҷикистон, Узбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон дипломатияи навро бо ин кишварҳо ба роҳ андозанд ва нисбат ба ояндаи минтақа стратегияҳои мушаххас дошта бошанд. Таваҷҷуҳи ин кишварҳо, ҳамчунин кишварҳои Ғарб ба Осиёи Марказӣ фурсати муносибиро ба вучуд овардааст.

Бахусус, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хотири берун баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ, рушду пешрафти иқтисод, беҳбуди ҳаёти иҷтимоии мардум, таҳкими Истиқлолияти давлатӣ ва миллӣ фурсати хуб ва имконоти васеъро ба вуҷуд овард. Ҳамин аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии худ "сиёсати дарҳои кушода"-ро эълон кард, то ин ки қабл аз ҳама бо ҳамсоҳҳои худ робитаи дӯстона ва хуб дошта бошад.

Аз ин лиҳоз, ҷиҳати таъмини амнияти минтақавӣ, алалхусус ҳифзи манфиатҳои миллӣ дар шароити шиддат ёфтани рақобатҳои геополитикиву геоиқтисодӣ ва афзоиши таҳдиду хатарҳои глобалӣ, ҷӣ тавре ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии мамлакат иброз намуд, «ҳимояи манфиатҳои миллӣ ҳамчун ҳадафи асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ханӯз дар ибтидои истиқлолияти давлатӣ дар асоси усули муносибатҳои баробарӣ ва дӯстӣ бо тамоми кишварҳои ҷаҳон муайян ва поягузори гардида буд, боқӣ мемонад» [1].

Бо дарназардошти вазъияти мавҷуда сиёсати аз лиҳози илмӣ ва таҳлилӣ асосноккардашуда бояд дар минтақа амалӣ карда шавад. Нигоҳ доштани мувозинати сиёсӣ геополитикӣ бо ин кишварҳои абарқудрати олам аз ҳар ҷиҳат хеле муҳим аст, зеро ба ҳолати бӯҳронӣ омадан ва нооромгардии вазъияти сиёсии яке аз кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонад сабабгори ноамн гардидани вазъияти кишвари дигари минтақава ҳатто ҷаҳон гардад.

Дар воқеъ, масъалаи таъмини амнияти минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ хислати мураккаби геополитикӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дорад. Душвории он дар таъсири бисёрсатҳаи омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба ҳолати амнияти минтақа инъикос мегардад. Масалан, дар ҷаҳони муосир дар баробари раванди ҷаҳонишавӣ минтақагарои муносибатҳои байналхалқӣ ҷараён дорад, ки барои кишварҳои Осиёи Марказӣ хос мебошад. Яке аз сабабҳои ташаккули кишварҳои Осиёи Марказӣ ба воҳиди ягонаи геополитикӣ таъмини амният ба шумор меравад. Таъмини амнияти миллии кишварҳои нави мустақил бо роҳи бунёди низоми бисёрсатҳаи амнияти минтақавӣ ба даст меояд, ки тавассути ҳамкориҳои мутақобилаи бисёрҷонибаи онҳо ба даст меояд. Кишварҳои ҳамкориҳои Осиёи Марказиро созмон доданд иштирокчиёни созмонҳои минтақавию байналхалқӣ ба шумор мераванд, ки унсурҳои низоми амнияти ҳам минтақавӣ ва ҳам ҷаҳониро ташкил медиҳанд. [6].

Ҳарчанд дар солҳои охир тамоюли густариши ҳамкориҳо ва равандҳои ҳамгироӣ дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ дар авҷ аст, аммо ҳолатҳои низ вуҷуд доранд, ки боиси халалдор гардидани муносибатҳои судманд дар байни ҳуди давлатҳои Осиёи Марказӣ мегарданд. Аз ҷониби дигар, саривақт ҳал нагардидан ва ба таври тӯлонӣ бетағйир мондани масъалаҳои алоқаманд ба таъмини амният ва ҳифзи манфиатҳои миллии давлатҳои Осиёи Марказӣ корро дар ин самт печидатар гардонидааст. Масалан, яке аз онҳо ҳифзи тамомияти арзӣ мебошад, ки аҳамиятнокиаш чандин сол аст идома дорад. Мушкилоти зиёди ҳалношудаи сарҳадӣ, ки аз собиқ ИҶШС мерос мондааст, имрӯз ҳам дар доираи минтақа ҳалли ҳудро наёфтааст ва метавонад ба амниятро оромии минбаъдаи ҳам кишварҳо ва ҳам минтақа хавфи воқеиро ба вуҷуд орад. Махсусан, дар солҳои охир ба таври пайваста ба вуҷуд омадани мочарои сарҳадӣ байни Тоҷикистону Қиғизистон муносибати дӯстона ва

хусни тафохуме, ки дар байни ду кишвари ҳамсоя солиёни зиёд реша давонида буд, то андозае ҳалалдор ва ҳатто сард низ намуд.

Аз ин лиҳоз, масъалаҳои ҳалношудаи сарҳадӣ сабаби ба вучуд омадани мушкилоти зиёди маъмурию хоҷагидорӣ мегардад. Баъзе иншооти кишоварзӣ ва саноатии дар сарҳади давлатҳо ҷойгир буда, ба монанди иншооти идоракунии об, замин ва чарогоҳҳо дар байни Тоҷикистону Қирғизистон ва кони нафту газ дар сарҳади байни Ўзбекистон ва Туркменистон ба қадом кишвар мансуб будани он ҳанӯз ҳам номуайян боқӣ мондааст ва сабаби ба таври пайваста ба вучуд омадани мочаро дар байни аҳолии ҳаммарзи кишварҳо мегардад. Набудани ҷудокунии сарҳад байни давлатҳои Осиёи Марказӣ ва мавҷудияти анклав ва эсклавҳо шиддатро байни давлатҳои минтақа ба таври сунъӣ густариш медиҳанд. Ин мушкилот ба тамоми кишварҳои минтақа дахл дорад.

Барои кишварҳои Осиёи Марказӣ масоили таъмини амният бевосита бо ҳифзи суботи миллӣ, томият, ҳалли мушкилиҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ алоқаманд мебошад. Таҳдиду хатарҳои замони муосир ноустувории раванди рушди мавзунӣ кишварҳои минтақаро афзун менамоянд. Аллакай аз солҳои аввали мустақилият возеҳ гардид, ки раҳой аз бӯҳрони иқтисодӣ, таъмини амнияти давлатӣ, болоравии мақоми кишвар дар низоми ҷаҳонӣ ба роҳ мондани равобитро дар тамоми соҳаҳо байни кишварҳои аъзои Иттиҳоди давлатҳои мустақил, ҳамҷавор ва ҷомеаи ҷаҳонӣ тақозо менамояд.

Дар чунин давраи ҳассос ва вазъи зудтағйирёбандаи олам ҷиҳати ҳифзи истиқлолияти миллӣ, тамомияти арзӣ, амнияти давлатӣ ва ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳимми миллӣ андешидани чораҳои зарурӣ таъхирнопазир ва ногузир аст. Аз ҷумла, дар ин маврид Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Раҳмон таъкид менамояд, ки «вазъи имрӯзаи ҷаҳон ва минтақа моро водор месозад, ки ба масъалаи таъминоти Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар беш аз ҳар вақти дигар тавачҷуҳи ҷиддӣ диҳем. Зеро вазифаи аз ҳама муҳим - ҳимояи марзу буми давлат, таъмини амнияти давлату миллат ва ҳифзи суботу оромии ҷомеа, пешгирӣ ва бартараф кардани ҳама гуна таҳдиду хатарҳои берунӣ, таъмини волоияти қонун ва тартиботи ҷамъиятӣ ба зиммаи Қувваҳои Мусаллаҳ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ воғузур гардидааст» [1].

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз вучуд доштани баъзе мушкилот айни замон дар минтақаи Осиёи Марказӣ то андозае тамоюли густариш ёфтани робитаҳои байниминтақавӣ ба таври мусбӣ мушоҳида мегардад. Ҳамзамон, афзоиш ёфтани робитаҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва савдои мутақобилаи дохилиминтақавӣ, ки аз солҳои 90-уми асри XX коҳиш ёфта буд, тамоюли хуб аст. Имрӯз кишварҳои Осиёи Марказӣ ба рушди ҳамкориҳои минтақавӣ, татбиқи лоиҳаҳои муштарак ва ҳалли якҷояи мушкилоти ба амнияти минтақавӣ таҳдидкунанда саҳмгузорӣ доранд. Ҳангоме, ки кишварҳо мушкилоти минтақавии худро, аз қабилӣ таъмини амният, демаркатсия ва делимитатсияи сарҳад, истифодаи обҳои байнисарҳадӣ ва аз як сарҳад ба сарҳади дигар гузарандаро мунтазам ҳаллу фасл менамоянд, ҳамкорӣ дар Осиёи Марказӣ дар тамоми соҳаҳо густариш меёбад.

Дар навбати худ қайд намудан зарур аст, ки бисёр таҳдиду хатар ва даъватҳои, ки ҳамчун пайомади равандҳои глобализатсионӣ вестернизатсионӣ ба ҳисоб мераванд, ба ҳам алоқамандии ногусастанӣ доранд. Зеро ҳамаи ин

падидаҳои манфӣ, аз қабилӣ терроризму экстремизм, ҷангҳои иттилоотӣ мазҳабӣ, бархурди тамаддунҳои зуҳури шакли навини «ҷанги сард» натиҷаи фаъолияти бошуурона ва эҷодкоронаи одамон ва махсусан, қудратҳои пешрафтаи олами мутамаддинанд. Аз ин лиҳоз, яке аз самтҳои асосии таъмини амнияти миллӣ дар шароити Тоҷикистони муосир ин таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад. Нисбати амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳдиду хатарҳо ҳам аз дохил ва ҳам аз хориҷ ба таври ҷиддӣ вучуд доранд. Нерӯҳои, ки зидди сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Тоҷикистон ҳастанд, ҷӣ дар дохил ва ҷӣ дар хориҷи кишвар мавҷуданд. Онҳо аз ҷузъитарин фазои холии иттилоотии мамлакат моҳирона истифода намуда, маълумоти харобсоз ва иғвоангезонаро паҳн менамоянд.

Чунин сураат гирифтани вазъиятро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ 26 январи соли 2021 таъкид намуда, иброз дошт, ки «пайравони созмонҳои террористиву экстремистӣ барои ноором сохтани вазъият дар ҷомеа ва тафриқаандозиву барангехтани низоъҳои диниву мазҳабӣ кӯшиш карда, барои гумроҳ сохтани сокинони мамлакат, баҳусус, ҷавонон ва ба созмонҳои манъшуда ҷалб намудани онҳо аз шабакаҳои интернетӣ васеъ истифода мекунанд. ...Онҳо то ба ҳол аз хориҷи кишвар бо тамоми роҳу воситаҳои кӯшиш карда истодаанд, ки ҷомеаи моро ноором сохта, фарҳангу мазҳаби бегоноро ба сари мардуми мо таҳмил кунанд» [2].

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ ташаккули фазои иттилоотии ҷаҳонӣ ва тавсеаи технологияҳои иттилоотӣ ба мушоҳида мерасанд. Ҳамзамон рушди соҳаҳои гуногуни ҷомеа истифодаи технологияҳои иттилоотиро тақозо менамояд. Ба ибораи дигар, айни замон ҳеҷ як соҳаи фаъолиятро бе истифодаи компютер ва шабакаи интернет тасаввур намудан номумкин аст. Ба ҳамин хотир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ ва ҳукумати электронӣ заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба вучуд оварда шудаанд. Дар самти иттилоотии ҷомеа ва рушди технологияҳои иттилоотӣ як зумра қонунҳо қабул гардида, дар амал татбиқ гардида истодаанд. Бидуни шак, дар шароити имрӯза ҳимояи манфиатҳои миллии кишвар, дар аксар маврид, аз рушди инфрасохтори иттилоотии ҷомеа вобаста мебошад. Махсусан, дар шароите, ки ҷангҳои иттилоотӣ ва инқилобҳои иттилоотӣ ба авҷи баланди худ расидаанд ва бинобар ин ҳифзи имиджи сиёсии Тоҷикистон ва ташаккул додани он аз сиёсати иттилоотии давлат вобастагии зиёд дорад. Ҳамзамон, қайд намудан ба маврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳдиду хатари муборизаҳои иттилоотӣ ва ҳучумҳои иттилоотӣ хеле зиёд ба назар мерасанд. Аз сабаби он ки мамлакат дар давраи гузариш қарор дорад, ҳанӯз ҳам дар Тоҷикистон раванди ислоҳоти соҳаҳо ва махсусан ташаккули маданияти иттилоотӣ ва тафаккури танқидии шаҳрвандон дар сатҳи зарурӣ ташаккул наёфтааст. Чунин ҳолат, осебпазирии ҷомеаи Тоҷикистонро дар муқобили ташкилотҳои террористиву экстремистӣ ва сиёсати душманонаи субъектҳои сиёсати ҷаҳонӣ зиёд менамояд.

Ба назар гирифтани зарур аст, ки дар самти таъмини амнияти миллӣ воситаҳои ахбори умум метавонад вазъи сиёсиро иқтисодӣ, иҷтимоию равонӣ ва идеологии давлатро ба эътидол оварад, ё ин ки баръакс ба сифати омили хатарзо, таҳдидовар ва бесуботсозанда баромад намояд. Дар замони муосир

ВАУ ва технологияҳои замонавии иттилоотӣ аз ҷониби бархе давлатҳои абарқудрат тавассути гурӯҳҳои манфиатчу бар зидди давлатҳои рӯбаинкишоф барои пиёда кардани манфиатҳои геополитики худ васеъ истифода бурда мешавад. Натиҷаи равшану возеҳи истифодабарии онҳоро ҳамчун як василаи муосири таъсиррасонии раванӣ метавон дар «инқилобҳои ранга»-и давлатҳои Ироқ, Сурия, Яман, Либия, Украина ва ғ. ба амаломата мушоҳида намуд, ки дар даҳсолаи охир ба як падидаи муқаррарӣ мубаддал гардида, кишварҳои мазкурро ба мураккабтарин вазъияти сиёсӣ иқтисодӣ оварда расонидааст.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар самти таъмини амнияти миллӣ аз ҷумлаи таҳдид ва хатарҳои ҷиддӣ ин муҳочирати «зеҳнҳо» ё бо ибораи дигар «фирори мағзҳо» баромад менамояд, ки чун раванди ҷаҳонӣ имрӯз хеле маъмул гардида, дар ҳаёти илмию фарҳангӣ ва иқтисодӣ иҷтимоии кишварҳо нақши муассир дорад. «Фирори мағзҳо» – равандест, ки зимни он аз як кишвар ё минтақа олимон, мутахассисон ва кормандони соҳибтаҳассус бо сабабҳои иқтисодӣ, баъзан сиёсӣ, динӣ ва ё ягон сабаби дигар барои зиндагӣ фаъолият ба кишвари дигар мераванд. Дар луғатҳо ин истилоҳ ҳамчун «муҳочирати кадрҳои дорои таҳсилот ё таҳассус аз як кишвар, гузаштан аз як бахши иқтисод ба дигараш, одатан барои дарёфти маош ё шароити арзандаи зиндагӣ» муайян шудааст [13, с.5].

Дар ин самт наандешидани чораҳои зарурӣ ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таъмини амнияти давлатӣ аз ҷониби мақомоти дарҳлдори давлатӣ корро боз ҳам печидатар ва мушкilotро боз ҳам зиёдтар мегардонад. Зеро дар шароити кунунӣ ба мисли ҳама давру замон пешравию ҷомеа, таъмини мавзунӣ рушду инкишофи ҳамаи соҳаҳои ҳаёт ва самаранокии муносибатҳо ба дараҷаи касбияти мутахассисон ва махсусан «зеҳнҳои пур аз мағз» бениҳоят вобастагии амиқ дорад. Воқеан, то замоне ки дар дохили кишвар шароити зиндагӣ, ҳам аз нигоҳи иқтисодӣ ва ҳам аз нигоҳи иҷтимоӣ мусоид фароҳам оварда нашавад, масъалаи «фирори мағзҳо» ҳамонро бошиддат боқӣ мемонад. Вале бояд худӣ мушкил ба арзёбӣ ва таҳлил кашида шавад, то ояндаи миллат, саодати мардум ва суботи кишвар, ки асоси кори ҳар гуна қудрати сиёсӣ ва ҳукумат мебошад, таъмин шавад.

Яке аз таҳдид ва хатарҳои дигари асосие, ки дар олами муосир ҳеҷ яке аз давлатҳои оламро бетараф гузошта наметавонад, ин шаклан, моҳиятан ва сифатан дар ҳолати мутафовит аз гузашта ривочу раванқ пайдо намудани мочароҳои сиёсӣ ва омезиш ёфтани онҳо бо терроризми байналхалқӣ ва экстремизми динӣ мебошад. Тайи солҳои охир, ҷӣ хеле ки таҷрибаҳо собит менамоянд, ҳар як мочароҳои сиёсӣ, ки дар дохили як давлат ва ё байни давлатҳо сар мезананд, бештар бо таъсиромилҳо ва қудраҳои беруна сурат мегиранд. Зеро соири давлатҳои абарқудрат бо таъсир доштан ба давлатҳои дигар пеш аз ҳама манфиатҳои худро ҳимоя намуда, мақоми худро дар фазои геополитикӣ пурзӯр мегардонанд ва бо ин васила доираи манфиатҳои худро васеъ мегардонанд.

Бинобар ин, бояд ба муқобили ифротгароӣ ҳам ҷомеа ва ҳам давлат мубориза барад. Давлат, пеш аз ҳама, бояд шароити иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсиро, ки ба тавлиди ифротгароӣ мусоидат менамояд, бартараф намуда, фаъолияти ғайриқонунии ифротгароёнро пешгирӣ кунад. Ҷомеа бошад, бояд бо ёрии иттиҳодияҳои ҷамъиятию динӣ, ВАО ва ғайра ба ифротгароии динӣ

истодагарӣ кунад. Барои ин ба ғояҳои ифротгароӣ, ғояҳои инсондӯстона ва принципҳои таҳаммул, сулҳ ва ризоияти шаҳрвандиро муқобил гузорад. Барои мубориза бар зидди ифротгароӣ дар баробари меъёри ҳуқуқии дар моддаи 8-и Конститутсия омада, инчунин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бо ифротгароӣ» ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи Тоҷикистон тамоми чораҳои қонуниро меандешанд, ки мардуми кишварро аз ифротгароӣ ва ифротгароён ҳимоя намоянд. Дар санадҳои меъёрию ҳуқуқии қабулшуда мақсади асосӣ пеш аз ҳама риоя кардан ва ҳимоя намудани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, асосҳои сохтори конституционӣ, таъмини яқпорчагӣ ва амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Бо мақсади пешгирии фаъолияти ифротгароӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис, бақайдгирӣ ва фаъолияти созмонҳои ифротгаро ё созмонҳое, ки ба ифротгароӣ мусоидат мекунанд, таълиғоти ифротгароиро пеш мебаранд, маводи ифротгароӣ паҳн менамоянд, манъ карда шудааст.

Ҳамин тариқ, рушди мавзунӣ давлати муосири Тоҷикистон дар ҳолате имконпазир аст, ки ҳар гуна таҳдиду хатарҳои мавҷуда ва эҳтимолиро ба назар гирифта, пайваста ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таъмини амнияти субот ва расидан ба ҳадафҳои стратегӣ аз ҳамаи воситаҳои имкониятҳо истифода бурда шавад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», ш.Душанбе, 26.12.2018. [Манбаи электронӣ] Режими дастрас: www.president.tj.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», ш.Душанбе, 26.01.2021. [Манбаи электронӣ] Режими дастрас: www.president.tj.
3. Глянц М.Х. Большая игра в Большой Центральной Азии. Проблемы постсоветского пространства. 2019. 6(3): 238-243.
4. Дюрсо Дж. Центральная Азия открывает дверь в Афганистан. Дипломат. 2018. Май. 10.
5. Зокиров Г.Н. Омилҳои таҳдид ба манфиатҳои миллӣ дар замири ташаккули низоми минтақавии Осиёи Марказӣ // Маводи мизи мудаввар-и маҳфили инфиродии «Шабафрӯз». -Душанбе, 2013. 56 с.
6. Идан А. Китайская инициатива «Один пояс, один путь»: заново переживая Центральную Азию, не имеющую выхода к морю. Аналитик ЦАСИ. 2018. Май. 1.
7. Коэн А. По мере того, как глобальные рынки остывают, инвесторы находят тепло в инфраструктуре Центральной Азии. Ариэль Коэн и партнеры. ГЕО. 2018. 17 декабря.
8. Коэн А. и Грант Дж. Будущее призвание: развитие инфраструктуры в Центральной Азии — обеспечение роста в сердце Евразии. Вашингтон: Международный налоговый и инвестиционный центр, Тематический документ; 2018. Октябрь.
9. Молдашев К. Риски при реализации инициативы «Один пояс, один путь» в Центральной Азии. Академия. 2019. Январь. 11.

10. Hopkirk P. The Great Game: On Secret Service in High Asia. Oxford: Oxford: University Press, 2001. -552 p.
11. Трейси Э.Ф., Шварц, Симонов Э. и Бабенко М. Новые евразийские амбиции Китая: экологические риски Экономического пояса Шелкового пути. Евразийская география и экономика. 2017:58(1):56-88.
12. Tolipov, F. New Strategy, Old Game: The Realignment Geopolitics of Central Asia March 26, 2020, the CACI Analyst <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13610-new-strategy-old-game-the-realigning-geopolitics-of-central-asia.html>
13. Утечка мозгов как глобальное явление. Причины и последствия [Электронный ресурс] [htt: // gtmarket.ru/expertiza/ 2008/1653](http://gtmarket.ru/expertiza/2008/1653).
14. Фурукава Э. Долговая ловушка «Один пояс, один путь» распространяется на Среднюю Азию: Китай использует раскол между США и Россией, чтобы ухаживать за Украиной. Азиатский обзор Nikkei. 2018. Август. 29.
15. Холов Х.К. Проблемы национальной безопасности Республики Таджикистан в контексте вызовов и угроз современности. // Монография. Душанбе, 2017. 163 с.
16. Холов Х.Қ. Масъалаҳои асосии геополитикӣ ва таъмини амнияти минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2019. № 2. - С.286-289

ТАҲДИДҲОИ АСОСИИ ОЛАМИ МУОСИР ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА АМНИЯТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои мухталифи алоқаманд ба таҳдидҳои асосии олами муосир, вазъи геополитикии Осиёи Марказӣ ва таъсири онҳо ба амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Таъкид мегардад, ки вобаста ба шароити зудтағйиёбандаву таҳаввулоти босуръати вазъи сиёсии ҷаҳон, ки боиси ҳарчи бештар вусъат гирифтани низоъҳои байнидавлативу байнимазҳабӣ, авҷи ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, терроризму экстремизм, ҷангҳои таҳдидҳои иттилоотӣ ва ғайра гардидааст, ҳифзи истиқлолияти комили давлат, ҳимояи марзу буми он ва таъмини амнияти давлату миллат барои ҳар як кишвари соҳибистиклол, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи аввалиндараҷа ва ҳаётан муҳим ба шумор меравад. Ҳамзамон, тағйрот ва дигаргуниҳои куллии дар фазои геополитикии олам бавучудода, ҳамчун ҳолати сифатан нави муносибатҳо ҳеҷ як кишварро бе тараф гузошта наметавонад. Барои ҳар як давлат дар раванди муқаррар намудани муносибатҳои стратегӣ бо кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ дар мадди аввал қарор додани таъмини амният ва ҳимояи манфиатҳои милли тақозо мегардад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин ҳолат истисно нест. Ҳамзамон, таъкид гардидааст, ки имрӯзҳо ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ яке аз минтақаҳои пешбар дар фазои пасошӯравӣ ба шумор мераванд, ки бо хусусиятҳои геополитикӣ ва геостратегии худ ҷойгоҳи махсусро соҳибанд. Ҳамчун минтақаи муҳим ва объекти бархурди манфиатҳои геополитикӣ Осиёи Марказӣ мунтазам дар маркази диққати қудратҳои ҷаҳонӣ минтақавӣ, аз ҷумла Русия, Чин ва ИМА қарор мегирад. Таваҷҷӯҳи иштироккунандагони

«Бозии Бузург дар Осиёи Марказӣ» чиҳати ба даст овардани бартарияти сиёсию иктисодӣ дар минтақа бо зарурати ҳалли мушкилоти амниятӣ дар Осиёи Марказӣ алоқамандии зич дорад.

Калидвожаҳо: амният, ҷаҳонишавӣ, вазъи геополитикӣ, амнияти байналмилалӣ, "Бозии Бузург дар Осиёи Марказӣ", мушкилоти нав ва таҳдидҳои ҳозиразамон, манфиатҳои миллӣ.

ОСНОВНЫЕ УГРОЗЫ СОВРЕМЕННОГО МИРА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются различные вопросы, связанные с основными угрозами современного мира, геополитическим положением Центральной Азии и их влиянием на безопасность Республики Таджикистан. Подчеркивается, что в связи с быстро меняющимися условиями и быстрой эволюцией политической ситуации в мире, что привело к нарастанию межгосударственных и межрелигиозных конфликтов, росту транснациональной организованной преступности, терроризма и экстремизма, информационных войн и угроз и т.д., защита полной независимости государства, охрана его границ и территорий и обеспечение безопасности государства и нации считаются первоочередными и жизненно важными вопросами для каждой независимой страны, в том числе и для Республики Таджикистан. В то же время радикальные перемены и перемены в геополитическом пространстве мира, как качественно новое состояние отношений, не могут оставить без внимания ни одну страну. Каждому государству в процессе установления стратегических отношений со странами и международными организациями необходимо уделять приоритетное внимание безопасности и защите национальных интересов, и Республика Таджикистан не является исключением. При этом подчеркивается, что сегодня республики Центральной Азии являются одним из ведущих регионов на постсоветском пространстве, занимающим особое место своими геополитическими и геостратегическими особенностями. Как важный регион и объект конфликта геополитических интересов Центральная Азия регулярно оказывается в центре внимания мировых и региональных держав, включая Россию, Китай и США. Заинтересованность участников «Большой игры в Центральной Азии» в получении политического и экономического преимущества в регионе тесно связана с необходимостью решения проблем безопасности в Центральной Азии.

Ключевые слова: безопасность, глобализация, геополитическая обстановка, международная безопасность, «Новая Большая игра в Центральной Азии», новые вызовы и угрозы современности, национальные интересы.

MAIN THREATS IN THE MODERN WORLD AND THEIR IMPACT ON THE SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with various issues related to the main threats of the modern world, the geopolitical position of Central Asia and their impact on the security of the Republic of Tajikistan. It is emphasized that due to rapidly changing conditions and the rapid evolution of the political situation in the world, which led to the growth

of interstate and interreligious conflicts, the growth of transnational organized crime, terrorism and extremism, information wars and threats, etc. ., protecting the complete independence of the state, protecting its borders and lands and ensuring the security of the state and nation is considered a priority and vital issue for every independent country, including the Republic of Tajikistan. At the same time, radical changes and changes in the geopolitical space of the world, as a qualitatively new state of relations, cannot leave any country without attention. Each state in the process of establishing strategic relations with countries and international organizations must give priority to security and the protection of national interests, and the Republic of Tajikistan is no exception. At the same time, it is emphasized that today the Central Asian republics are one of the leading regions in the post-Soviet space, occupying a special place with their geopolitical and geostrategic features. As an important region and object of conflict of geopolitical interests, Central Asia regularly finds itself in the center of attention of world and regional powers, including Russia, China and the United States. The interest of the participants of the Great Game in Central Asia in obtaining political and economic advantages in the region is closely related to the need to solve security problems in Central Asia.

Keywords: security, geopolitical situation, international security, “New Big Game in Central Asia”, new challenges and threats of modernity, national interests.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холов Хуршед Қодиркулович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи сиёсатшиносӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 901-07-55-75

Сведения об авторе: Холов Хуршед Қодиркулович – Таджикский национальный университет, кандидата политических наук, доцент кафедры политологии. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 901-07-55-75

Information about the author: Kholov Khurshed Kodirkulovich – Tajik National University, candidate of political sciences, associate professor of the department of political science. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17. Telephone: +992 901-07-55-75

НАҚШИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАКМИЛИ ИХТИСОСИ ОМУЗГОРОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Мирзамонзода Х. М. – д.и.х., профессор, директори Донишкадаи тақмили
ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии назди ДМТ*

Соҳаи маориф дар сиёсати муваффақонаи Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳуқуқмати мамлакат яке аз самтҳои афзалиятнок ва калидӣ маҳсуб меёбад. Омода намудани мутахассисони баландихтисоси ҷавобгӯ ба талаботҳои

байналмилалӣ дар самти мориф ва боло бурдани сатҳи таълим ва сифати таҳсилот дар муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, доимо дар меҳвари сиёсати маорифпарваронаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Боло рафтани сатҳи таълим ва сифати таҳсилот аз сатҳи донишу малакаи касбӣ ва пайваста ташаккул додани салоҳиятнокии касбии омӯзгорон алоқамандии ногузастанӣ дорад. Дар шароити имрӯза яке аз роҳҳои самарабахши ташаккули дониш ва салоҳиятнокии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ тавассути ба роҳ мондани такмили ихтисоси онҳо маҳсуб меёбад.

Дар шароити имрӯза, ки ислоҳоти соҳаи маориф дар аксари зинаҳои таҳсилот ба маром идома дорад, масъалаи такмили ихтисоси омӯзгорон ба ҳайси яке аз масъалаҳои мубрам баромад менамояд. Қайд намудан ба маврид аст, ки натиҷаи мусбӣ ва самарабахши ҳамагуна ислоҳоту тағйиротҳои анҷомдодамешуда, пеш аз ҳама, бо шахсияти омӯзгор алоқамандӣ дошта, аз худ намудан, истифода бурдан ва татбиқи технологияи пешрафта, усулҳои нави таълим, донишҳои замонавии соҳавиро тақозо менамояд. Чунин талаботҳо ба он нигаронида шудааст, ки зимни гузаштан аз такмили ихтисос талаботи ташаккулёфтаре ба худтаълимгирӣ, қобилиятнокро ба худинкишофиҳӣ, моилро ба худамалинамоӣ ба тадриҷ рушд дода, барои боло бурдани донишу малакаи омӯзгор барномаҳои замонавии таълимиро роҳандозӣ намуд.

Имрӯз назари аксари коршинос бар онаст, ки такмили ихтисос ҳамчун таҳсилоти касбии иловагӣ бояд ба он нигаронида шавад, ки боиси такмил додан ва бозбинӣ намудани донишҳои мавҷуда ва аз худ намудани малакаҳои касбии умумисоҳавӣ ва соҳавии омӯзгорон гардад.

Муҳимияти гузаштан аз курсҳои такмили ихтисос аз ҷониби омӯзгорони зинаҳои гуногуни муассисаҳои таълимиро Пешвои муаззами миллат пайваста таъкид намуда, зимни мулоқоти хеш бо олимони омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ки бахшида ба Рӯзи дониш санаи 01 сентябри соли 2010 баргузор гардида буд, таъкид намуда буданд, ки “Вазифаи муҳими дигари Вазорати маориф ҳамоно такмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои олии мебошад. Мусаллам аст, ки дар шароити рушди бесобиқаи илму дониш тарзу шакли таълим такмил меёбад. Истифодаи нерӯи бузурги илмӣ ва илмӣ-методи донишгоҳҳои базавӣ ва таҷрибаи онҳо барои баланд бардоштани сатҳи ихтисоси омӯзгорон зарур аст. Ин бошад таъсиси Донишкадаи такмили таҳассуси омӯзгорони мактабҳои олиро тақозо менамояд”. Ҳамин тариқ, бо мақсади баланд бардоштани сатҳи донишу малакаи касбии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таъсис додани Донишкадаи такмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои олии касбӣ дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дастур дода шуд. Ҳамин тавр, бо ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 март соли 2011 таҳти №124 “Дар бораи таъсиси Донишкадаи такмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон” ба тавсиб расид.

Аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис додани ниҳоди мазкур дар пояи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ин бозгӯи боварӣ ва эътирофу эътимодии Пешвои муаззами миллат ба нерӯи кадрӣ, базаи таълимию техникӣ, шумораи зиёди устодони соҳибунвону соҳибмактаб ва эътирофшуда, ҳамчунин мавқеъ ва ҷойгоҳи ин боргоҳи илму маърифат дар низоми таҳсилоти олии касбии Тоҷикистону минтақа ба ҳисоб меравад.

Агар дар ибтидои таъсисёбӣ фаъолияти Донишкада асосан ба ташкил ва баргузори курсҳои тақмили ихтисоси таҳассусӣ ва ғайритаҳассусӣ барои омӯзгорони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон равона шуда бошад, имрӯз дар курсҳои тақмили ихтисос омӯзгорони аксари муассисаҳои таҳсилоти олии миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалб карда мешаванд. Ҳамзамон, таи солҳои охир бо истифода аз зарфиятҳои илмӣ, таҳсилотӣ ва пояҳои лаборатории Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва мусоидати ректори донишгоҳ, профессор Қ. Хушвахтзода ба хоҳири боло бурдани сатҳи дониш, малакаҳои касбӣ ва бархӯрдор шудан аз навгониҳои илмиву амалӣ курсҳои нави тақмили ихтисос барои кормандони соҳаи бонкдорӣ, мақомоти кудратӣ ва бахшҳои кадрӣ ташкил ва баргузор карда шуд. Ҳамзамон, толорҳои донишкада ба таври замонавӣ таъмир карда шуда, бо кӯмаки бевоситаи ректори Донишгоҳ, профессор Хушвахтзода Қ.Х. бо технология замонавии иттилоотию иртиботӣ мучахҳаз гардонида шудааст.

Фаъолияти Донишкада асосан ба ташкил ва баргузор намудани курсҳои тақмили ихтисос барои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии миёнаи касбӣ равона шуда бошад ҳам, саҳми омӯзгорони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ҳамчун муассисаи пешоҳанги таълимӣ дар тадрис ва ҳамзамон гузаштан аз ин курсҳо назаррас мебошад. Агар ба омили ду соли охир назар карда шавад, наздик 33% шумораи омӯзгорони аз курсҳои тақмили ихтисос гузаштаре маҳз омӯзгорони ин боргоҳи маърифат ташкил медиҳанд.

Ба хоҳири натиҷабаш гардидани курсҳои тақмили ихтисос дарсҳо асосан аз ҷониби омӯзгорони эътирофшуда ва соҳибмактаби ДМТ ва бархе аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҳамкор, кормандони Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон гузаронида мешавад. Дар доираи шартномаҳои ҳамкории миёни ДМТ бо муассисаҳои таҳсилоти олии касбии хориҷӣ ва шартномаҳои ДТИОМТОК бо ҳамтоёни хориҷӣ баста ба махсусияти курсҳои тақмили ихтисос олимони аз Федератсияи Руссия, Ҷумҳурии Белорус ва Ҷумҳурии Ўзбекистон низ даъват карда шуданд.

Ҳамасола аз ҷониби донишкада беш аз 40 курсҳои тақмили ихтисоси таҳассусӣ ва ғайритаҳассусӣ ташкил ва баргузор карда мешавад, ки аксари он дар пояи донишкада ва қисми боқимонда ҳамчун курсҳои сайёр дар пояи муассисаҳои таҳсилоти олии касбии вилоятҳо гузаронида мешавад. Дар як сол наздик ба ҳазор нафар устодони муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ аз курсҳои тақмили ихтисоси таҳассусӣ ва ғайритаҳассусӣ гузашта, донишу малакаи худро сайқал медиҳанд.

Дар ин самт раёсати донишкада аз ҳамкорӣ ва мусоидати ректорони МТОК, аз қабиле Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино, Донишгоҳи агарарии Тоҷикистон ба номи Ш. Шотемур, Донишгоҳи давлатии байналмилалӣ

забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов, Донишгоҳи славянии Тоҷикитону Россия, Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи ВКД ҚТ, Донишгоҳи давлатии Данғара, Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Фафуров, Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикитон, Донишкадаи политехникии Хучанд ДТТ ба номи М. Осимӣ, Донишкадаи иқтисод ва савдои Тоҷикистон ва ғ. дар баргузорию курсҳои тақмили ихтисос бархӯрдор мебошад.

Агар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади мутамарказ гардонидани тақмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва ҳамгироии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Донишкадаи тақмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таъсис дода шуда бошад ҳам, феълан, дар соҳаи тақмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ як қатор мушкилот вучуд доранд, ки агар аз як тараф набудани низоми ягонаи ташкил ва баргузорию курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бошад, (ба чузъ аз ДТИОМТОК назди ДМТ боз дар беш аз 10 муассисаи таҳсилоти олии касбӣ марказҳои тақмили ихтисос таъсис дода шудааст, ки онҳо низ на танҳо омӯзгорони худ, балки омӯзгорони дигар донишгоҳу донишкадахоро аз курсҳои тақмили ихтисос мегузаронанд), аз тарафи дигар, ин аз нофаҳмиҳо дар чунин масъалаҳои калидӣ, ба монанди омӯзгорро чӣ гуна бояд омӯзонид ва ба омӯзгор чӣ тавр бояд баҳо дод, бармеоянд. Набудани омӯзгорони соҳибмактубу унвондор ва эътирофшуда, имконият, шароит ва базаи илмию таълимии бархе аз ин марказҳо ба интиҳоби мазмун, замон, макон ва тарзи ташкили тақмили ихтисос, дар маҷмӯъ, ба самаранокии низоми тақмили ихтисос таъсир мерасонад. Ҳамчунин бинобар сабаби муздноқ будани баргузорию курсҳои тақмили ихтисос, худмаблағгузор будани фаъолияти Донишкада, мутаассифона на ҳама масъулини муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ иштиёқи ба таври пайваста гузаронидани омӯзгоронро аз курсҳои тақмили ихтисос дорад.

Қобили қайд аст, ки масъалаи боло бурдани сатҳи дониш ва беҳсозии фаъолияти омӯзгори муассисаи таҳсилоти олии касбӣ нав набуда, на танҳо доштани донишҳои амиқро марбут ба фанни мушаххаси тадрисмешуда, ки шартӣ муҳим мебошад, тақозо менамояд, балки замоне расидааст, ки дар самти баланд бардоштани салоҳиятнокии касбии омӯзгор, ки дар баробари дониш, ҳамчунин фарогири маҳорат ва малакаи касбӣ низ мебошад, чораҳои мушаххас андешида шавад.

Марбут ба ин масъала ёдовар шудан аз суханони Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро мувофиқи мақсад меҳисобем: “Тавассути тақмили ихтисоси омӯзгор метавонад таҳсилоти заминавии худро таҳким бахшида, фаъолияти хешро ба муҳит ва талаботи нави иқтисодиву иҷтимоӣ мутобиқ созад”.

Ташкил ва баргузор намудани курсҳои тақмили ихтисос ва гузаштани омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ на танҳо ба хотири тадриси донишу омӯзонидани малака ва маҳоратӣ касбии таҳассусӣ ва соҳавӣ нигаронида шавад, балки чавҳари онро чунин концепсияе ташкил диҳад, ки

маҳорати омӯзгорӣ ин “сифати ирсӣ ва модарзодӣ набуда, балки имконияти такмил додани ин маҳорат, яъне дониш ва малакаҳои азхудкардашуда, ҷой дорад”.

Маҳз бо ба инобат гирифтани мавҷудияти имконияти такмилдиҳии маҳорати омӯзгорӣ Президенти маҳбуби кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуда буданд, ки “ такмили ихтисос ва бозомӯзии касбии омӯзгорон, яъне такмили донишҳои заминавӣ, ба муҳити нави иқтисодию иҷтимоӣ ва талаботҳои нави истеҳсолоту иҷтимоӣ мутобик гардонидани маҳорату малакаи онҳо кори муҳим ва ҳатмӣ мебошад”.

Маҳз гузаштан аз курсҳои такмили ихтисос имконият медиҳад, ки дониш, маҳорат ва малакаи касбии омӯзгорро бо ҳам васл намуда, ба раванди ворид шудан ба низоми нави таълим ва ҷавобгӯӣ шудани ӯ ба талаботҳои замонавии таҳсилот, боло бурдани салоҳиятнокии касбӣ ва ҳамзамон ба рушди шахсияти омӯзгор мусоидат карда шавад.

Такмили ихтисос боис мегардад қобилияти инфиродии омӯзгор ошкор карда шуда, он муттасил сайқал дода шуда, барои боло бурдани сатҳу сифати таълим ва тарбия истифодаи дуруст ва натиҷабахши он роҳандозӣ карда шавад. Чунин ҳолат ба боро бурдани сифати таълим, омода намудани мутахассисони рақобатпазири бозори меҳнат, рушди соҳаи маориф ва дар умум пешрафти Тоҷикистони азиз гардад.

Ҷиҳати дарки масъулият ва иҷрои дастуру супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба хоҳири пешрафти Ватани маҳбубамон бояд чунин таъкиди Пешвои муаззами миллатро бобати иҷро қарор диҳем: “Шароити кунунии пешрафти илму техника талаб мекунад, ки омӯзгорон ва дигар кормандони соҳаи маориф ҳар се сол як маротиба аз курсҳои такмили ихтисос гузаронида шаванд”.

АДАБИЁТ

1. Қонуни ҶТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ»// <https://majmilli.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-таҳсилоти-олии-кас/>
2. Китоби мактаби оӣ. Қисми 3 Санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи таҳсилоти олии касбӣ. Зери назари Вазири маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Саидов Н.С. Душанбе, 2012. – 494 с.
3. Солонин С. И. Менеджмент качества образовательной услуги (руководство для преподавателей вузов): учебное пособие для системы повышения квалификации преподавателей высших учебных заведений / С. И. Солонин. Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 2010. – 190 с.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии Текст.: [Учеб. пособие для пед. вузов и ин-тов повышения квалификации] / Г.К. Селевко. М.: Народное образование, 1998. - 255 с.
5. Шорникова Н.Ю. Система повышения квалификации. Инновационный подход Текст.: монография / Н.Ю. Шорникова. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. - 143 с.

НАҚШИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАКМИЛИ ИХТИСОСИ ОМУЌЗОРОНИ МУАССИСАҶОИ ТАҶСИЛОТИ ОЛИИ КАСБИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаи зарурати баланд бардоштани тахассуси омузгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Дар ин замина муаллиф тасдиқ мекунад, ки гузаштан аз курсҳои тақмили ихтисоси омузгорон на танҳо барои баланд бардоштани маҳорату малакаи омузгорон мусоидат мекунад. Маҳорати омузгорӣ на танҳо қобилиятҳои ирсию модарзодӣ, балки маҷмуи хислатҳо, яъне дониш ва маҳоратест, ки дар раванди аз тақмили ихтисос гузаштани омузгорон мебошад.

Калидвожаҳо: дониш, тақмили ихтисос, омузгор, мактаби оӣ, Тоҷикистон, маҳорат, малакаи омузгор.

РОЛЬ ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПОВЫШЕНИИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье исследован вопрос о необходимости повышения квалификации преподавателей в высших профессиональных учебных заведениях Республики Таджикистан. В этом контексте авторы подтверждают, что прохождения курсов повышения квалификации преподавателей способствует не только увеличению навыков и умений преподавателей, но и является сутью концепций, что умения преподавателя – это не наследственное и врожденное способность, но и возможность усовершенствовать эти качества, т.е. приобретенные знания и навыки.

Ключевые слова: знания, квалификация, преподаватель, вузы, Таджикистан, умения, навыки преподавания.

THE ROLE OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY IN IMPROVING THE QUALIFICATIONS OF TEACHERS OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article explores the issue of the need to improve the qualifications of teachers in higher vocational educational institutions of the Republic of Tajikistan. In this context, the authors confirm that taking advanced training courses for teachers not only helps to increase the skills and abilities of teachers, but is also the essence of the concepts that teacher skills are not hereditary and innate abilities, but also the opportunity to improve these qualities, i.e. acquired knowledge and skills.

Keywords: knowledge, qualifications, teacher, universities, Tajikistan, abilities, teaching skills.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзамонзода Хайрулло Мирзамон – директори Донишкадаи тақмили ихтисоси омузгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии назди ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Почтаи электронӣ: mirzamonzoda@gmail.com

Сведения об авторе: Мирзамонзода Хайрулло Мирзамон – директор Института повышения квалификации преподавателей учреждений высшего профессионального образования при ТНУ, доктор юридических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Электронная почта: mirzamonzoda@gmail.com

Information about the author: Mirzamonzoda Khairullo Mirzamon – director of the Institute of professional development of teachers of higher vocational education institutions under the TNU, doctor of legal sciences, professor. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. E-mail: mirzamonzoda@gmail.com

ТАШАББУСҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ АЗ ҲАМЛАҲОИ КИБЕРӢ

*Давлатзода К. Д. – н.и.х., дотсенти кафедраи криминалистика
ва фаъолияти экспертизаи судии ДМТ*

Тибқи талаботи қ.3, моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат накунад, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунад. Қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст, пас аз интишори расмӣ амал мекунад» [1].

Албатта таъмини амнияти иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ, мубрам арзёбӣ гардида, иттилоот ба объекти муҳим ва ҳифзшаванда ва иттилооти компютерӣ бошад, объекти ҷинойтҳо ба муқобили амнияти иттилоотӣ эътироф гардидааст. Маврид ба зикри хос аст, ки хатар ва ҳамлаҳои киберӣ, мутаасифона боиси хароб гардидани инфрасохтори иқтисодӣ-иҷтимоӣ, аз қор боз мондани корхонаю муссисаҳо, истеҳсолот ва таъмини аҳоли бо талаботи рӯзмарра мегардад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳамлаҳои киберӣ дар самтҳои мухталифи ҷомеа аз ҷумла, дар муассисаҳои тандурустӣ, сохторҳои молиявӣ, таълимӣ, фарҳангӣ ва дар маҷмуъ ба паҳлуҳои гуногуни ҷомеа таҳдиди бузург дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар самти таъмини амнияти иттилоотӣ аз ҳамлаҳои киберӣ ҷораҳои зарурӣ ва фаврӣ андешидааст. Аз ҷумла, барои тафтиш, ошкор ва мубориза бар зидди ҷинойтҳо, ки тавассути интернет содир мегарданд, соли 2010 шуъбаи экспертизаи судӣ техникаи-компютерӣ ва видеоовоз-шиносӣ дар заминаи Маркази ҷумҳуриявӣ экспертизаи судӣ ва криминалистии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моҳи ноябри соли 2013 дар сохтори Раёсати мубориза бо ҷинойтҳои муташаккили Вазорати қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон як воҳиди махсуси оперативӣ – шуъбаи мубориза бо ҷинойтҳо дар соҳаи амнияти иттилоотӣ ва соли 2015 дар сохтори мақомоти прокуратура – шуъбаи мубориза бар зидди ҷинойтҳои кибернетикӣ Прокуратураи генералии ҚТ таъсис дода шудааст, ки самтҳои асосии фаъолияти шуъбаҳои мазкур, дар таъмини амнияти иттилоотии қормандони

(мутахассисони) ширкатҳои саноати IP (операторони алоқаи мобилӣ, барномасозон ва ғайра) ва шахрвандон ифода мегардад [3, с.248].

Лозим ба ёдоварист, ки Тоҷикистон ташаббусҳои байналмилалиро дар самти таъмини амнияти иттилоотӣ аз ҳамлаҳои киберӣ, дар доираи ташкилотҳои байнидавлатию байналмилалӣ, аз қабиле ИДМ, СПАД, СХШ, СММ амалӣ менамояд [4, с.232 – 237]. Ин шакли ҳамкории байналмилалиро метавон самарабахштарин номид, зеро фаъолияти ташкилотҳои зикргардида, ки ба таҳияи созишномаҳо, таҳлили вазъи киберчиноятҳо дар минтақа ва ҷаҳон, гузаронидани конфронсҳои махсуси байналмилалӣ нигаронида шудааст, дар якҷоягӣ шароити мусоиди ҳамкориро дар мубориза ба киберчиноятҳо фароҳам меоварад. Мувофиқи Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27-уми январӣ соли 2015, таҳти №332 тасдиқ шудааст, дипломатияи иттилоотӣ яке аз авлавиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор рафта, роҳандозии дипломатияи иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон бар пояи истифодаи густурдаи имкониятҳои фановариҳои муосири иттилоотию коммуникатсионӣ сурат мегирад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори таҳияи маҷмӯи меъёрҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ дар мавриди таъмини амнияти иттилоотӣ ва риояи ҳамаҷонибаи он меъёрҳо дар фазои иттилоотии ҷаҳонӣ мебошад [5].

Ҳамин буд, ки 1-уми июни соли 2001 дар шаҳри Минск, Ҷумҳурии Тоҷикистон «Созишнома дар бораи ҳамкории давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди чиноятҳо дар соҳаи иттилооти компютерӣ»-ро ба имзо расонд. Созишномаи мазкур механизмҳои расмӣ ҳамкории байналмилалӣ, шартномаҳои дучониба, минтақавӣ ва бисёрҷониба дар самти мубориза ба киберчиноятро дар бар мегиранд. Дар ин созишнома масъалаҳои ҳамкории байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди киберчиноятҳо нақши асосиро ишғол мекунанд. Масалан, шартнома дар бораи ҳамкории Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар самти мубориза бар зидди чиноятҳо дар соҳаи иттилооти компютерӣ соли 2001 якҷанд бандҳоро оид ба ҳамкории байналмилалӣ (бандҳо 5-7) дар бар мегирад, ки дар онҳо шаклҳои ҳамкорӣ дар ин созишнома номбар шудаанд: (аз ҷумла: табодули иттилоот; расонидани ёриҳои ҳуқуқӣ, мутобиқи санадҳои байналмилалӣ; пешгириӣ, ошкор, тафтиши чиноятҳо дар иттилооти компютерӣ ва ғайра), инчунин роҳҳои, ки давлатҳои аъзо метавонанд кӯмак дархост кунанд ва роҳнамоӣ барои давлатҳои аъзо оид ба иҷрои дархостҳо, пешбинӣ гардидааст. Инчунин, барои татбиқи минбаъдаи Созишномаи мазкур ва такмили заминаи ҳуқуқии байналмилалӣ чиноятӣ оид ба мубориза бар зидди киберчиноятҳо 25 октябри соли 2013 дар шаҳри Минск дар Шурои сарони давлатҳои ИДМ «Консепсияи ҳамкории давлатҳои аъзои Иттиҳод Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди чиноятҳо, ки бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ содир мешаванд» қабул гардид [6]. Дар Консепсияи ҳамкории давлатҳои аъзои ИДМ дар соҳаи амнияти иттилоотӣ, фароҳам овардани шароити мусоиди ҳамкорӣ дар самти мубориза бар зидди киберчиноятҳо, густариши иттилоот, ба даст овардани назорат аз болои захираҳои миллии иттилоотии давлати дигар ва ҷорӣ намудани маҳдудиятҳо, ки манфиатҳои давлатҳои аъзоро поймол мекунанд пешбинӣ гардидаанд.

Қадами навбатӣ дар таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди киберҷиноятҳо дар доираи ташкилотҳои байнидавлатӣ, аз қабили ИДМ, СПАД, СХШ, аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон 28-уми сентябри соли 2018 дар шаҳри Душанбе ба имзо расидани «Созишнома дар бораи ҳамкорӣ байни кишварҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар самти мубориза бар зидди ҷиноятҳои компютерӣ» мебошад.

Ҳамчунин, дар доираи ташкилоти байналмилалии Созмони Ҳамкориҳои Шанхай 16-юни соли 2009 дар шаҳри Екатеринбург Созишнома байни ҳукуматҳои давлатҳои аъзои Созмони ҳамкориҳои Шанхай дар соҳаи таъмини амнияти байналмилалӣ иттилоотӣ (минбаъд Созишномаи СХШ оид ба таъмини амнияти байналмилалӣ иттилоотӣ) ба имзо расид. Дар ин санади меъёрии ҳуқуқӣ дастгоҳи концептуалӣ ва истилоҳотӣ, аз ҷумла номгуӣ мафҳумҳои асосӣ, ки бояд дар қонунгузориҳои давлатҳои аъзои Созишнома истифода шаванд («амнияти иттилоотӣ», «чанги иттилоотӣ», «силоҳи иттилоотӣ», «ҷинояткориҳои иттилоотӣ») дақиқ муайян карда шудааст, навъҳои асосии таҳдидҳо дар соҳаи амнияти иттилоотӣ байналмилалӣ, манбаъҳо ва аломатҳои онҳо, инчунин амалҳои, ки бояд дар қонунгузориҳои миллии кишварҳои аъзои СХШ ҷиноят ҳисобида шаванд (масалан, «кибертерроризм», «истифодаи ғайриқонунӣ захираҳои иттилоотӣ», «даҳолати беиҷозат ба захираҳои иттилоотӣ» ва ғайра) [8].

Ичунин, ҷиҳати тақвият бахшидани ҳамкориҳо дар самти мубориза бар зидди киберҷиноятҳо санаи 10.05.2023, дар шаҳри Душанбе Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Туркменистон оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи таъмини амнияти киберии байналмилалӣ ва Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Туркменистон оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи техникаҳои иттилоот ба имзо расид [7].

Бояд қайд намуд, ки назорати иҷроӣ меъёрҳои ҳуқуқии ҷиноятӣ Созишномаи мазкур дар ҷаласаҳои солонаи сарони давлатҳо, ҷаласаҳои роҳбарони вазорату идораҳои кишварҳои узви Созмони ҳамкориҳои Шанхай (Прокурори генералӣ, Вазирони корҳои дохилӣ, Вазирони корҳои хориҷӣ, Раисони КДАМ) ки дар онҳо масъалаҳои мубориза бар зидди киберҷиноятҳо ва ҳамкориҳои СХШ ҷиҳати мубориза бо ин кирдорҳо мунтазам баррасӣ мешаванд [2].

Ҳамин тавр, қабули ин созишномаҳои байналмилалӣ дар доираи ташкилотҳои бонуфузи ИДМ, СПАД, СХШ, ки ҚТ аъзои фаъоли ин ташкилотҳо мебошад, як қадами муҳим дар роҳи танзими ҳамкориҳо ҷиҳати мубориза бо киберҷиноятҳо арзёбӣ гардида, системаи тадбирҳои ба ҳам алоқаманди байналмилалӣ ва миллиро оид ба мубориза бар зидди киберҷиноятҳо пешбинӣ мекунанд.

Ин иқдомҳо дар таҳкими санадҳои байналмилалӣ ва ҳамроҳангсозии қонунгузориҳои кишварҳои алоҳида дар мубориза бар зидди киберҷиноятҳо мусбат арзёбӣ шуда, маҳз дар ҳамин асос танзими ҳуқуқӣ дуруст ба роҳ монда мешавад. Ҳоло зиёда аз чил кишвари ҷаҳон дар таҳияи стратегияи байналмилалӣ мубориза бо киберҷиноятҳо иштирокдоранд. Бархе аз ин давлатҳо қонунгузориҳои мукаммалро дар самти ҷиноятҳои бахши технологӣ таҳия намудаанд, аммо баъзе кишварҳо дар ин самт қадамҳои аввалини худро гузошта истодаанд. Албатта, созмонҳои байналмилалӣ дар ислоҳоти

қонунгузории миллӣ ва ҳамоҳангсозии амалҳои муҳофизатӣ, самти техникӣ ва дигар чорабиниҳо оид ба ошкор намудани киберҷиноятҳо, тафтиш ва таъқиби онҳо саҳми бузург доранд.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994, бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 [Манбаи электронӣ]. –<http://www.mmk.tj> (санаи мурочиат: 03.07.2023 с.).
2. Главы МВД стран ШОС в Душанбе обсудят вопросы борьбы с киберпреступностью. URL: <http://infoshos.ru/ru/?idn=14147> (дата обращения: 10.08.2021); В Таджикистане состоялось заседание Генеральных прокуроров государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. URL: <http://genproc.gov.ru/smi/news/genproc/news-1454024/> (дата обращения: 10.08.2021).
3. Давлатзода К.Д. Таҳдидҳои фазои маҷозӣ: амалия ва назарияи киберҷиноятҳо: монография [Текст] / К.Д. Давлатзода – Душанбе, 2023. – 248 с.
4. Давлатзода К.Д. Ҳамкориҳои минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти мубориза бо киберҷиноятҳо: дар мисоли Созмони ҳамкории Шанхай ва Созмони паймони амнияти дастаҷамъӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2023 – №6. – С. 232 – 237.
5. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27-уми январӣ соли 2015, таҳти №332 тасдиқ шудааст.
6. Концепции сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с преступлениями, совершаемыми с использованием информационных технологий: Решение Совета глав государств СНГ: заключена в г. Минске 25 октября 2013 года. Доступ из справочно-правовой системы «КонсультантПлюс».
7. Саҳифаи расмӣ интернетии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. <http://www.president.tj/> (Санаи мурочиат 11.05.2023с.)
8. Соглашение между правительствами государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества в области обеспечения международной информационной безопасности: заключено в г. Екатеринбург 16 июня 2009 года // Бюллетень международных договоров. 2012. № 1. С. 13-21.

ТАШАББУСҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ АЗ ҲАМЛАҲОИ КИБЕРӢ

Дар мақолаи мазкур ташаббусҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини амнияти иттилоотӣ аз ҳамлаҳои киберӣ ба риштаи таҳлил қашда шудааст. Инчунин дар мақола, хатар ва таҳдидҳои ҳамлаҳои киберӣ ва ба ҷамъият хавфнокӣи кирдори мазкур тасниф гардидааст.

Калидвожаҳо: ташаббусҳои байналмилалӣ, амнияти иттилоотӣ, ҳамлаҳои киберӣ, ҷаҳонишавӣ, созишномаҳои ҳамкорӣ, муқовимат бо киберҷиноятҳо.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЗАЩИТЫ ОТ КИБЕРАТАК

В данной статье анализируются международные инициативы Республики Таджикистан в области обеспечения информационной безопасности от кибератак. Также в статье классифицируются опасность и угрозы кибератак и общественная безопасность данного деяния.

Ключевые слова: международные инициативы, информационная безопасность, кибератаки, глобализация, соглашения о сотрудничестве, противодействие киберпреступлениям

INTERNATIONAL INITIATIVES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO PROVIDE INFORMATION PROTECTION AGAINST CYBER ATTACKS

This article analyzes the international initiatives of the Republic of Tajikistan in the field of ensuring information security from cyber-attacks. The article also classifies the danger and threats of cyber-attacks and the public safety of this act.

Keywords: international initiatives, information security, cyber-attacks, globalization, cooperation agreements, combating cybercrime

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатзода Комрон Давлат – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзадии илмҳои ҳуқуқшиносӣ, досенти кафедраи криминалистика ва ҷабҳияти экспертизаи судӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: +992 938 23 18 23

Сведения об авторе: Давлатзода Комрон Давлат – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 938 23 18 23

Information about the author: Davlatzoda Komron Davlat – Tajik National University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Expertise. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 938 23 18 23

УСУЛҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдуллозода Ё. М. – аспиранти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ ДМТ

Дар марҳилаи муосири инкишофи муносибатҳои ҳуқуқӣ, масъалаи усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ то як андоза ҳалли мусбӣи ҳудро ёфтааст, яъне ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бо танзими муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ дорои усулҳои мустақили худ буда, ҳамчун соҳаи намоёни ҳуқуқ дар

низомии ҳуқуқи миллӣ пазируфта шуда, муносибатҳои муҳим ва дахлдори ҷамъиятиро танзим мекунад. Дар ин радиф Л.П. Ануфриева чунин қайд менамояд: тавре аз муқаррароти умумии ҳуқуқ бармеояд, масъалаи танзими ҳуқуқии соҳаи ҳуқуқ, пас аз танзими объект, меъёрҳо ва принципҳои як соҳаи алоҳида ё соҳаи ҳуқуқро муайянкунанда ё ин ки ишора ба соҳаи мустақили ҳуқуқ мекунад, мавқеи соҳаи ҳуқуқро дар танзими муносибатҳои ҷамъияти муайян мекун аз [1, с.86] ва фарогирандаи муносибати муайяни ҷамъияти мегардад.

Одатан ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро унсури хориҷии он пурра мегардонад, ки дар се мазмун шарҳ дода мешаванд: субъекти муносибатҳои мазкурро шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ташкил медиҳад; объекти ин муносибатҳоро неъматҳои моддӣ ва ғайри моддӣ ташкил мекунад; факти ҳуқуқӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ, боиси ба вучуд омадан, тағйир додан ва қатъ гардидани ҳуқуқу уҳдадорихои тарафҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ мебошад. Бояд гуфт, ки ҳар як соҳаи ҳуқуқ бо доштани предмети худ, дорои усули (методи) танзими мустақили худ бошад. Пеш аз ҳама, зери мафҳуми усули танзими соҳаи мустақили ҳуқуқ, чунин усул фаҳмида мешавад: усулҳои танзими соҳаи мустақили ҳуқуқ гуфта маҷмӯи тарзу воситаҳои таъсиррасонии ҳуқуқро меноманд, ки тавассути онҳо муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ, ки предмети соҳаи мустақили ҳуқуқ фарогири ин муносибатҳои мазкур ба ҳисоб меравад, фаҳмида мешавад. Бояд, ки усулҳои танзими ин ё он соҳаи мустақили ҳуқуқ алоқамандии зич ба предмети он соҳа шуда тавонад, табиатан дар якҷоягӣ бо ҳамдигар мувофиқ буда муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим медароранд.

Чи тавре, ки Х.Р. Қодиркулов чунин қайд менамояд: яке аз чунин усулҳое, ки тавассути онҳо танзими муносибатҳои марбуатаи байналмилалӣ-хусусӣ сурат мегирад, ин усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ аслан аз намуди меъёри ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бармеояд [5, с.23]. Усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ танзим намудани предмети соҳаи мустақили ҳуқуқро дар низомии ҳуқуқи миллӣ нигоҳ медорад, ки муҳолифати зерсоҳаҳои дигари ҳуқуқ бамиён гузошта нашавад. Мисол усули коллизсионӣ интиҳоби ҳуқуқе мебошад, ки барои ҳали самарабахши масъалаҳое, ки бо унсури хориҷӣ ба миён меояд истифода бурда мешавад ва танҳо дар ҳолатҳои ин усул истифода бурда мешавад, ки бо сабабҳои муҳолифати меъёрҳои қонунҳои давлатҳо имконпазир мегардад, ки усули мазкур дар амал татбиқ карда шавад.

Усули коллизсионӣ аз муқаррароти меъёрҳои ҳуқуқ иборат аст, ки дар шакли тарзу воситаҳо, таъсиррасонӣ ва танзими дурусти предмети соҳаи мазкур мегардад. Усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар якҷоягӣ бо меъёрҳои ахлоқӣ, одатӣ, анъанавӣ, динӣ, этикаю эстетикӣ, оилавӣ ва сиёсӣ бо як низомии муайян муносибатҳои ҷамъияти байналмилалӣ хусусиро танзим мекунанд. Бо мақсади такмили усули коллизсионӣ ва инкишофи муносибатҳои ҷамъияти меъёрҳои ягонакунӣ “унификатсия” оғоз гардид [2, с.17]. Проблемаи мазкур аслан ба он мазмун ифода мегардад, ки дар шаклҳои гуногуни меъёрҳои ҳуқуқи давлатҳои ҷаҳон дар соҳаҳои ҳуқуқи хусусӣ ҳангоми танзими муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ проблемаи аввалиндараҷаи меъёрҳои коллизсиониро ба вучуд овардаст. Тавассути муқаррароти меъёрҳои

коллизии, пеш аз ҳама меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ҳуқуқи уҳдадорӣҳои шахсонӣ воқеӣ ва шахсонӣ ҳуқуқиро дар низомии ҳуқуқи давлат муайян кардааст, ки муносибатҳои муҳими байналмилалӣ хусусӣ ба танзим дароварда мешаванд. Дар натиҷаи қор чунин усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ робитаи ҳуқуқии байни предмети соҳаи мазкурро дар низомии ҳуқуқи давлатҳои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро қавитар гардонидаст. “Дар замони муосир чараҳои қорқарду таҳияи қоидаҳои ягонаи моддӣ танҳо дар соҳаҳои алоҳидаи савдои байналмилалӣ (шартномаи хариду фуруши байналмилалӣ молҳо, ҳамлу нақли байналмилалӣ ва ғ), инчунин як қатор соҳаҳои (аз қабилӣ муносибатҳои меҳнатӣ, мерос, оилавӣ ғ..) мавҷуданд, ки дар онҳо ягонакунии меъёрҳои ҳуқуқ ноқифоя буда дар сатҳи зарурӣ қорқард нагардиданд. Дар адабиётҳои ҳуқуқии ҳориҷӣ ва ватанӣ ҳангоми танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури ҳориҷӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар баробари усулҳои коллизии-ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ, инчунин ба методи унификатсия (ягонакунии) барои мустаҳкам кардани предмети соҳаро қабул дорад [4, с.25].

Агар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар доираи муносибатҳои маданӣ, оилавӣ ва меҳнатӣ маҳдуд гардад, зарурати танзимномаи ин соҳаи намоёни ҳуқуқ дар низомии ҳуқуқи миллӣ аз аҳамият дур мемонад, аз ин рӯ муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, ки дар ҳудуди давлати муайян, муносибатҳои ҷамъиятиро бо иштироки шахсонӣ воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлат ба танзим мебарорад ва робитаи зич байни худ ва байни давлат қарор дорад ин ҳамон соҳаи ҳуқуқ ба шумор меравад, ки танҳо бевосита муносибатҳои ҷамъиятеро ба танзим дароварда метавонад, ки давлат барои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии худ муайян кардааст.

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бошад аз ҳама бештар усулҳои коллизии ва моддӣ танзими муносибатҳои мазкурро дар худ қабул дорад ва дар баъзе маврид усули унификатсия (ягонакунии) дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ таъсири ҳудро ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мерасонад. Дар ин маврид бояд қайд намуд, ки дар қонунгузори маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои коллизии-ҳуқуқӣ мушоҳида мегардад. Мисол, дар асоси қисми 1 моддаи 1315 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “қонуни шахсии шахси воқеӣ ҳуқуқи кишваре мебошад, ки ин шахс шаҳрвандии онро дорад. Ҳангоми доштани ду ва ё зиёда шаҳрвандӣ қонуни шахсӣ ҳуқуқи ҳамон кишвар ҳисобида мешавад, ки шахс дар он бештар зиндаги мекунад. Агар шахс шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлати ҳориҷиро дошта бошад, қонуни шахсии ӯ ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад” ва моддаи 1321 Кодекси мазкур “қонуни шахсии шахси ҳуқуқӣ ҳуқуқи кишваре ҳисобида мешавад, ки дар он ҷо шахси ҳуқуқӣ таъсис дода шудааст”. Асоси муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ афзоиш рушди меъёрҳои коллизии-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ бо унсури ҳориҷӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ доништа мешавад. Агар дар усули диспозитивии ҳуқуқи маданӣ хусусиятҳои баробарҳуқуқӣ ё мухторияти иродаро мавҷуд бошад, дар усули коллизии-ҳуқуқӣ дар баробари ин хусусиятҳо, хусусиятҳои интиҳоби меъёри ҳуқуқ дида мешавад. Мисол, дар асоси қисми 1 моддаи 1333 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки шартнома бо ҳуқуқи кишвари бо созишномаи тарафҳо

интихобшуда танзим карда мешавад, агар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигареро муқарар накарда бошад. Аз меъёри мазкур бар меояд, ки усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ асоси ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил мекунад ва мавқеи ҳуқуқии онро дар низоми ҳуқуқи кишвар мустаҳкам мегардонад. Илова бар ин хеле рушд ёфтани муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, мушкилоти мазмуни онҳо боиси пайдоиши проблемаҳои ҳуқуқи миллӣ ва давлатҳои ҷаҳони муосир гаштааст.

Хусусияти дигари муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бошад аз ҷаҳлияти мустақили меъёрҳои коллизсионие, ки бевосита муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба таври мустақил танзим карда мешаванд, дар бар мегирад. Вазифаҳои номбаршуда имкон медиҳад, ки усулҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо номҳои усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ-ҳуқуқӣ қабул гардида, соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ мустаҳкам мегардонад, ки ин усулҳо бо хусусиятҳои хоси худ якдигарашонро пурра мекунанд ва бевосита таъсири худро ба предмети дахлдори соҳаи мазкур мерасонанд.

Ҷи тавре, ки Н.Н. Рустамова қайд менамояд, ки асоси рушди усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ – ин эҳтиёҷоти воқеии босуръати баланд ташаққул ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ дар замони муосир ва танзими муносибатҳои хусусӣ бо унсурҳои хориҷӣ мебошад [6, с.49]. Унсурҳои хориҷӣ дар муносибатҳои, ки аз ҷониби ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ идора карда мешавад, унсурҳои асосии меъёрҳои онро усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ба вуҷуд меорад [7, с.168]. Усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ бо ҳалли меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ дар фазои ҳуқуқи давлатҳои мухталиф оид ба ҳуқуқҳои поймол гашта муроҷиат мекунад. Усулҳои соҳа, асосан ба предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ истифодабарии меъёрҳои ҳуқуқеро муайян мекунанд, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ асоси ҳуқуқиро ташкил карда тавонад. Одатан, усули коллизсионӣ таъҷ ба меъёри коллизсионӣ менамояд, ки сохтори он аз ду унсурҳои асосӣ: ҳаҷм ва пайванд иборат мебошад. Ҳаҷми муносибатҳои, ки дар он одатан меъёрҳои расмӣ (ҳуқуқи миллӣ, байналмилалӣ, созишномаи тарафҳо, одатҳо ва ғ.) истифода мешавад.

Дар марҳилаи кунунии рушди муносибатҳои байналмилалии хусусӣ барои бартараф кардани муҳолифати усулҳо бештари вақт усули ғайридавлатӣ амал мекунад, ки барои зуран надаромадани дигар унсурҳои ҳуқуқи оммавӣ меъёрҳои ҳуқуқро дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ ҳалалдор насозад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки нақши меъёрҳои ҳуқуқ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз ҷониби қонуни шахсии шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад.

Дар ин маврид ду унсурҳои асосие ҳаст, ки барои мустаҳкам намудани усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мусоидат мекунад:

1. Унсурҳои ташаққулдодани идоракунии дохилии меъёрҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, ки бо факти ҳуқуқӣ тавсир шудааст;
2. Унсурҳои дигари он бошад тартиботи дохилии хусусӣ-ҳуқуқӣ дар низоми алоҳидаи ҳуқуқ амал карда тавонад.

Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ду гуруҳ ҷудо карда мешаванд:

1. Усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ - яке аз хусусиятҳои усули коллизсионӣ ин аст, ки бо танзиму кумаки ин усул истифодаи ҳуқуқ дар муносибатҳои

байналмилалии хусусӣ татбиқ карда мешавад. Дигар хусусияти усули коллизионии муносибатҳои байналмилалии хусусиро бевосита танзим карда наметавонад, инчунин ҳуқуқу уҳдадорихои иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқро муайян намекунад, зеро онҳо дар қонунҳои миллии ҳар як давлат мустақилона муайян гардидааст. Ҳамин тариқ мафҳуми усули коллизионӣ дар он ифода мегардад – бархурди меъёрҳои ҳуқуқе, ки оид ба интиҳоби қонуни салоҳиятдор оид ба ҳалли масъалаи мушахас, дар ҳолати интиҳоби қонуни давлат фаҳмида мешавад.

2. Усули моддӣ-ҳуқуқӣ бошад бараксӣ ҳол амал мекунад, зеро ки дар қонунгузори давлат ба таври мушаххас муносибатҳои ҷамъиятиро муайян кардааст, ин ду усул якдигаро пурра мегардонанд [3, с.142].

Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар доираи меъёрҳои ҳуқуқи милли, байналмилалӣ ва одати байналмилалӣ амал мекунанд.

Дар баробари усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, дар баъзе ҳолат усули диспозитивиро ҳам баъзе олимон дохил мекунанд, ки иштибоҳ мебошад, зеро ки усули диспозитивӣ дар дохили усулии моддӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад ва яке аз унсурҳои асосии усули моддӣ-ҳуқуқӣ ва коллизионӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо, танҳо барои бартараф кардани меъёрҳои коллизионӣ истифода мегардад ва барои расидани созиш байни ҷонибҳо бе маҷбуркунии меъёрҳои ҳуқуқои дахлдор амал мекунад.

Ҳамин тариқ, аз татқиқоти олимони ба хулоса омадан мумкин аст, ки усули танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ гуфта маҷмӯи тарз ва воситаҳои таъсиррасонии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ба муносибатҳои ҷамъияти меноманд, ки байни субъектони ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, тағир меёбад ва қатъ мегардад фаҳмида мешавад.

АДАБИЁТ

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право. Том 1. Общая часть. 2002. – С. 86.
2. Международное частное право: Учебник для бакалавров / отв.ред. Г.К. Дмитриева. – М., Проспект, 2013. – С. 17.
3. Менглиев Ш.М. Международное частное право. – Душанбе, 2013. – С. 142.
4. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ. Воситаи таълимӣ. Душанбе: «ЭР-граф», 2018. С. 25
5. Рачабов М.Н., Мирзоев А.М. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ. Воситаи таълимӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – С. 23.
6. Рустамова Н.Н. Понятие о международном частном праве // Политика и право. – 2010. – №1. – С. 49.
7. Толстых В.П. Международное частное право: коллизионное регулирование. – СПб, 2004. – С. 168.

УСУЛҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Усулҳои соҳаи дахлдори ҳуқуқро вобаста бо хусусиятҳои муҳими ҷамъиятӣ ташкил мекунад ва танзими соҳаи мустақили ҳуқуқ бошад, танзими

идоранамудани унсури онро табиати ҳукукии он нигоҳ медорад. Хусусияти дигари муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ бошад аз ҷаҳлияти мустақили меъёрҳои коллизсионӣ, моддӣ ва унификатсия иборат аст. Бевосита муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ олаві, меҳнатӣ ва муҳофизатӣ граҷданиро бо унсури хориҷӣ танзим менамояд. Ин усулҳо соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ мустақкам мегардонад. Ин усулҳо бо хусусиятҳои хоси худ якдигарашонро пурра мекунад ва бевосита таъсири худро ба предмети дахлдори соҳаи мазкур мерасонанд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, унсури хориҷӣ, усулҳо, усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ, усули моддӣ-ҳуқуқӣ, усули ягонакунӣ (унификатсия), муносибатҳои ҷамъиятӣ, низоми ҳуқуқ, низоми ҳуқуқи миллӣ, сарчашмаи ҳуқуқ.

МЕТОДЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Организует методы соответствующей отрасли права в зависимости от важных общественных признаков, а регулирование самостоятельной отрасли права, регулирование управления ее элементом сохраняет свою правовую природу. Другой особенностью частных международных отношений является самостоятельная деятельность коллизсионных, материальных и унификационных норм. Непосредственно регулируют гражданско-правовые отношения, семейное, трудовое и гражданское судопроизводство с иностранными элементами. Это укрепляет методы области права в национальной правовой системе. Это методы дополняют друг друга своими специфическими характеристиками и оказывают непосредственное влияние на соответствующий предмет данной области.

Ключевые слова: международное частное право, иностранный элемент, методы, коллизсионно-правовой метод, материально-правовой метод, унификационно-правовой метод, связи с общественностью, правовая система, национальная правовая система, источники права.

METHODS OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Organizes the methods of the relevant branch of law depending on important social characteristics and the regulation of an independent branch of law the regulation of the management of its element retains its legal nature. Another feature of private independent activity of conflict, material and unification norms. They directly regulate civil law relations, family, labor and civil proceedings with foreign elements. This strengthens the methods of the field of law in the national legal system. These methods complement each other with their specific characteristics and have a direct impact on the respective subject of the field.

Keywords: international private law in, foreign element, methods, conflict-law method, substantive-legal method, unification-legal method, public relations, legal system, national legal system, sources of law.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, аспиранти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ. Суроға:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефонифон: (+992) 985 27 97 80. Почтаи электронӣ: abdullozoda141290@mail.ru

Сведения об авторе: Абдуллозода Ёқуб Махмадисуф – Таджикский национальный университет, аспирант кафедры международного права. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефонифон: (+992) 985 27 97 80. Электронная почта: abdullozoda141290@mail.ru

Information about the author: Abdullozoda Yakub Mahmadiisuf – Tajik National University, postgraduate student of the Department of International Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: (+992) 985 27 97 80. E-mail: abdullozoda141290@mail.ru

АМАЛИЯИ ТАТБИҚИ ПАДИДАИ ТАРТИБИ СОДАКАРДАШУДАИ ТАФТИШИ СУДӢ ДАР МУРОФИАИ ЧИНОЯӢ

*Негматов Б. С. – муаллими калони кафедраи
ҳуқуқи судӣ ва назорати прокуратурии ДМТ*

Кодекси муурофиавии чинояӢ дар баробари тартиби умумии муҳокимаи судӣ оид ба парвандаҳои чинояӢ, инчунин тартиби махсуси баррасии парвандаҳои чинояӢро дар маҷлиси судӣ пешбинӣ намуда, моҳияти онро дар модаи 310 Кодекси муурофиавии чинояӢи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - КМҚ ҚТ), дар шакли зерин: «Тартиби содакардашудаи тафтиши судӣ» муқаррар намудааст.

Бояд гуфт, ки падидаи таҳқиқшаванда ҳарчанд дар модаи 310 КМҚ ҚТ муқаррар гардида бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои он то ҳануз норавшан боқи мондааст. Ин омил боиси он гардид, ки мо атрофи масъалаҳои назариявӣ ва амалии баррасии парвандаҳои чинояӢ бо тартиби содакардашуда диққати махсус зоҳир намоем. Дар адабиёти илмӣ низ фикру мулоҳизаҳои баён карда шудаанд, ки мувофиқи онҳо агар падидаи таҳқиқшаванда дуруст дар қонунгузорӣ муқаррар нагардад, ин боиси мушкилотҳои қиддӣ ҳангоми татбиқи падидаи мазкур дар амалияи судӣ мегардад [7, с. 69. 2, с. 62-64, 12, с. 65. 13, с. 175,178].

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки ҳангоми татбиқи падидаи мазкур ба миён меояд, ин расмиёт ё тартиби баррасии парвандаҳои чинояӢ бо тартиби содакардашуда мебошад.

Мувофиқи КМҚ ҚТ дар қисми омодакунӣ ба муҳокимаи судӣ котиб дар бораи ба суд ҳозир шудани прокурор, судшаванда, ҳимоятгар, ҷабрдида, даъвогари граҷданӣ, ҷавобгари граҷданӣ ва намояндагони онҳо, тарҷумон, шохидон, коршиносон ва мутахассисон ва оид ба сабабҳои ҳозир нашудани дигар иштирокчиён ахборот медиҳад. Сипас, суд як қатор амалҳои муурофиавиро иҷро мекунад, аз ҷумла ба тарҷумон фаҳмонидани ҳуқуқи ӯҳдадорӣ, аз толори суд дур кардани шохидон, муайян намудани шахсияти судшаванда ва сари вақт ба ӯ супурдани нусхаи фикри айбдоркунӣ, эълони ҳайати суд, дигар иштирокчиёни муурофия ва фаҳмондани ҳуқуқи рад кардан, ба судшаванда, ҷабрдида, даъвогари граҷданӣ ва ҷавобгари граҷданӣ,

коршинос, мутахассис фаҳмондани ҳукуку ўҳдадориҳо. Суд, судя бояд ҳар як дархости аз ҷониби тарафҳо баёншударо дар хусуси даъвати шохидону, коршиносон, мутахассисони нав ва талаб карда гирифтани далелҳои шайъӣ ё ҳуччатҳо, аз эътибор соқит кардани далелҳои бо роҳи ғайриқонунӣ ҷамъоварда шуда, мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро қонунгардонад ё дар бораи рад кардани дархост таъиноти (қарори) асоснок барорад. Кодекси муурофиявии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 310) муқаррар менамояд, ки маҷлиси судӣ бо дархости судшаванда оид ба гузаронидани тафтиши судӣ бо тартиби содакардашуда ҳангоми ба гуноҳаш иқрор гардидани судшаванда мувофиқи талаботҳои ҳамин модда сурат мегирад.

Масъалаи муҳими қисмати омодагӣ ин аз ҷониби раисикунанда ба судшаванда ва ҷабрида фаҳмонидани хусусиятҳои тафтиши судии мазкур бо мақсади муайян намуди он, ки ин иштирокчиён дуруст ва пурра ин тартибро дарк менамоянд ва оқибатҳои онро мефаҳманд.

Бо анҷоми амалҳои муурофиявӣ, ки қисми тайёри ба маҷлиси судиро ташкил медиҳанд ва дар модаҳои 296-307 Кодекси муурофиявии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим шудаанд, судя ба тафтиши судӣ шуруъ менамояд. Тафтиши судӣ аз баёни моҳияти айбдоркунии пешниҳодшуда дар ҳаққи судшаванда аз ҷониби айбдоркунандаи давлатӣ, дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ бошад, аз баёни шикоят аз ҷониби айбдоркунандаи хусусӣ ё намояндаи ӯ оғоз мегардад.

Раисикунанда аз судшаванда мепурсад, ки оё моҳияти айби эълоншуда ба ӯ фаҳмост, бо айби эълоншуда худро гуноҳгор мешуморад ё не, оё хоҳиш дорад, ки ба айби эълоншуда муносибати худро баён намояд. Ҳангоми нофаҳмо будани айб ба судшаванда моҳияти он фаҳмонда мешавад.

Агар судшаванда ба гуноҳаш иқрор шавад, асос ва шартҳои дар моддаи 310 КМҚ ҚТ муқарраргардида воқеан ҷой дошта бошад, парвандаи ҷиноятӣ бо тартиби содакардашуда мавриди баррасии қарор мегирад.

Мувофиқи қ. 1. м. 310 КМҚ ҚТ дар сурати ба гуноҳаш иқрор шудани судшаванда, ки аз ҷониби тарафҳо мавриди баҳс қарор нагирифтааст ва судро низ таҳти шубҳа намегузорад, суд, судя бо мувофиқаи тарафҳо баъди аз судшаванда муқаррар кардани он ки оё эътирофи ӯ маҷбурӣ нест, ҳуқуқ дорад, танҳо бо таҳқиқи далелҳои маҳдуд шавад, ки тарафҳо онҳоро зикр кардаанд ё тафтиши судиро хатмшуда эълон карда, ба музокираи судӣ гузарад.

Агар талаботҳои дар моддаи 310 КМҚ ҚТ муқарраргардида ҷой дошта бошад, раисикунанда ба судшаванда мувофиқи моддаи 47 КМҚ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқҳои дар муурофияи судӣ фаҳмонида медиҳад. Баъди баромади айбдоркунандаи давлатӣ судя аз судшаванда моҳияти ҳулосаи айбдоркунӣ, ба ӯ фаҳмо будани он ва дар содир кардани ҷиноят ҳудашро гуноҳгор эътироф мекунад ё не, муайян карда мешавад. Раисикунанда фикри иштирокчиёни муурофияи судиро оид ба тартиби таҳқиқи далелҳо муайян мекунад. Агар судшаванда худро дар содир кардани ҷиноят пурра гуноҳгор эътироф намояд ва онро қасе аз иштирокчиён мавриди баҳс қарор надиҳад, судя дархости уро ҷиҳати баррасии парванда бо тартиби содакардашуда мегирад. Амалияи судӣ ва парвандаҳои ҷиноятии омехташуда нишон медиҳанд, ки дархост дар шакли ариза аз судшаванда гирифта мешавад. Дар

ариза пурра ба гуноҳ иқро гардидани судшаванда ва бо тартиби мазкур бараси гардидани он иникос мегардад.

Масалан, дар Суди ноҳияи И.Сомони шаҳри Душанбе ҳангоми баррасии парвандаи ҷиноятӣ мувофиқи моддаи 190 қисми 2 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати судшаванда А ба таври соддакардашуда гузаронида шуд. Аз протоколи маҷлиси судӣ ва маводҳои парвандаи ҷиноятӣ муайян гардид, ки судшаванда А дар чунин шакл дархост пешниҳод намудааст: “Муҳтарам суд! Ман дархост менамоям, ки тафтишоти судӣ бо тартиби соддакардашуда гузаронида шавад, чунки ман худамро бо айби эълонкардашуда пурра гунаҳгор мехисобам, аз суд хоҳиш мекунам, ки умуман таҳқиқи далелҳо гузаронида нашуда, ба музокираҳои судӣ гузашта шавад, дар ин бора аризаи хаттиамро ба суд пешниҳод менамоям» [2]. Аз инҷо бар меояд, ки дархости судшаванда дар шакли ариза гирифта мешавад. Агар дар амалия на ариза, балки дархости судшаванда гирифта шавад ба талаботи КМҶ дурустар мувофиқат менамояд. Аз ин ру хуб мешуд, ки на ариза, балки дархостӣ судшаванда гирифта шавад.

Масъалаи дигаре, ки аз ҷониби судья ҳангоми баррасии парванда бо тартиби содакардашуда бояд ҳалу ҷасл гардад, ин аз судшаванда муайн намудани худикрорӣ ӯ ва маҷбури набудани он мебошад.

Сипас, раисикунанда фикри иштирокчиёни мурофияи судиро вобаста бо дархости судшаванда мепурсад. Суд фикри иштирокчиёни мурофияи судиро шунида, муайян менамояд, ки дархости судшаванда аз ҷониби иштирокчиён мавриди баҳс қарор нагирифтааст ва судро низ таҳти шубҳа намегузорад, суд, судья бо мувофиқаи тарафҳо баъди аз судшаванда муқаррар кардани он ки оё эътирофи ӯ маҷбури нест дар ҷояш чунин таъин (таъинот) менамояд – «Дархости судшаванда оид ба тариқи соддакардашуда гузаронидани тафтиши судӣ қонун қарда шуда, тафтиши судиро хотимаёфта эълон қарда, ба музокираҳои судӣ мегузарад».

Ҳолатҳои дар боло нишон дода шуда метавонад танҳо пас аз пурсиши судшаванда ба миён гузошта шавад. Агар судшаванда (айбдоршаванда) ба гуноҳаш иқро шавад, тафтиши далелҳо ҳамеша аз пурсиши ӯ оғоз мешавад.

Баъзе судьяҳо судшаванда, ҷабрдидаро пурсиш мекунанд, нишондодҳои шохидон, ҳулосаҳои коршиносро хонда, баъдан музокираи тарафҳоро мешунавад, ки дар моддаи 310 КМҶ ҚТ қисман муқаррар гардидааст. Судьяҳои дигар аз судшаванда пурсон мешаванд, ки оё айбӣ ба ӯ пешниҳодшударо дарк мекунад ва бо гуноҳи худ иқро аст ё не, аз судшаванда муайян менамояд, ки ӯ дархости худро дар бораи баррасии парванда бо тартиби соддакардашуда дастгирӣ мекунад ва ба музокираи тарафҳо мегузарад. Дигарон бошанд, пас аз эълони айб аз ҷониби айбдоркунандаи давлатӣ аз нав судшавандаро мавриди пурсиш қарор медиҳанд, ва дар ниҳоят фикри ҷабрдидаро рӯч ба тартиби соддакардашуда мешунавад.

Ҳамин тариқ, пурсиши судшаванда тибқи муқаррароти КМҶ ҚТ дар маҷлиси судӣ сурат мегирад. Вобаста ба ин, суд, тарафҳо, пеш аз ҳама, иштирокчиёни касбии мурофияи ҷиноятӣ тамоми масъулияти иҷрои дурусти ин амали мурофиявино ба дӯш доранд. Мувофиқи моддаи 311-и Кодекси мурофиявии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳангоми ба додани нишондод розӣ будани судшаванда сараввал ӯро ҳимоятгар ва иштирокчиёни мурофия

аз тарафи ҳимоя ва сипас айбдоркунандаи давлатӣ ва иштирокчиёни муурофия аз тарафи айбдоркунӣ пурсиш мекунад. Чунин ба назар мерасад, ки ин тартиб бо назардошти нишондодҳои судшаванда, ки ба гуноҳаш иқрор гардидааст, ба далелҳои айбдоркунӣ ишора мекунад, асоснок аст. Дар ин маврид ҳимоятгар бояд пурсишро ҳамчун воситаи аз ҷониби ҳуди судшаванда расонидани маълумоте истифода барад, ки хусусияти шахсияти судшавандаро тавсиф мекунад ва метавонад ҳолатҳое гардад, ки масъулияти уро сабук мегардонад. Зимнан, дар амалия мавқеи муҳимро дар ин ҳолат прокурор ишғол менамояд.

Суд, судя пас аз пурсиши судшаванда аз ҷониби тарафҳо ба ӯ савол медиҳад, вале саволҳои дақиқкунанда дар ҳар лаҳзаи пурсиши ӯ дода шуданаш мумкин аст (қ.2 моддаи 311 КМҶ ҚТ). Барои суд аҳамияти пурсиш дар он аст, ки мувофиқати иқрори гуноҳи судшавандаро ба ҷинойти содиркардааш муайян менамояд. Аммо мавқеи суд дар вақти пурсиши судшаванда, чунон ки таҷриба нишон медиҳад, метавонад маҳлуд бошад.

Дар аксарияти мамлакатҳои хориҷӣ ҳангоми ҳал намудани масъалаи имконпазирии тартиби содакардашудаи судӣ пурсиши мустақим ва байниҳамдигарии судшавандаро (айбдоршавандаро) аз ҷониби тарафҳо пешбинӣ намекунад. Дар қонунгузорӣ танҳо аз ҷониби судя ҳатман пурсиш намудани айбдоршаванда (судшаванда) пешбинӣ гардидааст, ки судя тавонад мавҷудияти шартҳои заруриро барои баровардани ҳукм бидуни таҳқиқи бевоситаи далелҳо муқаррар намояд. Ҳамин тариқ, ҳангоми тасдиқи «аҳд оид ба иқрори гуноҳ» судяҳои амрикоӣ бояд назди айбдоршаванда як қатор масъалаҳоро (саволҳоро) гузорад, ки ҷавобҳо ба он ба ташаккули эътимоди ӯ ба қонунӣ будани созишнома ва имкони баровардани ҳукм дар асоси он мусоидат мекунад. Судьяҳои амрикоӣ ба таҳлили амиқи ҷавобҳои айбдоршаванда машғул нестанд. Онҳо мӯътақиданд, ки кори зарурӣ барои таъмини қонунӣ будани созишнома оид ба иқрори гуноҳ аллакай аз ҷониби прокурор ва адвокат ҳамчун субъектҳои асосии айбдоркунӣ ва ҳимоя анҷом дода шудааст. Ҳуди саволҳо низ хеле содда тартиб дода шудаанд ва одатан танҳо ҷавоби якхела доранд - "ҳа" ё "не". Ин тартиб барои суд, чун қоида, камтар аз 10 дақиқа вақтро мегирад [9, с. 143].

Ба таври кофи мустаҳкам нагардидани ТСТС ба назари мо боиси мушкилотҳои муайян мегардад. Агар мо ба таҷрибаи хориҷӣ муроҷиат кунем, пас дар ИМА онҳо ҳатто кӯшиш мекунад, ки аҳд оид ба иқрорро дар ҷаҳорҷубаи қонун мустаҳкам намоянд [1, с. 191, 192].

Кодекси муурофиявии ҷинойтии Русия низ пурсиши айбдоршавандаро ҳангоми гузаронидани тартиби махсуси муҳокимаи судӣ пешбинӣ намекунад. Судя танҳо аз судшаванда мепурсад, ки оё айбномаро мефаҳмад, оё бо он розӣ аст ва дархости ӯро дар бораи бидуни муҳокимаи судӣ эълон кардани ҳукм дастгирӣ мекунад ё не, оё ин дархост ихтиёран ва баъд аз машварат бо ҳимоятгар дода шудааст, оё ӯ аз оқибатҳои он огоҳ аст ё не? (қисми 4 моддаи 316 Кодекси муурофиявии ҷинойтӣ). Ин муқаррароти қонун боиси баҳси олимони гардидааст. Як гурӯҳ муҳаққиқони рус тасмими қонунгузорро қонунӣ медонанд. Муаллифони дигар чунин мешуморанд, ки саволҳое, ки суд аз айбдоршаванда маълум мекунад, бояд ҳангоми пурсиш ба ӯ дода шавад, ки ӯҳдадорӣ онҳо дар Кодекси муурофиявии ҷинойтии Федератсияи Русия пешбинӣ шудааст [3, с. 64. 6, с. 61. 5, с. 157. 10, 79].

Мувофиқи қисми 1 моддаи 310 КМҚ ҚТ ҳангоми пурсиш судя аз судшаванда муқаррар кардани он ки оё эътирофи ӯ маҷбурӣ нест, сурат мегирад. Омӯзиши парвандаҳои ҷиноятӣ аз ҷониби муаллиф нишон дод, ки аксарияти судяҳо ин вазифаро иҷро мекунанд. Ин савол бо роҳҳои гуногун таҳия шудааст. Баъзе судяҳо аз судшаванда мепурсанд, ки оё эътирофи ӯ ихтиёрӣ аст, баъзеи дигар мепурсанд, ки оё айбдоршаванда барои маҷбур кардани гуноҳаш таҳти таъсири ягон фишор (руҳи ё ҷисмонӣ) қарор гирифтааст, дигарон мепурсанд, ки оё эътирофи маҷбурӣ, таҳти фишор дода шудааст ё не? ва ғайра. Аммо фаъолияти мусбати баъзе судяҳое, ки танҳо ба муайян намудани «маҷбуран иқрор гардидани судшаванда ба гуноҳ» маҳдуд нагардида ба судшаванда моҳияти ин падидаро мефаҳмонанд, махсус қайд намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ҳангоми баррасии парвандаи ҷиноятӣ бо истифода аз тартиби соддакардашуда дар қисми тайёрии маҷлиси судӣ маҳз бо дида баромадани дархости судшаванда дар бораи баррасии парванда бо тартиби соддакардашуда сурат мегирад ва ҳолатҳои мавриди таҳқиқ қарор мегиранд, ки тарафҳо онҳоро зикр кардаанд. Тафтишоти судӣ қисмати марказии муҳокимаи судӣ мебошад, ки маҳз дар он таҳқиқи пурраи далелҳо анҷом дода мешавад. Аммо баррасии парванда бо тартиби соддакардашуда таҳқиқи пурраи далелҳоро маҳдуд менамояд.

Муҳокимаи судӣ бо тартиби соддакардашуда, монанди тартиби муқаррарӣ аз эълони айб аз ҷониби айбдоркунандаи давлатӣ ва дар парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ бошад бо эълони айб аз ҷониби айбдоркунандаи хусусӣ оғоз мегардад.

Баъд аз ин судя аз судшаванда маълум мекунад, ки оё вай моҳияти айби ба у пешниҳодшударо мефаҳмад, бо он розӣ аст ё не. Ақидаи П.А. Лупинская дуруст аст, ки чунин пурсиш ба судя имкон медиҳад бори дигар асоснокӣ ва исботи айбро санҷида, ба маҷмуи далелҳои дар парванда мавҷудбуда баҳо диҳад.

Агар дар маводи парванда нишондоди айбдоршаванда мавҷуд бошад, ки вай ба гуноҳаш иқрор нашудааст, аммо ҳолатҳои воқеи аз ҷониби у ҳангоми пурсиш баръакси онро нишон диҳад, ки дар айби эълоншуда зикр шудаанд, ин метавонад боиси шубҳаи судя оид ба асоснокии айбдоркунӣ гардад. Мавҷудияти шубҳа баррасии парвандаро бо тартиби соддакардашуда зери суол мегузорад ва ё метавонад ғайримқон гардонад [8, с. 140].

АДАБИЁТ

1. Боботов С.В., Введение в правовую систему США / Боботов С.В., Жигачев И.Ю. - М.: Норма, 1997. – 332 с.
2. Бойгонии Суди И.Сомонии ш.Душанбе. Парвандаи ҷиноятӣ №1-130/23.
3. Гричаниченко, А. Проблемы применения особого порядка судебного разбирательства в судебной практике и пути их решения / А. Гричаниченко // Уголов. право. – 2005. – № 4. – С. 62–64.
4. Зайцева Л.Л. Сокращенное судебное следствие в уголовном процессе Республики Беларусь / Л.Л. Зайцева, В.С. Жигулич. – Минск: Пересвет, 2013. – 178 с.

5. Ивенский, А.И. Приговор – акт правосудия, осуществляемого в общем и особом порядке судебного разбирательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / А.И. Ивенский. – Саратов, 2006. – 254 с.
6. Кирьянов, А.Ю. К совершенствованию нормативной регламентации судебного разбирательства в особом порядке / А.Ю. Кирьянов, Ю.А. Кирьянов // Рос. юстиция. – 2007. – № 8. – С. 59–62.
7. Лазарева В. Новый УПК особый порядок принятия судебного решения при согласии обвиняемого с предъявленным ему обвинением // Уголовное право. 2002. № 2. – С. 67-69.
8. Lupinskaya P.A. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2010. – 238 с.
9. Николайчик, В.М. Уголовный процесс США / В.М. Николайчик; Акад. наук СССР, Ин-т США и Канады. – М.: Наука, 1981. – 224 с.
10. Петрухин, И. Особый порядок судебного разбирательства / И. Петрухин // Уголов. право. – 2005. – № 4. – С. 79–81.
11. Тугутов Б.А., Дорофеева А.С. Рассмотрение уголовных дел в особом порядке / Тугутов Булат Анатольевич, Дорофеева Анастасия Сергеевна. Правосудия. 3 (21) 2019. – С. 36-40.
12. Халиков А. Вопросы, возникающие при особом порядке судебного разбирательства // Российская юстиция. 2003. № 1. – С. 63-65.
13. Шмарев А.И. Особый порядок судебного разбирательства (вопросы теории и практики). Дисс. канд. юрид. наук. Ижевск, 2004. – 226 с.

АМАЛИЯИ ТАТБИҚИ ПАДИДАИ ТАРТИБИ СОДАКАРДАШУДАИ ТАФТИШИ СУДӢ ДАР МУРОФИАИ ЧИНОЯӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи тартиби муурофиавии тафтиши судии содакардашуда мувофиқи Кодекси муурофиавии чиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, мавқеъ ва хусусияти он хангоми баррасии парвандаҳои чиноятӣро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Амалияи баррасии парвандаҳои чиноятӣ дар судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тартиби мазкур аз ҷониби муаллиф омузиш, таҳлил ва хулосабарорӣ қарда шудааст.

Калидвожаҳо: пешбурди содакардашуда, баррасии судӣ, тартиби содакардашудаи тафтиши судӣ, пешбурди суръатнок, дархост; моделҳои муурофиаи судии чиноятӣ; розигӣ бо айбдоркунӣ.

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ УПРОЩЕННОЙ ПРОЦЕДУРЫ СУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В данной статье автор исследовал процессуальный порядок упрощённого судебного следствия согласно Уголовно-процессуальному кодексу Республики Таджикистан, ее положение и особенности при рассмотрении уголовных дел. Автором изучена, проанализирована и сделан вывод относительно практики рассмотрения уголовных дел в упрощённом порядке в судах Республики Таджикистан.

Ключевые слова: упрощенное производство, судебное разбирательство, упрощенный порядок судебного следствия, ускоренное производство, ходатайство, модели уголовного правосудия; согласие на обвинение.

THE PRACTICE OF APPLYING A SIMPLIFIED JUDICIAL INVESTIGATION PROCEDURE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

In this article, the author examined the procedural order of simplified judicial investigation in accordance with the Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan, its position and features when considering criminal cases. The author has studied, analyzed and concluded the practice of considering criminal cases in a simplified manner in the courts of the Republic of Tajikistan.

Keywords: simplified proceedings; trial; simplified procedure for judicial investigation; expedited production; petition; criminal justice models; consent to the accusation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Негматов Баходур Сафарович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокуратурии факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефонфон: +992 93 300 70 03 Пochтаи электронӣ: E-mail: negmatov.bc87@mail.ru

Сведения об авторе: Негматов Баходур Сафарович – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры судебного права и прокурорского надзора юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефонфон: +992 93 300 70 03 Электронная почта: E-mail: negmatov.bc87@mail.ru

Information about the author: Negmatov Bahodur Safarovich – Senior Lecturer at the Department of Judicial Law and Prosecutor's Supervision, Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: +992 93 300 70 03 E-mail: negmatov.bc87@mail.ru

МАҲҲУМ ВА МУНДАРИҶАИ ДИПЛОМАТИЯИ САРҲАДӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Анварӣ С. – н.и.т., муаллими калони кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистони ДМТ

Дар замони муосир дипломатия василаи асосии татбиқи ҳадафҳои сиёсати хориҷии давлат дар саҳнаи ҷаҳонӣ буда, усулҳои нави дипломатия имкон медиҳанд, ки манфиатҳои давлат дар шароити зиддиятҳои шадид ва пайвастаи муносибатҳои байналмилалӣ пешбарӣ, татбиқ ва ҳифз карда шаванд. Аз ин рӯ, соҳаҳои гуногуни дипломатӣ ҳамчун афзалияти сиёсати хориҷӣ дар муносибатҳои байнидавлатӣ ва байналмилалӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

Ин нуқта дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015 низ ишора шудааст ва дар заминаи ин санад фишанг ва соҳаҳои гуногуни дипломатия ба мисли дипломатияи иқтисодӣ, дипломатияи обӣ, дипломатияи фарҳангӣ-гуманитарӣ ва дипломатияи иттилоотӣ дар саҳнаи байналмилалӣ ба қор гирифта мешаванд [9].

Инчунин, дар Амрико аз дипломатияи иқтисодӣ, дипломатияи демократӣ [17], дипломатияи долларӣ бештар пайгирӣ карда мешавад. Дар Британияи Кабир таваҷҷӯҳи махсус ба дипломатияи тиҷоратӣ, дипломатияи молиявӣ [18], дипломатияи сармоягузорӣ равона карда мешавад. Дар Фаронса асосан дипломатияи фарҳангӣ, дипломатияи варзишӣ, дипломатияи илмӣ ва ҳатто дипломатияи феминистӣ [16] ташвиқ карда мешаванд. Дар Испания дипломатияи мардумӣ, дипломатияи иттилоотӣ, дипломатияи рақамӣ [1, С. 39-53] самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷӣ ба ҳисоб мераванд. Дар Россия фишангҳои дипломатияи мардумӣ, дипломатияи парлумонӣ ва дипломатияи ҳарбӣ бештар истифода мешаванд.

Ин ҳолатҳо нишон медиҳанд, ки соҳа ва усулҳои муосири дипломатия дар сиёсати хориҷии давлатҳо коркард гардида, баҳри ҳифзи манфиатҳои давлат аз фишангҳои гуногуни дипломатӣ ба таври васеъ истифода бурда мешавад.

Дар ин миён, дар муносибатҳои байналмилалӣ муосир фишангҳои дипломатияи сарҳадӣ низ дар аксари мавридҳо ба кор гирифта мешавад. Давлатҳо ба хоҳири танзими масъалаҳои сарҳадӣ, умқи равандҳои ҳамгироии минтақавӣ, аз худкунии бозорҳои нав, интиқоли сареи молу маҳсулот ба ҳамкорӣҳои сарҳадӣ манфиатдор мебошанд. Бинобар ин, зарурати табилии дипломатияи сарҳадӣ ба яке аз афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ ба миён омадааст ва ин раванд боз дар омилҳои зиёд инъикос мегардад.

Мубрамияти мавзӯи дипломатияи сарҳадӣ. Имрӯз масъалаҳои сарҳади давлатӣ чун падидаи муҳимми бисёрҷаҳа ва гуногунтаркиба эътироф гардида, ҳудудҳои васеи дохилидавлатӣ, минтақавӣ ва ҷаҳониро ҷудо менамоянд. Шаклгирии сарҳадҳои имрӯза аз раванди ташаккули ҷомеаи инсонӣ сарчашма гирифта, ба шуури доираи васеи одамон таъсиррасон гардидааст. Аз ин рӯ, муҳокимарониҳо дар атрофи танзими масъалаҳои сарҳадӣ зиёд шуда, мафҳум ва мундариҷаи анъанавии сарҳад зери суол гузошта шудаанд, зеро шароит ва фазое, ки онҳо ташкил гардида буданд, ба кулӣ тағйир ёфтааст. Бинобар ин арзишмандии сарҳади давлатӣ дар сиёсати хориҷии давлатҳо бо дарназардошти омилҳои зерин ибраз мегардад:

Якум, таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба ҳаракати босуръати қувваи корӣ, молия, сармоя, молу маҳсулот, сарватҳои пулрарзиш ва канданиҳои фойданок, табодули арзишҳои фарҳангӣ тавассути сарҳади давлатӣ мусоидат намуда, дар натиҷа, шаффофияти робитаҳо ва заифгардии сарҳадҳои байнидавлатӣ афзоиш ёфтааст, ки боиси ташаккули концепсияи “ҷаҳони бидуни сарҳад” (borderless world) гардидааст [2, с.39]. Аз ин рӯ, сарҳади давлатӣ ҳислати нисбатан шартӣ ва гузарандаро касб намудааст.

Дуюм, рушди фазои иттилоотӣ боиси ташаккули шабакаҳои иттилоотии умумиҷаҳонӣ гардида, дар натиҷаи афзоиши ҳаҷми интиқоли мавҷҳои иттилоотӣ ҳеҷ як нави сарҳади давлатӣ ба инобат гирифта намешавад ва масъалаи сарҳади давлатиро дар ҷаҳони муосир зери суол мегузорад. Дар баробари ин, дар фазои иттилоотӣ амалҳои ҳислати ҷинойӣ ва ифротӣ дошта зиёд гардида, теъдоди сомонаҳои интернетии ҳислати ифротӣ ва террористидошта ба беш аз панҷ ҳазор мерасад, ки ҳадафи онҳо тарғиботи хушунати қавмӣ, динӣ ва ғайра мебошад ва ин омил зарурати таъмини

амнияти иттилоотӣ [10, с.8] ва бартараф намудани таҳдидҳо дар фазои иттилоотино ба вуҷуд меоранд.

Сеюм, дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии инсоният ба муҳити зист таъсири амиқ расонида шуд ва боиси он гардидааст, ки имрӯз мушкилиҳои экологӣ хислати умумичаҳониро касб намуда, қисми таркибии муносибатҳои байнидавлатӣ гардиданд ва ба зарурати инкишофи ҳамкориҳои экологии фаромарзии давлатҳо далолат менамоянд [8, с.40-58]. Зеро дар пешгирии масоили экологӣ вазифаи монеасозии сарҳади давлатӣ ба кор намеравад ва ҳалли чунин мушкилот танҳо дар натиҷаи фаъолияти муштараки бозингарони муносибатҳои байналмилалӣ ба даст хоҳад омад.

Чорум, хатару холишҳои замони муосир ба давлатҳои миллӣ бештар ва шадидтар таҳдид намуда, боиси халалдор шудани тамомияти арзӣ ва даҳлатнопазирии сарҳади давлатӣ гардидаанд. Дар натиҷаи фаъолгардии ҳизбу ҳаракатҳои террористӣ ифротӣ, афзудани рӯҳияи ҷудоӣ, низоъҳои мусаллаҳона, даҳлат ба қорҳои дохилии дигар давлатҳо раванди “шусташавии истиқлолияти давлат” [13] ба амал омада, асолати даҳлатнопазирии сарҳади давлатӣ ба инобат гирифта намешавад. Масалан, созмонҳои террористӣ сарҳади давлатиро убур намуда, шабақаҳои онҳо амалиётҳои террористиро дар давлатҳои гуногун анҷом медиҳанд. Баръакси ин, давлатҳои соҳибқудрат барои решақан намудани терроризм қувваҳои мусаллаҳи худро дар ҳудуди давлатҳои дигар берун аз марзи худ истифода менамоянд.

Панҷум, мушкилоти ҳифзи ҳуқуқи инсон, дар навбати худ, боиси қучиши сиёсат ба берун аз сарҳади давлатӣ гардидааст. Дар ин маврид, масъалаҳои дастгирии ҳуқуқи инсон, таъмини баробарии ҷинсӣ, масъалаҳои бешаҳравандӣ (апатрид) ва душаҳравандӣ (бипатрид), паноҳгоҳи сиёсӣ, таъқиботи сиёсӣ ва ғайра нақши калидӣ мебозанд. Илова бар ин, сарҳади давлатӣ метавонад чун абзор ва воситаи поймол гардидани ҳуқуқи инсон истифода гардад [14, с. 50-56]. Дар ин миён, сарҳади давлатӣ чун омили манъи вуруд ба қаламрави давлат, боздошт ва ҷустуҷӯи ашхоси алоҳида дар гузаргоҳҳои сарҳадӣ ва ғайра истифода мешавад.

Шашум, дар баррасии масъалаҳои сарҳади давлатӣ дар муносибатҳои байнидавлатӣ мавзӯи дигар мавҷудияти ҷиноятқорӣ фаромарзӣ маҳсуб меёбад, ки яке аз хатарҳои асосии амнияти ҷомеаи ҷаҳонӣ буда, даромади ҷиноятҳои фаромарзӣ тақрибан 870 млрд. долларро дар як сол ташкил медиҳад [7, с. 265-268]. Гурӯҳҳои ҷиноии муташаккили байналмилалӣ барои анҷоми амалҳои ҷиноии худ (қочоқи молу маҳсулот, одамрабӣ ва одамфурушӣ, интиқол ва фуруши ҳайвоноти нодир, интиқоли маводи муҳаддир, хариду фуруши яроқи аслиҳа) алоқаҳои фаромарзӣ ва гузариши сарҳадро ҳамчун сарчашмаи асосии фаъолияти худ истифода менамояд ва сарҳади давлатӣ омили асосии паноҳгоҳи наҷотбахши онҳо мегардад.

Ҳафтум, инсоният аллақай ба азхудкунии пайвастаи минтақаҳои мавҷудияти барои худ нав оғоз намудааст, ки ба қатори чунин фазоҳо фулоти қора (шелфи континенталӣ), уқёнуси ҷаҳонӣ ва қаъри он, ҳудуди Арктика ва Антарктида [6, с. 71-76], минтақаҳои дуру наздики қайҳон, ҷирмҳои осмонӣ (баҳси замин дар моҳ) [11] ва ғайра дохил мешаванд. Ин минтақаҳо хислати усулии фаромарзӣ дошта, давлатҳои даҳлдорро барои шакли нави ҳамкорҳои

байналмилалӣ водор менамояд, зеро ин муносибатҳо дар асоси меъёрҳои чаҳид роҳандозӣ мегардад ва усулҳои сарҳадбандии анъанавӣ ва тақсимои ҳудудӣ дар ин мавридҳо ба қор намеравад.

Бо дарназардошти омилҳои зикршуда мавқеи масъалаҳои сарҳадӣ дар сиёсати хориҷии давлатҳо тағйир ёфта, барои ташаккули ҳамкориҳои наздисарҳадӣ ва фаромарзӣ, дарёфти имтиёзҳои гумрукӣ ва роҳравҳои сабзи транзитӣ [12] пешбурди сиёсати сарҳадии муваффақ лозим аст ва он метавонад дар доираи дипломатияи сарҳадӣ амалӣ карда шавад. Илова бар ин, омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои назариявии алоқаманд бо сарҳади давлатӣ диққати доираи васеи қоршиносҳо ба худ ҷалб намура, боиси ташаккули илми сарҳадшиносӣ гардидааст.

Мафҳум ва назарияи дипломатияи сарҳадӣ. Инкишофи мавқеи масъалаҳои сарҳадӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ зарурати таҳлили назариявӣ ва асосноккунии концептуалии онҳо ба миён овардааст. Имрӯз ҷанбаҳои гуногуни сарҳадро илми мустақил – сарҳадшиносӣ дар Тоҷикистон, лимология (аз калимаи юнонии *Limes* – сарҳад) дар Россия ва *border (boundary) studies* дар кишварҳои Аврупо ва Америка таҳқиқ менамояд.

Имрӯз дар илми сарҳадшиносӣ боз як истилоҳи дигар ба таври васеъ истифода мегардад, нақши афзояндаи дипломатияи сарҳадро дар муносибатҳои байналмилалӣ нишон медиҳад. Дар адабиёти ғарбӣ ва русӣ “*Paradiplomacy*” (парадипломатия ё дипломатияи сарҳадӣ) ҳарчӣ бештар марида истифода қорор дода мешавад. Ин мафҳум ба хоҳири инъикоси сатҳу сифати ҳамкориҳои наздисарҳадӣ, баррасии равадҳои фаромарзӣ, имкони иштироки субъектҳои доҳилидавлатӣ дар муносибатҳои байнидавлатӣ, байниминтақавӣ ва байналмилалӣ рӯи қор бурда мешавад.

Дар адабиёти илмии давлатҳои ғарбӣ ва русӣ низ доир ба ин масъала як қатор асару мақолаҳои баландарзиши илмӣ таълиф гардидаанд. Аз ҷумла, китоби донишманди амриқоӣ Радрико Таварес “*Paradiplomacy - Cities and States as Global Players*” (Парадипломатия – шаҳрҳо ва давлатҳо ҳамчун бозингарони ҷаҳонӣ) мебошад [20]. Дар китоби худ Радрико Таварес қушиш намурадааст, ки нақши афзояндаи шаҳрҳо дар баробари давлатҳо ҳамчун иштирокчиёни нави муносибатҳои байналмилалӣ нишон диҳад ва дар ин самт масъалаи асоси атрофи сарҳади давлатӣ давр мезанад, зеро то қадом андоза ниҳодҳои доҳилидавлатӣ метавонанд берун аз ҳудуди давлат ҳамкориҳои судмандро бо дигар субъектҳо ба роҳ монанд.

Инчунин, донишмандони ҳинду Рақаҳари Чатерҷӣ ва Свагата Саҳа дар мақолаи худ “*Para-diplomacy: concept and context*” (Парадипломатия: мафҳум ва мундариҷа) доир ба ин масъала таҳлилҳо анҷом доданд [19, с. 375-380]. Дар ин мақала қайд мегардад, ки глобализатсия ва ислоҳотҳои бозори ҷаҳонӣ боиси қорқарди бисёршаклаи афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ бо дарназардошти равадҳои ғайриоддии муосир шудааст. Зухури парадипломатия ва ниҳодҳои федерали (муҳтор)-и пуриқтидор дар ҳамкориҳои байналмилалӣ боиси бозбини назария ва дарқи нави муносибатҳои байналмилалӣ шудааст. Инҷо тавачҷӯҳ асосан ба равади соддагардонии речаи сарҳадӣ равона шудааст.

Инчунин дар нашрияи “КАБАР” (*Central Asian Bureau for Analytical Reporting*) Димитрис Симеонидис мақолаеро бо номи “Региональная парадипломатия в Центральной Азии: новые возможности?”

(Парадипломатияи минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ: имкониятҳои нав?) ба таъб расонидааст. Ин таҳлилгар дар мақолаи худ, сатҳи ҳамкориҳои ду субъекти федералии Россия – Тотористон ва Бошқирдистон, ки бо минтақаи Осиёи Марказӣ ҳамсарҳад мебошанд, мавриди таҳлил қарор додааст [5]. Ишора бар он мешавад, ки сарҳадҳои муштарак барои ин ду ҷумҳуриҳои мухтор имконияти тавсеаи ҳамкориҳои судмандро дар соҳаҳои тиҷоратӣ, сайёҳӣ, бунёди корхонаҳои муштарак бо давлатҳои минтақа фароҳам меорад.

Самтҳои асосии дипломатияи сарҳадӣ. Таҳлили асарҳо болозикр нишон медиҳад, ки таҳқиқотҳои илмӣ дар самти омӯзиши ҷанбаҳои мухталифи парадипломатия ё дипломатияи сарҳадӣ идома доранд. Аз ин рӯ, як чанд самтҳои фаъолияти дипломатияи сарҳадиро ба таври мушаххас байн намуданд зарур аст.

1. Ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар самти танзими масъалаҳои марзӣ. Ин усули анъанавии ҳамкориҳои сарҳадӣ буда, ҳадафи он муайян намудани гузариши хати сарҳади давлатӣ миёни кишварҳои ҳамсоя мебошад. Ин навъ ҳамкориҳо дар чунин самтҳо татбиқ карда мешаванд:

- А. таъсиси комиссияи байниҳукуматӣ;
- Б. марзгузорӣ (делимитатсия);
- В. аломатгузорӣ (демаркатсия).

2. Тақвияти ҳамкориҳои наздисарҳадӣ миёни давлатҳои ҳамсоя. Дар ин самт, омили муайянкунанда сиёсати сарҳади кишварҳои ҳаммарз ва пешбурди речаи сарҳадӣ ба ҳисоб меравад, зеро речаи сарҳади нисбати кишварҳои ҳамсоя гуногун буда, вобаста ба вазъи сиёсӣ-ҳарбӣ, низоми раводидӣ, интиқоли молу маҳсулот ва мусофирон муайян карда мешавад. Ҳамкориҳои наздисарҳадӣ дар чунин самтҳо амалӣ карда мешаванд:

- А. кушодани нуқтаҳои гузаргоҳи сарҳадӣ (роҳи нақлиёт ё роҳи оҳан);
- Б. бозорҳои наздисарҳадӣ;
- В. долонҳои сабзи нақлиётӣ бо анборҳои нигоҳдории молу маҳсулот;

3. Ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар самти ҳифзи даҳлатнопазирии сарҳади давлатӣ. Ҳадафи ин ҳамкориҳо пеш аз ҳама ҳислати амниятӣ дошта [15, с.69-70], дар таъмини даҳлатнопазирии сарҳади давлатӣ, пешгирии убури ғайриқонунии сарҳади давлатӣ ва мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккили фаромиллӣ зоҳир мегардад. Ин ҳамкориҳо дар чунин самтҳо татбиқ карда мешаванд.

- А. ҷойгир намудани кушунҳои сарҳадӣ дар марз;
- Б. бунёди пойгоҳҳои низомӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ;
- В. машқҳои муштаракӣ низомӣ дар нуқтаҳои марзӣ.

4. Танзими равандҳои фаромарзӣ. Дар шароити муосир равандҳои фаромарзӣ ҳислати мусбат ва манфӣ доранд. Ҷанбаҳои мусбати ин раванд тавсеаи тиҷорати мутақобила, афзоиши воридоту содирот ва ҳаракати налӣёту мусофирон мебошад. Ҷанбаҳои манфии равандҳои фаромарзӣ убури ғайриқонунии сарҳад аз тарафи гурӯҳҳои ҷиноӣ, интиқоли маводи муҳаддир, тиҷорати ғайриқонунии аҳолии наздисарҳадӣ, қочоқи молу маҳсулот мебошанд.

- А. ҳамкориҳои муштарак ҷиҳати боздошти гурӯҳҳои муташаккили фаромиллӣ;

Б. таъмини алоқамандӣ миёни кумитаҳои гумрук чиҳати табодули иттилоот;

В. мувофиқа намудани санадҳои раводидӣ, воридотӣ, интиқоли ва сариқоҳӣ.

5. Ҳифзи томияти сарҳади давлатӣ. Сарҳади давлатӣ чун объекти таъсиррасонии инсон ба ҳифз ва ниғаҳдорӣ ниёз дорад. Сарҳадҳо вобаста ба хусусияти табиӣ ба хушкӣ ва дарёӣ (обӣ) ё вобаста ба назарияи “ҷабҳа” (frontia) ба марзҳои хатарафзо ва осоишта чудо мешаванд, ки метавонанд ба даҳолатнопазирӣ ва томияти сарҳади давлатӣ таъсири манфӣ расонад. Аз ин рӯ, барои томияти сарҳади давлатӣ дар чунин самтҳо фаъолият намудан лозим аст.

А. гузаронидани бозаломатгузорӣ (редемаркатсия) [3, с.129];

Б. худдорӣ аз ғасб ё истифодаи худсаронаи замини дар нуқтаҳои наздисарҳадӣ;

В. роҳ надодан ба даъвоҳои нави ҳудудӣ.

Масъалаҳои зикршуда нишон медиҳанд, ки самтҳои фаъолияти дипломатияи сарҳадӣ гуногун буда, истифода аз фишангҳои он барои таъмини амнияти миллӣ, рушди нишондиҳандаҳои иқтисодӣ-тиҷоратӣ, соддагардонии содироту воридот, ҳаракати нақлиёту мусофирон ва таҳкими ҳусни ҳамҷаворӣ дар минтақаҳои сарҳадӣ мусоидат менамоянд.

Шаклгирии дипломатияи сарҳадии Тоҷикистон. Сарҳади давлатӣ инъикоскунандаи доираи қаламрави давлат ва ченаки асосии муайянкунандаи оғоз ва анҷоми ҳудуди давлат ба ҳисоб меравад. Инчунин сарҳад яке аз омилҳои мустақилияти давлат шуморида мешавад, зеро давлат танҳо дар доираи ҳудуди муайян метавонад волоияти қонунро таъмин намояд. Бинобар ин давлат сиёсати сарҳадиро бо речаи махсус (нисбати давлатҳои ҳамсоя) роҳандозӣ менамояд, ки аз усулҳои ошкор ва махфӣ иборат мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати сарҳадӣ ҷузъи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки онро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд (мисли дигар самтҳои сиёсати хориҷӣ).

“Сиёсати сарҳадӣ бо назардошти принципҳои байналмилалӣ эҳтироми соҳибхитӣ, тамомияти арзӣ ва дахлнопазирӣ сарҳадҳои давлатӣ ташаккул ёфтааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати сарҳадиро ҳангоми муқаррар намудан ва тағйир додани хати Сарҳади давлатӣ, муқаррар ва ба роҳ мондани муносибатҳои ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои ҳамсоя дар сарҳад, танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадии Тоҷикистон ва дар роҳҳои алоқаи байналмилалӣ дар қаламрави Тоҷикистон, тадбирҳои мутобик ба мақсадҳои таъмини амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва амнияти байналмилалӣ, манфиатҳои ҳамкорӣ мутақобилан судманди ҳамҷониба бо давлатҳои ҳамсоя, принципҳои ҳаллу фасли осоиштаи масъалаҳои сарҳадӣ бидуни зурӣ анҷом медиҳад. Инчунин Тоҷикистон дар ҳолатҳои пешбининамудаи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, муқарраркунии низомии Сарҳади давлатӣ ва фаъолияти оид ба ҳимоя ва муҳофизати онро бо давлатҳо - иштирокчиёни Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҳамроҳанг месозад” [4, с.2].

Бо дарназардошти ин, метавон гуфт, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷӣ аз усулҳои дипломатияи сарҳадӣ истифода намуда, сиёсати

сарҳадии мустақилро бо речаи муайян нисбати кишварҳои ҳамсоя ва давлатҳои сеюм бешбарӣ менамояд.

Омили дигаре, ки зарурати рушди дипломатияи сарҳадиро нишон медиҳад, дар он зоҳир мегардад, ки сарҳади давлатӣ таърихан ва табиатан ду вазифаи асосӣ – монеакунандагӣ ва пайваस्तкунандагиро иҷро менамояд.

Хусусияти монеакунандагии сарҳад пеш аз ҳама ба таҳдиду хатарҳои амниятӣ, ки метавонанд даҳлатнопазирии сарҳади давлатиро ҳалалдор намоянд, рабт дорад, зеро сипари асосии ҳифзи Ватан маҳз сарҳад ҳисобида мешавад.

Ҳимояи сарҳади давлатӣ ҳамчун ҷузъи низоми таъмини амнӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, “Кумитаи давлатии амнӣи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати давлатиро дар соҳаи муҳофизати Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ намуда, таъмини ҳифзи Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хушкӣ, фазо, дарёҳо, кӯлҳо ва обанборҳо, инчунин дар нуқтаҳои гузаргоҳи Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ўҳда дорад ва баҳри ҳимоя ва муҳофизати Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади пешгирии ғайриқонунӣ убур намудан ва ғайриқонунӣ тағйир додани гузариши хати Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини низоми сарҳадӣ ва низоми гузаргоҳҳои Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои заруриро роҳандозӣ менамояд” [2, с.6-7].

Хусусияти пайваस्तкунандагии сарҳад дар он зоҳир мегардад, ки давлатҳо маҳз тавассути убури сарҳад бо дигар давлатҳои ҳамсоя, минтақаҳои алоҳида ва субъектҳои байналмилалӣ ҳамкорӣ менамоянд. Инчунин, тақвияти равандҳои ҳамгироии минтақавӣ тақозо менамоянд, ки речаи сарҳадӣ содда гардонида шавад ва ҳаракату интиқоли озоди мусоффирон, молу маҳсулот, воситаҳои нақлиёт ва дигар воситаҳо (интиқоли хатҳои барқ ё лулаҳои газӣ) таъмин карда шаванд.

Ин нуқта дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сарҳади давлатӣ” низ зикр гардидааст: “Бо назардошти манфиатҳои муштараки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ҳамхудуд муқаррар кардани баъзе қоидаҳои низоми Сарҳади давлатӣ мумкин аст ва имкон дорад, ки хусусияти қоидаҳои муқарраршаванда соддатар карда шавад” [4, с.2].

Хулоса рушди ҳамкориҳои сарҳадӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои ҳамсоя (ба хотири муайян намудани речаи мувофиқ), давлатҳои минтақа (ба хотири тақвияти равандҳои ҳамгироӣ) ва давлатҳои ҷаҳон (ба хотири таъмини амнӣи сарҳадӣ ва мубориза бо ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ) бар он далолат менамояд, ки доир ба нақши афзоюндаи дипломатияи сарҳадӣ дар сиёсати хориҷӣ метавон ҳарф зад.

Дар замони муосир дар заминаи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва маводи илмӣ асосноккунии паҳлуҳои мухталифи дипломатияи сарҳадӣ идома дорад ва ҳоло як қатор усул ва фишангҳои ҳамкориҳои сарҳадӣ муайян шудаанд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ пеш аз ҳама ба сарҳади давлатӣ фишор оварда, боиси соддагардонӣ ё пурзӯргардонии речаи сарҳадӣ мегардад. Аз ин хотир, бояд дипломатияи сарҳадӣ дар пешбурди сиёсати хориҷӣ ба хотири дарёфти ҷавоби муносиб ва саривактӣ ба дигаргуниҳои муносибатҳои байналмилалӣ беш аз пеш мавриди истифода қарор дода шавад.

АДАБИЁТ

1. Анвари, С. Дипломатияи рақамӣ: ташаккули мафҳум ва таҷрибаи истифодабарӣ / С. Анвари // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. – № 2 (78). – С. 39-53.
2. Анвари, С. Масъалаҳои сарҳадӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография [Матн] / С. Анвари. – Душанбе: Матбааи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 182 с.
3. Анвари, С. Роль редемаркации в регулировании пограничных вопросов [Текст] / С. Анвари // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. – № 8. – С. 129-133.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн]: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 1997, таҳти № 482. [Манбаи электронӣ]. URL: majmilli.tj/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-18/ (санаи мурочиат: 15.04.2023).
5. Димитрис, С. Региональная парадипломатия в Центральной Азии: новые возможности? [Текст] / С. Димитрис. [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/regionalnaya-paradiplomatiya-v-tsentralnoj-azii-novye-vozmozhnosti> (дата обращения: 16.04.2023).
6. Зухба, Д.Т. Арктика и Антарктика в политике глобальной безопасности [Текст] / Д.Т. Зухба // Русская политология — Russian political science. – 2018, № 8 (3). – С. 71-76.
7. Искра, Е.С. Трансграничная организованная преступность как угроза национальной безопасности государства [Текст] / Е.С. Искра, Т.В. Стаценко // Донецкие чтения 2018: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности. Материалы III Международной научной конференции / Под общей редакцией С.В. Беспаловой. – 2018. – С. 265-268.
8. Кондратенко, Г.В. Проблемы и возможности трансграничного сотрудничества Китая и России в сфере экологии [Текст] / Г.В. Кондратенко // Известия Восточного института. – 2017, № 2 (34). – С. 40-58.
9. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, таҳти №332 [Манбаи электронӣ] URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи мурочиат: 23.03.2023).
10. Махмадов, П.А. Амнияти иттилоотӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ (таҷрибаи Тоҷикистон) [Матн] / П.А. Махмадов, А.Ҳ. Ибодзода. – Душанбе: Донишварон, 2016.
11. Павловский, А.И. Мировые политические аспекты освоения космического пространства [Текст]: автореф. дисс. на соис. ученой степени к.п.н. / А.И. Павловский. – Санкт-Петербург: 2011. – 22 с.
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ [Матн]. - Душанбе, 26.12.2019. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://prezident.tj/node/21975> (санаи мурочиат: 20.03.2023).
13. Парамонов, А.Е. Влияние политической глобализации на пограничную безопасность России [Текст] / А.Е. Парамонов. [Электронный ресурс]

- URL: <http://izvestia.asu.ru/2011/4-2/pols/TheNewsOfASU-2011-4-2-pols-10.pdf> (дата обращения: 14.04.2023).
14. Русакова, О.Ф. Уроки лимологии и геополитическая стереометрия [Текст] / О.Ф. Русакова // Социум и власть. – 2017, № 1 (63). – С. 50-56.
  15. Шарипов, А. Н. Укрепление внешних и внутренних границ региона как элемент коллективной безопасности Центральной Азии [Текст] / А. Н. Шарипов // Международные отношения и безопасность. – 2023. – № 1(5). – С. 69-83.
  16. Мавод бо забони англисӣ
  17. An era for Feminist Diplomacy [Electronic resource] URL: <https://unric.org/en/an-era-for-feminist-diplomacy/> (accessed: 05.03.2023).
  18. Diplomacy and Democracy [Electronic resource] URL: <https://www.academyofdiplomacy.org/program/diplomacy-and-democracy/> (accessed: 06.03.2023).
  19. Financial diplomacy and the credit crunch: the rise of central banks [Electronic resource] URL: <https://www.jstor.org/stable/24358141> (accessed: 04.03.2023).
  20. Rakhahari Ch. Para-diplomacy: concept and context [Text] / Ch. Rakhahari, S. Swagata // Sage Publications, Ltd. – 2017. - Vol. 73. - №. 4. – P. 375-394.
  21. Rodrigo Tavares. Paradiplomacy - Cities and States as Global Players. [Text] / T. Rodrigo. - New York: Oxford University Press, 2016. – 272 p.

МАҲУМ ВА МУНДАРИЧАИ ДИПЛОМАТИЯИ САРҲАДӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Фаъолияти дипломатӣ беш аз пеш соҳаҳои навро ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ мавриди истифода қарор медиҳад. Дар ин замина, давлатҳо аз дипломатияи иқтисодӣ, дипломатияи фарҳангӣ, дипломатияи гуманитарӣ, дипломатияи иттилоотӣ ба сифати афзалияти сиёсати хориҷӣ истифода менамоянд. Дар миёни ин самтҳо, дар солҳои охир дипломатияи сарҳадӣ низ рушд намудааст. Дипломатияи сарҳадӣ соҳаи нави дипломатӣ ба ҳисоб меравад, ки барои таъмини сатҳи баланди эътимод дар ноҳияҳои наздисарҳадии кишварҳои ҳамсоя бо роҳи танзими мушкилиҳои марзӣ, бехтар намудани ҳақориҳои фаромарзӣ, кушодани нуқтаҳои гузаргоҳии нав, таъмини ҳаракати озоди мусофирон ва интиқоли маҳсулот пешбинӣ мегардад. Ҳадафи муҳимми дигари дипломатияи сарҳадӣ таъмини амнияти ноҳияҳои наздисарҳадӣ, ҳифзи даҳлатнопазирии сарҳад ва мубориза бар муқобили ҷинояткории баромарзӣ дар сатҳи дучониба ва бисёрҷониба ба шумор меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам аз абзорҳои дипломатияи сарҳадӣ ба хошти расидан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ ва пойдории ҳамдигарфаҳмӣ бо кишварҳои ҳамсоя истифода менамояд. Муҳимияти дипломатияи сарҳадӣ барои Тоҷикистон дар он зоҳир мегардад, ки давлат пас аз ба даст овардани истиқлолият ба мушкилиҳои сарҳадӣ бо ҳар ҷаҳор кишварҳои ҳамсоя рӯ ба рӯ гардид ва дар вобаста ба ин дипломатияи сарҳадии Тоҷикистон пешбурди корҳои марзгузори ва аломатгузори сарҳад ва ҷорӣ кардани речаи мувофиқи сарҳадӣ бо ҳамаи кишварҳои ҳамсоя ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: дипломатия, сарҳад, марзгузори, аломатгузори, ҳамгиروي, давлатҳои ҳамсоя, даъвоҳои ҳудудӣ, низоъҳои сарҳадӣ, ҳамкориҳои фаромарзӣ.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПОГРАНИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Дипломатическая деятельность все чаще использует новые сферы для осуществления внешнеполитических задач. Главным образом государство используют экономическую дипломатию, культурную дипломатию, гуманитарную дипломатию, информационную дипломатию в качестве приоритетов внешней политики. Среди этих направлений, в последние годы также развивается пограничная дипломатия. Погораничная дипломатия является новой дипломатической сферой, которая призвана обеспечивать высокий уровень доверия в приграничном районе соседних стран путем решение пограничных проблем, улучшение трансграничного сотрудничество, открытие новых пропускных пунктов, обеспечение свободного движение пассажиров и транзита товаров. Другая важная цель пограничной дипломатии является обеспечение безопасности приграничных районов, сохранение неприкосновенность границы и противодействие трансграничной преступности на двусторонней и многосторонней основе. Республика Таджикистан также принимает инструменты пограничной дипломатии для решение внешнеполитических задач и укрепление взаимопонимания с соседними странами. Важность пограничной дипломатии для Таджикистана заключается в том, что государство после приобретение независимости столкнулась с проблемами границ со всеми четырьмя соседями и на данном моменте целью таджикской пограничной дипломатии является проведение делимитации и демаркации границ и установления приемлемое пограничный режим со всеми соседними странами.

Ключевые слова: дипломатия, граница, делимитация, демаркация, интеграция, соседние страны, территориальные споры, пограничные конфликты, трансграничные сотрудничество.

THE CONCEPT AND CONTENT OF BORDER DIPLOMACY IN MODERN TIMES

Diplomatic activity is increasingly using new spheres for the implementation of foreign policy functions. Mainly, the state uses economic diplomacy, cultural diplomacy, humanitarian diplomacy, information diplomacy as the foreign policy priorities. Among these aspects, border diplomacy has also been developing in recent years. Border diplomacy is a new diplomatic sphere that is designed to ensure a high level of trust in the border area of neighboring countries by solving border problems, improving cross-border cooperation, opening new checkpoints, ensuring the free movement of passengers and the transit of goods. Another important goal of border diplomacy is to ensure the security of border areas, maintain the integrity of the border and struggle against cross-border crime on a bilateral and multilateral basis. The Republic of Tajikistan also accepts the tools of border diplomacy to solve foreign policy problems and strengthen mutual understanding with neighboring countries. The importance of border diplomacy for Tajikistan lies in the fact that the state, after gaining independence, faced border problems with all four neighbors and at the moment, the goal of Tajik border diplomacy is to delimit and demarcate borders and establish an acceptable border regime with all neighboring countries.

Key words: diplomacy, border, delimitation, demarcation, integration, neighboring countries, territorial disputes, border conflicts, cross-border cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Анвари Сафарӣ – н.и.т., устои кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, факултети муносибатҳои байналхалқии ДМТ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Сино, мах. Маяковский 70/2, 734025. Телефон.: (+ 992) 918 97 31 81, email: anvari.safar@mail.ru

Сведение об авторе: Анвари Сафари – к.и.н., преподаватель кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан, факультета международных отношений ТНУ. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Маяковского, дом 70/2, 734025. Телефон: (+ 992) 918973181, email: anvari.safar@mail.ru

Information about the author: Anvari Safari – c.h.s., teacher of the department of diplomacy and foreign policy of the Republic of Tajikistan, the faculty of International relations, Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Sino region, Mayakovski street, home 70\2, 734025. Tel.: (+ 992) 918 97 31 81, email: anvari.safar@mail.ru.

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ВАҲДАТИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН

*Розиқов Ф. – н.и.т., дотсент, мудири кафедраи
минтақашиносии хориҷии ДМТ*

Баротзода Ф. – муаллими калони кафедраи минтақашиносии хориҷии ДМТ

Ғаффорзода Ф. – унвонҷӯи кафедраи минтақашиносии хориҷии ДМТ

Ҳар як миллат дар таърихи давлатдорӣ худ марҳилаҳоеро сипарӣ менамояд, ки дар он ноил шудан ба мувозинати доимӣ ва муносибати якнавохти ҳамаи қишру табақаҳо роҷеъ ба масъалаи ягонагӣ, якпорчагӣ ва ҳамбастагии байни воҳидҳои маъмурӣ на ҳама вақт муяссар мешавад. Халалдор шудани ваҳдат ҳеҷ гоҳ ба шумораи аҳоли ва ҳудуди марзии давлату миллат иртиботе надорад. Дар сурати гум шудани сарриштаи қор ва тафаккури мантиқӣ нооромӣ метавонад як кишвари хурдERO ончунон ба коми даҳшатбори зиддиятҳои худ фуру барад, ки шаҳрвандонаш барои дарки воқеият ва раҳой ёфтани аз он чанд муддат бечораву очиз мемонанд. Гоҳ андешидани чораҳои аз нигоҳи сиёсӣ иҷтимоӣ ва ақлию мантиқӣ комилан дуруст ҳам пешгирии оқибатҳои нохушоянди ин равандро дар консепсияи фалсафии ирфонии «муборизаи ба ҳам зидҳо» номумкин мегардонад.

Тавре ки маълум аст, гузаштагони пурифтихори тоҷикон дар муҳити ягонаи рушди мардумони порсенаҷод ба сахнаи таърих ворид гардида, тӯли ҳазорсолаҳо дар сохторҳои гуногуни рушди сулолави обутоб ёфтанд. Қору пайкори ниёғони мо дар матни таърихи ҷаҳонӣ бо номи рушди устувори сулолави машҳур аст, ки ифодаи мазмуни он дар хутбаи пандвори Манучехри

малик возеҳ баён шудааст. Андарзи Манучеҳр чунин гуфтаҳо дорад: «Пешинагон рафтанду чаҳон ба мо даст боздоштанд ва моро чора нест чуз аз паси эшон рафтан. Ва эшон моро чунонанд, чун беҳи дарахт мар дарахтро ва мо эшонро чун шоҳи дарахт» [6]. Манучеҳр нахуст подшоҳе буд, ки мулку подшоҳиро ба чаҳор қисмат ниҳод: роҳбарӣ, сипоҳ, раият ва мӯбади мӯбадон ва ҳаққу ҳуқуқ ва масъулияти ҳар якеро дар пойдории мулк муқаррар кард. Ин тарзи чобачогузорӣ ва табақабандӣ дар фарҳанги эронитаборон, ба истилоҳи коршиноси масоили таърих ва назарияи миллат Эрик Чон Ҳобсбаум «ихтирои анъанаҳо» (the invention of tradition)-ро ба вучуд овард. Ҳамин буд, ки дар марҳалаи густариши чаҳонбинии динӣ ва таъсиси давлатҳои миллӣ тамоми суннату анъанаи тоҷикону порсинажодон дар матни платформаи фарҳангсолории «Наврӯз» ҷамъбаст гардид [2].

Барои пойдории ин ҷашни ниёгон 3 унсури асосӣ нақши калидӣ бозидааст: устуравӣ кардани таърих (мифологизация истории), қудсияти забон (сакрализация языка) ва рушди устувори сулолави (перманентное династийное развитие). Дар давраи рушди тоисломии фарҳанги ниёғони мо низоми табақавии муносибат то андозае садди роҳи рушди истеъдодҳо дар ҷомеа мегардид, зеро омӯхтани илм танҳо ба мӯбади мӯбадон – меҳтари ҳамаи уламову ҳукамо ва атрофиёнаш мансуб буд ва ҷомеапазирии васеи кишру табақаҳои гуногун маҳдудиятҳо дошт. Аз ин ҷиҳат дину фарҳанги исломӣ бартарияти бештар нишон дод. Ислом бо шиори талаби илм ва эълони баробарии иҷтимоии мусулмонон дар назди Ҳудову Пайғамбар ба нерӯи тӯли садсолаҳо нухуфтаи мардуми тоҷиктабор имконияти васеи татбиқи амалӣ дод ва зарфияти ақлиро ҷисмонии онҳоро ошкор кард.

Ҳамин буд, ки ниёғони мо дар садаҳои аввали ислом тавонистанд дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи мусулмонӣ – сиёсӣ, иқтисодӣ, илмию фарҳангӣ чирадаст шаванд ва як зумра олимону фақеҳон, муфассирону муҳаддисон, табибону донишмандони бахши улуми дақиқро тақдими чаҳониён гардонанд. Аммо шаклирии консепсияи фарогири ваҳдати миллӣ ва диниро, албатта, амирони сомонӣ анҷом доданд, зеро онҳо мувозанати нозукбинонаи арзишҳои миллӣ ва диниро муайян карда тавонистанд. Бинобар ақидаи коршиносони масоили миллат ва миллатгароии муосир Ҳобсбаум, Гелнер ва дигарон «тарҷумаи мутуни муқаддас ва ҳамчунин ҷорӣ кардани коргузорӣ ва қонунгузорӣ ба забони миллӣ» яке аз шартҳои аввалини таъсиси давлати миллӣ ва ташаққули миллат аст.

Таъсиси давлати сирф миллии тоҷикӣ бо номи Сомониён дар шароити қурунивуустой дар заминаи таъмини ваҳдати саросарии қавму халқҳои маскуни ин ниҳоди сиёсӣ ба даст омад. Амирони бофарҳанги сомонӣ нахуст тарҷумаи тоҷикии Қуръон ва дигар сарчашмаҳои динию илмиро ба роҳ монда, дар ин раванд пештози фарҳанги миллӣ ва исломии ғайриарабӣ шуданд. Дар ҳоле ки ин корҳоро миллатҳои аврупоӣ дар асрҳои XVII-XVIII анҷом доданд, агар юришҳои турку муғул рӯй наметод, дар ҷомеаи тоҷикон ташаққули мафҳуми миллат ба маънои томи имрӯзааш ҳамон асрҳо татбиқи амалӣ пайдо мекард. Мактаби тарҷумонии аҳди Сомониён дар фаъол намудани ин раванд саҳми назарраси мусбат гузорид ва тавонист забони тоҷикиро ба абзори қавии давлатсозӣ ва миллатсозӣ табдил диҳад, ҳудуди мувозинати мантиқиро байни унсурҳои динӣ ва миллӣ таъмин намояд. Дар натиҷа забони тоҷикӣ дар

минтақаи густариши ислом барои худ мақоми бебозгашти қудсиятро касб карда, ба унсури фарҳангсолор, ваҳдатофарин ва хуввиятсоз мубаддал гашт. Ҳарчанд таърих дар ҳаққи пайдории давлату давлатдории миллати тоҷик ҷафоҳои зиёде раво дидааст, вале забони тоҷикӣ мақоми қудсият ва дар сатҳи корғузории давлатӣ истифода шуданро то ибтидои асри XX нигоҳ дошта тавонист. Ба назари мо, забони тоҷикии бухороӣ асолати қудсияти худро андаруни сарчашмаҳои илмӣ-динӣ ва осори ноби шеърӣ аз ҷанголи вабоҳои қотили қурунивуствоӣ раҳо карда тавонист ва то ба имрӯз оварда расонид. Таҳқиқот ва мушоҳидаҳо роҷеъ ба тарҷумаи Қуръон ва аҳодиси набавӣ собит намуд, ки тамоми тарҷумаҳои минбаъд ба забони форсӣ анҷомёфта бар пояи методологияи усулии таҷрибаҳои мовароуннахрии гузаштагони мо, аз он ҷумла тарҷумаҳои «Ҷомеъу-л-баён ан таъвили-л-Қуръон»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ (машҳур ба «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», асри X), «Тафсири Хусайнӣ»-и Мавлоно Хусайн Воизи Кошифӣ (асри XV) ва «Фатҳу-р-Раҳмон фӣ тарҷумати-л-Қуръон»-и Шоҳ Валиюллоҳ ибни Абдурраҳими Дехлавӣ (асри XVIII) анҷом ёфтааст [1].

Пояи назми оламгири тоҷику форс ҳам сабку мактаби шеърии устод Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ будааст, ки то имрӯз ҳамчун манбаи илҳом ва ситораи кутбнамои шоирони марзу буми порсинажодон боқӣ мондааст. Ҳамон тасвиру ифодаҳои ҷовидонаи шеърӣ тӯли асрҳои зиёд дар шаклҳои жанрофаринии тоза ва баёни санъатҳои шеърии нав аз даруни худ эҳё шуда истодаанд. Ҳамин адабиёти насри классикӣ доир ба улуми қуръонӣ исломӣ ва шеъри ноби тоҷикӣ ду омили асосии ниғаҳдорандаи забони тоҷикӣ мебошанд, ки то имрӯз қудсияти онро таъмин карда истодаанд. Ва ҳамаи касоне, ки худро мансуб ба наҷоди порсигӯён медонанд, хангоми мутолиаи матнҳои назму насри ёдшуда тамоми матлабро мефаҳманд ва ба ҳеҷ гуна шарҳу тавзеҳи ибораву истилоҳот ниёз надоранд. Ин вежагии қудсият андаруни теъдоди нусхаҳои хаттии ба ин забон китобатшуда, ки то ҳанӯз шумораи ниҳоеи онҳо маълум нест, нуҳуфта аст. Аз ин рӯ, пас доштани мақоми давлатии ин забон ва таъмини пайванди ногусастани он бо омӯзиши нусхаҳои хаттӣ ва осори илмию динӣ гарави бақои ваҳдати миллат ва пайдории давлати тоҷикон хоҳад буд.

Аммо дар бораи ба миён омадани консепсияи Ваҳдати миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ бояд гӯем, ки хангоми расидан ба истиқлолияти давлатӣ дар баробари мақомоти амалкунандаи сиёсӣ боз ду гурӯҳи асосии қудратҳои рӯи қор омад: яке нерӯи зиёии эҷодкори дунявӣ, ки дар пояи пуштибонӣ аз мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ, арзишҳои миллӣ ва фарҳангӣ фаъолият мекард; ва дигаре, рӯҳониёни исломгаро, ки худро ходими ягонаи давлату мусулмонони Тоҷикистон меҳисобиданд ва ба пиндори худ ҳеҷ даъвои сиёсӣ не, балки нияти ислоҳоти динию ахлоқии ҷомеаро доштанд. Ин ду нерӯи сиёсӣ ба зудӣ сарпарастони хориҷӣ пайдо карданд. Хушбахтона, аксари зиёиёни пешқадами тоҷик ғаразҳои сиёсии хоҷагони берунаро ба зудӣ дарк карданд, вале исломгароёни сиёсӣ ба “хизмат” омода будани худро бо ниҳоду нерӯҳои беруна барои расидан ба қудрати сиёсӣ пинҳон накарданд [4].

Аслан, аз таҷрибаи истеҳсоли ва идеологӣ гузаштани созмону аҳзоб ва ҳаракату ҷамъиятҳои мансуб ба дини ислом солҳои 80-уми асри гузашта дар Афғонистон таҳаққуқ пазируфт. Корбурди атеизми динӣ дар сиёсати

Иттиҳоди Шӯравӣ ва ба Афғонистон даромадани нерӯҳои низомӣ ба оташи ин бадбинӣ равшан реҳтан гирифт. Пешвоёни муқовимати тундхӯёнаи динӣ режими ҳукмрони Афғонистон ва пуштибонони шӯравии онҳоро “душман ва ашроф” ном ниҳоданд. Дастгирии сиёсӣ ва молиявии ҳаракатҳо, ҳизбҳо ва гурӯҳҳои исломии ба ном миллӣ, вале дар асл ифротгаро, тундгаро ва қудратхоҳ дар сатҳи байналмилалӣ Афғонистонро ба ҷабҳаи муборизаи ду нерӯи ҷаҳонӣ – капитализм ва сотсиализм табдил дод. Барои шикаст додани нуфузи шӯравӣ дар Афғонистон лоиҳаҳои сершумори исломӣ пешниҳод шудан гирифт, ки тамоми маводи он аз ҷониби коршиносони хориҷӣ ба забони форсии дарӣ омода карда мешуд [5, С. 46– 50.]. Дар солҳои 80-90-уми асри ХХ дар заминаи бӯҳрони ҷанги Афғонистон ва суғустани пояҳои идеологияи давлатӣ на танҳо дар байни пайравони ислом, балки дар миёни муътақидони дину конфессияҳои амалкунандаи дигари ҷомеаи шӯравӣ ҳам як ривочу раванқи бесобиқаи ҷаҳонбинии динӣ боло гирифт. Баъди берун овардани нерӯҳои шӯравӣ аз Афғонистон даъвоҳои қудратхоҳӣ ва мавқеъгирии сиёсӣю динӣ дар фаъолияти аксари ҳизбу созмонҳои исломӣ рангу тобиши тамоман дигар касб кард ва дар зери таъсири вазъияти сиёсӣю иҷтимоии Эрону Афғонистон дар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳам овози хаводорону пуштибонони ислом баланд шудан гирифт. Ба арсаи сиёсат омадани ҷараёнҳои динию мазҳабӣ дар ду ҷумҳурии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ – Озарбойҷон ва Тоҷикистон ҳам обрӯю эътибори исломро коста гардонид ва ҳам ба ваҳдати миллӣ ва пайвандҳои суннатию таърихӣ ин ду миллат зарбаи ҷонкоҳ ворид намуд.

Вазъияте, ки дар оғози истиқлолияти ҷумҳурии мо падид омад, ба ҳукми тақдир ё таври тасодуф бо омилҳои таназзули давлати Сомониён як айнияти монандӣ пайдо кард. Дар ҳамон даврони дур ҳам, ба қавли донишманди тоҷик Ҳақназар Назаров, арбобони давлатию шахсиятҳои рӯхонӣ “ба ҷойи он, ки ҳиммат ва заҳмати худро барои ҳаллу фасли масъалаҳои миллию давлатӣ ва бартараф кардани шӯру ошӯбҳо ва ҳамлаю ҳуҷумҳои душманони хориҷӣ сафарбар кунанд, баръақс ҳар кадом мубталои ғаразҳои шахсӣ ва манфиатҳои иҷтимоии худ шуданд”. Дар замони муосир доир ба омӯзиши ҳамаҷонибаи таъриху фарҳанги давлати Сомониён корҳои таҳқиқотӣ зиёд анҷом дода шудааст [7].

Шигифтовар он аст, ки ин ҳақиқати талхи таҷрибаи рӯзгор дар солҳои 90-уми асри ХХ дар шаклу муҳтавои андаке дигаргун боз гиребонгири давлати ҷавони Ҷумҳурии Тоҷикистон шуд. Таассуфовар он буд, ки раванди кашмакашҳои дохилӣ ва эълони озодиҳои демократӣ ба шаклгирии тафаккури исломи сиёсӣ замина муҳайё сохт ва тадриҷан ба таъсиси ҳизби динӣ оварда расонид. Ин ҳизб арзишҳои воло ва муқаддасоти диниро танҳо ва танҳо барои расидан ба ғаразҳои сиёсӣ истифода мебард ва таъсиси ҳизбро аз нигоҳи дин асоснок мекард, вале тасаввуроти бисёрҳизбию ҷаҳонбинии дигарро эътироф надошт. Мутаассифона, пешвоёни созмонҳои ҳизбӣ тавонистанд дар мағзи ҷавонон ақидаи ботилеро ҷойгузин намоянд, ки маҳз таъсиси давлати исломӣ ва арзишҳои қурунивуҷудӣ ба унвони як роҳи беҳтарини ҳалли тамоми мушкилоти иҷтимоӣ дар зиндагии онҳо пазируфта шавад [8].

Маълум аст, ки дар доираи тафаккури танги динӣ фаро гирифтани равандҳои ҷамъиятӣ ҳеҷ вақт боиси пешрафт шуда наметавонад. Баръақс,

чунин ҳолат дар вазъи муҳтоҷию дастнигарӣ нигоҳ доштани шахрвандони ҷумҳуриро осон мегардонид.

Бояд донист, ки дар солҳои 1992-1997 ҳар чизе, ки шуданӣ буд, шуд. Дар вазъияти сиёсӣ-иҷтимоии солҳои 90-ум дар кишвари мо тамоми заминаҳо барои бархӯрди бардавоми мусаллаҳона ва аз байн бурдани давлати миллии тоҷикон вучуд дошт, зеро гуруҳҳои мусаллаҳи муҳолиф ташнаи хуни якдигар буданд. Қумондонҳои саркаш аслан ба сухани касе эътибор намедоданд. Тибқи таълимоти ҷомеашиносии муосир дар давраҳои ҳассос дар қишри роҳбарии ҷомеа бояд “ақаллияти созанда” (creative minority) пайдо шавад, ки қудрати посухи муносиб ва саривақтӣ додан ба инчунин холишу хатарҳои дохилию беруниро дошта бошад. Маҳз ин гуна ақаллияти ғаёб ва созанда баҳо ва пойдорӣ давлат ва фарҳанги миллиро таъмин карда метавонад [6].

Хушбахтона, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон намунаи беҳтарини Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат ва сарвари тавоноии ҳамин гуна ақаллияти созанда дар марҳилаи тақдирсози миллати мо гардиданд, ки новобаста аз таҳдиди хатарҳо ба ҷони худ тавонистанд масъулияти сангини посух додан ба хатару холишҳои барои давлати ҷавони миллии тоҷикон ҳалокатборро ба дӯш гиранд [9].

Қазову қадар, тақдир қисмат, иродату машийяти илоҳӣ ва ихлосу боварии мардумӣ чунин ҳукм карда буд, ки тай намудани ин роҳи пуршебу фарози истиқлолият ва таъмини ваҳдати пойдори марзу буми Ватани аҷдодӣ бо сарвари фарзанди оқилу огоҳ ва фӯрӯтану ватандӯст – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон таҳаққуқ пазирад. Имрӯз аз баландии хоҳи бегазанди кишвари озоду обод бо чашми басират мушоҳида кардан мумкин аст, ки баробари сипарӣ шудани ҳар соли санаҳои фарҳунда – Истиқлолияти давлатӣ ва Ваҳдати миллӣ чӣ гуна андак-андак ба решаи ташналаби шоҳбулутӣ давлатдорӣ навини тоҷикон оби ҳаёт зам мегардад. Насли куҳансолу миёнасол ва ҷавонони саодатманди даврони истиқлолият хуб дар хотир доранд ва шоҳиди ҳол ҳастанд, ки даҳаи охири асри сипаришуда абри сиёҳи нооромӣ болои шахру деҳоти замини биҳиштосои ҷумҳурии мо фақат борони яъсу навмедӣ, сӯхтору вайронӣ, ғаму андӯх, қаҳтию гуруснагӣ ва аз ҳама бадтар нобоварии фарогир ба фардору меборид. Аслан дар замири мардум умеди имконпазир будани аз зулмат ба нур ва аз торикӣ ба равшанӣ расидан намонда буд. Ҳамин ҳолати равонии шахрвандони кишварро дар он солҳо шоири зиндаёд Ашӯр Сафар бисёр барҷаста баён кардааст: «Як бори дигар ханда ба лаб мешуда бошад. Дар кишвари ғам базму тараб мешуда бошад?» [11].

Таърих гувоҳ аст, ки масъалаи соҳибӣ кардани истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъмини якпорчагии қаламрави он хусусияти ниҳоят бухронӣ касб карда буд, ҳатто хатари аз харитаи сиёсии ҷаҳон берун афтодани номи кишвари мо саратонвор таҳдид мекард. Дар оғози солҳои 90-уми асри гузашта чун афтодани пардаи оҳанини низоми сиёсӣю идеологии Иттиҳоди Шӯравӣ наздик шудан гирифт, ҷумҳуриҳои миллӣ яке паси дигар ба қабули эълomia дар бораи истиқлолияти давлатии кишварҳои худ оғоз карданд. Ин рӯйдоди муҳим барои аксари ҷумҳуриҳо асосан ба нимаи дуюми соли 1991 мувофиқ омад ва барои давлатҳои тоза ба истиқлол расида давраи пурмасъулият – марҳалаи гузариш фаро расид. Вале дар як муддати муайяни

таърихӣ ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ дар ин субъектҳои нави ҷомеаи ҷаҳонӣ тавассути қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии давлате идора карда мешуд, ки аллакай аз сахнаи сиёсӣ хориҷ шуда буд. Ин вазъият то андозае боиси сар задани нооромӣ ва ҳолатҳои бухронӣ гардид, зеро қонунҳои кӯҳна ба талаботи шароити нави сиёсӣ созгор намеафтанд ва ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ тани танҳо дар муқобили мушкилоти сершумори худ боқӣ монданд. Ҳамин воқеият ва далелҳои дигар таҳриқ ёфтани низоъҳои сиёсӣ ва қудратхоҳиро дар дохили кишварҳои алоҳида ва гоҳо дар миёни ҷумҳуриҳои собиқӣ шӯравӣ ба вучуд овард. Бисёр ҷойи таассуф аст, ки кишвари азизи мо дар зерин таъсири омилҳои субъективӣ ва объективӣ ба ҷанги таҳмили шаҳрвандӣ кашида шуд. Вале муддати бештар аз панҷ сол роҳбарияти олии кишвар бо сарвари Эмомалӣ Раҳмон тавонист, ки ҳам оқибатҳои ҷанги шаҳрвандиро бо тамоми мушкилоти вобаста ба он ҳаллу фасл ва бартараф намояд ва ҳам ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ ва хоҷагии халқи ҷумҳуриро ба як маҷрои созгор ба талаботи нав равона созад [10].

Дуруст муайян кардани стратегия ва дурнамои рушд, бунёди давлати навин, ҳифзи манфиатҳои миллӣ-фарҳангӣ, динӣ-этиқодӣ ва зина ба зина бартараф кардани монеа ва хатарҳои пешрафти ҷомеа миллати тоҷикро ба рӯзи ваҳдати яқдили саросарӣ ва сапедадами ба имзо расидани «Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон» расонид. Аз ин ҷиҳат, санаи 27 июни соли 1997, ба назари мо, инчунин тасдиқи дигарбори истиқлолияти давлатӣ ва якпорчагии ҳудудии онро ҳам собит намуд. Ақли солим бар тафаккури золим ғолиб омад; ягонагӣ устувор шуд ва ҷудой барканор шуд; низоми давлатдорӣ миллӣ ва тоҷикӣ рӯи қор омад; хушбахтона, ҷанги шаҳрвандӣ сабаби порашавӣ ва тағйиротҳои ҳудудию марзӣ нагардид, баръакс миллатро муттаҳид кард; Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ эътироф гардид [5, с. 309-315].

Оре, равшанӣ падид омад, тағйиротҳои гуногун дар ҳаёти мардум ба вуқӯъ пайваст, мардуми парешон сарчамъ шуда, ба бунёди иншоотҳои бузург, корҳои ободонӣ ва дар маҷмӯъ муаррифӣ намудани имичи давлату миллати Тоҷикистон ба ваҷҳи некӯ дар сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ камари ҳиммат бастанд. Тӯли ин солҳо навгонҳои зиёд, чорабиниҳои сатҳи гуногун ва базму тараби зиёд насиби мардуми шарифи Тоҷикистон гардид. Ҷаҳише ба вучуд омад, ки моро ба таври ҳамешагӣ аз муҳтоҷ будан ба дигарон ва гирифторӣ ба банду бало раҳой бахшид. Ҳоло мо дар марҳалае қору зиндагӣ мекунем, ки барои ҳар шаҳрванди хурду қалон ва пиру ҷавон, вазорату кумитаҳо, муассисаву корхонаҳои хусусию давлатӣ ва ниҳоду сохторҳои гуногун дар саросари қаламрави кишвари азизамон дастовардҳои фаъолияти худро дар мизони ақлу мантиқ тарҳрезӣ кардан ва нақшаи корҳои созандагиро ободониро барои истиқболи сазовори ҷашни фарҳундаи 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъбаст намудан ба ҳукми андешаи ҳувиятсоз ва ваҳдатфарин табдил ёфтааст. Агар тафовути байни дирӯзу имрӯзо муқоиса кунем, пас ба қавли Саъдии бузург возеҳу равшан мешавад, ки «дар миёни ҳарду фарқе хаст нек».

Ба назари мо, дар ташаккули падидаи расидан ба санаи фараҳбахши сулҳи деринтизор ва Ваҳдати миллии тоҷикон ба инобат гирифтани чандин омили ҳалқунанда ҷойгоҳи калидӣ дорад:

Ба ҳайси раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шудани Эмомалӣ Раҳмон. Ин интихоб ба раванди ҳар лаҳза тағйирёбандаи сиёсӣ ва амалияи зуд-зуд иваз кардани роҳбари аввали ҷумҳурӣ хотима бахшид. Гузашти айём нишон дод, ки ин қарори иҷлосияи тақдирсози XVI Шӯрои Олӣ оғози истиқрори сиёсии бардавом ва заминаи поягузории рушди устувори иқтисодиёт ва иҷтимоиёт дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ будааст. Зеро дар шахсияти Пешвои миллат дар баробари ормонҳои умумимиллӣ орзуву умеди ҳамон манотиқи ҷуғрофии Тоҷикистон таҷассум ёфта буд, ки ба сабаби нооромӣҳо нисбат ба сокинони шахру ноҳияҳои дигар бештар зарари иқтисодию молиявӣ ва маънавию равонӣ дида буданд.

Бояд дуруст фаҳмида шавад, ки Созишномаи сулҳ байни Ҳукумати қонунии Тоҷикистон ва Иттиҳоди нерӯҳои оппозитсияи Тоҷикистон ба имзо расидааст. Бартарӣ додан ба амалкарди фавқулодаи ин ё он гурӯҳ ва ҳизби алоҳидаи сиёсӣ дар баргузории даврҳои музокирот аз рӯи адолат ва одобу инсоф нахоҳад буд. Ва ҳеч ниҳоди ҷамъиятию сиёсӣ ҳуқуқи маънавӣ надорад, ки ин дастоварди умумимиллиро натиҷаи фаъолияти маҳдуди худ баҳогузорӣ намояд.

Ҷамъбасти фаъолияти Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати расидан ба мусолиҳаи миллӣ истеъдоди баланди роҳбарӣ ва сазовори унвони Пешвои миллат буданро ҳанӯз дар ҳамон вазъияти ниҳоят сарбастаи ҳаёти сиёсӣ ошкор намуда буд. Ҳеч кас дар он вақт барои пешгӯӣ кардани ояндаи Тоҷикистон ҷуръат намекард. Вале боварӣ ба мардум ва иродаи дар муҳити хидмати ҳарбии нерӯҳои баҳрӣ обутобёфтаи Эмомалӣ Раҳмон сифатҳои таҳаммулпазирӣ, мушқилнописандӣ, масъулиятшиносӣ ва таваккул бар Худо карданро дар шахсияти он кас гӯё барои уқдакушоии ҳамин муаммои таърихи навтарини миллат захира карда буд. Сарвари давлат на танҳо тавонистанд, ки гурӯҳи ҳамфикрони созандаи худро дар ҳаёти роҳбарии сиёсии кишвар сарчамъ намоянд, балки инчунин аз байни анбӯҳи нерӯҳои муҳолифин ақаллияти конструктивиро пайдо карда, онҳоро ба ҳамкориҳои ҷиддӣ сафарбар намоянд.

Суннати миллии гузашт ва афв кардани ҳамдигар дар фарҳанги мардумсолории ниёғони пурифтихори мо низ барои таҳкими пояҳои сулҳу Ваҳдат саҳт мусоидат кард. Таҳкими истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бозгашти наслҳо ба рӯзгори асли хешро осон гардонид, эҳсоси худшиносӣ ва ватандӯстии шаҳрвандон боло рафт ва дар ниҳояти қор фалсафаи қавианосири «сулҳ бех аз ҷангу доварӣ»-ро устувор кард. Ҳам акнун 25 сол мешавад, ки миллати тоҷик дар шароити сулҳу субот ва истиқрори миллӣ қору фаъолият ва рушду пешрафт мекунад. Ва бояд ҷомеаи ҷаҳони мутамаддин бидонад, ки дар ҳамон солҳои мудҳиши 1992-1997 миллати тоҷик тамоми масъулияти мубориза бар зидди экстремизм ва терроризми диниро тани танҳо ба дӯши худ гирифта, бар ивази қурбонӣҳои ҷонӣ ва хисороти бузурги иқтисодию молиявӣ садди роҳи ин раванди номатлуб шуд ва паҳншавии онро дар минтақа ва дигар кишварҳои аъзои ИДМ муваффақона пешгирӣ кард. Насли ҷавони мо бояд аз ин ҳақиқати талх, вале бисёр наҷиби

таърихи навини миллати мо огоҳ бошад, ба қадру манзалаташ бирасад ва онро арчгузорӣ намояд.

Албатта, барои расидан ба ин ҳадафҳо мушкилоти зиёде дар рӯёруи тамоми давлатҳои ҷаҳон вучуд доранд. Ҷамчунин бояд ба эътибор гирифт, ки нерӯҳои размандаи ваҳдатзудо ва миллатбадбин тобиши сиёсӣ додани масъалаҳоро дар атрофи мубориза бо вабои фарогир аз мавқеи манфиатҷӯӣ суиистифода хоҳанд кард. Аз ин рӯ, зарур аст, ки тамоми нерӯҳои созандаи ҷомеа барои Ҳимояи манфиатҳои давлатдорӣ миллӣ аз фитнаи ноҷавонмардонаи нерӯҳои муҳолифин, шабакаҳои иҷтимоӣ ва паёмакҳои иғвоангез овоз баланд кунанд ва воқеиятро ба ҷаҳониён расонанд. Фарҳанги Ваҳдати миллӣ имрӯз ба хотири ҳифзи манфиатҳои давлатдорӣ миллӣ ва пайдорӣ сулҳу субот бояд рисолати сиёсӣ иҷтимоӣ худро бори дигар ба маърази қору пайқори созанда барорад ва аз нигоҳи илмию назариявӣ собит намояд, ки таъмини бомароми стратегияи рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон орзуи беш аз ҳазор сол дар замири поки ниёғони пурифтиҳорамон нуҳуфта аст ва ҳеҷ гуна қувват, ҳатто бемории сироятии фарогир ҳам садди роҳи расидан ба ин ҳадафҳои наҷиб нахоҳад шуд.

АДАБИЁТ

1. Маорифпарвар (ба забонҳои тоҷикӣ, англисӣ ва русӣ) – Душанбе: 2012. - 336 с.
2. Паёми табриқотӣ ба муносибати иди Наврӯз. // Ҷумҳурият. – 1997. – 21 март.; Садои мардум. – 1997. – 21 март.
3. Паёми табриқотӣ ба муносибати ҷашни Наврӯз. // Ҷумҳурият. – 1996. – 21 март.; Садои мардум. – 1996. – 21 март.
4. Салимов Н., Шарифзода А. Тоҷики оламшумул. - Душанбе: «Ирфон», 2011. - 372 с.
5. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 2002.
6. Феҳристи таърихнигорӣ оид ба фаъолияти Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 200 с.
7. Шарифзода А., Ғафуров А. Наҷотбахши миллат. – Душанбе - 2012. - 320 с.
8. Шарифзода А., Шамсиддинов С., Қосимӣ З. Президент. (Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 372 с.
9. Эмомалӣ Раҳмон – бунёнгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон. (Зери назари Ҳ. Зарифӣ). – Душанбе. «Ирфон», 2012. - 272 с.
10. Эмомалӣ Раҳмон ва ҷомеаи ҷаҳон. (Бо забонҳои тоҷикӣ, англисӣ ва русӣ) – Душанбе: «Ирфон», 2011. - 372 с.
11. Эҷозии Раҳмон. (Маҷмӯаи шеърҳо дар васфи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон). – Душанбе: «Ирфон». - 2011. – 372 с.

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ВАҲДАТИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН

Таърих гувоҳ аст, ки раванди касби истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъмини тамомияти арзии кишвар хислати низоъомез дошта,

ҳатто хатари нест шудани номи давлат аз харитаи сиёсии ҷаҳон вучуд дошт. Дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта вақте, ки фурупошии низоми сиёсӣ ва идеологии Иттиҳоди Шуравӣ наздик гардид, давлатҳои миллӣ яке паси дигар эълomiaхоро дар бораи истиқлолияти давлатии худ қабул менамуданд. Ин воқеаи муҳим барои аксари ҷумҳуриҳо ба нимаи дуоми соли 1991 рост омад ва барои давлатҳои тоза ба истиқлол расида марҳила нава – марҳилаи гузариши оғоз шуд. Аммо дар марҳилаи муайяни таърихӣ ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар ин субъектҳои нави ҷомеаи ҷаҳонӣ дар асоси қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқии давлате идора мешуд, ки аз саҳнаи сиёсат дур шудааст. Ин ҳолат то дараҷае боиси нооромии ва вазъи бӯхронӣ гардид, зеро қонунҳои собиқ ба шароити навини сиёсӣ ҷавобгӯ набуданд ва ҷумҳуриҳои собиқӣ шуравӣ танҳо дар рӯ ба рӯи мушкилиҳои сершуморӣ хеш қарор гирифтанд. Ин воқеият ва дигар сабабҳо боиси сар задани низоми сиёсӣ дар кишварҳои алоҳида ва баъзан миёни ҷумҳуриҳои собиқӣ шӯравӣ гардид. Афсус, ки кишвари маҳбуби мо низ ба ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ бо таъсири омилҳои субъективӣ ва объективӣ кашида шуд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузорӣ, ҷанги шаҳрвандӣ, низоми сиёсӣ, ҷанги таҳмилӣ, ваҳдати миллӣ, Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, Иттиҳоди Шуравӣ, марҳалаи гузариш.

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА ТАДЖИКОВ

История свидетельствует о том, что вопрос о владении государственной независимостью Республики Таджикистан и обеспечения целостности ее территории приобрел крайне кризисный характер, даже рискуя выбить название нашей страны из политической карты мира. В начале 90-х годов прошлого века, когда железный занавес политической и идеологической системы Советского Союза начал приближаться, национальные республики один за другим начали принимать декларацию о государственной независимости своих стран. Это важное событие для большинства республик во многом совпало со второй половиной 1991 года, а для новых государств, достигших независимости, наступил ответственный период – переходный период. Однако в определенный исторический период политическая и социальная жизнь в этих новых субъектах мирового сообщества управлялась законодательными и нормативно-правовыми актами государства, которое уже было исключено из политической сцены. Это ситуация в некоторой степени привела к беспорядкам и кризисным ситуациям, поскольку старые законы не соответствовали требованиям новых политических условий, а бывшие советские республики остались одни перед лицом своих многочисленных проблем. Та же реальность и другие аргументы привели к разжиганию политических конфликтов и держав в отдельных странах, а иногда и между бывшими советскими республиками. Очень жаль, что наша любимая страна была втянута в навязанную гражданскую войну под влиянием субъективных и объективных факторов.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, законодательство, вспышки беспорядков, отдельные страны, политические конфликты, предполагаемая война, Советский Союз, гражданская, переходная фаза.

THE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN THE FORMATION OF NATIONAL UNITY OF THE TAJIKS

History shows that the issue of owning the state independence of the Republic of Tajikistan and ensuring the integrity of its territory has acquired an extremely crisis character, even at the risk of knocking the name of our country out of the political map of the world. At the beginning of the 90s of the last century, when the iron curtain of the political and ideological system of the Soviet Union began to approach, the national republics one by one began to adopt the declaration of state independence of their countries. This important event for most republics largely coincided with the second half of 1991, and for the new states that have achieved independence, a crucial period has come – a transitional period. However, in a certain historical period, political and social life in these new subjects of the world community was governed by legislative and regulatory acts of the State, which had already been excluded from the political scene. This situation to some extent led to riots and crisis situations, as the old laws did not meet the requirements of the new political conditions, and the former Soviet republics were left alone in the face of their many problems. The same reality and other arguments have fueled political conflicts and powers in individual countries, and sometimes between former Soviet republics.

Keywords: Republic of Tajikistan, legislation, outbreaks of unrest, individual countries, political conflicts, alleged war, Soviet Union, former republics, political map, political scene, responsible, civil, transitional phase.

Маълумот дар бораи муаллиф: Розиков Фарход Маҳмадсаидович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, доктор, мудири кафедраи минтақашиносии хориҷӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 918 68 56 36. Почтаи электронӣ: fr_tj@mail.ru

Баротзода Файзулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи минтақашиносии хориҷӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Ғафорода Фарзона – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи минтақашиносии хориҷӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: Розиков Фарход Махмадсаидович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент, заведующей кафедрой зарубежного регионоведения. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 918 68 56 36. Электронная почта: fr_tj@mail.ru

Баротзода Файзулло – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры зарубежного регионоведения. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Ғафорода Фарзона – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры зарубежного регионоведения. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: Rozikov Farkhod Makhmadsaidovich – Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Foreign Regional Studies. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 918 68 56 36. Email: fr_tj@mail.ru

Barotzoda Fayzullo – Tajik National University, senior lecturer at the Department of Foreign Regional Studies. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17.

Gaforzoda Farzona – Tajik National University, applicant for the Department of Foreign Regional Studies. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17.

ҲАМКОРИҶОИ ДИПЛОМАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО АРАБИСТОНИ САУДӢ

Тупалов Ғ. Ш. – н.и.ф., дотсенти кафедраи мутолиоти Шарқи ДМТ

Мардуми тоҷику араб аз қадим бо ҳам муносибатҳои ҳасана доштанд. Ниёғони мо асарҳои нодири худро бо забони арабӣ, ки дар асрҳои миёна ҳамчун забони асосии байналхалқӣ дар Шарқ ба ҳисоб мерафт, эҷод карда, дар ташаккули тамаддуни исломӣ саҳми бениҳоят бузург гузоштаанд. Чуноне ки Сарвари давлати Тоҷикистон ханӯз дар самити кишварҳои аъзои Созмони Ҳамкориҳои Исломӣ, ки 13-14 декабри соли 1994 дар шаҳри Касабланкаи Шохигарии Марокаш баргузор гардида буд, иброз намуданд: “Тоҷикон дар инкишоф ва рушди тамаддуни исломӣ нақши назаррасе бозидаанд...” [2, С. 163]

Яке аз бузургтарин таърихнигорони ҷаҳони ислом Абдуррахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (вафот: 808 х) маъруф ба Ибни Халдун дар китоби худ, ки бо номи “Таърихи Ибни Халдун” машҳур аст бобе бо номи “Ғасл дар бораи он, ки аксари сиёсатмадорон, олимону шоирон, муаррихон дар ҷаҳони араб аз аҷам мебошанд” гузошта, чунин овардааст: “Сарфи назар аз он, ки арабҳо соҳиби хилофат мебошанд, воқеияти аҷиб ин аст, ки аксари олимон, дар хилофат аз аҳли аҷам будаанд...” [3, с. 76-83].

Ба ақидаи Б. Ғафуров таърихи тоҷикон, ба монанди ҷамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи хориҷӣ, қабл аз ҷама, Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор давлатҳои дигар алоқаманд аст [1, с. 19].

Кишварҳо дар арсаи ҳамкориҳои дипломатӣ мутаносиб бо аҳамияте, ки ба шарикони худ нисбат медиҳанд, дар доираи ҳадафҳо ва манфиатҳои дарозмуддати худ иқдом ба эҷоди ҳамкорӣ меkunанд. Манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, амниятӣ ва низомии стратегии кишварҳо ибтидотарин ҳадафҳои ҳар кишваре мебошанд. Барқарории робитаҳои сиёсӣ байни кишварҳо собиқаи дерина дорад ва пешрафтҳои ҳайратовари фановарӣ, дар арсаи ҷаҳонӣ падидаи омадани ҷолишу таҳдидҳо, гармшавии иқлим, обшавии пиряхҳо ва даҳҳо омилҳои дигар ниёзи кишварҳоро ба раҳандозии ҳамкориҳои густурда бо ҳамдигар дахчандон кардаанд.

Равобити хориҷӣ яке аз омилҳои муассир бар амалкарди иқтисодӣ, ба вижа рушди иқтисоди дарозмуддат аст. Равобити сулҳомезу созанда бо кишварҳои ҷаҳон яке аз бахшҳои асосии таъмини амнияти миллӣ ва коҳиши хатару номуайяниҳои барои сармоягузорию дохилию хориҷӣ аст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки сиёсати хориҷии худро бар усули ҳамгироӣ ва равообити дӯстона бо тамоми кишварҳои ҷаҳон ба роҳ мондааст, аз ҷумлаи ҳадафҳои гуногун, ки асоси муносибатҳои байнидавлатиро муайян мекунад, ҳадафҳои иқтисодиро дар мадди аввал мегузорад. Зеро ҳадафи асосии мо ҳарчи зудтар муҳайё сохтани шароити зарурӣ барои зиндагии шоистаи аҳоли мебошад [5].

Тоҷикистон дар тӯли 32 соли истиқлолияти давлатӣ дар роҳи тавсеаи сиёсати хориҷии худ ҳам дар сатҳи муносибати дучонибаву бисёрҷониба ва ҳам дар ҷорҷӯбаи равообити байналмилалӣ ва минтақавии тичоративу иқтисодӣ қадамҳои устувор гузоштааст. Ҳадафҳои асосии сиёсати давлат дар ин самт густариш додани равообити сиёсӣ, иқтисодӣ, илмиву фарҳангӣ, бозсозии зерсохтҳо, ҷалби сармоя, эҷоди шароит барои тичорати озод, ҳалли мушкилоти вобаста ба раҳо намудани мамлакат аз бунбасти иртиботӣ ва кушодани роҳ ба бозорҳои ҷаҳонӣ мебошанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо истиқбол аз алоқамандии кишварҳои арабии Халиҷи Форс, аз қабиле Шохигарии Арабистони Саудӣ, Давлати Қатар, Давлати Кувайт, Амороти Муттаҳидаи Араб, ба сармоягузорию лоиҳаҳои иқтисодии Тоҷикистон, ки аҳамияти миллӣ ва минтақавӣ доранд, ба густариши ҳамкорию мутақобилан судманд бо кишварҳои минтақаи мазкур саъй менамояд. Ба манзури таҳкими муносибатҳо бо ҷаҳони араб Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориро бо созмонҳои минтақавӣ, аз ҷумла Ҷомеаи Давлатҳои Арабӣ густариш хоҳад дод [4].

Таърих гувоҳ аст, ки дӯстиву робитаҳои адабию фарҳангии мардуми форсу тоҷик бо кишварҳои араб ҳанӯз аз давраҳои қадим вучуд доштанд. Ҳатто дар давраҳои тоисломӣ низ тарҷумаи китобҳои арабӣ ба паҳлавӣ ва паҳлавӣ ба арабӣ ба роҳ монда шуда буданд. Масалан, Абдулло ибни Муқаффаъ китобҳои “Калила ва Димна”, “Тоҷнома”, “Худойнома” ва амсоли онро ба забони арабӣ тарҷума намудааст, ки дорои арзиши бузург мебошанд [9, С.236-240].

Баъд аз фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва ба истиқлолияти давлатӣ соҳибгардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибатҳои Тоҷикистон бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла кишварҳои арабӣ марҳилаи сифатан нав оғоз мегардад. Аз лаҳзаи ба дастовардани истиқлолият Тоҷикистон аз ҷониби тамоми кишварҳои арабӣ ба расмият шинохта шуда, байни он муносибатҳои дипломатӣ барқарор мегарданд. Шохигарии Арабистони Саудӣ яке аз аввалинҳо шуда, аз бунёди равообити дипломатӣ бо Тоҷикистон хабар дод. Аз ҷумла, Арабистони Саудӣ 11 январи соли 1992 ба ҳайси яке аз кишварҳои бонуфузи ҷаҳони араб истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба расмият шинохта, 22 феввали соли 1992 муносибатҳои ӯро бо он барқарор кардааст [6].

Ҳанӯз аз 25 августи соли 1992 қарори Президент Р. Набиев доир ба кушодани сафоратҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар як қатор кишварҳо, аз ҷумла Арабистони Саудӣ содир шуда буд. Боздиди қорӣ намояндаи махсуси Ҳукумати Арабистони Саудӣ аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мулоқоти ӯ бо Э.

Раҳмон ва шахсони баландпояи Ҷумҳури 24 - 25 сентябри соли 1995 доир гардида буд. Соли 1996 муносибатҳои дучонибаи Тоҷикистон бо кишварҳои арабии минтақа ба шакли муайяне рушд ёфтаанд.

Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 30 апрели соли 2004 чунин ёдовар шудаанд: “Муносибатҳои кишвари мо бо кишварҳои араб низ дурнамои хуб доранд. Маҳз дар самти ҷалби сармояҳо ва коркарди захираҳои табиӣ мо метавонем бо ин кишварҳо ҳамкориҳои босамар дошта бошем” [8].

Аз ин рӯ Вазорати қорҳои хориҷӣ яққоя бо дигар мақомоти манфиатор бояд имкониятҳои мавҷудаи ғайб қардани робитаҳо бо мамлакатҳои араб ҳаматарафа истифода намоянд. Инчунин, зимни сафари қори ба Арабистони Саудӣ Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар оғози соли 2016 чунин иброз доштанд: “Мо дар Тоҷикистон кишвари Арабистони Саудиро ба ҳайси шарикӣ муҳими худ дар ҷаҳони арабу минтақаи Ховари Миёна мешиносем ва ба рушду таҳкими муносибатҳои гуногунҷанба бо он таваҷҷуҳи доимӣ дорем. Иштироки қониби Арабистони Саудӣ дар маблағгузориҳои лоиҳаҳои энергетикӣ обии дорӣ аҳамияти минтақавӣ аз қабилӣ сохтмони нерӯгоҳҳои барқӣ бузургу миёна, зеристгоҳҳо, хатҳои интиқоли барқӣ баландшиддати фаромарзӣ, инчунин бунёди қорхонаҳои насосӣ ва истихроҷу қоркарди маъданҳои табиӣ ва обёрӣи заминҳо амри матлуб доништа шуд” [14].

Наздиқии фарҳангӣ ва таърихӣ мо барои густириши ин гуна равобит заминаи босамаре метавонанд бошад. Доир ба робитаҳои хориҷӣ Тоҷикистон бори дигар ёдовар месозам, қи сиёсати давлатӣ мо сиёсати сулҳ ва ҳамқорӣ мебошад ва ба пешрафти бомароми қишвар, эҳтироми меёрҳо ва муқаррароти асноди байналқалқӣ ва иҷрои содиқонаи ўҳдадорӣҳои байналмилалӣ қишвар ва дар қомеаи ҷаҳонӣ мақому манзалати шоиста пайдо қардани Тоҷикистон равона қарда шудааст» [8].

Дар 31 соли равобити мустақим бо Арабистони Саудӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон панҷ маротиба (1997, 2001, 2005, 2016, 2017) ба ин мамлакат сафарҳои расмиву қорӣ анҷом додаанд, қи зимни се сафари аввал алақай барои танзими ҳамачонибаи равобит заминаҳои мусоид фароҳам омаданд. Ва зимни ин сафарҳо маълум қарда шуд, қи яке аз самтҳои афзалиятноқи ҳамқорӣи Тоҷикистон ин ҳамқори бо Арабистони Саудӣ мебошад. Муносибатҳои Тоҷикистон ва Саудӣ дар оғози асри XXI дар таассуроти хеле амиқи қараёнҳо ва қароиши глобалӣ ва хусусияти минтақавӣ дошта инқишоф меёфт.

Ба афзоиши марҳилави муносибатҳои Тоҷикистон ва Саудӣ инҳо нақш гузоштанд: мустақамшавӣи суботи сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон; беҳтаршавӣи фазои сармоягузори; муқобимияти муштарак ба ситезаҳо ва таҳдиду хатарҳои нав; муносибатҳои дӯстонаи роҳбарони ду давлат; рағбат ба дӯстӣ ва муоширати халқҳои тоҷику саудӣ.

Мутобиқи маълумоти омори соли 2019, Бунёди молиявӣ ва хайрияви Арабистон – Фонди Саудӣ Рушд, қи аз соли 2002 дар Тоҷикистон ғайолият дорад, то имрӯз дар ҳақми 167 миллион доллари америкӣ бо Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон созишномаҳои қарзӣ бастааст [9, с.236-240].

Равобити дучонибаи байни ду кишвар дар асоси бисту шаш шартномаи тарафайн идома дорад, ки панҷ санади он бисёр муҳим ба назар мерасад: Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Шоҳигарии Арабистони Саудӣ оид ба алоқаи ҳавоӣ; Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Шоҳигарии Арабистони Саудӣ оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи мубориза бо ҷинояткорӣ; Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Шоҳигарии Арабистони Саудӣ оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи варзиш; Ёддошти тафохум байни Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати таҳсилоти олии Шоҳигарии Арабистони Саудӣ оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи маориф ва илм; Ёддошти тафохум байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Шоҳигарии Арабистони Саудӣ оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи илм ва технология.

Лозим ба ёдоварист, ки сафорати Шоҳигарии Арабистони Саудӣ дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон гӯшаи фарҳангӣ дорад. Гӯшаи фарҳангӣ санаи 29 - марти соли 2013 бо ҳузури ноиби вазири хориҷии шоҳигарии Арабистони Саудӣ Амир Абдулазиз ибни Абдуллоҳ ибни Сауд ва вазири фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон Мирзошоҳрух Асрорӣ расман ифтитоҳ гардид. Гӯшаи фарҳангии Шоҳигарии Арабистони Саудӣ шурӯъ аз санаи 2-юми сентябри соли 2013 расман фаъолиятро оғоз намуд. “Гӯшаи мазкур дорои зиёда аз 3000 номгӯи китобҳои гуногунҷабҳаи арабӣ буда, паҳлӯҳои гуногуни илмро дар бар мегирад. Аз ҷумла, китобҳои илмию амалӣ, луғат, ҷуғрофия, илмҳои сиёсӣ, таърих, таърихи исломӣ, фарҳанги умумӣ, маълумотҳои умумӣ, техникаю иттилоотӣ, қиссаҳо ва китобҳои таълимии забони арабӣ барои донишҷӯёну наврасон мебошад. Ҳамчунин аз ин маҷаллаву рӯзномаҳои арабиро низ дорост. Гӯша бо таҷҳизоти техникаи муосир мучаҳҳаз мебошад” [13, с.2].

Бояд тазаққур дод, ки рӯзҳои фарҳангии Шоҳигарии Арабистони Саудӣ дар Тоҷикистон, ки моҳи майи соли 2018 барпо шуданд, муҳимтарин падида ба ҳисоб меравад. “Рӯзҳои фарҳангии Арабистони Саудӣ дар Тоҷикистон аввалин рӯзҳои фарҳангӣ аст, ки Арабистони Саудӣ дар кишварҳои хориҷӣ баргузор менамояд. Ин нишонаи тавачҷӯҳи роҳбарияти кишвари мо барои густариши ҳамкориҳо бо Тоҷикистон аст [3, с. 76-83].

Қобили зикр аст, ки “Рӯзҳои фарҳангии Шоҳигарии Арабистони Саудӣ дар ҷумҳуриамон аввалин бор доир гашта, дар таърихи муносибатҳои ду давлат саҳифаи навро кушод.

Бо тавачҷуҳ ба таърихчаи сафару боздидҳои мақомоти баландпояи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Шоҳигарии Арабистони Саудӣ, раванди муносибатҳои дипломатӣ ва ҳамкориҳои мутақобилаи ин ду кишварро метавон ба се марҳилаи асосӣ ҷудо намуд: - барқароршавӣ ва таҳкимбахшии муносибатҳои дипломатӣ, солҳои 1992 – 2002; - таҳия ва имзо шудани Созишномаи умумии ҳамкорӣ ва созишномаҳои ҳамкориҳои соҳавӣ дар бахшҳои гуногун, солҳои 2003 – 2007; - кушодашавии сафоратхонаҳо ва таҳаввулоти ҷиддӣ дар рушди ҳамкориҳои дучониба, аз соли 2008 то имрӯз.

Шоҳигарии Арабистони Саудӣ, ки бо мавқеи муҳимми геополитикӣ дар байни кишварҳои мусулмонӣ ва ташкилотҳои минтақавӣ аз қабилҳои Созмони Ҳамкориҳои Исломӣ ва Шӯрои ҳамкориҳои кишварҳои араби Халиҷи Форс нақши калидӣ дорад, дар шароити муосири равандҳои ҷаҳонӣ барои иҷро

кардани нақши хоси хеш дар арсаи байналмилалӣ талош менамояд. Ин мамлакат чиҳати амалӣ кардани хатти машӣи сиёсати худ, ҳам дар кишварҳои пешрафта ва ҳам дар кишварҳои дар ҳоли рушд, пайваста иқдоми дипломатӣ анҷом медиҳад. Бо доштани иқтидори зиёди иқтисодӣ аз ҳисоби захираҳои ҳангуфти нафт, тавонистааст аз иштирокдорони фаъоли ташкилотҳои ҷаҳонии тичорату иқтисод шавад.

Дар ду даҳсолаи ахир дар кишварҳои мусулмоннишин падидаи тавачҷух ба арзишҳои исломӣ дар ҳаёти иқтисодӣ, хусусан дар фазои молиявӣ ва бонкдорӣ мулоҳиза мешавад, ки «банкинги исломӣ» мисоли равшани ин гуфтаҳо шуда метавонад. Банкинги исломӣ дар Арабистони Саудӣ ба дараҷаи баланди рушд расидааст ва Тоҷикистон метавонад аз таҷрибаи ин кишвар истифода намояд. Ҷалби сармоягузори соҳаи бонкдории исломии Арабистони Саудӣ ба Тоҷикистон низ аз ғоида ва манфиат барои ин кишвар ҳоли нест [12, с. 129-134].

Агар ба сармоягузори дар баҳши энергетика қудратҳои минтақавӣ: Россия, Чин ва Эрон манфиатдоранд, мешавад тавачҷӯҳи соҳибкорон ва сармоядорони саудиро ба дигар бахшҳо, аз ҷумла туризм ҷалб намуд. Қобили зикр аст, ки пас аз инқилобу нооромии соли 2011 бархе аз кишварҳои араб, аз ҷумла Тунис ва Миср, ҷаҳонгардони зиёдеро аз даст доданд, ки умдатан аз кишварҳои араби Халиҷи Форс, хусусан аз Арабистони Саудӣ буданд. Акнун садҳо ҳазор туристи саудӣ меҳоянд ҷойҳои наву муносиб барои гардишгарӣ ва осоишгоҳҳои наву муносибро пайдо намоянд. Тоҷикистон, ки ҳамагуна шароити мусоид аз қабилӣ боду ҳавои муносиб, кӯҳистони ҷаззоб, шикоргоҳҳои бемисол ва дигар авлавиятҳои ҷалби сайёҳонро дорост, бояд аз ин фурсат истифода бурда, сармоягузори саудиро бо додани баъзе имтиёзот дар маҳдудии якҷанд сол, ба бунёди зерсохтори қаввӣ сайёҳӣ ва рушди босуръати он ҷалб намояд. Дар ин росто омӯхтан ва амалӣ кардани таҷрибаи рушди туризм аз кишварҳои чун Туркия, Тунис ва Миср ба маврид мебошад. Амалӣ шудани чунин лоиҳаҳо ба раванди сиёсии муносибатҳо байни Тоҷикистону Арабистони Саудӣ таъсири мусбат хоҳад расонд. Иқтисоди Арабистони Саудӣ бар пояи нафт истода, хеле пешрафта мебошад. Ҳукумати ин кишвар бар фаолиятҳои умдаи иқтисодӣ назорати дақиқ дорад. Ҳудуди 35 дарсади маҳсулоти асосии дохилӣ ба баҳши хусусӣ тааллуқ дорад ва ҳамкорӣ байни бахшҳои хусусӣ дар ҳарду кишвар айни муддаост. Бояд гуфт Арабистони Саудӣ дар тавлиди нафти хом, ҷалби нафт, коркарди маводди кимиёвӣ-нафтӣ ва баъзе бахшҳои дигар пешрафтҳои зиёд дорад ва барои Тоҷикистон фурсати муносиб аст, ки бо дарназардошти мановеи милли аз он истифода барад.

Зеро, «Тоҷикистон дар шароити муосир танҳо бо роҳи рушду тақвият баҳшидани ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷониба, аз ҷумла бо кишварҳои мусулмонӣ, метавонад ба комёбиҳои муайян дар баҳши иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ноил шавад» [2, С.163].

Лозим ба ёдоварист, ки Шохигарии Арабистони Саудӣ дар тавсия баҳшидани ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои арабӣ-исломӣ метавонад нақши муҳимро иҷро намояд. Яке аз хусусиятҳои равобити Тоҷикистон бо Арабистони Саудӣ он аст, ки роҳбарияти олии ҳарду кишвар ба рушди ҳарчӣ бештари ҳамкориҳо дар бахшҳои ҳаётан муҳим тавачҷӯҳи зиёд

доранд. Илова бар ин, бештари заминаҳои лозима барои пешбурд ва амалӣ намудани созишномаҳо оид ба ҳамкориҳои соҳавӣ фароҳам омадаанд.

Мавриди зикр аст, ки рушду тақвият ёфтани муносибатҳои дучониба ва бисёрҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ исломӣ, ки Шохигарии Арабистони Саудӣ ва Созмони Ҳамкориҳои Исламӣ дар байни онҳо мавқеи устувор доранд, самараи истиқлолияти давлатии кишвар доништа мешавад. Дар шароити имрӯза, ки равандҳои минтақавӣ ва глобалӣ боз ҳам амиқтар мешаванд, ҷалби сармоя ва истифода бурдани таҷрибаи кишварҳои аз лиҳози иқтисодӣ пешрафтаи мусулмонӣ аз қабилӣ Арабистони Саудӣ, барои расидан ба ҳадафҳои стратегии давлат ба монанди раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ мусоидат менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари мусалмоннишин аст ва бештар аз 90% сокинони онро мусалмонон ташкил медиҳанд. Аз ин сабаб табиист, ки бо доштани равобити ҳасанаи дипломатӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бо мамлакатҳои ҷаҳони ислом, ба монанди Қувайт, Арабистони Саудӣ, Урдун, Миср, АМА, Лубнон, Алҷазоир, Марокаш, Либия, Баҳрайн, Уммон, Яман, Қатар, Фаластин, Тунис ва ғайра сарфи назар аз низомҳои сиёсии гуногун ва дараҷаи тараққиётшон зарурат дорад. Ҳар сол ҳазорон-ҳазор шаҳрвандони мусалмони Тоҷикистон ба зиёрати ҷойҳои муқаддаси ислом, ба тавофи Маккаю Мадинаи мунаввара мераванд ва адои ин фарз аз замони ворид гардидани ислом ба сарзамини Хуросон ва Мовароуннаҳр давом дорад. Феълан Ҷумҳурии Тоҷикистон бо аксари кишварҳои мусалмонӣ робитаи дипломатӣ дорад [7, с. 133].

Тавре ки Э. Раҳмон дар суҳанронии худ ба муносибати кушодашавии бинои нави ВКХ изҳор дошта буд: “Давлати мо бо мақсади роҳ ёфтани бозорҳои босуръат инкишофёбандаи сармоя, технология, ашёи хом ва маҳсулоти саноатӣ рушду таҳкими ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо кишварҳои араб, ба монанди Арабистонӣ Саудӣ, Қатар, Қувайт, Баҳрайн, Миср, Алҷазоир ва АМА аз самтҳои афзалиятнок меҳисобад” [10, с. 32].

Бо тавачҷуҳ ба таҳлилу баррасии сатҳу сифати муносибатҳои илмӣ фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои араб метавон гуфт, ки бо вучуди имкониятҳои зиёд ва фароҳам будани заминаи қарордодию ҳуқуқии ҳамкориҳо, сатҳи робитаҳои илмӣ-фарҳангӣ миёни ҷонибҳо ҷавобгӯи манфиатҳои муштараки тарафайн намебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳадафи ниҳии дипломатияи фарҳангӣ эҷоди боварӣ, нигоҳ доштани муносибатҳои дарозмуддат, таълими забон, мубодилаи донишҷӯён, омӯзгорону олимон, содироти маҳсулоти фарҳангӣ, аз қабилӣ филмҳо, сурудҳо ва баргузориҳои намоишгоҳҳо, консертҳо ва ё дигар чорабиниҳои фарҳангӣ мебошад [11].

Дар охир бояд қайд намуд, ки қабул ва тасдиқ гардидани Консепсияи нави сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2015 принципҳои асосӣ, ҳадафу вазифаҳо ва самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо дарназардошти манфиатҳои миллии дарозмуддати кишвар муайян ва танзим менамояд. Вобаста ба ҳамкориҳои дучонибаи Тоҷикистон бо кишварҳои араб дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Айни замон кишварҳои араб аз ҷумлаи кишварҳои тараққиёфтаи ҷаҳон буда, имкониятҳои васеи молиро дар ихтиёр доранд ва

дар ҳалли масъалаҳои минтақавӣ низ таъсиргузор мебошанд». Метавон ба чунин ҳулоса омад, ки робитаи фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Арабистони Саудӣ дар сатҳи бисёр хуб қарор доранд.

АДАБИЁТ

1. Ғафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.
2. Зарифӣ, Ҳ. Эмомалӣ Раҳмон – бунёнгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон. [Матн] / Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе. «Ирфон», 2012.
3. Камаров, А.З. Научно-культурное сотрудничество Республики Таджикистан с арабскими странами в советский период. [Текст] / А. З. Камаров // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 5. – С. 76-83.
4. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи мурочиат: 05.04.2023).
5. Мунаввари, С. “Тоҷикистон ва Арабистони Саудӣ: марҳилаи нави рушди ҳамкориҳо” [Матн] / С. Мунаввар // “Ҷумҳурият”. - 23 сентябри соли 2019, № 181 (23784).
6. Муносибатҳои миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Арабистони Саудӣ [Манбаи электронӣ]. URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/133/munosibathoi-tojikiston-bo-arabistoni-saudi> (санаи мурочиат: 09.04.2023).
7. Назаров, Т. Дипломатияи муосири тоҷик. [Матн] / Т. Назаров, А. Сатторзода. – Душанбе: Ирфон, 2006.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: <http://prezident.tj/node/6615> (санаи мурочиат: 08.04.2023).
9. Раҳмонов, М.А. Ташаккули равобити дучониба миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шоҳигарии Арабистони Саудӣ. [Матн] / М.А. Раҳмонов, Ф.Ҳ. Саидова // Паёми ДДОТ. - 2021. - № 5 (94). – С. 236-240.
10. Саҳифаи нави дипломатияи тоҷик. [Матн] / Зери назари Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе: Ирфон. 2013.
11. Теория культурной дипломатии: определение, виды и родственные термины. // [Электронный ресурс]. URL: <https://relacionateypunto.com/ru/que-es-la-diplomacia-cultural/> (дата обращения: 06.04.2023).
12. Тупалов, Г. Ш. Роль организации исламского сотрудничества в борьбе с глобальными угрозами [Текст] / Г. Ш. Тупалов // Приоритетные направления и перспективы многовекторной политики Республики Таджикистан в современных условиях: Материалы республиканской научно-практической конференции, Душанбе, 11 декабря 2019 года / Таджикский национальный университет. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2019. – С. 129-134.
13. Фарзонаи, Ф. Рӯзҳои фарҳангии Шоҳигарии Арабистони Саудӣ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф. Фарзона // Ҷумҳурият. - 7 майи соли 2018, № 89 (23432). - С.2.

14. Эмомалӣ Раҳмон ба Арабистони Саудӣ рафт [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.ozodi.org/a/tajik-president-visit-saudi-arabia/27463812.html> (санай мурочиат: 03.04.2023).

ҲАМКОРИҶОИ ДИПЛОМАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО АРАБИСТОНИ САУДӢ

Дар мақолаи мазкур равобити қадимаи таърихии байни гузаштагони тоҷикону арабҳо ва аз нав барқарор кардани робитаҳои фарҳангӣ сиёсӣ, тиҷоратӣ, ва нақши муҳимми ин кишварҳо дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Тоҷикистони соҳибистиклол дар арсаи байналмилали мустақилона робитаҳои дипломатии худро дар самтҳои ҳамкориҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, тиҷоратӣ пеш мебарад. Маълум аст, ки ин яке аз шаклҳои муфиди ба ҳам наздикшавии халқҳои ҷаҳон мебошанд. Дар ин шакл метавон аз ҳамкориҳои хуби ду кишвар Тоҷикистон ва Арабистони Саудӣ ёдовар шуд, ки ҳамкориҳои ин ду кишвар хуб ба роҳ монда шуда, вусъат ёфта истодаанд. Бояд зикр намуд, ки Тоҷикистони соҳибистиклол кишварҳои арабро аз ҷумлаи шарикони муҳимми худ дар арсаи байналмилалӣ меҳисобад ва ба рушди таҳкими муносибатҳои нек ба онҳо таваҷҷуҳи доими зоҳир менамояд. Дар шароити имрӯза кишварҳои араб махсусан Арабистони Саудӣ яке аз давлатҳои рушдёфтаи арабӣ ба шумор меравад. Муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷаҳони араб низ дурнамои хуб доранд. Ба хусус дар соҳаи ҷалби сармояҳо ва истихроҷи захираҳои табиӣ мо метавонем бо онҳо ҳамкориҳои судманд дошта бошем. Аз ин рӯ Вазорати қорҳои хориҷӣ якҷоя бо дигар мақомоти манфиатор бояд имкониятҳои мавҷудаи ғайбӣ кардани робитаҳоро бо мамлакатҳои араб ҳаматарафа истифода намоянд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Арабистони Саудӣ, тиҷорат, робита, илм, хориҷӣ, иқтисод, байналхалқӣ, созмон, сиёсат, ҳамкориҳо, сиёсат, фарҳанг, муносибат.

ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С САУДОВСКОЙ АРАВИЕЙ

В данной статье рассматриваются древние исторические отношения между предками таджиков и арабами, а также восстановление культурных, политических, торговых отношений и важная роль этих стран во внешней политике Таджикистана. Независимый Таджикистан самостоятельно осуществляет дипломатические отношения в сферах культурного, политического, экономического и торгового сотрудничества на международной арене. Известно, что это одна из полезных форм сближения народов мира. Таким образом, можно отметить хорошее сотрудничество между двумя странами – Таджикистаном и Саудовской Аравией, которое хорошо налажено и расширяется. Следует отметить, что независимый Таджикистан считает арабские страны одним из своих важных партнеров на международной арене, и уделяет постоянное внимание развитию и укреплению хороших отношений с ними. В современных условиях арабские страны, особенно Саудовская Аравия, считаются одним из развитых арабских государств. Наши отношения с арабским миром также имеют хорошие перспективы. Особенно в сфере привлечения капитала и добычи природных

ресурсов с ними мы можем иметь выгодное сотрудничество. Поэтому Министерство иностранных дел Таджикистана вместе с другими заинтересованными органами должен в полной мере использовать имеющиеся возможности для активизации отношений с арабскими странами.

Ключевые слова: Таджикистан, Саудовская Аравия, торговля, связь, наука, внешняя, экономика, международная, организация, политика, сотрудничество, политика, культура, отношение.

DIPLOMATIC COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH SAUDI ARABIA

This article discusses the ancient historical ties between Tajiks and Arabs, as well as the restoration of the political, trade and cultural ties of these countries in Tajikistan's foreign policy. Independent Tajikistan independently carries out diplomatic relations in the spheres of cultural, political, economic and trade cooperation in the international arena. It is known that this is one of the useful forms of rapprochement between the peoples of the world. Thus, we can note the good cooperation between the two countries, Tajikistan and Saudi Arabia, which is well established and expanding. It should be noted that Tajikistan considers the Arab countries one of its important partners in the international arena, and pays constant attention to the development and strengthening of good relations with them. In modern conditions, the Arab countries, especially Saudi Arabia, is considered one of the developed Arab states. Our relations with the Arab world also have good prospects. Especially in the field of attracting capital and extracting natural resources, we can have beneficial cooperation with them. Therefore, the Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan, together with other interested bodies, should make full use of the available opportunities to intensify relations with the Arab countries.

Keywords: Tajikistan, Saudi Arabia, trade, communications, science, foreign, economics, international, organization, politics, cooperation, politics, culture, economics, attitude.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тупалов Ғозибек Шаҳобиддинович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи мутолиоти Шарқ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 918 64 88 10. Почтаи электронӣ: abubakr@mail.ru

Сведения об авторе: Тупалов Газибек Шахобиддинович – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры восточных исследований. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 918 64 88 10. Электронная почта: abubakr@mail.ru

Information about the author: Tupalov Gazibek Shakhobiddinovich – Tajik National University, candidate of philological sciences, associate professor of the Department of Oriental Studies. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 918 64 88 10. Email: abubakr@mail.ru

НАҚШИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР ТАШАККУЛИ ИМИЧИ МУСБАТИ ЧУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН ДАР САҲНАИ ЧАҲОНӢ

*Шарипов А. Н. – н.и.т., дотсент, мудири кафедраи муносибатҳои
байналхалқии ДМТ*

Дар шароити мураккаби тағйиротҳои бунёди ва таҳаввули муносибатҳои байналхалқӣ яке аз омилҳои асосии бақои миллат ва давлат сулҳ ва субот маҳсуб мегардад. Ин амр бо назардошти зуҳур ва ташаккули хатарҳои муосир ва осебпазирии кишварҳои миллӣ аҳаммияти аввалиндараҷа касб менамояд.

Бо касби истиқлолияти сиёсӣ Тоҷикистон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ ворид гардид.

Тоҷикон бо бархӯрдорӣ аз мероси бузурги фарҳанги давлатдорӣ, ки аҷдоди хирадмандашон якҷанд давлатҳои бузурги дорои дастгоҳҳои муназзамро поягузорӣ кардаанд ва бо хиради азалиӣ ва тафаккури созанда ҳамаи имконро доштанд, ки дар кӯтоҳтарин муддат дар роҳи табдил додани Тоҷикистон ба кишвари воқеан соҳибистиклол - бо тамоми мушаххасоти давлати демокративу ҳуқуқбунёду дунявӣ – муваффақ шаванд. Аммо ҷанги шаҳрвандӣ, ки бо иғвою фитнаи бегонагон дар хоки муқаддаси Тоҷикистон даргирифт, ҳаллу фасли ин масъалҳои муҳимро ба таъхир андохт. Ба оғози кашмакашиҳо, инчунин кам будани таҷрибаи идораи мустақили сиёсӣ, мансабталошию маҳалпарастии гурӯҳҳои ғаразнок ва манфиати кишварҳои «дӯст» Тоҷикистон ба гирдоби кашмакашҳои таҳмилӣ бо сенарияи хориҷӣ гирифтгор гардид.

Бархӯрдҳои дохилӣ на танҳо ба иқтисоди кишвар зарари зиёд расониданд, балки ба ояндаи давлат ва генофонди миллат хатар доштанд.

Дар натиҷа ҷаҳон оид ба Тоҷикистон на ҳамчун кишвари дорои таърихи бисёрасра, балки мутаассифона ҳамчун боз як “нуқтаи нави доғ” маълумот пайдо намуд [2, с.10].

Дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ 35723 хона вайрон, зиёда аз даҳ миллиард доллар хисороти пулӣ, 25000 бе саробон, 53000 бепадар, 150000 - 200000 талафоти ҷонӣ ба кишвари тоҷикон расид. Зиёда аз он 60000 ба Афғонистону 195 ҳазор ба ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ фирорӣ шуда, тақибан 1 миллион нафар дар дохили кишвар иҷборан тағйири манзил намуданд [3, с.82].

Бар замми ин, ҳазорон хонаҳои истиқоматӣ вайрон гардиданд, мактабу шифохонаҳо сӯхтанд ва роҳу пулҳои зиёд харобу валангор шуданд. Зиёни моддиро ҳисобу китоб кардан мумкин аст, вале хисороти маънавие, ки мардум, махсусан, ҷавонону наврасону кӯдакон аз сар гузаронданд, аз андозаи ақли одамӣ берун мебошад.

Бояд таъкид кард, ки таассуроти аввал нисбатан мустаҳкам буда, имичи манфии кишвар монеи дарёфти ҷойгоҳи хоссаи ҷумҳурӣ дар саҳнаи ҷаҳонӣ, рушди ҳамкориҳои мутақобила бо давлатҳои дигар ва имкони дар инзивоъ қарор гирифтани кишвари мегардид. Барои бартараф намудани ҳолати баамаломата зарурати ташаккули заминаҳои мустаҳками ниҳоди давлатдорӣ, нақшаи дурнамои рушди ояндаи кишвар, муайян намудани самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ возеҳ мегардид. Барои татбиқи ин аҳдоф нафаре дар

раёсати давлат зарур буд, ки эътимоди мардумро соҳиб гашта, чомеаи ҷаҳониро муътақид ба эъмори давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунёвӣ созад.

Дар ин ҳолати мураккаб иҷлосияи XVI-уми Шурои Олӣ даъват гардида умеди мардум ба натиҷаҳои он баста шуд. Иҷлосия дар давраи мураккабтарини авзои сиёсӣ иҷтимоии мамлакат: беҳокимиятӣ, сохторҳои фалачшудаи идоракунии давлатӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ тартибот, поймол шудани Конститутсия, набудани кафолати ҳифзи ҳуқуқ озодаҳои конституционии инсон ва шахрванд, аз ҷумла кафолати зиндагӣ ба ҳаёт, маҷбуран тарк кардани манзилу макони зист ва гуреза шудани миллионҳо нафар ҳамватанони мо баргузор гардид. Маҳз ҳамин иҷлосия боис гардид, ки як силсила масъалаҳои ҳаётӣ, ки бидуни ҳалли онҳо ҳифз ва ташаккули давлатдории миллии тоҷикон надошт, ҳалли ниҳии худро пайдо намоянд.

Тавре Сарвари давлат зимни ироаи Паём ба Маҷлиси Олӣ аз 22 декабри соли 2016 иброз намуданд: «Ҷанги таҳмилии шахрвандӣ кишвари моро аз масири пешрафт чандин даҳсола ақиб партофт ва мардуми Тоҷикистонро маҷбур сохт, ки барои бартараф кардани харобиву хисороти он солҳо заҳмати шабонарӯзӣ ва мушкilotу монеаҳои басо гаронро таҳаммул намоянд» [5].

Иҷлосияи XVI-ум заминаи ташаккули симои воқеии тоҷикон, мардуми бофарҳангу сулҳдӯст ва асоси ташаккули сиёсати сулҳхоҳона гардид, ки то имрӯз моҳияти аслии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар ба шумор меравад. Инъикоси ин сиёсат дар амалҳои минбаъдаи пайгириҳои сарвари давлат ва тамоми асноди асосӣ ба назар расиданд, ки моддаи 11-уми Конститутсияи соли 1994 далели он мебошад: Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро дар амал татбиқ намуда, соҳибхитиёрӣ ва истиқлолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром менамояд ва муносибатҳои хориҷиро дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ муайян мекунад.

Ташвиқоти ҷанг манъ аст.

Тоҷикистон вобаста ба манфиатҳои олии халқ метавонад ба иттиҳодияҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ дохил шавад, аз онҳо барояд, бо кишварҳои хориҷӣ робита намояд.

Давлат бо ҳамватанони берунмарзӣ ҳамкорӣ мекунад.

Новобаста аз тағйирот ба Конститутсия бинобар рушди кишвар моддаи мазкур ки моҳияти сиёсати сулҳхоҳонаи Тоҷикистонро дар саҳнаи ҷаҳонӣ ифода менамояд бетағйир мондааст. Фарзанди барӯманди халқи тоҷик Эмомалӣ Раҳмон пуштибонии ин сарзамини аҷдодӣ ва халқу миллатро дар сангинтарин марҳила ба дӯши худ гирифт ва изҳор дошт, ки барои халқу ватан, барои осудагӣ ва ободии он донишу қувва ва талошу заҳмати худро дарег намедорад. Маҳз ҳамин ҷонфидоӣ ва диловарии ӯ буд, ки дар дили миллионҳо тоҷику тоҷикистониён шуълаи умеду орзуҳо аз нав фурузон гардид.

Зиёда аз ин, миёни доираҳои сиёсии беруна ва шарикони дохилии онҳо нақшаи қисмат намудани Тоҷикистон, пароканда сохтани миллат ва бо ҳамин роҳ, аз байн бурдани давлатдории тоҷикон тарҳрезӣ мешуд. Вале бар хилофи талошҳои гурӯҳҳои бегонапараст, нерӯҳои тундравӣ дохилӣ ва баъзе доираҳои манфиатдори хориҷӣ қувваҳои солими чомеа бо роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам

Эмомалӣ Раҳмон дар як муддати кӯтоҳ зери парчами нангу номус ва ягонагии миллӣ ба ҳам омада, сулҳу субот ва ваҳдати миллиро таъмин намуданд [9].

Иҷлосия ҳамчун марҳалаи талошҳои чиддӣ дар роҳи хотима бахшидан ба ҷанги бародаркушӣ, сарчамъ намудани миллати тоҷик ва фароҳам овардани заминаҳои ваҳдати миллӣ, поя гузоштан ба низоми сифатан нави давлатдорӣ дорой аҳамияти бузург аст. Дар ҳамин давра буд, ки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун муҳимтарин ҳавзаи ҳаёти сиёсӣ, ба шакл гирифтагон оғоз кард [6, с.39].

Афзалиятҳои стратегӣ ва манфиатҳои миллӣ дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ дар «Муроҷиатнома ба мардуми шарифи Тоҷикистон»-и Эмомалӣ Раҳмон, раиси тозаинтиҳоби Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иҷлосияи XVI таърихӣ - 19 ноябри соли 1992 баён гардидаанд. Роҳбари Давлат баъд аз зикри он, ки бояд «асоси қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро нав карда, онро бо назардошти меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ таъсис дода, барои бунёди давлати нав – давлати демократии ҳуқуқбунёд замина гузоштан лозим аст, ҳамчунин аз чанд масъалаи муҳиме ёд оварда шуд, ки ба соҳаи сиёсати хориҷӣ дахл доштанд:

- ворид шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ.
- барқарор кардани муносибатҳои дипломатӣ бо ҷамаи мамлакатҳои, ки мехоҳанд бо Тоҷикистон дар асоси баробарҳуқуқӣ ва муносибатҳои ғоидаовари тарафайн ҳамкорӣ кунанд.

- аъзо шудан ба созмонҳои байналмилалӣ.
- мустақкам кардан ва боз ҳам инкишоф додани алоқаҳои неки ҳамсоғӣ ва ҳамкории ҳамҷониба бо Давлатҳои Муштаракулмановфеъ, пеш аз ҷама, бо Федератсияи Россия, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркманистон.

- дар асоси усули баробарӣ, ҳамкории дутарафаи судманд, ки кишварҳои хориҷӣ интиҳоб намудаанд, даҳолат накардан ба қорҳои дохилии якдигар, барқарор намудани муносибат бо ҷамаи мамлакатҳои ҷаҳон, аз ҷумла бо Афғонистон, Покистон, Чин, Эрон, давлатҳои дигари Осиёву Африқо ва Аврупою Амрико.

- ёфтани ҷойгоҳи муносиби худ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ [4, с.65].

Аз моҳияти муроҷиатнома бармеояд, ки дар он асосҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳадафи олии давлат дар марҳилаи ибтидоии рушди давлатдорӣ миллӣ инъикос ёфта буд. Агар истиқрори сулҳ, баргадонидани гурезаҳо, барқарор намудани иқтисоди фалаҷгашта афзалиятҳои муҳимтарини дохилӣ ва ҳатто ҳифзи миллат дар ин шароити мураккаб бошад, пас дуруст муайян намудани моҳият ва самтҳои асосии сиёсати хориҷӣ омили мавриди эътироф қарор гирифтани кишвар, таъмини манфиатҳои миллӣ ва фароҳам овардани шароитҳои мусоиди рушди дохилӣ хоҳанд гардид.

Ҳамин тавр, дар заминаи қарорҳои дар Иҷлосияи XVI қабулшуда ва иқдомҳои Сардори давлат роҳи ризоияти мардумӣ ва ваҳдати миллӣ кушода шуд, ки ин дар навбати худ омили муҳимтарини ҳифзу таҳкими соҳибхитиёрии кишвар гардид. Аз ин рӯ, мо ризоияти сиёсӣ ва ваҳдати миллиро ҳамчун тақозои замон, омили муқаддасот мешиносем [1, с.14].

Аксарияти кишварҳои ғарбӣ мунтазири натиҷаҳои Музокироти сулҳи байни тоҷикон буданд, ки 5 апрели 1994 дар Маскав оғоз гардида буд. Онҳо

барқарор ва идомаи ҳамкориҳои сиёсӣ ва иқтисодиро ба пешравиҳои тарафҳои даргир ва дигаргуниҳои демократӣ дар кишвар алоқаманд карда, аз робитаҳои густурда ошкоро худдорӣ менамуданд ва муносибатҳои худро дар сатҳи кумакҳои башардӯстона нигоҳ медоштанд.

Дар натиҷаи сиёсати пайгириона ва талошу заҳматҳои самимона давраи музокироти тоҷикон оғоз гардид. Ҳар як мушкилие, ки монеи пешрафти минбаъдаи он мегардид, маҳз бо ҷонфидоӣ, ҷуръату ғайрати бесобиқа ва намунаи шахсии сарвари давлат бартараф мешуд. Дар ин радиф заминаҳои сулҳ тадричан фароҳам омада, рӯзи ваҳдати тоҷикон наздик мегардид. Сулҳи тоҷикон маҳз бо гузаштҳои ҷавонмардонаи Эмомалӣ Раҳмон ва талошу кӯшишҳои ӯ ҷомаи амал пӯшид. 27 июни соли 1997 санаи ваҳдати воқеии тоҷикон дар шароити истиқлолияти сиёсӣ бо имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар шаҳри Москва байни ҳукумати қонунии Тоҷикистон бо роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон ва сардори муҳолифин Саид Абдуллоҳи Нурӣ оғоз ёфт.

Таҷрибаи сулҳи тоҷикон аксари кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонро ба ҳайрат овард, зеро кам шахсоне вомехӯранд, ки: аввал ҳокимиятро тақсим намоянду баъдан нерӯи муҳолифинро бо силоҳ ба кишвар ворид созанд. Ҳамаи ин аъмол маҳз ба хотири барқарор гаштани сулҳ дар сарзамини тоҷикон, баргаштани гурезаҳо ба ватани аҷдодӣ, ободӣ ва пешрафти кишвар татбиқ гаштанд. Ҳоло таҷрибаи сулҳофарии тоҷикон аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф гардида, ба мактаби омӯзиш табдил ёфтааст. Ба хусус, омӯзиши формулаи сулҳи тоҷикон дар Донишгоҳҳои Созмони миллалӣ муттаҳид дар Нью-Ёрк ва Кения боиси таъкид мебошад.

Омӯзиши ҳамачонибаи ин таҷриба имконият медиҳад, ки пеши роҳи сар задани чунин мочароҳо гирифта шавад ва дар сурати ба вуқӯъ омадани ҳар гуна муноқишаҳо роҳи ҳалли онҳо ҳарчи зудтар пайдо карда шаванд.

Масалан, дар тӯли фаъолияти ҳайати нозирони СММ дар Тоҷикистон (21 январи 1993, 15 майи 2000) намояндагони тақрибан 30 кишвари дунё дар раванди сулҳи тоҷикон саҳм гирифтанд. Махсусан, саҳми фиристодаҳои вижаи Дабири кули СММ дар Тоҷикистон, аз қабили Ливиу Бота, Исмаи Киттанӣ, Рамиро Перес Баллон, Дарко Шилович, Герд Дитрих Меррем, Ян Кубиш ва Иво Петров, ҳамчунин роҳбарони ҳайати нозирони низомӣ Ҳасан Аббаза (Урдун), Болислав Изидорчик (Лаҳистон), Тенгку Ариффрин (Малайзия) ва Ҷон Хвидегард (Дания) бағоят бузург мебошад [4, с.49].

Ҳамин тариқ, музокироти сулҳи тоҷикон ва имзо шудани Созишномаи умумии барқарор намудани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон аҳамияти муҳими ҳаёти доштанд. Имзо шудани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ба ҷанги даҳшатноки дохилӣ хотима гузошта, давлату миллатро аз ҷанголи муқовимату ихтилоф начот дод. Ин амали хирадмандона ва дурандешона вазъи ҷамъиятиву сиёсиро ба кулӣ тағйир дода, имкониятҳои истифодабарии дастовардҳои истиқлолияти миллиро фароҳам овард ва боварии мардумро ба ояндаи нек ва зиндагии осоишта эъҷод кард. Аз пайи ин теъдоди зиёди гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ ба ҷойҳои зисти доимӣ баргаштанд, барои обод кардани манзил ва баргардондани онҳо ба ҳаёти оромӣ осоишта шароитҳои мусоид фароҳам оварда шуданд.

Ба андешаи доираи васеи сиёсатмадорон ва коршиносони ватанию хориҷӣ раванди гуфтушуниди миёни тоҷиконро бо натиҷаҳои он дар таҷрибаи ҷаҳонӣ падидаи нодире шумурдан мумкин аст [7, с.244].

Махсусияти раванди сулҳи тоҷикон дар он зоҳир мегардад, ки дар рафти музокирот дар баробари гурӯҳҳои муҳолиф, кишварҳои миёнарав, кишварҳои қафилӣ сулҳ, кишварҳои донор, нозирон, созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ширкат варзиданд. истиқрори сулҳ дар шароити бархӯрди манфиатҳои кишварҳои алоҳида ва дарки масъала аз ҷониби созмонҳои гуногун яке аз дастовардҳои бузурги сиёсӣ ва дипломатие мебошад, ки насиби мардуми тоҷик гаштааст.

Дар баробари ҷалби 6238 собиқ размандагони муҳолифин ба мақомотҳои қудратӣ, бо кӯшишҳои дастаҷамъона хиёнати Маҳмуд Худоёбердиев ва ҳаммаслакони ӯ феврал баъди касби ваҳдат ва соли 1998 ноком гаштанд.

Ин аввалин дастовардҳои ваҳдати миллӣ буданд, ки барои ташаккули ҷомеаи ягона ва пешрафту гулгулшукуфии кишвар замина гузоштанд. Аз ҷониби дигар, дар шароити мураккаби ҷаҳонишавӣ, ки ба фарҳангу тамаддуни миллатҳо, кишварҳо миллӣ зарар дошта, хатарҳои наву муассиреро ба бор овардааст, ваҳдати миллӣ тавонист, ки сароғоз фарҳангу арзишҳои маънавии миллатро ҳифзу мустаҳкам намуда, сипас бо муаррифии дастовардҳои он дар муқобили хатарҳои муосир истодагарӣ намояд.

Мову шумо аз сангинтарин имтиҳони таърих ва рӯзҳои пурталотуми эъмори давлатдорӣ миллимон гузашта, имрӯз ба сулҳу суботи комил расидем ва ин дастоварди нодирӣ халқамонро чун гавҳари бебаҳо ҳифз мекунем.

Имрӯз Тоҷикистон дар сахнаи байналмилалӣ бо ташаббусҳои созанда, маъруф аст. Бешак дар ин амр нақши ваҳдат, таъсири созандаи он бузург аст, зеро бе ваҳдату субот эъмори давлатдорӣ миллӣ, ислоҳи камбудихо, ҳалли мушкилоти эҳёи иқтисод ва оғози баррасии масоили умумиҷаҳонӣ имконнопазир мегардид.

Айни замон Тоҷикистон яке кишварҳои мебошад, ки дар Консепсияи сиёсати хориҷӣ он ягон кишвар ба сифати рақиб, душман ва муҳолиф муайян нашуда, дар заминаи сиёсати дарҳои кушод маҳз сулҳдӯстӣ қарор дорад. Маҳз ваҳдат ва сиёсати сулҳхоҳона Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ муаррифӣ намуда, азминаи афзоиши нуфуз ва болоравии имичи мусбат дар сахнаи байналмилалӣ гаштааст. Имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сахнаи байналхалқӣ аз ҷониби тамоми кишварҳои аъзои Созмони милалӣ муттаҳид расман эътироф гардидааст. Яке аз омилҳои асосии эътирофи кишварҳо ин истиқлоли сиёсӣ ва нуфӯзи кишвар бо назардошти истиқрори сулҳ мебошад. Аз ҷониби дигар, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 180 кишвар муносибатҳои дипломатӣ барқарор намудааст, ки бо омилӣ ваҳдат алоқаман мебошад. Танҳо ваҳдат, субот ва боварӣ ба пешрафт ва фардои миллат метавонад заминаи густариши сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ гардад.

Бо тақия ба дастовардҳои имрӯзаи сиёсати хориҷӣ метавон гуфт, ки дипломатияи тоҷик дар тӯли давроне пас аз иҷлосияи XVIII Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ин нуқтаҳои бунёдии сиёсати хориҷӣ баён гардида буданд, ба дастовардҳои назаррас ноил гашта, тибқи сиёсати усулии «дарҳои

кушод» [6, с.41] равобит ва ҳамкориҳои густурда ва мутақобилан судмандро бо ҳамаи кишварҳои ҳавзаҳои мазкур ва дигар мамлакатҳои ҷаҳон ба роҳ мондааст [6, с.42].

Дар натиҷаи хизматҳои беназир дар самти истиқрори сулҳ раёсати ҷаласаи 54-уми Маҷмааи Умумии СММ ба зиммаи Пешвои миллат воғузур гарида, дипломатияи ташаббускоронаи Тоҷикистон маҳз аз ин ҷаласа вусъати хосса мегирад. зеро дар доираи ин нишаст пешниҳоди эълони соли оби тоза - 2003 аз ҷониби Э.Раҳмон ироа гашта буд.

Тавре маълум, айни замон Тоҷикистон ҳамчун кишвари ташаббускори ҳалли масоили мубрами глобалӣ эътироф гардидааст, ки яке аз заминаҳои асосии он истиқрори сулҳ ва ваҳдати миллӣ ба шумор меравад. Ваҳдати миллӣ ба мурдуми меҳнаткаши Тоҷикистон нерӯ ва тавон бахшида, барои ободӣ ва пешрафт рӯҳбаланд намуд. Натиҷаи ободиҳои имрӯзаи Тоҷикистон ва боварӣ ба ояндаи неки кӯдакон маҳз ваҳдати миллӣ мебошад, ки сароғози ҳамаи некиҳо буда, аз ин санади тақдирсоз манша мегирад.

Ба ибораи дигар ваҳдати миллӣ омили пешрафти давлати тоҷикон, татбиқ ислоҳоти иқтисодӣ ва эътибори он дар ҷомеаи муосири ҷаҳонӣ мебошад.

Имичи мусбати кишвар аз татбиқи арзишҳои Созишномаи истиқрори сулҳ сарчашма гирифта, натиҷаи бевоситаи он эътирофи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати дуҷумин [10] ва аввалини амнтарини ҷаҳонӣ ба шумор меравад [8].

Субот ва амнияти фарогир дар шароити тағйиротҳои бунёди дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ бо ивазшавии усулҳои рақобати абарқудратон ва минтақаҳои геополитикӣ; - зуҳури ғояҳои нави ифротӣ ва иртиҷоӣ, аз қабилӣ ифротгароии динӣ, миллатгароии нав (неофашизм) ва осебпазирии давлатҳои миллӣ, терроризми дорой инфрасохтори давлатӣ ва худкифо (аз раванди ҷаҳонишавӣ бештар созмонҳои ғайридавлатӣ ва террористӣ истифода бурда, мутобиқ шудаанд); - таъсири манфии хатарҳои иттилоотӣ (шустушӯӣ мағзҳо, ҷалби ҷавонон тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ба гурӯҳҳои ифротӣ ва паҳн намудани ғояҳои ифротии динӣ) яке аз дастовардҳои муҳими кишвар ба шумор меравад, ки бо ваҳдат алоқаманд мебошад [11].

Бовар дорам, ки минбаъд низ ҳар як фарди бонангу номус ва фарзандони худогоҳу худшиноси Ватан дар роҳи таҳкими истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва ҳифзи манфиатҳои Тоҷикистони азизамон бештар талош варзида, барои бартараф намудани мушкилоти мавҷуда ва дар ин замина таъмин кардани зиндагии шоистаи мардум саҳми арзандаи хешро мегузоранд.

АДАБИЁТ

1. Акмалова, М. Становление и развитие политической независимости в условиях трансформирующегося общества (опыт Таджикистана). [Текст] / М. Акмалова. Дисс. к.п.н. - Душанбе, 2008. - 21 с.
2. Дипломатия Таджикистана (к 50-летию создания Министерства иностранных дел Республики Таджикистан). [Текст] - Душанбе, 1994. 28 с.
3. Зокиров, Г. Мочарошиносӣ. [Матн] / Г. Зокиров. - Душанбе: "Ирфон" 2002. - 256 с.

4. Назаров, Т. Дипломатияи муосири тоҷик [Матн] / Т. Назаров., А. Сатторзода. - Душанбе: Ирфон, - 2006. - 224 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 20.04.2012. [Манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/1084> (санаи мурочиат: 05.06.2023)
6. Сайидзода, З.Ш. Фаъолияти байналмилалӣ Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон: бозгашти давлати миллии тоҷикон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ. [Матн] / З.Ш. Сайидзода. – Душанбе: Контраст, 2016. – 216 с.
7. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. - Душанбе: «Ирфон», 2011. - 340 с.
8. Таджикистан в списке самых безопасных стран мира [электронный ресурс] URL: <https://madeintajikistan.tj/news/149-tadzhikistan-voshel-v-spisok-samyh-bezopasnyh-stran-mira-reiting-sostavil-mezhdunarodnyi-angloja.html> (санаи мурочиат: 17.05.2023)
9. Тағаймуродзода, С., Муҳиддинов, Д. Тоҷикистон. Аз таҳкими истиқлолият то тавсеаи робитаҳои байналмилалӣ [Манбаи электронӣ]. URL: https://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=44079 (санаи мурочиат: 09.06.2023).
10. Тоҷикистон дуюмин кишвари амнтарини ҷаҳон доништа шуд. [Манбаи электронӣ] URL: <http://tursunzoda.tj/to-ikiston>. (санаи мурочиат: 12.06.2023).
11. Шарипов, А.Н. Дастовардҳои сӯлолаи сиёсати хориҷӣ ва дипломатияи Тоҷикистон [Манбаи электронӣ] URL: <https://khover.tj/2021/09/dastovard-oi-s-soli-siyosati-hori-va-diplomatiyai-to-ikiston-andesha-oi-dotsenti-dmt-dar-ostonai-ashni-isti-loliyat-davlat/> (санаи мурочиат: 19.05.2023)

НАҚШИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР ТАШАККУЛИ ИМИЧИ МУСБАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР САҲНАИ ҶАҲОНӢ

Дар мақола нақши ваҳдати миллӣ дар ташаккули имичи мусбати ҶТ дар саҳнаи ҷаҳонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд менамояд, ки дар шароити тағйиротҳои бунёдӣ, осебпазирии кишварҳои миллӣ ва шиддати хатарҳои муосир сулҳ, субот ва ваҳдат омили муҳимми бақои миллат мегарданд. Баъди касби истиқлолият ҷанги шаҳрвандӣ ба имичи кишвар дар саҳнаи ҷаҳонӣ таъсири манфӣ расонида, монеи рушди ҳамкориҳои мутақобила ва дарёфти ҷойгоҳи шоиста дар саҳнаи ҷаҳонӣ гардид. Дар мақола нақши тақдирсози Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олӣ дар интихоби сарвари давлат ва роҳандозии сиёсати сулҳхоҳона инъикос шудааст. Муаллиф устувории сиёсати сулҳхоҳонаро аз барқарор гаштани ҳокимияти конституционӣ, қабули Конститутсия, маъруза ва баромадҳои Президенти Тоҷикистон, ташкили раванди музокироти байни тоҷикон асоснок намудааст. Дар баробари ин, ақди Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, ташкили механизми Комиссияи оштии миллӣ, эътирофи он аз ҷониби кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин, дар мақола аҳамияти Ваҳдати миллӣ дар ташаккули имичи мусбати кишвари мо дар саҳнаи ҷаҳонӣ нишон дода шудааст. Дар баробари ин, таъсири ваҳдати

миллӣ дар табдили кишвари мо ба яке аз нуқтаҳои амнтарини сайёра ба таври возеҳ инъикос шудааст.

Калидвожаҳо: ваҳдати миллӣ, Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олӣ, раванди музокироти байни тоҷикон, кишварҳои нозир, кишварҳои кафил, кишварҳои миёнарав, равандҳои ҳамгироӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, имиҷи мусбат.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН НА МИРОВОЙ АРЕНЕ

В статье рассматривается роль национального единства в формировании положительного имиджа Республики Таджикистан на мировой арене. Автор указывает, что в условиях коренных изменений, уязвимости национальных стран и интенсивности современных опасностей мир, стабильность и единство становятся важным фактором выживания нации. После обретения независимости гражданская война негативно отразилась на имидже страны на мировой арене, помешав развитию взаимного сотрудничества и поиску достойного места на мировой арене. В статье отражена судьбоносная роль 16-й сессии Верховного Совета в избрании главы государства и в проведении миролюбивой политики. Автор обосновал устойчивость миролюбивой политики восстановлением конституционной власти, принятием конституции, речью и выступлениями Президента Таджикистана, организацией межтаджикских переговоров. При этом обсуждались вопросы заключения Соглашения об установлении мира и национального единства, создания механизма Комиссии национального примирения, его признания странами международного сообщества. В статье также показано значение национального единства в формировании положительного имиджа нашей страны на мировой арене. В то же время влияние национального единства ярко проявляется в превращении нашей страны в одно из самых безопасных мест на планете.

Ключевые слова: национальное единство, XVI сессия Верховного Совета, процесс межтаджикских переговоров, страны-наблюдатели, страны-гаранты, страны-посредники, интеграционные процессы, Республика Таджикистан, положительный имидж.

THE ROLE OF NATIONAL UNITY IN THE FORMATION OF A POSITIVE IMAGE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN ON THE WORLD STAGE

The article discusses the role of national unity in the formation of a positive image of the Republic of Tajikistan on the world stage. The author points out that in the conditions of fundamental changes, the vulnerability of national countries and the intensity of modern dangers, peace, stability and unity become an important factor in the survival of the nation. After gaining independence, the civil war had a negative impact on the image of the country on the world stage, hindering the development of mutual cooperation and the search for a worthy place on the world stage. The article reflects the fateful role of the 16th session of the Supreme Council in the election of the head of state and in the pursuit of a peaceful policy. The author substantiated the stability of the peace-loving policy by the restoration of constitutional power, the adoption of the constitution, the speech and speeches of

the President of Tajikistan, and the organization of inter-Tajik negotiations. At the same time, the issues of concluding an Agreement on the Establishment of Peace and National Unity, the creation of a mechanism for the National Reconciliation Commission, and its recognition by the countries of the international community were discussed. The article also shows the importance of national unity in the formation of a positive image of our country on the world stage. At the same time, the influence of national unity is clearly manifested in the transformation of our country into one of the safest places on the planet.

Key words: national unity, XVI session of the Supreme Council, the process of inter-Tajik negotiations, observer countries, guarantor countries, mediator countries, integration processes, the Republic of Tajikistan, positive image.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Амриддин Нуридинович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент, мудири кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 988 50 10 11. Почтаи электронӣ: amrsharif@mail.ru

Сведения об авторе: Шарипов Амриддин Нуридинович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой международных отношений. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: +992 988 50 10 11. Электронная почта: amrsharif@mail.ru

Information about the author: Sharipov Amriddin Nuridinovich – Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor, Head of the Department of International Relations. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 988 50 10 11. E-mail: amrsharif@mail.ru

МАСОИЛИ МУҲИММИ ЯКЕ АЗ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ – ЗАБОНШИНОСӢ ДАР ШАРОИТИ ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ

*Гулназарзода Ж. – д.и.ф., профессор Ректори
ДБЗХТ ба номи Сотим Улугзода*

Сухан асару қудрат, тавону матонати шикастнопазир дорад, ки ҷойгоҳашро бузургон «арши барин», таъсирашро «дармони хирад», қадру қиматашро «волоғуҳар» ва ҳидояти онро «равшангари дилҳо»-ву «машъали раҳнамо» гуфтаанд. Сухани асил ҳангоми баён, вобаста ба мавзуву мундариҷа, мазмуну муҳтаво ва сабки гуфтор муассиру хотирмон, раҳнамою раҳкушо, ҷароғу машъали мунаввари ақлу хирад ва қору фаъолият мегардад.

Дар ин росто доктори илмҳои сиёсатшиносӣ, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, профессор С. Ятимов мегӯяд: «Албатта, ягона нишонаи асли ва фарқкунандаи одам дар миёни мавҷудоти зинда шуур аст. Тасдиқи он дар сухан ифода меёбад. Воқеият ва дараҷаи тавоноии инсон ҳам дар сухан падидор мешавад. Он қудрат ва ҷаҳони ботинии инсонро ба намоиш

мегузорад. Аз дараҷа, камолоти маънавӣ ва сифати ҷаҳонбинии ӯ шаҳодат медиҳад» [4, с. 3].

Бале, ақл дар заминаи дониши дурусту ҳақиқӣ ба зинаи дигари камолоти инсон, яъне хирад мерасад ва ҳамчунон ки устод Рӯдакӣ мегӯяд, фақат “мардумони бихрад” донишро “гирд карданду гиромӣ доштанд”.

Дар ҳаёти инсон ҷомеа илми ҳақиқию ростин василаи ҳалли ҳама гуна мушкилот аст. Онро бузургони адабу ҳунар дар ҳолату вазъиятҳои мухталиф раҳнамои пешрафт ва қутбнамо ба ҷониби қуллаи мақсуди одамӣ шарҳ дода, бо ибораҳои басо пурмаънову зебо, аз қабиле «ҷароғи равшани дил», «ҷавшани тан», «тоҷи сар»-у «қуфлқушое ҳама дарҳо», «нигини мулки шоҳон» ситоиш кардаанд.

Воқеан, маҳз натиҷаи омӯзиши илмхост, ки башарият такмили ҷаҳонбинӣ ва фаҳму дарки амиқтари олами ашё карда, дунёи зисти хешро тағйир медиҳад. Ҳамин илм аст, ки андешаи инсон сайқал меёбад, он мустақил ва фарогир мегардад ва дар натиҷаи бо таҷриба собит шудани назариёти илмӣ афкори вижаи инсон дар муҳити миллӣ ва ҷаҳонӣ нақшгузор мешавад. Анҷоми кори ҳар илме ба он мерасонад, ки одамӣ ҷаҳонро «бо чашми хирад» менигарад ва мебинад, ки ба қавли пири шуарои Аҷам Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ин дунё «ҳамчу дарёст в-аз накукорӣ» бояд «киштие созаду аз он гузарад».

Вобаста ба падидаҳои ҷаҳони муосир аз ҷомеаи имрӯза тақозо мегардад, ки ба тавсеаи саноат, истеҳсолот, иқтисодиёт, мавҷи якуми инқилоби техникаю технологӣ, компютеркунонии саросарӣ, баъдан бо компютеркунонии тамоми қору иртибот, тавсеаи воситаҳои ахбори электронӣ тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намояд. Ҳамин аст, ки истилоҳи нав ба вучуд омад бо номи «ҷомеаи иттилоотӣ».

Ин ҷо нахуст дар бораи мафҳуми «ҷомеаи иттилоотӣ» шарҳи мухтасар лозим меояд. Дар манбаъҳои интернетӣ омада, ки ҷомеаи иттилоотӣ ҷомеаест аксари аъзо пурра (ё қисман) дар истеҳсол, ниғаҳдорӣ, таҳия ва амалисозии иттилоот, махсусан, дар шакли баландтарини он – донишҳо, ширкат меварзанд. Махсусиятҳои ин марҳалаи рушд аз афзоиши нақши иттилоот, донишҳо ва технологияи иттилоотӣ дар ҳаёти ҷомеа; афзоиши шумораи одамони машғул ба технологияҳои иттилоотӣ, иртибот ва истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасониҳои иттилоотӣ, афзоиши ҳиссаи он дар маҳсулоти умумии дохилӣ; иттилоотикунони афзояндаи ҷомеа бо истифодаи телефон, радио, телевизион, шабакаи интернет ва ВАО-и анъанавию электронӣ; ташкили фазои умумичаҳонии иттилоотии таъмингари ҳамкориҳои босамари одамон, дастрасии онҳо ба захираҳои ҷаҳонии иттилоот, таъмини талаботи онҳо ба маҳсулот ва хизматрасониҳои иттилоотӣ; тавсеаи демократияи электронӣ, иқтисодиёти иттилоотӣ, ҳукумати электронӣ, давлати электронӣ, бозорҳои рақамӣ ва шабакаҳои хоҷагидорӣ иборат аст [8].

Шароити мусоид, рабту низоми муайян фароҳам овардан дар соҳаи илму маориф ва мактаб ва ҷабҳаи муътақидкунанда будани соҳаи илму маориф вобаста ба соҳти давлатдорист. Маҳз бо роҳи ташвиқ намудани наврасону ҷавонон ба омӯзиши техникаву технологияи муосир метавонем сатҳи тафаккури ҷомеаро ба талаботи ҷомеаи иттилоотӣ мутобиқ намоем.

Рушду нумуи миллат аз анъана, урфу одат, ҷаҳонбинии миллӣ ва дигар омилҳои асосӣ вобастагӣ дорад ва ин ташаккулу ривҷ дар муҳити давлат,

амнияти мавқеи ҷуғрофӣ, вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳамбастагии ногусастанӣ дорад дар ин маврид пойгоҳи асосии тафаккури миллӣ худшиносию худогоҳии миллӣ буда метавонад. Бадеҳист, ки агар худшиносии миллӣ устувор бошад, ҷаҳонбинии миллӣ мустаҳкам ва тавсеа меёбад, зеро мағзи он аз таърих, забон, фарҳанг, ифтихороти миллӣ ва дигар ганҷинаи маънавии миллат сарчашма мегирад. Таърихи куҳану навин гувоҳ аст, ки суботи давлатдорӣ дар заминаи мавҷудият ва амали чунин арзишҳо таъмин шудааст. «Муташаккилӣ ва устувории ин система (давлат – Г. Ж.) аз фаъолияти муназзами соҳаҳои он, ки дар алоқамандӣ, вобастагӣ ва ҳамоҳангии якдигар қарор доранд, сарчашма мегирад. Ташаккули идеология, маънавиёт ва ҷаҳонбинӣ аз самтҳои ҳаётан муҳимми сиёсати давлатдорӣ аст» [5].

Дар ин бобат ҷойи асосӣ, бешак, ба дастгоҳи асосии иттилоотӣ ва тарғиботӣ – васоити ахбори омма чудо карда шудааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин маврид қайд кардаанд: «Манфиати миллӣ ва суботи оромии ҷомеа тақозо менамоянд, ки воситаҳои ахбори оммаи ватанӣ на танҳо дастгоҳи тавоноии ватанӣ бошанд, балки дар муборизаи иттилоотӣ барои ҳифзи манфиатҳои миллӣ, алаҳхусус, амнияти давлат ва ҷомеа хизмат кунанд. Зеро тавре ки аз мазмун ва моҳияти қонунгузори мамлакат оид ба васоити ахбори омма бармеояд, таъмини амнияти иттилоотӣ яке аз самтҳои асосии фаъолияти онҳо мебошад».

Бояд гуфт, ки дар таъмини амнияти иттилоотӣ ва ба вучуд овардани фазои ягонаи иттилоотӣ фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тадбирҳои таъмини воридшавӣ ба шабакаҳои иттилоотии ҷаҳонӣ” (№1347, 16.09.1999); “Дар бораи Стратегияи давлатии технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ барои рушди ҚТ” (№1174, 05.11.2003); “Дар бораи тасдиқи Консепсияи амнияти иттилоотии ҚТ”; “Дар бораи тасдиқи Консепсияи давлатии сиёсати иттилоотӣ” (№451, 03.04.2008) ва як қатор Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши муҳим бозиданд. Ҳамчунин, бо раҳнамоӣ ва дастуру супоришҳои Президенти мамлакат оид ба гузариш ба ҳукумати электронӣ, компютеркунонии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ як қатор корҳо анҷом ёфтанд, чанд барномаи давлатӣ қабул гардида, дар муассисаҳои таълимӣ амалӣ кунонда шуданд.

Бале, имрӯз васоити ахбори омма танҳо аз рӯзномаву маҷалла ва радиову телевизион иборат нест. Қувваи асосии таъсиррасонӣ воситаҳои электронӣ, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ махсуб меёбанд, зеро онҳо дар бунёди афкори умум нақши муҳим мебозанд.

Ҷаҳонишавии иттилоот, ҳарчанд имкониятҳои фаровон ба миён овард, мушкилотеро дар пай дошт, ки имрӯз бо истилоҳҳои «тахдидҳои иттилоотӣ» ва «чанги иттилоотӣ» шинохта мешаванд. Онҳо ба шуур ва маънавиёти инсонҳо таъсир расонида, ҳар фарди фаъоли ҷомеаро бетараф гузошта наметавонанд. Ҷомеаи иттилоотӣ, ҳарчанд асосан ба рушди техника, компютер, воситаҳои электронӣ, технологияи иттилоотиву иртиботӣ нигаронида шудааст, илмҳои гуманитариро низ фаро мегирад ва дар назди он вазифаи нав мегузорад, ки «саводнокии иттилоотию коммуникативӣ» (иртиботӣ) [1, с. 257] ном дорад. “Технологияи иттилоотии муосир имкон

медихад, ки бо тарзҳои гуногун сифати гирифтани маълумоти гуманитариро беҳтар гардонид, ҷомеа ва сокинони он ба муҳити ихтешуда зудтар мутобиқ шаванд» [2, с. 31].

Дар ин маврид вазифаи илмҳои гуманитарӣ ҳамчун ифодакунандаи афкор, ғояву зеҳни мардум бештар гардида, зарур омад ба инкишофи илмҳои мазкур таваҷҷуҳи бештар равона карда шавад. Дар натиҷа бори масъулияти илмҳои гуманитарӣ – забон ва адабиёт, фарҳанг, фалсафа, таърих, сиёсатшиносӣ, мантиқ, мусиқӣ, педагогика ва равоншиносӣ дучанд гардид. Ин аст, ки вақте сухан аз ҷомеаи иттилоотӣ меравад, нахуст вазъи илмҳои мазкур дар маркази диққат қарор мегирад.

Минбаъд дар ҷомеаи иттилоотӣ истехсолоти фикрӣ, зеҳнӣ мавқеи асосӣ пайдо карда, ҷиҳати ташаккули илму дониш ва тавсеаи ҷаҳонбинии аҳли ҷомеа хизмат мекунад. Дар натиҷа иқтисод ҳам ба суръати баланд рушд ёфта, ба тағйирёбии шаклу сифат ва ҳаҷми истехсолот, инчунин, ба тағйирёбии талаботи бозори меҳнат ва пайдоиши касбҳои нав мусоидат мекунад [7].

Аз ин рӯ, дар фазосозии илмӣ ҷомеаи иттилоотӣ таҳия, мураббаъ, таҳрир дар шакли электронӣ омода кардани китобҳои илмӣ ва маводҳои дастурию таълимии, бахусус, фанҳои гуманитарӣ нақши калидӣ доранд. Иттилооти дурусту илман асоснок маҳз тавассути доштани дониши таҳассусӣ ба даст меояд. Дониши амиқи соҳавӣ ҳамон вақт ба даст меояд, ки муштариёну омӯзандагон бештар дастрасӣ ба маводҳои илмӣ дар низоми муташаккили соҳа муътақидкунанда дошта бошанд. Вобаста ба ин масъала профессор С. Ятимов таъкид мекунад, ки соҳаи маориф ва илмро зарур аст, ки китобҳо ва васоити таълимиро “ба пояҳои соҳи конститутсионӣ – давлатдорӣ миллӣ” мутобиқ гардонанд, зеро онҳо “мақсад ва моҳияти зиндагиро меомӯзонанд. Масири кунунӣ ва ояндаи онро муайян месозанд. Тарз ва усули муносибат ба воқеияти сиёсиро нишон медиҳанд. Табиат, муҳтаво ва таъйиноти инсонро дар ҷомеа аз нигоҳи илмӣ тафсир мекунанд” [5].

Аз ҷиҳати илмӣ шарҳ додани табиат, муҳтаво ва ҷойгоҳи инсон дар ҷомеа, пеш аз ҳама, аз забон вобаста аст, зеро “забон ҳамчун падидаи иҷтимоӣ, дар ҳақиқат, ойинаи рӯзгор, расму ойин, суннату анъана ва донишу фарҳанги гузаштагон барои наслҳои имрӯза мебошад”. Дар ин росто вобаста ба имконияти созгор масъалаҳои вобаста ба яке аз илмҳои гуманитарӣ – забонро, ки дар суҳанронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон санаи 27.09.2022 бахшида ба Рӯзи забон дар ДДЗТ ба номи Сотим Улуғзода (ҳоло ДБХЗТ ба номи Сотим Улуғзода) таҳлил ва таъкид шуд, мавриди омӯзиш қарор медиҳем [6].

Нахуст ин, ки “Дар шароити муосир ноил гардидан ба дастовардҳои илму техника ва технологияҳои нав ва баробар бо ҷомеаи пешрафтаи башар қадам гузоштан бидуни аз худ кардани хуб донишҳои забонҳои хориҷӣ бисёр мушкул ва ҳатто ғайриимкон мебошад”. Ва бояд гуфт, ки дар ин росто Пешвои миллат хеле бомуддао таъкид карданд, ки омӯзиши ин фанҳо низ танҳо ҳамон вақт муваффақонаву самарабахш ва натиҷадору бунёдӣ мегардад, ки агар наврасону ҷавонони мо забонҳои хориҷӣ, алалхусус, забонҳои хориҷӣ, ки ҷомеаи ҷаҳон барои иттилоот ба даст овардан онҳоро бештар истифода мебаранд ва бо онҳо адабиёти илмӣ нашр мешавад, хуб донанд.

Дар ин замина Пешвои миллат мегӯянд: “Ман борҳо гуфтаам ва ҳоло бори дигар таъкид менамоем, ки ҳар як шахс ва дар навбати аввал, ҷавонон бояд ғайр аз забони давлатӣ ду забони хориҷиро дар сатҳи забони модарӣ донанд, зеро ин тақозои замони муосир мебошад”.

Мусаллам аст, ки забон падидаи иҷтимоист, зеро бо инсон, фард ва ҷомеа иртибот дорад. Масъалаи мутақобилаи забон ва ҷамъият ҷабҳаҳои гуногун дорад. Моҳияти иҷтимоии забон бо баррасии вазифаи забон дар ҷамъият, самтҳои асосии тадриҷан иҷтимоии забон, таърихи забон ва таърихи миллат нишон дода мешавад. Сатҳи пазириши забон аз ҷониби ҷамъият шакли мавҷудияти забон дар ҷамъият, мутобиқату муносибати забонҳо дар ҷамъияти бисёрзабонӣ ҷабҳаи дигари ин падида аст. Дар ин росто забон дар ҷамъият вазифаҳои иҷтимоӣ дорад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бар мабноси забони тоҷикӣ вобаста ба вазифаҳои иҷтимоии забон андешаҳои илман асосдору мондагор иброз намудаанд, ки нақши забонро ҳамчун яке аз фанҳои гуманитарӣ дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ мушаххас нишон дода метавонад:

- вобаста ба вазифаи муҳобиротӣ-иттилоотӣ риояи покизагии забон;
- вобаста ба вазифаи маърифатӣ/шинохтӣ (коркард ва нигоҳдории дониш дар хотираи фард ва ҷомеа, ташаккули тасвири дунё) бештар тақвият додани самти ба вучуд овардани захираи рақамии забони тоҷикӣ, зеро ин омил ба мондагории забони тоҷикӣ дар замони ҷаҳонишавӣ мусоидат менамояд;
- вобаста ба вазифаи тафсири/ (ифшои маънои амиқи воҳидҳои забон) бо алифбои имрӯзаи тоҷикӣ ба шабакаҳои иҷтимоӣ иттилоърасонӣ ворид кардан, яъне омода намудани нусхаҳои электронии фарҳангҳои муътамад чун «Луғати фурс», «Бурҳони қотей», «Ғиёс-ул-луғот», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Баҳори Аҷам», «Фарҳанги Онандроҷ», «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Луғатнома»-и Деххудо ва дигар фарҳангу истилоҳномаҳои соҳавӣ;
- вобаста ба вазифаи танзимкунанда/иҷтимоӣ/интерактивӣ (амалиёти забонии муошират, ки ба табодули нақшҳои муҳобиротӣ, тасдиқ намудани афзалияти муҳобиротии онҳо, таъсир расонидан ба ҳамдигар, ташкили мубодилаи бомуваффақияти иттилоот аз ҳисоби риояи постулатҳо ва принципҳои муҳобиротӣ);
- вобаста ба вазифаи баҳамоварӣ (таъсис ва нигоҳдории корбарии мутақобилаи муҳобиротӣ) такмил додани омӯзиши забонҳои хориҷӣ, омӯзишу таълими забони давлатӣ дар муассисаҳои таълимашон бо забонҳои ақаллиятҳои миллӣ ва забонҳои русиву англисӣ, то ки дар оянда ин дастпарварон фарҳангу адабиёти моро бо забонҳои гуногуни дунё муаррифӣ намуда, дастовардҳои олами башарро бо забони давлатӣ баргардон карда тавонанд;
- вобаста ба вазифаи эстетикӣ/зебоишинохтӣ густариши забони тоҷикӣ тавассути расонаҳои ҷаҳонии интернетӣ нашр кардани осори оламшумули назму наср бо ин забон;
- вобаста ба вазифаи этнофарҳангӣ (иттиҳоди ягонаи халқиятҳо барои истифодаи як забон ба ҳайси забони модарӣ ва забони давлатӣ), таҳияи луғати мукаммали забони тоҷикӣ бо фарогирии калимаҳои умумиистеъмолӣ

рӯзмарра, яъне китоби рӯйимизии ҳар як тоҷик ва алоқамандони омӯзиши ин забон;

- вобаста ба вазифаи мета-забонӣ (маълумот доир ба факту далели худ забон ва нутқ) таърихи ҳар як забон бо таърихи халқе, ки соҳиби он забон мебошад, зич алоқаманд аст. “Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад.” Аз ин рӯ зарурати омӯхтани ҷанбаҳои назариявии забони бостонии тоҷикӣ ва омода кардани мутахассисони забонҳои авастӣ, суғдӣ ва бохтарӣ, ки сарчашмаи забони ширину шевои мо баҳисоб мераванд, яъне ҷомеаи иттилоотӣ бидонад, ки ин забон чӣ таъриху чӣ маснад дорад.

- вобаста ба вазифаи хусусияти эътирофшавандагӣ доштан нисбат ба забони қabila ва халқият. нақши меҳварии забон дар ба ҳам овардани қabila ва халқиятҳои хешу бегона ва ташаккули миллат.

Дар натиҷаи иҷро гардидани ҷунин вазифаҳо забон ба ҳайси падидаи иҷтимоӣ мавқеи боз ҳам устувор ва мондагору таърихро ба худ мегирад ва мо соҳибони забони модарӣ – забони тоҷикӣ бояд бикӯшем, ки ин забон дар ин росто пешгом ва пешқадам бошад.

Омӯзиши масъалаи нишон медиҳад, ки рушди технологияи иттилоотӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол ва таъсири он ба раванди ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ шаҳрвандӣ бевосита ба таъмини амнияти иттилоотӣ алоқаманд мебошад ва аҳаммияти ҷиддӣ додан ба он суботи ҷомеаи муосири Тоҷикистонро таъмин хоҳад кард. Бояд гуфт, ки дар ҷомеаи иттилоотӣ иттилоот арзиши баланд дорад ва он ба захираи умумиҷаҳонӣ дохил мешавад. Ҷомеаи иттилоотӣ барои тавсеаи демократия, баҳисобгирии афкори ҷомеа, назорат аз болои маъмурияти давлат имкон фароҳам меорад, зеро «имрӯз ҷомеа дар фазои ягонаи ҷаҳонӣ зиндагӣ дорад, аз ин рӯ, онро метавон ҷомеаи умумиҷаҳонӣ ва иттилоотӣ номид. Муҳаррики асосии ҷомеаи иттилоотӣ дониш – захираи зеҳнӣ иттилоотӣ буда, он мақулаи тамоман нав ва ғайрианъанавиест, ки ба соҳаи фаъолияти инсон ворид гардидааст. Аломатҳои он – тавсеаи истеҳсолоти илмталаб, омилҳои асосии рушд – дониш ва иттилоот, афзалияти соҳаи хизматрасонӣ назар ба истеҳсолот, сатҳи баланди маълумотнокии аҳоли мебошад» [3].

Муҳаққиқ Ҷ. Абдулақимова се унсурҳои асосии саводнокии иттилоотӣ иртиботиро нишон додааст: «аввал, инфрасохтори иттилоотӣ ҳамчун низом, ки ба истифодабаранда имконият медиҳад, иттилооти муҳимро дар вақти зарурӣ ва аз ҷойи зарурӣ дастрас намояд. Сониян, иттилооти намоишӣ..., ниҳоят, ташаккули иттилоот ҳамчун рамзи саводи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ» [1, с. 258].

Дар ин росто забон мавқеи меҳварӣ дорад. Пас, дар назди муассисаҳои тамоми зинаҳои таҳсилот вазифаи меистад, ки таълими фанҳои гуманитариро, аз ҷумла, забоншиносиро дар асоси вазъи иҷтимоӣ бамиёномада ба роҳ монанд. Аз ҷумла, дар таълими забони модарӣ давлатӣ ва забонҳои хориҷӣ, суҳаншиносӣ, адабиёт танҳо омӯзиши нозуқиҳои забони алоҳида, тарҷумаи ҳоли ин ё он адиб, хондану азёд кардани матну нақл намудани осори адибон намеистад, балки дар зимн бояд муаллимон ва устодон шогирдонро ба роҳи дурусти зиндагӣ раҳнамоӣ намоянд, тарзи истифодаи дуруст аз шабакаҳои иҷтимоӣ ва интернет, фарқи андеша ва афкори дурустро аз нодуруст нишон

диҳанд, дар таълими фанҳои таърих ва ҷамъиятшиносӣ ба анъанаҳои ватандӯстӣ, ифтихор аз гузашта, дарки ҷомеаи демократӣ ва озод таъя намоянд.

Ҳамин тавр, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ таваҷҷуҳ ба забон ва забонмӯзӣ аҳаммияти бештар касб карда, муассисаҳои таълимии ҳама зинаҳои мамлакатро зарур меояд, ки дар ин маврид ҷораҳои таъхирнопазир андешанд.

Бо дарки он ки “Забони ширину шеваи тоҷикӣ муҳимтарин унсурҳои ҳастӣ ва бақои умри миллати куҳанбунёди мо мебошад, ки дар даврони истиқлол ва дар марҳилаи бунёди давлатдорӣ миллӣ рисолати миллатсозиву давлатсозии худро бо рангу ҷилои тоза идома бахшида истодааст”, моро зарур аст, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ бо масъулияти воқоии худшиносию худогоҳӣ бидонем, ки умри миллат ба умри забон вобаста аст ва ҳамеша масъул бошем, ки дар дилу дидаи наврасону ҷавонон ҷо гирифтани ҳисси ҳифз ва эҳтироми самимӣ ба забони модарӣ ҷовидона ва абадӣ бошад, яъне ин забон аз насл ба насл поқу беолоиш ва бегазанд ба мерос гузарад. Дар зехни хеш нақш занем, ки ҷараёну раванди иҷроии рисолати забони модарамон бояд ҷовидона бошад.

АДАБИЁТ

1. Абдулакимова, Ҷ. А. Саводнокии баланди иттилоотӣ – коммуникативӣ дар пешрафти ҷамъият. Номаи Донишгоҳ. ДДХ. – №2, - С. 257-260.
2. Воронина, Т. П. Информационное общество: сущность, черты, проблемы. – М., 1995.- 111 с.
3. Соловьёв, Э. Г. Информационное общество // Новая философская энциклопедия: В 4 т / Предс. научно-ред. Совета В. С. Стёпин. – 2-е изд. М.: Мысль, 2010. – ISBN 978-5-244-01115-9.
4. Ятимов, С.С. Андарзнома .-Душанбе; Муосир, 2023.- 320с
5. Ятимов, С.С. «Дар бораи як китоби дарсӣ» (Душанбе, 05.04.2022 /АМИТ «Ховар»/)
6. Манбаъҳои электронӣ <http://www.president.tj/node/29174> (Душанбе, 27.09.2022).
7. Концепсияи сиёсати давлатии иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012 //<http://ktr.tj/node/84> <https://www.hse.ru/science/hum/> <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

МАСОИЛИ МУҲИММИ ЯКЕ АЗ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ – ЗАБОНШИНОСӢ ДАР ШАРОИТИ ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чун дар тамоми ҷаҳон аз оғози қарни бисту якум падидае ба миён омад бо номи ҷомеаи иттилоотӣ, ки тамоми қишри ҷомеаро ба ҳолати нав рӯ ба рӯ кард. Он, пеш аз ҳама, дар назди соҳаи моариф, қори таълиму тарбия ва таълими фанҳои гуманитарӣ, аз ҷумла забоншиносӣ вазифаҳои нав гузошт. Дар мақола ба зарурати таъя қардан ба мазмуни тарбия ва усулҳои нави таълим дар таълими забони модарӣ ва забонҳои хориҷӣ дар асоси вазъи баамаломата таъкид шудааст. Дар он муаллиф кӯшида, ки сабаб, оқибат ва натиҷаҳои мусбат ва манфии ҷомеаи иттилоотиро мавриди баррасӣ

қарор дода, роҳҳои ба он мутобиқ ва ҷавобгӯ буданро аз тарафи муассисаҳои таълимӣ бар мабной илми забоншиносӣ дарёфт намояд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи иттилоотӣ, ҷаҳонишавӣ, илмҳои гуманитарӣ, забон, забони тоҷикӣ, забонҳои хориҷӣ ҷанги иттилоотӣ, сиёсати иттилоотӣ, ҷазои иттилоотӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ.

ВАЖНЫЕ ВОПРОСЫ ОДНОЙ ИЗ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК – ЛИНГВИСТИКИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

С начала XXI века в Республике Таджикистан, как и во всем мире, появился феномен, получивший название информационное общество, который поставил всё общество перед новой ситуацией. Прежде всего, оно поставило новые задачи в сфере образования, воспитания и преподавания гуманитарных предметов, в том числе языкознания. В статье подчеркивается необходимость опираться на содержание образования и новые методы обучения при обучении родному и иностранным языкам на основе сложившейся ситуации.

В статье автор попытался рассмотреть причины, последствия, а также положительные и отрицательные последствия информационного общества, найти пути адаптации и реагирования со стороны образовательных учреждений на основе лингвистической науки.

Ключевые слова: информационное общество, глобализация, социальные науки, язык, таджикский язык, иностранные языки, информационная война, информационная политика, информационное пространство, социальные сети.

THE ACTUAL ISSUES OF ONE OF THE HUMANITIES – LINGUISTICS IN THE CONDITIONS OF THE INFORMATION SOCIETY

At the early of the 21st century, in the Republic of Tajikistan, as well as throughout the globe, a phenomenon has emerged called the information society, which has confronted the entire society with a new situation. First of all, it set new tasks in the field of education, upbringing and teaching of humanitarian subjects, including linguistics. The article underlines the need to rely on the content of education and new teaching methods when teaching native and foreign languages based on the current situation. In the article, the author tried to consider the causes, consequences, as well as the positive and negative consequences of the information society, to find ways of adaptation and response on the part of educational institutions based on linguistic science.

Key words: information society, globalization, social sciences, language, Tajik language, foreign languages, information war, information policy, information space, social networks.

ИФОДАИ МАЪНОИ ЭҲСОСОТӢ ВА БАҲОДИҲӢ ДАР ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТАВСИФӢ

*Дӯстзода Ҳ. Ҷ. – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи
забони адабии муосири тоҷикии ДМТ*

Маъноии эҳсосотӣ ва баҳодихӣ дар мундариҷаи маъноии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ бештар дар якҷоягӣ зоҳир шуда, ба ин васила муносибати огоҳонаи иҷтимоиву мантиқии гӯянда нисбат ба мафҳум муқаррар мегардад. Ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ низ аз ин қоида истисно набуда, ба тавассути онҳо, пеш аз ҳама, аломатҳои хоссу муҳимми мафҳумҳои забон дар шакли тавсифӣ баён мегарданд. Аз ин сабаб, дар мундариҷаи маъноии чунин навъи фразеологизмҳои забон ошкор намудани тобишҳои эҳсосотиву баҳодихӣ шартӣ ҳатмӣ маҳсуб меёбад.

Маълум аст, ки истифодаи дилхоҳ воҳиди фразеологӣ дар матн бо мақсади муайян сурат мегирад, ки аксаран дар заминаи онҳо ҷанбаи муассирӣ ҳобидааст. Дар ин баробар ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ низ ба матн як навъ таровати бадеӣ ва муассирӣ мебахшанд, ки тобишҳои онҳо аз дигар воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунад. Ба қавли забоншинос Эль Сабрути Р.Р.: «Ба воситаи тавсиф ё ибораҳои тавсифӣ, ки дар заминаи онҳо муносибатҳои истиоравӣ ва киноявӣ ҳобидаанд, метавон ба нутқ тобишҳои муассирӣ бахшид. Дар тавсифҳои дорои тобишҳои образнок маъноии луғавии бавучудоварандаи калимаҳо қисман боқӣ мемонад ва онҳо дар нутқ ҳамчунин вазифаи ахборотиро иҷро мекунанд [Эль Сабрути Р.Р., 2018, с. 127]. Маълум мегардад, ки ба тариқи ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ тобишҳои муассирӣ ба таври хосса, яъне дар асоси тавсифу муайян намудани ин ё он паҳлуи барҷастаи ашёву ҳодиса сурат мегиранд. Маҳз ҳамин вазифаи фразеологизмҳои тавсифӣ дар мундариҷаи семантикии онҳо лаҳзаҳои эҳсосотиву баҳодихиро ба вучуд меорад. Барои муқоиса, масалан, корбурди ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ гапи бебӯву таф «сухани ори аз дашном», маҳбубаи ширин «маъшуқаи дӯстдоштанӣ» ва дашноми обнорасида «дашноми гӯшношунид» дар матнҳои поён маҳз бо мақсади таъмин намудани обуранги бадеӣ ва таъсирбахшии бештари фикр амалӣ гардидааст:

Кай аз даҳонат гапи бебӯву таф мешунавем? (Самад А., Гардиши девбод, 179). Хаёлаш, ки даруни хона маҳбубаи ширинашро бо марди номаҳраме мебинад (Мирзо К., Марги бегуноҳ, 323). ... косаи сабри Ҳалим лабрес шуду ба ҳарифаш бо ду-се дашноми обнорасида ва як мушти обдор ҷавоб гардонд (Муҳаммадиев Ф., Мухочирон, 62).

Зоҳиршавии маъноии эҳсосотӣ дар ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ аз дигар навъҳои воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунад. Нуктаи асосие, ки дар ин маврид миёни тавсифҳои фразеологӣ ва дигар гурӯҳҳои воҳидҳои рехта тафовут мегузорад, ин сохтори маҳсули онҳо ва дар заминаи он ифодаи маъноии эҳсосотии муайян мебошад. Танҳо дар доираи як қолаб – қолаби ибораи фразеологӣ изофӣ ташаккул ёфтани чунин навъи фразеологизмҳо имкон намедихад, ки унсурҳои муайяни эҳсосотӣ ба монанди воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳиву истиоравӣ ва муболиғавӣ ба таври намоён зоҳир шаванд. Муносибатҳои эҳсосотии гӯянда нисбат ба мафҳум дар ибораҳои рехтаи

тавсифӣ метавонанд гуногун бошанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки чунин муносибатҳо дар партави алокаи дучонибаи унсурҳои ашёи-мантиқӣ ва унсурҳои эҳсосотӣ вобаста ба тафаккури мантиқии гӯянда сурат мегиранд. Дар ин ҳолат танҳо унсури тавсиф – муайянкунандаи ашёву ҳодиса метавонад ин ё он қабати эҳсосотии гӯяндаро дар сохтори ибораи фразеологӣ таъмин кунад. Яъне, тавлиди тобишҳои эҳсосотиро мо, асосан, дар чузъи дуҷуми тавсифии чунин навъи ибораҳои фразеологӣ ошкор карда метавонем. Ин ҷо низ бештар сифатҳои аслии ифодакунандаи аломати шайъ фаъоланд, ки бо ёрии онҳо эҳсосоти мусбат ё манфии гӯянда ифода меёбад. Аз қабилҳои забони ширин «сухани дилкашу гӯшнавоз» (ифодаи эҳсосоти мусбат бо унсури қаноатмандӣ), гапи сахт «сухани таъсирбахш» (ифодаи эҳсосоти манфӣ бо унсури сарзаниш), роҳи сафед «роҳи бехатар» (ифодаи эҳсосоти мусбат бо унсури хайрхоҳӣ), рӯзи сиёҳ «зиндагии бад» (ифодаи эҳсосоти манфӣ бо унсури бадҳоҳӣ):

– Садкаи забони ширинат, додар (Самадов А., Майдон, 114). Ориф хост ягон гапи сахт занад, вале забонаш кутаҳӣ кард (Мӯсо Ш., Чехраи модар, 264).

- Хайр, роҳи сафед. Бигӯед, омада шартнома банданд (Муҳаммадиев Ф., Муҳочирон, 21). Каф ба дуо мебардорад, ба рақибонаш аз Худо рӯзи сиёҳ меҳоҳаду гирён-гирён тарки деҳа мекунад (Мирзо К., Марги бегуноҳ, 340).

Дар гурӯҳи дигари ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ маънои эҳсосотӣ на ба воситаи калимаҳои сифатӣ, балки калимаҳои ифодакунандаи исмҳои гуногун, ки дар дохили ибора аз тобишҳои мафҳумӣ канда шуда, ҳамчун чузъи дуҷум ба сифати муайянкунанда истифода шудаанд, ифода мегардад. Дар ин ҳолат исмҳо ҳамчун чузъҳои ифодакунандаи ҷанбаи эҳсосотии ибораи рехта хизмат мекунанд. Онҳо бештар дар мавқеи аввали ибораҳо ҳамчун калимаҳои маҷозимаъно истифода мешаванд. Чунончи, дарди сар «ҳар чизи барзиёд», хӯшачини хирмани сухан «шахсе, ки сухани зебо мегӯяд», захри забон «таъсири бади сухан»:

Одами беҳунар дар дунё дарди сари дигарон аст (Фирӯз Б., Тору пуд, 23). Ба қавли Хол-амак, шумо хӯшачини хирмани сухан ҳастед (Ҷалил Р., Асарҳои мунтахаб, Ҷ.2, Шӯроб, 247). Вале дуои бад ва захри забони мӯйсафедро андеша карда, аз ҷазо додан худдорӣ намуд (Наҷмиддинов М., Дарё маҷрои нав мечӯяд, 244).

Зоҳиршавии тобишҳои баҳодихӣ дар воҳидҳои фразеологӣ бештар дар заминаи ифодаи унсурҳои эҳсосотӣ ба амал меояд. Агар дар мундариҷаи воҳидҳои фразеологӣ унсурҳои эҳсосотии мусбат ё манфӣ ошкор карда шаванд, пас, дар онҳо лаҳзаҳои баҳодихии хуб ва бадро низ муқаррар намудан мумкин аст. Дар заминаи чунин назарияи исботшуда метавон дар мундариҷаи маъноии ибораҳои фразеологӣ тавсифӣ ин ё он тобишҳои маъноии баҳодихиро муайян намуд. Унсури тавсиф, ки худ як навъ маъноии баҳогузорию нисбат ба мафҳум дорад, дар сохтори ин қабил фразеологизмҳо ба сифати падидаи муҳимми тавлидкунандаи тобишҳои баҳодихӣ баромад мекунад. Агар он бомақсад ва огоҳона аз ҷониби гӯяндаи сухан пешниҳод шавад, муносибати дурусти миёни объекту субъектро вобаста ба баҳогузорию мафҳум таъмин карда метавонад.

Дар ибораҳои фразеологӣ тавсифии зерин тасдиқи гуфтаҳои зикршударо дарёфт намудан мумкин аст: шеъри баланд «шеъри оӣ» (ифодаи

баҳодихи хуб), сари қоқ “сари танҳо, танҳой” (ифодаи баҳодихи бад), хандаи шакаррез “хандаи зебову самимӣ” (ифодаи баҳодихи хуб), ваъдаи пуч (ифодаи баҳодихи бад):

Шеъри баланд, заминӣ, ба чону чигар кора мекунад (Абдурахмон Б., Биҳишти фиребо, 275). Хайр, ҳар чорае диданд, бало ба пасашон, ҷабраш ба як сари қоқи худам расид (Абдурахмон Б., Биҳишти фиребо, 114). Ин ҳамон хандаи шакаррез ва он ҳамон гесӯи диловез (Ҷалил Р., Асарҳои мунтахаб, Ҷ.2, Шӯроб, 79). – Рост, агар бефаросат намебудам, чор моҳ овора шуда аз паси ваъдаҳои пучи шумо намегаштам (Абдурахмон Б., Биҳишти фиребо, 349).

Дар тавсифҳои рехта низ дар баробари тобишҳои эҳсосотӣ ҳамчунин унсурҳои баҳодихи равшан ба ашӯву ҳодиса тавассути таъкиди ягон нишонаи хосси онҳо таҷассум ёфтааст. Чунин тобишҳои баҳодихӣ низ дар заминаи зоҳиршавии унсурҳои эҳсосоти мусбату манфӣ сурат мегиранд. Яъне мавҷудияти лаҳзаҳои эҳсосотӣ дар тавсифҳои фразеологӣ аз зуҳури баҳодихи гуногун дар мундариҷаи онҳо дарак медиҳад. Барои муқоиса, охи сабук «нафаси озоди қаноатмандӣ», нолиши талх «охи дарднок», ҳиммати баланд «ҷавонмардӣ, олиҳимматӣ»:

... ҷониби соҳил ҳаракат намуд ва чун эҳсос кард, ки ягон ҷояш нашикастааст, охи сабук кашида, худро болои куми ғафс ҳаво дод (Ҳамдам А., Оби зерӣ ях, 81). Талаб оҳ кашиду нолиши талх аз сина баровард ва рӯ ҷониби дигар гардонд: на бинаду на сӯзад (Самадов А., Майдон, 25). ... ҳарчанд ки дилу чигараш тагурӯ мешавад, зоҳиран бурдбориву ҳиммати баланд нишон медиҳад (Кӯҳзод Ҷ., Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим, 24).

Дар илми забоншиносии муосир тобишҳои баҳодихӣ вобаста ба он ки кадом категорияҳои ашӯро тавсиф медиҳанд, ба таври гуногун шарҳ дода мешаванд. Аз ин сабаб ҳар ашӯе, ки дар ҳаёти мо мушоҳида мешавад, наметавонад ин ё он калимаеро ба худ тобеъ гардонад, ки ҳатман маънои баҳодихӣ дошта бошад. Вале баъзан мешавад, ки гӯянда ба ашӯ муайянқунандаеро ҳамнишин мегардонад, ки он танҳо дар дохили матн ва бо талаботи мақсад сурат мегирад. Чунин ҳамнишинии дохили воҳиди фразеологӣ бештар ба маънои маҷозӣ омадани калимаҳои мазкур алоқаманд аст. “Баҳодихӣ аз дигар навъи маъноҳо дида бештар ба субъекти гӯянда вобаста аст. Алоқаи маънои баҳодихӣ бо муаллифи нутқ гуногун мебошад. Баҳодихӣ ақидаи шахсӣ ва шавқу рағбати гӯяндаро ифода мекунад ва дар инсонҳои алоҳида гуногун сурат мегирад. Дар олами ботинии шахс баҳодихӣ ба ақида ва ҳиссиётҳо, орзу ва талаботҳо, вазифа ва иродаи мақсаднок ҷавоб медиҳад [Арутюнова Н.Д., 1988, с. 6]. Ба таври дигар, омили асосии таъминқунандаи унсури тавсиф дар ибораҳои рехтаи изофӣ ва ба тавассути он ифодаи саривақтии тобишҳои баҳодихӣ маҳз инсон ва тафаккури мантиқии ӯ ба ҳисоб меравад. Маҳз инсон аст, ки ҳамчун мавҷуди бошуур муносибати худро нисбат ба дигар ашӯҳо муқаррар намуда, ба онҳо ин ё он аломатро нисбат медиҳад.

Дар ифодаи маънои баҳодихи мундариҷаи тавсифҳои фразеологӣ саҳми калимаҳои тавсифие, ки ифодақунандаи аломати шайъанд, намоён мебошад. Дар ин вазифа бештар сифатҳои аслии баёнгари ранг, ҳарорат, тамъ ва ғайра истифода мешаванд. Масалан, муқобилгузори вожаҳои ифодагари тамъ – ширин ва талх дар ибораҳои фразеологии тавсифии умри ширин “зиндагии

хуб”, гапи ширин “сухани форам, гӯшнавоз”, сухани талх “сухани бад, ранчонанда”, сарнавишти талх “хаёти пур аз ғам” дар мундариҷаи маъноии онҳо лаҳзаҳои баҳодихии хуб ва бадро инъикос намудаанд. Умуман, ин калимаҳо дар созмони ибораҳои фразеологии тавсифӣ фаъол буда, доираи васеи ҳамнишинӣ бо калимаҳои дигарро соҳибанд:

Нисфи умри ширинам дар ин шаҳр гузашт, соҳиби хонаву дар, соҳиби бахт шудам (Зоҳир А., Завол, 162). ... лекин гоҳо занҳо ҳам айбдоранд, ки дуруст насанчида, ба гапи ширин бовар мекунанд ва фиреб меҳӯранд (Икромӣ Қ., Ҳикоя ва очеркҳо, 199). ... аз таги бинии дугонааш садо кард Зебо, ки воқеан об меҳост, зеро даҳонаш аз сухани талхи шавҳараш талх шуда буд (Гулрухсор, Занони Сабзбаҳор, 86). Баъзеҳо аз ин сарнавишти талх бесаранҷому дилхун, гоҳу ногоҳ бо ришханд меғуфтанд: аз кӯрии чашми фалак калбуз шох бароварду бедум думдор шуд (Самад А., Гардиши девбод, 20).

Ҳатто дар сохтори як гурӯҳ тавсифҳои фразеологӣ дар якҷоягӣ ҳамчун таркиби ҷуфт истифода шудани ин калимаҳо низ мушоҳида мешавад. Албатта, дар ин маврид муқаррар намудани лаҳзаҳои баҳодихии хубу бад бояд ба тариқи баробар сурат гирад. Масалан, дар ҷумлаҳои наъби:

Мардуми ба шӯр омада он рӯзи баҳор умеди офият ва беҳбудӣ, умеди ширину талх аз ду даргоҳ доштанд, аз даргоҳи қадим ва чадид (Кӯҳзод У., Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз, 194). ... мисли сароб фиребо аст, дар дил шӯр меангезад, ақро медуздад, одамро ба сахрои андешаҳои талху ширин меафканад (Самадов А., Майдон, 41).

Ҳамин назарияро ҳамчунин метавон ба сифатҳои ифодакунандаи тобиши маъноии ҳарорати ашё низ мансуб донист. Масалан, сифатҳои гарм ва хунук дар ибораҳои рехтаи тавсифии зерин маҳз ба хоҳири зоҳиршавии маъноҳои гуногуни баҳодихӣ истифода шудаанд. Ба андешаи мо, дар мундариҷаи маъноии ин калимаҳо ҷой додани унсурҳои баҳодихии хуб ва бад нисбат ба дигар сифатҳо ё аломат мувофиқтар аст: сухани гарм “сухани хуби умедбахш”, суҳбати гарм “суҳбати самимӣ”, гапи хунук “сухани ранчонанда”, ҳазли хунук “шӯхии бемаврид”:

... алҳол ба шоири ошиқ суханҳои гарм гуфта, ба ӯ хилъат пӯшонда, аз вай қавл гирад, ки сирри ошиқии худро овоза накунад! (Акобиров Ю., Дунё ба умед, 129). Баъд аз суҳбати гарм, ки оҳанги меҳр дошт, сари масъалаи асосӣ омаданд (Зоҳир А., Завол, 115). Он қадар гапҳои хунук гуфтааст ва он қадар дашномҳо додааст, ки ба ҳафт пуштам мерасад (Ҷалил Р., Асарҳои мунтахаб, Ҷ.2, Шӯроб, 390). Ба сабаби ҳазли хунуки Фаттоҳ ду рӯз боз дар дашту сахро овора шуда гаштаам (Муҳаммадиев Ф., Муҳочирон, 109).

Ба ин тарик, маъноҳои эҳсосотиву баҳодихӣ дар мундариҷаи семантикии ибораҳои фразеологии тавсифӣ зоҳиршавии хосро соҳиб буда, вобаста ба тарзи тавлид ва ифода аз дигар воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунанд. Нишондиҳандаи асосии ба вучуд омадани тобишҳои мазкур дар ҷунин ибораҳои рехта унсури тавсиф – муайянкунандаи аломату хусусияти мафҳум, ба ҳисоб меравад, ки бештар бо сифатҳои аслии ифода меёбад.

АДАБИЁТ

Адабиёти илмӣ

1. Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Дӯстзода Ҳ. Маъноӣ забонӣ ва навъҳои он //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Бахши илмҳои филологӣ, 2020. - №7. – С. 32-39.
3. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
4. Мачидов Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе, 2014. – 352 с.
5. Эль Сабрути, Р.Р. Экспрессивный потенциал арабской речи //Язык и культура. – Россия, Томск: Издательство «Национальный исследовательский Томский государственный университет», 2018. – С. 120-133.

Адабиёти бадеӣ

1. Абдурахмон, Б. Биҳишти фиребо. – Душанбе: Адиб, 2007. – 388 с.
2. Ақобиров, Ю. Дунё ба умед. – Душанбе: Ирфон. – 1984. – 336 с.
3. Гулрухсор. Занони Сабзбахор (марзи номус). – Душанбе: Адиб, 2019. – 432 с.
4. Зоҳир, А. Завол. – Душанбе: Адиб, 2015. – 296 с.
5. Иқромӣ, Ҷ. Ҳикоя ва очеркҳо. – Сталинобод, 1960. – 270 с.
6. Кӯҳзод, У. Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 314 с.
7. Кӯҳзод, У. Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 191 с.
8. Мирзо, К. Марги бегуноҳ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 528 с.
9. Муҳаммадиев, Ф. Муҳочирон. – Сталинобод, 1959. – 192 с.
10. Мӯсо, Ш. Чехраи модар. – Душанбе: Адиб, 2012. – 408 с.
11. Начмиддинов, М. Дарё маҷрои нав мечӯяд. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 264 с.
12. Самад, А. Гардиши девбод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
13. Самадов, А. Майдон. – Душанбе: Адиб, 1989. – 192 с.
14. Фирӯз, Б. Тору пуд. – Душанбе: Маориф, 1985. – 208 с.
15. Ҳамдам, А. Оби зерӣ ях. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 272 с.
16. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. Шӯроб. – Душанбе: Адиб, 1988. – 464 с.

ИФОДАИ МАЪНОИ ЭҲСОСОТӢ ВА БАҲОДИҲӢ ДАР ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТАВСИФӢ

Маъноҳои эҳсосотӣ ва баҳодихӣ, ки ба ҷумлаи маъноҳои серистеъмом дар мундариҷаи семантикии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дохил мешаванд, дар ибораҳои фразеологии тавсифӣ ифодаи махсус доранд. Ифодаи эҳсосоти мусбату манфӣ ва баҳодихии ҳубу бад дар ин қабил фразеологизмҳо ба иштироки як қатор калимаҳои сифатие вобаста мебошад, ки онҳо дар мундариҷаи маъноии худ тобишҳои гуногуни эҳсосотию баҳодихиро гунҷондаанд. Чунин унсурҳои тавсифӣ – муайянкунандаи аломату хусусияти мафҳум, бештар бо сифатҳои аслии ифода меёбанд.

Калидвожаҳо: воҳиди фразеологӣ, ибораи фразеологии тавсифӣ, маъно, мундариҷаи маъноӣ, маъноӣ эҳсосотӣ, маъноӣ баҳодихӣ, эҳсосоти мусбат, эҳсосоти манфӣ, баҳодихии хуб, баҳодихии бад.

ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОТИВНОГО И ОЦЕНОЧНОГО ЗНАЧЕНИЯ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ ОСНОВАННЫХ НА ЭПИТЕТЕ

Эмоционально-оценочное значение, входящее в число общеупотребительных значений в семантическом содержании фразеологических единиц таджикского языка, имеет особое выражение в фразеологизмах основанные на эпитете. Выражение положительных и отрицательных эмоций, хороших и плохих оценок в таких фразеологизмах зависит от участия ряда прилагательных слов, которые в своем семантическом содержании содержат разные оттенки эмоций и оценок. Такие элементы эпитета - определяющие признаки и характеристики понятия выражаются преимущественно оригинальными прилагательными.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое словосочетание основанно на эпитете, значение, семантическое содержание, эмотивное значение, оценочное значение, положительное эмоции, отрицательное эмоции, положительные оценка, отрицательное оценка.

EXPRESSION EMOTIVOUS AND EVALUATIVE MEANING IN PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS BASED ON EPITHETS

Emotional and evaluative meanings, which are among the commonly used meanings in the semantic content of phraseological units of the Tajik language, have a special expression in phraseological units based on the epithet. The expression of positive and negative emotions, good and bad assessments in such phraseological units depends on the participation of a number of adjective words, which in their semantic content contain different shades of emotions and assessments. Such elements of the epithet - defining features and characteristics of the concept are expressed mainly by original adjectives.

Keywords: phraseological unit, epithet-based phraseological phrase, meaning, semantic content, emotive meaning, evaluative meaning, positive emotion, negative emotion, positive evaluation, negative evaluation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дӯстзода Ҳамроҳон Ҷумъа – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 904. 41-84-80. E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

Сведения об авторе: Дустзода Ҳамроҳон Джума – Таджикский национальный университет, дотцент, заведующий кафедры таджикского современного литературного языка. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 904 41 84 80. E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

Information about the author: Dustzoda Hamrokhon Juma – Tajik National University, assistant professor, head of the department of modern tajik literary language. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 904 41 84 80. E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

ВИЖАГИҲОИ КОРБАСТИ ПАЙВАНДАКҲОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ ДАР НАЗМ (ДАР АСОСИ АШЪОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА МИРЗО ТУРСУНЗОДА)

*Абдулазизов В. – н.и.ф., дотсенти кафедраи забони
адабии муосири тоҷикии ДМТ*

Омӯзишу таҳлили хусусиятҳои забони асарҳои ҷудогонаи шоирону нависандагони (классику муосир), муқоисаву натиҷагирӣ аз онҳо барои ошкор кардани бисёр хусусиятҳои забони адабӣ, тақомули таркиби луғавӣ, сохти дастурию хусни баёни тоҷикӣ аҳаммияти калон дорад.

Биноан, пажӯҳиши наҳви осори Камоли Хучандӣ (садаи XIV) ва Мирзо Турсунзода (садаи XX), аз ҷумла корбасти пайвандакҳои ҷумлаи пайрави хилофӣ дар каломии манзум аҳаммияти назариявӣ амалӣ дорад.

Бояд гуфт, ки роҷеъ ба хусусиятҳои адабию бадеӣ, маҳорату санъати шоирӣ устодони каломии бадеъ Камоли Хучандӣ (садаи XIV) ва Мирзо Турсунзода (садаи XX) асару мақолаҳои илмӣ зиёде ба таъб расидаанд, аммо доир ба хусусиятҳои забони осорашон асару мақолаҳои алоҳида [9;12;1;2;3;4;5;6;7;8; .....] ба таъб расида бошанд ҳам, бо вучуди ин паҳлуҳои осори онҳо ҳанӯз амиқу ҳамаҷониба омӯхта нашудааст. Махсусан, наҳви ашъорӣ ин адибони лирик мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор нагирифтааст. Ашъорӣ баландмазмунӣ онҳо на фақат аз ҷиҳати бадеият, балки аз ҷиҳати сохти грамматикӣ, корбасти воситаҳои дастурии забон низ бою ғанӣ ва хеле ҷолиби диққат аст.

Забоншиносон собит намудаанд, ки ҷумлаҳои пайрав тавассути воситаҳои гуногуни грамматикӣ (пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, таркибҳои пайвандакӣ, мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав), ҷойи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ, оҳанги гӯйиш ва баъзе воситаҳои ёрирасон (бандакҷонишинҳо, ҳиссачаҳо, калимаҳои модалӣ) ба сарҷумла алоқаманд мешаванд.

Возеҳ аст, ки пайвандакҳо яке аз воситаҳои асоситарин алоқои ҷумлаи пайрави хилоф бо сарҷумла мебошанд. Дар китобҳои дарсии то солҳои 70-ум чопшуда, микдори инҳоро аз ду то шаш пайвандак нишон додаанд. В.С. Расторгуева дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» илова ба пайвандакҳои агарчи, гарчанде ки, ҳарчанд ва бо вучуди ин (он) ки пайвандакҳои агар, бо он ки, бо ин ки-ро нишон медиҳад [13 с.,569].

Соли 1967 дар маҷмуаи «Маъсалаҳои забони тоҷикӣ» мақолаи муфассали Д.Т.Тоҷиев таҳти унвони «Ҷумлаи пайрави хилофӣ» чоп мешавад, ки дар он воситаҳои алоқои ҷумлаи пайрави хилоф, хосатан пайвандакҳо, хеле муфассал баррасӣ гардидаанд. Муҳаққиқи нозукбин маводи фаровони забони адабии тоҷикро баррасӣ намуда, 15 пайвандакро (бо вариантҳои)

меорад, ки дар алокаи синтаксисии ҷумлаи пайрави ҳоли хилоф бо сарҷумла сахм мегиранд [14 с., 20].

Вале бо таассуф, муаллифони китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» синтаксис. қ. 2. барои мактабҳои олии, нашрҳои 2 (с.1984) ва 3-юми такмилёфта (с. 1995) танҳо 7 пайвандакро ном мебаранд. «Ҷумлаҳои пайрави хилоф,- менависанд онҳо,- ба воситаи пайвандакҳои агарчи, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки, агарчанде ки, гарчанде ки, ба ҷойи он ки тобеъ мешаванд» [11 с.,285].

Муаллифони китоби номбурда аз пайвандаки тобеъкунандаи ҳам ҳатто ёдовар намешаванд. Ҳол он ки дар ҳамин китоб бо ин пайвандак мисолҳои зиёде овардаанд, ҳам дар шакли ҷуфт (ҳарчанд... ҳам; агарчанде ки... ҳам) ва ҳам танҳо бо аорист (бозистода бошад ҳам; пур бошад ҳам). Онҳо ҷумлаҳои тобеи зеринро ҷумлаҳои тобеи бепайвандак меноманд: Барф акнун боз истода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд. Даштҳо, дараҳо, роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, тепҳо - ҳама ҷо пур аз барф бошад ҳам, онҳо ҳавлии васеи Полвон - Арабро рӯфта, тоза карда буданд [11 с.,285].

Мо ба ақидаи профессор Д.Т. Тоҷиев таъя карда, ин фикрро ғалат меҳисобем, зеро воқеан инҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайвандакдор мебошанду ҷумлаҳои пайрави хилоф тавассути пайвандаки ҳам ва аорист ба сарҷумла тобеъ шудаанд.

Профессор Д.Т. Тоҷиев дар китоби дигари хеш, ки ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (ҷумлаҳои пайрави ҳол) бахшида шудааст, дар бораи пайвандакҳои ҷумлаи пайрави хилоф маълумоти бештаре медиҳад. Ӯ чунин пайвандакҳои ҷумлаи пайрави хилофро нишон дода, мисолҳо меорад: ҳам, агарчи (гарчи, арчи) агар ки (ар ки), агарчанде (гарчаиде, арчанде), агарчанде ки (гарчанде ки), ҳарчанд, ҳарчанд ки, бо вучуди ин (он) ки, сарфи назар аз ин (он) ки, қатъи назар аз ин (он) ки, ба ҷойе ки, ба ҷойи ин (он) ки, дар ивази ин (он) ки, бо он ки ва ки [15,165]. Бояд зикр кард, ки дар осори манзум на ҳамаи ин пайвандакҳо истифода мешаванд, чунки вазну қофияи шеър, тарзи ифодаи фикр барои истифодаи ҳамаи ин пайвандакҳо имкон намедиҳад. Аз маводи ҷамъовардаи мо маълум мегардад, ки дар ашъори Камоли Хучандӣ пайвандакҳои агарчи (гарчи, арчи), гарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки ва дар ашъори Мирзо Турсунзодапайвандакҳои агарчи (гарчи), гарчанде, агарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки, агарчанде ки истифода шудаанд:

Агарчи рехтани хун ба ҳукми шаръ хатост,
Бирез хуни сирохӣ, ҳаст айни савоб.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.54.)

Буто ҳар дам макун қасди равонам
Агарчи ҳукми ту бар ман равон аст

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.100.)

Ба хубӣ гарчи маҳ болонишин аст,
Ба болои туаш боло набошад.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983,с.357.)

Бар дарат гарчи задам хок ба чашмони рақиб,
Ҳайф аз он сурма, ки дар дидаи нобино рафт.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.126.)

Ҳоки дари туам, эй ҳоки дарат тоҷи сарам,

Точдор аст Камол, арчи тихидасту гадост.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.111.)

Дард арчи кам набуд зи ҳар сӯ Камолро,
Дӯш аз фироқи руйи ту чизе зиёда буд.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.38.)

Бода ҳарчанд ки хӯрдам, ба лабаш ташнатарам,
Ташнагӣ нуқлу шакар бештар орад маро.

(К. Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983, с.20.)

Сарв ҳарчанд сарфароз бувад дар бӯстон,
Пеши болои баланди ту фурутан бошад.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 1, Д.,1983,с.355.)

Дар ашъори М. Турсунзода:

Агарчи борҳо шуд арсааш танг,
Валекин устуворӣ кард чун санг.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с. 132).

Гарчи дар ном худ ситораи ту,
Дар латофат ситорапори ту.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб,1971, с.148).

Ҳарчанд ки раҳ буд басе дуру хатарнок,
То манзили уммед натарсида расидӣ.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.-Душанбе: Адиб,1971, с. 7.)

Тангдил ҳаргиз набудӣ дар ҷаҳон фарзанди кӯх,
Доштӣ дар санг гарчанде макон, фарзанди кӯх.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб,1971, с. 163).

Агарчанде ки гӯяндат муҳочир,
Ту аммо на муҳочир, на мусофир.

Ба ҳар ҷое ки хоҳӣ зистанро,

Дар он ҷо бахт гардад бо ту ҳозир.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб,1971, с.137).

Возеҳ аст, ки аввалин сарчашмае, ки асоси забони миллии тоҷик гаштааст, забони осори классикиамон мебошад. Аз он ба забони адабии муосири тоҷик калимаҳо, қонуну қоидаҳои сарфу наҳв, ҳама гуна навъи ҷумлаҳо, ки таърихан дар низоми наҳви забони тоҷикӣ ҷой дошта, хусусияти хос ва нозуқиҳои забонро инъикос мекунад, дохил шудаанд.

Қобили зикр аст, ки устод М Турсунзода нишондоди асосгузори адабиёти шуравии тоҷик – устод С. Айниро асоси кори эҷодии худ қарор дода, дар роҳи инкишофи қоидаю қонунҳои забони миллии тоҷик кӯшишҳои зиёде кардааст. Шоир ҳам асарҳои классикони тоҷик, ҳам забони зиндаи халқро хуб омӯхта, қоидаҳои забон ва вожаҳои ба меъёри забони миллии тоҷик мавофикро интихоб карда, моҳирона истифода бурдааст. Худи устод М. Турсунзода дар хусуси аҳаммият ва шухрати умумиҷаҳонӣ доштани забони тоҷикӣ чунин гуфтааст:

Садо ояд ҳанӯз аз оби Ҷайхун,

Ки шеъри Рӯдакиам кард мафтун,

Ҷу Фирдавсӣ забони назм бикшод,

Ҷаҳон аз кудрати Рустам хабар дод.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с.64).

Шоир дар шеъри дигари худ Рӯдакивор сухан гуфтанро орзу менамояд:
Кошки, табъи равон медоштам,
Рӯдакиқудрат забон медоштам.

Ҳар қадар забону услуби нависанда содаю равон бошад, асари ӯ ҳамон қадар пурмазмун ва ба хонанда фаҳмо мешавад. Ин хусусиятро дар осори М. Турсунзода баръало мушоҳида кардан мумкин аст.

М. Турсунзода ба ду чиз така карда, дар эҷодиёти худ унсурҳои забони зинда ва эҷодиёти даҳанакии халқро фаровон истифода бурдааст. Ӯ аз як тараф, аз таҷрибаи бои зиёда аз ҳазорсолаи классикони адабиёти форсу тоҷик истифода карда бошад, аз тарафи дигар, аз устодони адабиёти рус ва махсусан аз А.С. Пушкин) омӯхтааст.

Мохирона истифода бурдани услубҳои гуногуни забон, фаровон кор фармудани воситаҳои грамматикӣ, калимаю ибораҳои таърихӣ, халқӣ - гуфтугӯӣ, адабию китобӣ, мурочиат кардани шоир ба эҷодиёти даҳанакии халқ – ҳамаи ин салосату латофат ва муассирии забони асарҳои ӯро боз ҳам афзунтар намудааст. Баррасии корбурди яке аз воситаҳои алоқаи грамматикӣ чумлаи пайрави хилоф ба сарчумла пайвандакҳо нишон медиҳад, ки ҳам Камоли Хучандӣ ва ҳам шоири маҳбуб Мирзо Турсунзода дар ашъори худ ин воситаи нахвири мохирона ва ба таври васеъ корбаст намудаанд. Ин навъи чумлаҳои пайрав барои ифодаи маъноҳои мамониат, муҳолифат, зиддият (ба фикр, амали сарчумла) истифода шуда, марому мақсадро равшан намуда, каломии адибро муассиртар кардаанд.

Фактҳои зиёди забони адабии тоҷикӣ, бавижа ашъори К. Хучандӣ ва М.Турсунзода, нишон медиҳад, ки дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави ҳоли хилоф суҷудани алоқаи тобеъ мушоҳида мешавад. Чунин ҳолат дар мавридҳои мушоҳида мешавад, ки дар байни сарчумла ва чумлаи пайрави ҳоли хилоф пайвандакҳои пайваस्तкунандаи хилофӣ истифода шаванд. Дар ин ҳолат тобеият хеле суҷудани шуда, маънои хилоф равшантар мегардад. Чунин тарзи корбурди пайвандакҳои чумлаи пайрави хилоф дар ашъори Камоли Хучандӣ хеле кам буда, дар ашъори Мирзо Турсунзода зиёд дида мешавад:

Агарчи дурри хушоб аст гуфтаҳои Камол,
Вале чи суд, ки як дурр намекуни дар гӯш.

(Камоли Хучандӣ. Девон, ҷ. 2, Д., 1985, с.32).

Агарчи ибтидои ошиқон дар ишқ ҳар ранг аст,
Вале бо номи ту ман ибтидо кардам ҳамин кофист.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.-Душанбе: Адиб, 1971, с.262).

Агарчи дар миён тӯфону мавҷи баҳрҳо буданд,
Вале омад ба гӯши ман садои рӯдҳои ту.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.-Душанбе: Адиб, 1971, с.81).

Гарчи рафтаст нури чашмонаш,

Гарчи пайдост чин дар пешонӣ,

Лекин ором нест паймонаш,

Гардад иҷро ҳамеша медонӣ.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с.129)

Зиндагии пурсаодатро агарчи умрҳо,

Орзу мекард инсон, лек кӯтаҳдаст буд.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с.28).

Муддате будам агарчи дур, аммо ёди он,
Мевазонидам ба сар боди фараҳноки Ватан.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с.173)

Агарчи рафтӣ аз ҷойи қадимӣ,
Муҳочир нестӣ, балки муқимӣ.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1.-Душанбе: Адиб, 1971, с.138)

Муносибати чунин ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла аз рӯи маъно ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилоф наздик аст. Вале фарқ дар ҳамин аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилоф ҷумлаҳо нисбатан мустақил буда, бо пайвандаҳои пайвасткунандаи хилофӣ меоянд ва дар онҳо маънои хилоф равшан ифода мешавад. Аммо дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави хилоф мустақил набуда, бар эзоҳи сарҷумла меояд ва шартеро мегузорад, ки ба фикри дар он ифодагардида мамониат кунад.

Одатан, сарҷумла пас аз ҷумлаи пайрави хилоф омада бошад, дар аввали он пайвандаҳои пайвасткунандаи хилофӣ меоянд ва маънои хилофро медиҳанд. Ин хели ҷумлаҳои мураккаб ҳам хусусияти тобеъ ва ҳам пайвастдоранд ва аз рӯи воситаҳои синтаксисӣ хеле гуногунанд. Бояд қайд кард, ки пайвандаҳои пайвасткунандаи хилофӣ фақат бо пайвандаҳои ҳам, агарчи (гарчи), гарчанд, ҳарчанд ва пайвандаҳои тобеъкунандаи ҷуфти аз онҳо сохташуда меоянд:

Агарчи ганҷхояш пурбаҳоянд,
Валекин мардумони он гадоянд.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.-Душанбе: Адиб, 1971, с.61).

Гарчи худ баргаштам, аммо дил аз он ҷо барнагашт,
Аз лаби дарё, канори шаҳри зебо барнагашт.

(Турсунзода М. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.-Душанбе: Адиб, 1971, с.158).

Бояд гуфт, ки чунин ҷумлаҳо хусусияти ҳам тобеъ ва ҳам пайвастро зоҳир намуда, характери мобайнӣ мегиранд. Дар ин маврид забоншиноси шинохтаи рус В.А.Богородитский хуб қайд мекунад, ки ҳамаи ҷумлаҳои мураккабро ба мураккаби пайваст ва тобеъ тақсим намудан то дараҷае сунъист. Фактҳои забони зиндари бо ду гурӯҳ хатман дохил кардан мумкин нест [2 с., 229].

АДАБИЁТ

1. Абдулазизов В. Ҷумлаи пайрави хилоф дар ашъори М.Турсунзода. Вассофи сулҳу амонӣ ва дӯстии халқҳо (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 2011. - С. 7.
2. Абдулазизов В. Ҷумлаи пайрави монандӣ дар ашъори М. Турсунзода. Дар маҷмуаи «Забон ҳастии миллат». – Душанбе, 2013. - С.193-199.
3. Абдулазизов В. Корбурди воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави мақсад дар ашъори Камоли Хуҷандӣ //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №4/5(143), 2014. – С. 9-12.

4. Абдулазизов В. Мавқеи пайвандакҳои ҷумлаи пайрави монандӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №4/1(159). 2015. – С. 125-129.
5. Абдулазизов В. Корбурди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар ашъори Камоли Хучандӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №4/1 (195). 2016. – С.149-152.
6. Абдулазизов В. Вижагиҳои як воситаи алоқаи грамматикӣ дар осори манзум (дар асоси маводи ашъори А. Рӯдакӣ ва Камоли Хучандӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №4/2 (199), 2016. – С.163-167.
7. Абдулазизов В. Тақомули корбурди як воҳиди дастурӣ дар назми классикӣ (дар асоси ашъори ашъори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Камоли Хучандӣ ва Сайиди Насафӣ) // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. - №8. - Душанбе, 2019. - С. 41-46.
8. Абдулазизов В. Баъзе вижагиҳои наҳви каломи мавзун (дар асоси ашъори Камоли Хучандӣ) // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2022. - С. 5-13.
9. Абдулқодиров А. Забон ва услуби ашъори М. Турсунзода. – Душанбе, 1987.
10. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. - Казань, 1907. - 299 с.
11. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қ. 2. - Душанбе: Маориф, 1995. - С. 298.
12. Курбонов М. Дар бораи забон ва услуби шеърӣ М. Турсунзода “Ба Ленин” // Мактаби советӣ, 1976, № 2.
13. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. (Приложение к Таджикско-русскому словарю). - М., 1954. - С. 569.
14. Тоҷиев Д.Т. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. - Душанбе, 1967. - С. 20.
15. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1981. - С. 163.

ВИЖАГИҲОИ КОРБАСТИ ПАЙВАНДАКҲОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ ДАР НАЗМ (ДАР АСОСИ АШЪОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА МИРЗО ТУРСУНЗОДА)

Гипотаксиси каломи мавзун вижагиҳои худро дорад, аз ҷумла дар корбасти воситаҳои алоқаи грамматикӣ. Дар ашъори Камоли Хучандӣ (асри XIV) ва Мирзо Турсунзода (асри XX) аз пайвандакҳои сершумори ҷумлаи пайрави хилоф танҳо теъдоди муайяни пайвандакҳо истифода шудаанд, барои он ки вазну қофияи шеър, тарзи ифодаи фикр барои истифодаи ҳамаи он пайвандакҳо имкон намерасад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, дар ашъори Камоли Хучандӣ танҳо пайвандакҳои хилофии агарчи (гарчи, арчи), гарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки ва дар ашъори Мирзо Турсунзода пайвандакҳои агарчи (гарчи), гарчанде, агарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки, агарчанде ки истифода шудаанд.

Калидвожаҳо: ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҷумлаи пайрав, пайвандакҳои тобеъкунанда, ҷумлаи пайрави хилоф, воситаи алоқа, сохтор, пайвандакҳо.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ ПРОТИВИТЕЛЬНОГО ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПОЭЗИИ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА К. ХУДЖАНДИ И М. ТУРСУН-ЗАДЕ)

Гипотаксис поэзии имеет свои особенности, в частности в использовании подчинительных союзов. В поэзии известного таджикско – персидского поэта XIV в. – Камола Худжанди из многочисленных подчинительных союзов противительного придаточного предложения используется определенное количество союзов, потому что правила рифмовки, интонационные требования поэзии, способ выражения мысли не даёт возможности употребления всех подчинительных союзов. В газелях Камола Худжанди употреблены поэтом только союзы агарчи (гарчи, арчи), гарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки, а в творчестве М. Турсунзаде союзы агарчи (гарчи), гарчанде, агарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки, агарчанде ки.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, придаточное предложение, подчинительные союзы, противительные придаточное предложение, средство связи, структура, союзы.

FEATURES OF THE USE OF SUBORDINATING CONJUNCTIONS OF THE ADVERSATIVE SUBORDINATE CLAUSE IN POETRY (BASED ON THE WORK OF K. KHUJANDI AND M. TURSUNZADE)

The hypotaxis of poetry has its own characteristics, in particular in the use of subordinating conjunctions. In the poetry of the famous Tajik-Persian poet of the XIV century. - Kamola Khujandi from the numerous subordinating conjunctions of the adversative subordinate clause, a certain number of conjunctions are used, because the rules of rhyme, the intonational requirements of poetry, the way of expressing thoughts do not make it possible to use all subordinating conjunctions. In the gazelles of Kamol Khujandi, the poet used only the unions agarchi (garchi, archi), garchande, harchand, harchand ki, and in the works of M. Tursunzade the unions agarchi (garchi), garchande, agarchande, ҳarchand, ҳarchand ki, agarchande ki.

Keywords: complex sentence, subordinate clause, subordinating conjunctions, adversative clauses, means of communication, structure, conjunctions.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулазизов Ваҳобҷон. – н.и.ф., дотсенти кафедраи забони адабии умолсири тоҷикии ДМТ. Телефон: (+992) 919-14-27-48. Почтаи электронӣ: abduiazizov-1955@mail.ru

Сведения об авторе: Абдулазизов Ваҳобҷон. – кандидат филологических наук, дотсент кафедры современный таджикский литературный язык ТНУ. Телефон: (+992) 919-14-27-48. Электронная почта: abduiazizov-1955@mail.ru

Information on the author: Abdulazizov Vahobjon. – Tajik national University, candidate of Philological Science, docent of the department of modern Tajik literary language. Phone: (+992) 919 14 27 48. E-mail: abduiazizov-1955@mail.ru

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ СОХТОРИИ ОРОНИМҲО ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСӢ

*Шарипова Ш. Ш. – н.и.ф., муаллими калони кафедраи забони
адабии муосири тоҷикии ДМТ*

Яке аз манбаи муҳим дар таърихи қавму миллатҳо дар баробари осори хаттӣ топонимҳо, ба вижа номҳои кӯҳҳо, дараҳо, тепҳо, жарфҳо, ҳамҳо ва ҳама номҳои вобаста ба кӯҳҳо (оронимия) маҳсуб мешавад. Оронимҳо маводи арзишмандеро дар баҳши луғати давраҳои гуногуни рушди забонҳои сарзаминҳои таърихӣ будубоши сокинони ҳар марзу бум ба мерос овардаанд.

Оронимҳо яке аз қабатҳои таркиби луғавии забон ва яке аз зергурӯҳҳои топонимия маҳсуб ёфта, доир ба сатҳи релефии ин ё он мавзӯ ва номи онҳо, пайдоишу ба тағйироту таҳаввулот гирифтор шудани онҳо маълумот медиҳанд. Зимни сатҳи релефӣ пастиву баландӣ, таллу теппа, адиру даштҳо, дараву сойҳо, кӯҳу кӯталҳо, қаторкӯҳу тегаи кӯҳҳо, саҳраҳо, шах, фарозу ағбаҳо, нишеманҳои кӯҳҳо, варта, зовҳо, водихою қиру қуллаҳо, жарфҳо ва монанди инҳо фаҳмида мешавад. Дар ин мақола мо оронимҳои «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсро аз рӯи маводи гирдовардаи худ вобаста ба сохту маънояшон мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Кӯҳ дар Эрони бостон аз назари мардуми эронинаҷод аҳаммият ва эътибори хоссе дошт ва аксар оинҳо ва маросимҳои мазҳабии онҳо дар кӯҳҳо баргузор мешудааст. Кӯҳ барои эшон сарчашмаи нур буда ва назди эшон арзиши волоеро дошт. Дар Авасто низ кӯҳ ҳамчун макони муқаддас ёд шудааст. Дар «Минӯи хирад» доно сабаби сохта шудани кӯҳҳоро мепурсад ва посух мешунавад, ки: «Ин кӯҳҳо дар ҷаҳон бархе ангезандаи бод ва бархе боздорандаи он ва бархе ҷой абри боранда ва бархе занандаи Аҳриман ва нигоҳдоранда ва зиндагибахши офаридагони Урмузди Худоянд» [7, 56].

Дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ низ кӯҳ мақом ва мартабаи хоссе дошт ва шоир дар сар то сари «Шоҳнома» ба тавсифи он пардохтааст. Фирдавсӣ маъмулан дар «Шоҳнома» аз кӯҳҳое ёд мекунад, ки ҳама сар ба фалак кашидаанд.

Дар соли 1950 эроншиноси олмонӣ Вилиам Э. [17, 8] таҳқиқоте дар робита ба номҳои Дамованд ва Албурз анҷом додааст. Ин муҳаққиқ муайян намудааст, ки вожаи Дамованд нахустин маротиба «Дар нақши Рустам» ба кор рафтааст. Ҳамчунин ин муҳаққиқ этимологияи номи Дамовандро муайян намудааст. Дамовандро аз ҷузъҳои *damā* ба маънои «нафас, насим, бод ва ҷараёни ҳаво» ва пасванди форсии бостон ва авастоии *vant* дар паҳлавии *vand* иборат медонад. Ҳамин тавр ин муҳаққиқ Дамовандро «кӯҳе, ки бод дар он ҷараён дорад» маънӣ кардааст.

Баромади вожаи Албурз ба забонҳои эронии бостон рафта мерасад. Дар забони авастой Албурз шакли *Har b rzaitī* ва дар паҳлавӣ *Harborz*-ро дошт, ки мураккаб аз ду ҷузъ – *Har* ба маънии «кӯҳ» ва *burz* ба маънии «боло, баланд, бузург» буд. Ҳамчунин дар паҳлавӣ дар қатори гунаи *Harburz* шакли *Alburz* низ мавҷуд буд [6, 39]. Вале шакли Албурз дар забони форсии нав рехта шуда, ба қатори калимаҳои сода дохил мешавад. Чунки дар алоҳидагӣ ҷузъҳои *al-* ва *burz* маънои номи ин кӯҳро намедиҳад. Ҷузъи *burz* дар забони тоҷикӣ

ҳамчун калимаи мустақил ба маънии “баландӣ, қад, қомат, шукӯҳ, азамат” истифода мешавад [15]. Албурз дар Авасто *Har b rzaitī* ва дар паҳлавӣ *Harborz*-ро дошт, ки аз ду чузъ ташкил шудааст. Чузъи аввал аз эронии бостони *har ба маънии дидбон, нигоҳбон, дифоъ аст ва чузъи дувум аз эронии бостони *brzant ба маънии бурз, баланд аст, ки дар форсии нав ба вожаи баланд табдил шудааст. Муҳаққиқ Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ чузъи бурзро аз решаи авастой ба маънии баландӣ ва қомат дониста ва қайд мекунад, ки дар адабиёти форсӣ ва бавижа дар «Шоҳнома» борҳо ба ин маънӣ истеъмол шудааст [12, 90]. Ороними Албурзкӯҳ дар “Шоҳнома”-и Ҳақим Фирдавсӣ дар шакли Бурзкӯҳ низ омадааст:

Яке кӯҳ буд аз бараш Бурзкӯҳ,
Бародар-ш ҳарду ниҳон аз гурӯҳ [1, 102].

Дар асотири Эрон ривоёти зиёде дар иртибот бо Албурз ҳаст. Чунончи, дар Яштҳо омадааст, ки Аҳуромаздо барои эзади Меҳр болои Албурз оромгоҳ сохт ва Меҳр, фариштаи фурӯғ, нахустин эзади минавӣ, пеш аз баромадани хуршед аз кӯҳи Албурз бар саросари мамолики ориёӣ метобад. Дар «Авасто» маҳалли тулуъ ва ғуруби хуршед Албурз дониста шудааст. Ҳушанги пешдодӣ барои Ноҳид дар болои кӯҳи Албурз асбу гову ғӯсфанд қурбонӣ кард. Зардушт пас аз умре тулонӣ дар кӯҳи Албурз даргузашт. Як сар аз Пули Чинвад (Сирот) ба Албурз пайваста аст [3, 96]. Албурзкӯҳ аз ҳама бештар дар “Шоҳнома” таҷаллӣ гардидааст. Чунончи:

Чу бугзашт бар Офаридун ду ҳашт,
Зи Албурзкӯҳ андаромад ба дашт [1, 90].

***

Яке кӯҳ буд, номаш Албурзкӯҳ,
Ба хуршед наздику дур аз гурӯҳ [1, 232].

Кӯҳвожаи дигаре, ки Ҳақим Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-и безаволи худ овардааст, ин кӯҳи Дамованд мебошад. Дамованд дар асотири Эрон маркази ҷаҳон ва ҷойгоҳи Митро ва Каюмарс, нахустин инсон пиндошта шудааст. Муҳаққиқ ва адабиётшиноси эронӣ Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ дар китоби “Фарҳанги асотир” Дамовандро чунин шарҳ додааст: “Дамованд ё Данбованд (ба маънии «дорои дама ва дуду бухор» ба муносибати оташфишон) балантарин қуллай силсилаҷиболи Албурз аст, ки бино бар бархе ривоёт Фаридун Заҳҳокро дар он ҷо зиндонӣ намуд...” [12, 196].

Бинобар манобеъ, Дамованд аз ду чузъ дам ва ованд ё дамо ва ванд сохта шудааст. Дам ё данб ҳамон дам дар забони паҳлавӣ ба маънои таф, гармо, бухор ва газ ва ованд ба маънои зарф аст. Дар вачҳи дувум ванд пасванди ба маънои доранда ба кор мерафтааст. Чунончи, Деххудо овандро ҳамон пасванди -ванд//манд медонад, ки ба маънии «доро, соҳиб, молик» ба кор мерафт [9, 209].

Дар ҷилди якуми «Шоҳнома»-и Ҳақим Фирдавсӣ ороними кӯҳи Дамованд се маротиба оварда шудааст. Чунончи:

Ҳама тохтӣ то Дамовандкӯҳ,
Кашону давон аз пас - андар гурӯҳ. [1, 81].

***

Ки «Ин бастаро то Дамовандкӯҳ,
Бубар ҳамчунин тозиён бегурӯҳ. [1, 121].

Биёвард Захҳокро чун наванд,
Ба кӯҳи Дамованд кардаш ба банд. [1, 121].

Кӯҳи Дамованд дар «Фарҳанги мухтасари Шохнома» чунин шарҳ дода шудааст: «Дамованд номи куллаи кӯҳи маъруф» [4, 118].

Ороними Дамованд дар таҳқиқи муҳаққиқи номшинос В. Айлерс ҷойгоҳи махсус дорад. Ӯ дар зимни таҳлили амиқ ва ҳамаҷонибаи ҳамаи маводи мавҷуда ба хулосае омадааст, ки ороними Дамованд аз ду қисм иборат аст: «дунбовант – думб, дум ва пасванди -вант, ки маънои он кӯҳи думдор аст. В. Айлерс сермаҳсулии пасванди -вант-ро дар таркиб додани номҳои ҷуғрофӣ махсус таъкид кардааст. Ба фаҳмиши ӯ, вожаи «дамованд» аз форсии қадими «думбовант» ва паҳлавии думбовант ё думбомант пайдо шуда, маънояш кӯҳи бодум ё тарҷумаи тахтуллафзиаш думкӯҳ мебошад» [18, 43].

Номвожаи Дамованд дар паҳлавӣ чунин шаклҳоро дошт: *damāvand*, *dumbāvand*, *dubāvand*, *danbāvand* [5, 241]. Бинобар манобеъ, Дамованд аз ду ҷузъ дам ва ованд ё дамо ва ванд сохта шудааст. Дам ё данб ҳамон дам дар забони паҳлавӣ ба маънои таф, гармо, бухор ва газ ва ованд ба маънои зарф аст. Дар вачҳи дувум ванд пасванде ба маънои доранда ба кор мерафтааст. Чунончи, Деххудо овандро ҳамон пасванди –ванд//манд медонад, ки ба маънии доро, соҳиб, молик ба кор мерафт [9, 23].

Донишманди эронӣ бунёдгузори «Луғатномаи Деххудо» Алиакбари Деххудо Дамовандро чунин шарҳ додааст: «Кӯҳе бисёр муртафеъ аз силсилаи ҷиболи Албурз, ки ҳамеша аз барф пӯшида шуда ва воқеъ аст миёни Табаристон ва Рай. Номи кӯҳе, ки гӯянд Захҳокро дар он маҳбус карданд (аз Онандроч). Кӯҳе аст машҳур ва воқеъ дар яке ду манзил фосила аз Рай ва дар ҷониби шарқии Рай ва асл дар он дунованд аст, яъне зарфи дунё чи, ки дар порсӣ ованд ба маънии зарф аст. Гӯянд бар куллааш замини ҳамвордор аст ва аз он равшанӣ ояд ва гӯянд ҷоҳе аст ва аз он равшанӣ бар ояд ва шабҳо он равшанӣ аз масофот дамида падидор аст...» [9, 23].

Дар асари «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод»-и Закариёи Қазвинӣ ин номвожа чунин қайд гардидааст: «Кӯҳи Дамованд низ дар Ҷибол, наздик ба Рай аст. Кӯҳ аз ҷиҳати баландӣ бо ситорагон ва абрҳо мерасад ва паранда аз он боло наметавонад рафт. Мусаъъир ибни Муҳалҳил гуфтааст: «Аз куллаи он кӯҳи баланд барф чи зимистон ва чи тобистон ҳаргиз гум намешавад. Инсоне ба куллаи он наметавонад рафт. Аз ақабайи Ҳамадон он ба чашм мерасад. Он чандон баланд буда, ки мобайни Рай ва кӯҳи Дамованд гарчи ду фарсанг роҳ аст, чунон ба назари бинанда меояд, ки гӯё ба он Рай нигоҳ мекунад» [10, 346].

Муҳаммад ибни Начиби Бакрон дар «Ҷаҳоннома»-и худ овардааст, ки: «Дамованд дар ҳудуди Рай бошад. Ва гӯянд кӯҳе азим баланд аст. Гӯянд, ки ӯро аз панҷоҳ фарсанг битвон дид аз баландӣ. Ва гӯянд, ки ӯро аз Шерози Порс битвон дид ва гӯянд аз Сова. Ва ӯ мутамайиз аст, аз Ҷиболи Қорун, ки баъд аз ин гӯем. Ва ӯ бар кӯҳҳое, ки мушарриф бошад, чун қуббае. Ва пайваста аз забари ӯ дуде бармеояд ва гирдогирди сари ӯ деҳаҳост. Ва бар сари ӯ натавон шуд. Ва ҳаргиз барф аз сари ӯ барнаҳезад» [11, 110].

Ҳамин тариқ, аз рӯйи таҳқиқоти муҳаққиқон ба хулосае омадан мумкин аст, ки ороними Дамованд дар миёни Табаристон ва Рай воқеъ буда, куллаи он ҳамеша мисли анбӯҳи тӯдаҳои абр мебошад.

Номи кӯхи дигаре, ки дар чилди якуми «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ ду маротиба оварда шудааст, ин «кӯхи Бесутун» мебошад.

Биларзид бар худ кӯхи Бесутун,
Ба захме бияфтод хору забун [1, 384].

***

Ба нерӯӣ пилу ба боло ҳаюн,
Ба захра чу шери куҳи Бесутун [1, 470].

Дар асари «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод»-и Закариёи Қазвинӣ кӯхи Бесутун чунин шарҳ дода шудааст: «Беҳсутун, ки ўро «Бесутун» хонанд, миёни Ҳамадон ва Бағдод бошад. Ва ба захри ў ба наздики роҳ ғоре аст ва бар вай чашмаи об аст. Он ҷо сурати асбе аст, бағоят неку, аз санг тарошида. Гўянд, сурати Шабдизи Кисро аст. Ва ҳамчунин сурати Ширин аст ва бисёр суратҳои дигари аз санг тарошида дар ин кӯх» [11, 111].

Кӯхвожаи дигаре, ки дар «Шоҳнома» оварда шудааст ин кӯхи Қоф мебошад. Кӯхи Қоф чунин кӯхе аст, ки дар аҳодиси исломӣ ва ба қавли баъзе аз муфассирон ҳатто дар Қуръони маҷид низ аз он ном бурда шудааст. Дар кайҳоншиносии исломӣ Қоф номе аст, ки ба кӯхе дода шуда, ки бар олами хокӣ мусаллат аст.

Чу омад-ш аз шаҳри Барбар гузар,
Сӯи кӯхи Қоф омаду Бохтар [2, 136].

Қоф – номи кӯхи афсонавиест, ки гӯё гирдогирди дунёро фаро гирифтааст ва дар паси вай махлуқоти аҷойиб зиндагӣ мекунанд. Инчунин, номи яке аз хуруфи алифбои оромиасоси суриёнаи арабӣ низ Қоф аст ва бо ин ном сураи панҷоҳуми китоби муқаддаси Қуръон – Қоф дар Макка нозил шудааст, ки аз 45 оят иборат аст [14, 691].

Вожаи Қоф мансуби забони арабӣ буда, мафҳуми аз ин сар то он сар, сар то сар, дар ҳама ҷо гирдогирди дунёро мефаҳмонад. Ин вожа дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин маънидод шудааст: «Қоф – номи кӯх, ки гирдогирди олам аст; ва гуфтаанд, ки аз зумуруд аст» [8, 124]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ҳамчун кӯхи асотирӣ, ки ба қавле панҷсад фарсанг баландӣ дораду қисми зиёди он дар миёни об ҷойгир аст, нурҳои сахари офтоб дар он сабз ва инъикосашон кабуд метобад, дар баъзе маъхазҳо чун кӯхи бузурге тасвир гардидааст, ки гирди дунёро печонидааст» оварда шудааст [14, 691].

Ҳамин тариқ, дар бисёр сарчашмаҳо вожаи Қоф ҳамчун асотир шарҳ дода шудааст, аммо ровиёни ахбори динӣ онро дар ривоятҳои динӣ дар зикри ҳаёти анбиёҳо ҳамчун макони (мавзеи ҷуғрофӣ) воқеӣ тасвир кадаанд.

Дар китоби азиме чун “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, ки фазои рӯйдодҳои он ҳадду марз намешиносад, кӯху дашт ва ғорҳо ҳазорон чилваву ҷамол ба худ мегиранд. Замину осмон, кӯхҳо ва рӯдҳо гоҳ раҳкушойи диловарону қаҳрамонон ва замоне душманони оштинопазири онҳо ҳастанд. Дар “Шоҳнома” номи даштҳои зиёде ба кор рафтааст, ки қисме аз онҳо асотирӣ буда ва қисме дигар номҳои воқеие ҳастанд, ки имрӯз ҳам бо ҳамин ном боқӣ мондаанд.

Яке аз чунин даштҳои асотирӣ дашти Найзаварон мебошад, ки дар чилди якуми “Шоҳнома” ду маротиба зикр шудааст. Дашти Найзаварон аз сарзаминҳои асотирӣ Эрон ва “Шоҳнома” аст, ки дар миёни рӯдҳо қарор дошта ва маркази фармонравоии Мардос, падари Заҳҳок будааст. Бархе аз

муҳаққиқон дашти Найзаваронро сарзамини Ошӯриён ва бархеи дигар сарзамини арабҳо медонанд.

Фаровон кас аз дашти Найзаварон,
Бари хеш хонд озмуда сарон. [1, 133].

Дар “Шоҳнома” аз дашти Найзаварон фақат дар замони Мардос, падари Заҳҳок ном бурда мешавад ва марбут ба даврони бисёр куҳан аст. Замоне, ки таъсиси кишварҳо мафҳуми ошқоре надоштанд. Дашти Найзаварон дар “Шоҳнома” ҳамчун кишвар низ дар муқобили Эрон ёд шудааст:

Ҳам Эрону ҳам Дашти Найзаварон,
Ҳамон тахти шоҳиву тоҷи сарон [1, 150].

Бархе аз номҳои қавм ва сарзаминҳои Ҳаким Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” ҳамчун номи дашт овардааст. Чунончи, Турон, ки дар “Шоҳнома” бештар ҳамчун номи сарзамин зикр шудааст, Фирдавсӣ дар баъзе мавридҳо дашти Туронро низ овардааст:

Бар он дашти Турон шикоре кунем,
Ки андар ҷаҳон ёдгоре кунем [2, 186].

Тур бар пояи устураҳои Эронзамин ва ҳамчунин «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ писари дувум аз се писари Фаридун буд, ки дар ҷаҳонбахшии Фаридун кишвари Турон ба ӯ ихтисос ёфт. Тур бо ҳамдастии бародари бузургаш Салм бар бародари кӯчактараш, яъне Эраҷ шӯриданд ва ӯро куштанд. Тур нахустин шоҳ ва падидорандаи сарзамини Турон буд. Маънои вожаи турро дар порсӣ далер ва паҳлавон гуфтаанд. Муҳаққиқи эронӣ Алиакбари Деххудо дар таъя ба фарҳангнависони гузашта вожаи Туронро чунин шарҳ додааст: «Номи Туркистон аст ва бахше аз Хуросон ва он аз машриқ аст [«Луғати фурс»]. Вилояти Мовароуннаҳр аст [«Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ»]. Мулки Мовароуннаҳр мансуб ба Тур [«Фарҳанги Рашидӣ»]. Номи вилояте аст бар он тарафи оби Омӯй, яъне Мовароуннаҳр [Бурҳон]. Чун ин мулкро Фаридун ба Тур, писари бузурги худ дода буд, ба Турон мавсум шуд [Бурҳон]. Мулке аст маъруф, мансуб ба Тур, ки пури Фаридун буд [8, 124]». Ва ҳуди муҳаққиқ чунин натиҷа мегирад: «Калимаи турон номи сарзамини тӯронӣ аст, дар паҳлавӣ турон мураккаб аз тур+он (пасванди нисбат ва макон). Сарзамини Турон ба Эронвейҷ ё мамлақати Хоразм муттасил буда, аз тарафи машриқ то дарёчаи Орол (Арал), ки ҷуғрофинависони қуруни васатӣ онро дарёчаи Хоразм низ номидаанд, имтидод доштааст. Ҷангҳои эронӣну тӯронӣ бахши муҳимми дostonҳои миллии моро ташкил медиҳад». Ва ҳамчунин илова мекунад, ки «дар «Шоҳнома» Турон мамлақати туркон ва чинӣ аст, ки ба воситаи Ҷайхун аз Эрон мешавад» [9, 1103]. Вале ин андешаи муҳаққиқ қобили қабул ва саҳеҳ нест. Донишмандони зиёде ин андешаи ғалатро дар таҳқиқоташон исбот намудаанд, ки Турон сарзамини туркон набуда, балки сарзамини мардумони эрониноҷод аст. Муҳаққиқи тоҷик Сафар Абдулло дар як мақолаи муфассалаи худ, ки зери унвони «Эрон ва Турон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» навишта, бо далелҳои бозғимод исбот намудааст, ки Турон ба ҳеч ваҷҳ сарзамини туркон набуду нест. Ба андешаи ин донишманд тур ҳеч навъ алоқае бо турк надорад. Турон сарзаминҳои эронӣ аст, ки дар Шарқи Эрон ҷойгир буданд, чун Хоразм, Суғд, Бохтар ва сақоихо дар он ҷо маскун буданд [13].

Набиштанд нома ба Ковусшоҳ,

Зи пайкору аз дашти нахчиргоҳ [2. 207].

Пасванди - гоҳ, ки аслан исмҳои макон ва замон месозад, ҳамчун форманти топонимсоз барои сохтани номҳои чуғрофӣ низ ба кор рафтааст. Чунончи, Ҳаким Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ороними нахчиргоҳро барои ифодаи номи кадом даште сохтааст. Ин ороним сохти худи Абулқосим Фирдавсӣ мебошад, чунки танҳо дар «Шоҳнома» ба назар мерасад.

Пасванди чамъбандии -он, ки асосан ба охири исмҳо омада шакли чамъ месозад, дар “Шоҳнома” ба охири калимаҳо пайваст гардида, ба воситаи он номҳои чуғрофии зиёде сохта шудааст. Монанди дашти Гурдон, дашти Қаҳтон ва ғ.

Яке Руму Ховар, дигар Турку Чин,
Савум дашти Гурдону Эронзамин [1, 149].

***

Гар аз дашти Қаҳтон яке моргир,
Шавад муғ, бибояд-ш куштан ба тир» [1, 308].

Ҳамин тариқ, бештари оронимҳои асар қадимӣ буда, ба даврони эронии бостон рафта мерасанд. Бахусус номи кӯҳҳои, ки дар “Шоҳнома” омадаанд аз рӯи баромадашон ба забонҳои эронии қадим мерасанд, ки дар китоби муқаддаси Авасто низ зикр шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
2. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
3. Авасто. Китоби I. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 839 с.
4. Ализода И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.
5. Бахроми Исҳон. Фарҳанги вожаҳои Авасто. Ҷ. 1. – Техрон, 1369. – 544 с.
6. Баҳром Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ. – Техрон, 1381. – 571 с.
7. Бундаҳишн. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 196 с.
8. Гиёсиддин Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 480 с.
9. Деххудо А. Луғатнома. Ҷ. 2. – Техрон, 1365.
10. Закариёи Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. (Тарҷума ва тавзеҳи Абдушукур Ғафуров. – Хучанд: Хуросон, 2018. – 684 с.
11. Муҳаммад ибни Начиби Бакрон. Ҷаҳоннома. (Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова). – Хучанд: Хуросон, 2019. – 192 с.
12. Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 748 с.
13. Сафар Абдулло, Иран и Туран в «Шахнаме» Фирдоуси. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-55431-158-9/
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
15. Фарҳанги форсии муин. www.vajeyab.com
16. Шарипова Ш. Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси осори бадеӣ, таърихӣ ва чуғрофӣ): Автореферати диссертатсия барои

дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – 28 с.

17. Eilers W. (1990). "Alborz: i. The Name of Alborz". Encyclopedia of Iranica. vol. I. Fac. 8. Colombia, online updated, 2014.

18. Eilers W. Iranische Ortsnamenstudien. – Wien, 1987, p43.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ СОХТОРИИ ОРОНИМҲОИ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Дар мақола бори аввал хусусиятҳои луғавию сохтори оронимҳо дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ мавриди таҳқиқ ва пажӯҳиш қарор гирифта, кӯшиш шудааст то андозае оронимҳои асари «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ба хонанда нишон дода шавад.

Таҳлил нишон дод, ки бештари оронимҳои асар қадимӣ буда, ба даврони эронии бостон рафта мерасанд. Бахусус номи кӯҳҳое, ки дар “Шоҳнома” омадаанд, аз рӯи баромадашон ба забонҳои эронии қадим мерасанд, ки дар китоби муқаддаси Авесто низ зикр шудаанд.

Калидвожаҳо: оронимҳо, номвожа, номвожаҳои чуғрофӣ, номи мавзӯҳои чуғрофӣ, кӯҳ, дашт, дара.

НЕКОТОРЫЕ СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРОНИМОВ «ШАХНАМЕ» А. ФИРДОУСИ

В статье впервые анализируются и исследуются семантико - структурные особенности оронимов «Шахнаме» А. Фирдоуси. Сделана попытка по мере возможности представить читателю оронимы «Шахнаме» А. Фирдоуси.

Анализ материала показал, что большинство оронимов произведения являются старинными и относятся к древне - иранскому периоду. Особенно, название гор, использованные в «Шахнаме» по происхождению, относятся к древнеиранским языкам, которые указаны и в священной книге «Авесто».

Ключевые слова: оронимы, название географических местностей, тюрко-монгольские слова, гора, степь, ущелье.

SOME LEXICAL AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF ORONYMS OF "SHOHNOMA" OF A. FIRDAVSI

In the article, the lexical and structural features of oronyms in "Shahnama" of A. Firdavsi has been studied and researched for the first time, and an attempt has been made to show the reader the meaning of the oronyms of "Shohnoma" of Abul Qasim Firdavsi.

The analysis showed that most of the oronyms of the work are ancient and belong to the old Iranian era. Especially the names of the mountains that used in the "Shahnoma" refer to ancient Iranian languages, which are also mentioned in the holy book of Avasta.

Keywords: oronyms, term, geographical terms, the name of geographical places, mountain, field.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Шахло – ассистенти кафедри забони адабии муосири тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикитон. Телефон: (+992) 988-65-58-86. E-mail: shahlo_1680@mail.ru

Сведение об авторе: Шарипова Шахло – старший преподаватель кафедры современного таджикского языка Таджикского национального университета. Телефон: (+992) 988-65-58-86. E-mail: shahlo_1680@mail.ru

About the authors: Sharipova Shahlo – starshiy prepodavatel of the Department of Tajik Modern literary language of Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 988-65-58-86. E-mail: shahlo_1680@mail.ru

МАСОИЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ДАР ТАСВИРИ МАНЗАРАӢОИ РОМАНИ «ВОСЕЪ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

*Ихромов Т. Т. – унвонҷӯи кафедраи назарияи
адабиёти навини форсӣ-тоҷикии ДМТ*

Ба табъ расидани романи «Восеъ» дар ҳаёти фарҳангию адабии мардуми тоҷик ходисаи фараҳбахш буд ва гӯё он фаъолияти эҷодии Сотим Улуғзодаро дар давраи муайяни таърихӣ як навъ ҷамъбаст намуд. «Романи Сотим Улуғзода «Восеъ», қайд кардааст адабиётшинос М. Рачабов, - чун як навъ ҷамъбасту такмили тамоми асарҳои илмию адабии пешина ба майдон омада, дар айни замон ба мавзӯи «Шӯриши Восеъ» саҳифаҳои нав илова кард» [11, с.107].

Беҳуда нест, ки асар таваҷҷуҳи адабиётшиносонро ба худ ҷалб намуда, мавриди баррасии муфассалу дақиқи танқиди адабӣ қарор гирифт. Аввалин мунаққиде, ки оид ба романи «Восеъ» муфассал сухан рондааст, узви вобастаи АУ Тоҷикистон Х.Отахонова мебошад. Номбурда дар мақолаи «Роман дар бораи шӯриши Восеъ» оид ба образи марказии роман – Восеъ сухан ронда, маҳорати образофарии С. Улуғзода ва беш аз пеш тақвият ёфтани хунари нигорандагии нависандаро таъкид мекунад: «Дар образи Восеъ барҷастатарин хислатҳои деҳқононе таҷассум ёфтааст, ки дар шароити душвори кӯхистони тоҷик аз ҳеҷ мушкилие рӯй натофта ҳалол меҳнат мекарданд. Дар роман маҳз ана ҳамин вазъияти конкретии табиӣ ва таърихӣ, қору бор ва зисту зиндагии деҳқонон бо ҳаққонияти тамом тасвир шудааст» [10, с. 4].

Мунаққид баъзе норасоӣҳои ҷузъии асарро низ қайд карда, онро волотарин дастоварди адабиёти тоҷик дар даврони шӯравӣ меномад.

Агар Х. Отахонова таассуроти аввалини худро ба таври умумӣ иброд дошта бошад, пас Ш. Ҷумъаев дар мақолаи «Ташбеҳ рангину тасвир зебост» мавқеи санъатҳои бадеиро дар тасвир таъкид намудааст. Муаллифи мақола бо мисолҳои мушаххас нишон медиҳад, ки ташбеҳ, истиора, тавсиф, пейзаж ва дигар воситаҳои тасвир, пеш аз ҳама, дар офаридани характери Восеъ саҳм гирифтаанд ва боиси дилкашии забону услуби баёни асар гардидаанд: «Забони ширин, ташбеҳҳои соддаву табиӣ, тасвирҳои дилҷасп ва оҳангдор романи «Восеъ» - ро рангин ва зеботар кардаанд» [19, с. 3].

Романи «Восеъ» аз ҳама бештар таваҷҷуҳи академик М. Шакуриро ба худ ҷалб намудааст. Номбурда дар мақолаи «Достони ғзаб ва иқтидори халқ» (1966), асари «Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ» (1987) ва махсусан китоби «Насри солҳои 1945 - 1974» (1980) романи «Восеъ» - ро

мавриди таҳлилу тадқиқи чиддӣ ва муфассал қарор додааст. Таҳлили образҳо, забону услуб ва пайванди таърихӣ асар мунаққидро ба чунин хулоса овардааст, ки: «Бунёди халқии ҳастии шахс (хусусан шахсияти таърихӣ), мазмуни амиқи халқии хислатҳо, фикру зикр ва ҳиссиёти қаҳрамон, алоқаи қаҳрамон бо халқ, бо орзуо омоли оммаи меҳнаткаш дар адабиёти тоҷик ҳеч гоҳ ин тавр махсусан ва муфассалан, то ин дараҷа ҳартарафа тадқиқ нашуда буд. Масъалаи қаҳрамон ва халқ дар романи Улуғзода аз масъалаҳои асосист» [20, с.118].

М. Шакурӣ дар адабиёти муосири тоҷик оид ба тасвири вусъатноки эпикӣ «қиёмҳои стихиявӣ халқ» чун таҷрибаи аввал будани «Восеъ» ва бинобар дар асар чой доштани баъзе норасоихоро (аз ҷумла, як андоза хира баромадани образи Муллосафар) қайд карда, барои нависандагоне, ки оянда дар навиштани асарҳои ба шӯришҳои халқ марбут саҳм мегиранд, аҳамияти калон доштани ин романро таъкид менамояд [21, с.310].

Оид ба романи «Восеъ», арзишҳои эстетикӣ ва маърифатӣ асар, ҷанбаҳои инсонгароиву халқӣ ва хусусиятҳои забониву услубӣ он, инчунин дигар олимони гуногунмартабаи зиёде чун Соҳиб Табаров, Лариса Демидчик, Худой Шарифов, Юрий Бобоев, Бароталӣ Нозимов, Маъруф Раҷабов, Эргаш Шоев, Маҳмуд Қосимов, Сирочиддини Эмомалӣ Ӯбевосита, Ӯзимни тадқиқи масъалаҳои алоҳидаи таърихи адабиёти саддаи XX-и тоҷик мулоҳиза рондаанд. Мунаққидон ва адабиётшиносон романи «Восеъ»-ро дар алоқамандӣ ба асарҳои дигар нависандагон таҳлил намуда, ба хулосаҳои ҷолиб ноил гардидаанд [14, с. 158-163].

Таҳлили муқоисавӣ ба Маъруф Раҷабов имкон додааст, ки дар тасвири романи «Восеъ» ва даъватҳои сиёсии Аҳмади Дониш як навъ монандие ба мушоҳидаи гирифта, бо ҳамин ҷанбаи мустаҳками воқеии тасвири таъкид намояд: «Романи «Восеъ» хусусиятҳои психологӣ ва иҷтимоӣ меҳнаткашонӣ замони феодализмро хеле мукаммалу ҳамҷониба, дар бисёр мавридҳо мукаммалтар аз он ки то солҳои шаст дар насри тоҷикӣ ба назар мерасад, дар худ акс додааст» [11, с.123].

Дар ҳақиқат, романи «Восеъ» хонандаи тоҷикро ба гузаштаи таърихи наҷандон дури худ шинос ва ба худогоҳии миллӣ ҳидоят намуда, инчунин, рӯҳи ифтихори миллии ҳамватанони моро боз ҳам қавитар месозад.

Адабиётшинос Ҷӯрахон Бақозода дар «Равзанаи меҳр» ном мақолааш мактубҳои хонандагонро оид ба асарҳои С. Улуғзода таҳлил намуда, таассуроти Раҷаббеков Мастибек ном мухлиси асарҳои устодро баъди аз тариқи радио шунавонидани порчаҳои романи «Восеъ» ёдовар мешавад, ки ҷолиби диққат аст: «Ман медонистам, ки аз «Восеъ» беҳтар роман дар насри тоҷик нест. Вале санъати олии онро нав дарк кардам, офарин бод ба ту мегӯям, ёри доноям» [1, с.18].

Романи «Восеъ» махсусан дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ки барои ҷомеаи он худшиносии миллӣ аҳамияти муҳими иҷтимоӣ пайдо кардааст, маъруфияти бештаре касб намуд. Сотим Улуғзода бо таълифи «Восеъ» дар қатори беҳтарин нависандагони муосири тоҷик мавқеъ пайдо намуд. Адабиётшинос Худой Шарифов, аз таҳлили романи мазкур ба чунин хулоса омадааст, ки: «Сотим Улуғзода он кори муҳимро, ки дар адабиёти советӣ тоҷик устод Айни шурӯъ карда буд, идома дода истодааст» [20, с.126].

Бояд кайд намуд, ки халқи тоҷик тули мавҷудияти худ давраҳоеро аз сар гузаронидааст, ки дар онҳо фаъолияти талош ин мардуми азияткашида баҳри шарафу номуси инсонӣ, нигоҳ доштани марзу буми кишвар равшан инъикос ёфтааст.

Таърихи халқи тоҷик пур аз муборизаву ҷонбозиҳост. Вале ҳамаи ин муборизаҳо нигоҳдошти манфиатҳои қавмӣ, шарафу номуси инсонӣ ва ҳимояи марзу буми ватан мебошад. Муборизаи фарзандони некноми халқамон, ки бо номҳои «Шӯриши Низом», «Шӯриши Қаландар», «Шӯриши Усмон» ва «Шуриши Восеъ» дар таърих барои ба даст овардани озодӣ ёд мешавад, аз ҷумлаи онҳо мебошад [5, с.4-10].

Шуриши деҳқонони кӯҳистони тоҷик, ки соли 1888 бо роҳбарии Восеъ барпо гардида буд, аз ҷумлаи ҳамин воқеаҳои муҳимми сиёсӣ мебошад, ки пояи зулму ситамро дар қаламрави аморати Бухоро ба ларза овард.

«Восеъ» ҳамчун романи таърихӣ ҳодисаву воқеаҳои охириҳои асри XIX-и дар Бухорои Шарқӣ ба вуқӯъ пайвастаро дар бар мегирад.

Мубориза ва ҷонбозиҳои Восеъ баҳри озодӣ ва адолат дар хотироти мардуми меҳнаткаш нақши ҷовидон гузошт, чуръату мардонагӣ ва ҷасурию нотарсии Восеъ номи ӯро абадзинда гардонид. Дар китоби «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров оид ба ҷунбишҳои халқии зиддифеодалӣ дар қисми Бухорои Шарқӣ омадааст: «Ҳаракати ҳақиқии халқӣ ин шӯриши деҳқононест, ки бо роҳбарии Восеи камбағал соли 1885 дар бекигарии Балҷувон ба амал омада буд» [4, с.215]. Ин аст, ки номи Восеъ ҳамчун сарвари ин шӯриши халқӣ баҳри адолат ва ҳимояи Ватан аз аҷнабиён, аз ибтидо то интиҳо дар суруду дoston, хотираи мардум ва намояндагони алоҳидаи он абадӣ сабт гардид. Тавре адабиётшинос Ю. Бобоев қайд кардааст: «Восеъ дар таърихи задухӯрдҳои тоҷикон яке аз «гурдони сафшикан ва далерони шерафкан» аст, ки баҳри озодию баҳти саодати халқи худ ҷон нисор кардааст. Қайҳост, ки ин қаҳрамони ҳаёт қаҳрамони адабиёт гардидааст» [2, с. 3].

Лозим ба ёдоварист, ки дар таърихи адабу фарҳанги саддаи XX адибе, ки баъд аз устод Айнӣ дар инъикоси бадеии таърихи халқи тоҷик, масоили миллӣ, худшиносию худогоҳӣ, ғаму дард, шодию нишот ва бурду боҳти миллат саҳми арзанда дорад, Сотим Улуғзода мебошад [20, с.143].

Торафт тезутундшавии зиддиятҳои феодалӣ ва боло гирифтани шуури камбағалони кӯҳистони тоҷик дар Бухорои Шарқӣ ва қаламрави аморат дар такмил ва тафсили персонажҳои асосии романи «Восеъ» хеле хуб ифода ёфтаанд. Аз ин ҷост, ки Сотим Улуғзода дар асар диққати асосиро ба амалиёти образҳои асосии роман: Восеъ, Назир, Саидалӣ, Муллосафар, Мирзоакрамбой, Остонакул, амир Абдулахадхон, Лутфия, Марзия, Ҳочӣ Яъқуб равона кардааст, зеро маҳз хислату характер ва рафтори онҳо, инчунин, ҳисси баланди худшиносию хештаншиносии онҳо, зиддияти романро пурқувват намуда, моҳияти мавзӯро мекушоянд. Нависанда дар роман он ҳама далерии нотарсӣ, шучоъату матонат ва худшиносии Восеъ ва ёронашро равшану мушаххас тасвир кардааст. Хусусан, лаҳзаи дар Қаршӣ ба ҳоким Остонакул вохӯрдани Восеъ (Восеъ барои собит намудани бегуноҳии бародархондаш Назир ба Шаҳрисабз рафта буд) диққатҷалбкунанда аст:

- Тақсирон! – бо овози баланд ба онҳо мурочиат кард Восеъ дар хамгашти кӯча. – Як даҳон гап дорам, шунавед! - ва барои он ки тақсирон аз

шунидани гапи ӯ сар тофта натавонанд, Восеъ боз қасдан илова кард: - Ман дар Қаршӣ ҳокимро дидам, аз ҳоким ба Шумо гап дорам.

Баъди чунин арз, албатта, саворон ҷилави аспҳошонро кашида ба сар то пои ин марди густох, ки аз афту андомаш, бешубҳа кӯҳистонӣ буд, зехн монданд [20, с.102].

Бо истифода аз номи ҳоким ба мақсади худ ноил гардидани Восеъ беш аз пеш такмил ёфтани характер ва ҷаҳонбинии иҷтимоии қаҳрамони марказиро таъкид менамояд. Академики АИ Тоҷикистон М. Шакурӣ ин фикрро тақвият дода, таъкид мекунад, ки: «Ҷасорати Восеъ хусусан дар Қаршӣ, ки Остонакулбии додхоҳро беибо дар кӯча нигоҳ дошта, арзашро ба ӯ гуфт, намоён шуд. Нависанда гуфтааст, ки Восеъ рост рафта сари роҳи ҳокимро гирифт» [21, с.315].

Дар воқеъ, чунин тасвири нависанда характер ва ҷасорату худшиносии Восеъро дар назди хонанда боз ҳам барҷастатар месозад.

Сотим Улуғзода Восеъро бо як меҳру муҳаббати беандоза дар асар ба қалам дода, муҳимтарин ғазилатҳои ӯро аз бобҳои аввал сар карда ба хонанда маълум менамояд. Восеъ на танҳо марди тавоноӣ пурдилест, инчунин, ошкоргӯю дилсоф аст. Ҷамеша ва дар ҳама ҳолат бо ҳокиму бек, доруғаю закотӣ бе ягон тарсу ҳарос ҳақиқатро гуфтааст. Барои мисол муқолаи Восеъ ва Мирзоакрамбойро ёдовар шудан кофист. Чунон ки хонанда медонад, ҳангоми рӯндани хирочӣ султони байни Восеъ ва Ҷобири доруға дар хирмани Нозим занозанӣ ба вуқӯъ пайваст. Ва дар ин кор Восеъро гунаҳкор ҳисобида ба зиндони Ховалинг мебаранд. Рӯзи дигар ӯро банд карда назди бек ба Балҷувон мефиристанд. Дар Балҷувон он рӯз оқсақоли лақайҳо Оллоёр писарашро тӯи хатна мекард. Бек ва ҳамроҳонаш аз тӯй баргашта, дар таги қалъа аспӣ нимёбии ба бек бахшидаи Оллоёрро ром мекарданд. Дар ин вақт одамони амлоқдори Ховалинг Восеъро банд карда оварда буданд. Бек дар ҳолати сархӯшӣ фармон баровард, ки агар Восеъ аспро ром кунад, аз гуноҳаш мегузарад. Баъд аз ром кардани асп Восеъ ба бек рӯйрост беадолативу мардумфиребии доруғаро нақл менамояд.

Гуноҳаш бисёр аст, тақсир. Агар дар хирман даҳ ман ғаллаи деҳқонро панҷ ман навишта, ба пӯлдорҳо арзон фурӯшонда, ушро ба пул рӯндан ва аз барои ғалларо бар нақшида кам навиштани арзон фурӯшондан, аз харидор пора гирифтани гуноҳ бошад, амлоқдор... [16, с. 300].

Сотим Улуғзода симои зоҳириву ботинии ёрони Восеъро тасвир карда, таъкид менамояд, ки ҳамаи онҳо ба сарвари худ монанд буда, мисли ӯ нотарс, паҳлавон, хайрхоҳ, дилсоф, ватандӯст ва баномус мебошанд. Вале дар асар ҳаёти бархе аз инҳо норавшан мондаанд. Дар ин хусус академик М. Шакурӣ чунин мегӯяд: «Дар тасвири образи халқ – наздикони Восеъ ва саркардагони исён нависанда кӯшиш намудааст, ки роҳи ҳаёти ҳар кадоми онҳоро, ки аз роҳи зиндагии дигаре фарқ дорад, нишон диҳад. Ҳар кадоми онҳо як саргузашти аҷиб доранд. Бо вучуди ин, мутаассифона, олами ботинии баъзеи онҳо норавшан мондааст» [21, с.313].

Фотима хоҳари Восеъ мебошад ва нависанда ӯро чун зани кӯҳистонӣ раҳмдилу далер, худшиносу хоксору инсондӯст тасвир кардааст. Лаҳзае аз тарафи бародараш Восеъ ба орият гирифтани говаш ва дар ин кор розӣ

нашудани шавҳараш Сангалӣ симои ботинии ин зани ҳалиму ғамхорро возеҳу равшан мекушоад:

Фотима бесаранҷом гашт, асабонӣ шуд.

- Чаро ту ӯро нигоҳ надоштӣ, мардаки дилозор? Охир дастархонам тайёр шуда буд! Илоҳӣ говат аз сарат монад, медодӣ чӣ мешуд?! Ду соли расо равғани акаамро хӯрда меоӣ, акнун ки ӯ аз дасти амлокдори золим бе гов монд, як бор барои чувозаш гови туро талабад, намедиҳӣ? Ба некӣ бадӣ мекунӣ, шарм намедорӣ? Вой бар ман, акаам аз ҳамин қадар роҳ пиёда омад, мани сиёҳпеча як пиёла чои алафинаш ҳам надодам!.. [16, с. 33].

Ҳамин тариқ, нависанда Фотимаро боз дар чанд лаҳзаи дигар намудор кардааст. Лаҳзаи бо шӯришгарон ҳамроҳ нашудани шавҳараш Сангалӣ ва то ба қатл расонидани бародараш Восеъ, ки ба ин восита Сотим Улуғзода образи ӯро пурра гардонид, ҳиммати баланду вичдони пок доштани Фотимаро ошкор сохтааст. Чи хеле ки адабиётшинос Р. Мусулмониён қайд кардааст: «Нависанда ба тавассути Фотима меҳру садоқати беҳадду ҳисоби духтари тоҷикро дар ҳаққи бародараш табиӣ нишон додааст, ки бунёди хоси миллӣ дорад» [9, с.160].

Дигар аз образҳои ҷолиби роман ҳамсари Восеъ – Аноргул мебошад. Аноргул низ мисли шавҳараш нотарсу баномус ва ҳақгӯй аст. Дар баробари ин, Аноргул зани оқила, боҳаё, ростқавлу дилсӯз, меҳрубон ва содиқу вафодор аст. Бадкорону хиёнатпешагонро чашми дидан надорад. Ҷасорату вафодории ӯ, махсусан дар боби бисту якуми роман, вақте ки шӯриш ба ҳадди олӣ расида буду Восеъ барои видоъ бо оилааш ба Дараи Мухтор меояд, намудор мегардад. «Доғ кардӣ маро, Восеъ, диламро об кардӣ, - оҳ кашид Аноргул. – Илоҳӣ сиҳат – саломат, хушу хуррам гашта биёӣ. Хонаи манғит бисӯзад, ки ба сари мо ин аламу кулфат, ин зиндаҷудоиро овард. Аммо ту хаёл накун, ки ман аз ту гиламандам, Восеъ. Не, ман агар мард мебудам, дар чои ту ман ҳам ба манғит теғ мекашидам» [16, с. 234].

Таҳлили образҳои роман аз он шаҳодат медиҳад, ки нависанда барои инкишофи характер ва заминаи воқеии ҳар як образ кӯшиши зиёде ба харҷ дода, аз худ маҳорати баланди нигорандагӣ зоҳир намудааст, ки он образҳо тавасути офариниши манзараҳо дар самти афзун намудани ҳисси худшиносию ватандӯстии хонанда саҳми назаррас мегузоранд.

Нависандаи халқии Тоҷикистон С. Улуғзода маҳз ба хотири ҳарчи бештар ҷалб намудани тавачҷуҳи хонанда ба макони воқеаҳо ва ҷойи амалиёти персонажҳои марказии романи «Восеъ» аз пейзаж моҳирона истифода намудааст. Манзараи дар аввали романи «Восеъ» тасвирнамудаи С. Улуғзода, аз як тараф, чи гуна оила будани хонадони қаҳрамони марказии асар - Восеъро муайян намояд, аз суй дигар ҳаёти хушбахтона ба сар бурдану садоқатмандона меҳнат намудан, бо меҳнату заҳмати халол баҳри ба даст овардани кути лоямуте талош варзидани Восеъро нишон медиҳад. Дар баробари ин, С. Улуғзода бо тадқиқи бадеӣ шароити зиндагии Восеъ ва дигар деҳқонони кӯҳистонро ягон - ягон нишон дода, тадриҷан моро бо шиддати муносибатҳои синфӣ ва иҷтимоӣ шинос намудааст. «Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водии хурд - хурди Хингоб, Сурхоб, Шӯроб, Оби Мазор ачаб ҷоҳои хушбоду ҳаво ва бештаринашон тағоб, яъне обшор на сердолу дарахтанд. Бару домани кӯҳҳои қабат ба қабат ва талу кӯталҳои ҷафс аз аввали

бахор то васати тирамоҳ сабзу хуррам, чашмасорони бешумор оби зулоли худро ба сойҳо, кишту боғу мевазорҳо чорӣ медоранд. Меваҳои ин сарзаминро намегӯед! Себ, анор, тут, олу, гелос, зардолу на шафтолуи сершарбату хушмазаи Балчувон, Ховалинг, Сари Хосорро кӣ намедонад!

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони замини корам аҳён - аҳён вомехӯранд. Пора - пора киштзорони сабзгун монанди дарбехҳои чомаи камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, чувориро аксари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқӣ ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ...

Ҷо- ҷо обраҳае, селхонае, сое, ки кӯҳистонӣён сангобаш меноманд, дили кӯҳу талу куталҳоро чок карда ба водӣ раҳна мекушоянд. Ҳар кадоми ин раҳнаҳо дараи танге мебошад.

Яке аз калонтарини ин дараҳои танг дар самти шарқии водии Оби Мазор дараи Мухтор аст. Аз даҳани дара дар масофаи як километр ба дарунтари он деҳае ҳамноми дара афтодааст, ки дар канори чапи сангоби хушк ҷой гирифта, қад - қад он ёзида меравад. Вай ба намуд аз деҳаҳои дигари кӯҳистон фарқе надорад - онро талу кӯталҳои питов, яъне росту баланд аз се ҷониб фушурда дар миёна нигоҳ медоранд. Ба миёнаҳои деҳа қушачиноре ҳамчун ду бурчи дидбонӣ сояандоз мебошад.

Ин қушачинор аз ҳавлии беруни Восеъ қад кашидааст. Дарвозаи фарсудаи роғ -роғи ҳавлӣ ба тангкӯчаи пушти масҷид боз мешавад.

Дар ҳавличаи дарун ба ду хонаи пешайвону долондор оилаи Восеъ зиндагӣ мекунад. Дар ҳавлии берун меҳмонхона, чувозхона, оғилу қаҳдон ҷой гирифтаанд. Аз пушти ҳавлӣ кӯчаи калони деҳа мегузарад; дар он бари кӯча аз баландие, ки бар фарозаш як қисми хонаҳо ва богчаҳои бошандагони деҳа ҷой гирифтааст, чашмаи сардобе сар мезанад; оби чашма бо як ноаи борик ба ҳавлии беруни Восеъ меояд ва аз ҳавлӣ ба ҳаёт - рӯйдариҷае, ки мардуми маҳаллӣ онро хота мегӯянд, чорӣ мешавад. Хота, иборат аз богча ва андак замини юнучқаву сабзавоткорӣ, дар мобайни ҳавлӣ ва сангоб воқеъ шудааст.

Баҳор, баҳори хурраму хандон, сабзпӯш ва гулбасар дар айни ҷавлону худнамоӣ. Шуълаи офтоб намесӯзонад, намегудозад, балки фақат ҳамчун меҳри падару модар ба фарзанди дилбанд гарм - гарм навозиш мекунад. Гунчишкҳо, парастуҳо (фароштурукҳо) чаҳ - чаҳқунон дар осмони шаффофи лочувардӣ парафшон ва дар ташвишу тараддуи ошёнсозӣ...» [16, с. 10-11].

Манзараҳои дилнишини табиати кӯҳистони Балчувону Ховалинг ва Сари Хосор бозгӯи мақсадҳои бадеии нависанда мебошад, ки хеле диққатҷалбкунанда сурат гирифта, ба рои ифодаи боз ҳам пурратари мазмун ва барҷастатар баромадани тасвирҳо боис гардидаанд [13, с.14].

Ба гуфти мунаққиди рус В. Г. Белинский «Даҳои адиб чӣ қадар ки баланд бошад, ӯ табиатро ҳамон қадар мукаммалу возеҳ тасвир мекунад ва алоқаи мустаҳками вайро бо ҳаёт, бо муваффақияти тамом нишон медиҳад» [3, с. 49].

Бе муболиға С. Улугзода мусаввири забардасти манзараҳои табиат чихати баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ мебошад. Нависанда манзараҳои табиатро бо ҳолати рӯҳии персонажҳои романи «Восеъ» мувофиқ тасвир намудааст. Аксари қаҳрамонҳои офаридаи асарҳои С. Улугӯда, аз ҷумла Восеъ, ба тариқи фоҷиавӣ халок мешаванд. Адиб дар ин маврид низ аз пейзаж

тарзе истифода намудааст, ки манзараи табиат қувваю қудрат, қаҳрамонию ватандӯстӣ ва худшиносии онҳоро баръало намоиш медиҳад [13, с. 23].

«Чаллодон ҳалқадаваки ресмони дорро ба гардани Восеъ андохтанд. Вай охири бор ба шаҳр, ба мардумон, ба дирахтон ва баъд ба осмон нигарист. Дар осмон шохинеро дид, ки баланд, хеле баланд парвоз менамуд. Шохин зуд дар оахри лочувардии фазо ғӯтида аз назар ғойб гардид.

Чаллодон ресмони дорро кашиданд... Чашмони Восеъро торикӣ пахш кард...» [16, с. 363].

Устод Сотим Улуғзода, ки то солҳои 60-ум дар офаридани асарҳои таърихӣ таҷрибаи зиёде андӯхта буд, ба офариниши симои муборизи Восеъ иқдом намуд ва бо ҳамин костагии насри таърихии тоҷикро як андоза бартараф намуд.

Мутолиа кардан, омӯхтан ва ба тадқиқ гирифтани нақши Восеи диловар, ки баҳри озодию истиқлолияти халқу Ватанаш ҷонбозиҳо кардааст, дар давраи Тоҷикистони соҳибистиклол ниҳоят зарур аст ва он дорои аҳамияти калони эстетикӣ ва маърифатӣ тарбиявӣ, хусусан, ватандӯстиву худшиносӣ мебошад [13, с. 23].

Махсусан зиндагӣ, муносибату муомила ва корномаи Восеи диловар барои ҷавонон, хонандагони синни калони мактабӣ донишҷӯён намунаи барҷастаи ибрат ва омӯзиш мебошад. Дар замони Истиқлолои Тоҷикистон, вақте ки ба ҷавонон дар хусуси таърихи бою қадима ва фарҳанги волои худ ҳарчи бештар таваҷҷуҳ зоҳир кардан зарур мешавад, корномаи Восеъ намунаи барҷастаи сарбаландӣ, сарфарозӣ ва озодихоҳию адолатписандӣ мебошад.

Ба назари мо, асрори эҷодӣ ва сабаби иштиҳори Сотим Улуғзода дар таълифи романи «Восеъ», пеш аз ҳама, дар истеъдоди волои адиб, донишу маҳорат ва малакаи эҷодии адиб, таҷрибаи андӯхтаи ӯ то оғози солҳои 60 – уми асри гузашта буд.

Аз тарафи дигар, донишгари фарҳанги миллӣ, таърихи халқ, адабиёти пурғановату кӯҳанбунёд, дар ҳамин поя иттилооти комил аз сарчашмаҳои адабии асримиёнагӣ, осори фаровони таърихнигорон низ мебошад. Ин омилҳо комилан имкон додаанд, ки Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода на танҳо дар қаламрави диёри хешу ҳаммиллатон, балки дар хориҷ аз он низ иштиҳори беҳудуд пайдо намояд. Аз ин рӯ, романи ӯ дар пояи баланди таълифи адабӣ – бадеӣ, мавзӯи таърихӣ ва санъату хунари эҷодӣ қарор дошта, дар манзараҳои асарҳояш, аз ҷумла «Восеъ» [13, с. 23]. ва «Навобод» [8, с.224] худшиносии миллию ватандӯстӣ дар ҷои аввал меистад.

АДАБИЁТ

1. Бақозода, Ҷ. Андеша ва чехраҳои адабӣ. - Душанбе: Адиб, 2005. 180с.
2. Бобоев, Ю. Қаҳрамони халқ/ Ю.Бобоев // Газетаи муаллимон, 1988. – 3 сентябр. – С. 3-5
3. Белинский, В.Г. Избр. фил. соч., Госиздат. полит. лит., М.,1948. -867с.
4. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ. 2. / Б. Ғафуров. – Душанбе: - Ирфон, 1985. - 441
5. Ёқубов, Л. Нақли бобои Давлат/ Л. Ёқубов// Тоҷикистон, 19.- №7. -. 10-15

6. Имомов, М.С. Чаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ/ М.С.Имомов. –Душанбе: Матбуот, 2001. –120с.
7. Имомов, М. Сюжет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ/ М.Имомов. – Душанбе: Адиб, 2007. –370с.
8. Қосимӣ, Н.И. Тасвири суннатҳои хонаводагии тоҷикон дар романи «Навобод»-и С.Улуғзода. Н.И.Қосимӣ // Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 3. -Душанбе: Сино, 2020. –саҳ. 224-229.
9. Мусулмонӣён, Р. Дар боғи Фирдавсӣ //Эҷози хунар. - Душанбе: Адиб, 1992. - с. 141 – 290.
10. Отаханова, Х. Роман дар бораи шӯриши Восеъ //Маориф ва маданият, 1969, 19 декабр.
11. Рачабов, М. Образи Восеъ дар насри муосири тоҷик //Из истории народных движений в Средней Азии. – Душанбе: Дониш, -1988.134 саҳ.
12. Сирочиддини Эмомалӣ. Таҷассуми бадеии таърих дар насри Сотим Улуғзода (Солҳои 60-80-уми асри XX). – Душанбе, - 2020. – 240 саҳ.
13. Сирочиддини Эмомалӣ. Андеша ва маҳорати адабӣ. – Душанбе: Сино, - 2012. -100 саҳ.
14. Сирочиддини Эмомалӣ. Ҷанбаҳои таърихии романи «Восеъ»-и С.Улуғзода. // Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 4/9 (185). -Душанбе: Сино, 2015. –саҳ. 158-163.
15. Улуғзода, С. Восеъ. – Душанбе: Ирфон, 1969. 360с.
16. Улуғзода, С. Восеъ. – Душанбе: Ирфон, 1979. 367с.
17. Улуғзода, С. Худшиносии миллӣ донишмандони миллат аст. /С.Улуғзода // Газетаи муаллимон. -1988. – 1 январ. –с.3.
18. Фароҳонӣ, А.Б. Хонавода ҳамчун муҳимтарин ниҳоди иҷтимоӣ/ А.Б.Фароҳонӣ// Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 2.3/8 (101). - Душанбе: Сино, 2012. –с. 77-80.
19. Ҷумаев, Ш. Ташбеҳ рангину тасвир зебост //Маориф ва маданият, 1969. 29 апрел.
20. Шарифов, Х. Таҳаввули мазмун ва ифода дар эҷодиёти Сотим Улуғзода //Услуб ва камолоти сухан. - Душанбе: Ирфон, 1985.- С.126 – 143.
21. Шукуров, М. Насри солҳои 1945-1974 // Таърихи адабиёти советии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. X. IV. – с. 309-325.

МАСОИЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ДАР ТАСВИРИ МАНЗАРАҲОИ РОМАНИ «ВОСЕЪ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Имрӯз омӯзиши таъриху фарҳанги миллӣ ба хотири таҳкими Истиқлоли давлатӣ, ваҳдати миллӣ ва сулҳу суббот муҳим ва зарур мебошад. Дар густариши худшиносиву ҳудогоҳӣ асарҳои мондагори адибони шинохтаи тоҷик нақши муассир дорад. Ба таърих расидани романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода дар ҳаёти фарҳангии адабии мардуми тоҷик ҳодисаи фараҳбахш мебошад. Зеро романи «Восеъ» махсусан дар замони соҳибистиқлолии Тоҷикистон, ки барои ҷомеаи он худшиносии миллӣ аҳамияти муҳимми иҷтимоӣ пайдо кардааст, маъруфияти бештаре касб намуд.

Дар таърихи адабу фарҳанги садаи XX адибе, ки баъд аз устод Айнӣ дар инъикоси бадеии таърихи халқи тоҷик, масоили миллӣ, худшиносию ҳудогоҳӣ,

гаму дард, шодию нишот ва бурду бохти миллат сахми арзанда дорад, Сотим Улугзода мебошад. Ин масъалаҳо дар образи қаҳрамонҳои романи «Восеъ» ва воқеаҳои таърихӣ он тавассути эҷоди манзараҳои чазоб хуб дарҷ гардидааст.

Мутолиа кардан, омӯхтан ва ба тадқиқ гирифтани нақши Восеи диловар, ки баҳри озодию истиқлолияти халқу Ватанаш ҷонбозиҳо кардааст, дар давраи Тоҷикистони соҳибистиклол ниҳоят зарур аст ва он дорои аҳамияти калони эстетикӣ ва маърифатӣ тарбиявӣ, хусусан, ватандӯстиву худшиносӣ мебошад.

Махсусан зиндагӣ, муносибату муомила ва корномаи Восеи диловар барои ҷавонон, хонандагони синни калони мактабӣ донишҷӯён намунаи барҷастаи ибрат ва омӯзиш мебошад. Дар замони Истиқлоли Тоҷикистон, вақте ки ба ҷавонон дар хусуси таърихи бою қадима ва фарҳанги волои худ ҳарчи бештар таваҷҷуҳ зоҳир кардан зарур мешавад, корномаи Восеъ намунаи барҷастаи сарбаландӣ, сарфарозӣ ва озодихоҳию адолатписандӣ мебошад.

Калидвожаҳо: худшиносӣ, ватандӯстӣ, манзара, истиқлол, роман, Восеъ, адолатпарвар, муассир, адабиёт, маърифат, тарбия.

РОМАН «ВОСЕЪ» СОТИМА УЛУГЗОДА И ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Сегодня знание истории и культуры важно и необходимо для укрепления государственной независимости, национального единства, мира и стабильности. Великие произведения известных таджикских писателей играют большую роль в развитии патриотизма и национального самопознания. Одним из таких произведений является роман «Восеъ» Сотима Улугзода. Роман «Восеъ» стал более популярным, особенно в эпоху независимого Таджикистана, для которого патриотизм и национальное самосознание приобрело большое социальное значение.

Исследование показывает, что Сотим Улугзода внес значительный вклад в историю литературы и культуры XX века после Садриддина Айни. В своем романе писатель рассказывает историю таджикского народа, национальные проблемы, национальное самосознание, различные стороны жизни народа, победа и поражение нации и т.д.

Необходимо изучать роль храброго Восе, боровшегося за свободу и независимость своего народа и Родины в период независимого Таджикистана. Особенно жизнь, отношение и достижения храброго Восе являются выдающимся примером для молодежи. В период обретения Таджикистаном независимости, когда молодежи необходимо уделять больше внимания своей богатой древней истории и высокой культуре. Достижения Восе - выдающийся пример гордости, чести, свободы и справедливости.

Ключевые слова: самопознание, патриотизм, пейзаж, независимость, роман, Восе, литература, сторонник справедливости, действенный, просвещение, воспитание.

THE NOVEL «VOSE» SOTIM ULUGZODA AND THE PROBLEMS OF NATIONAL IDENTITY

Today, knowledge of history and culture is important and necessary for strengthening state independence, national unity, peace and stability. Great works of famous Tajik writers play an important role in the development of patriotism and national self-knowledge. One of such works is the novel "Vose" by Sotim Ulugzoda. The novel "Vose" became more popular, especially during the independence of Tajikistan, for which national identity and patriotism acquired great social significance.

The study shows that Sotim Ulugzoda made a significant contribution to the history of literature and culture of the twentieth century after Sadridin Aini. In his novel, the writer tells the story of the Tajik people, national problems, national identity, various aspects of the life of the people, the victory and defeat of the nation and etc.

It is necessary to study the role of the brave Vose, who fought for the freedom and independence of his people and Motherland during the period of independence of Tajikistan. Especially the life, attitude and achievements of the brave Vose are an outstanding example for young people. During the period of Tajikistan's independence, when young people need to pay more attention to their rich ancient history and high culture. Vose's achievements are an outstanding example of pride, honor, freedom and justice.

Keywords: self-knowledge, patriotism, novel, scene, independence, literature, Vose, supporter of justice, effective, enlightenment, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ихромов Талабшо Тешаевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи назарияи адабиёти навини форсӣ-тоҷикӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 918 41 67 72. Почтаи электронӣ: ilok_87@mail.ru

Сведение об авторе: Ихромов Талабшо Тешаевич – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры теории новейшей персидско-таджикской литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: +992 918 41 67 72. Электронный почта: ilok_87@mail.ru

Information about the author: Ihromov Talabsho Teshaeovich – Tajik National University, applicant of the Department of Theory of New Persian-Tajik Literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. Telephone: +992 918 41 67 72 E-mail: ilok_87@mail.ru

СИФАТИ ТАҲСИЛОТ ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТӢ: ИМКОНӢЯТӢО ВА РОӢӢОӢИ ИСТИФОДАӢИ ОНӢО

Байзоев А. – н.и.ф., дотсенти кафедраи филологияи Эронӣ ДМТ

Низоми маориф, ки яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардидааст, ҳамеша таҳти назару дастгирии ҳамҷонибонаи Сарвари давлат қарор дорад. Аз ин ҷост, ки дар ҳамаи паёму

суханрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон чанбаҳои гуногуни низоми маорифи ҷумҳурӣ дар ҳамбастагӣ бо таълиму тарбияи насли наврас ҳамачониба таҳлил гардида, дар ин замина дастурҳои мушаххас ироа мегарданд. Дар шароити кунунӣ яке аз масъалаҳои асосии низоми маориф баланд бардоштани сифати таҳсилот дар ҳамаи зинаҳои таълим ба шумор меравад. Ин нуқта низ аз ҷониби Пешвои миллат ҳамеша таъкид мегардад. Аз ҷумла, дар Паёми соли 2016 омадааст:

“Дар шароити кунунӣ баланд бардоштани сатҳи сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот вазифаи аввалиндараҷаи кормандони соҳаи илму маориф мебошад. Ҳарчанд ки дар ин самт натиҷаҳои муайян ба даст омадаанд, вале онҳо ҳанӯз қонеъкунанда нестанд.

Барои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия моро зарур аст, ки дар тамоми зинаҳои таҳсилот, бахусус, дар зинаи таҳсилоти касбӣ, на ба шумора, балки ба сифати он диққати ҷиддӣ дода, мутахассисони ҷавобгӯи талаботи замони муосирро тарбия намоем.”

Дар суханронии худ бахшида ба Рӯзи дониш (01.09.2023) вобаста ба ин масъала чунин таъкид намуданд:

“Бунёди ҷомеаи солиму рушдёрфта маҳз тавассути ташаккул додани илму маорифи пешрафта, ба роҳ мондани таълиму тарбияи мақсадноки ба арзишҳои миллӣ асосёрфта, баланд бардоштани сатҳи касбияти омӯзгорон, муҳайё кардани шароити муосири таълим дар муассисаҳои таълимии ҳамаи зинаҳои таҳсилот, яъне бо асбобу таҷҳизоти замонавӣ таъмин намудани онҳо ва албатта, заҳмати содиқонаи аҳли маориф ва ҳамкориву дастгирии падару модарон имкон дошта метавонад.” Ҳамаи ин нуктаҳо маҳз сифати таҳсилотро дар назар доранд, зеро онҳо аз муҳимтарин омилҳои баланд бардоштани он мебошанд.

Барои дарки дурусти моҳияти масъала, вобаста ба татбиқи низоми кредитӣ ва ҷорӣ намудани муносибати босалоҳият ба таълим дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ, месазад, ки аввал мафҳуми “сифати таҳсилот”-ро баррасӣ намоем.

Мафҳуми “сифат”, аз як тараф, барои низоми таҳсилот хеле муҳим ва пуарарзиш бошад, аз тарафи дигар, мушкилфаҳм ва доманадор боқӣ мемонад. Зеро таҳсилот ягон чизе нест, ки сифати он бо дидан, чашидан, санҷидан, ламс кардан, бӯйидан ва ё бо истифодаи ягон дастгоҳи махсус муайян карда шавад. Аз ин рӯ, то имрӯз тавсифи ягонаи ин мафҳум, ки ҳамаи ҷонибҳои манфиатдорро дар арсаи байналмилалӣ қонеъ карда тавонад, вучуд надорад. Масъалаи нишондиҳандаҳои муайянкунандаи сифати таҳсилот низ баҳсбарангез аст. Хеле ҷолиб аст, ки тавсифи мафҳуми “сифати таҳсилот” (СТ) вобаста ба талаботи давру замон ба тағйиру такмил рӯ ба рӯ гардидааст (тавсифи СТ аз фарҳангҳои тафсирии русӣ дар тарҷумаи муаллиф оварда шудаанд).

Яке аз тавсифҳои классикии “сифати таҳсилот” мутобиқати таҳсилот ба талабот ва меёрҳо (стандартҳо)-и дар соҳаи маориф қабулшуда аст [9, 67]. Дар Фарҳанги педагогӣ [10] СТ васеътар шарҳ ёфтааст: “Сифати таҳсилот – сатҳи муайяни донишҳо ва малакаҳо, рушди ақлонӣ, маънавӣ ва ҷисмонӣ, ки онро

хонандагон дар зинаҳои муайяни таҳсилот вобаста ба ҳадафҳои нақшавӣ ба даст меоранд”.

Ин тавсифҳо як чизи муҳимро ба эътибор намегиранд: мутобиқати стандартҳои қабулшуда ба талаботи бозори меҳнат. Таҳаввулот дар тавсифи мафҳуми СТ замоне ба вучуд омад, ки кордеҳон аз мутахассисони оянда дар баробари донишҳои назариявӣ соҳибият ба малакаҳои амалиро дар иҷрои фаъолиятҳои вазифавӣ талаб мекардагӣ шуданд. Ин талаботи бозори меҳнат низоми таҳсилотро низ такон дод: муассисаҳои таълимӣ барои ноил гардидан ба иқтидори рақобатпазирӣ дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба СТ таҷдиди назар намуданд. Дар натиҷа, тавсифи нисбатан мукаммали СТ ба вучуд омад: “Мутобиқати донишҳои андӯхта барои истифодаи онҳо дар вазъиятҳои мушаххас, барои ба даст овардани ҳадафҳои мушаххас ва баланд бардоштани сифати ҳаёт. Сифати таҳсилот аз рӯйи асоснокӣ, амиқӣ ва бозорگیرӣ (ҷавобгӯӣ ба талаботи бозори меҳнат) муайян мешавад”.

Дар баробари ин, чараёни ҳамгиройӣ ва ҷаҳонишавӣ, таъмин ва эътирофи баробарарзишии ҳуҷҷатҳои расмӣ соҳаи маориф (шаҳодатномаҳои хатми таҳсилоти миёнаи умумӣ – аттестат, дипломҳои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва ғ.) дар муносибатҳои байниҳамии давлатҳо ба он оварда расонд, ки дар созишномаҳои гурӯҳии байни давлатҳо низ мафҳуми СТ мушаххас гардонида шавад. Барои намуна, дар Фарҳанги истилоҳот ва мафҳумҳои мутобиқшуда дар соҳаи маорифи кишварҳои узви ИДМ мафҳуми СТ чунин шарҳ ёфтааст: “Сифати таҳсилот – мутобиқати таҳсилот (ҳамчун натиҷа, чараён ва низоми ҷамъиятӣ) ба талаботи гуногунҷабҳа, манфиатҳои шахсият, ҷомеа ва давлат. Сифат як навъ маҷмуи муназзами хусусиятҳои моҳиятан муҳими иҷтимоии таҳсилот аст” [12,44].

Ниҳоят, вобаста ба ҷорӣ шудани муносибати босалоҳият ба таълим, ба тавсифи СТ низ калимаи “салоҳият” илова гардид. Яке аз тавсифҳои муосири СТ чунин аст: “Сифати таҳсилот – категорияи педагогӣ, ки ҳолат ва самарабахшии чараёни таҳсилотро дар ҷомеа, мутобиқати онро ба талабот ва интизориҳо дар рушди салоҳиятҳои шаҳрвандӣ, иҷтимоӣ ва касбии шахсият муайян мекунад” [13,53].

Ба андешаи мо, тавсифи охирини СТ ду нуктаи дигарро ба назар нагирифтааст. Аввалан, имрӯз СТ категорияи фақат педагогӣ нест, он категорияи иҷтимоӣ низ мебошад, зеро таҳсилотро бе ҷомеа тасаввур кардан имконнопазир аст. Сониян, бо вучуди саъю кӯшишҳои зиёд дар самти ҳамгиройии низоми таҳсилот дар миқёси байналмилалӣ, ҳар як кишвар хусусиятҳои миллӣ ва манфиатҳои сиёсии худро дорад ва онро дар низоми таҳсилоти худ таҷассум мекунад. Аз ин рӯ, вобаста ба шароити Тоҷикистон, сифати таҳсилотро чунин тавсиф кардан беҳтар аст:

Сифати таҳсилот – категорияи педагогӣ-иҷтимоие, ки ҳолат ва самарабахшии чараёни таълиму тарбия ва мутобиқати онро ба стандарту барномаҳои таҳсилот ва талаботу ниёзмандиҳои ҷомеа дар самти ташаккул ва рушди салоҳиятмандиҳои шаҳрвандӣ, иҷтимоӣ ва касбии шахсият муайян менамояд.

Масъалаи муҳими дигар дар ин самт нишондиҳандаҳо (меъёрҳо)-и муайянкунандаи СТ аст, яъне бо кадом тарз метавон СТ-ро “чен” кард. Ҷанбаҳои гуногуни ин масъала дар таҳқиқоти олимони гуногуни соҳа, аз

чумла, У. Тейчлер [2; 3] ва таҳқиқоти дастҷамъонаи “Мушкилоти ҷорӣ намудани низоми кредитии таҳсилоти олии касбӣ” [11] баррасӣ шудаанд. Дар ин маврид, маъмулан, омилҳои муайянкунандаи СТ-ро қайд мекунам, ки муҳимтарини онҳо ҳайати устодон (омӯзгорон, профессорон), сатҳи таъминот бо маводи таълимию методӣ, заминаи моддӣ-техникӣ, неруи зеҳнии муассисаи таълимӣ ва худи донишомӯзон (хонандагон, донишҷӯён) мебошанд.

Омилҳои номбурдаро метавон шарҳан омилҳои дохилӣ ё мушаххас (конкретӣ)-и СТ номид. Дар шароити кунунӣ ба назар гирифтани омилҳои берунӣ ё зеҳнӣ (абстрактӣ) низ хеле муҳим аст. Яке аз омилҳои муҳимми берунӣ шаффофияти бозори меҳнат аст. Шаффофияти бозори меҳнат донишҷӯйро барои азхудкунии донишу малакаҳо ҳавасманд месозад, яъне агар хонанда донад ва бовар дошта бошад, ки ба шарофати донишу малакаҳои бадастовардааш (на бо роҳи дигар) ба касбу ихтисоси дӯстдоштааш ноил мегардад, зимни таҳсил саъю кӯшиши бештар ба харҷ медиҳад [1; 4; 6; 7].

Одатан, нишондиҳандаҳои пешрафти хонандагон, яъне баҳоҳое, ки хонандагон аз фанҳои гуногун ба даст меоранд ва онҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ (рейтингҳо, баҳоҳои нимсола ва солона, имтиҳонҳо, ҳуҷҷатҳои хатм ва дипломҳо) сабт меёбанд, ба сифати нишондиҳандаи сифати таълим ба назар гирифта мешавад. Ҳар қадар ки миқдори баҳоҳои хубу аъло бештар бошад, ҳамон қадар сифати таҳсилот дар муассисаи таълимӣ беҳтар доништа мешавад. Ба андешаи мо, чунин тарзи муносибат ба муайян намудани сатҳи донишу сифати таҳсилот кофӣ нест. Ҳеч кас қабл намедиҳад, ки баҳоҳои гузошташуда ҳақиқӣ ва одилонаанд, чунки онҳо характери нисбӣ доранд: мо одат кардаем ба хонандае, ки дар синф нисбат ба дигарон беҳтар бошад, баҳои аъло гузорем. Аълоҳони як мактаб метавонад дар мактаби дигар баробари хубхон ва ё миёнахон бошад. Андешаҳои мо оид ба ин масъала дар китоби “Масъалаҳои мубрами ислоҳоти соҳаи маориф” [7] матраҳ шудаанд, ки муҳимтарини онро ин ҷо меорем.

Хеле муҳим аст, ки ҳуҷҷати расмӣ сатҳи маҳорату салоҳиятҳои мутахассисро пурра инъикос кунад. Баҳои мусбат дар аттестат имрӯз, мутаассифона, чунин маъно надорад, ки хатмкунанда ҳамаи барномаи таълимро азхуд кардааст. Ба ин маънӣ, доштани диплом низ ҳанӯз маънои мутахассиси хуб буданро надорад. Ба андешаи мо, шояд 20%-и баҳоҳои қаноатбахш дар дафтарҳои синфӣ, табелҳои пешрафт, имтиҳонҳо ва аттестатҳо аслан ғайриқаноатбахш бошанд. Ин ҷо омӯзгор гунаҳгор нест, балки низом мукамал нест, чунки барои гирифтани аттестат аз ҳамаи фанҳо баҳои мусбат, ақаллан баҳои қаноатбахш доштан, талаб карда мешавад. Ин чиз омӯзгорон ва маъмурияти муассисаро маҷбур мекунад, ки дуру ба се табдил диҳанд. Чаро мо аз баҳои ғайриқаноатбахш аз ин ё он фан ҳазар мекунем? Чаро фикр намекунем, ки баҳои “ду”-ро маҷбуран ба “се” табдил додан ба онҳое, ки баҳои “се”-яшон ҳақиқист, таъсири сахти равонӣ мерасонад? Магар ман қобилияти азхуд кардани химияро надошта бошам, ин фоча аст? Ҳаргиз! Ин чунин маъно дорад, ки ман қобилияти пизишк шудан надорам, аммо метавонам дар дигар ришта истеъдоди худро нишон додам, дар ҷомеа ҷойи шоистаи худро пайдо кунам. Бояд таъкид кард, ки вазифаи давлат фароҳам овардани дастрасӣ ба таҳсилот барои ҳама, аз ҷумла, таҳсилоти ройгон дар муассисаҳои давлатӣ аст. Аммо давлат уҳдадор нест, ки ҳама

аълохон бошанд, ин табиатан ғайриимкон аст. Аз ин ҷо, агар хоҷем, ки шаҳодатномаи хатм (аттестат) сатҳи ҳақиқии дониши хатмкунандаро инъикос кунад, бояд иҷозат диҳем, ки дар мавридҳои муайян истилоҳи “иштирок кард”-ро ба ҷойи баҳои сеи дурӯғин истифода кунем. Яъне, хонанда дар баробари дигарон дар ин дарсҳо ҳам иштирок кардааст, вале истеъдоди азхуд кардани онро надорад.

Бо дипломи муассисаҳои таҳсилоти олии низ ҳамин ҳолат мушоҳида мешавад. Дар аксар кишварҳо кордеҳон ҳангоми ба кор қабул кардан, дар баробари талаб кардани ҳуҷҷати расмӣ аз ҷониби мутахассис, имтиҳону санҷишҳои иловагӣ ҷорӣ кардаанд, ки ҳадафи он тасдиқи сатҳи донишу салоҳиятҳои мутахассис аст. Яъне, доштани диплом фақат имкони иштирок дар озмунро фароҳам месозад, вале ба таври автоматӣ мутахассисро бо кор таъмин намекунад [7, 17-21].

Бояд гуфт, ки мо мафҳуми “тест”-ро аз аввали ҷорӣ гаштани он дуруст дарк накардем ва ин фаҳмиши нодуруст то имрӯз идома дорад. “Тест” калимаи англисӣ буда, маънои он ҳамон санҷишу имтиҳон аст. Гузашта аз ин, чунин тасаввур кардан, ки шакли тест фақат ҳамонхост, ки аз ҷониби Маркази миллии тестӣ ва ё дар муассисаҳои таълимӣ таҳия мешавад, дуруст нест. Ҳақиқат ин аст, ки анвои гуногуни тестҳо мавҷуд аст, ки онро вобаста ба аломатҳои гуногун ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд:

- аз рӯйи ҳадафу вазифаҳо: иттилоотӣ, ташхисӣ, арзёбии рушд, ҳавасмандкунӣ, хатм (аттестатсионӣ);
- аз рӯйи тартибу низоми таҳия: стандартӣ ва ғайристандартӣ;
- аз рӯйи технологияи гузаронидан: хаттӣ, шифоҳӣ, дар рӯйи коғаз, бо истифода аз дастгоҳи муайян, тестҳои компютерӣ бо истифода аз барномаҳои мушаххас;
- аз рӯйи шакли масъалаҳо: пӯшида (масалан, бо интиҳоби яке аз ҷавобҳо); кушода (бо ҷавобҳои озод); муайян намудани мувофиқат, тартиб;

Тестҳо метавонанд ва бояд супоришу масъалаҳоеро дар бар гиранд, ки барои муайян намудани 1) сатҳи дониш, 2) истифодаи донишҳои бадастомада дар амал ва 3) рушди тафаккур (мантиқӣ) равона шудаанд.

Барои дурусттар муайян намудани сифати таҳсилот дар муассисаи таълимии мушаххас бояд ҳар як омили таъсиррасонии он аз рӯйи меъёрҳо ё нишондиҳандаҳои мушаххас арзёбӣ гардад. Аз байни омилҳои таъсиррасони сифати таҳсилот муайян намудани сатҳи таъминот бо маводи таълимию методӣ ва заминаи моддӣ-техникӣ, ҳамчунин ҳайати омӯзгорон (профессорон) нисбатан осон аст. Масъалаи муҳимтар муайян намудани сифати китоби дарсӣ ва дастурҳои методӣ, сатҳи салоҳияти ҳуди омӯзгорон ва дараҷаи мукаммалии механизми арзёбии салоҳиятҳои хонандагон аст. Ин масъалаҳо бояд дар алоҳидагӣ аз ҷониби мутахассисон таҳлилу таҳқиқ гарданд [4, 21-25].

Ҳоло арзёбии сатҳи омодагии устодон дар ҷараёни ба истилоҳ, аттестатсияи онҳо аз рӯйи нишондиҳандаҳои зерин сурат мегирад: мавҷуд будани ҳуҷҷатҳои хатмӣ оид ба фаъолияти омӯзгорӣ, сатҳи донишдони санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ; татбиқи донишу таҷриба дар вазифаи ишғолнамуда; қобилияти ташкилотчигӣ ва ташаббускорӣ (маъруза дар конференсияву семинарҳо, мақолаҳои методӣ, иштироки шогирдон дар олимпиада ва озмунҳо); иҷрои уҳдадорихои вазифавӣ (пуррагӣ ва сифатнокии

натичаи кори корманд, дараҷаи интизомнокӣ); худтакмилдиҳӣ ва татбиқи технологияи компютерӣ ва иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ; дигар хусусиятҳои инфиродии корманд (донистани забонҳои хориҷӣ, тақмили ихтисос, фаъолияти ҷамъиятӣ ва ғ.).

Бояд гуфт, ки ин ҳанӯз нишондиҳандаи пурраи сатҳи салоҳиятмандии омӯзгор буда наметавонад. Дар муносибати босалоҳият ба таълим ду ҷиҳати ба ҳам тавъами фаъолияти омӯзгор нақши муҳим дорад: мусаллаҳ будани ӯ бо дониши назариявӣ ва сатҳи омодагии касбӣ, аз як тараф ва қобилияту маҳорати интиқоли ин донишу малака ба хонандагон, аз тарафи дигар. Ба ибораи дигар, на ҳар омӯзгоре, ки олим (донанда)-и хуби фанни худ аст, аз маҳорати хуби омӯзгорӣ бархӯрдор буда метавонад.

Ба фаъолияти омӯзгор баҳои ҳақиқиро ҳуди шогирдон дода метавонанд, бинобар ин, ҷалби онҳо ба арзёбии салоҳиятмандии устод амри ноғузир аст. Аз ҷумла, хонандагон низ дар муайян намудани дониши назариявӣ, маҳорати касбӣ, методҳои таълим ва тарзи муошират, дараҷаи шавқоварии дарсҳо, мутобиқати супоришҳои тестӣ ба мазмуну мундариҷаи дарс, ҳамчунин дастрасии омӯзгор барои гирифтани маслиҳатҳо дар соатҳои берун аз кор (аз ҷумла, тавассути интернет) ширкат варзида метавонанд.

Ҳамин тариқ, баланд бардоштаи сифати таълим дар шароити муосир равишҳои навоаронаро низ тақозо мекунад, ки татбиқи онҳо шартӣ ҳатмии таъмини сифати таҳсилот аст.

АДАБИЁТ

1. Bayzoev A. Quality of Higher Education in Republic of Tajikistan. The 13th Annual Central Eurasian Studies Conference, Indiana University, Bloomington, USA, 2006. – p. 12-14
2. Teichler, Ulrich. Internationalization as a challenge for higher education in Europe. Tertiary education and management 5 (1) 23, 1999.
3. Teichler, Ulrich. The changing debate on internationalization of higher education. Higher education 48: 5 – 26, 2004.
4. Байзоев А. Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим. – Душанбе: Донишварон, 2018. – 48 с.
5. Байзоев А. Гузариш ба низоми нави баҳогузори: Афзалият ва нигарониҳо // Маърифати омӯзгор, №11 – 12, 2013.
6. Байзоев А. Инклюзивное образование: передовой опыт и проблемы его внедрения в условиях Таджикистана. – Душанбе, 2016. – 110 с.
7. Байзоев А. Масъалаҳои мубрами ислоҳоти соҳаи маориф. – Душанбе: Сифат, 2021. – 196 с.
8. Байзоев А. Мушкилоти татбиқи низоми кредитии таҳсил // «Таҳқиқоти педагогӣ: Мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» (Маводи конференсияи байналмилалӣ бахшида ба 80-солагии ПРМ), 2014, с. 161-164.
9. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009.
10. Педагогический словарь. – М., 2005.
11. Проблемы введения кредитной системы высшего профессионального образования. – М.: ЦСОП, 2006.

12. Словарь адаптированных терминов и понятий в сфере образования стран СНГ. – М., 2004.
13. Словарь терминов общей и социальной педагогики. – М., 2006.
14. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526.

СИФАТИ ТАҲСИЛОТ ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТӢ: ИМКОНИЯТҲО ВА РОҲҲОИ ИСТИФОДАИ ОНҲО

Дар мақола муҳимтарин ҷанбаҳои сифати таҳсилот дар робита бо татбиқи низоми кредитӣ ва муносибати босалоҳият ба таълим баррасӣ шудаанд. Муаллиф дар асоси таҳлили шарҳу тавзеҳоти мафҳуми “сифати таҳсилот” дар манбаъҳои гуногун шакли нисбатан муфассали онро вобаста ба шароити воқеии низоми таҳсилоти Тоҷикистон пешниҳод мекунад.

Омилҳои таъсиррасон ба сифати таҳсилот аз ҷониби муаллиф шартан ба ду гурӯҳ – дохилӣ (мушаххас) ва берунӣ (зехнӣ, абстрактӣ) ҷудо шудаанд. Ба андешаи муаллиф, шаффофияти бозори меҳнат низ яке аз муҳимтарин омилҳои баланд бардоштани сифати таҳсилот аст, зеро он эътимоди донишҷӯро барои зиндагии шоиста таъмин мекунад.

Масъалаи дигаре, ки дар мақола матраҳ гардидааст, ба муайян кардани сатҳи касбияти омӯзгор вобаста аст. Ҳамзамон бо зикри меъёрҳои мавҷудаи аттестатсияи омӯзгорону устодон, муаллиф бар он андеша аст, ки ба ин қорҷалб кардани донишҷӯён низ хеле муҳим аст, зеро маҳз онҳо метавонанд ҷиҳатҳои мусбат ва манфии омӯзгори худ, аз ҷумла, сатҳи касбият, методҳои таълим, дараҷаи шавқоварии дарс ва ғайраро холисона муайян кунанд.

Калидвожаҳо: низоми маориф, низоми кредитии таълим, сифати таҳсилот, муносибати босалоҳият, метод, аттестатсия, тест, омил.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются важнейшие аспекты качества образования в условиях внедрения кредитной системы и компетентного подхода к обучению. На основе анализа разных интерпретаций и пояснений понятия «качество образования» в различных источниках, автор представляет относительно подробное и объемное объяснение в зависимости от реальных условий системы образования Таджикистана.

Факторы, влияющие на качество образования, условно разделены автором на две группы - внутренние (специфические) и внешние (абстрактные). По мнению автора, прозрачность рынка труда также является одним из важнейших факторов повышения качества образования, поскольку обеспечивает уверенность студента в достойной жизни.

Еще один вопрос, поднятый в статье, связан с определением уровня профессионализма учителей. Упомянув существующие методы и способы аттестации учителей и преподавателей, автор придерживается мнения, что очень важно привлекать к этой работе студентов, поскольку именно они могут объективно определить положительные и отрицательные стороны своего

учителей, включая степень профессионализма, методов обучения и привлекательности уроков.

Ключевые слова: система образования, кредитная система обучения, качество образования, компетентностный подход, метод, аттестация, тест, фактор.

QUALITY OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE CREDIT SYSTEM: OPPORTUNITIES AND WAYS OF THEIR IMPLEMENTATION

The most important aspects of the quality of education in the context of the credit system introduction and competency-based education are considered in this article. Based on the analysis of different interpretations and explanations of the concept of "quality of education" in various sources, the author presents a relatively detailed and voluminous explanation, depending on the actual conditions of the education system in Tajikistan.

The factors influencing the quality of education are conditionally divided by the author into two groups - internal (specific) and external (abstract). According to the author, the transparency of the labor market is also one of the most important factors in improving the quality of education, since it ensures the student's confidence in a decent life.

Another issue raised in the article is related to determining the level of teacher's professionalism. Mentioning the existing methods and ways of instructors' certification, the author noted that it is very important to involve students in this activity, since only they can objectively determine the positive and negative sides of their teacher, including the degree of professionalism, teaching methods and the attractiveness of lessons.

Keywords: education system, credit system of education, quality of education, competence-based approach, method, attestation, test, factor.

Маълумот дар бораи муаллиф: Байзоев Азим – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илми филология, дотсенти кафедраи филологияи Эрон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон.: 907907017. e-mail: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

Сведения об авторе: Байзоев Азим – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры иранской филологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон.: 907907017. e-mail: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

About the author: Bayzoev Azim – Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Associated Professor of Iranian Philology Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue. Tel.: 907907017. e-mail: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РУССКОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ

Абдуллоева Т. М. – к.п.н., доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы ТНУ

Какие пути ведут к развитию речи студентов? Мы знаем, что у студентов недостаёт ни слов, ни форм речи для выражения мыслей. Они не умеют правильно строить предложения, не умеют логически стройно расположить материал. Эти недочёты речи студентов должны быть устранены. А добиться этого можно лишь путём тщательной, постоянной, систематической работы над речью студентов.

Обратимся к изложению системы работы по развитию письменной речи студентов неязыковых вузов.

В этой работе огромное значение имеет образец, который даёт студентам сам преподаватель или который студенты получают из книги. Образцы фраз, образцы планов, образцы сочинений на определённые темы студенты должны получать от преподавателя или из книг. И одним из важнейших звеньев в системе работы по развитию письменной речи в любой области - в области ли работы над словом и предложением, в области ли работы над планом - должен быть анализ образца.

Вторым звеном в работе является подражание образцу. Студентам даётся задание - самим составить план, самим составить сочинение или построить предложения, подобные тем, которые они получили в разобранных образцах. Работа по аналогии, несомненно, должна иметь также большое место в работе по развитию речи.

Третье звено в работе по развитию письменной речи – это самостоятельное творчество студентов, самостоятельное использование ими знаний и навыков по языку в логико-стилистических работах. Это касается и самостоятельного построения предложений, и самостоятельного построения планов сочинений, и составления текстов сочинений. [4, с.211]

Ясно, что после выполнения той или иной самостоятельной работы нужно остановиться вместе со студентами на анализе недостатков, которые они допустили в своих работах, потому что хотя самостоятельная работа студентов весьма часто и предваряется анализом образцов и работами подражательного образца, всё-таки недочёты в студенческих работах будут: все ошибки и недочёты речи предупредить невозможно.

Последующая работа должна развёртываться также с учётом трёх звеньев системы развития речи студентов. Работы могут быть разные в зависимости от того, в каком семестре проводятся занятия. Они могут быть и коллективные, и индивидуальные.

Вопрос о взаимосвязи изложения и сочинения поднимали многие педагоги и методисты. Они говорили, что самостоятельные сочинения, и в частности работа по картинкам, являются своего рода противоядием против шаблонизации мысли, которая вырабатывается у студентов при изложениях. В самом деле, если студенты пишут только одни изложения, то они привыкают

мыслить только чужими мыслями, привыкают говорить только чужими словами. Но в то же время и без изложения рассказов, прочитанных или прослушанных в аудитории, нельзя строить работу по культуре речи студентов: эти рассказы дают образцы речи, они дают нормы словесного выражения мыслей, т. е. такие обороты речи, которыми студенты ещё не владеют. Однако и без сочинений, без изложения собственных мыслей развить письменную речь невозможно. Творческую работу по развитию речи студентов, которая требует от них самостоятельного мышления и самостоятельного оформления мысли, нужно проводить обязательно [3, с. 67].

Таким образом, студенты развивают речь, во-первых, путём собственных усилий в области речи и мысли, а во-вторых, путём усвоения образцов речи и подражания этим образцам.

Если не будет указанной комбинации работы - с одной стороны, изучения и усвоения образцов, заимствований из этих образцов, подражания им и собственного творчества - с другой стороны, то ясно, что работа по развитию речи будет односторонней, однобокой, и полноценного развития своей речи студенты не получат. Несомненно, работа будет более эффективной, если изложения и сочинения, подражание и творчество будут взаимосочетаться.

Некоторые преподаватели, давая студентам для работ по развитию письменной речи интересный, захватывающий материал, совсем не заботятся о последовательности и стройной системе его расположения. Это надо признать ошибкой. Конечно, надо давать для занятий по развитию письменной речи интересный, эмоциональный материал, который захватывал бы и увлекал студентов, возбуждал работу их собственной мысли, но всё же одного интереса недостаточно для того, чтобы развить, у студентов навыки речи. Если студенты под наплывом чувств и мыслей сумеют сказать и писать несколько больше и лучше, чем в том случае, когда у них этих чувств и мыслей нет, то это ещё не значит, что этим можно и ограничиться, что только таким путём они вырабатывают навыки культурной, правильной, выразительной речи.

Кроме возбуждения эмоций, кроме предоставления интересного материала, нужна кропотливая, систематическая работа преподавателя по привитию студентам навыков речи. Нужно проводить работу так, чтобы разные виды упражнений укладывались в стройную систему занятий по развитию речи студентов.

Система работы по развитию письменной речи в известной мере определяется системой грамматических знаний, которые мы даём студентам в начале семестра. Грамматика даёт не только систему работы по орфографии и пунктуации, но и систему работы по развитию речи. Если студенты знакомятся с каким-либо явлением языка, например с простыми нераспространёнными предложениями, то ясно, что эти простые нераспространённые предложения они должны уметь не только записывать со слов преподавателя, но и строить самостоятельно [5, с. 135].

Студенты знакомятся с распространёнными предложениями, затем с предложениями с однородными членами. Здесь опять перед преподавателем встаёт задача не только научить студентов записывать данные им фразы и

разбираться в готовых распространённых предложениях, но и строить такого типа предложения самостоятельно.

Итак, программа до некоторой степени определяет собой и систему работы по развитию письменной и устной речи студентов.

В известной мере система занятий по культуре речи студентов определяется также и программой по чтению: начиная с первого семестра студенты учатся составлять планы прочитанного, рассказывать связно содержание прочитанного подробно или сжато, без изменения плана и лица рассказчика или с изменением и т. д.

Всё это необходимо учитывать при работе по культуре речи студентов.

Но в программе по русскому языку система работы, по развитию речи нашла и своё отдельное отражение в программе, выделен особый раздел «Развитие речи студентов».

В этом разделе предусматривается не только работа над предложением, но и словарная работа, и работа над планом - последовательностью изложения мыслей и вообще работа над связной речью студентов. Эта работа ни в коем случае не укладывается полностью в рамки грамматических занятий и уроков чтения. И ясно, что для проведения чёткой работы по культуре речи студентов нужно построение особой системы занятий, но развитию устной и письменной речи студентов, тесно связанной с чтением и грамматикой.

В чём же сущность системы работы по культуре речи студентов? Как сочетаются в ней четыре раздела работы над речью: содержание речи-мысли, словарная работа, работа над предложением и работа над планом изложения и связной речью вообще? В каком сочетании следуют одно за другим звенья системы: анализ и усвоение образца, подражание образцу и творческая работа?

Прежде всего следует сказать о словарной работе, работе над предложением и работе над планом сочинения. Эти элементы нашей речи хотя и могут в отдельных случаях стать предметом и целью занятий по культуре речи, отдельно от работы над целой, связной речью, но, как правило, упражнения над элементами речи должны проходить на одном и том же виде какой-либо сложной работы - изложении или сочинении; элементы речи должны органически сочетаться в системе работы над связной речью студентов, устной и письменной [4, с. 213].

Даже проводя работы над элементами речи изолированно, преподаватель должен знать, для чего он проводит то или иное упражнение по расширению словаря или по привитию навыка строить предложения. Упражнения должны являться подготовкой к составлению в будущем заранее намеченного преподавателем изложения или сочинения. Преподаватель должен иметь в виду эту главную цель и подчинять ей все работы над словом и предложением как подсобные, предварительные. Допустим, преподаватель наметил написать со студентами сочинение на тему «Флора и фауна Таджикистана». Имея в виду эту работу, преподаватель проводит и соответствующие словарные упражнения, и чтение стихотворений и рассказов, и письмо диктантов, и списывание текстов, и изложения, и работы с картинками, и беседы на темы из личных воспоминаний студентов. Тогда сочинение (устное или письменное) будет подготовлено всей суммой

предшествующих работ, а словарная работа и работа, над предложением будут проводиться не изолированно, не формалистически, - эти виды работы будут подчинены общей цели занятий по культуре речи на данном этапе работы - составлению сочинения на определенную тему.

В этом случае всякая работа будет целенаправленной, определяемой поставленной задачей - подготовиться к сочинению, и все необходимые виды устных и письменных работ по культуре речи студентов найдут своё, определённое место в общей системе занятий по языку: сюда войдут и чтение отрывков текста, и их анализ, и рассказывание о наблюдениях, и беседы по текстам и по картинкам, и запись необходимых для сочинения, но трудных слов, и диктанты по текстам, подготавливающим составление сочинения на выбранную тему, и изложение текстов, написанных мастерами слова. Итог этих работ письменное сочинение.

Преподаватель должен наметить в каждом рейтинге учебного года две трети таких узловых темы и подчинить им всю остальную работу по развитию письменной и устной речи студентов. Конечно, эти темы не должны идти в разрез с тем, о чём студенты будут читать в течение учебного года и что будут наблюдать в жизни природы и окружающей среды. Чем больше будет связи между этими темами сочинений и другими занятиями студентов, тем лучше.

С переходом от одной темы к другой виды устных и письменных работ постепенно усложняются, причём преподаватель обязательно включает речь: содержание речи-мысли, словарная работа, работа над предложением и работа над планом изложения и связной речью вообще? В каком сочетании следуют одно за другим звенья системы: анализ и усвоение образца, подражание образцу и творческая работа?

Прежде всего следует сказать о словарной работе, работе над предложением и работе над планом сочинения. Эти элементы нашей речи хотя и могут в отдельных случаях стать предметом и целью занятий по культуре речи, отдельно от работы над целой, связной речью, но, как правило, упражнения над элементами речи должны проходить на одном и том же виде какой-либо сложной работы - изложении или сочинении; элементы речи должны органически сочетаться в системе работы над связной речью студентов, устной и письменной.[4, с. 215]

Таким образом, даже проводя работы над элементами речи изолированно, преподаватель должен знать, для чего он проводит то или иное упражнение по расширению словаря или по привитию навыка строить предложения. Упражнения студентов должны являться подготовкой к составлению в будущем заранее намеченного преподавателем изложения или сочинения. Преподаватель должен иметь в виду эту главную цель и подчинять ей все работы над словом и предложением как подсобные, предварительные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллоева Т.М. Совершенствование навыков конспектирования на занятиях русского языка. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2022. № 7. С. 142-149.
2. Жинкин Н. И. Психологические основы развития речи. См.: В защиту живого слова/ Н. И. Жинкин. М., 1966, с. 12.

3. Методика преподавания русского языка в школе: учебник для вузов / М. Т. Баранов [и др.]; под ред. М. Т. Баранова. – М.: Академия, 2000.
4. Резодубов П.С. Методика русского языка в начальной школе/ П.С. Резодубов. - М: Учпедгиз, 1956. с. 211-217
5. Текучев, А. В. Методика русского языка средней школе / А. В. Текучев. – М.: Просвещение, 1980.

УСУЛҲОИ ОМЌЗИШИ НУТҚИ ХАТТИИ РУСӢ БА ДОНИШЧЌЌНИ ДОНИШГОҲҲОИ ҒАЙРИЗАБОНӢ ДАР ШАРОИТИ ДУЗАБОНА

Дар мақолаи зерин сухан дар бораи омӯзиш ва инкишофи нутқи хаттӣ дар дарсҳои забони русӣ бо донишчӯёни факултетҳои ғайрифилологӣ дар шароити дузабона меравад. Қайд кардан мумкин аст, ки нутқи хаттӣ як навъ шакли миёнаравии муоширати шифоҳӣ буда, бо хусусиятҳои хосси ҳам тартиби берунӣ ва ҳам ботинӣ хос аст.

Бояд чунин мафҳумҳоро мисли нутқ ва нутқи хаттиро равшан фарқ кардан лозим аст. Дикқати асосӣ ба душвориҳои азхудкунии нутқи хаттӣ вобастагӣ дорад, иштироки бисёр элементҳо дар онҳо ва амалҳои мураккаб ҷалб карда мешавад. Ин унсурҳо нақшҳои гуногун мебозанд. Он намудҳои ғайрихаттӣ нутқ, ки ба дарк (гӯш кардан, хондан) нигаронида шудаанд, бояд нисбат ба намудҳои хаттӣ нутқ, ки ба таҷдид кардан (гуфтор, навиштан) нигаронида шудаанд, зудтар инкишоф меёбанд. Шубҳае нест, ки ҳар як намуди кори хаттӣ бояд бо роҳи иҷрои машқҳои пешакӣ, бештар дахонӣ ва хаттӣ тайёр карда шавад, хусусан агар асар характери мураккаби каммаҳсул ва сермаҳсул (нақли хаттӣ, иншо) дошта бошад.

Калидвожаҳо: система, гуфтугӯ, нутқи хаттӣ, сухан, матн, ҷумла, муошират, машқ, малака, қобилият, ғайрихаттӣ.

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РУССКОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ

В данной статье рассматриваются изучение и развитие русской письменной речи студентов неязыковых вузов в условиях двуязычия на занятиях русского языка. Можно отметить, что письменная речь – это своеобразная опосредованная форма речевого общения, характеризующаяся специфическими особенностями как внешнего порядка, так и внутреннего.

Следует чётко различать такие понятия, как письмо и письменная речь. Главное внимание обращается на трудности усвоения письменной речи, объясняется участием в ней множества элементов, их сложным взаимодействием. Эти элементы играют различную роль. Те виды речевой деятельности, которые направлены на восприятие (слушание, чтение), должны развиваться быстрее, чем виды речевой деятельности, направленные на воспроизведение (говорение, письменная речь). Несомненно и то, что каждый вид письменной работы должен быть подготовлен путём выполнения предварительных, более элементарных устных и письменных упражнений, особенно если работа сложного репродуктивного и продуктивного характера (изложение, сочинение).

Ключевые слова: система, говорение, письменная речь, речь, текст, предложение, общение, упражнение, навыки, умение, деятельность.

SYSTEM OF WORK FOR THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN WRITING SPEECHES OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES IN BILINGUAL CONDITIONS

This article discusses the study and development of written language in the Russian language classes with students of non-philological faculties. It can be noted that written speech is a kind of mediated form of verbal communication, characterized by specific features of both external and internal order.

It is necessary to clearly distinguish between such concepts as writing and written speech. The main attention is drawn to the difficulties of mastering written speech, due to the participation of many elements in it, their complex interaction. These elements play different roles. Those types of speech activity that are aimed at perception (listening, reading) should develop faster than the types of speech activity aimed at reproduction (speaking, writing). There is no doubt that each type of written work should be prepared by performing preliminary, more elementary oral and written exercises, especially if the work is of a complex reproductive and productive nature (exposition, composition).

Keywords: system, speaking, writing, speech, text, sentence, communication, exercise, skills, ability, activity

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоева Тутинисо Менгулоевна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти рус. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, E-mail: abdulloeva.64@mail.ru. Телефон: 988 50 10 13

Сведения об авторе: Абдуллоева Тутинисо Менгулоевна – Таджикский национальный университет, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, E-mail: abdulloeva.64@mail.ru. Телефон: 988 50 10 13

Information about the author: Abdulloeva Tutiniso Menguloevna - Tajik National University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Russian Language and Literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17, E-mail: abdulloeva.64@mail.ru. Phone: 988 50 10 13

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛИЗМА И МЕТАФОР В ГАЗЕЛЯХ ХАФИЗА ШИРАЗИ

Дилрабои О. – ассистент кафедры мировой литературы ТНУ

Творчество классика персидско-таджикской литературы, нашего духовного наставника Ходжи Шамсиддин Хафиза Ширази считается одним из лучших, основу поэзии которого составляют газели, в которых нашли отражение его добрые и прогрессивные мысли. Именно, поэтому у поэта много последователей и поклонников по сей день.

В течение десятилетий и даже столетий любовь к газелям Хафиза становилась традиционной, передавалась из поколения в поколение. Газели Хафиза, как народная песня, сопровождала персидско-таджикский народ на протяжении всей жизни, многогранность газелей Хафиза привлекла самых разнообразных читателей – ученого и простолюдина, мистика и бесшабашного гуляку. Сама форма газели Хафиза, ее афористическая отточенность и лаконичность, сочетание общедоступной образности и лексики с тонким полунамеком, двусмысленностью и многозначностью отдельных слов и выражений, переплетение жизненных, натуралистических и религиозных, философских мотивов делали этот жанр невероятно емким. Каждый находил в нем то, что искал, пропуская часто то, что не затрагивало ни его мыслей, ни эмоций. Музыкальность стихотворного оформления, умноженная на музыкальность мелодического исполнения, делала газель всепроникающей — во все сердца, во все двери, во все щели – и медресе и кабачка, и часовни отшельника и лачуги бедняков [3, с. 73].

Газели, включённые в диван поэта, превосходят друг друга и воспеваются тематическими и душевными словами, с применением особенных художественных приёмов, которые заставляют читателя погрузиться в чарующий мир Востока. Одновременно с чтением стихотворения поэта странное чувство и волнение наполняя читателя заставляют задуматься:

Дар намозам хаами абруи ту бо ёд омад,
Холате рафт, ки мехроб ба фарёд омад.
Аз ман акнун тамаъи сабру дилухуш мадор,
К-он тахаммул, ки ту дидӣ, ҳама бар бод омад.
Перевод Германа Борисовича Плисецкого:
Я вспомнил свод твоих бровей как раз перед намазом,
И застонал, и позабыл я все молитвы разом.
Не жди терпенья от меня и самообладанья:
Исчезла сдержанность моя и помутился разум.

Говоря о содержании газелей Хафиза Ширази необходимо отметить, что его газели напилены жизнью не просто, а некой философской, мистической. Ведь не зря спор касательно главной мысли и посылки в его газелях не утихает по сей день. Как пример мы приведём газель «Гам махур» («Не грусти» или «Не горюй») Эта газель хорошо известна во всем мире. Исследования о ней проводили многие ориенталисты не только из персоязычных стран. Нам хорошо известно, что жизнь поэта была полна различных трагических событий, войн, убийства и грабежей охватили все сословия и заставили народ плакать. Поэт тоже был сыном своего времени, видел своими глазами всю эту суматоху и выпускал болезненный вздох холодного сердца. Он хотел счастливой жизни для людей, хотел мира и справедливости, хотел счастья и победы для своего народа. Все это было мечтой поэта, и что он мог сделать, чтобы как-то утешить свой народ в трудное время? Он хотел помочь каждому однако, его рука была короткой. Он понимал, что единственное чем он может помочь, и тем самым поднять сердца людей – это «глаголом жечь сердца людей» и заверить их, что однажды наступят лучшие времена. Поэтому не беспокойтесь напрасно, не печальтесь сильно:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, гам махӯр.

Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр.
Ай дили ғамдида, ҳолат беҳ шавад, дил бад макун
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр.
Гар баҳори умр бошад, боз бар тахти чаман
Чатри гул бар саркашӣ, ай мурғи хушхон, ғам махӯр.
Даври гардун гар дурӯзе бар муроди мо нарафт,
Доимо яксон набошад ҳоли даврон, ғам махӯр.

Перевод Тимура Варки:

В Ханаан Юсуф вернётся, - сна изгнанье, - не горюй.
В келье скорби трель польётся, роз дыханье, не горюй.
Сердце, что познало горе, не казни, не будь жестоким.
Пусть вернётся ум в порядок. Прочь терзанья! - Не горюй!
Вновь весна луга расстелет для тебя. На троне луга,
Венценосный, под цветами пой с дроздами, не горюй.
Если круг небес, вращаясь, день-другой с тобой не в ногу, -
Он не замер в постоянном состоянье, - не горюй.

В первой строфе он снова обращается к искусству талмех для выражения своих мыслей, вспоминает события и рассказы предшествующих веков, о которых упоминается в «Коране». В «Коране» упоминается о том как братья взяли Юсуфа с собой и из ненависти бросили его в колодец и сказали отцу, что Юсуфа съел волк. Пророк Якуб, огорчённый и убитый горем этой новостью, днём и ночью думает о Юсуфе, плачет и в конце концов становится слепым от горя. Хафиз в своей газели имеет ввиду то же самое и напоминает своим читателям, чтобы они не беспокоились, заблудший Юсуф вернётся в Ханаан и встретит своего отца. Во второй строфе газели он развивает свою идею и упоминает, что, когда Юсуф был удостоен чести посетить своего отца, их хижина гамабад смеется и выглядит как сад. Это высказывание означает, что однажды наша страна будет процветать и цвести, как цветок. Поэтому наберитесь терпения и не переживайте. Во втором стихе та же мысль объясняется по-другому. Сердце, которое познало горе, не казни, не будь жестоким, все будет хорошо, успокой сердце, не грусти. Наконец, в третьей строфе он еще раз подчёркивает, что мир не останется в одном образце, придёт день, когда вы достигнете своего заветного желания и будете благословлены счастьем.

Если мы глубже посмотрим на идею и суть газели «Гам махур» («Не грусти»), мы увидим, что Хафиз Ширази показал идею справедливости и терпения. Верить в хорошее будущее, в счастье, надеяться на это имеет большое значение в этой непростой жизни. В какой-то мере поэт смог согреть их сердца к жизни и направить и дать им надежду на лучшее будущее.

Одним словом, следует подчеркнуть, что вся поэзия Хафиза полна любви и нежности, описания красот природы, мудрых советов, которые помогают становлению цельной и самосознающей личности. Можно смело утверждать, что нет никого, кто не был бы тронут слушанием или чтением стихов Хафиза и не получил бы духовную пользу познакомившись ближе с творчеством классика персидско-таджикской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журден, А. О языке Персидском и словесности / А. Журден / Вестник Европы, 82 часть, № 14, июль 1815. 109 – 120 с.
2. Литературный энциклопедический словарь/ Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева, Редкол.: Л.Г. Андреев, Н.И. Балашов, А.Г. Бочаров и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 73 с.
3. Рахманов, Б. Р. Персидско-таджикская литература в контексте русско-восточных литературных связей первой трети XIX века: диссертация ... доктора филологических наук: 10.01.03 / Рахманов Бахтиёр Рузикулович; [Место защиты: Таджикский национальный университет]. - Душанбе, 2018. - 348 с.
4. Ховзи, Х.А.А. Персидские темы и мотивы в русской литературе первой половины XIX века / Халед Ховзи Абдул Амир / Вестник БДУ. – 2010. – Сер.4. – №1. – 31 – 35 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛИЗМА И МЕТАФОР В ГАЗЕЛЯХ ХАФИЗА ШИРАЗИ

Статья посвящена своеобразию и основным мотивам газелей персидско-таджикского поэта Хафиза Ширази. Диван Хафиза – это искусство, это художество, это прекрасный язык чувств, это особая изысканность и философская глубина, особая колористка и чарующий мир Востока, в который погружается читатель знакомясь с его творчеством. Сила этой поэзии еще и в том, что она уникальна и неповторима по своей сути, форме и видам. В ней особо проявляется то, что соизмеряет внутренний мир, голос сердца, богатство души лирического героя с тем миром, который окружает его и в котором он живет, дышит, творит, мечтает, сомневается, разочаровывается и все же не теряет надежды – верит.

Ключевые слова: Газель, персидско-таджикская литература, Хафиз, Саади.

ИСТИФОДАИ РАМЗУ ИШОРАҶО ДАР ҒАЗАЛҶОИ ҶОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Мақола ба аслият ва ангезаҳои асосии ғазалиёти шоири форсу тоҷик Ҷофиз Шерозӣ бахшида шудааст. Девони Ҷофиз хунараст, забони аҷибӣ эҳсосот аст, он як таҳаввулотӣ хосса ва умқи фалсафӣ, рангубори хосса ва олами мафтункунандаи Шарқ аст, ки хонанда хангоми шиносӣ бо осори ӯ ба он фурӯ меравад. Қувваи ин ашъор низ дар он аст, ки дар моҳият, шакл ва навъҳои худ беназир ва бемисл аст. Махсусан ифшо мекунад, ки олами ботинӣ, садои дил, боигарии руҳи қахрамони лирикӣ бо оламе, ки ӯро ихота кардааст ва дар он зиндагӣ мекунад, нафас мекашад, эҷод мекунад, орзу мекунад, шубҳа мекунад, ноумед асту аммо не умедро гум мекунад — боварӣ дорад.

Калидвожаҳо: ғазал, адабиёти форс-тоҷик, Ҷофиз, Саъдӣ.

THE USE OF SYMBOLISM AND METAPHORS IN THE GHAZELLES OF HAFIZ SHIRAZI

The article is devoted to the originality and main motives of the ghazals of the Persian-Tajik poet Hafiz Shirazi. The divan of Hafiz is art, it is a wonderful language

of feelings, it is a special sophistication and philosophical depth, a special colorist and a charming world of the East, into which the reader is immersed while getting acquainted with his work. The strength of this poetry is also in the fact that it is unique and inimitable in its essence, form and types. It especially manifests that which measures the inner world, the voice of the heart, the richness of the soul of the lyrical hero with the world that surrounds him and in which he lives, breathes, creates, dreams, doubts, is disappointed and still does not lose hope - he believes.

Keywords: Ghazal, Persian-Tajik literature, Hafiz, Saadi.

Сведения об авторе: Дилрабои Одилходжа - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры мировой литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, E-mail: dilyacha1994@list.ru. Телефон: 888870370.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дилрабои Одилхоча- Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи адабиёти ҷаҳон. Адрес: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, E-mail: dilyacha1994@list.ru. Телефон: 888870370.

Information about the author: Dilraboï Odilkhoja - Tajik National University, assistant of the Department of world literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17, E-mail: dilyacha1994@list.ru. Телефон: 888870370

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В РОМАНЕ «УГЛОВАЯ ПАЛАТА» Ф. МУХАММАДИЕВА

Ёрмухамедова М. – докторант PhD. 2-го года обучения ТНУ

Одним из важнейших средств психологического анализа является художественный конфликт. Писатель стремится через коллизии раскрыть социально-обусловленные черты характера того или иного героя. Исследование условий человеческой жизни или выражаясь более определенно, обстоятельств, в которых действуют люди, составляют одну из основных задач художественной литературы.

В таджикской прозе 70 – 80 х гг. 20 века все большую значимость приобретают внутренние конфликты, проявляющиеся в противоречивом характере самих героев. Конфликт служит раскрытию характера героя, в свою очередь, характер героя, его поступки и их психологическая мотивировка способствуют развитию и разрешению конфликта. При этом, в зависимости от изображаемых социальных противоречий, времени действия, как реального, так и исторического, выявляется различие между построением конфликта в романах на историческую и историко-революционную тематику. Новаторский характер таджикской прозы проявился и в поэтике. Кроме трансформации и обновления испытанных временем художественных средств, вызванных к жизни новым содержанием, вниманием к новым аспектам действительность и

духовной деятельности человека, изменившимся коренным образом взаимоотношениям человека с социально– историческими обстоятельствами.

При этом, в зависимости от изображаемых социальных противоречий, времени действия, как реального, так и исторического, выявляется некоторое различие между построением конфликта в романах на историческую и историко – революционную тематику, а также в романах о современной действительности. В этот период таджикские писатели более тщательно и глубоко осваивали историю и поворачиваются к прошлому в плане гуманистическом, делая акцент на духовные ценности, в которых воплотился исторический опыт народа. В этом плане большой интерес представляет роман, Ф. Мухаммадиева "Угловая палата".

Фазлиддин Мухаммадиев - зрелый таджикский писатель. Многие годы он занимался написанием очерков, рассказов и повестей. Затем начал писать романы. «Угловая палата» считается новым открытием современной таджикской прозы. Произведение показывает жизнь таджикского народа, а также рассказывает об обслуживании медицинского персонала. В романе восхваляют достойные успехи советских людей, а также критикуют недостатки и проблемы неправильных людей.

Честные и праведные люди, такие как Насир Аббас, заболевают от недостойного поведения неправедных людей. Таким образом, многие части из жизни народа, сошлись воедино, чтобы сделать произведение прекрасным, и читатель узнает и различает эти части после прочтения романа.

В романе Угловая палата писатель, обращается к одному из основополагающих принципов историзма – исторической памяти. Проблема исторической памяти является важной проблемой любого времени и не теряет актуальности и в современном мире. Это неотъемлемая часть нашей жизни и культуры.

Возьмем, к примеру, образ Ибрагимджана и конфликт, вокруг которого строит писатель сюжет, где основополагающую роль играет историческая память. Движение памяти Ибрагимджана протекает в двух направлениях на уровне личной жизни, так и на уровне культуры и истории. То есть, с одной стороны, действие памяти направлено во внутреннее состояние, глубокие пласты души, на самоанализ, которые не имеют непосредственной связи с течением времени, а с другой оно тяготеет к полноте истории, что по сути своей как бы является чем – то внешним. Ибрагимджан обдумывает свою прошлую жизнь, тесно связывая нравственность человека с историей, с историческими событиями, которые являются составной частью раздумий героя, в процессе познания, порожденного непрерывным анализом собственных действий и поступков, выступает как важнейший фактор поведения и формирования персонажа. Хотя, соотношение этих двух направлений памяти героя не развернуто до уровня глубоких философских и художественных обобщений, следует сказать, что Ф. Мухаммадиев первый вел в таджикскую литературу этот принцип. Писатель исследовал вопрос личности и истории с новых позиций.

Роман «Угловая палата» по своим пространственным измерениям может показаться замкнутым, камерным произведением в котором почти отсутствует резкая смена обстоятельств. Этих обстоятельств словно и нет вообще. Они

были до этого, существовали, развивались, а теперь остановились. Как будто действуют не сами обстоятельства, а их отражение, то, что вызвали и породили они. Движение человеческих характеров, изображенных в романе, происходит намеренно в замедленном действии без взлетов и падений.

Персонажи Ф. Мухаммадиева так или иначе внутренне переосмысливают исторические события, писатель показывает, как каждый шаг выстрадан ими борясь за осуществление своих целей, они находятся в беспристрастном поиске истины, в бесконечном к ней приближении. Ф. Мухаммадиев стремится раскрыть сложные факты и события, обстоятельства, мировоззрение героев, психологически аргументируя каждый образ романа. Писатель показывает, как каждый шаг выстрадан ими, в борьбе за осуществление своих целей, они находятся в постоянном поиске истины и справедливости. Каждое их достижение приближает что-то новое во всей их жизни, высвечивает до поры скрытые стороны из прошлого, сулит будущее. Но каким бы тонким и индивидуализированным не был порой психологический анализ, как правило, он открывает социальную обусловленность, нередко весьма опосредованную внутренней жизнью человека.

Художественный психологизм, являющийся конкретным выражением принципа историзма, демонстрирует в романе большие возможности исследования мира и человека. Основным структурообразующим фактором повествования в романе "Угловая палата" предстают таким образом, история характеров и судеб героев, что свидетельствует о ее принадлежности к социально-психологическому роману.

Если в историческом и историках – революционном произведениях Дж. Икрами, Р. Джалиля, например, эпический размах достигается широтой пространственного и временного охвата действительность, как это было в классической традиции скажем, в Шахнаме, то в романе Ф. Мухаммадиева это выражается в широте мысли героя. Взаимопроникновение истории и современности, открывает новые возможности для постижения бытия человека, для раскрытия преемственности поколений и эпох, прочной исторической взаимосвязи народа (2, с.49).

Другой особенностью обрисовки характеров героев в романе Ф. Мухаммадиева является постепенное стремление писателя вникнуть во внутренний мир героя, показать движение его мыслей и чувств и как следствие смещение акцентов с внешних конфликтов на внутренние, нравственно-психологические. Своеобразие конфликта в романе "Угловая палата" определяется тенденцией всестороннего подхода исследования социально-экономических и духовных проблем общества, к анализу морально – нравственных издержек, проявившихся в процессе социальных изменений, происходящих в нашей действительность.

Характерезуя творчество Ф.Мухаммадиева, С.Баруздин пишет: «Проза Мухаммадиева только внешне не громка. Глубина её в бесстрастно изменяющейся жизни, в развитии характера людей - от самых простых до постоянно усложняющихся, в борьбе негативного и позитивного в каждом человеке. И последнее у писателя не однозначно, как мы к тому привыкли по

многим литературным произведениям. Далеко не всегда у Мухаммадиева действие развивается от зла к добру и не всегда добро побеждает» [1, 45].

Ф. Мухаммадиев отличается собственным стилем, своеобразным видением и отражением действительность. Вместе с тем следует отметить, что всё, созданное им построено не на голом месте. Писатель мастерски использует средства выражения таджикского языка, создавая при этом свои. Ф. Мухаммадиев в романе «Угловая палата» показывает уровень познания жизни, мира, человечества, зло и доброту жизни.

Причина его творческого успеха и большая литературная популярность заключается в его гуманности. Он в своих рассказах пишет о настоящих и простых людях, подобно Носиру Аббосу, дяди Ахрора и Аишахале. Он обращает особое внимание на их внутренний мир, мышление, мнение на моральное сознание. Большинство известных и опытные литераторы и переводчики обращали свое внимание на произведения и сочинения Ф. Мухаммадиева, так как он владел тонким изящным литературным мастерством при раскрытии характера своих героев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баруздин С.Н. Переводная школа. / С.Н. Баруздин. - М.: Наука, 1998. - 453 с.
2. Бархударов, Л. С. Язык и перевод [Текст]: Вопросы общей и частной теории переводов. - Москва: Междунар. отношения, 1975. - 239 с.
3. Бархударов, Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) [Текст] / Л. С. Бархударов. - М.: Междунар. отношения, 1975. - 240с.
4. Мухаммадиев, Ф.А. Угловая палата [Текст]: перевод А.Шокало, 1989г, 368стр.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАҲЛИЛИ ПСИХОЛОГИИ РОМАНИ Ф. МУҲАММАДИЕВ «ПАЛАТАИ КУНЧАКӢ»

Дар мақола дар бораи хусусиятҳои таҳлили психологии романи Фазлиддин Мухаммадиев «Палатаи кунҷакӣ»- сухан меравад. Романи «Палатаи кунҷакӣ» бозёфти нави насри муосири тоҷик ба ҳисоб рафта, дар асар рӯзгори ҳалқи тоҷик, дараҷаи илму маърифат, одамгарӣ, бадию неқӣ нишон дода шудааст. Ф. Мухаммадиев ба олами ботинии қаҳрамонҳо, тафаккур, ва ба ахлоқу шуури онҳо диққати махсус медиҳад. Хусусияти низоъро дар романи «Палатаи кунҷакӣ» омӯзиши проблемаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва маънавии ҷамъият муайян мекунад.

Калидвожаҳо: таҳлили психологӣ, наср, тамоюл, дониш, шуури ахлоқӣ, проблема, роман, низоъ, принцип.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В РОМАНЕ УГЛОВАЯ ПАЛАТА Ф. МУҲАММАДИЕВА

В статье говорится, об особенностях психологического анализа в романе "Угловая палата" Фазлиддина Мухаммадиева. Роман «Угловая палата», считается новым открытием современной таджикской прозы, который,

показывает жизнь таджикского народа, уровень познания жизни, мира, человечества, зло и доброту. Он обращает особое внимание на внутренний мир героев, их мышление, мнение на моральное сознание. Своеобразие конфликта в романе "Угловая палата" определяется тенденцией всестороннего подхода исследования социально –экономических и духовных проблем общества.

Ключевые слова: психологический анализ, проза, тенденция, познания, моральное сознание, проблема, роман, конфликт, принцип.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS CHARACTERISTICS OF ROMANE "CORNER CHAMBER" F. MUHAMMADIEV

The article talks about the features of psychological analysis in the novel "The Corner Chamber" by Fazliddin Muhammadiev. The novel "The Corner Chamber" is considered a new discovery of modern Tajik prose, which shows the life of the Tajik people, the level of knowledge of life, the world, humanity, evil and kindness. He pays special attention to the inner world of the heroes, their thinking, opinions on moral consciousness. The originality of the conflict in the novel "The Corner Chamber" is determined by the tendency of a comprehensive approach to the study of socio-economic and spiritual problems of society

Keywords: psychological analysis, prose, trend, knowledge, moral consciousness, problem, novel, conflict, principle.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёрмухамедова Мадина Азалшоевна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти соли дуҷуми кафедраи адабиёти ҷаҳон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, 734025, E-mail: ermuhamedovam18@gmail.com. Телефон: 992005111022

Сведения об авторе: Ёрмухамедова Мадина Азалшоевна - докторант PhD 2-го года обучения кафедры мировой литературы Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17, E-mail: ermuhamedovam18@gmail.com. Телефон: 992005111022

Information about the author: Yormuhamedova Madina Azalshoevna, Ph.D., 2nd year of study at the Department of World Literature, Tajik National University. Address: Tajikistan, 734025, Dushanbe city, Rudaki avenue 17, E-mail: ermuhamedovam18@gmail.com. Phone: 992005111022

ГЛАГОЛЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ РЕЧЬ ПО ТЕМПУ РЕЧИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Гарибова М. А. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры русского языка для нефилологических факультетов ТНУ

Интерес разных исследователей к глаголам речи говорит об актуальности анализируемого материала. За последние полвека ученые не раз обращались к анализу данной группы слов. Глаголы речи изучались в диахронии, в историко-сопоставительном аспекте, в сопоставительной лингвистике, анализировались их синтаксические и функциональные свойства

и т.д. Такое повышенное внимание объясняется коммуникативной значимостью глаголов речи, их многочисленностью и широкой употребительностью.

В настоящее время важным является обобщение накопленных наблюдений над особенностями семантики анализируемых глаголов, изучение их значений на основе комплексного подхода, учитывающего взаимозависимость парадигматических и синтагматических свойств слова.

Для любого системного лексического объединения семантическая характеристика связана с выделением семантических компонентов, или сем, составляющих основное значение лексемы.

ЛСГ включает, как правило, большое количество единиц. Дать детальную подробную характеристику каждой лексеме, учитывая разные стороны ее значения и системные связи, в рамках одной работы очень сложно.

Как правило, при системном подходе к анализу лексики исследователи абстрагируются от стилистических характеристик слова. В то же время сумму выделенных в процессе анализа семантических компонентов нельзя назвать лексическим значением. Лексическое значение всегда нечто большее, чем отмеченный набор сем.

При сложившейся традиции стилистически маркированные лексемы относят к периферии лексического объединения. Они имеют сложную и богатую семантическую структуру, но остаются за рамками детального изучения. В данной работе исследование проводится с учетом семантического системного анализа и стилистической дифференциации лексики. Как правило, стилистически маркированные слова в своем значении имеют дополнительные семантические компоненты, которые необходимо эксплицировать при толковании слова.

Стилистическая маркированность часто связана с тем, что слово обозначает особую социальную сторону реальной действительности.

Первоочередной задачей лексикологического исследования является установление различных видов системных отношений, существующих внутри этих групп. Наиболее плодотворным представляется объединение в одном исследовании анализа как парадигматических, так и синтагматических отношений, что способно представить в полном объеме семантическую структуру отдельных лексических единиц.

Такой многоаспектный тип анализа лексики становится необходимым при исследовании глагола, что обусловлено его особой конструктивной ролью и множественностью связей в предложении, а также подвижностью границ глагольной семантики. Эта интуитивно ощущаемая особенность глагола связана с тем, что он, как правило, выступает в функции предиката, то есть концентрирует в себе то, что является специфическим для той или иной ситуации. В силу того, что от модуса предикации напрямую зависит конкретное содержание отдельного слова и/или высказывания, предикаты оказываются более чувствительными к своему окружению, чем лексика, выступающая в позициях их актантов, имеющих более константные, как бы "готовые" значения. Представляется, что именно на примере глагола, и шире - лексики, выступающей в предикативной функции, многоаспектный анализ

семантики позволяет обнаружить и представить связи между компонентами высказывания, которые в словарных значениях лексем оказываются снятыми.

Речевая деятельность – это сложный, многоаспектный и динамичный процесс человеческой деятельности. По Л. В. Щербе, это один из трех аспектов языка наряду с психологической «речевой организацией» и «языковой системой»; «языковой материал», включающий сумму отдельных актов понимания и говорения [Щерба 1974: 89].

Выделяется несколько видов речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение и письмо [ЛЭС 1990: 412].

Такой многоаспектный тип анализа лексики становится необходимым при исследовании глагола, что обусловлено его особой конструктивной ролью и множественностью связей в предложении, а также подвижностью границ глагольной семантики. Эта интуитивно ощущаемая особенность глагола связана с тем, что он, как правило, выступает в функции предиката, то есть концентрирует в себе то, что является специфическим для той или иной ситуации. В силу того, что от модуса предикации напрямую зависит конкретное содержание отдельного слова и/или высказывания, предикаты оказываются более чувствительными к своему окружению, чем лексика, выступающая в позициях их актантов, имеющих более константные, как бы "готовые" значения. Представляется, что именно на примере глагола, и шире - лексики, выступающей в предикативной функции, многоаспектный анализ семантики позволяет обнаружить и представить связи между компонентами высказывания, которые в словарных значениях лексем оказываются снятыми.

Речевая деятельность – это сложный, многоаспектный и динамичный процесс человеческой деятельности. По Л. В. Щербе, это один из трех аспектов языка наряду с психологической «речевой организацией» и «языковой системой»; «языковой материал», включающий сумму отдельных актов понимания и говорения [Щерба 1974: 89].

Выделяется несколько видов речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение и письмо [ЛЭС 1990: 412].

Н.С. Болотнова описывает «глаголы говорения простой семантической, структуры (типа сказать, говорить, ответить) и глаголы сложной семантической структуры, относящиеся к ярким характерологическим средствам (типа буркнуть, бубнить, ворчать)» [Болотнова 1986: 54].

А. Межъязыковые сходства. Между следующими глаголами в сопоставляемых языках наблюдается сходство: барабанить, сыпать 5. разг перен. разг, частить 2. - бидиррос задан; диктовать- дикта кардан; имло кардан петь хондан, сурудан (ғазалхонӣ, таронасароӣ, нағмасароӣ) кардан; подпеть - чӯр шудан, хамовоз шудан; тарактеть –лаккидан.

Б. Межъязыковые различия. Русским глаголам, характеризующим речь по темпу речи, в таджикском языке соответствуют следующие виды конструкций:

– простая конструкция: глагол + наречие образа действия: выпалить перен. - фавран гуфтан; ронять 4. что перен. (произносить небрежно) - чаккӣ-чаккӣ (бепарвоёна) гап задан.

– простая конструкция: глагол + дееприч. прош.вр.: отбарабанить перен. разг бидиррос зада гуфтан; протянуть- (произнести протяжно) мад кашида (хоида-хоида) гуфтан.

– сложная конструкция: глагол + сущ.-ое, оформленное послелогом –РО + возвратное мест.-ие + дееприч. прош. вр: распеть 2. разг. суруда-суруда овози худро пухта кардан.

В. Использование комбинированного приёма. В передаче русских глаголов, характеризующих речь по темпу речи, в РТС нами отмечены следующие виды комбинированного приёма:

Таблица 1.

№	Виды комбинированного приёма	Русский глагол	ПРИМЕРЫ	
			Сходства	Различия
1.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия	Напеть/напеть	а) хондан, сурудан, сароидан, замзама кардан	б) оҳистакак тараннум кардан
2.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + сущ.-ое, неоформленное послелогом –РО	Распеть муз	а) сурудан, ҳофизӣ кардан	б) ашӯла хондан
3.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия	Тараторить разг	а) бидир-бидир кардан, бидиррос задан	б) тез-тез гап задан
4.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия/ дееприч. прош. вр	Тянуть б. что	мад кашидан	якта-якта (мад кашида) гуфтан
5.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия	Частить 2	а) бидиррос задан	б) бошитоб гап задан, тез-тез гап задан

Глаголы, характеризующие речь с точки зрения произношения. Всем 9 русским глаголам, характеризующим речь с точки зрения произношения, в таджикском языке соответствуют конструкции, т.е. данная семантическая подгруппа глаголов речи отсутствует в таджикском языке. Нами отмечены следующие типы конструкции:

1. Простая конструкция: глагол + дееприч. прош.вр.: гнусавить разг. - манқа-манқа гап задан; шепелявить- шаф-шаф карда гап задан.

2. Простая конструкция: глагол + сущ.-ое с предлогом БО + сущ.-ое: сюсюкать -бо нӯги забон гап задан.

3. Сложная конструкция: глагол + дееприч. прош.вр. + межд. окать - «о-о» гуфта гап задан.

4. Варианты: а) простая конструкция: глагол + наречие образа действия; б) описательный перевод: а) грассировать а. сақав-сақав гап задан; б. (овози «р» ро сахеҳ талаффуз карда натавонистан); картавить - а) сақав-сақавгапзадан; б) (овозҳои «р» ё «л»-ро дуруст талаффуз карда натавонистан).

5. Варианты: а) простая конструкция: глагол + междометие; б) описательный перевод: а) акать -«а» гуфтан; б. описание (дар ҳичоҳои бе зада ба ҷойи ҳарфи «о» «а» талаффуз кардан, мас: «вода»-ро «вада» гуфтан).

6. Варианты: а) глагол + дееприч. прош.вр.; б) сложная конструкция: глагол + сущ.-ое + сущ.-ое, в) сложная конструкция: глагол + дееприч. прош.вр + сущ.-ое: заикаться - а) сақав шуда мондан; б) лакнати забон доштан; в) забон гирифта гап задан.

Глаголы, характеризующие речь с точки зрения грубости.

А. Межъязыковые сходства. В передаче следующих русских глаголов на таджикский язык наблюдается сходство: выразаться прост. ҳақорат кардан, дашном додан; загнуть/загибать перен. прост. муҳобот (муболиға) кардан; ҳамить/наҳамить прост. дағалӣкардан.

Б. Межъязыковые различия. В передаче русских глаголов, характеризующих речь с точки зрения грубости, на таджикский язык случаями различия наблюдаются следующие типы конструкций:

1. Изафетная конструкция: материться прост. дашноми сахт додан, ҳақорати қабех кардан.

2. Описательный перевод: чертыхаться разг. калимаи «шайтон»-ро бо дашном омехтан; тыкать прост. - «ту-ту» гуфтан.

3. Конструкция, состоящая из глагола + сущ.-ое с предлогом МИЁНИ: обрезать перен. разг. миёни гапи касеро буридан.

В. Использование комбинированного приёма. Русские глаголы, характеризующие речь с точки зрения грубости, передаются на таджикский язык комбинированным переводом, состоящим: а) из глагола; б) из конструкции:

Таблица 1.

№	Виды комбинированного приёма	Русский глагол	Таджикские варианты	
			Сходства	Различия
1	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия	Выругаться	а)ҳақорат (нафрин) кардан, дашном додан	б)носазо гуфтан
2.	а)глагол; б) изафетная конструкция	грубить/нагрубить	а)дағалӣ кардан, бадмуомилаги кардан, зиштгӯӣ кардан	б)гапи дурушт задан
		дерзить/надерзить разг.	а)густохӣ кардан	б)гапи дағал задан

3.	а) глагол; б) простая конструкция: глагол + наречие образа действия; в) изафетная конструкция; г) сложная конструкция: глагол+ сущ.-ое + прил.-ое	сквернословить	а)баддаҳанӣ (ҳакорат) кардан	б)носазо гуфтан, в)гапҳои ганда задан, г) алфози қабех гуфтан
----	---	----------------	------------------------------	---

Перейдем к анализу примеров из художественной литературы.

Глагол кричать является в этой группе самым простым по семантической структуре и нейтральным по своему употреблению, он имеет значение «громко говорить, громким голосом сообщать что-либо, о чем-либо» [БАС, т.5, ст. 1670] и на таджикский язык передается:

а) глаголами: ...кричал на отца Виктора. Ф.с., 45 - ...фарёд карду ба падари Виктор; Кричал на солдат (Т., с.190) - ...ба солдатҳо ...дод мезад. (С.209); Как понимать! – сердито крикнул отец (Т., с.312) - – Чӣ хел фаҳмидан даркор! – князь бо хашм бонг зад (Махмудӣ с.337)

б) простыми конструкциями: ...кричал Васька Денисов Т., с.193 - ...гӯён дод мезад Васка Денисов. С. 212;- Ну, как же не дура!- крикнул князь. (Толстой 1973:123); Ту майна надорӣ! – -гӯён фарёд кард. (Махмудӣ С.140):...вдруг крикнулон (Толстой 1973:49) - ...гуфта якбора фарёд кардӯ. (Толстой 1973:63); ...сердито закричал он... (Толстой 1973: 200) - ...гуфта бо қаҳрбонгзад...(Толстой 1973:220). Некогда! – крикнул он на Лаврушку... (Толстой 1973:179) - ...фарёд карда гуфт: - вақтнадорам. (Толстой 1981:197); ...сердито не по-русски кричал что-то. (Толстой 1983:369) - ...ба забони ғайрирусӣ хашмигона фарёдкунон чизе гуфт. (Толстой 1983:397); - Вы какой дивизии? – кричал, подъезжая, адъютант. (Толстой 1983:369 – Шумо аз кадом дивизия? - фарёдкунон пурсид як адъютант наздик омада. (Толстой 1981:196).

Глагол кричать является доминантой синонимического ряда орать, вопить, реветь, горланить, горлопанить, надрывать, надсаживаться. Указанные лексические единицы употребляются преимущественно в разговорной речи и характеризуются наличием усилительного значения.

Так, лексико-семантический вариант орать обозначает не просто кричать, а «громко кричать» [БАС 1984:998]; выражая эмоциональное состояние человека. Это слово употребляется с неодобрительным оттенком в речи. В таджикском языке ему соответствует глагол дод задан: Тут орать нечего! - повисил и Григорий голос...

- Ин чо хочати додзадан нест! – низ овозашро баланд карда гуфт Григорий.

Глаголы вопить, реветь усиливают значение лексических единиц кричать, орать и в словаре определяются как «громко, неистово кричать» [МАС, т.1, с.211; МАС, т.3, ст.691]; вопить имеет дополниТелефонную сему «протяжность» крика и на таджикский язык передаются:

а) глаголами : Крутогоров секунду смотрел на него, повернув бычью потную шею, - завопил, покрывая гром стрельбы. Ш.Т.Д. - Крутогоров гардани мисли гардани барзагов ғафси арақкардаи худро гардонда, дақиқае ба вай нигоҳ кард, - ғурриши тирпаррониро пахшкунон наъра кашид. (Толстой 1957:242); Ты что - на смех нас поднимаешь? – вопилу него под ухом старик Кашулин. Ш.Т.Д. (Толстой 1957:166); Чӣ, моро мазох медихӣ, магар? – дар таги гӯши вай уллос мекашид пирамард Кашулин. (Толстой 1957:380).

б) конструкциями: ...завопила Любка какому-то мальчишке ... –ба кадом як писарбача...фарёд зада гуфт Любка. (Толстой 1978:26). - Дьявол слепой!.. Не видишь?! Повылазило тебе? - надсадно ревел оттуда чей-то насмерть перепуганный голос. - Шайтони кӯр!.. намебинӣ!.. Оҳиста хай мекардӣ, мемурдӣ-мӣ? –гӯён кадом яккаси мурданивор тарсидае аз кучое бо овози хиррии ҳаросон наъра мекашид. [Толстой 1978: 283].

Лексические единицы горланитъи горлопанитъиспользуются в просторечии и имеют дополнительный компонент – кричать «во все горло, слишком громко»: У нас теперь по хутору кавалеров этих - как воробьев в хворосте! - горланил вслед ему Шамиль. (Шоохов 1978:1,32) -Ҳозир дар хутори мо ин салибдорҳо дар болои шох тӯда гунчишқҳо мерехтагӣ барин ҳадду ҳисоб надоранд! –гӯён бо овози баланд дод мезад аз қафои ӯ Шамиль. (Шолохов 1978:76); Вот к атаману тебя зараз!.. - горланила она, махая руками. (Шолохов 1978:130)- Ана ман худи ҳозир туро ба пеши атаман кашола кунам, - дастҳояшро чунбонда-чунбонда гулӯ дарронда гуфт занак. (Толстой 1991:298).

Значение глагола надрыватьсѧ БТС фиксирует как «кричать изо всех сил» [БТС, с. 579]. В значении этих глаголов подчеркивается; что действие совершается со значительными усилиями. На таджикский язык передаются конструкцией, состоящей из глагола дод задан + ФЕ: Братцы! - надрывался Манжулов, стараясь перекричать тысячу глоток. (Шолохов 1978: 40) - Бародарҳо! –овози аз ҳазор даҳон як бора барояндаро пахш карданӣ шуда гулӯ дарронда дод мезад Манжулов. (Шолохов 1978:97) Глаголу воскликнуть присущ другой оттенок значения — «говорить громко с чувством, волнением».

На таджикский язык передаются глаголами: ...воскликнул Степа. Ф., (Шолохов 1978:171) - ...хитоб кард Стёпа (Шолохов 1978:261); ...воскликнул Олег блестящими глазами. Ф., с.387 - ...бо чашмони дурахшон фарёд зад Олег (Шолохов 1978:(158; ...воскликнул ласково Стаценко. Ф., (Шолохов 1978:418) - ... бо оҳанги меҳрубонае фарёд кард Стасенко (Шолохов 1978:209).

Глаголы зыкнуть, гаркнуть, рявкнуть, помимо семы «громко», характеризуются наличием таких компонентов, как «резкость», «отрывистость» и «грубость» речи соответственно. Эти лексико-семантические варианты используются в просторечном употреблении:

На таджикский язык передаются:

а) глаголами: Будто раскалывая полено, махнул руками, гаркнул: - Не пойдем! (Шолохов 1978:79) -Мисли ин ки ғулаеро дукафон мекарда бошад, дастҳояшро ба ҳаво бардошт, наъра зад:- Намеравем! (Шолохов 1978:183);

б) конструкциями: 71. - Здорово, служивый! Пантелей Прокофич, Магарыч станови! - гаркнул Христоня. [Шолохов 1978:133] - Салом, аскарӣ! Пантелей Прокофич, ширинкомаамонро барор! –бонг зад боовози ғафсаш Христоня. (Шолохов 1978:306)

Глаголы голосить, верезжать характеризуются следующими признаками – «очень громко» и «пронзительно» кричать. Эти лексические единицы объединяются принадлежностью к одинаковой стилистической сфере: они используются в просторечном употреблении и передаются на таджикский язык глаголами: По дощатому полу безжалостно цокотали каблуки казенных сапог, кто-то дурным голосом вякал, голосил. (Шолохов 1978:,42] – Раққосон пошнаҳои мӯзаҳои аскарӣро беамон ба рӯи тахта фарши вагон мекуфтанд, касе бо овози гӯшхарош чиррос мекашид. (Шолохов 1978:101).

Что касается лексико-семантического варианта греметь, то он выступает в значении «говорить громким, возбужденным голосом, с жаром и гневом» [БТС, с.227] и имеет разговорное употребление и передается на таджикский язык глаголами: 78. - Даем!.. Го-го-го-го! – гремел Хвильчко, поворачивая к нему напуганное и счастливое лицо. (Шолохов 1978:.1, 105) - Зада истодаем!.. Ҳо-ҳо-ҳо!.. –чеҳраи ҳаросон ва шодони худро ба тарафи ӯ гардонда наъра мекашид Хвильчко. (Шолохов 1978:241);

Особую подгруппу составляют лексические единицы, которые объединяются значением «говорить тихо». Они, соответственно, могут выступать в качестве антонимов к глаголам со значением «говорить громко»: шептать, мурлыкать, журчать, ворковать.

Глагол шептать имеет самое общее значение и употребляется широко по сравнению с другими глаголами этой подгруппы. Он обозначает «говорить очень тихо, шепотом» [БТС, с.1495] и передается на таджикский язык:

а) глаголами: 54. Он отвернулся к стене, прошептал: - Стыдно им... Мерзавцы! (Шолохов 1978:3,141) -Бунчук рӯяшробатарафидеворгардонд, пичирросзад:- Айб ба онҳо...Нобакорҳо! (Шолохов1978:323).

б) конструкциями: - Ты не папанька, - прошептал мальчуган. [Ш, ч.3, 131] - Ту ба мо дада нестӣ, - пичиррос зада гуфт писарча. (Шолохов 1978:301);

- Ни слова о Керенском!.. - заливаясь смертельной бледностью, громко прошептал Листницкий. (Шолохов 1978:3, 49] - Номи Керенскийро ба забон нагиред!.. – бо пичирроси баланд гуфт. Листнитский, ки рангаш мурданिवор сафед канда буд. (Шолохов 1978:115); прошептал про себя Ростов ... (Толстой 1991:1,203) - пичирросзанон гуфт худ ба худ Ростов (223); Соня шепталачто-то (Толстой 1991:161) — Соня пичир-пичиркунон чизе мегуфт (76); Княжна ... прошептала (Толстой 1991:114)- Княздухтар ... бо овози паст гуфт (Толстой 1991:131); ...прошептал слуга (Толстой 1991:, 1, 113)- хизматгор бо овози пичирросӣ гуфт (Толстой 1991:131); Ближе, ближе! - шептала она (Толстой 1991:62). Пештар, пештарбиёед! –гуфто хиста ӯ (Толстой 1991:78).

Если глаголу шептать в РТС соответствуют 1 глагол – пичиррос задан и 2 конструкции – охистекак гуфтан; пинҳонӣ гуфтан, то в переводах художественных произведений – 1глагол: пичиррос задан и 7 конструкций: пичиррос зада гуфтан; бо пичиррос гуфтан; пичирросзанон гуфтан; пичир-пичиркунон гуфтан; бо овози паст гуфтан; бо овози пичирросӣ гуфтан; охиста гуфтан.

Русские глаголы, характеризующие высоту звуков речи, чаще всего передаются на таджикский язык простыми или сложными глагольными конструкциями: злобно зашипел Лопахи ... бо чаҳл пичирросзанон гуфт Лопахин. С.113 -30. - Но-о-о-о... - как задущенный, захрипел Подтелков, кидая

руку на эфес шашки. (Шолохов 1978:127) - Хай-хай... -хафа шудаистодагӣ барин хирросзанон гуфт Подтелков ва даст ба қабзаи шофаш бурд. (Шолохов 1978:292) ...злобно прохрипел старик. Хиррос зад мӯйсафед ғазаболудона; - Второе, - пропищал он. (Толстой1978: 246 – Дуюм, - гуфт бо овози чирросӣ (Толстой 1978:268); Революция в опасности, а им - смешки! - басилон, размахивая кувалдистым кулаком. [Шолохов 1978:102] -Револютсия дар хатару кори онҳо хандаю бозӣ! –мушти путкмонанди худро бардошта бо овози ғафсаш мегуфт вай. (Шолохов 1978:236); - Знаем мы эту шерсть! - басил третий. [Шолохов 178:123] -- Мо инҳоро нағз медонем! –боовози ғафс мегуфт сеюмӣ. [Шолохов 1978:281); - Врешь, не успеет! - прохрипел Лопахин ... (Шолохов 1978:23) – Дурӯғ мегӯӣ, фурсаташ намерасад! - бо овози хиррӣ гуфт Лопахин... (Шолохов 1978:87. - Брось! - обидчиво гудел Подтелков, кладя на плечи соседа свои большие горячие ладони: - Не в этом дело... (Шолохов 1978:85] - Мон! – кафҳои пахну гарми дастонашро ба болои кифтҳои ҳампахлӯяш гузошта малулона ғуввос мезад Подтелков бо овози ғафси худ (Шолохов 1978:423).

Только в двух случаях русским глаголам гудеть и захрипеть в таджикском языке соответствуют глаголы: В ответ ему негодующе гудел продавец, размахивая сомнительно массивной золотой цепкой. (Шолохов 1978:100] - Дар ҷавоби вай фурӯшанда занҷири тиллоӣ худро, ки аз ҳад зиёд ғафс буда, касро ба шубҳа меандохт, чунбонда-чунбонда боғазаб ғур-ғур мекард. (Шолохов 1978:230); Он прыгнул на середину круга, отчаянно взмахнул руками, обрывая на воротах рубахи пуговицы, захрипел, задергался, пенясь бешеной слюной. (Шолохов 1978:70) - Ў ба як хез худро ба миёнҷойи давра гирифт, бо ҷӯшу хурӯш ду дасташро ба ҳаво бардошт, тугмаҳои гиребони куртаашро канда-канда, печу тоб хӯрда, аз даҳонаш кафк парронда, хирросзад. (Шолохов 1978:163).

Для русского глагола бормотать характерна дополнительная сема «тихо», на таджикский язык передается в основном конструкциями: 20. А через минуту Беликов, переходя с фельдфебелем на левое крыло роты, бормотал: - ...Прохвосты, чуют! Ш.Т.Д.1, (Шолохов 1978:15 - Баъд аз як дақиқа Беликов бо ҳамроҳии фелдфебел ба тарафи чапиро тагузашта истода, ғур-ғуркунон мегуфт... (Шолохов 1978:38); ...он бормотал что-то Т, (Шолохов 1978:262 - ғурунг-ғурунг чизе гуфтан гирифт (Шолохов 1978:285);... Лопахин ...пробормотал... (Шолохов 1978:45). Лопахин ...зери лаб ғурунг-ғурунг кард. С.35- Что это ты, комбайнер, бормочешь... (Шолохов 1978:45). - Комбайнчӣ, ба ту ҷӣ шудааст, ки зери лаб ғур-ғур мекунӣ? (Шолохов 1978:54);

Для глагола бурчать свойственны дополнительные семы «раздраженно», «сердито».

На таджикский язык передается:

- а) глаголами: 22. - Я говорю... - глухо бурчал Григорий, - что ничего я не понимаю... Ш., Т.Д., 1 (Шолохов 1978:95) - Ман мегӯям... - ғурунг-ғурунг мекард Григорий, - ки ман ҳеҷ чизро намефаҳмам... (Шолохов 1978:219).
- б) конструкциями: 24. - Чисто маленький... связался, - бурчала Ильинична. Ш.Т.Д, 1 (Шолохов 1978:135) --Худи бачаҳои майда барин...кори ёфтагии ўро бинед, - бо ғазаб мегуфт Илинична. (Шолохов 1978:310).

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов: словарь /О.С.Ахманова. -М.: Сов. энциклопедия, 1966. -608с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / [Науч.-ред. совет изд-ва "Сов. энцикл.", Ин-т языкознания АН СССР]; Гл. ред. В. Н. Ярцева. - М.: Сов. энцикл., 1990. - 682,[3] с.
3. Ожегов, СИ. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / СИ. Ожегов, Н.Ю.Шведова; Рос. академия наук: Ин-т рус.яз. им. В.В.Виноградова. - 4-е изд., доп. -М.: ООО «А ТЕМП», 2007. -944 с.
4. Русско-таджикский словарь: Свыше 72 000 слов /под ред. М.С.Асимова. - М., 1985. - 1280с.
5. Словарь русского языка: В 4-х т./АН СССР, Ин-т рус.яз. /под ред. А.П.Евгеньевой. -2-е изд. испр. и доп. -М.: Русский язык, 1981. Т.1: А-Й. - 1981. - 698с; Т.2: К-О. - 1983. -736 с; Т.3: П-Р. -1983. -752с; Т. 4: С-Я.- 1984.-794 с
6. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Изд. 2-е. М., «Высш. школа», 1974. 112 с.

ИСТОЧНИКИ

1. Лермонтов, М.Ю. Герой нашего времени: роман /М. Ю.Лермонтов. -М.: Сов. Россия, 1981. -224 с.
2. Лермонтов, М.Ю. Қахрамонони даврони мо / М.Ю.Лермонтов; (Тарҷ. 8. 9. В. Махмудӣ) -Душанбе: Маориф, 1978. -181с.
3. Толстой, Л.Н. Детство. Отрочество. Юность: повести /Л.Н.Толстой. -М.: Дет. Лит, 1973.-320 с.
4. Толстой, Л.Н. Кӯдакӣ. Навҷавонӣ. Ҷавонӣ /Л.Н.Толстой; (Тарҷ. В.Махмудӣ) -Душанбе: Ирфон, 1981. -408 с.
5. Толстой, Л.Н. Война и мир: роман в 4 кн. /Л.Н.Толстой. -М.: Сов. Россия, 1991. Кн. 1-2, - 736 с.
6. Толстой, Л.Н. Ҷанг ва сулҳ, /Л.Н.Толстой. (Тарҷ. Х., Ахрорӣ) -С, 1953, 1957. Я1-2, Китоби 1-2.
7. Шолохов, М.А. Тихий Дон: Роман в 4 кн. /М.А.Шолохов. -М.: Панорама, 1991. Кн. 1-2, -709с.
8. Шолохов, М.А. Дони ором /М.А.Шолохов; (Тарҷ. Э.Муллоқандов) -Д.: Ирфон, 1978. - ҷ.1- Китоби 1-2.- 466 с.

ГЛАГОЛЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ РЕЧЬ ПО ТЕМПУ РЕЧИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Глаголы речи занимают важное место в русском и таджикском языках, так как они входят в основной словарный фонд и относятся к числу наиболее употребительных. Без глаголов речи невозможно повседневное общение людей, ими обозначается важная область деятельности человека - речь, опосредованно отражающая процесс познания окружающей действительность. Таджикские эквиваленты русских глаголов речи разделены нами на межъязыковые а) сходства, б) различия и в) комбинированный перевод. В передаче русских глаголов речи на таджикский язык наблюдаются

чаще межъязыковые сходства, так как 44% глаголов речи соответствуют в русском и таджикском языках по семантике и структуре. Это, по-видимому, объясняется определённой степенью родства русского и таджикского языков (оба языка относятся к индоевропейской семье).

Ключевые слова: глагол, классификация, речь, сходства, различия, конструкция, таджикский русский.

ФЕЪЛҲОЕ, КИ НУТҚРО АЗ РУЙИ СУРЪАТИ НУТҚ ДАР ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА ТОЧИКӢ ТАВСИФ МЕКУНАНД

Феълҳои нутқ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ҷойгоҳи муҳим доранд, зеро онҳо ба фонди асосии луғат дохил мешаванд ва аз ҷумлаи феълҳои бештар истифода шаванда мебошанд. Бе феълҳои нутқ муоширати ҳаррӯзаи одамон ғайриимкон аст, онҳо соҳаи муҳимми фаъолияти инсонро ифода мекунанд суҳан, ки ба таври ғайримустақим раванди донистани воқеияти атрофро инъикос мекунад. Муодили тоҷикии феълҳои русии нутқ аз ҷониби мо ба а) монандӣ, б) фарқият ва в) тарҷумаи омехта тақсим шуда аст. Дар интиқоли феълҳои русии нутқ ба забони тоҷикӣ бештар монандӣ байни забонҳо мушоҳида мешавад, зеро 44% феълҳои нутқ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ аз рӯйи семантика ва сохтор мувофиқат мекунанд. Ин, баназар мерасад, бо дараҷаи муайяни ҳешовандии забонҳои русӣ ва тоҷикӣ (ҳарду забон ба оилаи ҳинду аврупоӣ тааллуқ доранд) шарҳ дода мешавад.

Калидвожаҳо: феъл, тасниф, нутқ, монандӣ, фарқият, сохтор, русии тоҷик.

VERBS THAT CHARACTERIZE SPEECH BY THE PACE OF SPEECH IN RUSSIAN AND TAJIK

Verbs of speech occupy an important place in the Russian and Tajik languages, as they are included in the main vocabulary and are among the most commonly used. Without verbs of speech, everyday communication of people is impossible, they designate an important area of human activity - speech, indirectly reflecting the process of cognition of the surrounding reality. Tajik equivalents of Russian verbs of speech are divided by us into interlanguage a) similarities, b) differences and c) combined translation. Russian verbs of speech into Tajik are more likely to have interlanguage similarities, since 44% of the verbs of speech correspond in Russian and Tajik in semantics and structure. This is probably due to a certain degree of kinship between the Russian and Tajik languages (both languages belong to the Indo-European family).

Keywords: verb, classification, speech, similarities, differences, construction, Tajik Russian

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғарибова Маҳтоб Азизбековна – Донишгоҳи милли Тоҷикистон, н.и.ф., муаллими калони кафедраи забони русӣ барои факултетҳои ғайрифилологии факултети филологияи рус. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ, 17. E-mail: mahtob.aziz@mail.ru. Телефон: 904469998

Сведения об авторе: Гарибова Махтоб Азизбековна – к.ф.н., старший преподаватель кафедры русского языка для нефилологических факультетов факультета русской филологии Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. E-mail: mahtob.aziz@mail.ru. Телефон: 904469998.

Information about author: Gharibova Mahtob Azizbekovna – c.ph., senior lecturer of the Russian language department for non-philological faculties, Russian philology faculty, Tajik National University. Address: Tajikistan, Dushanbe city, Rudaky avenue 17. E – mail: mahtob.aziz@mail.ru. Phone number: 904469998.

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ О ГОСТЕПРИИМСТВЕ: АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

*Тозаева Ф. Б. – к.ф.н., доцент кафедры русского языка
для нефилологических факультета ТНУ*

Лингвистическая аксиология исходит из предположения, что реконструкция «языка ценностей» приближает к пониманию мировоззрения и мотивов поведения человека. Фразеология рассматривается как «совокупность устойчивых сочетаний слов, аналогичных словам по своей воспроизводимости в качестве готовых и целостных единиц» [Шанский 1987: 7], а фразеологическая картина мира как часть языковой картины мира, описанная средствами фразеологии, в которой «каждый фразеологический оборот (ФО) является элементом строгой системы и выполняет определенные функции в описании реалий окружающей действительности» [Хайруллина 2008: 4]. Семантическая целостность означает, что значение фразеологизма не вытекает из значений его компонентов.

В рядах работ по фразеологии предлагаются следующие свойства фразеологизмов: переосмысленность, устойчивость в рамках вариантности, воспроизводимость в готовом виде, раздельнооформленность, семантическая осложненность, семантическая целостность, образность, экспрессивность, глобальность номинации, немоделированность по схеме переменного сочетания слов. Однако, считает термин преросмысленность слишком широким по отношению к фразеологизмам и предлагает использовать термин переосмысление, а также считать его синонимом термина транспозиция семантической стороны знака, предложенного Е. Куриловичем. Он предлагает исключить из категориальных свойств фразеологизмов функциональную соотнесенность со словом, считая его характерным для фразеологизмов, т.к. ею обладают многие нефразеологические сочетания слов. А В.М. Мокиенко в число категориальных свойств фразеологизмов включает экспрессивность [Мокиенко 1989: 221].

Гостеприимство является нравственно-этической ценностью, что подтверждается фразеологическим материалом. Русские и таджикские фразеологические единицы о гостеприимстве отражают представление о приоритете нравственных качеств в гостевом этикете, свидетельствуют о национально-культурной детерминированности ценностей и

соответствующих стереотипов в ситуации гостеприимство. В русских и таджикских фразеологизмах выделяются частичные эквиваленты, фразеологические аналоги и лакунарные единицы. Последние связаны с этнографическим, культурным и ментальным своеобразием отражения практики приема гостей во фразеологических единицах. В русском языке лакунарные единицы связаны с пиршественными троиками народа, в то время как таджикские лакунарные единицы отражают идею взаимности. Фразеологическое значение в аксиологическом аспекте рассматриваются методы изучения ценностного компонента значения фразеологизмов и дается обоснование группы конкретных методов, позволяющих выявить аксиологическую информацию в изучаемом материале. Понятие культурного кода- реалии, которые человек награждает культурным смыслом - позволяет соотносить значение фразеологизма с ценностями. В реферируемой работе фразеологизмы о гостеприимстве относятся к нравственно-этической группе ценностей, описание аксиологом на материале фразеологизмов о гостеприимстве представляет систематических понятий или добродетелей [Юнусова Р. Дж. 2008, 14]. В Толковом словаре русского языка С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой слово незваный толкуется, как явившийся без зова, без приглашения. Незваный гость хуже татарина (слово татарин олицетворяет «зло», «враг» со времени монголо-татарского нашествия.) [Ожегова и Шведова ТСРЯ, 2003 с. 405]. Слово незванный в Фарҳанги тафсирии забони тоҷики в (1 томе) Нохонда 1. Таҳсилнашуда, бесавод. 2. Даъватнашуда, ногуфта, таклифнашуда: (без приглашения) меҳмони нохонда (незванный гость) [ТСТЯ, 2008 с. 940]. В русских и таджикских фразеологизмах о гостеприимстве можно выделить семантические оппозиции, которые характеризуют представления о госте: нежданный, ломливый, голодный, незванный, убогий, чуждый, нечаянный; туфайлӣ (незванный, нежданный, случайный, неожиданный); хакношинос (неблагодарный); намакнашинос (неблагодарный, неверный); меҳмони хира (гость который долго гостит) и др.

Тематическая группа «желанный / нежеланный гость» конкретизирует представления об одобряемых и порицаемых стереотипах поведения в гостях. Желанный гость (тот, кого рад видеть принимающий) характеризуется атрибуты вами милый, приятный, добрый, хороший: Для милых гостей поломать костей; Желанный гость зову не ждет; Доброму гостю хозяин рад. Нежеланным гостем будет наглый, капризный надоедливый, невежливый человек: Ломливый гость голодный уходит; В гости едет, а из гостей ни со двора; Приехал — не здоровался, поехал — не простился; Нежданный гость лучше жданных двух; Незваный гость легок, а званный тяжел; Незваный, да желанный. Желанный гость зову не ждет. Если гость пришел, встречай у порога. Честно величать, так на пороге встречать.

Парадоксальным является тот факт, что в исследуемых языках существуют пословицы с отрицательной коннотацией понятия «незванный гость». Формула «незваному гостю – нет места» актуализирована в таджикском языке:

Хорӣ бинад зи мизбон ба зиёфат,
Марде, ки нахонда шуд ба хонае меҳмон. или Меҳмони нохонда
иззат надорад; [Фозилов 1964, 279] а в русском:

На незваного гостя не припасена и ложка.

Незван гость, неспасена и честь [Даль].

В этих языках вышеназванная формула оказалась универсальной для культур этих народов. Скорее всего, речь идет об официальных приглашениях по особому случаю, когда хозяевам не хотелось бы видеть незваных гостей. Исторические события также наложили отпечаток на восприятие «незваного гостя». В известной пословице «Незванный гость хуже татарина» (варианты: Не вовремя, не в пору гость хуже татарина) татарин олицетворяет «зло», «врага» со времен монголо-татарского нашествия. В паремиях отражен также образ негостеприимного хозяина. В русских паремиях глубоко концептуализирован образ «жадного, замкнутого хозяина»: И в гости не ездит, и к себе не зовет. Дома сидит, ни на кого не глядит. У него гостят четыре угла. Только с богами своими (образами) и знается. У него замок гостит, да и тот на пробое висит. Образ «скупого на угощение» хозяина запечатлен в следующих паремиях: «Худ Матвей, не умеет потчевать гостей» «Пришел в гости, посидел у холодной печи», «Зазвал гостей, глотать костей» [Интернет ресурс www.foxdesign.ru]. Таджикские традиции встречи гостей предполагают обязательное угощение.

Аз такаллуф дур бош, эй мизбон.

То гаронӣ набвадат аз меҳмон [Фозилов1963, 362].

Дословный перевод: Усмири гордыню хозяин, ведь однажды ты тоже можешь быть чьим-то гостей.

Следовательно, культура, выраженная в языке, может подчеркнуть универсальные и общечеловеческие стороны культуры. Одинаковым в русском и таджикском языках явилось употребление подобных слов, как радость, веселье, хорошее настроение, открытость души для выражения «гостеприимства». Эквивалентными обнаружилось паремии, показывающие отношение к незванным гостям. Паремии в сопоставляемых языках образны и изображают неоднозначное отношение к понятию гостеприимства. В таджикских паремиях осмысляемы «радушие», «теплый приём нежданных гостей», «характеристика хозяина».

Во фразеологизмах русского и татарского языков гостю предписывается выполнить следующие нормы поведения, которые относятся к этикету или ценностям внешнего обхождения: проявлять деликатность, скромность, уважение, приветливость. Например: Гость хозяину не указчик, дома как хочу, а в гостях как велят; В чужом доме не осуждай! На чужой обед надейся, а свой припасай; Пошел на обед, неси (паси) словцо на ответ (на привет).

В русских ФЕ отражены две категориально-оценивающие системы, вступающие в противоречие: социально-нормативная система, утверждающая ценность дружелюбия, щедрости и скромности и эмоционально-перцептивная система, основанная на симпатии/антипатии. Этические принципы, регулирующие взаимоотношения с гостем, по мнению Т.В. Крыловой, можно обобщить так: проявление симпатии к партнеру и радости от встречи с ним (приветливость и благожелательность), демонстрация высокой оценки статуса партнера (уважительность), проявление внимания к партнеру, принцип статусной скромности, предписывающий субъекту вести себя так, как ведут себя люди с низким статусом.

Проблема ценности гостеприимства, как было показано на материале фразеологизмов разноструктурных языков, с точки зрения обыденного сознания решается различными средствами повседневно и житейски мудро: с одной стороны, опыт человека концентрируется и обобщается в императивных суждениях (нравственных законах), с другой – в частных утверждениях и ФЕ со структурой словосочетания типизируются возможные ситуации, в которых представлено, что следование даже простейшим нравственным нормам является морально-духовным творчеством, при котором человек создает себя самого как социального субъекта. Ценностные отношения в ситуации гостеприимства выражаются различными языковыми средствами, корректная интерпретация которых возможна с учетом экстралингвистических факторов. Представление о гостеприимстве как ценности связано с убеждением, что гармоничные отношения между людьми, основанные на сочувствии и взаимопомощи, возможны и необходимы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. И. Даль. – М: Русский язык, 1989. – 866с.
2. Гартман Н. Этика. Спб., 2002. С. 292.
3. Калонтаров, Я. И. Мудрость трех народов (Панду хикмати се халк) / Я. И. Калонтаров. – Душанбе: Изд. «Адиб». 1989. – 427 с
4. Калонтаров Я. И. Мудрость трех народов (Ранду хикмати се халк) Часть 2 / Я. И. Калонтаров. – Душанбе: Изд. Иью-йрк 2002.-247с.
5. Крылова Т.В. Наивно-языковые представления о вежливости и обслуживающая их лексика // Языковая картина мира и системная лексикография. М., 2006. С.321, 322.
6. Мокиенко В.М, Образы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии.-СПб.: Фолио-Пресс, 1999. - 464с.
7. Пословицы и поговорки народов мира. Дата создания раздела «Пословицы» – 21.12.2002. 738 с. [Электронный ресурс].
8. Толковый словарь Ожегова онлайн - Режим доступа - URL: <http://slovarozhegova.ru/> [электронный ресурс] <http://www.kubsu.ru/> [электронный ресурс] ТСРЯ: Ушаков Д. Н.
9. Тозаева Ф.Б. Лексико-семантическое поле «гостеприимство-меҳмоннавозӣ» в русском и таджикском языках. Дис...канд... филол... наук. 10.02.20 /Ф.Б.Тозаева. – Душанбе, 2021. – 181с.
- 10.Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форс. / М. Фозилов. – Душанбе, 1973. – 159с.
- 11.Хайруллина Р. Х. Фразеология как микротекст: порождение смысла / Р.Х. Хайруллина // Исследования по семантике. Уфа, 2001. - 294 с.
- 12.Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский // М., 1985. -160 с.
- 13.Юнусова Р. Дж. Аксиология фразеологизмов со значением «гостеприимство-кунакчыллык» в русском и татарском языках. Р.Дж. Юнусова Казан-2009.-35с.

СЕМАНТИКАИ ВОҲИДҶОИ ФРАЗЕОЛОГИИ МЕҲМОНДОРӢ: ҶАНБАИ АКСЕОЛОГӢ

Дар мақола концептуализатсияи фразеологии арзиши меҳмондорӣ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Меҳмоннавозӣ яке аз мафҳумҳои асосии тамаддуни башарист. Анъанаҳои меҳмоннавозӣ миллатҳои русу тоҷик меҳмонро ҳамчун фиристодаи худо асотирӣ намуда, ба ӯ мақоми муқаддас бахшидаанд. Дар натиҷаи таҳлили муқоисавӣ дар ақидаҳои оид ба арзиши меҳмоннавозӣ дар фарҳангҳои гуногуни забонӣ хусусиятҳои хосси умумибашарӣ ва милли муайян карда мешаванд.

Калидвожаҳо: семантика, воҳидҳои фразеологӣ, муқоиса, таҳлил, милли, меҳмондорӣ.

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ О ГОСТЕПРИИМСТВЕ: АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрена фразеологические ценности гостеприимства в русском и таджикском языках. Гостеприимство – одно из основных понятий человеческой цивилизации. Для описания имплицитной ценностной информации используется понятие аксиологический маркер - компонент фразеологизма, который не называет ценность, но посредством ассоциативных связей может быть соотнесен с ценностью или антиценностью. Например, во фразеологизме Приехал – не здоровался, поехал – не простился; Нежданный гость лучше жданных двух; Незванный гость легок, а званный тяжел; Незванный, да желанный. Желанный гость зову не ждет. Если гость пришел, встречай у порога тадж. Если идешь в путь на день, бери хлеба на три дня; если бы было, чего бы сделал, а если нет, то что поделаешь; Приход – воля гостя, уход-воля хазяина. В результате сопоставительного анализа определяются универсальные и национально специфические черты в представлениях о ценности гостеприимства в разных лингвокультурах.

Ключевые слова: семантика, аксиологический, ценность фразеологизмы, сопоставлять, анализ, национально, гостеприимство русский и таджикский.

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT HOSPITALITY: AXIOLOGICAL ASPECT

The article examines the phraseological value of hospitality in the Russian and Tajik languages. Hospitality is one of the basic concepts of human civilization. To describe implicit value information, the concept of an axiological marker is used - a component of a phraseological unit that does not name a value, but through associative connections can be correlated with value or anti-value. For example, in the phraseological unit I arrived - I didn't say hello, I went - I didn't say goodbye; An unexpected guest is better than two expected ones; An uninvited guest is easy, but an invited one is heavy; Uninvited, but desired. The welcome guest does not wait for the call. If a guest has arrived, I greet you at the Taj threshold. If you go on a journey for a day, take bread for three days; If it were, what would you do, and if not, then what can you do; Arrival is the will of the guest, leaving is the will of the owner. As a result of a comparison of telephone analysis, universal and nationally specific features are determined in ideas about the value of hospitality in different linguistic cultures.

Key words: semantics, axiological, value of phraseological units, compare, analysis, national, Russian and Tajik hospitality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тозаева Фарзона Бахзодовна – Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ кафедраи забони русӣ барои факултаҳои ғайрифилологи ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефонон: 880 00 29 28.

Сведения об авторе: Тозаева Фарзона Бехзодовна - Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, кафедры русского языка для нефилологических факультетов ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: E-mail: tozaevaf@mail.ru. Телефон: (+992) 880 00 29 28.

Information about the author: Tozaeva Farzona Behzodovna - Tajik National University, candidate of philological sciences of the Russian language department for non-philological faculties of TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: E-mail: tozaevaf@mail.ru. Phone: (+992) 88 000 29 28.

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ТАДЖИКСКОМ ПЕРЕВОДЕ РАССКАЗА А. С. ПУШКИНА «СТАНЦИОННЫЙ СМОТРИТЕЛЬ»

*Хикматова Ф. К. – ассистент кафедры перевода и
межкультурной коммуникации ТНУ*

Еще в древности переводчики заметили, что для отдельных фрагментов текста оригинала (слов, словосочетаний и даже предложений) существуют соответствия в виде определенных слов. Об этом свидетельствуют, например древние шумеро-аккадские словари (параллельные списки выражений), которые использовались как подспорье для перевода. Однако первые попытки создать научную классификацию переводческих соответствий были предприняты лишь в XX веке. Одной из первых мы можем считать классификацию «закономерных соответствий», предложенную в 1950 г. Я.И. Рецкером в своей статье «О закономерных соответствиях при переводе на родной язык». Сходные с ним взгляды высказывал в своей известной работе «Введение в теорию перевода» (1953) другой известный учёный А.В. Федоров. В дальнейшем классификация Рецкера последовательно уточнялась им самим, а также послужила базой для последующих концепций [15, с. 81].

Итак, переводческие трансформации – это технические приёмы и способы перевода, которые состоят в преобразовании текста посредством замены единиц исходного языка на коммуникативно-равноценные единицы языка перевода в случае невозможности использования в условиях заданного контекста регулярных соответствий.

Кроме того, переводческими трансформациями называют языковые выражения, которые получаются в результате применения подобных приёмов и способов.

По мнению многих лингвистов, трансформации, которые заключаются в изменении формальных или семантических компонентов исходного текста, представляют собой основу большинства современных приёмов перевода. Переводческие трансформации направлены на достижение главных целей перевода – создание адекватного и эквивалентного перевода. Это означает, что должно быть исчерпывающе передано смысловое содержание исходного текста и его функционально-стилистические характеристики.

Главная особенность переводческих трансформаций заключается в том, что в переводе используется единица переводящего языка, не типичная для данной единицы исходного языка (то есть нерегулярные, контекстуальные соответствия). Это делается для обеспечения наиболее точного перевода (по сравнению с использованием в определённом контексте регулярных соответствий).

В нашей работе мы рассмотрели переводческие трансформации в рассказе А.С. Пушкина «Станционный смотритель». Рассказ «Станционный смотритель» - наиболее грустное и сложное творение в составе «Повестей покойного Ивана Петровича Белкина».

Данный рассказ А.С. Пушкин написал в 1830 году. Это повесть о тяжелой судьбе станционного смотрителя Вырина и счастливой судьбе его дочери. Рассказ начинается авторским отступлением о судьбе станционных смотрителей, которые заслуживают сострадания и хорошее отношение, так как на них каждый проезжающий вымещает своё раздражение.

Рассказ не большой по объёму, однако, очень богат смыслом и сюжетом. Художественно совершенна и композиция произведения. В рассказе замечается оттенок русской речи XIX века, которая в настоящее время трудно воспринимается даже русским читателям. Поэтому в переводе этого рассказа от переводчика требуется высокое мастерство.

Хабиб Ахрори перевел данный рассказ в 1937 году и приложил в этот перевод максимум усилий. Потому что мы явно замечаем, как переводчик, несмотря на использование всевозможных способов перевода, смог точно и правильно передать язык Пушкина. Хабиб Ахрори перевел не мало знаменитых произведений таких как: «Гулливер в стране лилипутов» Д. Свифта, «Золотой ключик» А. Толстого, «Шинель» Н. Гоголя, «Разгром», «Молодая гвардия» (вместе с Р. Хошимом) А. Фадеева, «Две встречи в один год» О. Бальзака, «Батальон четверых» Л. Соболева на таджикский язык. Также его переводческий труд можно увидеть в бесценном произведении Л. Толстого «Война и мир», в произведениях Ч. Айтматова «Верблюжий глаз» и «Первый учитель», в «Судьбе человека» М. Шолохова, в «Караван идет к солнцу» А. Олимджонова, в произведении В. Гюго «Гаврош», О. Бальзака «Полковник Шабер» и Волтера «Кандид». Также он перевел рассказы А.П.Чехова, Стендаля, Ф. Достоевского, И. Тургенева, М. Горького, А. Толстого, Г. Гуляма, И. Шамякина на таджикский язык.

Итак, нами будут приведены примеры использования всех видов переводческих трансформаций по классификации Л.С. Бархударова и выявлены закономерные и не закономерные причины их использования. Рассмотрим несколько примеров из рассказа А.С. Пушкина «Станционный смотритель»:

Перестановка.

Как известно, приём перестановка – это изменение в переводе расположения (порядка следования) языковых элементов, соответствующих языковым элементам оригинала. Перестановке могут подвергаться слова, части сложного предложения, самостоятельные предложения в системе целого текста. Наиболее частотны перестановки членов предложения – изменения порядка слов. [15, с. 223] Рассмотрим суть этого приёма в следующих примерах:

а) Перестановка глагола:

Оригинал: В 1816 году, в мае месяце, случилось мне проезжать через ***скую губернию, по тракту, ныне уничтоженному [12, с.19].

Перевод: Дар соли 1816, дар мохи май, ба ман аз вилояти *** аз роҳе, ки дар ин замон барҳам хӯрдааст, гузаштан пеш омад [13, с.69].

Оригинал: Какие бы возникли споры? [12, с.19]

Перевод: Чӣ низоъҳое, ки пеш меомад. [13, с.69]

Оригинал: при сих словах вышла из-за перегородки девочка лет четырнадцати, и побежала в сени [12, с.20].

Перевод: ин гапро шунида як духтараки чордахсолае аз паси девор баромад ва ба сӯйи дахлез давон шуд. [13, с.70]

б) Перестановка существительного:

Оригинал: «Здорова ли твоя Дуня?» - продолжал я. [12, с. 20]

Перевод: «Дунии ту саломат аст?», гӯён давом додам ман. [13, с. 72]

Оригинал: Старик притворился, будто бы не слышал моего вопроса, и продолжал шепотом читать мою подорожную [12, с. 20].

Перевод: Пирамард ҳамин тавр худро менамуд, ки гӯё сухани маро нашунида бошад ва пичир-пичиркунон роххати маро ба хондан давом намуд [13, с. 73].

Перестановка может быть обусловлена разными причинами - расхождениями в грамматической структуре двух языков, особенностями коммуникативного членения высказываний, а также требования стиля [15, с. 224].

Замена.

Одним из наиболее часто употребляемых грамматических трансформаций – это замена. Переводчик прибегает к ней, когда в таджикском языке нет конструкции с соответствующим значением [15, с. 241]. Рассмотрим несколько примеров по данному приёму:

в) Замена форм слова:

Оригинал: в самом деле, что было бы с нами, если бы вместо общеудобного правила: чин чина почитай, ввелось в употребление другое, на пример: ум ума почитай? [12, с. 19].

Перевод: Дар ҳақиқат ҳоли моён чӣ мешуд, агар дар ҷойи қоидаи муносиби «рутба рутбаро эҳтиром намояд» мегуфтанд, ки «ақл, ақдро эҳтиром намояд?» [13, с. 69].

В переводе этого предложения переводчик заменил глагол второго лица единственного числа «почитай» глаголом третьего лица единственного числа «намояд», и тем самым изменил форму слова. Также здесь нужно отметить, что глагол «ввелось» в переводе заменено глаголом совершенно иного значения

«мегуфтанд». Однако такую замену нельзя считать незакономерным, так как она произошла в зависимости от контекста.

Оригинал: Сердце старика закипело, слезы навернулись на глазах, и он дрожащим голосом произнес только: «Ваше высокоблагородие!.. сделайте такую божескую милость!..» [12, с. 22].

Перевод: Дили пирамард дар чӯш омад, оби дида аз чашмаш рехтан гирифт ва ӯ бо овози ларзаноке фақат хамин қадар гуфта тавонист: «Чаноби олиҳазрат! Як марҳамати олии каримонае намоед!...» [13, с. 77].

Переводчик в переводе данной конструкции множественное число глагола «навернулись» заменил единственным «рехтан гирифт». Это связано с тем, что существительные множественного числа «слёзы» и «глазах» он также передал в единственном числе как «оби дида» и «чашмаш». В зависимости от таких замен изменилась и форма глагола.

Оригинал: Тот же лекарь, который приезжал к гусару, лечил и его [12, с. 22].

Перевод: Хамон табибе, ки барои гусар оварда буданд, ӯро низ муолиҷа менамудааст [13, с. 76].

В данном примере наоборот заменена форма единственного числа у глагола «приезжал» множественным «оварда буданд» на таджикском языке.

г) Замены частей речи

Оригинал: Бедный отец на силу решился спросить у дьячка, была ли она у обедни [12, с. 22].

Перевод: Падари бечора зӯр ба зӯр аз ходим часорати пурсиданро пайдо намудааст, ки духтараш вақти ибодат буд ё не? [13, с. 76].

Довольно часто встречающаяся замена в переводах произведений с русского языка на таджикский, это замена местоимения существительным. В переводе этой конструкции личное местоимение третьего лица «она» заменена существительным «духтараш», который несколько не меняет смысл оригинала.

Оригинал: при сем известии путешественник возвысил было голос и нагайку; но Дуня, привыкшая к таковым сценам, выбежала из-за перегородки и ласково обратилась к проезжему с вопросом: не угодно ли будет ему чего-нибудь покушать? [12, с. 21].

Перевод: Мусофир ин хабарро, ки шунид, бонг задан гирифт ва тозиёнаашро баланд мекард, вале Дуня, ки ба ин гуна гирудорҳо одат намуда буд, аз паси девор давида баромад ва мулоимона ба раванда мурочиат намуд ва гуфт: «Магар чизи хӯрданӣ барои чаноб лозим нест?» [13, с. 76].

В переводе этого примера личное местоимение «ему» заменено существительным «чаноб». Помимо такой замены та часть предложения, где употребляется это местоимение, была косвенной речью, а в переводе она заменена прямой речью и в таком случае местоимение должна была заменяться существительным.

Оригинал: «Кто там?» - спросила она, не подымая головы [12, с.23].

Перевод: «Кист вай?» - гӯён сари худро боло накарда пурсид духтарак [13, с. 80].

А здесь заменено только местоимение «она» существительным «духтарак». Такую трансформацию можно считать закономерной и причиной такой замены является избежание повтора в переводе.

д) замена существительного местоимением:

Оригинал: - Знал ли ты покойника? – спросил я его дорогой [12, с. 24].

Перевод: - Ту ўро мешинохтӣ? – гӯён пурсидам аз ў дар миёни роҳ [13, с. 82].

Оригинал: вот летом проезжала барыня, так та спрашивала о старом смотрителе и ходила к нему на могилу [12, с. 24].

Перевод: Ха, ҳамин тобистон як хонуме омада буд ва ўро пурсуков кард, ба сари хокаш низ рафта буд [13, с. 82].

В этих двух примерах наоборот существительные заменены личными местоимениями.

е) Замены членов предложения:

Нами были найдены и проанализированы всего 2 случая данной грамматической трансформации.

Оригинал: Он был чрезвычайно весел, без умолку шутил то с Дуней, то со смотрителем; насвистывал песни, разговаривал с проезжими, вписывал их подорожные в почтовую книгу, и так полюбился доброму смотрителю, что на третье утро жаль было ему расстаться с любезным своим постояльцем [12, с. 21].

Перевод: Ў аз ҳад афзун шоду хуррам буда, гоҳе бо Дуния ва гоҳе бо назоратчӣ даст нагирифта ҳазил ва мазоҳ мекардааст, хуштакзанон нағмаҳо месуруда, бо равандагон сӯхбат менамуда, ва роҳхатҳои онҳоро ба дафтари почта қайд менамудааст ва бо чунин рафтор ва кирдор ба назоратчӣ чунон хуш омадааст, ки дар пагоҳии рӯзи сеюм барои назоратчӣ саҳт будааст, ки бо чунин мусофири хубе видоъ намояд [13, с. 75].

В переводе данного предложения простое глагольное сказуемое прошедшего времени «насвистывал» заменено обстоятельством образа действия «хуштакзанон». На наш взгляд такая замена произошла из-за попытки дословно перевести сочетание «насвистывал песни», не опуская при этом дополнение «песни». Поэтому переводчик передал данную конструкцию таким образом.

Оригинал: Через пять минут - колокольчик!.. и фельдъегерь бросает ему на стол свою подорожную!... [12, с. 19].

Перевод: Баъд аз панҷ дақиқа овози занг меояд... ва қосиди ҳарбӣ мерасад, ва ба руйи чорпоя қоғази талабномаи аспҳои қосидиро меандозад... [13, с. 68].

В переводе этой конструкции переводчик подлежащее «колокольчик» заменил простым глагольным сказуемым «меояд» с добавлением дополнения «вози занг», которое дополняет это сказуемое. Помимо этого здесь еще добавлено сказуемое «меояд». Такое добавление здесь неуместно и излишне. А подлежащее «подорожная» переводчик передал смысловым путём, разъясняя его значение на таджикский язык. Такие трансформации в данном случае вполне приемлемы, так как при их использовании суть предложения оригинала передана точно и ясно.

г) Замена сложного предложения простым:

Оригинал: Смотритель спал под тулупом; мой приезд разбудил его; он привстал... [12, с. 20]

Перевод: Назоратчї дар зери пустин хобида буд. Омадани ман ӯро бедор кард, ӯ нимхез шуд... [13, с. 71]

Одно сложное предложение оригинала в переводе разделено на две простые.

Оригинал: Это был точно Самсон Вырин, но как он постарел! [12, с. 20]

Перевод: Ин худи Самсон Вирин буд. Вале ӯ чї қадар пир шудааст. [13, с. 72]

В переводе этого сложносочиненного предложения, переводчик вместо запятой перед противительным союзом «но» поставил точку и тем самым разделил эту конструкцию на две самостоятельные предложения. Такие способы передачи сложносочиненных предложений в переводе данного рассказа довольно часто наблюдаются.

Оригинал: Долго стоял он неподвижно, наконец, увидел за обшлагом своего рукава сверток бумаг; он вынул их и развернул несколько пятидесятирублевых смятых ассигнаций. [12, с. 22]

Перевод: Хеле вақт ӯ беҳиссу ҳаракат монд. Оқибат, дар қабати сари остинаш як қоғазпечеро дид. Онҳоро берун овард ва кушод, ки якчанд дона қоғазӣ панҷохсӯмӣ аст. [13, с. 78]

И здесь бессоюзное сложное предложение в переводе разделено на три самостоятельных предложения.

Добавление.

Кроме грамматических трансформаций, нами были выявлены и лексические трансформации, такие как добавление и опущение.

Добавление – это восстановление в переводящем языке формально невыраженных элементов в исходном языке. Применение этого приёма ведет к расширению текста перевода по сравнению с текстом оригинала. Причины, вызывающие добавления различны: они носят как языковой, так и неязыковой характер: [15, с. 181]

Оригинал: В дождь и слякоть принужден он бегать по дворам; в бурю, в крещенский мороз уходит он в сени, чтоб только на минуту отдохнуть от крика и толчков раздраженного постояльца. [12, с. 19]

Перевод: Дар вақти борон ва гил ӯ маҷбур аст, ки кӯча ба кӯча, ҳавлӣ ба ҳавлӣ бедавад, дар бӯрон, дар сармои рӯзҳои таъмид, ӯ ба дахлез мебарояд, ки як даме аз фарёду ҳамлаҳои аз ҷон гузарандаи манзилнишини ҳашмгин биосоҷад. [13, с. 68]

В переводе этого предложения добавлено словосочетание «ҳавлӣ ба ҳавлӣ» и «аз ҷон гузарандаи». На наш взгляд добавление сочетания «ҳавлӣ ба ҳавлӣ» была не обязательной, так как другое сочетание, стоящее перед ней «кӯча ба кӯча» полностью передаёт значение русского «по дворам», хоть и переведено дословно. А вот следующее добавление вполне уместно и делает это предложение более яркой и красочной.

Оригинал: Теперь смотритель, соображая все обстоятельства, догадывался, что болезнь была притворная. [12, с. 22]

Перевод: Акун назоратчї ҳама гирудор ва ҳолотро пеши назар оварда, идрок менамудааст, ки ранҷурӣ ҳам сохта будааст. [13, с. 76]

В данном переводе добавлено существительное «гирудор», которое вовсе считается излишней в этой конструкции. Слово «гирудор» с таджикского языка на русский переводится как «схватка, стычка, обращение, порядок, режим» и т.д. Как уже заметили, ни один вариант перевода этого слова не подходит вышеприведенному контексту. Такое добавление переводчик сделал к слову «обстоятельства» как «гирудор ва холот», где лишь слово «холот» передает значение исходного слова.

Опущение

Опущение – приём, прямо противоположный добавлению. В ходе такого преобразования семантические компоненты исходного высказывания, имеющие лексическое выражение, согласно нормам языка перевода, оказываются семантически избыточными и опускаются. [15, с. 197] Например:

Оригинал: Едва оправясь от болезни, змодителъ выпросил у С*** почтмейстера отпуск на два месяца, и не сказав никому ни слова о своем намерении, пешком отправился за своей дочерью. [12, с. 22]

Перевод: Аз беморӣ, ки андаке ба ҳол омад, аз раиси почта дархост намуд ва думоҳа рухсат гирифт. Ва ба касе чизе нагуфта, пой пиёда дар талаби духтараш афтод. [13, с. 76]

В переводе данной конструкции опущено существительное «змотрителъ». Такое опущение уместно и восполняется за счет последующих предложений, где неоднократно переводится это слово. Также здесь нужно отметить членение сложного предложения.

Оригинал: Он воротился, и поравнявшись с кучером: «Чья, брат, лошадь? – спросил он, – не Минского ли?» [12, с. 23]

Перевод: Ӯ ба пеши фойтунҷӣ омад ва маъзуратхоҳон: «Ин аробаи кист?», - гӯён пурсид, - магар моли Минский нест? [13, с. 78]

В этом переводе опущено существительное «брат» и добавлено наречие образа действия «маъзуратхоҳон».

Опущения могут быть вызваны разными причинами, но в первую очередь языкового характера. Как и добавления, опущения могут включать «простое» исключение избыточных слов из текста перевода, так и являться «сжатием» или «компрессией» исходной единицы в результате её переосмысления и перефразирования. [15, с. 198]

Исходя из всего этого, можно сделать вывод, что в переводе Х. Ахрори часто встречаются и лексические и грамматические трансформации, а именно перестановка, замена, добавление и опущение. Рассмотрев теоретические аспекты переводческих трансформаций, мы пришли к выводу, что трансформация является основой большинства приёмов перевода. Разобрав суть переводческих трансформаций и их классификацию, мы можем сказать, что любой перевод с одного языка на другой требует от переводчика грамотного подхода, знания обоих языков в совершенстве. Точный, эквивалентный перевод возможен только с использованием переводческих трансформаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева И. С. Введение в переводоведение. М., 2006.

2. Алимов В. В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации. М., 2004.
3. Асимова М. А. Русско-таджикский словарь. М., 1985, 1280 с.
4. Ахманова О.С., Задорнова В.Я. Лингвистические проблемы перевода // Сб. статей МГУ, 2001.
5. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 241с.
6. Виноградов В. С. Перевод: Общие и лексические вопросы. М., 2006.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш. 1985. 355 с.
8. Грамматика русского языка. – М.: Изд-во АН СССР. 1954 – 703с.
9. Комиссаров В. Н. Теория перевода. – М.: Высш. шк., 1990. – 172с.
10. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М., 2001. - 424 с.
11. Нагзибекова М. Б. «Грамматические основы перевода» // Дисциплины специализации по лингвистике. Душанбе, 1993.
12. Пушкин А.С. Повести покойного Ивана Петровича Белкина. -
13. Пушкин А.С. Ҳикояҳои Белкин. – Сталинобод-Ленинград: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1947. - 111с.
14. Рецкер Я. И. теория перевода и переводческая практика. М., 2004.
15. Рыбин П. В. Теория перевода. Курс лекций. – М. 2007. – 263 с.

ТАҲВИЛҲОИ ТАРҶУМОНӢ ДАР ТАРҶУМАИ ТОҶИКИИ ҲИКОЯИ А.С. ПУШКИН «НАЗОРАТЧИИ СТАНСИЯ»

Дар мақолаи мазкур таҳвилҳои тарҷумонӣ дар тарҷумаи тоҷикии ҳикояи А.С. Пушкин «Назоратчи станиця» баррасӣ мешаванд.

Таҳвилҳои тарҷумонӣ - усулҳои техникӣ ва роҳҳои тарҷума мебошанд, ки аз таҳвил додани матн тавассути иваз кардани воҳидҳои забони асл бо воҳидҳои аз ҷиҳати коммуникативӣ баробар ба забони тарҷума иборат аст. Хусусияти асосии таҳвилҳои тарҷумонӣ дар он аст, ки дар тарҷума воҳиди забони тарҷума истифода мешавад, ки барои воҳиди забони асл хос нест. Ин барои таъмин намудани тарҷумаи дақиқтар анҷом дода мешавад (дар муқоиса бо истифодаи мувофиқатҳои доимӣ дар контексти муайян).

Ҳикояи «Назоратчи станиця»-ро А.С. Пушкин соли 1830 навиштааст ва он ғамгинтарин ва мураккабтарин асар дар эҷодиёти «Достонҳои Иван Петрович Белкин» мебошад. Барои тарҷумаи ҳикояи мазкур Ҳ. Ахрорӣ ҳам аз таҳвилҳои лексикӣ, ва ҳам аз таҳвилҳои грамматикӣ, аз ҷумла ҷойивазкунӣ, таъвиз, иловакунӣ ва партофтани калимаҳо истифода бурдааст. Ҷанбаҳои назариявии таҳвилҳои тарҷумониро аз назар гузаронида, метавон хулоса баровард, ки таҳвил яке аз усулҳои асосии тарҷума ба шумор меравад.

Моҳияти таҳвилҳои тарҷумонӣ ва таснифоти онҳоро таҳлил намуда, метавон гуфт, ки ҳар гуна намуди тарҷума аз як забон ба забони дигар аз тарҷумон муносибати салоҳиятнок, донишмандона ҳар ду забонро то камолот талаб мекунад. Тарҷумаи дақиқ танҳо бо истифода аз таҳвилҳои тарҷумонӣ имконпазир аст.

Калидвожаҳо: таҳвил, тарҷума, ҷойивазкунӣ, таъвиз, иловакунӣ, партофтани калимаҳо, воҳид, ҷанба, усул.

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ТАДЖИКСКОМ ПЕРЕВОДЕ РАССКАЗА А.С. ПУШКИНА «СТАНЦИОННЫЙ СМОТРИТЕЛЬ»

В данной статье рассматриваются переводческие трансформации в таджикском переводе рассказа А.С. Пушкина «Станционный смотритель». Переводческие трансформации – это технические приёмы и способы перевода, которые состоят в преобразовании текста посредством замены единиц исходного языка на коммуникативно-равноценные единицы языка перевода в случае невозможности использования в условиях заданного контекста регулярных соответствий. Кроме того, переводческими трансформациями называют языковые выражения, которые получаются в результате применения подобных приёмов и способов. Главная особенность переводческих трансформаций заключается в том, что в переводе используется единица переводящего языка, не типичная для данной единицы исходного языка (то есть нерегулярные, контекстуальные соответствия). Это делается для обеспечения наиболее точного перевода (по сравнению с использованием в определённом контексте регулярных соответствий).

Рассказ «Станционный смотритель» А.С.Пушкин написал в 1830 году, и он является наиболее грустным и сложным творением в составе «Повестей покойного Ивана Петровича Белкина». Для перевода данного рассказа Х. Ахрори использовал лексические и грамматические трансформации, а именно перестановку, замену, добавление и опущение. Рассмотрев теоретические аспекты переводческих трансформаций, можно сделать вывод, что трансформация является основой большинства приёмов перевода. Разобрав суть переводческих трансформаций и их классификацию, можно сказать, что любой перевод с одного языка на другой требует от переводчика грамотного подхода, знания обоих языков в совершенстве. Точный, эквивалентный перевод возможен только с использованием переводческих трансформаций.

Ключевые слова: трансформация, перевод, перестановка, замена, добавление, опущение, единица, аспект, приём.

TRANSLATION TRANSFORMATIONS IN THE TAJIK TRANSLATION OF A.S. PUSHKIN'S STORY «THE STATIONMASTER»

This article deals with translation transformations in the Tajik translation of A.S. Pushkin's story "The Stationmaster".

Translation transformations are technical techniques and methods of translation, which consist in transforming the text by replacing units of the source language with communicatively equivalent units of the target language if it is impossible to use regular correspondences in a given context. The main feature of translation transformations is that the translation uses a unit of the target language that is not typical for a given unit of the source language (that is, irregular, contextual correspondences). This is done to provide the most accurate translation (compared to using regular matches in a specific context). In addition, translation transformations are called language expressions that are obtained as a result of the use of such techniques and methods.

The story "The Stationmaster" A.S. Pushkin wrote in 1830, and it is the saddest and most complex creation in the "Tales of Ivan Petrovich Belkin". To translate this story, H. Ahrori used both lexical and grammatical transformations, namely

permutation, replacement, addition and omission. Having considered the theoretical aspects of translation transformations, we can conclude that transformation is the basis of most translation techniques. Having analyzed the essence of translation transformations and their classification, we can say that any translation from one language to another requires a competent approach from the translator, knowledge of both languages to perfection. An exact, equivalent translation is possible only with the use of translation transformations.

Keywords: transformation, translation, permutation, replacement, addition, omission, unit, aspect, technique.

Сведения об авторе: Хикматова Фарзона Каримджоновна – ассистент, Таджикский национальный университет, факультет русской филологии, кафедра перевода и межкультурной коммуникации, E-mail: farzona.khikmatova@mail.ru, Телефон : 915884222.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳикматова Фарзона Каримҷоновна, ассистент, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети филологияи рус, кафедраи тарҷума ва муоширати байнифарҳангӣ, E-mail: farzona.khikmatova@mail.ru, Телефон: 915884222.

Information about the author: Hikmatova Farzona Karimjonovna, assistant, Tajik National University, Faculty of Russian Philology, Department of Translation and Intercultural Communication, e-mail: farzona.khikmatova@mail.ru, 915884222.

ОМИЛҶОИ МУОСИРИ ОМУЗИШИ ТАҲАВВУЛОТИ ФАЗОИ ИТТИЛООТИИ ТОҶИКИСТОН

Қутбиддинов А. Ҳ. – д.и.ф., дотсент, декани факултаи журналистикаи ДМТ

Интернет – журналистика дар кишвари мо дар доираву сатҳи муайян дар пайи рушду таҳаввул қарор гирифта, ҳамзамон ба таҳқиқу пажӯҳиши хос ниёз дорад. Маҳз таҳқиқу пажӯҳишҳои васеъ як омили дар оянда рушду тавсия ёфтани чунин соҳаи ба истилоҳ ҷавон низ ба шумор меравад. Дар ин маврид ба нашр расидани монографияи илмии номзадҳои илми филология Илҳомҷон Ҳамидиён ва Фирдавси Низом бо номи “Журналистикаи интернетӣ дар Тоҷикистон: ташаккул, мушкилот ва дурнамо (Душанбе, 2022. – 268 с.)” яке аз аввалин қадамҳо дар шинохти чунин навъи журналистика дар кишвари мо ба шумор меравад. Ҳарчанд дар бораи интернет-журналистика баҳсҳои зиёд вучуд дошта бошад ҳам, аммо ногузир аст, ки бояд ба минбари омма табдил ёфтани интернетро эътироф намоем. Интернет тавонист дар марҳилаи нави таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоӣ таъзияи соҳаҳои гуманитариро (олами афкор) ба миён орад ва онро ба андешаи муҳаққиқи рус И. Зубков аз ҷараёни бузурги фарҳангиву маънавӣ дур доништан чандон сахт нест. Махсусан робитаи амиқи он бо ҳамагуна шаклҳои васоити ахбори оммавӣ дар алоқамандӣ ба рушду инкишофи раванди ҷаҳонишавӣ амри маъмулӣ низ ба шумор рафта метавонад: “Интернет дар якҷоягӣ бо ВАО ҳамчун ядро пешрафти тамаддунро нишон дода, ба сифати феномени фарҳанг баромад мекунад. Фарҳанги

интернетӣ (Интернет-культура) замоне пайдо шуд, ки дар шабака шаклҳои нави фарҳанг ва таҳвили онҳо ба ҳаёти мо арзи ҳастӣ намуд” [2, с. 39]. Албатта, андешаи боло дар он сурат қатъӣ буда метавонад, ки агар дар атрофи он асосҳои амиқи илмӣ вучуд дошта бошад. Дар ҳолате ки ҳанӯз дар Тоҷикистон таълифоту таҳқиқоти комиле дар ин самт анҷом наёфтааст, пажӯҳиши мазкур заминаву пойдевори аслие ба шумор меравад, ки дар асоси он даҳҳо шоҳаҳои омӯзиши масъала мушаххас гардида метавонад. Ин андешаро монографияи анҷомёфта бо фарогирии чор боб ва бист фасл ба вучуд оварда метавонад, ки ҳар кадом бахши муҳиммеро дар таркиби худ нигоҳ доштаанд.

Вобаста ба ҳадафу мароми пешгузошта муаллифон дар муқаддима аз “ҷараёнҳои наvpайдои муносибатҳои иттилоотӣ” [10, с.7] ишора кардаанд, ки манзур ҳамон интернет мебошад. Аз он шубҳа карда мешавад, ки дар атрофи “расонаҳои онлайнӣ ва муҳтавои онҳо ҳамчун асари журналистӣ” ҳанӯз хулосаи амиқи илмӣ ҳосил нашудааст. Гуфта мешавад, ки технологияҳои замонавӣ ба принципҳои журналистика тағйирот ворид намуда, бо табиати дигар мувофиқ гардидаанд. Дар боби аввал, ки “Заминаҳои пайдоиш ва ташаккули журналистикаи интернетӣ дар Тоҷикистон” унвонгузорӣ гардидааст, масъалаҳои журналистикаи интернетӣ ҳамчун падидаи нав, фаъол гаштани ҳадамоти интернетиву зуҳури журналистикаи онлайнӣ дар муҳити иттилоотӣ ва интернет ҳамчун манбаи нави иттилооту иртибот дар майдони рақобатҳо баррасӣ гардидаанд. Аз мазмуни ин боб бармеояд, ки муаллифон ҳанӯз нақши коммуникативии журналисти интернетиро ҳамчун анъанаи қадимии журналистикаи классикӣ мункир нестанд. Яъне зоҳир тағйир пазируфта бошад ҳам, вазифаи асл (коммуникативият) пойбарҷост ва ҳамин чихат аст, ки то ҳанӯз дар бораи журналистикаи интернетӣ ҳукми қотеъи илмӣ шакл нагирифтааст. Дар ин боб дар бораи “ҷомеаи иттилоотӣ” баҳс оростан саҳеҳ аст ва аз соли 1960 таъкид гардидани пойдевори он (назарияи Ю. Хайяши аз Донишгоҳи технологияи Токио) фарзияҳои илмиро асоснок гардонида метавонад. Бо заминаҳои таърихӣ таъкид намудани масъала бозгӯи он аст, ки ҳамоҳангии иртиботӣ дар шароити имрӯза афзалияти асли дар таъминоти техникиву молиявӣ шинохта мешавад.

Дар ин маврид андешаҳои муҳаққиқ Т. Тараканова низ асоснок буда метавонад: “Унсӯри муҳимми ҷараёнҳои иттилоотӣ-муҳобиротӣ дар замони муосир ва дар фазои сиёсӣ ба қисми техникӣ вобаста гардидааст. Ин ҷараёнҳо ба сифати муносибатҳои ғайриодии иттилоотӣ ва ташкилӣ миёни одамон баромад мекунанд, ки самаранокии он ба суръати интиқоли маълумот, доираи муштарӣён, шиддатнокии ҷараёни иттилоотӣ ва омилҳои дигари пайдоиши василаҳои иртиботӣ алоқаманданд” [8].

Дар ҳақиқат мафҳуми асри иттилоотӣ, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ бархурдҳои азимро ба вучуд овардааст, ҳеҷ гоҳ берун аз шоҳаҳои журналистикаи махсуси иттилоотӣ намебошад. Ин фарзияро чанд даҳсола боз мафҳуми “тори анкабут” (паутина) дар таркиби худ хуб нигоҳ доштааст ва дуруст аст, ки соҳибияти бештар ба он як андоза ба раванди “ҳар ки соҳибиттилоот аст, соҳиби ҳокимият аст” бештар мусоидат менамояд.

Интернет воситаи бузурги иртиботӣ аст, ки қатъи назар аз матолиби боэътимоду безэтимод тавонист, ки дар якборагӣ садо, симо, матн, тасвирҳо, чадвалҳо (инфографикаҳо), слайдшоуҳо ва амсоли инро дар доираи худ

(платформа) фаро гирад, ки ин ҷиҳат афзалияти комили он дар ҳама рақобатҳо гардид. Зухури ҳадамоти интернетӣ агар дар Русия ба соли 1994 марбут доништа шавад, пас дар Тоҷикистон оғози ин раванд, ба соли 2000 хос доништа мешавад. Тоҷикистон дар ин раванд дар иртибот бо дигар кишварҳои чун Хитой, Қирғизистон ва ҳатто Афғонистон муваффақ доништа мешавад. Дар мавриди фаъолияти сомонаҳои расонаҳо ва умуман фаъолияти мултимедиявӣ дар кишвари мо муаллифон ба он назаранд, ки ҳанӯз бисёр тасмимҳо дар останаи инкишоф қарор доранд ва аз ҷумла фаъолияти блогерӣ дар кишвар баҳои мусбат намегирад. Андешаи ҷонноки муаллифони рисола он аст, ки дар интернет “дастрасӣ ба иттилоот хислати умумӣ дорад” [10, с. 60] ва танҳо коркарду ҷобачогузори он ба профессионализи журналистӣ рабт дорад.

Боби дуюм, ки “Вижагиҳои журналистикаи интернетӣ ва ҷойгоҳи дар низоми ВЭА” ном дорад, робитаи журналистикаи тоҷик бо интернет, радиову телевизион дар қолаби онлайнӣ ва хусусиятҳои наشري матолиби ҷандрасонаиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллифон ба он асос, ки ҷараёни интернетӣ ҳеҷ як расонаро бидуни таъсир қарор намедиҳад, таъкид аз он менамоянд, ки бояд расонаҳои мо ба ҳамагуна рақобат омодаву устувор бошанд. Дар ин ҷода очилият, сарехият, воқеият ва дигар аҷзҳои созанда омилҳои доништа мешаванд, ки дар ин рақобат ҳар як расонаро нерӯ бахшида метавонанд. Табиист, ки интернет дар ин самт нерӯи бузурги ахборотдиҳиро соҳиб мебошад ва ин андешаро раванди иттилоотии ҷаҳонишавӣ низ собит намудааст. Ба гумони инҷониб ҷараёни хеле босуръат инкишофёбандаи технологияи замонавӣ дар ин самт омили таҳрикбахшандаву асоснокгардида низ ба шумор рафта метавонад. Вобаста ба ин, дар китоби “Интернет-журналистика”, бо таърифи зайл воমেҳурем: «Ҷамъияти ахборотӣ, ин нақшаи эҳтимолии иқтисодӣ-сиёсӣ (антропосоциалӣ) ва техникаи идоракунии буда, гузариш ба сохтори ҷамъиятии нави ҷаҳонӣ мебошад, ки дар он вазифаи асосиро дар ҳама қисматҳои ҳаёт СМК - сохти робитаи умумӣ, ташкил медиҳад, ки бо ёрии компютер ва технологияи робитавӣ, дар асл бо технологияи интернет мучаҳҳаз шудааст» [4, с. 13]. Чунин нуқтаҳо ба инобат гирифта, шиква ва як навъ интиқод дар бобати ин масъала он аст, ки технологияҳои ахборӣ журналистони мо, ё ин ки “расонаҳоро дар ду сангар қарор додаанд” [10, с. 82] ва ин иллат ба ҷиҳатҳои синнусолӣ рабт дода мешавад. Дар асоси мисолҳои возеҳ таҳлили сарироҳӣ намудани баъзе аз сегментҳои масъалаи пешгузоштаро то ҳаде равшан низ гардондааст. Дар мавриди фаъолияти радиову телевизионҳои кишвар дар ҳамбастагӣ ба паҳши онлайнӣ низ назари андаке интиқодӣ зухур менамояд, ки ҳанӯз “ба ормонҳои асри илму техника посухгӯ нест”. [10, с. 98] Маҳсулоти аудиовизуалӣ дар кишвари мо дар ин самт бо он ҷиҳат натиҷаовар нест, ки ин аз як ҷониб ба фарҳанги нисбатан заифдоштаи аудитория вобаста аст. Ин ҷиҳат дуруст дарк карда мешавад ва аз паҳлӯи дигар ҳавасманд набудани масъулони низ таъкид карда мешавад. Ҳаҷми умумии эфири паҳши барномаҳои телевизионӣ дар соли 2014 ҳамагӣ 239 соатро ташкил медиҳад, [10, с. 100] ки ин имкон медиҳад, ки маҳсулоти онлайнӣ ғание руи кор ояд. Таҳқиқ бо нишондоди ҷадвалҳо [10, с. 100-101] бозгӯи он аст, ки муаллифон маводи сомонаҳоро хуб таҳқиқ намудаанд ва ба он фикр низ ҳастанд, ки потенциали эҷодӣ барои фароҳам омадани матолиб кифояткунанда мебошанд. Бо назари қиёсӣ андешаҳои

муаллифон суръат пайдо менамоянд ва қатъи назар аз форматҳои мавҷуда ба он хулоса мерасанд, ки ин раванди таҷзияёбӣ ҳанӯз комилу қаноатбахш нестанд. Мафҳуми ҷанрасонаӣ низ дар шакли маълум ба таври нисбатан назариявӣ шарҳ ёфта, ин истилоҳи тоҷикӣ аз мафҳумҳои “конвергентсия” ва “мултимедиа” шалгирифта доништа мешавад. Дар ин самт ба баъзе қолабҳои маълум ва ҳам шаклнагирифтаи жанрии мултимедиа низ ишора карда мешавад.

Дар боби сеюм таҳти унвони “Раванди ташаккули қолабҳои муосири интернет – журналистика дар Тоҷикистон” дар се фасл масъалаҳои интернет – нашрияҳо, интернетжурналистика дар музофот ва таҳсилоти касбият дар риштаи интернет-журналистика пайгирӣ карда мешавад. Дар таъя ба забони илмӣ шаклгиранда дар самти интернет-журналистика ва ҳам забони гуфтугӯӣ истилоҳое чун “Интернет ТВ”, “Интернет-радио”, “Интернет-газета”, “Онлайн-газета”, “Онлайн-радио” ва амсоли он ҳамчун истилоҳоти шартӣ зикр гардида, торафт омавият пайдо кардани интернет омили ба вуҷуд омадани боз чунин мафҳумҳо доништа мешаванд. Андешаи муаллифон ба он асоснок мебошад, ки дар ҳақиқат дар шароити феълӣ нақши аслиро масъалаҳои молиявӣ ва дигар ҷузъиёти ба он алоқаманд иҷро карда метавонанд. Дар робита ба ин муҳаққиқи рус С. Машков пурра ва ё қисман бознашр шудани пайвандҳои интернетиро дар дигар пойгоҳҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ, муайян кардани доира ва шумораи боздидкунандагон аз ҷониби гардонандагони расонаҳои онлайнӣ, “...нисбатан арзон будани интернет дар муқоиса бо дигар расонаҳо, тиражи муайян надоштани сомонаҳои хабарӣ, захира шудан дар як марказ, дастрасии озод ба архиви ВЕБ-расонаҳо ва аз як марказ идора нашудани интернетро дар қатори вижагиҳои интернет-журналистика медонад [5, с. 11-12].

Доир ба масъалаи мазкур наметавон гуфт, ки дар ҷумҳурии мо ин раванд ба тундӣ пеш меравад. Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи аз ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ин раванд торафт фаъол мегардад ва то расидан ба натоиҷи ниҳой шояд тай кардани баъзе марҳилаҳо лозим бошанд. Дар ҳошияи ин андеша ақидаи коршиноси ТИК Асомиддин Атоев низ мувофиқ аст: “Тоҷикистони соҳибистиклол, аз оғози ворид шудан ба фазои рақамӣ, новобаста аз мушкилиҳои ҷуғрофии худ, инро яке аз ҳадафҳои стратегии рушд интихоб кард. Имконият ин паҳлӯи ҳар як мушкилот аст. Тоҷикистони аз нигоҳи ҷуғрофӣ дар бунбаст, дар чунин мушкилии табиӣ имконияти воқеӣ барои бунёди инфрасохтори роҳҳои коммуникатсионии фаромиллиро дарёфт мекунад” [1, с.144-156].

Масъалаҳои бухронии мавҷуда ва дар пешистода барои шаклҳои гуногуни васоити ахбор (махсусан рӯзномаҳо) муассисону журналистонро водор месозанд, ки тарҳи амиқи онлайнро барои расонаи худ фикр кунанд. Бо ҳамин гуна тавзеҳ аз он ишора карда мешавад, ки бо чунин сурати аҳвол муассисон барои аз байн нарафтани расонаи худ ногузир аз пайи “сарпарастони пасипардагӣ” мешаванд. Ин масъала дар музофот низ таъкид карда мешавад, ки дар сурати иқдоми қаноатбахш (рушди ТИК) дар оянда метавон дар ин муҳиту фазо журналистикаи пурборро интизор гашт. Дар самти таҳсилоти касбӣ ба сифати дастуру пешниҳод фикрҳои мухталиф баён гардидаанд, ки навоқиси техникаиву норасоии баъзе ҷузъиётро дар бар

мегиранд. Тадриси дарсҳои ихтисосӣ, ки орзуи чандинсолаи амалинашванда мебошанд, такроран зикр ёфтаанд.

Боби чоруми асар “Андар шинохти паблик рилейшн (PR)” унвон гирифта, аз ҳафт фасл таркиб ёфтааст. Дар ин боб масъалаҳои ташаккули робита бо ҷомеа, таърихи пайдоиш, назария ва амалияи PR, махсусиятҳои касбии пиарменҳо ва нишонаҳои он, хадамотҳои матбуотӣ дар ҷаҳон, чараҳои инкишофи паблик рилейшнз, ташаккули паблисистӣ ва намудҳои он, таъйинот ва вазифаи хадамоти матбуотӣ баррасӣ гардида, шинохти умумии паблик рилейшнро ба вуҷуд овардаанд. Муаллифон дар тафсили ин мавзӯ бо назардошти системанокии фикр зина ба зина масъаларо шарҳ дода, “Public Relations” (паблик рилейшн)-ро “вазифаҳои идоракунанда” [10, с. 184] номидаанд.

Ҳарчанд мавқеи фардии муаллифон дар тавзеҳи пиар маҳдуд бошад ҳам, аммо омӯзиши масъалаи нишон медиҳад, ки муҳаққиқон назарияҳои гуногуни илмиро (Т.Чеферсон, С.Блек, М.Бочарев, М.Шишкина, Л.Лонги, В.Ҳазелтон ва дигарон) дар шакли қиёсӣ хуб дида баромадаанд. Агар андешаи Т.Чеферсонро қатъи назар намоем, пас маълум мешавад, ки заминаи таърихӣ нисбатан мушаххастари паблик рилейшн ба солҳои 1902 ва 1903 (Дж. Рокфеллер ва Айви Ли) рост меояд. Махсусияти касбии пиарменҳо дар самти тичорат возеҳу қутоҳ шарҳ ёфта, фаъолияти онҳо ба манфиати ҷомеа низ истисно доништа намешавад. Таркиб ва таъйиноти хадамотҳои матбуотӣ низ хуб шарҳ ёфта, самтҳои ташкили кор бо ВАО, рекламасозӣ, имижсозӣ ва таҳияи матнҳо аз муҳимтарин самтҳои хадамоти матбуотӣ гуфта мешаванд. Ба истилоҳи “паблисистӣ” назари муосир сурат гирифта, гуфта мешавад, тафовут дар он дида мешавад, ки паблисити танҳо дар лаҳзаҳои зарурии ҷалби диққат ҷалб мегардад. Аз нигоҳи муаллифони рисола ҳаёти кормандони хадамоти матбуотӣ аз як нафар оғоз шуда, то бист нафар ва ҳатто бештар аз ин иборат мегардад. Дақиқияти ахбор, сифати хуби хабар, очилияту сареият ва суфтагии забони он омили пешравии кор дар хадамоти матбуотӣ арзёбӣ мегардад.

Дар боби “Муҳобироти сиёсӣ ва ВЭА дар Тоҷикистон” масъалаҳои амнияти иттилоотӣ, табиғату муҳобирату реклама, баъзе уфуқҳо ва хоссиати шабакаҳои иҷтимоӣ ва махсусиятҳои сомонаҳои расмӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Фарзияву андешаҳо дар фаслҳои ин боб қабл аз ҳама ҷузъиёти гуногуни мафҳуми “ҷомеаи иттилоотӣ”-ро фарогир гардидаанд. Қаробати амиқ ба масъала ва дарки асли меҳварии ин мафҳум барои пешрафти ҳаёти иҷтимоӣ дар чандин ҷабҳаҳо мусоидат намуда метавонад, ки шояд алҳол барои кишвари мо остонаи ҳадафҳои оянда ба шумор равад. Соли 1962 олими амрикоӣ Фритс Махлуп дар китоби арзишмандаш бо номи «The Production and Distribution of Knowledge in the United States» (“Маҳсулот ва инкишофи дониш дар ИМА”) ташаккули “ҷомеаи иттилоотӣ”-ро яке аз қаринаҳои пешрафти Амрико дар ояндаи начандон дур арзёбӣ мекунад. Ф.Махлуп “концепсияи рушд” -и [6, с. 462] онро низ пешниҳод кардааст.

Дар иртибот ба ин метавон дар бораи масоили печидаи амнияти иттилоотӣ ва дигар паҳлуҳои он ҳарф зад, ки ин масоил ба таври маҷмуи яке аз самтҳои қавии раванди ҷаҳонишавиро дарбар мегирад.

Масъалаи амнияти иттилоотӣ дар шароити “чанги иттилоотӣ” ва “муборизаҳои иттилоотӣ” аз дидгоҳи ҳуқуқӣ ва доираи қонунҳои матраҳ ба таври маҷмуи баррасӣ гардида, маърақаҳои огоҳонаву муғризна дар шабақаҳои иҷтимоӣ равандҳои хавфнок гуфта мешаванд, ки баъзан аз ҷониби “қаламкашони ватанӣ” низ сурат мегирад. Дар ин маврид бояд ба назар гирифт, ки масъалаи “чанги иттилоотӣ” домани маҳдуд надошта, оғозу сарчашмаи он ба оғози “чанги сард” аз солҳои 1947 сурат мегирад. Ҳамин нуқта мавриди таъкиди махсус мебошад, ки ин тернет бо имконоти худ ба он суръат бахшидааст. Дар раванди ҷангҳои иттилоотӣ тамоми тасмиму чораҳо аз ҷониби кишварҳои ғайри (абарқудрат) дар доираи нақшаву лоиҳаҳо хеле дурбинона тарҳрезӣ ҳам мешаванд. Дар ин маврид муҳаққиқи журналистикаи тоҷик М. Муқимов хеле равшан андешаронӣ намудааст: “...ИМА аз ҷумлаи кишварҳоест, ки тавассути дастгоҳҳои тарғиботиаш ба мисли Телевизион ва радиои «Садои Америка», телевизиони «Ал-Хурра», Радиои «Сава» (барои кишварҳои Шарқи Наздик ва Африкаи Шимолӣ), Радио ва телевизиони “Мартӣ” (барои Куба), Радиои «Аврупои озод»/«Озодӣ», Радиои «Осиёи озод» ба 61 забони миллӣ ва ба 125 кишвари дунё ҷанги иттилоотии густурда мебарад. Ба ин мақсад масалан, соли 2014 аз буча 733 миллион доллар ва соли 2015 беш аз 750 миллион доллар ҷудо шуда буд. Аудиторияи расонаҳои мазкур ҳафтае ҳудуди 210 миллион нафарро ташкил медиҳанд. Ба ғайри ин Worldnet – шабакаи телевизионии Оҷонсии иттилоотии ИМА низ дар паҳши иттилоъ ба хориҷа саҳм дорад” [7, с. 271].

Таҷзияву коркарди ахбори имрӯзаи фаровон тариқи шабақаҳои иҷтимоиву сомонаҳои интернетӣ инкор намегардад ва ҳатто ногузир низ ҳаст. Танҳо он нуқта бояд ба инобат гирифта шавад, ки матлаб дар пояи қадом руҳия таҳия гардидааст ва дар партави қадом манфиату ҳадаф шакл пайдо намудааст. Дар ин маврид муҳаққиқи публицистикаи тоҷик бо назардошти табиати фазои иттилоотӣ чунин нуқтаи назар доранд: “Ҳарчанд расонаҳои хориҷӣ бо рақобат ба пешрафти ғайрирасонаҳои тоҷик саҳмгузор мебошанд, ба таври амалӣ аз дастовардҳои журналистика боҳабар месозанд, шаклу воситаҳои нави пешниҳоди маводро нишон медиҳанд, барои матбуоти мустақил як воситаи асосии дарёфти иттилоъ ва сарчашмаи иттилоъ шудаанд, вале фаромӯш набояд кард, ки хабарнигорони ин расонаҳо бо назардошти манфиатҳои кишвар ва муассисони худ хабару гузоришҳоро омодаву паҳш мекунанд” [3, с. 6]. Масъалаи дар боло зикршуда уфуқҳои васеъро дарбар мегирад ва, аз ҷумла, рекламаву ва дигар омилҳои вобаста ба он раванди баъзе таҳаввулоти ояндаро то ҳадде равшан низ мегардонад. Дар масъалаи муҳобирот ва рекламаи сиёсӣ он андеша бештар матраҳ мешавад, ки имрӯз доираи шабақаҳои иҷтимоӣ ҳамарӯза доираҳои худро васеъ мегардонанд ва дар ин раванд дар муқобили фэйк (дуруғ) беҳтарин мубориза пешниҳоди саривақтии маълумоти саҳеҳ ба шумор меравад. Таблиғоти сиёсӣ ва рекламаи сиёсӣ дар ин самт махсусиятҳои зиёдро дарбар гирифта, фарҳанг ва маърифати аудитория аз омилҳои устувор дар роҳи муқолаҳои самарабахш баҳогузори мегардад.

Андешаи саҳеҳи муаллифон он аст, ки дар ҳақиқат шабақаҳои иҷтимоӣ платформаи васеи таблиғ мебошанд, ки ба имконоти васеи онҳо (журналистикаи онлайнӣ) вобастагии амиқ дорад. Қиёсҳо тариқи

инфографикаҳо ва чадвалҳо хеле нишонрасу возеҳ баён гардидаанд. Ба андешаи муҳаққиқон сомонаҳои расмӣ таъйионти комили иттилоърасонӣ нашошта бошанд ҳам, аммо раванди инкишофи ТИК бозгӯи он аст, ки хонандагон маълумоти ахбориро аз саҳифаҳои сомонаҳо чӯё мешаванд. Ин андеша гувоҳи он аст, ки журналистикаи интернетӣ дар рақобатҳо устуворона ташаккул меёбад ва таҳаввулотии зиёд доираи дигар шаклҳои васоити ахборро маҳдуд менамоянд. Гуфтан мумкин аст, ки асари мазкур дар доираҳои таҳқиқӣ дар соҳаи журналистика дастурамал ва роҳнамои муфид ба шумор меравад.

Дастуру тавсияҳо гувоҳи он аст, ки дар кишвари мо низ журналистикаи интернетӣ дар ҳоли рушду инкишоф қарор дорад. Имрӯз интернет ва умуман шабакаҳои иҷтимоӣ то ҳақде ҷойи васоити ахбори оммавиरो танг низ гардониданд. Васоити ахбор як андоза дар интиҳоби роҳ метавонад, ки ба иштибоҳоте низ роҳ диҳад. Дар тақя ба андешаҳои муҳаққиқ И. Ҳамидиён боз ҳам он нуқта мавриди тақрору таъкид мебошад: “...давлат бояд ба ВАО-и дохилӣ тавре муносибат кунад, ки онҳо дастнигари бегонаҳо нашаванд” [9, с. 247].

Ногузир аст, ки имрӯз ҷомеаи мо ба ин масъала назар ва муносибати ҷиддӣ зоҳир намояд. Асари тоза таълифи И. Ҳамидиён ва Ф. Низом аксар масъалаҳоро дар ин самт равшанӣ андохтааст ва тавре дар боло таъкид гардид, барои чандин пажуҳишу таҳқиқҳо роҳҳоро кушода метавонад. Бояд боз ҳам он андешаро қабул дошт, ки журналистикаи интернетӣ таҳаввулотии фазои иттилоотӣ ҳаст ва дар оянда низ хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Атоев А., Зафаров М. Инфокомунникационний анализ транзитного потенциала Таджикистана / Атоев А., Зафаров М // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз - № 2 (45) –Душанбе, 2015. С. 144- 156.
2. Зубков И. Г. Информационный медиаконтент в интернете: современная специфика и ключевые характеристики. Дис. канд. филол. наук: 10.01.10. / И. Г. Зубков– Москва, 2014 – С.39.
3. Имомзода М.- Баъзе масъалаҳои амнияти иттилоотӣ ва фазои иттилоотии Тоҷикистон / М.Имомзода, С.Гулов. Дар моварои сухан (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ). - Душанбе, 2018. –С. 6.
4. Калмыков А. А. - Интернет -журналистика / А. А. Калмыков, Коханова Л. А. - М., 2006. – С. 13.
5. Кулакова В. В.- Актуальные проблемы журналистики. (К проблеме развития коммуникативных средств) / В. В. Кулакова, Н. Л. Слободянюк –Душанбе, 2006. С. 11- 12.
6. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. - М.: Прогресс, 1966. - 462 с.
7. Муқимов М. А. Ҷанги иттилоотӣ ва таъмини амнияти фазои иттилоотӣ / М.А. Муқимов// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – Душанбе: Сино, 2017.- 4/2. — С. 266.-271.
8. Тараканова Т. Политико-коммуникативные технологии в интернет-пространстве / Т С. Тараканова. 28.11.2015. Режим доступа: https://studentlib.com/statya/164556-politiko_kommunikativnye_tehnologii_v_internet_prostranstve.html

9. Ҳамидов И. Амнияти иттилоотии Тоҷикистон / И. Ҳамидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). - 4/2 (109). – Душанбе: «Сино», 2013. – С. 247
10. Ҳамидиён И, Низом Ф. Журналистикаи интернетӣ дар Тоҷикистон: ташаккул, мушкилот ва дурнамо. – Душанбе, 2022. – 268 с.
11. Ҳамидиён, И. И. Содарҷателъное и жанровое многообразие на таджикском телевидении / И. И. Ҳамидиён, Б. А. Абдурахим. – Душанбе, 2019. – 248 с.
12. Ҳасанова Т. Журналистика високих технологий / Т.Г. Ҳасанова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). - №4/4 (91). – Душанбе, 2012. – С. 277-279.
13. Ҳидоятова Ш. Интернет – новое направление в журналистике или современное средство коммуникации / Ш.Ш. Ҳидоятова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). - №4/1 (159). – Душанбе, 2015. – С. 277-280.
14. Шилова, В. А. Телевидение в системе социального управления: Дис. ... канд. социолог. наук: 22.00.08 [Текст] / В. А. Шилова– М., 2000. – 146 с.
15. Эшматов З. А. Нақди телевизиони Тоҷикистон дар сомонаҳои хабарӣ / З.А. Эшматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Мачаллаи илмӣ). - №4/1 (133). – Душанбе, 2014. – С. 269-273.

ОМИЛҲОИ МУОСИРИ ОМУЗИШИ ТАҲАВВУЛОТИ ФАЗОИ ИТТИЛООТИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола дар таъя ба назарияҳои гуногуни илмӣ дар бораи махсусият, моҳият, таъйинот ва баъзе паҳлуҳои муҳими журналистикаи интернетӣ сухан меравад. Муаллиф бар он аст, ки интернет – журналистика дар ҷомеаи имрӯзаи мо дар доираву сатҳи муайян дар пайи рушд қарор дошта, таҳқиқу паҷуҳиши хосси ин масъала заминаи аслии рушду тавсеаи он низ ба шумор меравад. Он ақида зиёд матраҳ мешавад, ки журналистикаи интернетӣ таҳаввулоти фазои иттилоотӣ дар замони муосир мебошад. Меҳвари андешаҳои муаллифи мақоларо монографияи илмии номзадҳои илми филология Илҳомҷон Ҳамидиён ва Фирдавси Низом бо номи “Журналистикаи интернетӣ дар Тоҷикистон: ташаккул, мушкилот ва дурнамо” ташкил дода, дар баробари баҳогузориҳои мусбат дар доираи қиёс дар таъя ба назарияи муҳаққиқони дохилу хориҷӣ ҷузъиёти алоҳидаи фазои иттилоотӣ мавриди шарҳу таҳлил қарор гирифтаанд. Қатъи назар аз баҳсҳои зиёд муаллиф чунин меандешад, ки бояд ба минбари омма табдил ёфтани интернетро эътироф намоем. Зеро интернет тавонистааст дар марҳилаи нави таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоӣ олами равонии одамонро дигар намояд ва бо ин ҷиҳат нақши таъсиргузори рӯзмарраи он дар ҳаёти фарҳангиву маънавӣ ҷомеа истиснон нест. Дар ҳаёти сиёсии ҷомеа мавқеи фарроҳтар доштани шабакаҳои сомонаҳои иҷтимоӣ ва робитаи амиқи онҳо ба доираи васеътари аудитория дар қиёс бо ҳамагуна шаклҳои васоити ахбори оммавӣ ба сифати як рӯки ҷаҳонишавии феълӣ баҳогузорӣ мегардад. Муаллиф андешаҳои ӯро дар асоси асари тақризшаванда самт бахшида, масъалаҳои зиёди онро дар доираи кутоҳ тавзеҳ медиҳад ва ба он хулоса меояд, ки асари мазкур дар доираҳои

таҳқиқӣ дар соҳаи журналистика дастурамал ва роҳнамои муфид барои таҳқиқҳои минбаъда ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: минбари омма, таҳаввулот, интернет, чомеа, рақобат, таҳқиқ, сиёсат, матбуот, васоити ахбор, шабакаи иҷтимоӣ, сомона, хабар, маълумот, раванд, ҷаҳонишавӣ.

СОВРЕМЕННЫЕ ФАКТОРЫ ЭВОЛЮЦИОННОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА ТАДЖИКИСТАНА

На основе различных научных теорий в данной статье рассказывается о специальности, сущности, цели и некоторых важных аспектах интернет-журналистики. Автор придерживается мнения, что интернет-журналистика в нашем обществе сегодня находится в стремлении развития в определенном кругу и на определенном уровне, а конкретное исследование этого вопроса считается главной основой ее развития и расширения. Широко распространено мнение, что интернет-журналистика – это эволюция информационного пространства современности. Основа авторского мнения составлена на основе изучения научной монографии кандидатов филологических наук Илхомджона Ҳамидиёна и Фирдавса Низома «Интернет-журналистика в Таджикистане: становление, проблемы и перспективы». Несмотря на множество аргументов, автор считает, что мы должны признать тот факт, что Интернет стал площадкой для масс. Интернет сумел изменить ментальный мир людей на новом этапе эволюции общественной жизни, и в этом отношении его повседневная влиятельная роль в культурной и духовной жизни общества не является исключительной. В политической жизни общества более широкое положение социальных сетей и веб-сайтов и их глубокая связь с более широким кругом аудитории по сравнению со всеми формами СМИ оценивается как столп современной глобализации. Автор концентрирует свои мысли на основе рецензируемой работы, кратко разъясняет многие ее вопросы и приходит к выводу, что данная работа является ориентиром и полезным руководством для дальнейших исследований в исследовательских кругах в области журналистики.

Ключевые слова: общественная платформа, эволюция, интернет, общество, конкуренция, исследования, политика, пресса, СМИ, социальная сеть, веб-сайт, новости, информация, процесс, глобализация.

MODERN FACTORS OF EVOLUTIONARY STUDY INFORMATION SPACE OF TAJIKISTAN

Based on various scientific theories, this article describes the specialty, essence, purpose and some important aspects of online journalism. The author is of the opinion that Internet journalism in our society today is striving for development in a certain circle and at a certain level, and a specific study of this issue is considered the main basis for its development and expansion. It is widely believed that Internet journalism is the evolution of the information space of our time. The basis of the author's opinion is formed on the scientific monograph of Candidates of philological sciences Ilkhomjon Hamidien and Firdavsi Nizom "Internet journalism in Tajikistan: formation, problems and prospects". Despite many arguments, the author believes that we must recognize the fact that the Internet has become a

platform for the masses. The Internet has managed to change the mental world of people at a new stage in the evolution of social life, and in this respect its daily influential role in the cultural and spiritual life of society is not exceptional. In the political life of society, the broader position of social networks and websites and their deep connection with a wider audience compared to all forms of mass media is assessed as a pillar of modern globalization. The author concentrates his thoughts on the basis of the peer-reviewed work, briefly explains many of its issues and comes to the conclusion that this work is a guideline and a useful guide for further research in research circles in the field of journalism.

Keywords: public platform, evolution, Internet, society, competition, research, politics, press, mass media, social network, website, news, information, process, globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қутбиддинов Абдулмумин Хошимович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илми филология, дотсент, декани факултаи журналистика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. E-mail: adab-75@mail.ru. Тамос: +992 935326022.

Сведения об авторе: Қутбиддинов Абдулмумин Хошимович – Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, доцент, декан факультета журналистики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: adab-75@mail.ru. Телефон.: +992 935326022.

Information about the author: Qutbiddinov Abdulmumin Hoshimovich – Tajik national University, Doctor of Philology, Associate Professor, Dean of the Faculty of Journalism. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave 17. E-mail: adab-75@mail.ru. Phone: +992 935326022.

БАРРАСИИ РОБИТАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ДАР МУСОҲИБАҲОИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Қаландаров С. Д. – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷии ДМТ

Тоҷикистон аз солҳои аввали истиқлолияти миллии дар самти барқарор намудани робитаҳои дипломатӣ ва ба роҳ мондани ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ бо давлатҳои араб иқдом карда аст. Аз сафару мулоқотҳои мутақобилан судманди дучониба маълум мешавад, ки дар ин давра Тоҷикистон бо ташаббусҳои сарвари давлат – Эмомалӣ Раҳмон дар доираи сиёсати хориҷии худ ба густариш додани муносибатҳо бо давлатҳои араб тавачҷуҳи зиёд зоҳир менамояд. Муносибат бо кишварҳои арабӣ ва умуман исломӣ яке аз бахшҳои аъзами сиёсати байналхалқии ҳукумати кишварро ташкил медиҳад. Метавон оғози асри XXI-ро марҳилаи нави ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷаҳони ислом (давлатҳои арабӣ) номид [5, с.184].

Қобили тазаккур аст, ки имрӯз дар ҷаҳони иттилоотӣ нақши ВАО дар масъалаи мустаҳкам намудани муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо хеле муассир аст. Ин таъсир дар паҳлуҳои мусбату манфӣ сурат гирифта, дар

раванди муносибатҳо гардишҳои куллиро ба вучуд оварда метавонад. Дар ҳодисаҳои сиёсии ҷаҳони муосир ҳар як сухани гуфташудаи сиёсатмадор ва нодуруст фаҳмидани хабарнигор метавонад, чандсола кӯшишу заҳмат ва корҳои ташкилшударо оид ба наздикшавии халқҳо ва мустаҳкам кардани дӯстию ҳамкориҳои миллатҳо, тағйир диҳад. Аз ин рӯ, хабарнигорон бояд меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро риоя намоянд. Онҳо на барои хушунат ва ҳифзи манфиати гурӯҳ ё давлате вогузор шудаанд, балки баҳри дарёфти маълумот бидуни поймол намудани ҳисси миллӣ ва динии иштирокчиёни фазои иттилоотӣ сафарбар шудаанд.

Зикри ин нукта лозим аст, ки айни ҳол сиёсати бисёрсамтаи хориҷии кишвар дар муносибат ва робита бо якҷанд кишварҳои араб, махсусан бо давлатҳои халиҷи Форс (Шоҳигарии Арабистони Саъудӣ (ШАС), Қатар, Баҳрайн, Амороти Муттаҳидаи Араб (АМА), Кувайт) назаррас аст. Ин кишварҳо омодагии худро дар амалигардонии тарҳҳои иқтисодии кишвар баён карданд [2, с.365].

Мавзӯе, ки мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор медиҳем, ин инъикоси робитаҳои Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар мусоҳибаҳои Президенти Тоҷикистон дар ВАО–и кишварҳои араб, аз ҷумла дар рӯзномаҳои “Албаён” - и АМА (17.04.2007), “Арриёз” - и ШАС (март 2008), “Алмасоия” - и Миср (6.04.2012), Ҳайати рӯзноманигорони Кувайт (15.06.2013), шабакаҳои “Алҷазира” - и Қатар (21.05.2007) ва Евронюс (арабӣ) – (30.03.2012) мебошад.

Таъинот ва махсусиятҳои мусоҳиба мухталлифу домандор аст. Мусоҳиба имрӯз яке аз жанрҳои хабарии маъмул, ҷолиб ва серистеъмоли ВАО ба шумор меравад, зеро дар мусоҳиба «чунин суолҳоро пурсидан лозим аст, ки хонандаҳо ба он рағбатдоранд», мегӯяд муҳаққиқ Э. Полетаев [6, с. 152]. Ҳамчунин мусоҳиба жанри боварибахш аст, зеро дар хусуси воқеа одаме нақл мекунад, ки дидааст, медонад [4, с. 50].

Тафсиру ташреҳи илмии мусоҳиба ва шинохти он мавзӯи нав нест. Доир ба мақоми жанри мусоҳиба, шаклу намуд, техникаи таҳия ва махсусиятҳои он муҳаққиқони зиёди хориҷиву дохилӣ, ба монанди В.В. Ворошилов, А.А. Грабелников, Г.В. Кузнецов, М.И. Шостак, Н.Г. Богданов, Б.А. Вяземский, А. Нуралиев, А. Саъдуллоев, С. Гулов, И. Усмонов, М. Муродов, Ҷ. Муқим ва дигарон изҳори андеша намудаанд. Қобили тазаккур аст, ки дар бораи жанри мусоҳиба фикру ақидаҳои гуногуни олимони мавҷуд аст. Яке онро жанри хабарӣ мегӯяд, дигаре таҳлилий ва сеюми ҷойи онро дар ҳардуи гурӯҳи жанрҳо мечӯяд [7, с. 51]. Бо гузоштани саволҳои зиёд тамоми паҳлуҳои масъала дар офариниши образҳо матраҳ мешаванд. Масалан, дар сохтани як портрет тамоми ҷузъиёт тавассути гузоштани саволҳо маълуми равшан карда мешавад. Ин дар суратест, ки мусоҳиба дар ботини худ февриятро талаб менамуд ва барои баррасӣ кардани портрети маълум жанрҳои хос амал менамоянд.

Аз ҷиҳати анвои жанрӣ ҳамаи мусоҳибаҳои бо Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон сурат гирифта ба навъи мусоҳиба – муколама мансуб аст. Ин навъи мусоҳиба бештар маълуми серистифода аст. Дар ин намуди мусоҳиба назари мусоҳибро дар бораи масъалаи баррасишаванда аз номи худӣ ӯ ибраз доштан, нақши муҳим дорад [4, с. 80].

Тавре аз мазмуну мухтавои мусохибаҳо бармеояд, аксари матбуоти араб ба вазъи кишвари ҳамсоямон – Афғонистон ва муносибати Тоҷикистон бо давлатҳои ҷаҳон таваҷҷуҳи бештар доранд. Дар мусохиба – муколама дараҷаи дониш ва таҷрибаи зиндагии ҷонибҳо аҳаммияти калон дорад [3, с. 126], зеро ин омилҳо ба ҷолибу хонданӣ шудани мусохиба мусоидат менамояд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки рӯзнома ва шабакаҳои арабӣ вобаста ба манфиатҳои худ аз Сарвари давлати Тоҷикистон – Эмомалӣ Раҳмон оид ба густариши робитаҳо бо мамлакатҳои арабӣ, талошҳои Тоҷикистон ҷиҳати ҳалли қазияҳои минтақа (махсусан Афғонистон), муносибати Тоҷикистон бо давлатҳои ҷаҳон (махсусан Россия, Амрико, Эрон, кишварҳои арабӣ) пурсон шудаанд. Аз мусохибаҳо маълум аст, ки матбуоти араб (ба истиснои Кувайт – Қ.С.) бештар ба вазъ ва дурнамои ҳолати Афғонистон таваҷҷуҳ дорад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамаи мусохибаҳоаш вобаста ба ҳолати Афғонистон, мушкилоти он ва роҳҳои баромадан аз бӯҳрони кунуниро пешниҳодоти мушаххас ва дақиқ изҳор кардааст.

Ҷунончи, ҷонишини сармуҳаррири рӯзномаи “Алмасоия” (المسائية) – и Миср (6.04.2012) Муҳаммад Салома ҳангоми мусохиба бо чунин савол муроҷиат мекунад: “... Ҷаноби Президент ба фикри Шумо ҷомеаи ҷаҳонӣ кадом иқдомро бояд анҷом диҳад, ки дар ин кишвари исломии ҷабрдида (Афғонистон – Қ.С) сулҳу суботи барқарор гардад?” Президенти Тоҷикистон аввал дар бораи таърих, фарҳанг ва забони ягона доштани мон бо афғонҳо мухтасар нақл намуда, пасон мегӯяд: “Мо ҳанӯз аз оғози бӯҳрони Афғонистон якҷанд ташаббусҳои ҳаётан муҳимро вобаста ба ин бӯҳрон ва мушкилиҳои ҷойдоштаи кунунӣ ба бародарони афғон барои баромадан аз мусибатҳои ҳозирааш пешниҳод кардем. Тоҷикистон дар масъалаи расонидани кумак ба Афғонистони бародар ва ҳамсояи худ вафодор буд ва хоҳад монд. Аллакай, мо барои сохтани роҳҳои мошингард ва пулҳои азим дар болои дарёи Чайхун наздики Афғонистон машғул шудем. Омодагӣ барои амалисозии лоиҳаи CASA – 1000 барои интиқоли хатти баландшиддати неруи барқ аз Тоҷикистон ва Қирғизистони ҳамсоя ба Афғонистон ва аз он ҷо ба Покистон ба иҷро мерасад. Ҳамчунин лоиҳаҳои муҳимми дигари стратегие мавҷуд аст, ки иҷрои он дар Тоҷикистон амалӣ мегардад ва характери минтақавӣ дошта ба беҳбудии шароити зиндагии Афғонистон низ нигаронида шудааст”. Ба саволи “кадом иқдомро ҷомеаи ҷаҳонӣ бояд амалӣ кунад?” Президенти Тоҷикистон мегӯяд: “... аввалан идомаи кумаки ҷиддӣ ба халқи афғон барои бартараф кардани зуроварию тундгарӣ, расидан ба ҳамдигарфаҳмию мусолиҳаи миллӣ ва пайвастании он ба ҷаҳони мутамаддин зарур аст. Баъдан мо кишварҳои ёрирасон, ниҳодҳои молиявӣ минтақавӣ ва байналмилалиро барои вафо намудан ба созишномаву аҳду ваъдаҳоишон нисбат ба Афғонистон водор мекунем” [8]. Аз мухтавои ин саволу ҷавоб бармеояд, ки Тоҷикистон бо дарназардошти манфиатҳои сиёсӣ иқтисодӣ кишвари ҳамсояи орому сокиро хоҳон аст.

17 – уми апрели 2007 рӯзномаи “Албаён” – и Аморати Муттаҳидаи Араб таҳти унвони “Мусохибаи Президент – Эмомалӣ Раҳмон барои рӯзномаи “Албаён” – и аморатӣ” дар сомонаш мавод ба нашр расонидааст, ки аз 9 савол иборат аст. Аз ҷумла вобаста ба вазъи минтақа чунин савол додааст: “Минтақаи фарогири Шумо ҳанӯз ҳам тезутунд боқӣ мемонад ва носуботӣ

зиёд мешавад, чи гуна вазъ дигаргун мешавад?” Президенти Тоҷикистон ҳамчун сиёсатмадори огоҳ аз вазъияти Афғонистон оромию осудагӣ дар онро суботи тамоми давлатҳои минтақа ва ҷаҳон медонад. Аз ҷумла мегӯяд: “Суботи сиёсии Осиёи Миёна аз вазъи Афғонистон вобаста аст. Дар мо мақола аст, ки агар ҳамсоя бой ва хуб бошад, манфиаташ ба ту хоҳад расид, аммо агар ҳамсояат бад бошад, аз вай ба ҷуз бадӣ чизе намерасад. Ва агар хонаи ҳамсояат оташ гирифт ва ӯро ёрдам накардӣ, пас албатта оташ ба хонаи ту хоҳад расид. Аз ин рӯ, оромӣ ва субот дар Афғонистон ба манфиатҳои миллии Тоҷикистон мувофиқат мекунад. Халқи афғон низ барои зиндагии тенчу осуда ба мисли дигар халқҳо ҳақ дорад. Афғонистон давлати бузург аст ва сарватҳои ғанӣ (зиёд) дорад ва оромию тенҷӣ дар он суботи тамоми давлатҳои минтақа ва ҷаҳон аст” [9].

Профессор Муқимов Ҷ. дар китоби худ вобаста ба мусоҳиба менависад, ки “Бо сиёсатмадорон, намояндагони ҳизбҳо ва мансабдорони зинаҳои гуногуни ҳокимият ҳолисона муносибат кардан лозим аст” [4, с.33] ва “аз саволҳои баҳсангез парҳез кунед” [4, с. 28], аммо, мутаассифона чунин муносибат дар баъзе мусоҳибаҳо мушоҳида намешавад, махсусан дар мусоҳибаи “Алҷазира” – и Қатар.

Шабакҳои “Алҷазира” рӯзи 21–уми майи 2007 мусоҳибаи Президенти Тоҷикистонро бо номи “Эмомалӣ Раҳмон: натиҷаи 10 соли Тоҷикистон” ба таъб расонидааст, ки аз 16 савол иборат буда, ба мавзӯҳои гуногуни сиёсати хориҷӣ ва дохилии Тоҷикистон бахшида шудааст [10].

Зикр кардан ба маврид аст, ки муҳаққиқон ва коршиносони хориҷӣ ва дохилии ВАО нақши “Алҷазира”- ро дар инқилобҳои “баҳори араб” ва низоъҳои кишварҳои мусулмонӣ (Ироқ, Сурия, Миср, Либия, Тунис, Яман) калидӣ меҳисобанд [1, с. 249]. Дар ҳақиқат аз таҳлилҳои воқеаҳои “Баҳори араб” маълум ва мушоҳида мешавад, ки дар раҳгум занонидани мардуми кишварҳои арабӣ ва пинҳон кардани ҳақиқати вазъ таҳти шиори “озодии сухан” нақши бориз бозидааст.

Дар мусоҳиба саволҳои боғаразона ва саволҳои, ки хусусияти ҳангомаҷӯна доранд, кам нестанд. Президенти Тоҷикистон ҳамчун сиёсатмадори пуртаҷриба ба ҳамаи онҳо ҳақимона ҷавобҳои мушаххас ва пурмазмун гуфтааст. Аз ҷумла, хабарнигор оид ба Афғонистон бо чунин савол муроҷиат кардааст: “Ҷаноби Президент тоҷикон мегӯянд, ки тамоми оқибатҳои бад аз тарафи Афғонистон меояд ... ва оё аз он чизе ки ҳоло дар Афғонистон ҷараён дорад, хавф доред ва оё аз он метарсед, ки толибон қувваи нав гирифта ба шумо таъсир мерасонанд ва шумо тоҷикони шимоли Афғонистонро барои шикаст додани толибон кумак мекунад?”. Мақсад аз ин саволи хабарнигор ифво андохтан байни тоҷикон ва дигар қавмҳои Афғонистон аст. Аммо Президенти Тоҷикистон ҳамчун сиёсатмадори ботаҷриба бо назардошти омилҳои созандагии муносибатҳо посух мегӯяд: “Афғонистон, албатта, зиёда аз 25 сол боз ҷанги шаҳрвандиро аз сар мегузаронад. Шояд яке аз мусибатҳои мавҷуда дар Тоҷикистон сарчашмааш дар Афғонистон бошад. Дар Тоҷикистон мақолае ҳаст, ки мегӯянд: “Агар хонаи ҳамсоя оташ гирифт ва ба ӯ дастӣ кумак дароз накардӣ, оташ ба ту ҳатман зиён хоҳад расонд”. Ин мақоли тоҷикӣ аст ва ман ба ин эътимод дорам” [10].

Мавзуи дигаре, ки хабарнигорони араб бештар таваччуҳ кардаанд, ин муносибати Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳон (махсусан Россия, Амрико, Эрон, ИДМ) мебошад. Саволҳои хабарнигорон ҳангомавӣ ҳастанд. Профессор М. Муқимов менависад, ки хабарнигор қаблан дар бораи мусоҳиба бояд маълумоти пурра дошта бошад, вагарна мусоҳиба воқеӣ ва беғараз намешавад [4, с. 21]. Рӯзномаи “Албаён” вобаста ба ин мавзуи мавқеи Тоҷикистон дар муносибат бо абарқудратон чунин савол додааст: “Шумо дар Осиёи Миёна ҳастед. Вай минтақаи дуқутбии байналмилалӣ аст ва Тоҷикистон худашро дар қучо мебинад? Оё Тоҷикистон ба Русия наздик аст ё ба Амрико? Ё Шумо дар минтақаи миёна ҳастед?”. Хонандаи закиро маълум аст, ки Тоҷикистон дар муносибат бо дигар давлатҳои ҷаҳон бо Россия наздик аст, аммо хабарнигор аз ин савол ҳангома карданӣ аст. Президенти Тоҷикистон вобаста ба ин масъала хеле мушаххас ҷавоб додааст: “Мо бо тамоми давлатҳо ҳамкорӣ дорем, аммо муносибат бо Россия дар сиёсат, иқтисод ва ҳатто ҷарбӣ бештар аст. Дар мо базаи ҷарбии Россия ҷойгир аст. Ҳамчунин Россия ба мо кумакҳои ҷарбӣ мерасонад, аммо ин ҳамкориро бо Амрико манъ намекунад. Мо узви давлатҳои Иттиҳоди зидди терроризм ҳастем. Бо амрикоӣён ва аврупоӣён ҳамкориҳои ҷарбӣ дорем ва ёрию кумаки техникӣ барои ҳимояи сарҳад аз онҳо мегирем, зеро ҳадафшон сулҳу субот дар Афғонистон аст ...” [9].

Қобили қайд аст, ки аз мусоҳибаи телевизиони “Алҷазира” мушоҳида мешавад, ки хабарнигор аз муносибати Тоҷикистон бо Россия ва Амрико ҳангома сохтанӣ аст. Таваччуҳи кунед ба саволҳо: 1. ... Дар оғози ин вохӯрӣ Шумо гуфтед, ки баъд аз халос шудан аз таъсири Иттиҳоди Шуравӣ, сиёсати дарҳои қушодро бо хорич пеш гирифтаед. Ҳоло муносибати Тоҷикистон бо Россия ва Ғарб чӣ гуна барқарор мекунед ва оё нуфузи Русияро дар Тоҷикистон ба манфиати мавқеи Ғарбу Амрико аз нав дида мебароед? 2. Аммо, баъзеҳо шояд фаҳмида бошанд, ки аз нав дида баромадани ин муносибатҳо вақте сар шуд, ки қувваҳои ИМА мавқеи неруҳои Россияро барои ҳимояи сарҳади ҷанубии Тоҷикистон иваз карданд ва низомиёни амрикоӣ неруҳои ҷарбии шуморо тамрин дода бо кумакҳои ҷарбӣ таъмин намуданд. Мо миёнаравҳои ин таҳаввулотро чӣ хел бифаҳмед ва оё ин таваччуҳи Тоҷикистон нисбат ба Ғарб нест?

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сиёсатмадори варзида ба чунин саволҳои ҳангомаҷӯёна бо назардошти манфиатҳои миллӣ оид ба саволи яқум мушаххас чунин изҳори ақида намудааст: “Россия шарикҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Мо бо Федератсияи Россия муносибатҳои имтиёзнок дорем ва Россия дар Тоҷикистон пойгоҳи низомӣ дорад. Мо муносибатҳои ҷарбӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ ва сиёсӣ дорем, яъне ин муносибатҳо муносибатҳои хеле имтиёзнок ҳастанд ... Ҳамзамон мо бо Россия ҳамкориҳои имтиёзнок дар соҳаи иҷроии лоиҳаҳои энергетикӣ дорем ва неругоҳи барқӣ дар Тоҷикистон бо роҳи ҳамкорӣ бо Россия фаъолият мекунанд. Яъне бехтарин муносибатҳо нисбат ба дигар кишварҳо. Лекин ин маънои онро надорад, ки мо аз муносибатҳо бо давлатҳои дигари минтақа ва ҷаҳон даст кашем” [10]. Ба саволи дуҷуми ғаразнокӣ хабарнигор низ ҷавоби аниқ, мушаххас ва хирадмандона ҷавоб додааст: “... Муносибатамон бо Амрико низ хеле хуб аст. Ин маънои онро надорад, ки Тоҷикистон яке аз майдонҳои

рақобат байни давлатҳо бошад. Мо намехоҳем, ки Тоҷикистон марказ ё макони рақобати абардқудратҳо гардад. Агар ин рақобат пайдо шавад ба манфиати халқҳои минтақа нест” [10].

Ҳамчунин Президенти Тоҷикистон ба саволи ифвоангези шабакаи Евронюс – “Наздики 1 млн. муҳоҷири тоҷик дар Россия аст. Оё ин муҳоҷират асоси мушкилоти иҷтимоӣ дар Тоҷикистон намешавад? Ва оё ҳанӯз ҳам нуфузи Россия дар Тоҷикистон боқӣ мемонад?” чунин ҷавоб додааст: “... Тоҷикон дар Россия зиндагӣ ва кор мекунад, ин ҳақиқат аст. Лекин имкони рафтанишон дар минтақа дар кучост? Ҳангоми корашон ба оилаҳошон ёрӣ мерасонанд ва дар кумаки иқтисодии кишварашон сахм мегузоранд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дастгирии ҳуқуқи коргарони муҳоҷири тоҷик дар Федератсияи Россия бо Ҳокимияти Россия ҳамкории зич дорад. Ман боварӣ надорам, ки бо назардошти муносибат ва ҳамкории стратегии мо бо Россия онҳо ба Тоҷикистон шартҳо гузорад” [11]. Дар ҳақиқат зиёд эҳсос мешавад, ки муаллифони матолибе, ки дар саҳифаҳои матбуоти хориҷӣ дар робита ба муносиботи давлатҳои Тоҷикистон ва Россия мавриди пажӯҳиш қарор мегирад, новобаста ба мавзӯи баррасишаванда, бо даҳлат ба шароити зисту зиндагонии муҳоҷирони қори тоҷик масъаларо тобиши сиёсӣ медиҳанд. Гуфтан мумкин аст, ки муҳоҷирати қорӣ аз асоситарин омилҳост, ки моро ба Русия вобаста кардааст ва матбуоти хориҷӣ онро ҳамчун фишанг барои иттиҳом истифода мекунад.

Қайд кардан зарур аст, ки набояд фаромӯш кард, ки “мусоҳиба ин жанри суҳбат нест, ки ... назари худро таҳмил намоед” – менависад муҳаққиқ Қ. Муқим [4, с. 44]. Аммо дар мусоҳиба бо рӯзномаи “Арриёз” ҳангоми савол додан хабарнигор Тоҷикистонро ҳамчун “кишвари исломӣ” (... فخامة الرئيس، إن - طاجيكستان بلد إسلامي) муаррифӣ мекунад, ки дар ҷавоб Президенти Тоҷикистон ба таври рӯшан мегӯяд: “Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари демократӣ аст ва қонун дар он ҳукмрон аст. ... Зиёда аз 90 % - и сокинонаш мусулмонанд ва мо давоми истиқлолияти миллӣ тавонистем, ки муносибатҳои хуби сиёсӣ бо ҳамаи давлатҳои исломӣ, аз ҷумла бо ШАС барқарор кунем” [12]. Аз савол маълум мешавад, ки хабарнигори араб Тоҷикистонро ҳамчун кишвари исломӣ дидан мехоҳад.

Ҳамчунин аз саволи хабарнигори рӯзномаи “Арриёз” – и Саудӣ маълум мешавад, ки онҳо аз муносибати Тоҷикистону Ўзбекистон хуб огоҳанд, ки пурсидааст: “Ҷаноби Президент он чизе ки ба давлатҳои ҳамсоияи Тоҷикистон ва муносибататон бо он кишварҳо тааллуқ дорад, махсусан Ўзбекистон ва Афғонистон чӣ гуфтан мумкин аст? ”. Президенти кишвар бо чунин ҷавоби пурмазмун изҳори ақида намудааст: “Барқарор ва густариши муносибатҳои дӯстона ва гуногунҷабҳа бо давлатҳои ҳамсоия аз ҷумла, Ўзбекистон ва Афғонистон аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии мо ба шумор меравад. Ҳамчунин мо умедворем, ки Ҷумҳурии Ўзбекистон бо мо муносибатҳои дӯстона, бародарона ва содиқона барқарор кунад ва якҷоя монеаҳои мавҷударо дар рӯҳияи муносибатҳои неки ҳамсоиягӣ бартараф созем.

Ҳамзамон барои густариши робитаҳои ҳамкории иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар асоси ба назар (эътибор) гирифтани манфиатҳои дуҷонибаи муштарак ва минтақавӣ тасмим бигирем. Тоҷикистон дар барқарор кардани муносибатҳои байналмилалӣ фақат аз ҳамин нигоҳ амал мекунад” [12].

Ҳамчунин Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мусоҳибаҳои зикр кардааст, ки таҳкими муносибатҳо бо Кувайт, Қатар, АМА ва ШАС – ро низ аз самтҳои авлабиятноки сиёсати хориҷии кишвари мо аст.

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар баробари мавзӯҳои зикршуда инчунин натиҷаи мулоқотҳои расмӣ сарони кишварҳо баҳри таҳкими ҳамкорӣ, мундариҷаи санадҳои ҳамкориҳои имзошуда, нақши равобити иқтисодӣ ва тиҷоратӣ дар расидан ба манфиатҳои муштарак, дурнамои ҳамкорӣ дар бахшҳои ояндадори туризм, ҷалби сармоя ба бахшҳои хусусӣ, муносибатҳои дипломатӣ ва дурнамои он низ аз мавзӯҳои мусоҳибаҳои Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бо хабарнигорони кишварҳои арабӣ (Шоҳигарии Арабистони Саудӣ, Амороти Мутаҳҳидаи Араб, Миср, Қатар ва Кувайт) ба шумор меравад.

Хулоса дар силсила мусоҳибаҳои Президенти Тоҷикистон, ки дар матбуоти кишварҳои арабӣ ба таъб расидааст, масъалаҳои гуногун, аз ҷумла, вазъи кишвар, минтақа, сатҳи зиндагии мардум, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ хосса тан Россия ва амсоли ин мавриди баррасӣ қарор гирифта аст. Ин мусоҳибаҳо Тоҷикистон ва воқеияти ҳоли онро ба кишварҳои арабӣ инъикос намуда, барои таҳкими дӯстӣ ва ҳамкориҳои тарафайн замина гузошт. Ҳарчанд дар зерин мусоҳибаҳо хабарнигорон аз усулҳои гуногуни “хуҷум” истифода намуда бошанд ҳам Президенти Тоҷикистон бисёр бо таҳаммул, оқилона ва дипломатона ба саволҳои онҳо ҷавоб додааст. Ҳамчунин кишварҳои арабӣ буданд, ки аз мавҷудияти Тоҷикистони мустақил огоҳӣ надоштанд ва мусоҳибаҳои Президент дар матбуоти ВАО – и арабӣ ба шинохти дутарафаи мардуми ин кишварҳо ва рушди ҳамкориҳои мусоидат кард.

Аз омӯзиш ва таҳқиқи мусоҳибаҳои мазкур маълум мешавад, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути ин мусоҳибаҳо Тоҷикистонро ба олами араб аз нигоҳи муносибати байни давлатҳо бо ҳамсоҷи кишварҳо ҳамчун кишвари содиқ ва аз ҷиҳати муносибат бо абаркудратони ҷаҳон ҳамчун давлати боэътимод, меҳмоннавоз ва дӯст бо ҷавобҳои мушаххас ва мантиқӣ муаррифӣ намудааст.

АДАБИЁТ

1. Қаландаров С.Д. Инъикоси Тоҷикистон аз нигоҳи «Алҷазира» ва муқоиса бо сомонӣ арабии «Би-Би-Си» / С.Д. Қаландаров. Паёми ДМТ 4/5 (209). Душанбе: Сино, 2016. С. 248 – 252.
2. Қаландаров С.Д. Иттилоъ – сарчашмаи ҳамкориҳои судбахш / С.Д. Қаландаров. // Паёми ДМТ 4 (68). Душанбе: Сино, 2011. С. 364 – 367.
3. Муқим Джовид. Радио “Свобода”: ложь и правда (Текст) / Джовид Муқим – Душанбе: Деваштич, 2005. – 180 с.
4. Ҷовид Муқим. Мусоҳиба ва техникаи таҳияи он / Муқим Ҷовид-Душанбе: Озар, 2013.-160 с.
5. Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатияи муосири тоҷик / Т.Назаров., А.Сатторзода. – Душанбе: Ирфон. 2006. - с.184.
6. Полетаев Э. Рӯзноманигории байналхалқӣ: роҳнамо барои муаллифон аз Осиёи Марказӣ (Матн) / Э. Полетаев. – Душанбе, 2005. – 180 с.

7. Усмонов И.К. Жанрҳои публицистика / И.К. Усмонов Душанбе. 2009, 139 с.
8. Манбаъҳо:
9. <http://tajemb-eg.org/ar/2016-01-21-15-14-42/2016-01-21-15-16-63/272>--حوار الرئيس-إمام-علي-رحمان-لصحيفة-«البيان»-الإماراتية-2007-4-17م
10. <http://www.albayan.ae> 2007/04/17 حوار الرئيس إمام علي رحمان لصحيفة «البيان» الإماراتية م
11. <http://www.aljazeera.net> 1428/5/4 10 سنوات لطاجيكستان الاثنين 14:43 هـ - الموافق 2007/5/21 م الساعة 14:43
12. <http://arabic.euronews.com/2012/03/30/president-emomali-rahmon> امام علي رحمن: لدينا سياسة الأبواب الخارجية المفتوحة
13. <http://www.alriyadh.com> الرئيس إمام علي يتحدث لـ"الرياض" شهر مارس 2008م، دوشنبه - موفد "الرياض"، محمد السهلي

БАРРАСИИ РОБИТАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ДАР МУСОҲИБАҲОИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Дар мақола доираи мавзӯот, тарзи ташкили мусоҳиба ва баррасии масъалаҳои муҳимми рӯз аз ҷониби мусоҳиб – Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтааст. Тӯли солҳои гуногун Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба кишварҳои арабӣ сафарҳои корӣ ба анҷом расонд. Дар ин сафарҳо ӯ дар баробари мулоқоту вохӯриҳо бо ҳаёти расмӣ давлатҳои алоҳида бо рӯзноманигорон низ суҳбату мусоҳибаҳо намуд. Ин мусоҳибаҳо бештар доир ба робитаҳои Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар рӯзномаҳои “Албаён” - и АМА (17.04.2007), “Арриёз” - и ШАС (март 2008), “Алмасоия” - и Миср (6.04.2012), ҳаёти рӯзноманигорони Кувайт (22.06.2012), шабакаҳои “Алҷазира”-и Қатар (21.05.2007) ва Евронюс (арабӣ) (30.03.2012) ҷоп шудаанд. Ин мусоҳибаҳо аз ҷиҳати мундариҷа ва мавзӯъ ба ҳам монандӣ доранд. Дар аксари онҳо густариши робитаҳои Тоҷикистон бо мамӯлики арабӣ, талошҳои Тоҷикистон дар ҳалли қазияҳои минтақа (хусусан Афғонистон), муносибати Тоҷикистон бо кишварҳои абарқудрати ҷаҳон (хоссаи Россия, Амрико) ва амсоли ин бо андаке тағйир тақрор мешавад. Ҳамаи мусоҳибаҳо дар навъи диалог шакл гирифтаанд. Бо вучуди ин, ин силсила мусоҳибаҳо аз ҷиҳати муносибат ба мавзӯ ва усули пешниҳоди савол фарқ мекунанд. Баъзе рӯзноманигорон, хусусан хабарнигорони “Алҷазира” бо усули ҳангома суол додаанд. Дар ташкили мусоҳиба ва ҷараёнбахшии он ҳарду ҷониб фаъоланд. Хусусан ҷониби мусоҳиб бо низомии хос, ҷаҳонбинии васеъ, мантиқи баланд посух дода, понарамаи васеи иттилооту маълумот ва фикру назарро ба вучуд овардааст.

Ин мусоҳибаҳо Тоҷикистон ва воқеияти сиёсии онро ба аудиторияи ВАО-и кишварҳои араб шинос намуда, дар таҳкими робитаҳои кишварҳо мусоидат намудааст.

Калидвожаҳо: Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кишварҳои арабӣ, мусоҳиба, вазъият, робита, ҳамкорӣ, таҳлил, баррасӣ, ВАО, сомона, инъикос, Россия, Америка.

АНАЛИЗ ВОПРОСОВ ВЗАИМОСОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ В ИНТЕРВЬЮ ЭМОМАЛИ РАХМОНА

В статье автором проанализированы круг тематики и способ организации интервью, актуальные проблемы, затрагиваемые в интервью Президента Республики Таджикистан.

На протяжении многих лет Президент Республики Таджикистан – Эмомали Рахмон посетил рабочим визитом Арабские страны. В этих поездках он встретился и проводил беседы не только с официальными лицами, но и с журналистами. Эти интервью были опубликованы в газетах «Албаён» Объединенных Арабских Эмиратов (17.04.2007), «Арриёз» Королевства Саудовский Аравии (март 2008), “Алмасоия” Египта (6.04.2012), журналистами Кувейта (22.06.2012), на каналах “Алджазира” Катар (21.05.2007) и Евро- Ньюсе (арабский) (30.03.2012) и в них освещены сотрудничество Таджикистана с арабскими странами.

Все беседы были организованы в форме диалога и в них рассмотрены вопросы взаимосоотрудничества Таджикистана с арабскими странами, стремление Таджикистана в решении проблемы региона (в частности, по поводу Афганистана), сотрудничество Таджикистана со сверхдержавными государствами мира (в частности Россией, Америкой) с некоторыми изменениями и повторами.

Однако эти интервью отличаются по освещаемой теме и вопросами. Некоторые журналисты, особенно корреспонденты “Алджазира”, задавали вопросы сенсационного характера.

В организации интервью обе стороны проявляли активность. Самим активным был Президент Республики Таджикистан, так как обладал широкими мировоззрением, систематично и логично отвечал на вопросы. Эти беседы ознакомили аудиторию арабских СМИ с Таджикистаном и его политическими событиями.

Ключевые слова: Президент Таджикистана, арабские страны, интервью, обстановка, сотрудничество, связи, анализ, обсуждение, СМИ, сайт, освещение, Россия, Америка.

CONSIDERATION OF THE RELATION OF TAJIKISTAN WITH THE FOREIGN COUNTRIES ON THE TALK OF EMOMALIRAHMON

In this article in the field of themes the way of organizing talk and considering of recent issues of day from the side of interlocutor - President of the Republic of Tajikistan have been analyzed.

During various years President of the Republic of Tajikistan EmomaliRahmon visited to Arab countries for official visit.

In this visits on his talks in together with speech and meeting with the official delegations of the separate countries have a talk and make an interview with journalists. These talks mostly related to the relation of Tajikistan with the foreign countries have been printed on the newspapers of “AL Bayon” of the Unated Arab Emirates (17.04.2007), “Ar-Riyaz” of the Kingdom of Saudi Arabia (March 2008), “Al-Massoiya” of Egypt (06.04.2012), Kuwait’s Journalists Delegation (12.06.12),

“Al-Jazeera” TV Channels of Qatar (21.05.2007) and Euro News (Arabic)(30.03.2012).

These talks are familiar according to their content and theme. In some of them the increasing of the Tajik relations with the Arabic countries, and contentions of Tajikistan for solving events of zone (specially Afghanistan), the relation of Tajikistan with the world powerful country (mainly Russia, America) and like this repeated with the little changes. All of the talks formed like as type of dialogue.

In spite of this, these talks from the side of the related to themes and its type of the making question are different. Some of the reporters mainly journalists of “Al-Jazeera” to asks question with the method of jolly talk.

Both sides are active in organizing of interview and its trend. Especially side of interlocutor are created with the particular manner, wide worldview, logically responding, wide panorama of information and facts and ideas and viewpoint.

These talks introduce Tajikistan and its political positions for Arabic countries Mass Medias audience and also promoted for strengthening of the relations of the countries.

Keywords: President of Tajikistan, Arabic countries, talks, condition, relation, cooperation, analysis, consideration, Mass Media, web-sites, reflection, Russia, America.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қаландаров Сарабек Давлатёрович. - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филология, дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷии факултети журналистика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: ihson@mail.ru.; Телефон: (+992) 95 – 505 – 44 – 60.

Сведения об авторе: Каландаров Сарабек Давлатёрович – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранного языка факультета журналистики Таджикского национального университета. Телефон: (+992) 95 – 505 – 44 – 60. E-mail: ihson@mail.ru

Information about the author: Kalandarov Sarabek Davlatyorovich - Tajik National University, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Foreign Language Department of the Faculty of Journalism of the. Address: 734025, Republik of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. E-mail: ihson@mail.ru.; Phone: (+992) 95 – 505 – 44 – 60.

НАҚШИ МЕДИА ВА САВОДИ РАСОНАӢ ДАР ҶАҶОНИ МУОСИР

*Сафаров Ҳ. О. – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи услубиҳои
ва таҳрири адабии ДМТ*

Ҷаҳони имрӯзаро бидуни медиа – васоити ахбори умум тасаввур кардан ғайриимкон аст. Маъмулан ба ин рӯзнома, маҷалла, телевизион, радио, филм, расм, мусиқӣ, китоб, реклама ва интернет дохил мешаванд. Имрӯз медиа яке аз соҳаи муҳим дар зиндагии мардуми олам гаштааст. Хондани рӯзнома, китоб, тамошои филм, гӯш кардани мусиқӣ ва огоҳ шудан аз хабарҳои ҷаҳон

акнун ба воситаи интернет сурат мегирад, ки аксарияти одамон ба он дастрасӣ доранд. Ба туфайли интернет воситаи электроники иртибот давра ба давра рушд меёбанд. Иттилоъ бо тамоми суръат аз тариқи онҳо паҳн мешавад. Агар дар даҳсолаи гузашта паҳнкунандаи иттилоъ асосан рӯзноманигорони касбӣ бошанд, ҳоло ҳар нафаре, ки дар даст Телефону компютер ва дастрасӣ ба интернет дорад, иттилоъ паҳн мекунад. Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар ин маврид андеша ронда, ибраз медорад, ки “Ҷомеаи иттилоотӣ аз инсон тафаккури рушдҷӯи таҳлилий ва интиқодиро талаб мекунад, зеро тавассути ВАО маводе паҳн арда мешавад, ки ҳадафҳои муайян доранд ва идеологияи муайяно тарғиб мекунанд. Дар иртибот ба ин махсусан маводи рӯзноманигорон дар жанрҳои таҳлилий имкониятҳои фароҳ доранд, зеро рӯзноманигор дар ин ҷо имконияти баёни мавқеи худ, андешаи худро бештар дорад” [1, с.230].

Интернет ба зиндагии мардум ворид гашта, қариб ҳама қишри ҷомеа аз он истифода мебаранд. Тамоми мушкилот аз ҳамин ҷо оғоз мегардад. Агар рӯзноманигории касбӣ аз замона пештар қадам наниҳад, ба роҳи дуруст равона кардани самти ташаккули афкори омма ғайриимкон мегардад. Рисолати рӯзноманигор дар замони имрӯза сари вақт расонидани иттилои дуруст ва созанда аст. Маҳорати дуруст ба роҳ мондани ҷараёни иттилоъ ва сари вақт расонидани он ба донишҷӯи истифодаи техника ва технологияи муосир саҳт вобастагӣ дорад.

Тадиқоти сотсиологӣ нишон медиҳад, инсоне, ки дар замони муосир 75 сол умр мебинад, 50 соли онро ба фаъолияти меҳнати мегузаронад ва аз ин 9 солаш ба тамошои телевизион мегузарад [9, с.67].

Дар асри XXI рушди ҳама ҷанбаҳои ҷомеа бидуни медиа тасаввур нокарданист. Аз солҳои 60-уми асри гузашта сар карда, дар илми педагогикаи кишварҳои пешрафта ҷараёни махсусе бо номи “Саводи расонаӣ” (media education) ташкил шуд, ки барои кумак расонидан ба талабагон ва донишҷӯён равона шуда буд, то бештар ва беҳтар ба фарҳанги медиа мутобиқ шаванд, забони Васоити ахбори оммаро аз худ кунанд ва матнҳои расонаиро таҳлилу баррасӣ карда тавонанд. Солҳои 90-уми асри XX омӯзиши саводнокии расонаӣ дар ҳамаи мактабҳои Канада ва Австралия ҳамчун компоненти таълимӣ ҷой дода шуд. Саводи расонаӣ ё медиаомӯзиш дар мактабҳои Британияи Кабир дар ҳамгирӣ бо фанни забони модаринашон омӯзонда мешавад, ки ҳамасола 25 ҳазор талабагони синфҳои болоӣ ва 8 ҳазор донишҷӯ фанни медиаомӯзишро барои супоридани имтиҳони ҷамъбасти интиҳоб мекунанд.

Медиаомӯзиш (media education) ҳамзамон бо фаҳмиши усули таҳияи матни журналистӣ, эҷод ва паҳн кардани он, рушди тавоноии таҳлилгарӣ, шарҳ ва баҳогузори муҳтавои онҳо алоқамандӣ дорад.

Агар омӯзиши медиа (media studies) пеш аз ҳама бо кори амалӣ доир ба сохтани матни журналистӣ воастагӣ дошта бошад, саводи расонаӣ ба омӯхтани медиа барои расидан ба мақсадҳои медиасаводноки равона шудааст» [9].

Инсони саводи расонаӣ дошта, қобилияти пешрафтаи дарк, таҳлил, баҳогузорӣ ва сохтани матнҳои журналистиро бо назардошти фарҳанги иҷтимоӣ, сиёсӣ, нақши медиа дар ҷаҳони муосир доро аст. Зиндагии ҷунин

шахс дар ҷомеа ва дунё вобаста аст ба масъулияти шахрвандиаш вобастагӣ пайдо мекунад.

Дар шароити муосир тавассути иттилооти сохта, дигаркардашуда, бардур низ баъзе воситаҳои ахбори омма ва шабакаҳои иҷтимоӣ мехоҳанд афкори оммаро дар самти муайян ташаккул диҳанд. Чунончи Қ. Мухторӣ таъкид мекунад: “Дар шароити ҷангҳои иттилоотӣ ва ба таври мақсаднок ташаккул додани афкори умум ғайриқонунии воситаҳои ахбори омма бештар барои манипулятсияи афкори мардум равона мешавад. Ин тавассути интиҳоби махсуси иттилооте сурат мегирад, ки бо идеологияи ҳамин воситаи ахбори омма наздик ё алоқаманд аст. Бинобар ин иттилооте интиҳоб карда ва сохта мешавад, ки бо манфиатҳои ВАО наздиктаранд” [2, с.229].

Медиаомӯзиш дар ҷаҳони муосир ҳамчун раванди рушди шахсият бо ёрии маводи васоити оммаи коммуникативӣ (медиа) бо мақсади ташаккули фарҳанги муошират бо медиа, эҷод, қобилиятҳои коммуникативӣ, тафаккури интиқодӣ, тавонистани дарки ҳамаҷониба, тафсир, таҳлил ва баҳогузори матни журналистӣ, омӯзиши шаклҳои мухталифи изҳори назар бо ёрии техникаи расонаӣ баррасӣ карда мешавад.

Саводи расонаӣ ба инсон барои истифодаи ғайриқонунии имкониятҳои майдони иттилоотӣ, аз қабili телевизион, радио, матбуот ва интернет ёри мерасонад.

Медиаомӯзишро метавон ба самтҳои ҷунини асосӣ ҷудо намуд:

Медиаомӯзиши ихтисосмандони оянда дар соҳаи матбуот, радио, телевизион, синамо ва интернет – рӯзноманигорон, муҳаррирон, коргардонон, продюсерҳо, ҳунармандони театри кино, операторҳо ва ғайраҳо;

2) Медиаомӯзиши педагогҳои оянда дар донишгоҳҳо ва донишқадаҳои педагогӣ дар ҷараёни курси тақмили ихтисос тавассути ташкили курсҳо оид ба фарҳанги расонаӣ;

Медиаомӯзиш ҳамчун ҷузъи умумии таълими талабагон ва донишҷӯёни макотиби миёна, миёнаи махсус, макотиби олий, ки дар навбати худ метавонанд ба таври анъанавӣ ё худмухтор ҳамгиро бошанд (махсус, факултативӣ, маҳфил ва ғайра).

4) Медиаомӯзиш дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ва марказҳои фароғатӣ (хонаҳои фарҳангӣ, марказҳои берун аз корҳои мактабӣ, таълимгоҳҳои эстетикӣ бадеӣ ва ғайра);

5) Медиаомӯзиши фосилавии мактаббачагон, донишҷӯён ва калонсолон тавассути матбуот, телевизион, радио, интернет ва DVD;

б) Омӯзиши мустақилонаи бефосила (пай дар пай) дар давоми умри инсон.

Медиаомӯзиш натавон ба педагогика ва тарбияи бадеӣ дорад, инчунин бо соҳаи дониши гуманитарӣ аз қабili санъатшиносӣ (синамошиносӣ, адабиётшиносӣ, театршиносӣ), фарҳангшиносӣ, таърих (таърихи фарҳанги бадеи ҷаҳонӣ ва санъат), равоншиносӣ (психологияи санъат, дарки бадеӣ ва эҷод) ва ғайра алоқамандии зич дорад.

Дар ҷавоб ба эҳтиёҷоти педагогикаи муосир барои рушди шахсият медиаомӯзиш маҷмуи методҳо ва шакли гузаронидани дарсҳо бо хонандагон васеътар мекунад.

Омӯзиши маҷмуи матбуот, телевизион, видео, синамогарӣ, интернет, олами маҷозии компютер (амалан ҳамаи васоити оммаи коммуникативии анъанавӣ) барои ислоҳи норасоӣҳои мавҷудаи низоми таълим, ки омӯзиши адабиёт, фарҳанг, ҳунар, синаморо аз ҳам ҷудо пешниҳод мекунад, мусоидат менамояд.

Маълум аст, ки дар шароити кунунаии ҷаҳонишавӣ муносибати одамон ба таълим бештар характери прагматикӣ мегирад. Масалан, таҳсилоти олий дар самти “гароӣш ба арзишҳои ҷаҳонӣ” аллақай чун сарчашма барои арзишҳои бунёдии илмӣ замина намегузорад. «Мизоҷон»-и муассисаҳои таҳсилоти олий онро танҳо ба хотири барои истифодаи “маҳсулот” мувофиқ буданаш ҷонибдорӣ менамоянд, яъне барои расидан ба ҳадафҳо кӯшиши камтар харҷ карда шавад; аз нигоҳи иқтисодӣ вазнин набошад, аммо самаранок бошад, мӯъҷаз будани барномаи таълим, мутахаррик будани донишҷӯ / омӯзгор дар донишгоҳҳо / кишварҳои гуногун, татбиқи минбаъдаи донишҳо дар соҳаҳои истеҳсолот [9].

Стандартикунонии низомҳои маориф дар кишварҳои гуногун (мисоли равшан сийёсати имрӯзаи Иттиҳоди Аврупо ва матни системаи балонӣ), ки бунёдашро татбиқи технологияҳои иттилоотӣ ташкил медиҳанд.

Дар шароити кунунӣ тамоюле ба мушоҳида мерасад, ки дар барномаи муассисаҳои таҳсилоти касбӣ таваҷҷуҳи бештар ба мутобиқшавӣ барои талаботи бозори меҳнат равона карда мешавад. Муваффақияти мутахассиси имрӯза ба он вобастагӣ дорад, ки то кадом андоза ӯ қобилияти худомӯзӣ ва худтакмилдиҳӣ дорад.

Дар баробари ин, донишҷӯӣи имрӯза аз муассисаи таҳсилот на танҳо талаби ҳуҷҷати расмӣ аз хатми донишгоҳро талаб мекунад, балки ӯ бештар ба тақмили дониш, малакаву маҳорат ва рушди тафаккури интиқодиаши ниёз дорад. Аммо, бисёр вақт чунин мешавад, ки донишҷӯён ва хонандагони боистеъдод дар вазъи бӯхронӣ қарор мегиранд. Махсусан дар вақте ки ҳаҷми зиёди иттилоъ ба онҳо расонида мешавад, аммо роҳи ҳалли мушкилот нофаҳмо боқӣ мемонад.

Таҳқиқоти зиёди сотсиологӣ исбот кардаанд, ки қисми зиёди омӯзгорон дар дарсҳои худ аз воситаҳои техникӣ истифода намебаранд. Методҳои таълим аз нигоҳи технологӣ аз донишомӯзон қафо мемонад. Баъзе омӯзгорон аз компютер, интернет истифода карда наметавонанд, иттилои навро аз шабакаҳои интернетӣ ҷуста наметавонанд. Маҳз дар ҳамин шароит зарурати саводи иттилоотӣ ва расонаӣ барои омӯзгорону донишҷӯён ва ҳатто хонандагони мактабҳои миёна зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Мухтори К. Особенности языка СМИ и социальной коммуникации (на материалах таджикской периодической печати). -дисс. док. филол. наук.- Душанбе, 2021. - С.230.
2. Мухтори К. Перевод медиатекста как способ формирования общественного мнения // Язык. Право. Общество. Сборник статей по материалам VII Международной научно-практической конференции- Пенза, 2023.-С.229-235.

3. Покровский, 2001, с.55; Stromquist, Monkman, 2000, pp.14-15; Gibbons, 1998, pp.70-72; Burbules, Torres, 2000.
4. Селевко Г.К., Селевко А.Г. Социальное воспитание средствами массовой информации и коммуникации//Школьные технологии. – 2002. - № 3. – С.109-120.
5. Урицкий Н.З. Кино во внеклассной работе. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1954. – 120 с.
6. Усов Ю.Н. Кинообразование как средство эстетического воспитания и художественного развития школьников: Дис. ... д-ра. пед. наук. – М., 1989.
7. Усов Ю.Н. Медиаобразование. Программа для учащихся 10-11 классов общеобразовательных школ // Основы экранной культуры. Цикл программ / Рук. Ю.Н.Усов. – М., 1998. – С. 55-59.
8. Федоров А.В. Медиаобразование будущих педагогов. - Таганрог: Изд-во Кучма, 2005. - 314 с.
9. Федоров А.В. Медиаобразование в педагогических вузах. Таганрог: Изд-во Кучма, 2003. – 124 с.
10. Федоров А.В. Медиаобразование: история, теория и методика. – Ростов: Изд-во ЦВВР, 2001. – 708 с.
11. Dorr, media literacy 2001, p.9494
12. Hart, A. Textual Pleasures and Moral Dilemmas: Teaching Media Literacy in England. In: Kubey, R. (Ed.) Media Literacy in the Information Age. New Brunswick (U.S.A.) and London (UK): Transaction Publishers, 1997pp.199-211.

НАҚШИ МЕДИА ВА САВОДИ РАСОНАӢ ДАР ЧАҲОНИ МУОСИР

Дар мақола роҷеъ ба нақши медиа – васоити ахбори умум дар чаҳони имрӯза ва дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардуми олам сухан меравад. Таъкид карда мешавад, ки ба шарофати Интернет воситаи электронии иртибот давра ба давра рушд меёбад ва на танҳо ва дастрасӣ ба иттилоъ, балки пахшу паҳн намудани он осон мегардад. Дар чунин шароит рисолати рӯзноманигор саривақт расонидани иттилои дуруст ва созанда ба мардум арзёбӣ мегардад аст. Маҳорати дуруст ба роҳ мондани чараёни иттилоъ ва сари вақт расонидани он ба донишмандони истифодаи техника ва технологияи муосир саҳт вобаста доништа мешавад. Дар чунин муаллиф зарурати доштани саводи иттилоотӣ ва расонаиро барои кишрҳои мухталифи ҷомеа муҳим меҳисобад.

Калидвожаҳо: расона, саводи расонаӣ, забони васоити ахбори омма, иттилоот, нақши расона.

РОЛЬ МЕДИА И МЕДИАГРАМОТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статье говорится о роли средств массовой информации в современном мире и в повседневной жизни народов мира. Подчеркивается, что благодаря Интернету электронные средства связи время от времени развиваются, облегчается не только доступ к информации, но и ее трансляция и распространение. В таких условиях миссия журналиста – своевременно донести до народа правильную и конструктивную информацию. Считается,

что способность правильно управлять потоком информации и своевременно доставлять ее во многом зависит от умения использовать современные методы и технологии. Таким образом, автор считает необходимость информационной и медиаграмотности важной для разных слоев общества.

Ключевые слова: СМИ, медиаграмотность, язык средств массовой информации, информация, роль СМИ.

THE ROLE OF MEDIA AND MEDIA LITERACY IN THE MODERN WORLD

The article talks about the role of the media in the modern world and in the everyday life of the peoples of the world. It is emphasized that thanks to the Internet, electronic means of communication are developing from time to time, facilitating not only access to information, but also its transmission and distribution. In such conditions, the mission of a journalist is to convey correct and constructive information to the people in a timely manner. It is believed that the ability to properly manage the flow of information and deliver it in a timely manner largely depends on the ability to use modern methods and technologies. Thus, the author considers the need for information and media literacy to be important for different segments of society.

Keywords: media, media literacy, media language, information, role of the media.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Ҳукмиддин Орзуевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии факултети журналистика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: hukmiddins@gmail.com Телефон: +992 907512121

Сведения об авторе: Сафаров Хукмиддин Орзуевич – Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования факультета журналистики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: hukmiddins@gmail.com Телефон: +992 907512121

Information about the author: Safarov Hukmiddin Orzuevich – Tajik National University, Doctor of Philology, Professor of the Department of Stylistics and Literary Editing, Faculty of Journalism. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: hukmiddins@gmail.com Телефон: +992 907512121

ПУБЛИТСИСТИКАИ ТОҶИК: ПАЙДОИШ ВА РУШД

Усманова Н. К. – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи матбуоти ДМТ

Публиксистикаи тоҷик таърихи тулонӣ дошта, мавҷудияти он ба замони обшинаи ибтидоӣ, ҳанӯз дар замони шуруи тамаддуни инсонӣ, мардуми ба истилоҳ ваҳшӣ, халқҳои ҳанӯз ба маданият пайваст нашуда мутаалиқ

мебошад. Муҳаққиқи тоҷик И. Усмонов дар муҳити илмии Тоҷикистон ва муҳаққиқон В. Уҷёнова ва Е. Журбина дар муҳити илмии Россия аз муҳаққиқони асосии назарияи публитсистика ба шумор мераванд, ки нишонаҳои публитсистикаро дар ин давра ҷӯё гардида, онро бо мафҳуми «сенкритизм» маънидод менамоянд. Аз ҷумла муҳаққиқ Уҷёнова В. дар китоби худ “У истоков публицистики” мафҳуми сенкритизмро омехташавии якчанд соҳа ба монанди адабиёт ва санъат маънидод менамояд. Дар ин давра омиле ки барои рушди шуури одамон таъсир мерасонид ин мубориза барои зинда монданро дошт, ки дар ҷараёни ин муборизаҳо амалҳои ба вучуд омаданд, омехташавии адабиёту санъат ба назар мерасид, ки то замони мо рушд намуда, он ҳаракатҳои ки ба анҷом расонида мешуданд, санъат ва он чизе ки ба сухан дахл дошт, адабиёт аст. Дар адабиёте, ки ба воситаи сухан ифода мешуд, сухани хидояткунанда, сухани ба ҳаракат оваранда мақсади асосӣ буд. Ҳамин ҳунари публитсистика ном дорад.

Баъдтар бо мурури пешрафти ҷомеа таъсиррасонӣ ҳолату имкониятҳои наве пайдо кард. Аҳли ислом барои паҳн кардани ақидаи худ аз усули вазъгӯӣ истифода менамуданд. Вазъ гуфтан дар истилоҳи бисёре аз мардуми мо амри маъруф кардан мебошад. Дар илм ва адабиёти классикии мо воизони машҳур ба монанди Ал-Бухорӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Аттот ва ғ. ёд мешаванд. Онҳо аз минбар истода таблиғ мекарданд. Яъне ҳунари вазъ гуфтан, таблиғ кардан ҳунари публитсистӣ аст, зеро бо истифода аз минбар одамони дар ҳамон ҷо ҳузурдоштаро ба ягон мақсад равона месохтанд. Он сухане, ки аз минбар садо медод, як навъ платформаи диние буд, ки мардумро ба некӣ меовард ва роҳи нек таблиғ мекард. Ба ин мазмун муҳаққиқ А. Қудбуддинов таъкид мекунад: “Таърихи пайдоиши он ба давраҳои наттоқӣ, аз ҷумла ба воизони Юнони Қадим, Демосфен муколамаҳои Ситсерон, ҳаҷву мутоибаҳои Аристофан, Лукин, вазъҳои Геродот, Плутарх ва воизони динӣ (калӣсо) омада мерасанд” [2, 14].

Новобаста ба он ки сухангӯӣ минбар дар зиндагӣ чӣ гуна шахс аст, муҳим он аст, ки фалсафаи диниро мегӯяд, ҳақиқат, фикри хуб ва сухане мегӯяд, ки ба он пайравӣ кардан даркор аст. Аммо, ҳам дар гузашта ва махсусан дар замони мо воизон аз минбар сӯйистифода ҳам мекунанд, ба тавтиа, иғво ва ҷанг хидоят менамоянд. Барои ҳамин баъзан Ҳофиз шубҳа мекунад, ки:

Воизон, к-ин ҷилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд в-он кори дигар мекунанд.
Мушкеле дорам, зи донишманди маҷлис боз пурс,
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд.

Давраи минбаъда шакли шифоҳии публитсистика буда, онро хабаргузори оддӣ меноманд, ки тавҳам ба журналистика пайванд мебошад. Яъне муносибат омиле асосӣ буда, ба хотири мақсаду ҳадафи муайян дар пастанзари хабар публитсистика падида меомад, ки онро бо роҳу усулҳои дар ҳамон замон мувофиқ ба анҷом мерасониданд. Вобаста ба тип ва мазмун хабарҳо ба мардум расонида мешуд, ки он ҳамчун василаи ҷалбу таъсир намудан дар замони имрӯз истифода мешавад ва ҳамчунин радабандӣ гардида, ба навъҳои гуногуни хабар табдил ёфт. Масалан, агар подшоҳе бо ягон подшоҳи мулки дигар ҷанг карда, дар натиҷа яке ғолиб ояд пас, ҷорчиён онро

ба мардум мерасонданд. Пеш аз садо додани сухани чорчиён карнаю сурнай навохта мешуд, сипас, зӯрии подшоҳи мулки хешро ба ҳама мерасонданд. Мақсади он нишон додани фақат ғалабаи оддӣ не, балки зӯр будани подшоҳ ва муносибати ӯро бо душман нишон додан аст ва ҳар касе, ки бар муқобили ӯ амал кунад, ба ҳамин аҳвол гирифта шуда, несту нобуд карда мешавад. Ин навъ сухан мақсади пропагандистӣ дорад ва ин публитсистика аст.

Таъсиси нашрияи тоҷикии «Бухорои шариф» дар соли 1912 «чараёни эҷоди публитсистиро муайян ва мушаххастар намуд» [3,3] ва марҳилаи публитсистикаи матбуотии тоҷик ба вучуд омад, ки имконияти васеътар паҳн ва таъсир расониданро дошт. То чопи «Бухорои Шариф» албатта, нашрияҳои дигаре низ буданд, ки тоҷикон аз он истифода менамуданд, вале аз онҳо моточикон набуд, ки онҳо ҳамчун матбуоти «бегона» шинохта мешаванд ба монанди «Ҳабу-лул-матин» ва «Чеҳранамо», ки воқеан дар замони худ бо маводи интишорнамудааш ба тафаккури мардум таконе ба вучуд овард. Ба ин мазмун устод Айнӣ таъкид менамоянд, ки «Ҳайрат гоҳ-гоҳ «Ҳабл-ул-матин» ном газетаи форсиро, ки дар Ҳиндустон чоп мешуд, аз кучо буд ёфта меовард, гоҳо «Чеҳранамо» ном газетаи форсиро, ки дар Миср чоп мешуд, меовард.

Мо ба воситаи ин газетаҳо як дараҷа ба аҳволи дунё вокиф мешудем. Дар ҳамон вақт Абдулқодир-маҳдум ном як шарикдарс доштем, ки ӯ аз кучо буд газетаи «Тарҷумон»-ро меовард. «Тарҷумон» дар боғчасарой нашр шуда, нимааш тоторӣ ва нимааш русӣ буд» [1, С. 52-53]. Сипас дар замони Шуравӣ, махсусан «масъалаи чи будани публитсистика ҳарчанд дар нимаи дуоми асри 19 ...ба баҳсӣ илмӣ ворид шуда», дар солҳои 80-ум ташаккул ёфт. Ин вазро як зумра муҳаққиқони тоҷик И.К. Усмонов «Назарияи публитсистика» (1998), П.Гулмуродзода «Публицистика и действительность» (2002), А. Азимов «Публитсистика ва замони муосир» (2004), М.Муродов «Аз замон то замон» (2010), «Публитсистикаи тоҷик» (2022), А.Абдуллоев «Таджикская публитсистика и национальная идентичность» (2014), Н.Солеҳов, А.Саъдуллоев «Муаммои назарияи публитсистика» (2015), А.Қудуббудинов «Ҳосияти публитсистика», дар таъриҳ ба асосгузори назарияи публитсистикаи рус В.М.Горохов, Е.И.Журбина, Я.Н.Засурский, В.И.Здровега, П.С.Красов, Е.П.Прохоров, Е.Н.Пронин, Ю.В.Суровцев, В.В.Учёнова, М.С. Черепанов, П.П., Калмыков, Каминский, Фомичёва И. ва муҳаққиқони Фарб Р. Парк, П. Шампань таҳқиқу баррасӣ менамоянд.

Агар таҳқиқоти муҳаққиқони болозикр аз нишонаҳои публитсистика то пайдоиш, таҳаввул ва ташаккули онро фарогир бошад, пас таҳқиқи минбаъда мавзӯву мазмуни маводи публитсистӣ ва мавқеи публитсистро мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, ки дар шакли мақолаҳои илмӣ, дастурҳои таълимӣ ва рисолаҳои илмӣ омода ва пешкаши аҳли илм намудаанд, ки ҷанбаи назариявӣ бештар дорад. Таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик дар пояи андешаҳои муҳаққиқони рус ва дигарон асос ёфта, гувоҳӣ аз он медиҳад, ки публитсистика рисолати худро аз даст наводааст, балки дар замони муосир бо таъсири технологияи муосир тағйир ёфтааст, имкониятҳои дигареро ба даст овардааст. Давоми 10-15 соли охир дар хусуси фазои интернет таваҷҷуҳ намоем, тағйиротҳои ба назар мерасад, ки барои публитсистика имкониятҳои васеътар гардонид.

Ҳар 15-20 сол чараёни таҳқиқ дигар мешавад, чун замонаҳо низ дигар мешавад. Дар замони муосир таъсири сухан ва тарғиби он дар сарғаҳи тамоми маводи публитсистӣ бо дарназардошти имкониятҳои имрӯз, махсусан рушди ташаккули технология, ки ба тамоми соҳаҳо таъсири худро гузоштааст, соҳаи журналистика низ дар қанор намоиш, қарор дошта. Воситаи нави Интернет садҳо имкониятҳои паҳн ва таъсир расониданро ба шуури аудитория дорад ва ин шакли фарогирӣ ҳадду ҳудуд надошта, ба тамоми кураи замин паҳн мегардад. «Ҳамаи Воситаҳои ахбори омма – матбуот, телевизион, радио ва интернет василаи таблиғ низ мебошанд. Интернет ҳамчун воситаи техникаи паҳннамоӣ имкониятҳои васеъ дорад» [6, 144]. Таъкид мекунанд муаллифони дастури таълимии «Системаи воситаҳои ахбори омма ва таблиғ» Иброҳим Усмонов ва Бобочониён Раъно. Ҳамчунин бо таснифи муаллифони мазкур «фарогирӣ ва таъсири ВАО-ро ба аудитория бо ин тартиб фароҳам сохтааст: телевизион, интернет, радио, агентҳои хабарӣ ва рӯзномаҳо», яъне агарчанде аз замони таъсис то ду даҳсолаи замони соҳибистиклолии Тоҷикистон аз нигоҳи таъсиррасонӣ нашрияҳо дар мақоми аввал меистоданд, вале имрӯз ин навъи ВАО дар охир қарор дорад. Дар фазои иттилоотии Интернет блог, сомонаҳои иҷтимоии гуногун имрӯз ғайр аз ҳастанд, ки давоми даҳ соли охир то андозае дар ин фазо низ Тоҷикистон ҳамроҳ аст, вале фазои иттилоотии интернетии моро бештар истифодабарандагони он пур мекунанд, бо навиштаҳои худ, навор ва андешаҳои худ дар шарҳҳо. Мутаассифона, журналистони касбӣ ва публитсистони мо дар ин фазо камғайрланд, дар замони шуравӣ ва бист соли истиқлолии кишвар фазои иттилоотии кишварро мутахассисон, шореҳон, публитсистон соҳибӣ мекарданд ва дар ин самт матбуоти даврӣ хеле нақши барозанда дошт. Вале имрӯз имкониятҳои сухан гуфтани паҳн намудани он тариқи интернет фароҳам оварда шуда аст, ки барои публитсистика имконияти зиёд ба миён омадааст.

Бо гузашти ҳазорсолаҳо публитсистика марҳилаҳои гуногун ва пурпечутоберо тай намуд, ташаккул ёфт ва имрӯз ҳамчун соҳаи эҷод дар баробари дигар соҳаҳо шинохта мешавад. Яъне ақидаҳо дар хусуси он ки публитсистика ва нишонаҳои он вучуд доштанд якранг ба назар мерасад, вале мушкилот ба замони пайдоиши он муҳаққиқонро ба пешниҳоди назарҳои гуногун мебарад, ки яке публитсистикаро муқаддамтар ҳисоб намуда ба соири сайёра давр мезанад, дигаре танҳо ба публитсистикае тавачҷуҳ менамояд, ки ба бунёди халқи тоҷик тавъам будани онро ба инобат мегирад. Дар муайян намудани вазифа ва мақсади публитсистика қариб хусусиятҳои янги онро муҳаққиқон ба таври худ шарҳ медиҳанд. «Гумон мекунем, ки то он даме ки инсоният ҳаст, ҳаёти иҷтимоӣ давом мекунад, талошу муборизаҳо аз байн намеравад, баёни ақида (публитсистика) боқӣ монда пажӯҳиши он идома хоҳад ёфт» [2, 111].

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Акнун навбати қалам аст. Осори баргузида дар ду ҷилд. Ҷ. 1. – Душанбе, 1977.
2. Қудбиддинов Б. Хоссияти публитсистика. / Б. Қудбиддинов – Душанбе, 2018.
3. Муродӣ М. Истиклолият ва рушди матбуоти даврӣ. – Душанбе, 2017

4. Муродӣ М. Публицистикаи тоҷик. – Душанбе, 2022.
5. Усмонов И. К., Усмонова Н. К. Таърихи журналистикаи тоҷик. – Душанбе, 2020.
6. Усмонов И., Бобочониён Р. Системаи оситаҳои ахбори оммаю таблиғ. – Душанбе, 2020.
7. Учёнова В.В. У истоков публицистики. / В. Учёнова -М.: Изд-во Московского университета, - 1989.
8. Фомичёва И. Д. Публицистика в эпоху интернета. М., 2013.

ПУБЛИЦИСТИКАИ ТОҶИК: ПАЙДОИШ ВА РУШД

Дар мақолаи мазкур дар таъқиқи муҳаққиқони ватаниву хоричӣ дар атрофи мафҳуми публицистика баҳс ба вучуд меояд ва андешаи он ки публицистика аз замони хеле қадим вучуд дошт, ҳулоса мегардад. Бо гузашти ҳазорсолаҳо публицистика марҳилаҳои гуногун ва пурпечуберо тай намуд, ташаккул ёфт ва имрӯз ҳамчун соҳаи эҷод дар баробари дигар соҳаҳо шинохта мешавад. Яъне ақидаҳо дар хусуси он ки публицистика ва нишонаҳои он вучуд доштанд якранг ба назар мерасад, вале мушкилот ба замони пайдоиши он муҳаққиқонро ба пешниҳоди назарҳои гуногун мебарад, ки яке публицистикаро муқаддамтар ҳисоб намуда ба соири сайёра давр мезанад, дигаре танҳо ба публицистикае тавачҷуҳ менамояд, ки ба бунёди халқи тоҷик тавбаъм будани онро ба инобат мегарад.

Ҳамчунин муаллиф дар мақолаи мазкур ба шарҳи мафҳуми публицистика, журналистика ва адабиёт тавачҷуҳ намуда, онро аз чанд ҷиҳат: аз нигоҳи умумият, тафовут, ҳамчун истилоҳ, таркиби луғавӣ шарҳу тавзеҳ дода, ба решаи калима “публика” (омма) мутаваҷҷеҳ мешавад.

Калидвожаҳо: публицистика, публицистӣ, жанр, адабиёт, журналистика, публицист, адиб, воқеият, бадеият, интернет.

ТАДЖИКСКАЯ ПУБЛИЦИСТИКА: ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

В данной статье на основе исследований отечественных и зарубежных исследователей ведется дискуссия о понятии слова публицистики и делается вывод о том, что публицистика существует с древних времен. Исследователь Учёнова уделяет внимание изучению теории публицистики и предлагает о ней интересное представление о том, что до появления печатной формы речи в периодической печати, существовала публицистика в той или иной форме.

С течением тысячелетий публицистика прошла различные и запутанные этапы, сформировалась и сегодня признана областью творчества наряду с другими областями. То есть, мнения о существовании журналистики и ее признаках вроде бы совпадают, но проблема времени ее возникновения заставляет исследователей предлагать разные взгляды, одна из которых считает журналистику более ранней и путешествующей по миру, а другой уделяет внимание только публицистике, учитывающей ее вклад в историю таджикского народа.

Также в данной статье автор уделяет внимание объяснению понятия публицистики, журналистики и литературы, и объясняет его с нескольких сторон: с точки зрения общности, различия, как термина, лексического состава, и обращает внимание к корню слова «публичный».

Автор рассматривает общие черты и различия между публицистикой и литературой и творческой формой публициста и писателя. При исследовании автором обращено внимание на объекты, методы и жанры творческой деятельности и показано отношение литературы и публицистики к аудитории, раскрыты специфические особенности этих сфер творчества.

Ключевые слова: публицистика, публицистичность, метод, жанры, литература, журналистика, публицист, писатель, реальность, художественность.

TAJIK PUBLISHING: ORIGIN AND DEVELOPMENT

This article, based on the research of domestic and foreign researchers, discusses the concept of the word j publicistics and concludes that publicistics has existed since ancient times. Researcher Uchenova pays attention to the study of the theory of publicism and offers an interesting idea about it that before the appearance of the printed form of speech in the periodical press, there was journalism in one form or another.

Over the course of thousands of years, journalism has gone through various and intricate stages, formed and is today recognized as a creative field along with other fields. That is, opinions about the existence of journalism and its characteristics seem to coincide, but the problem of the time of its emergence forces researchers to offer different views, one of which considers journalism to be earlier and traveling around the world, and the other pays attention only to journalism, taking into account its contribution to the history of the Tajik people. The researcher Kudbuddinov A. in the book "Peculiarities of Publicism" he pays more attention to the Russian form of this term "public" and indicates that this form is more suitable for the purpose. Therefore, he interprets its eight forms in the Tajik language and emphasizes that the root of the word is in "public". This interpretation is called the "appearance of the term" in cognition. But if we look inside it, then it remains a colorful and intricate world, on which the researchers of the field are working hard in this direction, trying to determine its different aspects.

The author examines the common features and differences between j publicistics and literature and the creative form of a publicist and writer. When studying the object of methods and genres of creative activity and showing the relationship of literature and publicistics to the audience, the specific features of these areas of creativity are revealed.

Keywords: publicistics, publicism, method, genres, literature, journalism, publicist, writer, reality, artistry.

Маълумот дар бораи муаллиф: Усманова Наргис Кучаровна, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи матбуоти факултети журналистика. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, маҳаллаи Ҳуснобод, х.50 Б. Тамос: +992 918505211. E-mail: narmin04@mail.ru

Сведения об авторе: Усманова Наргис Кучаровна, Таджикский Национальный университет, доцент кафедры периодической печати факультета журналистики. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, село Хуснобод, д.50Б. Контакт: +992 918505211. E-mail: narmin04@mail.ru

Information about the author: Usmanova Nargis Kucharovna, Tajik National University, Associate Professor of the Department of Printing, Faculty of Journalism. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Husnobod village 50B. Contact: +992 918505211. E-mail: narmin04@mail.ru

МАРҲИЛАҲОИ РУШДИ НАЗМИ ИҶТИМОИИ ЛОҲУТӢ

Зоирӣён Б. Ш. – аспиранти кафедраи журналистикаи байналхалқии ДМТ

Устод С. Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” вақте аз нахустин шеърҳои Лоҳутӣ ёдовар мешавад, ғазалеро бо матлаъи

Руйи ту, ки рашки моҳи Нахшаб бошад,

Меҳр аст, вале нухуфта дар шаб бошад.

- намуна меорад ва дар така ба маълумоти худи Лоҳутӣ меғӯяд, ки ӯ “ин шеърро аввалин бор ба синни дувоздаҳсолагӣ иншод кардааст” [2, с. 277]. Муратибони куллиёти аввали шоир (солҳои 1960-1963) шеърҳои ӯро аз соли 1905 ва куллиёти дуюм (ҷилди 1, нашри дуюм соли 2014) аз соли 1899 ҷамъоварӣ карда дар ҷилдҳои аввалин ҷой кардаанд. Холиқ Мирзозода дар ин маврид ба устод Айнӣ така карда, “ибтидои шеърғӯйии А. Лоҳутиро соли 1899” [9, с. 257] муқарар кардааст. Вале ин андеша чандон сахт наменамояд, зеро ки устод Айнӣ ҳам шеъри дар “Намунаи адабиёти тоҷик” иқтибоскардашро нахустин шеъри Лоҳутӣ гуфта ном нагирифтааст, балки он яке аз шеърҳои давраҳои аввали шеърғӯйии шоир будааст. Тавре мебинем, андешаҳо дар мавриди замони ба шеърғӯйӣ шурӯъ кардани Абулқосим Лоҳутӣ гуногун аст ва мутаассифона худи адиб ҳам бо вучуди ишораҳои умумӣ дар ин маврид мушаххасан чизе нагуфтааст. Дар сарсухани “Девон”-аш шоир бо ишора аз оғози даврони шеърғӯйияш навиштааст, ки “ман шеър гуфтандро аз кӯдакӣ шурӯъ кардам” [4, с. 3]. Дар “Саргузашти ман” ҳам ҷое шоир ишора кардааст, ки нахустин шеърҳояшро “дар синни бесаводии 8-10 солагӣ” [6, с. 78] гуфтааст. Маълум мегардад, ки Лоҳутӣ шеърғӯйиро хеле барвақт, аз сини кӯдаки шурӯъ карда, дар 10-12 солагӣ аллакай маҳорати хуби шеърнависӣ пайдо намудаву дар ин самт маъруфият пайдо кардааст.

Аввалин шеърҳои ӯ шеърҳои кӯдаконаи ишқӣ ва бо таъсири падараш, ки шоири суфӣ буд, оҳанги тасаввуфӣ доштаанд. Бесабаб ҳам нест, ки дар овони хеле ҷавон буданаш равияҳои мухтилифи диниву сиёсии баҳоноқ, ҳалқҳои тасаввуфии Қирмоншоҳ аз қабиле “неъматуллоӣҳо” ва ҷамъияти сиёсии “Одамият” бо истифода аз нодориву қашоқии оилаи падари Лоҳутӣ бо ҳар гуна ваъдаҳо мехостанд ӯро барои таблиғоти худ ба ҳалқашон шомил кунанд. Истеъдоди модарзодӣ ва таъсири падари шоираш сабаб мегардад, ки Лоҳутӣ дар ин ҷода хеле барвақт маҳорат пайдо карда, шӯҳрати шеър гуфтани “дар ҳамаи шаҳр печида нуқли ҳар маҷлис” [6, с. 83] мегардад. Вале аввалин шеърҳои иҷтимоии А. Лоҳутӣ ба замони ба ҳалқҳои инқилобчиён пайвастану ба қорҳои сиёсӣ машғул шудани ӯ дар Техрон рост меояд. Маҳз аз замони оғози инқилобҳои мардумии маршрутаҳои дар Эрон дар соли 1905 аввалин шеърҳои публицистии Лоҳутӣ эҷод шуда бори нахуст дар варақаи рӯзномаҳои ғарирасмӣ, ки ба таври пинҳонӣ дар миёни мардум паҳн мегардид,

чоп шудаанд. Минбаъд ашъори публитсистии А. Лохутӣ зери таъсири фазои мухталифи сиёсиву иҷтимоӣ зина ба зина рушд кардааст.

Давраҳои рушди ашъори иҷтимоии А. Лохутиро бо дарназардошти муҳити эҷодӣ метавон ба се марҳилаи умумӣ чудо кард:

Замони эҷоду фаъолияташ дар Эрон
Ҳичратҳои муваққатӣ дар Ироку Туркия
Зиндагӣ ва эҷодаш дар Иттиҳоди Шуравӣ

Осори офаридаи ин адиби маъруфи башарият дар ҳар яке аз ин марҳилаҳои эҷодиаш бо мавзӯ, услуб ва афкори иҷтимоию сиёсаш фарқ мекунанд.

Аз он ки рӯзгори Лохутӣ дар Эрон баъд аз марҳилаи кӯдаки пурра ба муборизаҳои сиёсӣ ба муқобили соҳти пусидаи шоҳӣ ва империалистони хоричӣ сипарӣ шудааст, ашъори дар ин давра эҷодкардаи ӯ ҳам аксаран “мазмунӣ даъватӣ ва оҳанги публитсистӣ” [1, с. 7] доштанд ва мардумро ба майдони мубориза меҳонданд. Худи шоир дар тарҷумаи ҳолаш аз нахустин шеърҳои баъди ворид шуданаш ба ҳавзаи инқилобӣ ёдовар шуда, аз суруде, ки баъди ғалабаи нахустини инқилобчиён дар мубориза бо қувваҳои ҳукумати шоҳӣ дар Техрон навиштааст, ном мебарад, ки бо чунин мисраъҳо шуруъ мешаванд:

Чавонмардони Эрон
Мардона кушиданд,
То чомаҳои фатҳ
Бар тан бипушиданд ...

Ин шеър дар ҳамон шабу рӯзҳои баъди нахустин ғалабаи қувваҳои шӯришгарон вирди забони мардуми озодихоҳи Техрон будааст.

Тибқи нишондоди сарчашмаҳо дар солҳои инқилобҳои машрутаҳои дар Эрон Лохутӣ як силсила сурудҳо эҷод мекунад, ки ҳамагӣ вирди забони инқилобчиён ва маруми озодихоҳ будаанд. Яке аз онҳоро шоир дар “Тарҷумаи ҳол” ном асараш ёдовар шудааст, ки чунин аст:

Ҳифзи ватан, эй ҳамватанон,
Бар ӯҳдаи мо мардон аст.
Чора кунед, ин шери жаён
Кай туъмаи рӯбоҳон аст!
Ин кишвари Эрон бошад,
Ин бешаи шерон бошад.

Аз мазмун ва оҳангаш маълум аст, ки таъсири ин сурудҳо дар ғалабаҳои инқилобчиён дар ҳамингуна сурудҳои рӯҳбаландкунанда ва матонати нерӯҳои инқилобӣ таъсири бузург гузоштаанд. Шуришҳои ҳавзаҳои инқилобӣ дар Эрон боиси аз тахт афтодани Муҳаммадалишоҳ ва ташкил намудани Маҷлиси миллӣ дар ин кишвар мегардад, вале дар рӯзгори мардуми захматкаш беҳбудие намебахшад. Ҳамин воқеаҳо, боиси эҷоди шеърҳои машҳури “Ё ҳарду” ва “Фарёди миллат” мегардад, ки дар онҳо Лохутӣ ҳиси нафрату бадбинии худро ҳам ба вакилони Маҷлис ва ҳам ба ҳукуматдорони замон ба таври ошкоро баён мекорад. Ин шеърҳоро охири соли 1909 ва оғози соли 1910 якбора чанд рӯзномаи озодихоҳи Эрон аз қабилӣ “Чангаи побараҳна” ва “Эрони нав” нашр мекунанд, ки чунбишero дар фазои сиёсии Эрон ба вучуд меорад. Дар

шеъри “Ё ҳарду” Лоҳутӣ вакилону вазрионро ба ватанфурушӣ гунаҳкор мекунад:

Ба маҷлис нисбати эронфурӯшӣ медиҳанд, аммо
Намедонам, кунам иқрор ё инкор, ё ҳарду?
Вакилону вазиронанд хоин, фош мегӯям,
Агар дар зери теғам, ё ба руйи дор, ё ҳарду.

Ин шеър ҳисси нафрату ғазаби халқро нисбат ба ҳукумати шоҳӣ ва Маҷлис, ки як наъв сиёсати муросокорино бо ғосибони Англияву Россияи подшоҳӣ роҳандозӣ карда буданд, ба маротиб афзуд ва боиси ба ҳабс гирифта шудани муаллиф гардид, вале зери фишори оммаи заҳматкаш ҳукумат маҷбур мешавад, ки Лоҳутиро озод кунад.

Устод Айнӣ ашъори ҳангоми қору зиндагӣ дар Эрон эҷод намудаи Лоҳутиро бо як ҷумла хулоса карда, гуфтааст, ки ӯ “дар авоили ҳол шеърҳои ошиқӣ, баъд аз он бо таъсири падараш, ки аз мутасаввифин буда, ашъори суфиёна, пас аз он ба таъсири инқилоби Эрон ва таррузи хориҷиён ба Эрон шеърҳои милливу ватанӣ иншод кардааст” [2, с. 277]. Ашъори ин давраи эҷодиёти шоир аксаран ба хоҳири даъвати мардум ба мубориза барои озодӣ ва берун андохтани истилогарони хориҷӣ аз хоки ватанаш – Эрон суруда шудааст ва ҳамагӣ дар мутбуоти замон ҷоп шудаанд. Ин ашъор бо шеваи содаву оммафаҳм ва бо “услуби публитсистии пурҳарорати урён” [1, с. 12] суруда шудааст, ки дар он ҳадаф ҳам амиқ аст – ошкоро мардумро ба мубориза хондан ва маҳкум кардани синфи муфтхӯр. Дар ин ашъори худ Лоҳутӣ аз услуби образнок баён кардани фикр ва фаровон истифода кардани санъатҳои бадеии шеър сарфи назар кардааст. Ҳамин аст, ки баъзан аз ҷониби адабиётшиносон ашъори ин давраинаи Лоҳутӣ ба хоҳири ҳамаҷониба истифода нашудани ҳунари шоирӣ ва камтар қор фармудани санъатҳои бадеиву образнок баён кардани фикр танқид ҳам шудааст. Ба таъкиди А. Абдуманнонов ашъори дар ин давра эҷод намудаи адиб “аз лиҳози шеърият, дарки образнок ва маҳсули воқеият, ифодаи маҳсули бадеӣ ҳануз ба савияе набуданд, ки аз онҳо тарзу услуби хосси Лоҳутӣ равшан зӯҳур карда бошад” [1, с. 12]. Адабиётшинос Яҳё Ориёнпур ҳам дар маҷмӯъ ашъори ин давраи шоирони Эронро, ки Лоҳутӣ дар сафи пеши онҳо меистод, ба риштаи таҳқиқ қашида, аз онҳо ҳамчун “ашъори матбуотӣ” ном мебарад ва ҳунари шоириро дар осори давраи инқилоби машрутият нокифоя меҳонад. “Пайдост, ки таснифоту таронаҳову мустазодҳо ва хулоса ҳамаи он ашъори содае, ки ҳаводиси рӯзро мунъакис мекарданд ... наметавонистанд барои ҳамеша ҷойи ашъори вазнини пуруҳанги устодони соҳиби дафтари девонро бигиранд” [11, с. 121], – навиштааст ин муҳаққиқи эронӣ. Вале аз ҷониби дигар ҳуди ҳамин муҳаққиқон ҳам иқроранд, ки вазъи замона ҳаминро талаб мекард, ки адибон “бо омма ба забони содда, бепарда, як андоза урёну руйирост” [1, с. 12] сухан гӯянд. Новобаста ба камбудихое, ки аз нигоҳи ҳунари шоирӣ дар ашъори замони инқилоби машрутият мавҷуд буданд ва муҳаққиқон онро таъкид кардаанд, аҳаммияти таърихии ин шеърҳо дар бедории шуури сиёсӣ ва ҳисси инқилобии мардуми Эрон хеле бузург аст.

Хусусияти фарқкунандаи ашъори дар ҳиҷратҳои муваққатӣ навиштаи А. Лоҳутӣ, ки дар Ироқ ва аксаран дар Туркия эҷод шудаанд, бо рамзу киноя ва обу ранги бадеӣ ифода кардани масъалаҳои муҳимми сиёсии замон аз ҷониби

шоир мебошад. Пажухишгарони эҷодиёти адиб ба ашъори хангоми муҳочират навиштаи ӯ баҳои баланд дода, аз ҷойгоҳи муҳимми онҳо дар осори боқимондаи шоир ёдовар шудаанд. Соҳиб Табаров махсусияти шеърҳои дар давраи муҳочират эҷод кардаи Лоҳутиро ба он вобаста медонад, ки дар онҳо “шоир дар дохили ғазал ва шеърҳои характери ишқӣ доштагӣ масъалаҳои калони сиёсӣ ва иҷтимоиро ҷойгир мекунонад” [15, с. 47- 48]. Бо рамз гуфтани шеърҳои рӯзмарраву публитсистӣ дар замони муҳочират дар Ироқу Туркия барои Лоҳутӣ бесабаб набуд. Чунки дар хорича ҳам ҷосусони ҳукумати шоҳии Эрон аз як ҷониб ва империаслистони Англияву Россияи подшоҳӣ аз ҷониби дигар ӯро таъқиб мекарданд ва дар фикри бо ҳар роҳе, ки набошад аз байн бурдани ӯ буданд. Ин хавфу хатар талаб мекард, ки адиб дар баёни фикру пешниҳоди ашъораш ба матбуот эҳтиёткор бошад. Ҳамин аст, ки шоир дар ашъори ба мавзӯҳои муҳимми сиёсии замон бахшидааш ба образҳои тамсилӣ рӯ меорад ва як силсила ашъори ҷолиберо эҷод мекунад, ки дар адабиётшиносӣ аз он “ашъори истамбулӣ” ном бурдаанд. Агарчӣ даврони муҳочират ба кишварҳои Ироқу Туркия дар ҳаёти А. Лоҳутӣ мураккабтарин ва душвортарин замони зиндагонии ӯ ба шумор мераванд, вале Пажухишгарони осораш бо далелӣ ба вучуд омадани “ашъори истамбулӣ” ин давраро “дурахшонтарин саҳифаҳои китоби эҷодиёти ӯ” [1, с. 10] ном бурдаанд. Мушкилоти муҳочират, азоби дарбадарӣ, паноҳ бурдан аз душманони дохилӣ хориҷӣ ва ба таври пинҳонӣ идома додани муборизаҳои сиёсӣ муқобили соҳти шоҳии Эрон ва истилогарони хориҷӣ афқору ақидаҳои сиёсии Лоҳутӣ ва мақсаду мароми зиндагии ӯро амиқтар мекард.

Яке аз аввалин шеърҳои дар ин марҳила эҷодкардаи Лоҳутӣ ин маснавии маъруфи ӯ “Шамъу парвона” мебошад, ки бештари муҳаққиқон оғози ашъори тамсилӣ ва ё истамбулии шоир маҳз ҳамин шеърро медонанд. Дар ин шеър Лоҳутӣ зери калимаву ибораҳои рамзии “шамъ”, “парвона”, “ҷароғи Мағриб” маҷозан Эрон ва дигар мамлакатҳои мустамликашудаи шарқӣ, намояндагони пешқадам ва озодихоҳи халқи Шарқ ва кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикардаи Аврупоро зери назар гирифта, як масъалаи калони сиёсии замонро ба риштаи баҳсу баррасӣ мекашад. Аз ҷумла дар банде аз ин шеър аз забони “шамъ” – давлатҳои ақибмондаи Шарқ дар муроҷиат ба “Парвона”, яъне намояндагони пешқадам ва озодихоҳи ин минтақаи бузурги олам гуфта шудааст, чунин меорад:

Ту гӯӣ шаъми Мағриб ҳамчу меҳр аст,
 Вафодор асту бо ошиқ ба меҳр аст.
 Аз ин ғофил, ки ӯ сад фитна орад,
 Ба тан пероҳане аз ҳила дорад.
 Гар он пероҳане ки ӯро ҳубоб аст,
 Ба руйи ҳилаҳои ӯ ниқоб аст.
 Бидаррад ишқ бар вай чун Зулайхо –
 Ҷаҳонеро бисӯзонад саропо.

Ҳамин гуна дигар шеърҳои дар давраи муҳочират навиштаи Лоҳутӣ низ характери ишқӣ доранд, вале дорои мазмунҳои амиқи иҷтимоиву сиёсӣ мебошанд. Дар ин қатор ғазалҳои машҳури “Аё сайёд, шарме кун маранҷон ними ҷонамро”, “Фақат сӯзи диламро дар ҷаҳон парвона медонад”, “Ҳар он ки дарбадарам кард аз ошонаи хеш”, “Зи шаб то бомдодон мекунам фарёду

менолам”, “Ба ӯ чон додаам, ҷонони ман дигар чӣ меҳаҳад?”, “Ошиқам, ошиқ ба рӯят, гар намедонӣ, бидон”, “Гуфтугӯ аз ошён сайёд пешам мекунад” ва ғайраро метавон ном бурд, ки ҳамин гуна дар ин шеърҳо зери калимаҳои “ошён”, “чаман”, “боғ”, “лона” шоир зодгоҳаш Эронро дар назар дорад. Худ ва ҳамсафони муборизашро шоир дар ин шеърҳо дар образи “мурғи беболу пар” ифода карда, зери калимаи “сайёд” ба кишварҳои ғасбгарои Англияву Фаронса ва Россияи подшоҳӣ, ки дар пайи вайрон кардани Эрон ва дигар кишварҳои Шарқ қарор доранд, ишора мекунад.

Худи шоир дар тарҷумаи ҳолаш сабаби рӯ овардан ба тамсилро дар ашъори замони муҳочират шарҳ дода, навиштааст, ки “агар матлабро ошкор мегуфтаам сензураи ҳарбии Туркия, ки дар зери назорати англисҳо буд, ашъори зидди империалистии маро ҳаргиз ба матбуот роҳ намедод [5, с. 171]. Ҳамин аст, ки шоир бо рамз худро булбул, ватанашро боғи вайрона, Англияро гоҳе зимистони манфур, ки гулҳои боғро ҳазон мекунад ва гоҳе сайёди бераҳме хондааст, ки булбули маҷрӯхро ба доми худ асир кардааст. Ҳамин гуна шоир имкон меёбад, ки ашъораш дар матбуоти Туркия нашр гардида, бо ин роҳ ба Эрон расад. Дар Эрон бошад нафарони огоҳ, аз ҷумла ҳамфикрону ҳамсафони ӯ зиёд буданд, ки даъватҳои шоири ғарибро барои мубориза бар зидди мустамликадорон ва ҳамлаҳояшро ба сарвазири вақт Сайид Зиёвуддин, ки дастнишондаи англисҳо буд, ба осонӣ мефаҳмиданд.

Мавриди зикр аст, ки ашъори дар Туркия эҷод шудаи Лоҳутӣ чанбаи пурқуввати иҷтимоӣ доранд ва як паҳлуи қавии публитсистикаи Лоҳутиро ташкил медиҳанд. Аксари ин шеърҳо, ки дар онҳо мавзуи ҳадафҳои ишғолгароии империалистони ғарбӣ ва ноухдабароиву хиёнаткорихои аҳли Шарқ дар маркази диққати шоир қарор гирифтаанд, имрӯз ҳам моҳияти худро гум накардаанд. Ҳақ ба ҷониби профессор А. Саъдуллоев аст, ки гуфтаанд, «осори публитсистии устод Лоҳутӣ кухна нашудааст. Сухани пурэхтироси шоири инқилоб имрӯз ҳам барои беҳбудии иҷтимоии башар қор мекунад» [13, с. 38].

Ашъори хангоми муҳочират эҷод кардаи Лоҳутӣ ба таъкиди баъзе аз муҳақиқон дар 5 маҷмуа (Акбаров Ю., Шодикулов Ҳ.) ва ба фарзияи дигари пажӯҳишгарони осори шоир дар 3 маҷмуа (Асозода Х.) чамъ омадаанд, ки маъруфтариини онҳо “Лаолии Лоҳутӣ” мебошад.

Дар давраи ҳаёту фаъолияташ дар СССР Лоҳутӣ дар шеърҳояш «чун муборизи фаъол ва тарғибкунандаи ҳаёти нав» [12, с. 54] баромад мекунад. Дар сарсухани маҷмуаи шеърҳояш “Ҳазор мисраъ” Лоҳутӣ навиштааст, ки “ман ба мамлақати Шуроҳо дар ҳолате паноҳанда омадам, ки аслиҳаи чангиро аз даст дода будам, аммо ин аслиҳаи чудонашавндаи ман – қалами маро сухони тарбияи шуруӣ аз аввал садҳо мартаба тезтар ва худӣ маро дар қор фармудани он моҳиртар намуд” [7, с. 8]. Аввалин шеъри дар хоки Шуравӣ эҷод кардаи Лоҳутӣ “Калимаи шаҳодати ранҷбарӣ” ном бурда мешавад. Пажӯҳишгарони осораш ин шеърро “савганди инқилобӣ ва сароғози ашъори оташбори революсионии А. Лоҳутӣ баъди муҳочират ба Иттифоқи Советӣ ва барномаи фаъолияти иҷтимоиву эҷодии шоири мубориз” [8, с. 71] унвон кардаанд.

Чу аз пистони заҳмат дод ширам модари даврон
Кунун бо нияти равшан, ба ҳукми маслаку вичдон
Дар ин ҷо қавли заҳмат медиҳам ман, мекунам паймон,

Ки то дар бозувонам зӯр ҳасту дар тани ман ҷон
Бикӯшам аз паи тахлиси синфи фаълаву деҳқон
Бичангам бар алайҳи золимону фирқаи боён
Нагардад то ҷаҳон озод аз зулму башар яксон,
Аз ин мақсуди олий даст ҳаргиз бар намедорам.

“Калимаи шаҳодати ранҷбарӣ”, ки ба таъбири А.Маҳмадаминов “рӯҳи ҷанговаронаи публитсистӣ аз таркиби ҳар калимаву ибора, байту бандҳо, аз мазмун ва оҳанги мутантани он ҷуш мезанад” [8, с. 71], бори нахуст моҳи феврали соли 1922 дар матбуоти Наҳҷувони Озарбойҷон ба таъб расидааст. Бо вучуди ин дар аввалин шеърҳои баъди ҳичраташ ба СССР, бо сабабӣ набудани шароити мувофиқи зист, шуғли муайян ва зуд – зуд иваз шудани ҷойи истиқомат оҳанги ҷудоиву дурӣ аз ватан, нафрат ба шоҳу дорову руҳониёни ҷохпараст, ситоиши деҳқону коргар ва ташвиқи онҳо ба инқилоб, ки мазмунан ва услубан ба ашъори истамбулӣ наздикӣ дошанд, ба мушоҳида мерасад. Шеърҳои “Ғайр бо ман душман асту ёр ҳам бо ман бад аст”, “Молдор аз ранҷи муздурон хабар дорад? Надорад”, “Гар он ки дар бисоти замин коргар набуд”, “Хун шуд аз дастат ҷигар ҳам, боз розӣ нестӣ” намунаи ҳамин гуна ашъоранд.

Баъди омадан ба маркази Иттифоқи Шуравӣ – Москва дар соли 1923 дар мазмун ва мавзуи эҷодиёти Лоҳутӣ тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯ мепаивандад. Баъди тамошои қасри Кремл шоир “бо як нишастан” [5, с. 238] қасидаи “Кремл”-ро менависад, ки муҳаққикон воридшавии Лоҳутиро ба адабиёти советӣ маҳз бо ҳамин асараш вобаста медонанд. Мавзуи асосии асар дар заминаи қиёси давраи гузаштаву имрӯза ифодаи ин аст, ки зулму истибдод абадӣ нест ва рӯзе сохти ҳукмронии диктаторӣ бо зуру қувваи халқи мазлум, ки бунёдгари асосии ҳама гуна дастовардҳо аст, нест мешавад. Шоир дар анҷоми асараш хулоса мекунад, ки рӯзе мешавад, ки дар тамоми дунё иттиҳоди досу путк (деҳқонуну коргарон) таъмин шуда, синфҳои муфтхӯру зулмпеша рӯ ба нобудӣ меоранд.

Рӯзе, ки ба пирӯзӣ бо марказӣ имрӯзӣ,
Якранг шавад гетӣ, ҳамсанг шавад даврон, -
Ҷуз дос на кас омир, ҷуз путк на кас ҳоким
Одам шавад осуда, олам шавад ободон.

Худи Лоҳутӣ дар мусоҳиба бо адибони коргари Тошканд дар соли 1935 иншои ин асарро як наъва ҷамбасти 20-солаи фаъолияти шоириаш хонда гуфтааст, ки “Кремл”-и ман зоҳиран дар як қалам навишта шуд. Аммо, дар ҳақиқати қор вай шираи таҷриба, афкор, таассурот ва кулфатҳои инқилобии бистсолаи ман мебошад, ки аз сар гузаронидаам” [5, с. 238]. Устод Айнӣ ҳам дар таъкири “Намунаи адабиёти тоҷик” ба ин асар баҳои баланд дода, онро натиҷаи “ҳиссиёти байналмилалӣ ва ранҷбарпарастӣ” [2, с. 277]-и муаллиф унвон кардааст.

Баъд аз “Кремл” Лоҳутӣ даҳҳо асари калонҳаҷми дигар иншо намудааст, ки мавзуҳои соҳтмони сотсиализм дар кишвари паҳновари Иттиҳоди Шуравиро дар бар гирифта, ба таъкиди академик Соҳиб Табаров “ҳеҷ ягон воқеаи зарурии замона аз қалами эҷодии ӯ берун намондааст” [15, с. 57].

Дар солҳои 30-ум то оғози давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ мавзуи ашъори Лоҳутӣ фарохтар гардида, соҳтмони сотсиализм дар тамоми мамлакатҳо, инъикоси кулли воқеаҳои Иттифоқи Советӣ, одамони он, бинокорони

чамъияти нав, ҳамаи масъалаҳои идеологӣ ва майлу рағбати бешумор, ки бо мубориза барои сохтмони сотсиалистӣ вобаста буданд, аҳаммияти байналхалқии ғалабаи сотсиализм, тарғиби дустии байни миллатҳо мундариҷаи асосии эҷодиёти ӯро ташкил медиҳанд. Дар ҳамин давра Лоҳутӣ даҳҳо шеър бахшида ба республикаҳои бародарӣ аз қабилҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Озарбойҷон ва ба адибони халқҳои Шуравӣ аз ҷумла ба М. Горкий, Т.Г. Шевченко, Шота Руставели, Ҷамбул Ҷабаев, Янка Купала, Павло Тичина ва дигарон навишт, ки дар онҳо идеяи дӯстии халқҳо ба таври дурахшон мучассам гардидааст.

Ҷойи зикр аст, ки дар давраи фаъолият дар Тоҷикистон Лоҳутӣ як силсилаи шеърҳои дostonхоро эҷод кард, ки дар осори боқимондаи шоир мавқеи баландро касб кардаанд. Пажухишгарони осори шоир шеърҳои “Сарои тамаддун”-ро аввалин шеърҳои дар Тоҷикистон эҷод кардаи ӯ арзёбӣ мекунад. Дар ин шеър “он ҳақиқат таъкид карда шудааст, ки танҳо ғалабаи сотсиализм халқи тоҷик барин даҳҳо миллатҳои гуногуни оламро соҳибдавлат, соҳибтаърих, соҳибмаданият ва бо ҳама халқу миллатҳо баробарҳуқуқ мегардонад” [14, с. 12]. Баъди ин шоир вобаста ба воқеаҳои гуногуни “ватани дуҷуми худ” ва дар васфи он шеърҳои зиёде офаридаанд. Қисми зиёди ин шеърҳо, ки то соли 1940 дар Тоҷикистон эҷод шудаанд дар маҷмуаи алоҳидае бо номи “Шеърҳои тоҷикистонӣ”, бо сарсухани устод Айнӣ ба ҷоп расидаанд. Давоми солҳои қору эҷод дар Тоҷикистон Лоҳутӣ, ба қавли профессор Х. Асозода “... ғами мардуми онро ҳамчун ғамҳои худ меҳисобад, худро як ҷузъи фарзандони ин халқ мешуморад ва дар пайванди решаҳои фарҳангии Эронӣ Тоҷикистон ҳиссагузори мекунад, то он ҷо, ки қаҳрамониҳо нишон медиҳад [3, с. 9].

Дар давраи ҶБВ Лоҳутӣ дар сафи пеши адибони умумиттифоқӣ, ки дар мубориза бар фашизм аз худ часорат нишон додаанд ва дар муттаҳидии мардум барои мубориза ба душман асарҳои ҷолиб офаридаанд, қарор дошт. Дар ин давраи мудҳиш ин шоири оташинсухан бо эҷоди даҳҳо шеърҳои дostonҳои ҷолибаш ба монанди “Ман ба майдон меравам”, “Фарзанди тоҷик натарсад аз кас”, “Хонаи Тарас озод хоҳад шуд”, “Супориши модари ўзбек”, “Мактуб даруни ҳадяҳо”, “Ба мудофияи Ленинград”, “Ба халқи муборизи украин”, “Ба бародарони рус”, “Паҳлавон Ошӣ”, “Достони Мардистон”, “Ғалабаи Таня” ва ғайраҳо ҷинойту хунхориҳои армияи фашистии Германияро, ки аҳдшиканона ба хоки Шуравӣ сар дароварда буд, маҳкум намуда, халқи заҳматкаши кишвари паҳновари СССР-ро ба муқобили онҳо ба ҷанг даъват мекунад. Дар шеърҳои дostonҳои худ дар ин давра Лоҳутӣ аз бебокиву нотарсӣ ва қаҳрамониҳои мардуми советӣ ситоиш карда, қувваи онҳоро ба муқобили душман шикастнопазир арзёбӣ менамояд. Аз ҷумла, шеърҳои “Ман ба майдон меравам” дар солҳои ҷанг аз шеърҳои дӯстдоштаи ҷавонон ҳам дар фронт ва ҳам дар ақибгоҳ ба шумор рафта, боиси сафарбаршавии ҳазорҳо ҷавонписарон ба артиш шудааст.

Кори мо ҳақ асту сустӣ нест дар вичдони мо,
Бо Ватан маҳкам бувад мисоқи ҷовидони мо,
Кӯҳро аз ҳам шикафад зӯри бепоёни мо,
Дар хунар ҳамто надорад халқи олишони мо.
Дар зафар кардан ба душман пур зи имон меравам,

Ман ба майдон аз барои ҳифзи ҷонон меравам.

Бо эҷоди чунин ашъори ба таҳриқдароварандаи худ Лоҳутӣ дар давраи Ҷанги Бузурги ватанӣ ҳам барои ба ҳифзи ватан ба по ҳезондани мардум ва ҳам зиёд кардани эътимоду боварӣ ба худ дар мардуми мубориз хизматҳои шоён кардааст.

Дар солҳои баъдичангӣ бошад А. Лоҳутӣ ба воқеаҳои муҳими барқарорӣ харобиҳои ҷанг ва идомаи соҳтмони сотсиализм дар кишвари паҳновари Шуравӣ ва рӯйдодҳои байналмилалӣ бештар таваҷҷуҳ мекунад.

Маҷмуан дар давраи қору ғаъолияти худ дар Иттиҳоди Шуравӣ мавзӯҳои муҳими рӯз аз қабилӣ “муборизаи зидди тамоми истисморгарони башарият, инқилоби бузурги иҷтимоӣ ва маданӣ дар Тоҷикистон, соҳтмони ҷамъияти нави сотсиалистӣ, пурра решакан кардани унсурҳои синфи муфтхур, саводнокшавӣ, дӯстию бародарӣ, ҳамкорию амниятпарастӣ – сарчашмаҳои асосии дарёи назми устод Лоҳутиро” [10, с. 116] ташкил кардаанд. Ҳамин гуна ин шоири мумтози револүсионер дар ин давраи муҳимтарини шаклгирии адабиёти нав “чилваи ашъори лирикиро ба сӯйи мавзӯҳои иҷтимоӣ тофт, жанрҳои шеърӣ мо, махсусан ғазал, рубоӣ, маснавӣ, дубайтиро ба ихтиёри ҳодисаву воқеаҳои муҳими даври замон гузошт” [10, с. 117] ва дар ин замина ҳамроҳ бо устод Айнӣ дар якҷоягӣ ба назми советии мо асос гузоштанд.

Маҷмуан дар ҳамаи давраҳои эҷодии худ шоир пеш аз ҳама ба мавзӯҳои иҷтимоӣ рӯ оварда, дар ҳар як шеъраш як воқеа ё мавзӯи муҳими марбут ба ҳаёти халқро бо услбуи бадеиву публитсистӣ таҳлилу баррасӣ кардааст. Оҳанги иҷтимоӣ дар тамоми ашъори боқимонади ӯ бо ҳиссиёти баланди ватандӯстӣ, муборизаҳои хастанопазирӣ синфӣ ва муҳимтар аз ҳама садоқат ба ҳадафи доимӣ – пуштибонӣ аз халқи мазлум маълум шуда меистад. Ба таъкиди А. Абдуманнонов ин ҳиссиёт “бо таъби оташбор, истеъдоди комил, вичдони ҳалол ва рӯҳи пурисён созгор омада, Лоҳутиро ба пайраҳаву кучаҳои набарди истиклолхоҳӣ ва деги ҷӯшони муборизаҳои синфӣ андохтаву пухта, то дараҷоти яке аз сардафтари адабиёти советии тоҷик, классики адабиёти советии сермиллат расонида, шӯҳрати ҷаҳонӣ бахшидаанд» [1, с. 3].

Ашъори А. Лоҳутӣ бо мазмуни баланди иҷтимоӣ, масъалагузориҳои тезу тунд, хусусияти даъватӣ ва рӯзмарра доштанишон ба матбуот наздик буданд, аз ҳамин хотир шеърҳои ӯ қаблан дар рӯзномаҳо ҷоп мешуд ва баъдан ба маҷмуаҳо роҳ меёфт. Хусусиятҳои баланди иҷтимоиву реалистии осори Лоҳутиро қисми зиёди муҳаққиқони рӯзгору осораш ба таъсири ғаъолиятҳои инқилобии ӯ вобаста медонанд. Ба андешаи мо дар баробари ғаъолияти инқилобӣ инчунин равобити бисёр ҳам зич ва доимии Лоҳутӣ бо матбуоти замон рӯҳияи иҷтимоиву мубориз буданро дар осораш бештар кардааст. Махсусан ҷанбаҳои рӯзмаррагии осори ин устоди сухан алоқаи зичи ӯро бо матбуот нишон медиҳад. Ин мазмунро дар асарҳои худ Лоҳутӣ низ дарк намудан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Абдуманнонов, А. Абулқосим Лоҳутӣ [Матн] / А. Абдуманнонов, Х. Отахонова, Ҷ. Шодиқулов. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
2. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ // Куллийет, ҷ. 16. – Душанбе, 2010. – 420 с.

3. Асозода, Х. Саргузашти устод Лоҳутӣ [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 300 с.
4. Лоҳутӣ А. Девони Лоҳутӣ [Матн] / А. Лоҳутӣ. – Москва: Нашриёти давлатии “Адабиёти бадеӣ”, 1939. – 614 с.
5. Лоҳутӣ, А. Куллиёт (Иборат аз шаш чилд). Ҷ.6. [Матн] / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: НДТ, 1963. – 288 с.
6. Лоҳутӣ, А. Саргузашти ман [Матн] / А. Лоҳутӣ // Садои Шарқ. – 1961. – №11. – С. 68-89.
7. Лоҳутӣ А. Аз тарафи нависанда [Матн] / А. Лоҳутӣ // Ҳазор мисраъ (Мунтахаби ашъор). – Москва – Ленинград: Нашриёти коргарони хориҷӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ, 1935. – С. 3-4.
8. Маҳмадаминов, А. Савганди шоири инқилобӣ [Матн] / А. Маҳмадаминов // Устод Лоҳутӣ ва назми инқилобии Шарқ. – Душанбе: Дониш, 1987. – С.70-78.
9. Мирзозода, Х. Абулқосим Аҳмадзода Лоҳутӣ [Матн] / Х. Мирзозода // Лоҳутӣ А. Куллиёт. Ҷ.6. – Душанбе, 1963. – С. 257-272.
10. Мусулмонқулов, Р. Фурӯғи шеърӣ чонпарвар. (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 224 с.
11. Ориёнпур, Я. Аз Сабо то Нимо. Чилди дуҷум [Матн] / Я. Ориёнпур. – Техрон, 1351. – 540 с.
12. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик. Қисми 1. [Матн] – Сталинобод, 1956. – 312 с.
13. Саъдуллоев, А. Гузаргоҳ ва равзанаҳои абадият [Матн] / А. Саъдуллоев // Устод Лоҳутӣ ва назми инқилобии Шарқ. (Материалҳои конференсияи илмӣ). – Душанбе: Дониш, 1987. – С. 32-38.
14. Табаров С. Адиби суҳандон ва муборизи майдон [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 1986. – 32 с.
15. Табаров С. Материалҳо оид ба омӯхтани адабиёти советии тоҷик. [Матн] / С. Табаров. – Сталинобод: НДТ, 1948. – 199 с.

МАРҲИЛАҲОИ РУШДИ НАЗМИ ИҶТИМОИИ А. ЛОҲУТӢ

Дар мақолаи мазкур дар хусуси марҳилаҳои рушди назми иҷтимоии Абулқосим Лоҳутӣ маълумот медиҳад. Маълум аст, ки Лоҳутӣ дар муҳиту фазои гуногуни иҷтимоиву сиёсӣ ва адабӣ қору фаъолият намудааст. Ҳамин аст, ки дар мавзӯ ва мазмуни шеърҳои зина ба зина тағйирот ба амал меояд.

Ҳанӯз аз замони фаъолият дар Эрон ин шоири мубориз ҳамчун пуштибони халқи мазлум баромад карда, пайваста роҳи наҷоти синфи коргару деҳқонро ҷустуҷӯ мекунад. Дар ин ҷода ашъори дар се давра эҷод кардаи ӯ – замони фаъолият дар Эрон, ҳичратҳои муваққатӣ дар Ироқу Туркия ва зиндагӣ эҷодаш дар Иттифоқи Шуравӣ бо хусусиятҳои хосси худ фарқ мекунад. Осори офаридаи ин адиби маъруфи башарият дар ҳар яке аз ин марҳилаҳои эҷодӣ бо мавзӯ, услуб ва афкори иҷтимоӣ сиёсаш аз ҳамдигар фарқ карда меистанд.

Дар мақола махсусияти ашъори шоир дар ин давраҳо таҳлил ва вижагии онҳо мушаххас шудаанд.

Калидвожаҳо: Лоҳутӣ, назм, матбуот, рӯнома, публитсистика, услуб, адабиёт, инқилоб, иҷтимоӣ, жанр, лирика, мубориза.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЭЗИИ А. ЛОХУТИ

В данной статье представлена информация об этапах развития социальной поэзии великого поэта Абулкасыма Лохути. Известно, что Лохути работал в разной социально-политической и литературной среде. Поэтому постепенно меняются тематика и содержание его стихов.

С тех пор, как он работал в Иране, этот воинственный поэт выступал в роли сторонника угнетенного народа, постоянно стремясь спасти рабочий класс и крестьянство. В связи с этим поэтические произведения, которые он написал в три периода - период его работы в Иране, временная эмиграция в Ирак и Турцию, его жизнь и творчество в Советском Союзе - отличаются своими особенностями. Произведения этого известного писателя на каждом из этих творческих этапов отличаются по тематике, стилю и общественно-политической мысли.

В статье анализируются стихотворения поэта этих периодов и выявляется их специфика.

Ключевые слова: Лохути, поэзия, пресса, газета, публицистика, стиль, литература, революция, общество, жанр, лирика, борьба.

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE PUBLIC POETRY OF A. LOHUTI

This article provides information on the stages of development of public poetry of the great poet Abulkasim Lohuti. It is known that Lohuti worked in different socio-political and literary environments. Therefore, the subject matter and content of his poems are gradually changing.

Ever since he worked in Iran, this warlike poet has acted as a supporter of the oppressed people, constantly striving to save the working class and the peasantry. In this regard, the poetry, which he wrote in three periods - the period of his work in Iran, temporary emigration to Iraq and Turkey, his life and work in the Soviet Union - has its own characteristics. The works of this famous writer at each of these creative stages differ in subject matter, style and socio-political thought.

The article analyzes the specificity of the poet's poems of these periods and reveals their specificity.

Keywords: Lohuti, poetry, press, newspaper, journalism, style, literature, revolution, society, genre, lyrics, struggle.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зоириён Бахтиёр Шодибег – аспиранти кафедраи журналистикаи байналхалқии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Хиёбони Рӯдакӣ 17, 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Телефон.: (+992) 907 30 70 35 (м.) Email: zbsh@list.ru

Сведения об авторе: Зоириён Бахтиёр Шодибег – аспирант кафедры международной журналистики Таджикского национального университета. Проспект Рудаки 17, 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан.
Телефон.: (+992) 907 30 70 35 (м.) Электронная почта: zbsh@list.ru

About the author: Zoiriyon Bakhtiyor Shodibeg is an aspirant of the Department of International Journalism of the Tajik National University. Rudaki Avenue 17, 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan.
Tel.: (+992) 907 30 70 35 (m.) Email: zbsb@list.ru

ОБРАЗИ МОДАР ДАР ШЕЪРИ ФАРЗОНА

Исрофилниё Ш. Р. – д.и.ф., профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти ДБЗХТ ба номи С. Улугзода
Раҳимӣ М. Р. – унвонҷӯи ДБЗХТ ба номи С. Улугзода

Тасвир дар шеъри Фарзонаи Хучандӣ мақоми хос дорад, ки муҳаққиқоне монади Аскар Ҳаким [10], М.Н. Ризобоева [3] ва Тайби Бобоев [1] дар китобу рисолаҳои худ дар ин масъала сухан кардаанд. Хусусан рисолаи Т. Бобоева бевосита ба нақши тасвир дар шеъри Фарзона ихтисос дорад. Аммо, ин ҷо мо танҳо тасвирҳои шоиронаро баррасӣ мекунем, ки шоир хангоми тасвири симои модар офаридааст. Фарзона шеърҳои зиёде дар васфи модар сурудааст ва дар ин шеърҳо байтҳои ҳастанд, ки тасвирҳои олии шоирона дорад. Масалан:

Уксигенам бахшию захирам ҷабӣ,
Эй дарахти сабзи поляндаам [8, с. 318].

Дар тасвири шоир модар дарахти сабзеро мемонад, ки захира мечабад ва оксиген медиҳад. Дарахти сабз карбонро мечабду оксиген хориҷ мекунад ва он оксиген ҳавоест, ки мо инсонҳо нафас мекашем. Заҳр дар нигоҳи аввал ҳамон карбон аст, ки дарахт мечабад, аммо мақсади шоир аз заҳр дарду ранҷ ва мушкilotест, ки ҳар як инсон дар зиндагӣ рӯ ба рӯ мешавад ва танҳо модар аст, ки ин дарду ранҷи фарзандро дармон мебахшад мушкilotашро ҳал менамояд. Ташбеҳи модар ба дарахти сабз аз ҳамин дидгоҳ аст. Яъне агар дарахт танҳо карбонро ба худ гирад оксиген хориҷ кунад, модар на танҳо дарду ранҷи фарзандро ба худ мегирад даво мебахшад, балки вучуди ӯро чун дарахти полянда аз гуноҳу андешаи бад покизаву беолоиш мекунад ва фарзандро ба роҳи рост ҳидоят мекунад.

Байти дигар низ аз шеъри зикршуда тасвири қобили таваҷҷуҳе дорад:

Сахт ноҳамвор мондам, гарчи вақт
Метарошад рӯзи шаб бо рандам [8, 318].

Дар кураи ҳаёли шоир инсон ба масобаи ҷӯбест ва вақт, гузашти шабу рӯз рандаеро мемонад, ки ин «ҷӯб»-ро метарошад, то ҳамвору суфта гардад. Муроди шоир аз «тарошидани вақт шабу рӯз бо ранда» - таҷрибаҳои хост, ки инсон аз зиндагӣ меомӯзад. Яъне ҳаводису воқеаҳои, ки инсонро дар зиндагӣ пеш меояд, ӯро аз озмоиш мегузаронад ва ба ин васила, ба қавли шоир, «ҳамвор» месозад, яъне роҳи муросу мудороро меомӯзонад. Инсон гоҳо маҷбур мешавад, ки ба равиши замона қадам занад ба бадию бадтолон муросо кунад, то зиндагии осоишта дошта бошад. Аммо, қаҳрамони лирикӣ ин ҷо руҳияи инсёнкорона дорад ва бо бадию бадтолон ҳеч сари муросою мудоро надорад, аз ин рӯ, нотарошидаву «сахт ноҳамвор» мондааст.

Қобили зикр аст, ки шеърҳои ба модар бахшидаи Фарзона бо вучуди мавзую муҳтавои муштарақ доштан бо вижагиҳои худ аз модарномаҳои

дигарон фарқ дорад. Фарзона худ дар мақолаи «Шеър дар чавҳари зеҳни хонанда» вақте шеъри «Ин шаби туршруйи боронӣ»-и Лоиқ Шералиро баррасӣ мекунад, чунин менависад: «Баъди такрори ин абёт борони ҳасрате дар дили ман мечакад. Агарчи медонам, ки ин ҳарфҳо ба модари ман муртабит нест. Модари ман касест, ки фазои зиндагӣ ва фазои фикраш дигар аст. Аммо, шеъри устод Лоиқ чун дарди ҷонсӯзи кулли мардуми тоҷик аст, дарди ман ҳам ҳаст. «Модарнома»-и устод Лоиқ дар радифи «Модарнома»-ҳои Эраҷ Мирзову Шаҳрёр, модарномаҳои Раҳии Муайярӣ ва шуарои дигари форсиабон аст, ки дар баъзе маврид мешавад ашъори устод Лоикро ба он ҳама тарҷеҳам дод ва имтиёзашро шинохт. «Модарнома»-и устод бисёр махрамона, пурмуҳаббат ва бенамунааст ва саршор аз андӯҳи ҷовидонаест, ки дилро аз дарун метарошад. «Модарнома»-и устод бисе суннатист чун ҷомаҳои зебои тоҷикӣ, ки дар назари аввал барои хориҷие ғароиб ва бегона менамояд, аммо вақте он ҷомаро дар бар мекуни, баъд мефаҳмӣ, ки гармӣ чист, хосса, гармии оғӯши модар, ки тамоми башар бар он ниёз дорад» [4,80]. Фарзона дар баробари арҷ ниҳодану эътироф намудани ҳунари баланди устод Лоиқ дар эҷоди «Модарнома» ба вижагиҳои он ишора намудааст. Шоир таъкид мекунад, ки «Модари ман касест, ки фазои зиндагӣ ва фазои фикраш дигар аст».

Воқеан, агар дар модарномаи устод Лоиқ Шерали симои умумиёфтаи модари тоҷик дар муҳити кӯҳистон бо тамоми шукӯҳи шаҳоматаш, ки суннатҳои миллиро дар худ дорад, таҷассум ёфта бошад, дар шеърҳои ба модар бахшидаи Фарзона модари тоҷик дар муҳити шаҳр, фарҳанги шаҳрнини тоҷикӣ ва дар айни замон аҳли илму қалам будани ӯ ба тасвир омадааст. Бо вучуди тафовутҳои дар муҳити зисту тафаккуру ҷаҳонбинӣ дар тасвиру тавсифи ҳар ду шоир модар намоди отифаю меҳрубонӣ ва саршори садоқату ҷонфодой мебошад ва меҳру муҳаббати тоҷиконаи модар дар онҳо муштарак аст.

Бояд зикр кард, ки шаҳришинӣ ва бо қалам сари қор доштану аҳли илму адаб будани зан-модар аз суннатҳои қадимии тоҷикон аст, ки метавон аз бузургтарин онҳо чун Робиаи Балхию Маҳастии Хучандӣ, Оишаву Ситӣ, Мутрибаи Кошғариву Ҷаҳонхотун, Меҳрии Ҷиротиву Зебуннисо, Лолахотуну Тоҷуддавла, Маҳзунаву Нодираву Тоҳира ва ғайра ном бурд. Модаре, ки Фарзона тасвиру тавсиф мекунад, идомадиҳандаи ҳамон сунани деринаи миллат буда, аз аҳли илму адаб аст ва қору амали модар дар зиндагии духтари эҷодкори ӯ, ки ирс аз ӯ бурдааст, саҳт муассир аст:

Модарҷон! Аз ҷунбиши мавзунӣ хомаи ту дар зиндагии ман субҳ метаровад.

Ман дар оромиши пурмуҳтавои чашмонат ғарқ мешавам... [5, с.50].

Дар тасвири Фарзона модар марҷаъи улғу фарзандон аст ва аз сифати як модари муқаррарӣ боло рафта, мақоми олиҳаи меҳру муҳаббат ва пиру муршиди раҳнаморо касб мекунад, ки дили мурдари шамими ҷон мебахшад:

Дер зӣ, эй модари фархундаам,

Васл кун бо ишқ тори кандаам.... [8, с. 318].

Қаҳрамони лирикӣ аз зиндагӣ дилсард асту дасташ ба қоре пеш намеравад. Дуои модари фархундафол мекунад, то бо муҳаббат дили ӯро ба зиндагӣ гарм кунаду риштаи кандаро васл намояд.

Ман, чӣ ҷойи ман, ки ҳатто обу гул
Гӯядат: бар ҳурмати ту зиндаам! [8, с.318].

Шоир ҳастии худ ва ҳама ширинию зебоӣ ва саодате, ки дар зиндагӣ ба даст овардааст, маҷнунӣ модар медонад. Дар тасавури шоир на танҳо ӯ, балки тамоми аҷзою анвои ҳастӣ, ҳатто обу гул, ки яке намоди ҷовидонӣ ва дигаре сабаби зебоии зиндагист, ба ҳурмати модар зиндаанд.

Осмонидомано, дар доманат
Ҳар қадам хирман зад ашқу хандаам [8, с. 318].

Сифати «осмонидоман», аз як сӯ, киноя аз бузургию саховати модар бошад, аз сӯи дигар сифати умумиятдодашудаи модар аст, ки насли башар бо ӯ идома меёбад ва дар домони вай ба камол мерасад. Муҳаббати модар беғараз асту домони саховаташ бекарон ва фарзанд дар тамоми ҳолат ба ӯ паноҳ мебарду дарду ранҷ ва ё шодиву нишоташро бо ӯ дар миён мегузорад.

Асли асли, фаръ шуд пеши ту фар,
Фарруху фарзонаву фархундаам [8, с. 318].

Аз дидгоҳи шоир гавҳари аслии ҳаёт модар асту асли ҳақиқат дар ӯст ва ҳар чӣ дар дунё арзи ҳастӣ мекунад, ба туфайли модар равнақу шукуфӣ меёбад ва дурахшу зебоӣ пайдо мекунад. Накувию зебоӣ, хирадмандию муборақӣ ва саодатмандӣ низ бастагӣ ба модар доранд. Ҳарфи «ф» ва паси ҳам омадани калимаҳои «фаръ», «фар», «фаррух», «фарзона» ва «фархунда» оҳанги мусикӣ ба байт додаанд, ки дар баробари маъноӣ ба гӯш низ хушоянд мерасанд.

Шоир ишқу бекаронаи модарро дар он мебинад, ки ӯ бандаи Офаридгори бемислу монанд аст. Ин бандагии модар ба Парвардигори бемислу монанд, ишқи ӯро бекарона кардааст ва шоир худро созовору шоистаи ин муҳаббати бузург намедонад.

Ишқро пардохт кун танҳо ба ишқ,
Эй дили дар ишқ ноарзандаам [8, с.96].

Бино ба қавли Мавлавӣ, «шарҳи ишқу ошиқӣ ҳам ишқ гуфт», Фарзона нохудоғоҳ Мавлавиёна андеша меронад ва ҳолати равонии худро дар баробари ишқи бузургу беинтиҳо дар муқоиса мебинаду дили худро ночизу ноарзанда меҳисобад. Бовучуди ин ҳама, Мавлавиёна маслиҳат дар бо мебинад, ки ба ин муҳаббати беинтиҳо танҳо бо ишқ метавон ҷавоб гуфт.

Раҳ ба раҳ дар рафтаҳои ман бимон,
Нав ба нав боз ой аз ояндаам.
Боз ҳам дар рафтаҳои ман бимон,
Нав ба нав боз ой аз ояндаам [8, с.96].

Қаҳрамони лирикӣ як умр бо модар будаву дар сурудаҳояш ҳама васфи модар карда ва меоҳад симои модар дар ашъори ӯ ҷовидонӣ монад. Ба таъбири дигар, модар манбаи илҳом ва сабаби хушбахтию комронии қаҳрамони лирикӣ буда ва ҳоҳони он аст, ки дар оянда низ паёмовари ӯ дар зиндагиву эҷод бошад.

Образи модар дар тасвири Фарзона аз ҳудуи модари як духтар, модари як тоҷик ва ё як мусулмон берун меравад ва мақоми модари ҳамагонӣ- модари инсониятро касб мекунад. Шоир ҳама хушию зебоии зиндагиро дар симои модар мебинад ва ҳастии худ, инсониятро низ вом аз ӯ медонад. Дар ғазали зер

ҳар як мисраъ ва ҳатто ҳар як калима аз ҳастии пурфурӯғи модар дарак медиҳад:

Дари кошонаи модар боз аст,
Боғи ӯ мазрааи эҷоз аст.
Рафтани ӯ чӣ қадар ҷонсӯз аст,
Мондани ӯ чӣ қадар ҷонсоз аст...[5, с.118].

Таъбири «дари кошонаи модар боз аст» сад маънӣ дар худ дораду дар зехни хонанда маънию мазомини зиёдеро эҷод мекунад: оғӯши модар ҳамеша барои фарзанд боз аст, модар пушту паноҳ ва мутақои фарзанд аст, модар мушқилкушою раҳнамои фарзанд аст... Ва ҳамчунин дари хонаи модар барои ҳамагон боз асту худию бегона аз дастархони ӯ баҳравар мешаванд, аз хони маънавии модар, яъне аз маҳсули эҷоди қалами ӯ дигарон баҳра мебаранд ва ғайра. Ҳамин гуна вусъати маъноӣ дар мисраҳои дигар шеър нухуфтаанд, монанди «мазрааи эҷоз будани боғи модар». Калимоти «ҷонсӯз»- у «ҷонсоз» дар рафтани мондани модар дар зехну тафаккури хонанда маъниҳои зиёде бовучуд меоваранд ва хонанда ин ҳамаро дар вучуди худ эҳсос ва дар зиндагии худ таҷриба мекунад.

Қосиди ӯст баҳори навпайк,
Ки чун ӯ содаву бепардоз аст.

Шоир «баҳори навпайк»-ро қосиди модар ва дар айни замон модарро ба баҳори навпайк ташбеҳ мекунад, ки «содаву бепардоз аст». Мурод аз содаву бепардоз будани баҳору модар табиатан зебову дилрабо будани онҳост.

Дар шеърҳои ба модар бахшидаи шоир тасвир дар ҳадди эҷоз аст. Ҳама муҳити зисти духтар, аз замин то осмон бастагии ба ҳастии модар дорад. Тасвири мавсими баҳорӣ, ки ҳаво гирифтаву нам-нам борон меборад, инсонро мемонад, ки бо аз даст додани модар туршрӯю бастадимоғ асту дар дил як олам гирияҳои беовоз дорад, хеле табиӣ ва олий баромадааст:

Осмон туршрӯху бастадимоғ
Пур-пур аз гирияи беовоз аст.

Ва ё байти дигар:

Шамъи сурхе, ки зи меҳроби кабуд,
Чаппа шуд, як дили хокандоз аст.

Ин ҳама барои касе, ки аҳли фаҳм аст, «нуктаи дархури аҳли рӯз аст» ва барои касоне чун худӣ шоир «нуктаи дархури аҳли роз» аст. Рафтани модар барои мо- инсонҳо мавсими хатми зиндагии босаодат, аммо барои худӣ модар зиндаги нав оғоз мешавад:

Нуктае дархури аҳли рӯз аст,
Нуктае дархури аҳли роз аст:
Баҳри мо рафтани ӯ мавсими хатм,
Баҳри ӯ фасли нави оғоз аст [5, с.118].

Дар тасвири Фарзона модар «фарруху фарзонаву фархунда», «дарахти сабзи полянда», «асосгузори муҳаббат», «офтоби лутф», «дарёи раҳмат», «гавҳари дар ҳуққа ниҳон», «қосиди мубораки байни духтару Худо», «шуъоафрӯзи роҳ», «ҷони ҷону ҷони ҷаҳон», «сафоомӯзи рӯх», «хучастанафири бароат», «мағфиратхоҳи гуноҳ», «муборакборгоҳ», «фариштагавҳар», «муборакмаҳзар», «муҳаббатпарвар», «оинаи Худойнамо», «ҳамэҷозии Худо», «дабири Ховар» ва чандин авсофи неку зебост, ки дар

шеъри ӯ ҳама бамавриду зебо ба кор рафтаанд. Гуфтан метавон ин ҳама авсофи зебову дархури модар таркиби ибороти тозаест, ки бори нахуст бо воистаи шеъри Фарзона вориди шеъри муосири тоҷик гаштаанд. Аз дидгоҳи зебоишиноҳти шоир, модар ҳама ин сифатхоро дорост ва барои духтари эҷодкор ӯ «офтоби лутф»-у «дарёи раҳмат», «хуҷастанафири бароат» аст, ки тухми муҳаббаро дар дили ӯ кошта:

Эй модар, эй асосгузори муҳаббатам,
Эй офтоби лутфаму дарёи раҳматам.
Олуда чун заминаму полуда чун само,
Дурӣ дигар хуҷастанафири бароатам[5, с.10].

Аз назари ирфонии шоир рӯйи модар «оинаи Худойнамо» ӯст, ки ишқи ростину асли ҳақиқатро дар чехраи нуронӣ ва вучуди мубораку фархундаи модар дарёфта ва сунъи Офаридагорро мушоҳида кардааст:

Оинаи Худойнамоям руҳи ту буд,
Эй ишқи ростинаму асли ҳақиқатам [5, с. 10].

Ҳарчанд андешаҳои ирфонӣ ва ё худ ғазали комили ирфонию суфиёна чун ғазали Мавлоно ва ё Шайх Атторро дар эҷодиёти шоирони муосир пайдо кардан муҳол аст, зеро ба қавли маъруф, «барои шеъри ирфонӣ сурудан сиришти орифона доштан зарур аст». Аммо таъсирпазирӣ дар шеъри Фарзона аз шоирони классик, алалхусус шоирони ориф чун Мавлонову Хоҷа Ҳофиз ва Шайх Камол ба ҳаддест, ки мазомину таркиботи ирфониро аз ин шоирони бузург ба ирс мегирад ва дар шеъри иҷтимоияш чунон ба кор мебарад, ки дар айни мазмуни иҷтимоӣ доштан маъноӣ ирфонии ибораву калимот то андозае ҳифз мешавад. Байти боло далели ин гуфтаҳост, ки беихтиёру нохудоғоҳ ин байти Бадриддин Ҳилолӣ ба хотир меояд:

Эй нури Худо, дар назар аз рӯйи ту моро,
Бигзор, ки дар рӯйи ту бинем Худоро.

Ваё ин байти Ҳофизи Шерозӣ аз хотири хонанда хутур мекунад:

Дар рӯйи худ тафарручи сунъи Худой кун,
К-ойинаи худойнамо мефиристамат [9, с.110].

Корбурди таркибҳои «паёмрасони саодат», «фариштаи фаррухрисолат», мафҳумҳои «хуршедмазҳаб» ва «дарётариқат», ки дар шеъри Фарзона ҳангоми тавсифу тамчиди модар мушоҳида мешаванд, ҳамон калимаву ибораҳои шоирони орифро ба хотир меорад, ки шоир аз шеърӯ андешаҳои онҳо баҳра бурдааст:

Аз кори модарӣ нашавӣ ҳеч барканор,
Он сӯ ҳам, эй паёмрасони саодатам.
Не, не, на модари се нафар, модари башар,
Хонам туро фариштаи фаррух рисолатам.
Ҳам ховарифарангӣ, ҳам тоҷики асил,
Хуршед мазҳаби ману дарётариқатам [5, с. 10].

Ибораи шоиронаи «паёмрасони саодат» ҳамон «хотиф»-у «Суруши олами ғайб»-и Хоҷа Ҳофизро ба хотир меоварад, ки шоир дар айни таъсирпазирӣ таркибу ибороти тозаву нодир офаридааст. Аз ин дидгоҳ модар барои шоир дар баробари он ки ӯро ба дунё овардаву бузург кардааст, пиру раҳнамоӣ ӯ дар ҷодаи зиндагиву тариқати пешгирифтааш аст:

Фариштагавҳарам бар ман дуо деҳ,

Дуо дех, модарам, бар ман дуо дех.
Ту рафтиву равоқи ҳафт гунбад
Фаромад бар сарам, бар ман дуо дех [5, с.87].

Мафҳумҳои «хузур»-у «ғоиб» (ғайбат) аз истилоҳоти аслии ирфонанд, ки маънии чомеи ирфониро ифода мекунанд, чунончӣ, дар ин байти Ҳофиз:

Ҳузуре гар ҳамехоҳӣ, аз ӯ ғоиб машав, Ҳофиз,
Мато мо талқа ман таҳвӣ даъид дунё ва аҳмилҳо.

Фарзона ин ду истилоҳи асили ирфониро дар тамҷиди модари реҳлаткардаи худ чунон хунармандона ба кор мебарад, ки дар шеър ҳам маънии луғавии ин калимот ва ҳам маънии ирфонии онҳо дар зеҳни хонанда пайдо мешавад:

Най ғоиб, ки ғайбат ҳам хузур аст,
Муборак маҳзарам бар ман дуо дех.

Дар байтҳои дигари шеъри мавриди назар низ ҳамин хусусият, яъне думаъноии калимот, хусусан дар мафҳумҳои “муҳаббатпарвар”, “ҳамъҷози Худой”, “ҷонофарин” ба назар мерасад:

Ба инсонҳо муҳаббат ҳадя додӣ,
Муҳаббатпарварам, бар ман дуо дех.
Ҳамъҷози Худой, ҳамду алҳамд,
Ало, ҷонофарам, бар ман дуо дех.
Ҳарири нур пӯшидӣ чу хуршед,
Дабири Ховарам, бар ман дуо дех.
Вучудат-озмоишгоҳи сад дард,
Ба ғам тобоваррам, бар ман дуо дех.
Ту мебинӣ маро аз осмон ҳам,
Ало бинишварам, бар ман дуо дех.
Саломомӯзи бепадруди ман бош,
Бимон сардафтарам, бар ман дуо дех.
Дуои ту, дуои туст, модар,
Рафиқу ёварам, бар ман дуо дех [5, с.87].

Вусъати дидгоҳи шоиронаю орифонаи Фарзона ва муҳаббати ӯ ба модар то ба ҳаддест, ки маънии модару Худоро танҳо ишқ медонад:

Худ ту ишқӣ, бале, фақат ишқ аст
Маънии модару Худо, модар.

Байти боло аз ғазалест, ки дар зоҳир маъмулӣ, иҷтимоӣ метобад ва мазмунан гуфтугӯӣ духтар бо модараш аст, ки худро назди ӯ қарздор меҳисобад, аммо ботинан фалсафаву ҳикмати амике дорад, ки аз суннати ниёгон сарчашма мегирад:

Омадам хона дар кушо, модар,
Ассало модар, ассалло, модар.
Аз кучоям ман, аз кучоям ман,
Аз кучой ту, аз кучо модар...
Худ ту ишқӣ, бале, фақат ишқ аст
Маънии модару Худо, модар.
Офтобона дар ҳаёти ман
Ҷовидон кун даро-баро, модар [5, с.84].

Вожаи модар, ки дар охири ҳар як байт ба такрор омадааст, на танҳо вазифаи радиф иҷро карда, балки бори маънӣ ба душ дорад ва таъкиди шоир ба бузургию олиҳиммати модар аст.

Дар суннати миллии мардуми тоҷик ҳунари рӯзгордориро модар ба духтар меомӯзаду ўро барои зиндагии оиладорӣ омода месозад. Мавридҳо ҳастанд, ки духтар мушкилот ва ё розашро танҳо ба модар гуфта метавонаду бас ва дар ин мавридҳои хос ҳато падар маҳрами ин роз буда наметавонад. Ҳамин хусусиятҳо ҳастанд, ки пайванди модару духтарро боз ҳам қаринтар мегардонад. Дар шеъри Фарзона ин суннати милли ва ин пайвандии модару духтар дар ҳадди аҳсан аст, ки танҳо мафҳуми ишқ метавонад ин қаринию наздикии модару духтарро ифода кунад. Нуктаи ҷолиб ин ҷост, ки ашъори ба модар бахшидаи Фарзона бештар дар қолаби ғазал суруда шудаанд ва ғазал бештар ба мавзуи ишқӣ ихтисос дорад. Ғазал дар шеъри замони Истиклол боз ҳам таҳаввул ёфт ва мазмунҳои иҷтимоӣ бештар гардиданд, аммо ҳамон ҳамирмоияи аслии ғазал, ки ишқ аст, дар ғазалҳои дар мавзуи иҷтимоӣ сурудашуда низ мушоҳида мешавад. Ғазали зери шоир, ки ба модар ихтисос дорад, гуфтан метавон комилан иҷтимоист: Духтар аз бемории модар нигарон асту илтиҷо дорад, ки модар бемор нашаваду ўро танҳо нагузорад. Ҳолу ҳавои Мавлавиёна, яъне шуру шавқ ва ҷозибавии ишқе, ки дар ғазалиёти Шамс аст, дар ин ғазали Фарзона мушоҳида мешавад. Шоир дар айнаи баёни дарди худ ва мушкилоти ҷомеа бо изҳори муҳаббате, ки ба модар дорад, чун Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ошиқона сухан мегӯяд:

Бемор нашав, мадар, бемор нашав, мадар,
Нагзор, маро нагзар, бемор нашав, мадар.
Бардор сар аз болин, аз қулла шуъо барчин,
Хуршеди фурӯзонфар, бемор нашав, мадар.
Бар шодии қоқуҳо, бар ҳурмати хулбӯҳо,
Бар хотири нилуфар, бемор нашав, мадар.
Аз синаи чоки ман бемор шавӣ, афтад
Ёқут ба хокистар, бемор нашав, мадар.
Бо қавм кунам пархош, бо хеш кунам пайкор,
Мебош маро довар, бемор нашав, мадар.
Эй субҳи тулуи дил дар зулмати обу гил,
Бахшо ба ҷаҳон ҷавҳар, бемор нашав, мадар.
Эй нусрати раббонӣ, эй қуллаи инсонӣ,
В-эй аз ҷама болотар, бемор нашав, мадар.
Эй Маряи беисӣ, моем ҷама осӣ,
Поло ҳамаро аз сар, бемор нашав, мадар.
Бар ҷомеаи бемор, бар миллати бетӯмор
Ҷатвои наҷот овар, бемор нашав, мадар [8,214].

Зебоии ғазали боло танҳо дар мазмуну муҳтавои он нест, балки дар тарзи баёну гулчин шудани калимот ва дар балоғату фасоҳати сухан аст. Гулчини калимот, ки боиси оҳанги мусиқӣ дар ғазал шудаанд, дар ҳар мисраъ ба назар мерасад, ҳатто мисраъҳои, ки бояд аз қофия озод бошанд, қофия дарунӣ доранд: болин-барчин; қоқуҳо-хулбӯҳо; дил-гил; раббонӣ-инсонӣ; беисӣ-осӣ; бемор-тӯмор. Паси ҳам омадани калимаҳои, ки ҳарфҳои ҳамчинс доранд, монанди нагзор-нагзар, пархош-пайкор, дил-гил, исӣ-осӣ, бемор-тӯмор ин

оҳанги мусиқоиро тақвият додаанд. Ин ҳама хусусият ва ҳамчунин радифи “бемор нашав, мадар”, ки муқаррар дар охири байтҳо омадааст, ғазалиёти Мавлоно Ҷалолуддини Румиро ба хотир меоварад.

Ин ғазали Фарзона на танҳо аз лиҳози шакл, балки аз ҷиҳати корбурди таркибот, ки хосси шеърӣ шоирони ориф чун Мавлоност, қобили тававҷҷух аст. Шоир дар тавсифи модар таркибу ибороте монанди “хуршеди фурӯзонфар”, “нусрати раббонӣ”, “қуллаи инсонӣ”, “Маряи беисӣ” ба кор бурда, ки дар шеърӣ ирфонӣ фаровон ба кор меравад ва ҳар як маъниро ифода мекунад. Ҳамчунин ибораи “субҳи тулуи дил”, ки киноя аз модар асту таркиби “зулмати обу гил” истиора аз тани хокист, наздик ба таъбиротест, ки шоирони ориф ба кор бурдаанд.

Дар баробари ин ҳама ғазали боло мазмуни қавии иҷтимоӣ дорад, ки шоир дар айни баёни дарди худ мушкилоти ҷомеаро матраҳ мекунад. Шеър дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ суруда шуда, ибораҳои “ҷомеаи бемор”, “миллати бетумор” ишора ба ҳамон рӯзгор аст, ки шоир ҳамаро осӣ медонад ва хоҳони полуда шудани ҳама аз сару интизори фатвои наҷот аст.

Барраси се чилди девони Фарзона ва маҷмуаҳои дигари ӯ нишон доданд, ки анқариб ҷиҳил шеър ба тавсифу тамҷиди модар ихтисос доранд, баъзе аз ин шеърҳо саропо ба модар бахшида шудаанд ва дар қисмати дигар мурочиат ба модар аст. Гарчанде шоир ашъори дар васфи модар сурадаашро ҷудогона ба нашр нарасонида, аммо мураттибони маҷмуаи “Найшакар” як қисмати онро “Модарнома” унвон дода, сию се шеърӣ ба модар бахшидаи ӯро ҷой додаанд. Ҳамчунин дар ин маҷмуа зери унвони “Феҳрасти гулу ҳазор” ҷаҳордаҳ рубоии шоир омада, ки се рубоӣ ба модар ихтисос доранд. Унвони шеърҳои ба модар бахшидаи шоир низ қобили тававҷҷух аст, монанди “Боз, бизӣ, боз”, “Пушти анбӯҳи сабз”, “Мубашшири субҳ”, “Садои сабзи имон”, “Хотираҳои подарахтӣ”, “Поянда”, “Ягона”...

Дар ҳар яке аз ин ашъор меҳру муҳаббат ва ниёзу ниёиши фарзанд ба модар бо тарзҳои мухталлиф баён шуда, симои модар гоҳе аз як инсонӣ муқаррарӣ убур мекунаду сифати пири роҳнамову раҳкушо ва ояндабинро касб мекунад:

Ҳарими ҷон ба роҳат густарам, фармой модарҷон,
Бад-он ҳастии зебо ҳастиям орой модарҷон...
Мусалло бофтам аз тору пути ишқи беифшо,
Ҳидоятхоҳам, инак, қиблаам биномой, модарҷон [8, с.355].

Аз даст додани модар ба ҳама гарон аст, алалхусус барои духтари шоир, ки ӯро мутақову пушту паноҳ ва муршиди раҳнамояш ҳам дар зиндагӣ ва ҳам дар қору эҷодаш буд. Фарзона чанд шеър ҳам дар қолаби ғазал ва ҳам дар қолаби шеърӣ нав дар марсия модараш навиштааст, ки хеле олий ва ҳунармандона аст. Ин марсияҳо дар айни ҷонсӯзу муассир буданашон мақоми модарро дар зиндагии духтари шоир нишон медиҳанд, ки ӯ ҷӣ ганҷеро аз даст додааст:

Накӯтимсоли ман, падруд, модар,
Муборақфоли ман, падруд, модар... [5, с.55].

Гарчанде калимоте мураккабе монанди “накӯтимсол”, “муборақфол” дар адабиёти тоҷик корбурди фаровон доранд, аммо ин сифатҳо ба модар маҳз тавассути Фарзона нисбат дода шудааст. Аммо, таркиботу ибороте, монанди

“руҳи субҳхоҳ”, “шафақирсол”, “савобомол” сохтаи худи шоир аст, ки хеле созгору мувофиқ афтодааст.

Дар байни модару духтар чунон қарине мавҷуд аст, ки дар байни дугонаҳои ҷонӣ дида мешавад. Шоир ҳамин қаринии дугонаҳои байни худу модарашон ба тасвир кашида, модарро ба дил ҳамсоли худ медонад:

Чавонтар будӣ аз ман ё куҳантар,
Ба дил ҳамсоли ман, падруд, модар.
Гуноҳҳои маро чуброн ту кардӣ,
Савобомоли ман, падруд, модар [8, с.255].

Дар ин шеър низ радифи “падруд, модар” дар баробари оҳангнокӣ бори маънӣ мекашад ва ҳиссиёти дардолуди шоирро ҳангоми видоӣ ифода мекунад. Ҳамин ҳиссиёти муҳаббатона омехта бо дарду андӯҳ ҳангоми видои модар дар марсияи дигар, ки бо радифи “алвидоӣ” поён меёбад, мушоҳида мешавад:

Модар олампаҳоҳам, алвидоӣ,
Беҳтар аз хуршеду моҳам, алвидоӣ!
Дар ҳарими меҳри ту поянда буд
Зиндагии бофароҳам, алвидоӣ!
Эй сафоомӯзи рӯҳам, хайрбод,
Эй шуъоафрӯзи роҳам, алвидоӣ [8, с.123]!

Модар дар тасвири шоир намоди нақӯиву савоб ва марҳаматбахшу мағфиратҳои гуноҳҳои инсоният касб мекунад ва умумият пайдо карда, аз модари касе будан ба модари оммаи мардум табдил меёбад:

Марҳаматбахши нақӯиву савоб,
Мағфиратҳои гуноҳам, алвидоӣ!
Модари як ман най, эй моми ом,
Эй муборакборгоҳам, алвидоӣ [8, с. 213]!

Шоир, ки бар вучуди ишқу муҳаббат идао дорад, далели боризаш модар буд, ки ба ҳама муҳаббат дошт. Бо рафтани модар гӯё ин далелу ин гувоҳро аз даст додааст:

Ман, ки мегуфтам: Муҳаббат ҳаст, ҳаст!
Бе ту, инак, бегувоҳам, алвидоӣ [8, с.213]!

Шоир марги ҷисмонии модарро қабул дорад, аммо ёди ӯ, панду андарзу машваратҳои ӯ бо духтараш аст. Аз ин рӯ, шоир намехоҳад модар танҳо дар зиндагии поринаи ӯ боқӣ монад, балки модар чун пиру муршиди раҳнамо ҳамеша бо ӯст. Ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки аксар суханварон ояндаро бо мафҳуми “фардо” ифода мекунанд, аммо Фарзона ҳамин маъниро бо мафҳуми “пагоҳ”, ки дар шеваи гуфтугӯии тоҷикӣ хеле роиҷ аст, ба қор мегираду мегӯяд:

Дар парерам мондаӣ? На, ҳеҷ гоҳ,
Мебиёӣ аз пагоҳам, алвидоӣ [8, с.213]!

Дар байти боло вожаҳои пареру пагоҳ, ки танҳо дар гуфтугӯии шеваи тоҷикии форсӣ ба қор меравад, хеле зебо қорбаст шуда, ҳукми қонунӣ пайдо карда, ки вориди забони адабӣ гардад.

Қаҳрамони лирикӣ дар айнаи видоӣ қардан бо модар “алвидоӣ” гуфтанро марҳабои ёди модар медонад ва аз он ҷо, ки субҳро бо салом додан бо модар оғоз мекард, ин амалро идома медиҳаду аз видоӣ гуфтан даст мекашад. Яъне аз он ҷо, ки ёди модар ҳама умр бо ӯст, бо алвидои умрқоҳ алвидоӣ мегӯяд:

Алвидоям марҳабои ёди туст,

Алвидои умрқоҳам, алвидоъ!
Ассаломи ман ту будӣ дар ҷаҳон,
Пас дигар гуфтан нахоҳам: Алвидоъ [8, с.213].

Вучуди маънавию рӯҳии модар ҳамеша бо духтари шоираш аст, ки роҳи ояндаи ӯро мунаввар мегардонад. Асрори зиндагии модари чун гавҳари дар ҳуққа ниҳон фурузонандаи роҳи фарзанд аст ва аз ин рӯ, шоир “ба ҷон” ёди модар мекунад, ки наметавон онро бо ҳарф баён кард:

Модар, туро ҳамеша ба ҷон ёд мекунам,
Натвон ба ҳарф гуфт, чи сон ёд мекунам.
Асрори зиндагии фурузонфари туро,
Эй гавҳари ба ҳуққа ниҳон, ёд мекунам [61, с. 431].

“Ба ҷон ёд кардан”-и Фарзона муродифи дигари “ба ҷон дӯст доштан” аст, ки Ҳаким Низомӣ дар ишқи Фарҳод ба Ширин муносиб дидааст.

Чунончи, Хусрав аз Фарҳод мепурсад:
Бигуфт: Аз дил шудӣ ошиқ бад-ин сон?
Фарҳод дар ҷавоб мегӯяд:
Бигуфт: Аз дил ту мегӯӣ, ман аз ҷон. [6, с.216]

Қаҳрамони лирикӣ байни руҳи худи равони модар пайвандиеро барқарор карда, ки модарро ҳамеша дар канори худ мебинад ва бо ҳар тапиши дилаш ин ҳамдамию ҳамрозиро эҳсос мекунад:

Аслан нарафтаӣ ту, ки рафтиву омадӣ,
Аз рафтуои рӯҳи равон ёд мекунам.
Бигзашта ҳам туиву оянда ҳам туӣ,
Ояндаро ачаб, ки чунон ёд мекунам.
Бо ҳар тапиш туро дили ман мекунад хитоб,
Бо зарбаҳои ҳар зарбон ёд мекунам.

Пайванди маънавии духтару модар боис гашта, ки руҳи модар қосиди муборакпай ва тарҷумони муждарасон байни ӯву Худо гардад. Фарзанди накӯтолеъ, ки аз модар дуо гирифта, кунун бар ҳаққи модар дуо мекунад ва ҳамеша ба ёди модарест, ки ҷони ҷону ҷони ҷаҳон аст:

Эй қосиди мубораки байни ману Худо,
З-он тарҷумони муждарасон туро ёд мекунам.
Аз ту дуо гирифтаму бар ту дуо кунам,
Бо зикр, зикри рӯзу шабон туро ёд мекунам.
Ҳар дам туро, ҳамеша туро, боз ҳам туро,
Эй ҷони ҷону ҷони ҷаҳон, туро ёд мекунам [7, с.431].

Фарзона на танҳо дар қолаби ғазал, балки дар рубоию шеърӣ нав низ дар ҳаққи модар марсия сурудааст. Дар рубоии зер зикри ёди модар, ки дар сина доғи нарафтанист, ҳамзабон дуои хайре барои ӯст:

Модар гузашту кай равад аз сина доғи ӯ,
Поянда бод дар дили некон ҷароғи ӯ.
Бо рухсати ту омаду бо даъвати ту рафт,
Ё Раб, бубахш то қиёмат фроғи ӯ [5, с.33].

Шеърӣ зер, ки пас аз зиёрати марқади модар иншо шудааст, тасвири олие дорад: Руйи гӯри модари шоир санги мармар нест, аммо осмон худро ба рӯи хокҷойи модар лавҳи мармар кардаву бо хатҳои зарнигори офтобӣ катиба навиштааст. Шоир таммоно дорад, ки модар дар ҳарими осмону абру борон,

сабзаҳои қадрасу гулҳои мастур чун арӯсони баҳорон ва дар ҳарими ёди бемарги дӯстдорон осуда бихобад:

Руйи гӯри модари ман
Санги мармар нест.
На, на, балки ҳаст.
Осмон худро ба руйи хокчоаш
лавҳи мармар кардааст
бо хутути зарнигори офтобӣ.
Дар ҳарими осмону офтобу абру борон,
Дар ҳарими сабзаҳои қадрасу
Гулҳои мастури баҳорон,
Дар ҳарими ёди бе марги тамоми дӯстдорон
Модари ҷон, то абад осуда хобӣ [5, с.216].

Мавзуи тасвири модар дар шеъри Фарзона доманаи фарох дорад ва ҳар як шеъри дар ин мавзӯ сурудаи ӯ дорои мазмуни тозаву нав ва таркиботу ибороти шоиронанд, ки хосси худи ӯст. Ҳангоми тасвири мавзуи мазкур Фарзона суннатҳои адабии шоирони пешинро собитқадамона идома дода, онро ба авҷи камолоти худ расонидааст. Бешубҳа, Фарзона аз бехтарин шоирони насли дувуми замони Истиқлол аст, ки дар ашъори ӯ мавзуи тасвири симои модар бо мазмуни тозаву ороиҳои нодири адабӣ зиннат ёфта, таҳаввули бештареро касб кард. Шеърҳои ба модар бахшидаи Фарзона аз намунаҳои бехтарин ашъори замони истиқлоланд ва баёнгари таҳаввули мавзуи мазкур дар адабиёти давраи мавриди назаранд.

АДАБИЁТ

1. Бобоева, Т.Р. Система образов в современной таджикской поэзии (на примере творчества Фарзоны)/ Т.Р. Бобоева// Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Худжанд, 2002.-23 с.
2. Мирзоёнус, М. Шарҳи шаст шеъри Фарзона [Матн] / М. Мирзоёнус. - Хучанд: Ношир, 2019.-242 с.
3. Ризобоева Н.М. Тасвирҳои породоксӣ дар шеъри муосири тоҷик (давраи истиқлолият): авт... дис. барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология / Н.М. Ризобоева.-Хучанд, 2022.-25 С.
4. Фарзона. Ашки сӯзон [Матн] /Фарзона.-Душанбе: Адиб, 2014.-240 с.
5. Фарзона. Найшакар [Матн] / Фарзона.-Душанбе: Маориф, 2019.-240 с.
6. Фарзона. Мухри гули мино [Матн] /Фарзона-Хучанд: Ношир, 2006.-400 с.
7. Фарзона. Ҳама гул ҳама тарона. Ҷилди аввал [Матн]/Фарзона.-Хучанд,2014.-504 с.
8. Фарзона. Девон. Панҷсад ғазали дилангез [Матн]/Фарзона.-Хучанд: Хуросон,2014- 528 с.
9. Шерозӣ. Ҳофиз. Девон [Матн], таҳияи Ш.Р. Исрофилниё/Ҳофиз Шерозӣ.-Душанбе: Адиб, 2016.-480 с.
- 10.Ҳакимова, С. Шеър, ҳунар ва иҷтимоъ [Матн]/С. Ҳакимова.-Хучанд: Ношир, 2018.-336 с.

ОБРАЗИ МОДАР ДАР ШЕЪРИ ФАРЗОНА

Дар мақола перомуни тасвири образи модар дар ашъори Фарзонаи Хучандӣ, ки дар ташаккули адабиёти тоҷик нақши муҳим дорад, сухан меравад. Ҳадафи мақола таҳқиқи илмии тасвири образи модар дар шеъри Фарзона ва таъйини нақши ӯ дар рушду таҳаввули шеъри замони Истиқлоли адабиёти тоҷик аст.

Муаллифони мақола бо далоили илмӣ ва шохидҳои шеърӣ собит менамояд, ки Фарзона дар тасвири мавзуи мазкур тозақориҳо ва навардозихо зиёде дорад, ки шеъри ӯро аз дигар шоирон мутамоиз мегардонад. Бино ба таҳқиқи муаллифи мақола, образи модар дар шеъри Фарзона мақоми хос дорад ва бо вучуди мавзую муҳтавои муштарак доштан бо вижагиҳои худ аз модарномаҳои дигарон ба кулӣ фарқ дорад. Аз таҳқиқи муаллифони мақола бармеояд, ки мавзуи тасвири модар дар шеъри Фарзона доманаи фарох дошта, ҳар як шеъри дар ин мавзӯ сурудаи ӯ дорои мазмуни тозаву нав ва таркиботу ибороти шоиронанд, ки хосси худӣ ӯст. Ҳангоми тасвири мавзуи мазкур Фарзона суннатҳои адабии шоирони пешинро собитқадамона идома дода, онро ба авҷи камолоти худ расонидааст. Фарзона аз бехтарин шоирони насли дувуми замони Истиқлол аст, ки дар ашъори ӯ мавзуи тасвири симои модар бо мазмуни тозаву орояҳои нодири адабӣ зиннат ёфта, таҳаввули бештареро касб кард. Шеърҳои ба модар бахшидаи Фарзона аз намунаҳои бехтарин ашъори замони истиқлоланд ва баёнгари таҳаввули мавзуи мазкур дар адабиёти давраи мавриди назаранд.

Калидвожаҳо: Фарзона Хучандӣ, адабиёт, шеър, модар, образ, мавзӯ, истиқлол, таҳаввул, тасвир, ғазал, шеъри нав, тасвирҳои шоирона.

В ОБРАЗ МАТЕРИ В ПОЭЗИИ ФАРЗОНЫ

В статье речь идет об образе матери в стихах Фарзоны Худжанди, который играют важную роль в эволюции таджикской литературы. Цель статьи – научное исследование образа матери в поэзии Фарзоны и определение ее роли в развитии и эволюции таджикской литературы в период независимости.

Авторы статьи с помощью научных данных и поэтических свидетельств доказывают, что Фарзона обладает множеством новаций в описании этой темы, что отличает ее поэзию от других поэтов. По исследованию автора статьи, образ матери в стихотворении Фарзоны имеет особый статус и, несмотря на общую тему и содержание с поэтами других эпох, уникален своим смыслом.

Из исследований авторов статьи выясняется, что тема образа матери в стихотворениях Фарзоны имеет широкий размах, и каждое из ее стихотворений на эту тему имеет свежее и новое содержание, поэтическую композицию и выражения, которые уникальны для нее. Излагая эту тему, Фарзона последовательно продолжила литературные традиции предшествующих поэтов и довела их до вершины совершенства. Фарзона – одна из лучших поэтов второго поколения периода Независимости, чьи стихи, изображающие образ матери, украшенные свежим содержанием и редкими литературными орнаментами, получили дальнейшее развитие. Стихи Фарзоны, посвященные матери, относятся к числу лучших образцов

стихотворений периода независимости и выражают развитие этой темы в литературе рассматриваемого периода.

Ключевые слова: Фарзона Худжанди, литература, поэзия, мать, образ, тема, эволюция, газель, новое стихотворение, поэтические изображение.

THE IMAGE OF A MOTHER IN THE POETRY OF FARZANA KHUJANDI

The article deals with the image of the mother in the poems of Farzana Khujandi, which play an important role in the evolution of Tajik literature. The purpose of the article is a scientific study of the image of the mother in Farzana's poetry and determination of her role in the development and evolution of Tajik literature during the period of independence.

The authors of the article, with the help of scientific data and poetic witnesses, prove that Farzona has many innovations in describing this topic, which distinguishes her poetry from other poets. According to the author of the article, the image of the mother in Farzon's poem has a special status and, despite the common theme and content with poets of other eras, is unique in its meaning.

From the research of the authors of the article, it turns out that the theme of the image of the mother in Farzona's poems has a wide scope, and each of her poems on this topic has fresh and new content, poetic composition and expressions that are unique to her. In presenting this topic, Farzona consistently continued the literary traditions of previous poets and brought them to the pinnacle of perfection. Farzona is one of the best poets of the second generation of the Independence period, whose poems depicting the image of the mother, decorated with fresh content and rare literary ornaments, were further developed. Farzona's poems dedicated to her mother are among the best examples of poems from the period of independence and express the development of this theme in the literature of the period under review.

Keywords: Farzona Khujandi, literature, poetry, mother, image, theme, evolution, gazelle, new poem, poetic image.

Маълумот дар бораи муаллифон: Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода – доктори илми филология, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода.

Раҳимӣ Миҷгона Раҳим – унвонҷӯи ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Сведения об авторах: Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы Таджикский международный университет иностранных языков им. Сотима Улуғзода.

Раҳими Миджгона Раҳими – соискатель Таджикский международный университет иностранных языков им. Сотима Улуғзода

Information about the authors: Isrofilniyo Sharifmurod Rahimzoda – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and History of Literature, Tajik International University of Foreign Languages. Sotima Ulugzoda

Rahimi Mijgona Rahimi – applicant Tajik International University of Foreign Languages. Sotima Ulugzoda

МУНДАРИЧА
БАХШИ I «ҲОЛАТИ КУНУНӢ ВА РУШДИ ИЛМҲОИ
ТАБИАТШИНОСӢ ВА ДАҚИҚ»
СЕКЦИЯ I «СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ
ЕСТЕСТВЕННЫХ И ТОЧНЫХ НАУК»

	3
<i>Комилиён Ф. С., Қодирзода Р. С.</i> Вазифаҳои маърифатии бозихои дидактикӣ дар ташкили фаъолияти таълимии хонандагони синфи 5.....	3
<i>Саидзода И. М.</i> Як амсилаи концептуалии таъсири бемориҳо ва зараррасонҳои занбӯри асал.....	8
<i>Мирзоев С. Х., Маннонов Т. Б.</i> О необходимости создания роботов в сельскохозяйственной отрасли Республике Таджикистан.....	12
<i>Қосимов И. Л., Қосимова М. И.</i> Усули босалоҳияти ҳалли муодилаҳои ҳаттии якномаълум бо истифода аз афзори «подбор параметра» Ms Excel 2016.....	16
<i>Арабов М. Қ., Розиков П. Ш.</i> Речъ ба истифодабарии манбаҳои омӯзишии рақамӣ дар раванди таълими муосир.....	21
<i>Истамов Ф. Х., Ахмедова З. П., Қосимов Д. Н.</i> Истифодаи усули омӯзишии проблемавӣ дар дарсҳои лексионӣ.....	26
<i>Истамов Ф. Х., Ахмедова З. П., Файзов Ш.</i> Шарҳи мавзӯи «ҳаракат дар майдони ҷозибаро» дар заминаи омӯзишии проблемавӣ.....	31
<i>Акобиров А. Т., Султонов Н.</i> Влияние отжига на свойства поликристаллических плёнок телурида кадмия.....	36
<i>Матробиён М. Х.</i> Сравнительный анализ ик-спектров сыворотки и цельной крови человека.....	51
<i>Содатдинова А. С., Сафармамадзода С. М., Мабаткадамзода К. С.</i> Исследование комплексообразования серебра (I) с 1-формил-3-тиосемикарбазидом.....	58
<i>Бобизода Г. М., Кодиров М. З., Зафаров С. З., Олимзода Ё. С.</i> Изучение состава цикория (<i>cichorium</i>), произрастающего в таджикистане.....	63
<i>Азизкулова О. А., Хамидова Ф. Р., Джуррабеков У. М., Абдулхаева М. И.</i> Исследование процесса комплексообразования молибдена (V) с 1,2,4-триазолтиолом в среде 4,5 моль/л нсі при 288 к.....	68
<i>Шеров Қ. М., Курбонова Ф. Ш., Гадов С. Ш.</i> Баъзе тавсияҳои методӣ доир ба таълими усулҳои таҳлили химиявӣ.....	73
<i>Хамзаева Г. Ч., Норова М. Т., Идиев И. Ш.</i> Фотометрическое определение сахаров в продуктах кондитерского производства.....	77
<i>Самадов А. С., Файзуллозода Э. Ф., Степнова А. Ф., Кузин А. В.</i> О комплексах серебра(i) с тиосемикарбазидом в водном растворе.....	81
<i>Раҷабов Ш. Х.</i> Яке аз нахӯстомузишҳои ҳосияти шифобахшии нафт аз тарафи Абуалӣ ибни Сино.....	86
<i>Суяриён К. Дж., Давлатшоева Дж. А.</i> Квантовая химия: история, достижения, перспективы.....	90
<i>Мамадгаминова З. Р., Сафармамадзода С. М., Бобокалонов Т. Б.</i> Изучение кинетики реакции комплексообразования серебра(i) с тиомочевинной.....	94

<i>Азизкулова О. А., Хусейнзода Я. М., Джурабеков У. М.</i> Исследование процесса комплексообразования хлорида меди (II) с дифенилтиомочевинной в среде 3 моль/л ncl при 298 к.....	100
<i>Муродова М. Х., Нуров У. Ч., Қосимов Р. Б.</i> Омӯзиши нишондиҳандаҳои сафедаҳо дар зардоби хуни гӯсфандони зоти тоҷикӣ.....	104
<i>Кароматуллои К., Сатторов Р. Б.</i> Состояние субальпийских лугов гиссарского хребта.....	108
<i>Якубова М. М., Хамидов Х. Н.</i> К вопросу о регуляции биохимических процессов, определяющих адаптацию живых организмов.....	113
<i>Ҳамидов Х. Н.</i> Омӯзиши таъсири марказҳои аксепторӣ дар генотипҳои пахта.....	118
<i>Содиқзода М. С., Ҳамробоева З. М., Якубова М. М.</i> Омӯзиши таъсири пайвастагии комплекси дар навъҳои гандуми мулоимдона дар шароити стресси шӯрӣ.....	124
<i>Гарибмахмадова С. Н., Шафиев Г. В., Азимшоев М. М.</i> Анализ геоэкологического риска в долине реки Шохдара (юго-западный Памир)	129
<i>Каримов Ф. Х., Маджиди М., Даминов Ш.</i> Влияние микросейсм на формирование удельного электрического сопротивления оловянно-свинцового сплава на стадии затвердевания расплава.....	141
<i>Андамов Р. Ш., Давлатов Ф. С., Ғайратов М. Т., Фуломов М. Т.</i> Саҳми илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ дар рушди чома.....	146
<i>Каримов Ф. Х., Давлятова М. З.</i> Суффозионная и термокарстовая природа воронок морены ледника РГО в Таджикистане.....	153
<i>Фозилов Дж. Н.</i> Новые данные о стратиграфии триасово-юрских угленосных отложений Памира и Дарваза.....	161
<i>Раджабзода Ф. К., Нидоев С., Юсуфзода А.</i> Анализ тенденции активного туберкулеза в Республике Таджикистан.....	170
<i>Мусозода С. М., Мусоев Р. С., Рахимов И. Ф., Рахимова М. Х., Самадов Б. Ш.</i> Некоторые итоги научно-исследовательской деятельности кафедры фармацевтической технологии таджикского национального университета в области разработки лекарственных форм на основе местного сырья.....	180
<i>Лукманова Ш. Ш., Рахимова М. Х., Сулохова З. С., Шарифов Х. Ш.</i> Растения рода герань как перспективные источники биологически активных веществ.....	187
БАХШИ II «ҶАНБАҲОИ РУШДИ ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИ:	
НАЗАРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, АМАЛИЯ»	
СЕКЦИЯ II «АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУК:	
ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА»	
<i>Авзалов Ҳ.</i> Масоили ташкил ва таъмини идоракунии давлатии соҳибкории хурди оилавӣ.....	193
<i>Сарабекова И. З., Амидов З. С.</i> Ҷанбаҳои маркетингии рушди бозори хизматрасонии тиббӣ.....	199
<i>Каримов М. И., Курбонов А. Ҷ., Абдулозода Р. А.</i> Усулҳои баҳогузориҳои самаранокии рушди сармои инсонӣ: асосҳои назариявӣ.....	207
<i>Ахмадов Р. Р., Раҳматзода С.</i> Активизация интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики	214

<i>Сафаров А. Х.</i> Имкониятҳои коммуникатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини рушди мутавозини манотиқи мухталифи кишвар.....	220
<i>Каримов М. И., Абдулозода Р. А.</i> Ташкили идоракунии дониш: мафҳум, моҳият ва махсусиятҳои он.....	225
<i>Каримов М. И. Файзуллоев Б. С.</i> Бозори меҳнати ҷавонон дар низоми сегментатсияи бозори меҳнат: таҳлили назариявӣ.....	231
<i>Бобоев Ф. Ҷ.</i> Мукамалгардонии низоми идоракунии қарзи хориҷӣ дар шароити ноустуворӣ.....	239
<i>Ғаюров Ғ. Ҳ.</i> Ташаккули қарзҳои ипотекаӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	244
<i>Гулов Ш. М.</i> Ташаккулёбии низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун омили рушди иқтисоди миллӣ.....	250
<i>Саъдуллозода С. С.</i> Рушди сайёҳӣ ва таъсири он ба вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	255
<i>Содикзода П.</i> Проблема эффективности экономических санкций в условиях глобализации.....	260
<i>Норов Х. Г., Юсупов Ш. Н.</i> Ташаккули ҷомеаи иттилоотии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	265
<i>Маҷидов А. А., Одинаев М. А.</i> Таҳлили омории тағйирёбии нишондиҳандаҳои бозори меҳнат дар вилояти Суғд.....	269
<i>Хофизов Х. А.</i> Оценка инвестиционного обеспечения использования природно-ресурсного потенциала региона.....	281
<i>Дадоматов Д. Н., Одинаев М. А., Саидҷонов С. Ш.</i> Хусусиятҳои талаботҳои ахлоқӣ ба касби муҳосибӣ дар шароити муосир.....	287
БАҲШИ Ш «МАСОИЛИ МУБРАМИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРИЙ ДАР ҶОМЕАИ ИТТИЛООТӢ»	
СЕКЦИЯ Ш «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ»	
<i>Ғуломов Т. М.</i> Нақши неҳзати абумуслими хуросонӣ дар сарнавишти халқи тоҷик.....	298
<i>Асоев С. У.</i> Мухтасари ҷуғрофияи сиёсӣ ва вазъи сиёсии Тахористон дар оғози қуруни вусто.....	308
<i>Ходжаев М. П.</i> Внешняя политика государства Тимуридов с Западной Европой.....	316
<i>Турсунов Т. Ҳ., Ходжаев М. П.</i> Отношения между государством Тимуридов и Китаем.....	326
<i>Ғафурова Ғ. Ҷ., Ёдгорова Д. Д.</i> Либоси мардонаи тоҷикони болооби зарафшон дар охири асри XIX – ибтидои асри X.....	335
<i>Холов Х. Қ.</i> Масъалаҳои назариявии таҳқиқи мафҳуми «робита бо ҷомеа»	342
<i>Муродова Н. С.</i> Илмҳои сиёсӣ ва хусусиятҳои инкишофи он дар ҷомеаи иттилоотӣ.....	350
<i>Тағоймуродзода М. Т.</i> Тадбирҳои Ҳукумати кишвар дар самти ташаккули худшиносии миллӣ.....	356
<i>Шарипова М. Ё.</i> Ҷанбаҳои психологии таҳдидҳои киберӣ дар байни наврасон: мафҳум, сабабҳо ва оқибатҳо.....	363
<i>Қиматишоев Ш. Л.</i> Мушкилоти асосии ахлоқ дар замони муосир.....	369

Қутбиддинов А. Ҳ. Омилҳои муосири омӯзиши таҳаввулоти фазои иттилоотии Тоҷикистон.....	541
Қаландаров С. Д. Баррасии робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар мусоҳибаҳои Эмомалӣ Раҳмон.....	550
Сафаров Ҳ. О. Нақши медиа ва саводи расонаӣ дар ҷаҳони муосир.....	559
Усмонова Н. К. Публицистикаи тоҷик: пайдоиш ва рушд.....	564
Зоирӣён Б. Ш. Марҳилаҳои рушди назми иҷтимоии Лоҳутӣ.....	570
Исрофилӣ Ш. Р., Раҳимӣ М. Р. Образи модар дар шеъри Фарзона.....	580

Ба матбаа 02.10.2023 супорида шуд.
Ба чопаш 03.11.2023 имзо шуд.
Қоғаз офсет. Андозаи 60x84 1/8. Ҷузъи чопӣ 74,75.
Супориши № 78. Адади нашр 150 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Ш. Душанбе, Буни ҳисорак бинои 14